

HET RIJSKAMERGERECHT EN DE NEDERLANDEN

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

onder redactie van

PROF. DR. W. JAPPE ALBERTS, DR. REMIGIUS DIETEREN O.F.M.
DR. J. GRAUWELS, MR. K. J. TH. JANSSEN DE LIMPENS,
DR. G. W. A. PANHUYSEN, DR. MR. H. H. E. WOUTERS

Raad van advies

MR. DR. CH. J. A. VAN ROOY, DR. L. ROPPE (HASSELT),
PROF. DR. P. HARSIN (LUIK)
PROF. DR. J. A. VAN HOUTTE (LEUVEN)
PROF. DR. F. PETRI (BONN)
PROF. DR. J. J. POELHEKKE (NIJMEGEN)

De in deze serie verschenen delen zijn vermeld op pag. 595

De Stichting 'Maaslandse Monografieën' werd in het leven geroepen door het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg en Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap en staat onder bestuur van:
Mr. M. A. W. van Oppen (voorzitter), drs. J. F. R. Philips (secretaris), drs. J. J. C. Huiben (penningmeester), dr. H. C. W. Roemen, drs. M. K. J. Smeets

DR. P. L. NÈVE

HET RIJFSKAMERGECHT EN DE NEDERLANDEN

COMPETENTIE - TERRITOIR - ARCHIEVEN

ASSEN, 1972

VAN GORCUM & COMP. N.V. - DR. H. J. PRAKKE & H. M. G. PRAKKE

© 1972 Koninklijke Van Gorcum & Comp. N.V.

Uit deze uitgave mag niets worden gereproduceerd d.m.v. boekdruk, foto-offset, fotocopie, microfilm, of welk ander medium dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 232 0955 9 (ing.)

ISBN 90 232 0987 7 (geb.)

De publicatie van dit werk werd mogelijk gemaakt door een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO), de Stichting Gemeentelijk Cultuurfonds en de Stichting Maaslandse Monografieën.

Gedrukt ter Koninklijke Drukkerij Van Gorcum & Comp.

INHOUD

LIJST VAN AFKORTINGEN

BIBLIOGRAFIE

INLEIDING 1

HOOFDSTUK I. EEN BLIK OP DE GESCHIEDENIS VAN HET RIJKS- KAMERGERECHT, MET ENKELE OPMERKINGEN OVER PERSONEN EN ARCHIEVEN 4

<i>Afdeling 1: geschiedenis</i>	4
Voorspel	4
Het Rijkskamergerecht onder Maximiliaan. 1495-1519	12
Van de dood van Maximiliaan tot de Rijksdag van Augsburg (1530)	16
Van de stichting van de Smalkaldische bond tot de Rijksdag van Spiers (1544)	20
Van de Rijksdag Spiers (1544) tot de Augsburgse Godsdienstvrede (1555)	23
Van 1555 tot de Rijksdag van Regensburg (1613)	26
Van 1613 tot het laatste Rijksdag-Abschied (1654)	29
Van 1654 tot 1720	32
Van de rijkswet van 1720 tot het uiteengaan van de laatste visitatiecommissie	36
Van 1776 tot het einde van het Rijk	38

<i>Afdeling 2: samenstelling en organisatie</i>	41
Algemeen.	41
Kammerrechter	43
Presidenten	46
Bijzitters of assessoren	47
Kanselarij of griffie	56
Advocaten en procureurs	62
Fiscaal	65
Gerechtsbodes en notarissen	67

<i>Afdeling 3: de archieven en hun lotgevallen</i>	70
--	----

HOOFDSTUK II. IETS OVER DE TERRITORIALE COMPETENTIE VAN HET RIJKSKAMERGERECHT	80
<i>Afdeling 1: territoriale competentie van het Rijkskamergerecht</i>	80
<i>Afdeling 2: enige „Nederlandse” lotgevallen binnen het Rijk</i>	82
<i>Afdeling 3: gewesten met een uitzonderingspositie</i>	105
HOOFDSTUK III. DE BOURGONDISCHE KREITS VAN 1548 EN ZIJN OMVANG	121
<i>Afdeling 1: het Verdrag van Augsburg (1548)</i>	121
<i>Afdeling 2: samenstelling van „oude” en „nieuwe” Bourgondische kreits</i>	128
<i>Afdeling 3: wie waren de kleinere landsheren in 1548?</i>	167
Batenburg	167
Bergen (op Zoom) en Walhain (Saint-Paul)	172
Bergh	173
Breda	183
Bronkhorst	184
de Bylandt	185
Culemborg	186
Echternach	189
Egmond en Ysselstein	197
Friesland	200
— Ameland	200
Horn p.m.	211
Kriechingen of Créhange	211
Lingen	213
Manderscheid	218
Kronenburg	221
Neuerburg	222
Nijmegen, Kampen, Deventer, Zwolle	222
Reifferscheid	222
Rodemachern	226
Schleiden	227
Sombrefe	230
Thorn p.m.	231
Virneburg	231
Weert, Wessem, Wittern p.m.	233
<i>Afdeling 4: conclusie omtrent de samenstelling van de Bourgondische kreits in 1548</i>	233
HOOFDSTUK IV. WELKE RECHTSPRAAK TE VERWACHTEN IS, EN WAAR DE DOSSIERS TE VINDEN ZIJN	236
<i>Afdeling 1: Rijkskamergerecht-competentie volgens de Reichskammergerichtsord- nung</i>	236

<i>Afdeling 2: vindplaatsen der verwerkte dossiers</i>	240
Frankfort.	240
Maastricht	244
Luik	244
Aken	254
Münster	271

<i>Afdeling 3: wijze van verwerking van het gevondene. Voorbehoud ten aanzien van Luik, Loon en Stavelot-Malmédy</i>	272
--	-----

HOOFDSTUK V. WAT DE ARCHIEVEN LEREN OMTRENT RIJKS-KAMERGERECHT ACTIVITEITEN IN DE NEDERLANDEN 280

1. Batenburg.	280
2. Bergh	281
— Pannerden	282
3. Borculo	283
4. Brabant.	285
5. Burtscheid	288
6. Carti(e)ls	291
7. Cornelimünster	293
— Gorsem	295
— Hollogne-aux-Pierres	295
— Hosdent	297
8. Culemborg	298
9. Dalhem	299
10. Elsloo	302
11. Eijs	305
12. Fléron	307
13. Gelre	313
— Beuningen	314
— Nijmegen	314
— Roermond	315
— Wanssum	316
— Zutphen	316
14. Gronsveld.	317
15. Gulik.	320
— Sittard	320
— Born	324
— Gulik in Loon	327
— Brustem	327
— Grote-Brogel en Erpekom	328
— Guliks appelprivilege	328
16. „Haren” (Neerharen)	328
17. Herstal	329
18. Holland	335
19. Horn	335
20. Kamerijk	350
21. Kessenich	351
22. Keulen(stift).	355

— Othée	355
23. Kleef	358
— Huissen	358
— Gennep	359
— Heijen	361
— Mook	362
24. Leut	362
25. Limbricht	368
26. Luik-Loon	370
— Bouillon	370
— Diepenbeek	371
— Neeritter	372
— Sint-Pieter	374
— Bemelen	377
— St. Antoniusbank	379
— Breust	379
— Sint-Truiden	383
— — Donk	392
— Lummen	393
— Vogelzang	395
27. Luxemburg	397
— Kronenburg	397
— Manderscheid	397
— Rodemachern	398
28. Maastricht, graafschap van de Vroenhof, proost en kapittel St-Servaas	399
— Stad Maastricht	410
— Graafschap van de Vroenhof	422
— — Montenaken	422
— — Nerem en Rutten	423
— — Rotem	425
— Proost en kapittel St-Servaas	426
— — Berg	433
— — Berneau	434
— — Groot-Loon (Niel)	436
— — Heer	436
— — Koninksem	438
— — Mechelen a/d Maas	438
— — Tweebergen	439
— — Vlijtingen	439
— — Hees	439
29. Meijel	440
30. Namen	441
— Beaufort	442
31. Obbicht	442
32. Proost en kapittel O.L.Vrouwekerk Aken	445
— Mesch	446
— Mortier	448
33. Commanderie Duitse Orde te Oudenbiezen	450
34. Petersheim	451

35. Pol en Panheel	457
36. Reifferscheid	458
37. Rekem en Boorseme	459
— Uikhoven	468
38. Rijckholt	469
39. Schleiden	473
40. Saint-Hubert	473
— Hierges	475
41. Slenaken	476
42. Stein	477
43. Terblijt	481
44. Thorn	482
— Neeroeteren	494
45. Tignée	496
46. Trier (Stift)	498
— Awans-Loncin	499
— Beaurieux	501
47. Utrecht (Stift)	503
— Deventer, Kampen, Zwolle	503
48. Virneburg	503
49. Weert	503
50. Wessem	509
51. Witten	511
52. Wijlre	516
CONCLUSIE	518
ZUSAMMENFASSUNG	523
RÉSUMÉ	528
NAAMREGISTER	533
ZAAKREGISTER	573
BIJLAGE: KAART van de ressorten der schepenbanken te Aken en Luik (±1500) met toelichting en index	577

LIJST VAN AFKORTINGEN

AARAB	Annales de l'Académie (royale) d'archéologie de Belgique.
AHL	Annuaire d'histoire liégeoise (Annuaire de la Commission communale de l'histoire de l'Ancien Pays de Liège).
APL	L'ancien Pays de Looz.
BCALO	Bulletin de la commission Royale des anciennes lois et ordonnances de Belgique.
BCRH	Bulletin de la Commission royale d'Histoire de Belgique.
BGN	Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden.
BIAL	Bulletin de l'Institut archéologique liégeois.
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden.
BMH	Bulletin de la section littéraire de la société des mélophiles de Hasselt.
BMHG	Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap.
BSAHL	Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège.
BSSL	Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg.
BVGO	Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde.
CAST	C. Piot, Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond (zie Bibliografie).
CSL	S. Bormans e.a., Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège (zie Bibliografie).
Gelre	Bijdragen en mededelingen van Gelre, Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht.
Gemeentewapens	J. M. H. Eversen en J. L. Meulleners, De Limburgsche Gemeentewapens, vergeleken met etc. (zie Bibliografie).
HRG	Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte. Berlin, 1964--.
Koser	O. Koser, Repertorium der Akten des Reichskammergerichts etc. (zie Bibliografie).
LV	Limburg's Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg etc. (zie Bibliografie).
NS	Neue und vollständigere Sammlung der Reichs-Abschiede (zie Bibliografie).
OLL	Het Oude Land van Loon.

PSHAL	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le (duché de) Limbourg.
PSHIL	Publications de la section historique de l'Institut Grand-Ducal du Luxembourg (ci-devant: Société archéologique du Grand-Duché).
RA	Deutsche Reichstagsakten (zie Bibliografie).
RAL	Rijksarchief te Luik.
RAM	Rijksarchief te Maastricht.
Rd	Rijksdag.
Rechtsbedeeling	A. J. A. Flament, De rechtsbedeeling etc (zie Bibliografie).
RHR	Rijkshofraad.
RHRO	Reichshofratsordnung.
RKG	Rijkskamergerecht.
RKGO	Reichskammergerichtsordnung.
ROM	Rijksonmiddellijk(e).
SL	Koninklijke schepenstoel te Aken.
TRG	Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis.
TVG	Tijdschrift voor geschiedenis.
U&A	L. Gross e.a., Urkunden und Aktenstücke etc. (zie Bibliografie).
Versl.	Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven.
VO	Verzamelde opstellen, uitgegeven door den Geschied- en Oudheidkundigen Studiekring te Hasselt.
VRH	Vrije rijksheer(lijkheid).
V&MOVR	Verslagen en mededeelingen van de Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-vaderlandsche Recht.
ZAGV	Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins.
ZSGA	Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanische Abteilung.

BIBLIOGRAFIE

De in deze bibliografie opgenomen werken zijn ofwel in de voetnoten bij de tekst meer dan eens, en dan met een afgekorte titel, aangehaald, ofwel benut bij het samenstellen van de bijgevoegde landkaart. De titels van één maal geciteerde werken zijn volledig in de betreffende voetnoot beschreven.

- Aders, G.* Gerichte des Alten Reiches. I, Reichskammergericht A-K. Münster, 1966. II, Reichskammergericht L-Z. Reichshofrat. Münster, 1968.
- Anselmo, A.* Placcaeten ende Ordonnantien van de Hertoghen van Brabant, princen van deze Nederlanden. Antwerpen, 1648-1774. 10 dln.
- Arkel, J. A. van.* De Nederlandsche Republiek en haar staatsrechtelijke band met het Deutsche Rijk. In: TVG 59 (1946), 219-228.
- Armand, D.* De in jus vocando et potissimum de jure Brabantis concessio de non evocando ex aurea bulla Caroli IV. imperatoris. Lugduni Batavorum, 1759.
- Atlas.* Atlas de géographie historique de la Belgique. Red. L. van der Essen. Bruxelles-Paris, 1919-1932. 5 dln.
- Bachiene, W. A.* Beschrijving der Vereenigde Nederlanden. Deel 5: Aanhangel tot Staats-Brabant; Staats-Limburg; De drie landen van Over-Maas; Staats-Opper-Gelderland. Amsterdam enz. 1779.
- Baelde, M.* De Collaterale Raden onder Karel V en Filips II (1531-1578), Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw. Brussel, 1965. (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, Jaargang 27, 1965, no 60).
- Baerten, J.* Het graafschap Loon (11de-14de eeuw). Ontstaan, politiek, instellingen. Assen, 1969.
- Belonje, J.* De Groote Hegge te Thorn. 's Gravenhage, 1957.
- Below, G. von.* Die landständische Verfassung in Jülich und Berg bis zum Jahre 1511. In: Zeitschrift des Bergischen Geschichtsvereins 21 (1885), 173-256; 22 (1886), 1-79.
- Berns, J. L.* Verslag aangaande een onderzoek naar archiefstukken, belangrijk voor de geschiedenis van Friesland, uit het tijdperk der Saksische Hertogen. 's-Gravenhage, 1891.
- Bertholet, J.* Histoire ecclésiastique et civile du duché de Luxembourg et comté de Chiny. Luxembourg, 1741-43. 8 dln.
- Blécourt, A. S. de en H. F. W. D. Fischer.* Kort begrip van het oud-vaderlands

- burgerlijk recht. Groningen, 1950.
- Bockenbergh, P. C.* Egmondanorum; potentissimae Hollandiae gentis: Historia et Genealogia. Leiden, 1589.
- Böhmer, J. F.* en *A. Huber.* Regesta Imperii VIII. Die Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV 1346-1378. Aus dem Nachlasse J. F. Böhmer's herausg. und erg. v. Alfons Huber. Innsbruck, 1877.
- Boel, W. M. van de.* Een onderzoek naar de rechterlijke organisatie in de heerlijkheid Horn. In: PSHAL 101 (1965), 159-194.
- Boeren, P. C.* De oorsprong van Limburg en Gelre en enkele naburige heerschap-pijen. Maastricht, 1938.
- Bonenfant, P.* en *A. M. Bonenfant-Feytmans.* Du duché de Basse-Lotharingie au duché de Brabant. In: Revue Belge de philologie et d'histoire 46 (1968), 1129-1165.
- Borchgrave, E. de.* Histoire des Rapports de droit public entre les provinces Bel-ges et l'empire d'Allemagne. Bruxelles, 1871. (Mémoires couronnés de l'Aca-démie Royale des sciences, des lettres, et des beaux-arts de Belgique, t. 36),
- La bulle d'or de Brabant (1349), avec trois annexes. In: Messenger des scien-ces historiques ou archives des arts et de la bibliographie de Belgique 1875, 79-96. Bijlagen: 1. Gouden Bul; 2. Bevestiging door Karel IV 1349; 3. Beves-tiging door Sigismond 1424.
- Borgnet, J.* Analyses des chartes namuroises qui se trouvent aux archives départe-mentales du Nord, à Lille. In: BCRH série 3, dl.5 (1863), 39-222.
- Histoire du comté de Namur. Bruxelles, 1847.
- Borman, C. de.* Le Livre des fiefs du comté de Looz sous Jean d'Arckel. Bruxelles, 1875.
- Les échevins de la souveraine justice de Liège. Liège, 1892-1899. 2 dln.
- Notice sur un Cartulaire du chapitre de Saint-Servais, à Maestricht. In: BCRH série 3, dl.9(1867), 7-118.
- Bormans, S., E. Schoolmeesters* en *E. Poncelet.* Cartulaire de l'église Saint-Lam-bert de Liège. Bruxelles, 1893-1933. 6 volumes. (In: Publications in 4° de la Commission Royale d'Histoire).
- Bormans, S.* Les seigneuries allodiales du Pays de Liège avec une introduction historique. Liège, 1867.
- Les Seigneuries féodales du pays de Liège. Table des reliefs. Liège, 1871.
- Bouveroux, P.* De Heerlijkheid Kessenich en Bronshorn. In: VO 17 (1942), 39-59.
- Kessenich-Vrije rijksheerlijkheid. In: OLL 14 (1959), 83-100.
- Brandt, A. von.* Werkzeug des Historikers. Stuttgart, 1960.
- Brimmeyr, J. P.* Geschichte der Stadt und der Abtei Echternach. Luxemburg, 1921-1923. 2 dln.
- Buchet, A.* Le duché de Limbourg et les Pays d'Outremeuse au 16e siècle. Ver-viers, (1950).
- Bussels, M.* Een en ander over de Rijksheerlijkheden van de Maasvallei. In: OLL 10 (1955), 192-198.
- Byl, R.* Les Juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle). Bruxelles, (1965). **Université Libre de Bruxelles. Travaux de la Faculté de Philosophie et Lettres, tome 17.
- Caenegem, R. C. van.* Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw. Brussel, 1956.
- Casier, C.* en *L. Crahay.* Coutumes du duché de Limbourg et des Pays d'Outre-

- Meuse. Bruxelles, 1889.
- Ceyssens, J.* Les bans, seigneuries laïques et immunités ecclésiastiques du pays de Dalhem spécialement au XVe siècle. Liège, 1929.
- Charles, J. L.* La ville de Saint-Trond au moyen-âge, des origines à la fin du XIVe siècle. Paris, 1965. (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, fasc. 173).
- Chatelain, V.* Histoire du comté de Créhange. In: Jahrbuch der Gesellschaft für lothringische Geschichte 3 (1891), 175-231; 4,2 (1892), 66-115; 5,1 (1893), 92-138.
- Chestret de Haneffe, J. de.* Anthisnes. Une seigneurie ecclésiastique sous l'ancien régime. La Seigneurie de Vien. In: BIAL 33 (1903), 115-219.
- Histoire de la Maison de la Marck y compris les Clèves de la seconde race. Liège, 1898.
- Histoire de la Seigneurie impériale de Gronsfeld. In: PSHAL 12 (1875), 3-126.
- Histoire de la Seigneurie impériale de Reckheim. In: PSHAL 10 (1873), 1-76 en 552-553.
- Coels von der Brügghen, L. von.* Die Lehnregister der Propsteilichen Mannkammer des Aachener Marienstifts 1394-1794 mit drei Karten. Bearb. von ... Bonn, 1952. (=Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 52).
- Coenen, J.* De kasteelen der Heerlijkheid Kessenich. In: Limburg 26 (1946-1947), 199-208; 27 (1947-1948), 61-79. (Steunt voornamelijk op een studie van J. J. Habets, De Voormalige Vrije-Rijksbaanderheerlijkheid Kessenich met hare onderhoorige dorpen Hunsel, Kinroy en Beersel; handschrift op RAM).
- Het Kasteel van Leut. In: Limburg 26 (1946-1947), 90-114.
- Corswarem, G. J. de.* Mémoire historique sur les anciennes limites et circonscriptions de la Province de Limbourg. Bruxelles, 1857.
- Crahay, L.* Coutumes de la ville de Maestricht. Bruxelles, 1876.
- Coutumes du Comté de Looz, de la Seigneurie de Saint-Trond et du Comté Impérial de Reckheim. Bruxelles, 1871-1897. 3dln.
- Cramer, W.* Geschichte der Grafschaft Lingen in 16. und 17. Jahrhundert. Oldenburg, 1940.
- Crassier, L. de.* Dictionnaire historique du Limbourg Neerlandais, de la période féodale à nos jours. In: PSHAL 66 (1930), 139-187; 67 (1931), 43-147; 68 (1932), 153-250; 69 (1933), 261-393; 70 (1934), 105-226; 71 (1935), 293-377; 73 (1937), 289-342.
- Comté de Hornes. Cour féodale et nouvelles seigneuries. In: PSHAL 65 (1929), 315-449.
- Ordre Teutonique. Histoire du Bailliage des Vieux Joncs et des 12 Commanderies qui en dépendaient. La Commanderie de Fouron Saint Pierre. In: PSHAL 41 (1905), 197-308.
- Creemers, C.* Bescheiden betreffende Gennep en zijn voormalige heerlijkheid. Gennep, 1896. Ook in: PSHAL 32 (1895), 3-203.
- Daris, J.* Les cours de justice de l'ancienne principauté de Liège. In: J. Daris, Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège. 9 (1881), 89-134. Ook in: BIAL 16 (1881), 1-46.
- Notes historiques sur le Comté de Hornes. In: Notices historiques sur les églises du Diocèse de Liège. 9 (1881), 168-177.

- Notice historique sur Grand-Looz. In: BIAL 9 (1868), 29-40.
- Forgeur, R.* Table des „Notices sur les églises du Diocèse de Liège” du Chanoine Daris. In: Leodium 43 (1956), 21-30.
- Daverkosen, H.* Die wirtschaftliche Lage der Reichsabtei Cornelimünster. Aachen, 1915.
- Deductie.* Deductie aan de Hoog Mogende Heeren Staaten Generaal der Vereenigde Nederlanden ... december 1757 ootmoedigst overgegeven van wegens den hoogproost, deken en capittel der collegiale kerke van St. Servaas binnen de stad Maastricht, nopens derzelve vrye ryks-heerlykheden, gemeenlyk genaamd de elf banken van St. Servaas, te weten: Vleitingen, Tweebergen of de Schoole, Heer, Mechelen, Sepperen, Berg, Groot-Loon of Niele, Sluysen, Koningsheim, Berne en Heese. Z. pl., (1757).
- Deeters, J.* Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung. (Rheinisches Archiv 73) Bonn, 1970.
- Dek, A. W. E.* Genealogie der heren en graven van Egmond. 's-Gravenhage, 1958.
- Despy, G.* Henri IV et la fondation du Chapitre de Sclayn. In: Mélanges Félix Rousseau. Etudes sur l'histoire du pays Mosan au moyen âge. Bruxelles, 1958, p. 221-236.
- Deutsche* Deutsche Reichstagsakten, 1867— Ältere Reihe. (1376-1485) ca 20 delen. Jüngere Reihe. (1519-1524 en 1529), 5 dln.
- Domken, A.* Histoire de la seigneurie et de la paroisse d'Othée. Liège, 1910. Ook in: BSAHL 19 (1910), 47-259. De overdruk is anders gepagineerd, nl. overdruk + 42 = Bull.
- Doppler, P.* Verzameling van charters en bescheiden betreffende het Vrije Rijkskapittel van St. Servaas te Maastricht. In: PSHAL 69 (1933), 95-208; 66 (1930), 201-316; 67 (1931), 247-384; 68 (1932), 251-411; 70 (1934), 227-340; 71 (1935), 19-98.
- Dyon, P.* Le comté de Beaufort et la seigneurie d'Ahin. [Huy, 1957].
- Eisenhardt, U.* Die Rechtswirkungen der in der Goldenen Bulle genannten privilegia de non evocando et appellando. In: ZSGA 86 (1969), 75-96.
- Eversen, H. P. H.* Limietbeschrijvingen van Maastricht, den Vroenhof, Tweebergen en St. Pieter, gevolgd door een paar wijkverdeelingen. In: PSHAL 19 (1882), 371-450.
- Eversen, J. M. H. en J. L. Meulleners.* De Limburgsche Gemeentewapens, vergeleken met de oude plaatselijke zegels, en beschouwd in het licht der locale geschiedenis. In: PSHAL 35 (1899), 3-596.
- Fabricius, W.* Erläuterungen zum geschichtlichen Atlas der Rheinprovinz. Zweiter Band. Die Karte von 1789 usw. Bonn, 1898. (deel 12, Bd 2 van de „Publikationen der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde”).
- Facius, F., H. Booms en H. Boberach.* Das Bundesarchiv und seine Bestände. Uebersicht, Bearbeitet von . . Boppard am Rhein, 1961. p. 23-26 over RKG.
- Feenstra, R.* A quelle époque les Provinces-Unies sont elles devenues indépendantes en droit à l'égard du Saint Empire? In: TRG 20 (1952), 30-63, 182-218, 479.
- Het stadrecht van Maastricht van 1220. In: V&MOVR 11 (1958), 519-534.
- Fehr, H.* Deutsche Rechtsgeschichte. 5. aufl. Berlin, 1952.
- Ficker, J.* Vom Reichsfürstenstande. Forschungen zur Geschichte der Reichsverfassung zunächst im XII. und XIII. Jahrhunderte. Erster Band. Innsbruck,

1861. Zweiter Band. Hrsg. von P. Punschart. Innsbruck, 1911-1923.
- Flament, A. J. A.* Chroniek van de heerlijkheid Weert, getrokken uit de stadsrekeningen, charters en andere oorspronkelijke bescheiden. In: PSHAL 29 (1892), 131-276.
- Flament, A. J. A.* De rechtsbedeeling op het grondgebied van de tegenwoordige provincie Limburg in 1794, met een blik op de voorgeschiedenis. In: PSHAL 51 (1915), 1-87.
- Franklin, O.* Das Reichshofgericht im Mittelalter. Geschichte, Verfassung-Verfahren. Weimar, 1867-1869. 2 dln.
- Franquinet, G. D.* Les appels à la cour d'Aix-la-Chapelle. In: PSHAL 9 (1872), 296-310.
- Frère, M. en H. Baillien.* De Gerechtelijke Instellingen in Haspengouw. In: Limburgs Haspengouw, Feestbundel 100-jarig Koninklijk Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap te Tongeren. Hasselt, 1951, p.157-171.
- Fruin, R.* De vrije heerlijkheden, gelegen in het grensgebied tussen Gelderland, Holland, en Utrecht. In: V&MOVR 8 (1933), 352-374.
- Fruin, R. en H. T. Colenbrander.* Geschiedenis der staatsinstellingen in Nederland. 2de druk. 's-Gravenhage, 1922.
- Galesloot, L.* Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant; publié par . . Bruxelles, 1865.
- Gebhardt, B.* Handbuch der Deutschen Geschichte. Band 1: Frühzeit und Mittelalt. 8. Auflage Stuttgart, 1965. Band 2: Von der Reformation bis zum Ende des Absolutismus. 8. Auflage Stuttgart, 1965.
- Gelder, H. E. van.* De Nederlandse munten. Utrecht-Antwerpen, 1965.
- Genicot, L.* Empire et Principautés en Lotharinge du Xe au XIIIe siècle. In: *Annali della Fondazione italiana per la storia amministrativa*, 2 (1965), 95-172.
- Geschiedkundige.* Geschiedkundige atlas van Nederland. 3 dln, 1912-1939.
- Glaz, A. (J. G.) Le et A. Desplanque.* Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790, commencé par feu A. et J. Le Glaz, continué par M. Desplanque. -Nord-Archives Civiles, série B. Chambre des comptes de Lille, Nos 1561 à 1680. Tome deuxième, rédigé par M. A. Desplanque (Analyse des cartulaires et registres des chartes). Lille, 1872.
- Goecke, R.* (vervolgd door *Veltman, H.*) Aachener Prozesse am Reichskammergericht. In: ZAGV 10 (1888), 22-95; 18 (1896), 77-213; 20 (1898), 9-89; 21 (1899), 1-59.
- Goedert, J.* La formation territoriale du pays de Luxembourg depuis les origines jusqu'au milieu du quinzième siècle. Luxembourg, 1963.
- Goethals, F. V.* Histoire Généalogique de la Maison de Hornes, Extraite du Dictionnaire Généalogique et Héraldique des Familles Nobles du Royaume de Belgique. Bruxelles, 1848.
- Gorissen, P.* De invoering van het vorstelijk benoemingsrecht in de Nederlandse abdijen onder Karel V. In: BGN 9 (1954/5), 190-237; 10 (1955), 25-57.
- Diepenbeek betwist grondgebied tussen Brabant en Luik. In: VO 16 (1941), 73-99.
- Gosses, I. H. en R. R. Post.* Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden. Deel I: De Middeleeuwen. 's-Gravenhage, 1959.
- Grandgagnage, C.* Mémoire sur les anciens noms de lieux de la Belgique orientale. In: Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers, publiés par l'Académie Royale des Sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique 26

- (1854-1855) Classe des lettres... Mémoires des Savants étrangers, p.1-166. Bruxelles, 1855.
- Coutumes de Namur et de Philippeville. Bruxelles, 1869-70.
- Gross, L. en R. V. Lacroix. Urkunden und Aktenstücke des Reichsarchivs Wien zur reichsrechtlichen Stellung des burgundischen Kreises. Wien. 1944-1945. 3 delen.
- Guyot, P. C. G. Advys, in 1563 uitgebragt door de regtsgeleerde faculteit van Leuven, nopens het muntregt der stad Nymegen; medegedeeld door... In: BVGO 7 (1850), 114-142.
- Verslag van het verschijnsel, dat de stad Nymegen in 1567 muntlid werd van de Westfaalsche en Nederrijnsche Kreitsen, etc. In: BVGO 4 (1844), 295 ev.
- Haagen, F. Geschichte Achens von seinen Anfängen bis zur neuesten Zeit. Erster Band; Von den Anfängen bis zum Jahre 1400. Achen, 1873. Daarin: Zweite Beilage. Ueber den Achener Schöffentuhl als Oberhof, door H. Loersch. (p.347-361) Zweiter Band; Vom Jahre 1400-1865. Achen, 1874.
- Häberlin, C. F. Handbuch des deutschen Staatsrechts. Berlijn, 1797, 3 dln.
- Habets, J. J. Codex diplomaticus Mosae-Trajectensis. In: PSHAL 3 (1866), 41-51; 5 (1868), 22-78.
- De leenen van Valkenburg. In: PSHAL 21 (1884), 153-440; 22 (1885), 3-394.
- De Loonsche leenen in het tegenwoordige Hertogdom Limburg. In: PSHAL 8 (1871), 5-160.
- De oude grensscheiding der dorpen Meerssen, Bergh, Heer en Bemelen. In: PSHAL 4 (1867), 25-51.
- Het Vrijdorp Neeritter als eigendom der Domkerk van Luik, gevolgd door aantekeningen op Molenbeersel, Heel, Poll en Panheel. In: PSHAL 4 (1867), 217-368.
- Limburgsche Wijsdommen. 's-Gravenhage, 1891. (Oude Vaderlandsche Rechtsbronnen, eerste reeks no 12).
- Reglement der ryksbaronie Steyn. In: PSHAL 12 (1875), 446-457.
- Habets, J. J. en A. J. A. Flament. De archieven van het Kapittel der Hoogadellijke (Vorstelijke) Rijksabdij Thorn. 's-Gravenhage, 1889-1899. 2 dln. (kaart in dl.1).
- Halkin, J. en C. G. Roland. Recueil des chartes de l'abbaye de Stavelot-Malmédy. Bruxelles, 1909-1930. 2 dln. (Publications de la Commission Royale d'Histoire, in-quarto).
- Hansay, A. Documents inédits concernant la seigneurie de Vogelzang. In: VO 14 (1938), 429-445.
- La partie lossaine des anciens comtés du Masau. Contribution à la géographie historique des comtés carolingiens du Masau (ou Maeslant). In: Annales du XXIIe Congrès Liège, 1909 (van de) Fédération archéologique et historique de Belgique. Tome II. Rapports et mémoires. (Liège, 1909) p.139-145.
- Hansen, J. Carte historique du Luxembourg. Paris, 1930.
- Hansotte, G. L'importance des archives liégeoises pour la recherche historique dans les Pays Bas. In: Nederlands Archiefblad 70 (1966), 67-71.
- Hardenberg, H. De Maastrichtse Vroenhof. In: Miscellanea Trajectensia. Maastricht, 1962, p.29-53.
- Les divisions politiques des Ardennes et des Pays d'Outremeuse avant 1200. In: Mélanges Félix Rousseau. Bruxelles, 1958, p.357-376.

- Les origines du comté de Hornes, ancienne terre liégeoise. In: *Chronique archéol. du Pays de Liège* 42-44 (1951-1953), 24-27.
- Naamkundige problemen rond het koningsgoed in de Maasgouw. In: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde te Leuven en de Commissie voor Naamkunde te Amsterdam* 43 (1967), afl. 1-2, 4-26.
Kaart. o.a. kaart oude Maasgouw waarop „plaatsen met beroep op Aken”.
- Harsin, P.* Etudes sur l'histoire économique de la principauté de Liège, particulièrement au XVIIe siècle. In: *BIAL* 52 (1928), 60-161.
- Hartung, F.* Deutsche Verfassungsgeschichte vom 15. Jahrhundert bis zur Gegenwart. Stuttgart, 1950 (8).
- Heijden, E. J. J. van der, en B. H. D. Hermesdorf.* Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht (7de druk) Nijmegen-Utrecht, 1965.
- Hélin, E., J. Grauwels en M. R. Thielemans.* Inventaire des archives de la Jointe des terres contestées. Bruxelles, 1952.
- Henrichs, L.* Geschichte der Graffschaft Moers bis zum Jahre 1625. Hülse-Crefeld, 1914.
- Herbillon, J.* Toponymie de la Hesbaye Liégeoise. Tome premier. Wetteren, 1943.
- Herchen, A.* Manuel d'Histoire Nationale. 5ème édition, revue et augmentée par N. Margue et J. Meyers. Luxembourg, 1947.
- Hermesdorf, B. H. D.* Een Maastrichtse skulptuur in het licht der rechtshistorie. In: *PSHAL* 98/99 (1962/63), 59-90.
- Te Hoofde gaan. In: *V&MOVR* 11 (1954), 17-50.
- Houwink, J.* De staatkundige en rechtsgeschiedenis van Ameland tot deze eeuw. Leiden, 1899.
- Hove, A. van.* Etude sur les conflits de juridiction dans le diocèse de Liège à l'époque d'Erard de la Marck (1506-1538). Louvain, 1900.
- Hoynck van Papendrecht, C. P.* *Analecta Belgica.* Den Haag, 1743. Hierin: tom. I, pars 1a: Autobiografie v. Viglius; tom. I, pars 2a: Briefwisseling v. Viglius; tom. II, pars 1a: Briefwisseling v. Viglius.
- Hubner, J.* Genealogische Tabellen, of Geslachtsrekenkundige Tafelen. Deel I, Leyden, 1735. Deel II, Leyden, 1729.
- Ilgen, T.* Quellen zur inneren Geschichte der Rheinischen Territorien. Herzogtum Kleve. I. Ämter und Gerichte. Bd 1. Darstellung. Bonn, 1921. Bd. 2. Quellen. Bonn, 1921-1925. 3 Teile. (Publikationen der Gesellschaft für rheinische Geschichtskunde 38).
- Immink, P. W. A.* De wording van staat en soevereiniteit in de middeleeuwen. Een rechtshistorische studie in het bijzonder met betrekking tot het Nedersticht. Eerste deel, Utrecht, 1942.
- Jaer, L. de* La seigneurie d'Awans Loncin près de Liège. In: *BIAL* 63 (1939), 65-84.
- Jansen, J. C. G. M.* Etat détaillé des divers impositions qui se percevaient ci-devant dans les differens pays qui composent le département de la Meuse-Inférieure. (1796). In: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg.* Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg, dl. 9 (1964), blz. 9-142.
- Jansen, M.* Bijdragen tot de geschiedenis van Sittard. In: *PSHAL* 14 (1877), 357-432.
- Janssen de Limpens, K. J. T.* De territoriale ontwikkeling der heerlijkheid Wittem. In: *De Maasgouw* 84 (1965), 23-28.

- Geldersche Wyssenenissen van het Hoofdgerecht te Roermond. Utrecht, 1953. (Oud-vaderlandsche Rechtsbronnen, derde reeks no 16).
- Het hoofdgerecht te Roermond. In: V&MOVR 13 (1967), 97-141.
- Rechtsbronnen van het Gelders overkwartier van Roermond. Utrecht, 1965. (Oud-vaderlandsche Rechtsbronnen, derde reeks no 20).
- Japikse, N.* De Geschiedenis van het Huis van Oranje-Nassau. Den Haag, 1948. 2 dln.
- Kesting, H.* Geschichte und Verfassung des niedersächsisch-westfälischen Reichsgrafen-Kollegiums (1653-1806 Mit 15 Urkunden 1653-1784). In: Westfälische Zeitschrift 106 (1956), 175-246.
- Koser, O.* Repertorium der Akten des Reichskammergerichts Untrennbarer Bestand. I. Prozessakten aus der Schweiz, Italien, den Niederlanden und dem Baltikum, sowie der freiwilligen Gerichtsbarkeit. Heppenheim, 1933. II. Prozessakten aus dem Elsass, aus Lothringen und den angrenzenden ehemaligen Reichslanden. Heppenheim, 1936.
- Kuile sr., G. J. ter.* Het graafschap Lingen onder de Oranjes, (1578-1702). In: Verslagen en Mededeelingen Overijsselsch Regt en Geschiedenis. 68 (1953), 13-31.
- Künssberg, E. von.* Rechtssprachgeographie. 1. Abhandlung van: Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Band 17 (1926/27).
- Lacomblet, T. J.* Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins, (779-1607). Düsseldorf, 1840-1858. 4 dln.
- Lanz, K.* Correspondenz des Kaisers Karl V. 1. Band, 1513-1532, Leipzig, 1844. 2. Band, 1532-1549, Leipzig, 1845. 3. Band, Leipzig, 1846.
- Latzke, W.* Das Archiv des Reichskammergerichts. In: ZSGA 78 (1961), 321-326.
- Lechner J.* Reichshofgericht und Königliches Kammergericht im 15. Jahrhundert. In: Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung, VII Ergänzungsband (1907), 44-186.
- Lequarré, D.* La terre franche de Herstal et sa cour de justice. In: BIAL 29 (1900), 75-166.
- Lichtius, H.* Die Verfassung des Marienstiftes zu Aachen bis zur französischen Zeit. In: ZAGV 37 (1915), 1-140.
- Limburg.* Limburg's Verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815 onder redactie van E. C. M. A. Batta, B. H. D. Hermesdorf, A. J. Munsters, G. W. A. Panhuysen, J. J. M. Timmers en H. H. E. Wouters. Maastricht, 1960-1967. 2 dln.
- Linssen, J.* Een bijdrage voor de geschiedenis van de abdij Thorn. (Roermond, 1963).
- Iets over de afstamming van de heren van Horn. In: De Limburgse Leeuw 9 (1961), 113-118.
- Over de vroegste geschiedenis van Wessem. In: PSHAL 98/99 (1962-1963), 1-57.
- Loersch, H.* Achener Rechtsdenkmäler aus dem 13., 14. und 15. Jahrhundert. Bonn, 1871.
- Loon, G. van.* Historisch Bewijs, dat het Graafschap van Holland, sedert het begin der Leenen tot den afgezworen Philips den II toe, altijd een Leen des Duytschen Rijks geweest is; en diensvolgens, dat deszelfs Graaven, als Rijksprinsen, de uytgeschreevene Rijksdagen en heirvaarten bijgewoond, voor de

- Keyzers te recht gestaan, de verleyen hunner Graaffschappen van de zelve ontvangen, en in de krijgs- en Rijkslasten hun aandeel gedraagen hebben; etc. Leiden, 1748.
- Looz-Corswarem, O. von, en H. Scheidt.* Repertorium der Akten des ehemaligen Reichskammergerichts im Staatsarchiv Koblenz. Koblenz, 1957.
- Louvrex, M. G. de.* Recueil contenant les Edits et Reglemens Faits pour le Païs de Liège et Comté de Looz, ... les Privileges, ... les concordats et Traitez, par &c. Nouvelle edition, par B. Hodin. Luik, 1750-1752. 4 dln.
- Lünig, J. C.* Codex Germaniae Diplomaticus, worinnen etc. II. Theil, Franckfurt und Leipzig, 1733.
- Lyna, J.* De territoriale Gerechtshoven van het Graafschap Loon. In: VO 16 (1941), 55-72.
- Onlusten te Reckheim. 17e en 18e eeuwen. In: Limburg 5 (1923-1924), 25-30 en 82-87.
- Maas, P. J.* Geschiedenis van Neeroeteren. Roeselare, 1905-1906. 2 dln.
- Majerus, N.* Histoire du Droit dans le Grand-Duché de Luxembourg. Luxembourg, 1949. 2 dln.
- Margue, P.* Die ehemals Luxemburgische Eifel. In: Hémecht 17 (1965), 109-111.
- Maris, A. J.* Opmerkingen naar aanleiding van de tweeherigheid van Maastricht. In: Maasgouw 69 (1955), 49-52.
- Martens van Sevenhoven, A. H.* Eenige opmerkingen over de vorming van het Graafschap Gelre. In: Gelre 36 (1933), 1-22.
- Meister, A.* Deutsche Verfassungsgeschichte von den Anfängen bis ins 15. Jahrhundert. 3 Aufl. Leipzig/Berlin, 1922.
- Meulleners, J. L.* Eenige bladzijden uit de geschiedenis van de rijksheerlijkheden Obbicht en Leuth, benevens eene bijdrage tot het hooger beroep naar Aken. in: PSHAL 24 (1887), 67-166.
- Geschiedenis van de heerlijkheid en de heeren van Obbicht en Papenhoven, voornamelijk van jonker Filips van Bentinck; eene bijdrage tot de geschiedenis van het Overkwartier van Gelderland. In: PSHAL 20 (1883), 3-483.
- Legertochten tusschen Maastricht en Mook, sedert 1568 tot 1575, en gelijktijdige belastingen en inkwartieringen te Elsloo. In: PSHAL 25 (1888), 161-354.
- Oude statuten en verordeningen van de Heerlijkheid Reckheim. In: PSHAL 27 (1890), 335-361.
- Mieris, F. van.* Groot Charterboek der Graven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland, beginnende etc. Leiden, 1753-1756. 4 dln.
- Miraeus, A., en J. F. Foppens (ed.)* Opera diplomatica et historica. Ed. 2a. J. F. Foppens notas addidit etc. Bruxellis, 1723-48. 4 dln.
- Mitteis, H.* Deutsche Rechtsgeschichte, Ein Studienbuch. Neubearb. von H. Lieberich. 8. Aufl. München und Berlin, 1963.
- Monté Verloren, J. P. de.* Gegevens over de verhouding van de heerlijkheid Bronkhorst tot het Heilige Roomsche Rijk en tot het Graafschap Zutphen voor 1570. In: Gelre 56 (1957), 125-165.
- Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling. 4de druk. Utrecht, 1967.
- Mosmans, H.* De Heeren van Wittem. Venlo, 1923.
- Munsters, A.* De Heeren van Stein als paladijnen der hertogen van Brabant. In: PSHAL 77 (1941), 71-149.
- De strijd tegen het hoogduits te Stein. In: Maasgouw 68 (1949), 94-97.

- Neu, H.* Schleidens Kampf um seine Reichsunmittelbarkeit. In: Eifelvereinsblatt 1928, 109-110.
- Neue* und vollständigere Sammlung der Reichs-Abschiede. Frankfurt, 1747. 4 dln.
- Niessen, J.* Die Landesherrschaften der Eifel im Kampfe um ihre Unabhängigkeit. In: Eifelvereinsblatt 1931, 119-120.
- Geschichtlicher Handatlas der Deutschen Länder am Rhein. Mittel- und Niederrhein. Keulen, 1950.
- Nijhoff, I. A.* Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. Arnhem enz., 1830-1875. 6 dln, 8 vol.
- Oediger, F. W.* Die Bedeutung des Hauptstaatsarchivs Düsseldorf für die niederländische Geschichtsforschung. In: Nederlands Archievenblad 70 (1966), 52-66.
- Panhuyzen, G. W. A.* Studiën over Maastricht in de dertiende eeuw. Maastricht, 1933.
- Paquay, J.* De heerlijkheid Pietersheim. In: Limburg 18 (1936-1937), 189-193.
- La juridiction d'appel de la Haute Cour d'Aix-la-Chapelle. In: Annales de la XXIXe session de la Fédération archéologique et historique de Belgique, Congrès de Liège, 1932, p.175-184.
- Le patrimoine de l'église de Liège. Aperçu économique. Liège, 1936. (= Analecta ecclesiastica Leodiensia 4).
- Ruten. In: BSSL 46 (1932), 147-193.
- (*Pélerin, A. L.*) Essais historiques et critiques sur le département de la Meuse-Inférieure en général, et la ville de Maestricht, chef-lieu, en particulier. Maestricht, 1803.
- Perreau, A.* Les sires de Pietersheim. In: BSSL 5 (1861), 273-303.
- Notes sur Horn et ses seigneurs. In: BSSL 4 (1859), 11-23.
- Notes sur le comté de Reckheim. In: BSSL 4 (1859), 99-108.
- Recherches historiques sur la Seigneurie de St-Pierre près de Maestricht. In: AARAB 6 (1849), 212-230.
- Recherches historiques sur le Chapitre impérial de Saint-Servais, à Maestricht. In: AARAB 7 (1850), 294-354.
- Piot, C.* Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond. Bruxelles, 1870-1875. 2 dln.
- Pirenne, H.* Geschiedenis van België. Gent, 1902-1933. 7 dln.
- Polain, L., et S. Bormans.* Recueil des Ordonnances de la Principauté de Liège (976-1794). Bruxelles, 1855-78. 6 dln.
- Polain, L.* Recueil des ordonnances de la principauté de Stavelot (648-1794), Bruxelles, 1864.
- Polain, L.* Recueil des ordonnances du duché de Bouillon (1240-1795). Bruxelles, 1868.
- Pompen, A.* Jacob de eerste, graaf van Horne. In: PSHAL 40 (1904), 3-211.
- Poncelet, E.* Herstal et Vivegnis. Souveraineté territoriale, règlements de seigneurie, chartes d'affranchissement. In: BCRH 102 (1937), 77-139.
- La seigneurie de Tignée. In: BIAL 23 (1892), 115-189.
- Le comté de Beaurieux. In: BIAL 24 (1894), 385-486.
- Les droits souverains de la principauté de Liège sur le duché de Bouillon. In: BCRH 108 (1943), 127-267.
- Poncelet, E., M. Yans en G. Hansotte.* Costumen van het Vorstendom Stavelot.

- Tome premier: Les records de coutumes du Pays de Stavelot. Bruxelles, 1958.
- Pontanus, J. I.* Historiae Gelricae Libri XIV. Harderwijk, 1639.
- Portmans, F.* Supplément aux notices sur Reckheim, sa paroisse et sa seigneurie particulièrement depuis 1678 à 1778. In: PSHAL 18 (1881), 301-382.
- Prinz, J. D.* De betekenis van het staatsarchief Münster voor de Nederlandse geschiedvorsing. In: Nederlands Archievenblad 70 (1966), 36-51.
- Putzger, F. W.* Historischer Weltatlas. Jubiläumsausgabe. 87. Auflage. Bielefeld, Berlin, Hannover. z.j.
- Quix, C.* Beiträge zu einer historisch-topographischen Beschreibung des Kreises Eupen, nebst einem Anhang: Die ehem. Herrschaft Mesch. Aus dem Aachener Wochenblatt besonders abgedruckt und mit 35 Urkunden versehen. Aachen, 1837.
- Die Frankenburg, insgemein Frankenberg genannt, und die Vogtei über Burtscheid. Köln und Aachen, 1829.
 - Historisch-topographische Beschreibung der Stadt Burtscheid. Aachen und Leipzig, 1832.
- Rachfahl, F.* Die Trennung der Niederlande vom Deutschen Reiche. In: Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst 19 (1900), 79-119.
- Rahlenbeck, C.* Les pays d'Outre-Meuse. Etudes historiques sur Dalhem, Fauquemont & Rolduc. Bruxelles, 1888.
- Raikem, J. J.* De l'appel dans l'ancien pays de Liège, discours prononcé par M. Raikem, procureur-général, à l'audience de rentrée de la cour d'appel de Liège, le 15 octobre 1860. In: La Belgique judiciaire 18 (1860), 1537-1562. (ook verschenen als afzonderlijke uitgave, uitgegeven Liège, 1860, op last van het Hof van appel te Luik, 52 p. Van deze uitgaaf is in de noten de paginering aangehouden).
- Discours prononcé par M. Raikem, procureur-général, à l'audience de rentrée, le 15 octobre 1852, et dont la Cour (d'appel de Liège) a ordonné l'impression. (betreft: les origines de la juridiction ecclésiastique en matière civile). Liège, 1852.
 - Le Tribunal des vingt-deux, dans l'ancien pays de Liège. Discours prononcé par M. Raikem, procureur-général, à l'audience de rentrée de la cour d'appel de Liège, le 15 octobre 1864. In: La Belgique judiciaire 22 (1864), 1553-1579. (ook verschenen als afzonderlijke uitgave, uitgegeven Liège, 1864, op last van het Hof van appel te Luik. De paginering van deze uitgaaf is in de voetnoten aangehouden).
- Reese, W.* Die Niederlande und das Deutsche Reich. 1. Band: Die Niederlande im Reich von den Anfängen bis ins 14. Jahrhundert. Berlin, 1941.
- Richardson, E.* (pseud. van E. von Mirbach Harff). Geschichte der Familie Mero-de. Prag, 1877-1881. 2 dln.
- Rogier, L. J.* Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw. Amsterdam, 1945-1947, 3 dln.
- Roland, J.* Histoire abrégée du comté et de la province de Namur. Préface d'Emile Lousse. Namur, 1959.
- Rouck, T. de.* Nederlandtsche Herault, of Adelik Toneel, zijnde een historische beschrijvinge van allerley Trappen van Adeldom, etc. Amsterdam, 1672.
- Rousseau, F.* Actes des Comtes de Namur de la première race, 946-1196. Bruxelles, 1936.

- Ruwet, J.* La principauté de Liège en 1789. Carte de géographie historique. Bruxelles, 1958. (Publication in-quarto de la Commission royale d'Histoire de l'Académie royale de Belgique).
- Ruys de Beerenbrouck, C. J. M.* Het strafrecht in het oude Maastricht. Maastricht, 1895.
- Ryckel, A. de.* Histoire de la seigneurie libre de Bolland. In: BSAHL 22 (1930), 73-257.
- La cour féodale de l'ancien duché de Limbourg. In: BSAHL 9 (1895), 273-455.
- Les Communes de la Province de Liège. Notices historiques. Liège, 1892.
- Notice sur la Libre Seigneurie de Breust. In: PSHAL 27 (1890), 3-22.
- Schannat, J. F. - Bärsch, G.* Eiflia Illustrata. I, 2, Aachen-Leipzig, 1825. (over Schleiden, Virneburg, Reiferscheid, Manderscheid). I, 1, Köln am Rhein, 1824. (over Cronenburg, Neuerburg). II, 2, Trier, 1884. (over Sombreff).
- Schilfgaarde, A. P. van.* De missie van Dr. Gerhardt Voeth als gezant van den Graaf van den Bergh naar den Rijksdag te Regensburg (1576). In: Gelre 43 (1940), 11-91.
- Het archief der heeren en graven van Culemborg. 's-Gravenhage, 1949. 3 dln.
- Het archief van het huis Bergh. Nijmegen, 1932. 9 delen.
- Het huis Bergh. Maastricht, 1950.
- Schnackers, J.* La vouerie de Mortier et les archives de Notre-Dame d'Aix. Bruxelles, 1955. (Conférences mensuelles de la Société archéohistorique de Visé).
- Schoonbroodt, J. G.* Inventaire analytique et chronologique des Chartes du Chapitre de Saint-Martin, à Liège. Liège, 1871.
- Schoos, J.* Le développement politique et territorial du pays de Luxembourg dans la première moitié du XIIIe siècle. Ouvrage muni de 17 tableaux généalogiques et de plusieurs cartes historiques. In: PSHIL 71 (1950), 7-181.
- Schotel, G. D. J.* Floris I en II van Pallant. Graven van Culemborg. Arnhem, 1846.
- Schriever, L.* Geschichte des Kreises Lingen. Lingen a. d. Ems, 1905-1910. 2 dln.
- Schrijnemakers, M. J. H. A.,* en anderen. Munstergeleen. Een monografie over een Limburgse gemeente. Maastricht, 1965.
- Schröder, R.* en *E. von Künssberg.* Lehrbuch der Deutschen Rechtsgeschichte. 7. Auflage. Berlin und Leipzig, 1932.
- Schwabe, W.* Der Aachener Oberhof. In: ZAGV 47 (1925), 83-159, en 48/49, (1926/27), 61-120.
- Schwarzenberg en Hohenlansberg, G. F. thoe.* Groot placaat- en charterboek van Vriesland etc. Leeuwarden, 1768-1782. 4 dln.
- Sellert, W.* Die Ladung des Beklagten vor das Reichskammergericht. Eine Auswertung von Kammerbotenberichten. In: ZSGA 84 (1967), 202-235.
- Über die Zuständigkeitsabgrenzung von Reichshofrat und Reichskammergericht insbesondere in Strafsachen und Angelegenheiten der freiwilligen Gerichtsbarkeit. Aalen, 1965.
- Simenon, W.* Geschiedenis der voormalige heerlijkheid Vlijtingen, hoofdbank der 11 banken van St. Servaas. In: PSHAL 37 (1901), 3-191.
- Sivré, J. B.* en *J. J. Habets.* De oude landregten en andere geregtelijke documenten van het voormalig sticht en rijksvorstendom Thorn. Roermond, 1871.

- (ook in: PSHAL 8 (1871), 195-297).
- Slanghen, E.* Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordige Hertogdom Limburg. Amsterdam-Sittard, 1865.
- Bijdragen tot de geschiedenis van het voormalig graafschap Horne. In: PSHAL 16 (1879), 3-74.
- Smend, R.* Das Reichskammergericht. Erster Theil. Geschichte und Verfassung. In: Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reichs in Mittelalter und Neuzeit. Bd. 4, Heft 3. (1911).
- Spener, P. J.* Historia Insignium Illustrium seu Operis Heraldici Pars specialis. Francofurti ad Moenum, 1680.
- Stengel, E. E.* Land- und lehnrechtliche Grundlagen des Reichsfürstenstandes. In: ZSGA 66 (1948), 294-342.
- Straven, F.* Inventaire analytique et chronologique des archives de la ville de Saint-Trond. Saint Trond, 1886-1895. 6 dln.
- Strubbe, E. I.* en *L. Voet.* De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden. Antwerpen-Amsterdam, 1960.
- Struick, J. E. A. L.* Gelre en Habsburg. 1492-1528. Arnhem, 1960.
- Struven, B. G.* Corpus Iuris Publici Academicum in sich haltend Die Vornehmsten GrundGesetze Des Heil. Röm. Reichs von der Guldenen Bulle an, . . . erläutert. Jena, 1726.
- Suringar, L. J.* Bijdrage tot de kennis van den regeeringsvorm van Maastricht en zijn ressort, meer bijzonder gedurende het tijdvak 1632-1794. Leiden, 1873.
- Tackoen, G.* Histoire de l'ancien comté impérial de Reckheim. Mechelen, 1886.
- Tadama, R. W.* Geschiedenis van het Veemgerigt en van het latere Deutsche Rijskammergerigt, in hunne betrekking tot Nederland. Leiden, 1857.
- Tangelder, F. B. M.* Muntheer en muntmeester. Een studie over het Berghse muntprivilege in de tweede helfte der zestiende eeuw. Arnhem, 1955.
- Tarlier, J.,* en *A. Wauters.* La Belgique ancienne et moderne. Géographie et histoire des Communes Belges. Arrondissement de Nivelles. 2 dln. Brussel, 1963 (anast. herdr.). Arrondissement de Louvain. 2 dln. (door A. Wauters alleen). Brussel, 1963 (anast. herdruk).
- Tellenbach, G.* Vom Karolingischen Reichsadel zum deutschen Reichsfürstenstand. In: Adel und Bauern im deutschen Staat des Mittelalters. Hrg. T. Mayer. Leipzig, 1943. p. 22-73.
- Theissen, J. S.* Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V. Groningen, 1907.
- Thomassen, H.* Hoe de vrije Rijskbaronie Pietersheim Loons werd. In: OLL 9 (1954), 73-86.
- Thudichum, Fr.* Das vormalige Reichskammergericht und seine Schicksale. In: Zeitschrift für deutsches Recht 20 (1861), 148-222.
- Tomaschek, J. A.* Die höchste Gerichtsbarkeit des deutschen Königs und Reiches im XV Jahrhundert. In: Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe 49 (1865), 521-612.
- Turba, G.* Ueber das rechtliche Verhältnis der Niederlande zum deutschen Reiche. In: 3. Jahresbericht des Staatsgymnasiums im XIII. Bezirke in Wien Wien, 1903. (ook: overdruk, 23 p.)
- Ulens, R.* Le domaine impérial de la région mosane et ses inféodations successives. In: VO 10 (1934), 207-223.
- Lummen. In: BSSL 44 (1930), 195-198.

- Notes sur le droit public de la Seigneurie de Saint-Trond. In: VO 10 (1934), 301-344.
- Veen, J. S. van.* Rechten der stad Huissen. In: V&MOVR 6 (1915), 489-536.
- Veltman, H.* (begonnen door *R. Goecke*). Aachener Prozesse am Reichskammergericht. In: ZAGV 10 (1888), 22-95; 18 (1896), 77-213; 20 (1898), 9-89; 21 (1899), 1-59.
- Venne, J. M. van de.* Geschiedenis van Heer. Heer, 1957.
- Geschiedenis van het kasteel van Valkenburg, zijn heren en hun drossaarden. Valkenburg, 1951.
- Verbois, R.* Geschiedenis der kerken, kloosters en kapellen van Rekem. Rekem, 1966. Volgens het emissieprospectus volgt t.z.t. deel II dat de geschiedenis van het Graafschap Rekem zal behandelen.
- Verkooren, A.* Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse. Bruxelles, 1910-1923. 8 dln. (aangehaald als: Inventaire des chartes).
- Inventaire des chartes et cartulaires du Luxembourg (comté, puis duché). Bruxelles, 1914-1922. 5 dln. (aangehaald als: Inventaire Luxembourg)
- Volxem, J. van.* Die Ardennen als Grenzland des Reiches im 18. Jahrhundert. (Rheinisches Archiv 38) Bonn, 1941.
- Vries, W. de.* Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland. XIII-XV. De hoge of bannerheerlijkheid Batenburg (Batenburg, Horsen en Leur). XIII. Stad en heerlijkheid Batenburg. In: Gelre 53 (1953), 19-26. XX. De hoge heerlijkheid Pannerden (de Bylandt). In: Gelre 56 (1957), 33-43.
- Wauters, A.* Table Chronologique des chartes et diplômes imprimés concernant l'histoire de la Belgique. Bruxelles, 1866-1965. 11 delen.
- Weerd, H. van de.* De Maasgouw (Pagus Masau). In: Mélanges Camille de Borman. Recueil de Mémoires relatifs à l'Histoire, à l'Archéologie et à la Philologie. Liège, 1919. p.47-56.
- Het Maasland in de VIIIe eeuw. In: VO 4 (1928), 9-31.
- Wigand, P.* Denkwürdigkeiten gesammelt aus dem Archiv des Reichskammergerichts zu Wetzlar. Leipzig, 1854.
- (Herausg.) Wetzlarsche Beiträge für Geschichte und Rechtsalterthümer. Wetzlar/Halle, 1840-1848. 3 dln.
- Win, J. T. H. de.* Minder bekende facetten in de Bestuursgeschiedenis van stad en land van Weert. In: Maasgouw 76 (1957), 161-178; 77 (1958), 13-22 en 33-44.
- Wit, J. J. de.* Inwendige toestanden in enkele heerlijkheden, maar vooral in de vrije rijksheerlijkheid Rijckholt in de 17e en 18e eeuw. In: PSHAL 52 (1916), 75-187.
- Wit, J. J. de, en A. J. A. Flament.* De Vorming der Heerschappijen op het grondgebied in Limburg of die zich daarover hebben uitgestrekt van de Romeinsche overheersing tot 1814-1817 (ontstaan der Provincie Limburg). In: PSHAL 47 (1911), 1-260.
- (*Wolters, M. J.*). Notice historique sur l'ancien chapitre impérial des chanoinesses à Thorn, dans la province actuelle de Limbourg. Gand, 1850.
- Notice historique sur l'ancien comté de Hornes et sur les anciennes seigneuries de Weert, Wessem, Ghoor et Kessenich. Gand, 1850.
- Notice historique sur l'ancien comté impérial de Reckheim, dans la province actuelle de Limbourg. Gand, 1848.

- W(olters,) M. J.* Notice historique sur les anciens seigneurs de Steyn et de Pictersheim, grands vassaux de l'ancien comté de Looz. Gand, 1854.
- Recherches sur l'ancien comté de Gronsveld et sur les anciennes seigneuries d'Elsloo et de Randenraedt. Gand, 1854.
- Wouters, H. H. E.* De betekenis van de archieven voor de gewestelijke en lokale geschiedenis in Limburg. In: *Nederlands Archievenblad* 63 (1958-59), 215-241.
- Würth-Paquet, F.-X.* Table chronologique des Chartes et diplômes relatifs à l'histoire de l'ancien duché de Luxembourg et comté de Chiny (1196-1506). In: *Publications de la Société pour la recherche et la conservation des monuments historiques dans le Grand Duché de Luxembourg* 14-22 (1858-1866); voortgezet in: *PSHIL* (ci-devant: *Société archéologique du Grand-Duché*) 1-15 (resp. 23-37) (1868-1884).
- Yans, M.* La pénétration liégeoise dans le duché de Limbourg (Jupille, La Rochette, Chèvremont, Fléron). In: *AHL* 6, no 4 (1961), 951-1041.
- Le destin diplomatique de Herstal-Wandre, terre des Nassau, en banlieue liégeoise. In: *AHL* 6, no. 3 (1960), 487-561.
- Les Tribunaux Liégeois de l'ancien régime et leurs archives. In: *Le Vieux Liège*, organe de la Société Royale „Le Vieux Liège”, 1948, no. 76, p.257-261.
- Pasicrisie des échevins de Liège. 3 afleveringen, bestrijkende de jaren 1409-1468. Liège, 1948-50. 4de aflevering (registers) ontbreekt. De 4 afleveringen samen vormen deel II van het „Mémorial des Archives détruites en 1944”, een „Publication extraordinaire de l'Institut archéologique Liégeois”.
- Zeumer, K.* *Quellensammlung zur Geschichte der deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit.* 2. Aufl. Tübingen, 1913. 2 dln.

INLEIDING

Het is een bekend feit, dat de Nederlanden, met uitzondering van het grootste stuk van Vlaanderen, in de Middeleeuwen deel uitmaakten van het Duitse Rijk.¹ Dat deze band met het Rijk nooit formeel werd opgeheven, lijkt mij door gezaghebbende schrijvers op goede gronden betoogd.² Stelt men naast deze beide constateringenvolgens de mededeling, dat het in 1495 opgerichte, in 1806 opgeheven Rijkskamerge-recht (RKG) in beginsel competent was binnen het gehele toenmalige rijksgebied,³ dan ziet men zich gesteld voor de vraag, welke activiteiten het RKG nu in feite binnen de Nederlanden ontplooid heeft.

Bij de beantwoording van die vraag zou men de RKG-activiteiten uit tweeërlei, verschillende, gezichtshoek kunnen bezien. Men zou voor-eerst een onderzoek kunnen instellen van „rechtskundige” aard, en daarbij aandacht schenken aan vragen als: was het RKG voornamelijk appelrechter ten opzichte van de Nederlanden, of, daarentegen, in het bijzonder rechter van eerste aanleg? Betroffen de procedures geschillen van erfrechtelijke, of van zakenrechtelijke of obligatoire aard? Wellicht ware dan ook de verleiding groot, na te gaan, welk recht door het op-perste rijksgerecht werd toegepast, en tot welke resultaten zulke toepas-sing leidde, als vonnissen van lagere colleges in hoger beroep werden getoetst.

De tweede richting van onderzoek zou de „historisch-aardrijkskun-

¹ de Monté, Hoofdpijnen, p.54; vgl. Gosses-Post, Handboek, p.34,48.

² Zie voor de Noordelijke Nederlanden: Feenstra, A quelle époque, bijz. p.216, en voor de Zuidelijke (Habsburgs gebleven) Nederlanden: de Borchgrave, Histoire des Rapports.

³ Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.14-22.

dige” genoemd kunnen worden; daarbij zou nagegaan dienen te worden, aan de hand van de in de archieven bewaard gebleven procesdossiers, voor welke gebieden in de Nederlanden het RKG rechterlijke functies vervulde, en gedurende welk tijdvak. Het is deze richting, die ik heb ingeslagen. Niet alleen kwam het mij voor, dat het vorenbedoelde „rechtskundige” onderzoek het best zou kunnen plaatshebben, nadat het archiefmateriaal in kaart was gebracht, maar ook bood, dunkt mij, de „historisch-geografische” methode de geschikste aanknopingspunten om enkele prealabele vragen te kunnen bespreken. Als zodanig noem ik: wat verstaan wij onder „de Nederlanden” bij ons onderzoek? en: hadden bepaalde gebieden zich vóór 1495 soms reeds uitzonderingsposities binnen het Rijk weten te verwerven, welke hun ook ten opzichte van de in — principe — algemene competentie van het RKG ten goede kwamen?

Tevens schiep het onderzoek, binnen de periode van 1495 tot 1806, naar tijdvakken, waarin bepaalde gebieden wél, en waarbuiten zij niet onder het RKG ressorteerden, gelegenheid, voor de afzonderlijke territoria na te gaan, of zich soms in een bepaald tijdsgewricht juridische of feitelijke omstandigheden hadden voorgedaan, van invloed op de banden met het Rijk of het RKG. Als belangrijkste voorbeeld van zo’n „juridisch gebeuren” vermeld ik reeds nu het bekende Verdrag van Augsburg van 26 juni 1548, gesloten tussen Keizer Karel V en de standen des Rijks;⁴ feitelijke omstandigheden komen bij de behandeling der afzonderlijke gebieden op geëigender wijs aan de orde.

Als gevolg van de gedane keuze van onderzoeksrichting omvat mijn studie een hoofdstuk over de positie van de Nederlanden binnen het Rijk (waarin opgenomen een onderzoek naar juridische uitzonderingsposities, zowel daterend van voor als van na 1495), voorts een hoofdstuk, geheel gewijd aan het Verdrag van Augsburg en de actie-radius van dat verdrag, en tenslotte een verslag van mijn bevindingen in de archieven, gerangschikt per gebied. Een beschrijving van de plaats van de Nederlanden in het Rijk ná 1548 gaf ik niet: door het Verdrag van Augsburg gingen de Bourgondische Nederlanden voor het RKG verloren. De lotgevallen van de niet-Bourgondische Nederlanden na 1548 komen ter sprake, deels bij de bepaling van de Augsburgse actieradius,

⁴ Afgedrukt in U&A I, p.439-447, als nr. 445.

deels bij de beschrijving van hetgeen door de archieven aan nieuw materiaal is bijgedragen.

Aan het geheel liet ik een korte schets van de geschiedenis van het RKG voorafgaan, terwijl enkele algemeenheden omtrent de geraadpleegde stukken en de bevoegdheid inzake persoon en zaak van dat rechtscollege hun plaats vonden vóór de opsomming van het door de archieven gefournerde materiaal.

De prealabele vraag, wat onder „de Nederlanden” te verstaan valt, beantwoordde ik opportunistisch. Enerzijds trachtte ik het Verdrag van Augsburg en andere gegevens uit de 16de (en 17de) eeuw te benutten, anderzijds echter stond mij het territoire van de huidige BENELUX-landen voor ogen. Zo komt het, dat het stift Luik, het geestelijk vorstendom Stavelot-Malmédy en de hertogdommen Gulik en Kleef in de navolgende bladzijden ter sprake komen. Ik vond het niet doenlijk in deze materie scherpe lijnen te trekken, dáárom ook niet, omdat 19de eeuwse archiefdelingen toch ook de toenmalige staatsgrenzen als criterium aangewend hebben. Bijgevoegde kaart toont trouwens, dat iedere begrenzing de werkelijkheid te kort doet.

EEN BLIK OP DE GESCHIEDENIS VAN HET RKG, MET ENKELE OPMERKINGEN OVER PERSONEN EN ARCHIEVEN

AFDELING I: GESCHIEDENIS

Voorspel

Een van de belangrijkste prerogatieven, die de Duitse koningen aan het eind van de Middeleeuwen hadden weten te behouden, was hun positie als opperste rechter in het Duitse Rijk en bezitter van de volledige rechtsmacht, voorzover hun deze niet door de rijksstanden en de rijks-wetten was onttrokken.¹ Symptoom van dit „opperrechter“-schap was, gedurende de Middeleeuwen, onder andere het feit, dat het koninklijk gerecht het hoogste rechtscollege binnen het Rijk was, nl. het rijkshof-gerecht; in beginsel kon de koning iedere rechtszaak ter afdoening naar zichzelf, of naar zijn hofgerecht toetrekken (jus evocandi). Dat hofge-recht was ook beroepsinstantie voor de lagere gerechten, toen het insti-tuut van het hoger beroep in zwang kwam.² Over de activiteiten van dit gerecht melden de schrijvers weinig rooskleurigs. „Dieses Hofge-richt hat keine grossen Lorbeeren geerntet und stand teilweise voll-kommen stille“, schrijft Fehr.³ Met name faalde het bij het vervullen van zijn voornaamste taak, de bescherming van de landvrede en de be-teugeling van vete-excessen.

Op een van de oorzaken van het falen van het hofgerecht wil ik hier ingaan, daar dezelfde oorzaak later ook afbreuk deed aan het richtige

¹ Fehr, Deutsche Rechtsgeschichte, p.172.

² Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.123; vgl. Franklin, Das Reichshofgericht II, p.3-5.

³ Deutsche Rechtsgeschichte, p.132. Vgl. Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.151, die dit gerecht een „Schattenpflanze“ noemt.

functioneren van het RKG. Ik doel hier op de door de koningen en Keizers verleende „privilegia de non evocando” en „de non appellando”. Eerstbedoelde privileges werden na het grote interregnum (na 1273 derhalve) regelmatig verleend met werking mede ten opzichte van het hofgerecht,⁴ met andere woorden, de koningen deden afstand van hun recht, processen, welke voor landsheerlijke gerechten aanhangig waren, aan het hofgerecht te trekken, ja, in het algemeen zelfs van hun recht, processen tegen onderdanen van bepaalde landsheren voor het hofgerecht toe te laten: afschaffing dus van de rol van dit hofgerecht als rechter in eerste aanleg, indien de gedaagde landsheerlijk onderdaan was. De Gouden Bulle van Keizer Karel IV van het jaar 1356⁵ bevestigde de toen met betrekking tot de geestelijke keurvorstendommen Keulen, Mainz en Trier zèker, en inzake de wereldlijke keurvorstendommen Rijnpalts, Saksen en Brandenburg waarschijnlijk⁶ bestaande toestand, namelijk dat „nulle . . persone Coloniensi, Maguntinensi et Treverensi ecclesiis subiecti vel subiecte, cuiuscumque status, conditionis vel dignitatis existant, ad cuiuscumque actoris instanciam extra territorium et terminos ac limites earundem ecclesiarum et pertinentiarum suarum ad quodcumque aliud tribunal seu cuiusvis alterius preterquam archiepiscoporum. . . et iudicum suorum iudicium citari potuerint temporibus retroactis vel trahi seu vocari debeant perpetuis inantea temporibus sive possint . . .” (Cap. XI van de Gouden Bul).⁷ De landsheren-keurvorsten zelf konden derhalve wèl overgedaagd worden.⁸

Het privilege de non appellando volgt in de bulle in één adem op het voorgaande: niemand mag van interlocutoire of definitieve uitspraken van de keurvorsten of hun gerechten in appel gaan „ad quodcumque tribunal aliud”, zolang er door de keurvorstelijke rechters geen rechtsweigering plaatsvond. In dat laatste geval (in defectu vero iusticie)

⁴ Franklin, Das Reichshofgericht II, p.6.

⁵ Afgedrukt bij Zeumer, Quellensammlung I, p.192-214. Zie over deze bul recentelijk: A. Wolf, Das „Kaiserliche Rechtbuch” Karls IV (sogenannte Goldene Bulle), in: Ius Commune 2 (1969), 1-32.

⁶ Eisenhardt, Die Rechtswirkungen, p.76-77.

⁷ Karel IV regelt expliciet de rechtstoestand voor de geestelijke keurvorstendommen; voor de drie wereldlijke wordt daarna deze regeling mede toepaslijk verklaard.

⁸ Franklin, Das Reichshofgericht II, p.12.

mocht eenieder een beroep doen op het hofgerecht, en op geen ander gerecht.

Duidelijk is, dat juist bij rechtsweigerig, en het daarmee steeds op één lijn gestelde vertragen van de rechtsbedeling,⁹ er geen eigenlijk appel plaatsvindt, althans behoeft plaats te vinden, daar er geen vonnis geveld is in eerste aanleg, met andere woorden, dat bij rechtsweigerig het hofgerecht wel mocht evoceren.

Karel IV was in 1356 koning van Bohemen, het zevende keurvorstendom. In Cap. VIII van de Gouden Bulle regelt hij de „*immunitas*” van dat koninkrijk en zijn inwoners, in aansluiting op en navolging van vorige Keizers, en bepaalt uitdrukkelijk, dat iedere overdaging buiten Bohemen, en ieder appel aangetekend tegen uitspraken van de Boheemse koning of diens rechters, verboden en van rechtswege nietig zijn. Voor zijn eigen stamland maakte de Keizer de uitzondering voor het geval van rechtsweigerig niet.¹⁰

Volgens Franklin¹¹ hadden rond het midden van de veertiende eeuw de meeste geestelijke en wereldlijke rijksvorsten en alle grotere rijkssteden soortgelijke evocatie-privileges als de keurvorsten bemachtigd. De appel-privileges lijken van iets later datum, doch waren rond 1450 ook regel geworden.¹² Hoe dit ook zij, duidelijk is, dat met het opkomen van dit soort uitzonderingsposities de betekenis van het hofgerecht snel afnam. Daartoe droeg ook bij het in zwang raken van „*Austräge*” ofwel scheidsgerechten voor vorsten en steden. „*Das so ziemlich kaltgestellte Reichshofgericht ist um die Mitte des 15. Jahrhunderts eingeschlafen*”, schrijft Mitteis.¹³

Tijdens dat inslapen van het hofgerecht kwam aan het koninklijk hof een ander rechtscollege tot ontwikkeling: het koninklijk kamerge-

⁹ Franklin, *Das Reichshofgericht* II, p.15; Sellert, *Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung*, p.40 („*denegata vel protracta iustitia*”).

¹⁰ Ook het hertogdom Oostenrijk lijkt mij volledig aan de competentie van het hofgerecht onttrokken te zijn, zeker sedert 1430. De hertog zelf werd reeds bij het beroemde „*privilegium minus*” van 1156 van de koninklijke jurisdictie ontslagen. Zie Sellert, *Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung*, p.23.

¹¹ *Das Reichshofgericht* II, p.9.

¹² Lechner, *Reichshofgericht*, bijz. afd. II, slot. Tomaschek, *Die höchste Gerichtsbarkeit*, p.561, spreekt over de 15de eeuw als het begin van ook t.a.v. het hofgerecht werkzame privileges.

¹³ *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.152.

recht,¹⁴ gelijk het hofgerecht een koninklijk gerecht, optredend als hoogste rechtscollege van het Rijk, en in die hoedanigheid tevens als „Rijkskamergerecht” betiteld.¹⁵

In dat koninklijk kamergerecht sprak de koning zelf recht, vonniste na beraad met zijn raden en „geleerde” juristen.¹³ Niet geheel duidelijk is daarbij, of de ten opzichte van het hofgerecht toegekende privileges tevens tegen het kamergerecht konden worden ingeroepen.¹⁶

Wat uit de literatuur, zoals de meermaals aangehaalde studies van Lechner en Tomaschek, wel duidelijk wordt, is dat onder de regering van Keizer Frederik III (1440-1493) de rechtsbedeling door het koninklijk kamergerecht op erbarmelijke wijze werd verzorgd, en dat de rijksstanden daarom trachtten, als onderdeel van de beoogde „Reichsreform”, dit gerecht zo onafhankelijk mogelijk van de koning te maken. Aldus wilden ze het „koninklijk” karakter transformeren in een „rijks”, nl. „stands”.¹⁷ Zolang Frederik III leefde, boekten de rijksheer-vormers weinig succes. De Keizer bood hardnekkig tegenstand tegen alle pogingen, vernieuwingen in de rijksconstitutie aan te brengen, welke de koninklijke macht zouden verkleinen, en gaf niet toe aan de druk van de standen.¹⁸

Verandering kwam er eerst in de toestand, toen Maximiliaan, Romeins koning vanaf 1486, na de dood van zijn vader diens positie overnam. Gesteld voor grote problemen in zijn buitenlandse politieke betrekkingen, met name in de verhouding met de Franse koning Karel VIII, zag Maximiliaan zich genoodzaakt de „hervormings” eisen van

¹⁴ Tomaschek, Die höchste Gerichtsbarkeit, geeft als eerste vermelding van het kamergerecht naast het hofgerecht het jaar 1415. Cfm: Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.152.

¹⁵ H. Spangenberg, Die Entstehung des RKGs und die Anfänge der Reichsverwaltung, in: ZSGA 46 (1926), 231-289, spreekt dan ook over het RKG in de 13de, 14de en 15de eeuw.

¹⁶ Franklin, Das Reichshofgericht I, p.344 ev. lijkt de privileges wel toepaslijk te achten; Lechner, Reichshofgericht, afd.VI vermeldt het tegenovergestelde, evenals Tomaschek, Die höchste Gerichtsbarkeit, in fine.

¹⁷ Vgl. Fehr, Deutsche Rechtsgeschichte, p.132, en Hartung, Deutsche Verfassungsgeschichte, p.10-17. Hartung, p.10, wijst op de in de 15de eeuw opgekomen antithese tussen de begrippen „Keizer” en „Rijk” (= de gezamenlijke rijksstanden zonder de Keizer).

¹⁸ Over deze periode oa Smend, Das RKG, p.1-13; Gebhardt, Handbuch I, p.579-583.

de standen in te willigen, om op die wijze hun zo broodnodige steun te verwerven. Aldus werd het mogelijk, dat op 7 augustus 1495 op de Rijksdag te Worms vier wetten tot stand kwamen, die belangrijke concessies van de koning, en kleinere van de standen inhielden. Vooreerst werd de Eeuwige Landvrede afgekondigd: aan eenieder binnen het Rijk, van de keurvorsten tot en met de landsheerlijke onderzaten, werd verboden, zijn rechten te handhaven door middel van eigenrichting voorzover die met geweld gepaard ging. Voortaan zou het Rijk een rechtsstaat zijn, waarin men via de rechter zijn rechten moest handhaven, het instituut van de vete verboden was, en de rechtsgenoten elkan- der tegen overtreding van deze landvrede zouden bijstaan. Als onont- beerlijk hulpmiddel voor de aldus in het leven geroepen rechtsgemeen- schap beschouwden de standen een goed georganiseerde, en gefinancier- de, rechtspraak. De tweede wet, die de Rd Worms aannam was dan ook de RKG, waarbij het RKG werd ingesteld. In de plaats van het oude koninklijke (rijks)hofgerecht en kamergerecht kwam er een kamerge- recht, als hoogste gerecht in het Rijk, dat grotendeels aan de koninklij- ke invloed onttrokken was. Anders dan de voorgaande colleges had het RKG een bestendige, vaste zetel, te weten (aanvankelijk) de rijksstad Frankfort a.M., onafhankelijk van de verblijfplaats van de koning. Het gerecht kon zelfstandig de rijksban uitspreken, terwijl voorheen de ko- ning dat prerogatief angstvallig voor zich had gehouden. Op de benoe- ming van de assessoren, die als rechtsprekers en vonniswijzers optra- den, kregen de standen overwegende invloed; de benoeming van de ka- merrechter, die als voorzitter optrad verbleef aan de koning.¹⁹ Zij al- len moesten zijn „auss dem Reich Teutscher Nacion” (art. 1 der RKG). Voorts werden procesgang, competentie, samenstelling en organisatie van het gerecht bij deze rijkswet (RKG) geregeld, en zo aan de konink- lijke willekeur onttrokken. Op deze wijze kreeg het Rijk zijn eerste van de persoon van de koning losgemaakte centrale orgaan, met vaste zetel en duurzame personeelsbezetting.

De derde Wormser wet vormde een contraprestatie van de standen: er werd ingevoerd, voor de tijd van vier jaar, een „gemene penning”,

¹⁹ De RKG van 1495 bepaalde, dat koning en standen tezamen voorzitter en bij- zitters zouden aanwijzen, doch zeer spoedig trad de in de tekst genoemde diffe- rentiatie in; vgl. Smend, *Das RKG*, p.245. Zie verder over de *gerechtspersonen* afd. 2 van dit hoofdstuk.

een rechtstreeks door de onderdanen van het Rijk te betalen rijksbelasting. De opbrengst zou strekken tot betaling van de aan Maximiliaan toegestane „Reichshilfe”, en ter dekking van de onkosten van het RKG, voorzover die niet uit de door partijen te betalen retributies voldaan konden worden. Reeds nu zij vermeld, dat de invoering van deze rijksbelasting niet is geslaagd; het Rijk had geen ambtelijk apparaat om de gemene penning te innen.

De „Handhabung Friedens und Rechts” was de vierde te Worms aanvaarde wet: koning en rijksstanden verplichtten zich, de nieuw-geschapen orde te handhaven. Dit geschiedde in de vorm van een overeenkomst tussen Maximiliaan en de gezamenlijke standen, waarin allen zich verbonden tot naleving van de landvrede en de RKGO, en bovendien werd besloten, dat jaarlijks gedurende minstens één maand de Rijksdag zou vergaderen. Die jaarlijkse Rijksdag zou min of meer als „rijksregering” moeten fungeren.²⁰ Uit de voor deze vierde wet gekozen vorm blijkt duidelijk het karakter van de Wormser hervorming: Hartung en Gebhardt²⁰ noemen haar een „ständische Reichsreform”. Slagen deed deze „Reform” niet: de jaarlijkse Rijksdag en de daarop gedurende enige tijd gevolgde rijksregering („Reichsregiment”) konden bij gebrek aan reële macht, aan geld, aan een ambtelijk apparaat en aan een „sterke arm” het bestuur van het Rijk niet van de koning overnemen.²¹ Blijvend van waarde waren echter de Eeuwige Landvrede en de instelling van het RKG, en de uit genoemde „Handhabung” sprekende gedachte, dat het Rijk een eenheid was, gegrond op recht en orde.²²

Hoe moeten wij het in 1495 geschapen RKG beschouwen, als een koninklijk, een „stands” of een „gezamenlijk”, dus echt „rijks” gerecht? Maximiliaan zelf spreekt in par. 5 van de Handhabung over „Unser Königliches Camergericht, wie das . . . zu halten fürgenommen . . . ist”; daaruit spreekt de gedachte, dat het RKG een zekere continuïteit vertoonde met het koninklijk kamergerecht.²³ Fehr daarentegen²⁴ vindt,

²⁰ Over de vier wetten van Worms: Gebhardt, Handbuch I, p.582/3 en Hartung, Deutsche Verfassungsgeschichte, p.18-19. De wetteksten bij Zeumer, Quellsammlung II, p.281-296.

²¹ Hartung, Deutsche Verfassungsgeschichte, p.20-21.

²² Gebhardt, Handbuch I, p.583 in fine.

²³ Vgl. Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.152: „Im Zuge der Reichsreform entstand daraus (sc. kön. Kammergericht) das RKG.

²⁴ Deutsche Rechtsgeschichte, p.173.

dat in het RKG de rijksgedachte tot uitdrukking en verbeelding kwam; dit gerecht was z.i. een rijksgerecht in de ware zin des woords, en noch „ein Gericht des Kaisers, noch ein Gericht der Stände”. Thudichum²⁵ tenslotte stelt, dat in 1495 het kamergerecht tot een „standse” instelling werd omgevormd, en ik meen, dat deze opvatting door het latere verloop der gebeurtenissen tot de juiste wordt bestempeld; bij de tijdgenoten drong zich wellicht meer een idee van continuïteit tussen het oude en het nieuwe kamergerecht op.²⁶

De latere gebeurlijkheden, waarop ik hiervoren doelde, zijn de instelling, reeds in 1497 door Maximiliaan I, van een nieuw koninklijk oppergerecht, nl het tot nieuw leven gebrachte hofgerecht, de uitvaardiging door de koning op 13 februari 1498 van een „Hofratsordnung”, gevolgd door de RHRO van Ferdinand I in 1559, de RHR-instructie van Rudolf I, de RHRO van Keizer Mathias van 1617, en tenslotte de definitieve constituering door Ferdinand III in 1654 van de RHR.²⁷ Deze reeks feiten en jaartallen doet blijken, dat onmiddellijk na de oprichting van het RKG door de koningen een tweede, concurrerende, hoogste rechtscollege binnen het Rijk is gecreëerd. Dat zij daartoe de bevoegdheid hadden wordt, dacht ik, thans niet betwist,²⁸ en het lijkt waarschijnlijk, dat voor brede lagen van de bevolking een rechtscollege in de onmiddellijke nabijheid van de persoon van de Keizer, als de bron van alle recht beschouwd, acceptabel, zelfs aantrekkelijk was.²⁹ Het spreekt vanzelf dat zich tussen beide hoogste rijksgerichten, RKG en RHR tijdens hun lange bestaan — beide gingen eerst met het Rijk te niet — tal van competentieconflicten ontwikkelden; ik verwijs daarvoor naar de reeds aangehaalde studie van Sellert.²⁸ Op de RHR wil ik verder niet ingaan; aangestipt zij slechts nog, dat wij in dit gerecht de op-

²⁵ Das vormalige RKG, p.157.

²⁶ Smend, Das RKG, p.39-50, legt wel zeer sterk de nadruk op de identiteit van beide kamergerechten: zo p.47 „... handelt es sich... um einen Abschnitt in einer lediglich behördengeschichtlich-technisch, nicht verfassungsrechtlich zu verstehenden Entwicklung”. Vgl. echter Hartung, Deutsche Verfassungsgeschichte, p.10, nt. 1, waarin deze Smend verwijt, de 15de eeuwse betekenisverandering van de termen „Kaiser und Reich” misverstaan te hebben.

²⁷ Smend, Das RKG p. 79/80; Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.8-9.

²⁸ Smend, Das RKG, p.47; Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.8.

²⁹ Sellert, als noot 28; vgl. Franklin, Das Reichshofgericht I, p.1-7.

volger van het koninklijk kamergerecht in rechte lijn mogen zien, veel meer dan in het RKG.

Voordat wij tot de beschrijving, zeer in het kort, van de geschiedenis van het RKG overgaan, wil ik aandacht schenken aan de competentie van het RKG, niet zoals deze door de RKGO van 1495 was geregeld (daarvoor verwijs ik naar afdeling 1 van hoofdstuk IV) maar zoals deze al of niet was beperkt door de vóór 1495 aan de keurvorsten en andere rijksstanden gegeven privileges.³⁰ Liet de RKGO de diverse uitzonderingsposities intact? Smend³¹ gaat er m.i. terecht van uit, dat de verleende privileges inderdaad door de RKGO niet werden opgeheven: art. 31 RKGO bepaalde nadrukkelijk, dat „... mit disen Ordnungen ... niemand sein Oberkait, Privilegia, Freyhait benomen und abgeschniten, sonder vorbehalten sein (soll)”, de zgn. *clausula salvatoria*. Daartegenover stellen Thudichum en Sellert,³² dat de van vóór 1495 daterende exempties bij de schepping van het RKG welbewust terzijde geschoven waren, iets wat mij, gezien het „stands” karakter van de Wormser hervorming, onwaarschijnlijk voorkomt. Daar de RKGO een algemeen privilege de non evocando voor niet-rijks-onmiddellijke onderdanen bevatte, spitst de vraagstelling zich toe op het al of niet door het RKG in hoger beroep behandeld zijn van appelzaken uit Oostenrijk, Bohemen en de keurlanden. Sellert³³ toont aan, dat in 1523 een „*Oostenrijks*” appel onder groot protest van de aartshertog Ferdinand, broeder van Karel V, voor het RKG geraakte. De Keizer sloot daarop in 1530 alle appellen op Keizer, koning en RKG uit, en verbood tevens, de aartshertog zelf te evoceren. Ondanks dit verbod procedeerde in 1614 Georg Fugger toch voor het RKG tegen aartshertog Maximiliaan; deze zaak werd in 1623 door de zoon/erfgenaam van Fugger geannuleerd. *Boheemse* zaken schijnen in het geheel niet te zijn voorgekomen.

³⁰ Rijksstand was „eine Person oder Commum (= Rijksstad), welche nicht nur, entweder in Ansehung ihrer Person, oder gewisser Güter, oder beeder, ohnmittelbar unter dem Kayser stehet, sondern auch auf denen Reichs-Tägen des Teutschen Reichs entweder gantz eigene Sitz und Stimme, oder doch an der Stimme entweder eines gantzen Collegii z.E. der Reichs-Grafen, oder nur auch eines einzelnen Standes, folglich an des Reiches Regierung Theil hat” (Moser, aangehaald door Fehr, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.161).

³¹ RKG, p.59-62.

³² Resp. *Das vormalige RKG*, p.207, en *Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung*, p.23.

³³ *Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung*, p.22-36.

Met de positie van de *keurvorsten* heeft Eisenhardt zich bezig gehouden.³⁴ Op verschillende plaatsen in zijn opstel maakt hij duidelijk, dat de keurvorsten meenden, dat de Gouden Bulle na 1495 nog van kracht was, maar dat de opinie van de koning en diens juridische adviseurs nogal eens wisselde. De koning was opperste gerechtsheer binnen het Rijk gebleven, zodat de vorsten zich bij hem moesten verwoegen, indien er twijfel bestond over het voortbestaan van de in 1356 verleende privileges; deze konden wellicht door non-usus zijn teniet gegaan, ofwel niet toepasselijk zijn op rechtscolleges, welke na 1356 waren opgericht. De keurvorsten namen het zekere voor het onzekere en lieten hun privileges voor en na door de Keizers hernieuwen. Aanvankelijk geschiedde dat gelimiteerd, nl. bij zgn. „privilegia limitata”, die hoger beroep slechts verboden, wanneer de „summa gravaminis” (het den appellant in vorige instantie niet toegewezen bedrag) onder een bepaalde geldsom bleef; op den duur waren de privileges ongelimiteerd („illimitata”), zoals in de Gouden Bulle.³⁵ Geen enkele keurvorst heeft het aangedurfd, enkel aan de hand van de genoemde bul het appel op de rijks-gerechten af te snijden, zegt Eisenhardt.^{35a}

*Het RKG onder Maximiliaan (1495-1519).*³⁷

Op 31 oktober 1495 overhandigde koning Maximiliaan tijdens een openbare zitting van het RKG de gerechtsstaf aan de kamerrechter, na rechter en assessoren beëdigd te hebben: de plechtige opening van het nieuwe gerecht. Op 3 november vond de eerste rechtszitting plaats, op zeven november werden de eerste beslissingen uitgesproken. Dezelfde procureurs, die voor het koninklijk kamergerecht — dat in de herfst van 1494 en tijdens de Wormser Rijksdag van 1495 ononderbroken actief geweest was — waren opgetreden, zetten de behandeling van dezelfde processen voort; de gerechtsprotokollen werden in de lopende

³⁴ Die Rechtswirkungen.

³⁵ Enige data, alle van Eisenhardt: privilegia illimitata voor Brandenburg in 1586, Keurpalts in 1652, Keursaksen in 1559, Beieren (keurland sedert 1623) in 1638, Hannover (keur sinds 1692) in 1716, Keurtrier in 1721, Keurmainz in 1654, Keurkeulen in 1653. De geestelijke keurvorsten liepen „achter” op de wereldlijke, nl. in de consolidatie van eigen landsheerlijke rechterlijke organisatie.

^{35a} Vgl. Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.41: In 1495 „behielten sich (die grossen weltlichen Territorien) sogar ihre Appellationsprivilegien vor”.

(koninklijke) registers opgemaakt. De bijzitters daarentegen kwamen uit de sfeer van de standen; daarover meer in afdeling 2 hierna.

Reeds direct na de opening van het RKG waren de appeltaken in de numerieke meerderheid; de procedures in eerste aanleg, vaak van groot politiek belang (ik denk aan de twee processen tegen Karel van Egmond³⁶) waren in de minderheid. Ze kregen echter, omdat partijen de middelen hadden, de procesgang te bespoedigen, een „voorkeurs” behandeling, en daarom een onevenredig deel van de eindvonnissen. Juist door die uitspraken in politiek-belangrijke zaken was het RKG van grote betekenis voor de vaststelling en omlijning van de staatkundige verhoudingen binnen het Rijk. De staatsrechtelijke positie van het rechtscollege zelf daarentegen bleef in het vage, nu de beoogde jaarlijkse Rijksdagen uitbleven, en het college op eigen koers moest zien te manoeuvreren tussen standse hervormers en koninklijke machtsvolheid. De koning poogde nl. het RKG tot een koninklijk gerecht om te vormen, en greep, en via zijn procurator fiscalis, en persoonlijk herhaaldelijk in de procesgang in. Daarbij trachtte hij ook het RKG — reeds eenmaal (mei 1497) nolens volens naar Worms verplaatst bij gelegenheid van de aldaar gehouden Rd — weer „ambulant” te maken, dwz. aan het hof te verbinden. Vanaf eind 1497 kwam daarbij de concurrentie van ’s konings hofraad. Gelukkigerwijs trokken de standen zich op de Rd van Freiburg (okt. 1497-sept. 1498) het lot van het RKG aan, regelden met name de uitbetaling der salarissen over de eerste 2 dienstjaren. Zo kwam het RKG tot geregelde werkzaamheid: in 1498 werden driehonderd beslissingen genomen en dertig eindvonnissen geveld. Een belangrijke categorie van procedures was daarbij de reeks klachten van onderdanen van vorsten, graven, heren en rijkssteden, in het kort van hen, die criminele jurisdictie hadden, tegen die gezagsdragers wegens beredding van onschuldigen „on Recht und redlich Ursach”. De RKG-activiteiten op dit stuk leidden tot inperking van de heksenprocessen en het misbruik van de pijnbank, en . . . de uitvaardiging van de Constitutio Criminalis Carolina.

Na een jaar van schorsing der activiteiten wegens het niet doorgaan van de Rd te Worms (1498) volgt in 1500 op de Rd van Augsburg de

³⁶ Zie hoofdstuk V hierna, s.v. „Gelre”.

³⁷ De hierna volgende gegevens, voorzover niet anders vermeld, geput uit Smend, *Das RKG*, p.67-114.

oprichting van het „Reichsregiment”, de in 1495 niet tot stand gebrachte rijksregering, bestaande uit een commissie uit de Rd, welke o.a. zou optreden als controle op, en tenuitvoerlegger van de vonnissen van, het RKG. Dit „Regiment”, gevestigd te Neurenberg, herstelt in 1501 het RKG, en brengt dat ook naar Neurenberg, in de sfeer dus van de standen, over, gaat echter in 1502 roemloos ten onder, wanneer de koning de handen even vrij heeft gekregen. Het RKG overleefde de jaarwende 1501/1502 zelfs niet. Toch was het in die jaren een alleszins belangrijke instelling, zoals blijkt uit het feit, dat de vrede van Bazel (1499) de feitelijke losmaking van de Zwitsers uit het Rijk tot uitdrukking bracht door hen van de rechtsmacht van het RKG te ontslaan. Het zwakke punt van dit gerecht vormde de financiering; slechts wanneer de betaling der salarissen etc. afdoende geregeld zal zijn, is het RKG geen speelbal meer van koning en standen.

Voordat het echter zover kwam, verbleef het gerecht enige jaren onder de invloed van de koning, die zorgde, dat in april 1503 de zittingen hervat werden te Regensburg; daarna werden ze vervolgd in Augsburg. De Rd van Konstanz (1507) besloot, dat het gehele RKG „als ain versampt wesen von ainem wesen underhalten” moest worden. Daartoe stelde de Keizer de inkomsten van zijn fiscaal en de RKG-kanselarij ter beschikking, en namen de standen de betaling op zich van bepaalde vaste bedragen volgens de zgn. „Cameralmatrikel”. Deze laatste zou met de tegelijkertijd aanvaarde rijksmatrikel de grondslag vormen van het rijksbelastingstelsel in de komende driehonderd jaar. Regensburg werd voor één jaar als zetel aangewezen, daarna werd Worms de standplaats. Tevens werd het eerste zgn. presentatiereglement i.v.m. de benoeming der assessoren³⁸ tot standgebracht, en werd besloten tot het doen houden van jaarlijkse visitaties bij het RKG: telkenmale zouden, in de plaats van de aan jaarlijkse Rd en „regiment” toegedachte taken, een keurvorst en een vorst met enkele koninklijke raden het gerecht inspecteren, de financiën controleren en beslissen over vacatures, procesrechtelijke strijdvragen en de executie der vonnissen.

Zo bracht Konstanz een terugkeer tot de posities van 1495; een duurzaam compromis tussen koning en standen besloot een periode

³⁸ Zie daarover in afdeling 2 van dit hoofdstuk, waar de assessoren ter sprake komen.

van onzekerheid en ontsloot een era van praktisch drie eeuwen rechtspraak. Het instituut van de jaarlijkse visitatie bleek zeer heilzaam;³⁹ het stelde het RKG in staat, de procespraktijk te verbeteren. Zo besloot reeds de eerste „inspectiecommissie” tot afschaffing van het, tot dan nog formeel toegelaten, mondeling procederen: in het vervolg mochten de procureurs slechts schriftelijke stukken inleveren, en ter zitting slechts de inhoud daarvan aanduiden.

Deze modernisering van het procesrecht had, gezien de onderbezetting van het RKG, op de duur rampzalige gevolgen. Omstreeks 1516-1517 werden jaarlijks circa driehonderd nieuwe zaken aangebracht, en er dertig door een eindvonnis beslist. Duidelijk is, dat zo binnen korte tijd een grote achterstand ontstond, die spoedig alom bekend werd en ten gevolge had, dat de justitiabelen in de armen van het keizerlijk hofgerecht, de RHR werden gedreven. Opheffing van de onderbezetting was daarentegen niet mogelijk, omdat van het totaal ad f 11556 van de kameratrikel slechts rond de 7000 gulden inbaar waren. Op die manier kon het gebeuren, dat er in het jaar vóór Maximiliaans overlijden zelfs geen acht assessoren, het quorum voor het vellen van sententies, meer aanwezig waren; volgens de RKGO van 1495 zou het college in totaal 16 assessoren moeten tellen.

Bij het innen van de rijksbelastingen, o.a. de voor het onderhoud van het RKG bestemde gelden, de zgn. „Kammerzieler”⁴⁰ moest de fiscaal de wanbetalers voor het RKG dagen. Hun verweer was vaak, dat zij geen rijksnonmiddellijke, doch landsheerlijke onderdanen waren.⁴¹ Precies door het aanspannen van procedures tegen zulke weigeraars, zonder in die gedingen tot een vonnis, laat staan tot executie van een vonnis te kunnen komen, wekte de fiscaal slechts wrevel en ongenoegen bij de

³⁹ Daarover in het bijzonder Thudichum, *Das vormalige RKG*, p.175/7.

⁴⁰ De door de standen voor dit doel betaalde gelden vormden de enige bestendi-
ge rijksbelasting, en werden volgens het matriculaire systeem geheven (Hartung,
Deutsche Verfassungsgeschichte, p.19). Dat heffingssysteem dateerde uit 1422
(Rd Neurenberg) en betrof aanvankelijk het fourneren van contingenten huursol-
daten, door steden en andere standen, die de invoering van een directe algemene
rijksvermogensbelasting (de honderdste penning) afwezen. (Meister, *Deutsche
Verfassungsgeschichte*, p.191). Vgl. ook de Monté, *Hoofdlijnen*, p.112.

⁴¹ Vgl. noot 30: wie rechtstreeks onder de Keizer stond, maar geen (deel aan
een) stem en zetel op de Rd had, was alleen maar ROM. Dat waren o.a. de rijks-
ridders, maar tevens tal van stiften en heren; zie Schröder, *Lehrbuch*, p.931. Ook
de rijksstanden waren ROM, maar hadden tevens toegang tot de Rd.

grotere rijksstanden op. Zo werkte hij — ongewild — mee aan de bespoediging van de consolidatie van hun territoria. Iets gelijksoortigs geschiedde door de pogingen van het RKG, zijn jurisdictie ook in de grensgebieden van het Rijk te handhaven.

Tot slot van het relaas over deze fase van de RKG-geschiedenis zij vermeld, dat de rijksridders en de rijkssteden niet zeer tevreden waren over de rechtspraak van het RKG. Over de steden zal ik kort zijn. Zij waren bij de zgn. hervorming van het Rijk buiten spel gezet door de keurvorsten en vorsten⁴² en wantrouwden een rechtscollège, waarin zij geen bijzitter mochten aanwijzen, doch waarvoor zij ter dege mochten betalen. Hun voorkeur ging naar de RHR uit. De rijksridders moesten krachtens art. 30 van de RKGO van 1495, indien ze tegen een keurvorst of vorst wilden procederen, deze uitnodigen, negen zijner raadsheren aan te wijzen om de zaak af te doen. Van de beslissing van dit scheids-gerecht (Austrag, Austrägalgericht) kon iedere partij bij het RKG in appel gaan; daarbij trokken de politiek (o.a. bijzitters-voordragende) machtige en financieel krachtige vorsten aan het langste eind. De ridders, trouwens ook de rijksprelatten, rijksgraven en rijksheren, en de rijkssteden, op wie allen gemeld art. 30 toepaslijk was, wilden wel van die beroepsmogelijkheid af, maar de vorsten wisten hem te handhaven. De Rd van Worms (1521) bracht als enig soelaas de schepping van zeven alternatieve andere „vóórinstanties” naast de negen raden, maar het appel bleef, ten detrimente van de kleinere rijksgenoten.

Van de dood van Maximiliaan tot de Rd van Augsburg (1530).⁴³

De regering van Karel V, opvolger van Maximiliaan, wordt gekenmerkt door tegenstellingen op het confessionele vlak, welke iedere constitutionele uitbouw van het Rijk verhinderen, en de oprichting van een kamergerecht onmogelijk zouden hebben gemaakt. *Salva reverentia* is dit gerecht „op de valreep” in het leven geroepen: na 1500 zou de aandacht op andere punten gericht worden. Alvorens de regering van Karel V te bespreken, moeten wij echter enige regels wijden aan het vica-

⁴² Daarover: A. Laufs, *Reichsstädte und Reichsreform*, in: ZSGA 84 (1967), 172-201.

⁴³ De hierna volgende gegevens, voorzover niet anders vermeld, geput uit Smend, *Das RKG*, p.115-144.

riaatsgerecht van de Paltsgraaf. Deze laatste was immers rijksvicaris als de troon onbezet was, en na de dood van Maximiliaan gaf hij aan het RKG opdracht, in zijn naam binnen zijn vicariaatsdistrict recht te spreken, tot 29 november 1519. Een epidemie, en het verstrijken van de termijn voor de welke de standen in het onderhoud van het RKG bewilligd hadden, veroorzaakten de sluiting van het gerecht. Op 2 december 1519 richtte de Paltsgraaf nu zijn *vicariaatsgerecht* op, waardoor alleen nieuwe zaken, niet dus de ten kamergerechte hangende, berecht werden. De komst van de koning betekende ipso facto de opheffing van dit „tussengerecht”.⁴⁴ Men had zich nu weer te wenden tot de ambulante Keizer, die aan zijn hof recht sprak. Voor de keizerskroning werden twee zittingen gehouden, nl. op 17 en 19 oktober 1520 te Maastricht, waar onder voorzitterschap van kardinaal Matthaeus Lang en met een bezetting van elf hofraden een ban „in contumaciam” werd voorbereid. Na de kroning verhuisde het gerecht met de Keizer naar Worms waar een Rijksdag werd gehouden. Strijdpunt was daar de wederoprichting van een „regiment”, een rijksregering dus, onafhankelijk van de Habsburgse vorst, met zijn te vele buitenlandse belangen.

Zo'n rijksbestuur werd inderdaad in het leven geroepen, zij het met de beperking, dat het slechts bij afwezigheid van de Keizer zou optreden. Zetel van het bestuur werd Neurenberg; daarnaar werd tevens het formeel heropgerichte RKG verplaatst. De Rd besliste nog meer inzake het RKG. Het aantal assessoren werd op 18 gebracht, waarbij de twee nieuw geschapen posten aan de Keizer q.q. werden toebedeeld, zo bepaalde art. I van de nieuwe RKG van 1521. Verder werd verbetering gebracht in de regeling van de scheidsgerichten, zoals reeds ter sprake kwam; in het procesrecht kwamen vereenvoudigingen, de executie van de vonnissen, tot dan toe afhankelijk van de effectiviteit van kerkelijke en rijksban, werd — op papier — meer afdoende geregeld. Om RKG en

⁴⁴ Tussen de dood van de vorst en de keuze van zijn opvolger waren krachtens de Gouden Bulle van 1356 de Paltsgraaf en de hertog van Saksen de „rijksvicarissen”, ieder met een eigen district. Karel V werd op 28 juni 1519 gekozen tot opvolger van zijn grootvader, betrad echter pas op 1 juni 1520 de rijksbodem (landing te Vlissingen), zodat de Paltsgraaf ook na de koningsverkiezing als vicaris bleef optreden. Zie hierover W. Hermkes, *Das Reichsvikariat in Deutschland. Reichsvikare nach dem Tode des Kaisers von der Goldenen Bulle bis zum Ende des Reiches*. Karlsruhe, 1968 (= *Studien und Quellen zur Geschichte des deutschen Verfassungsrechts*. Reihe A: Studien, Band 2), bijz. p.18-19, en p.37-46.

regiment te kunnen onderhouden werden de bedragen van de „Cameralmatrikel” verhoogd, zoals mede de andere matrikel van 1507, nl. de zgn. rijksmatrikel, op de Wormser Rd van 1521 werd herzien.⁴⁵

In 1524 volgde de zoveelste verhuizing: het RKG werd overgeplaatst naar Esslingen op verzoek van aartshertog Ferdinand, broeder van de Keizer. Namens de Keizer had hij immers de helft van de onderhoudskosten van het — overwegend uit Lutheranen bestaande — RKG en het regiment voor 's Keizers rekening genomen (de andere helft bleef voor de standen), maar daarbij tevens de verplaatsing naar het voor hem gemakkelijker bereikbaar Esslingen bedongen. Zo werd de grondslag gelegd voor de „katholisering” van het RKG, die na enige jaren zo volledig zou zijn, dat dit gerecht de grote voorvechter van het rooms-katholieke standpunt zou kunnen worden. De beslist niet anti-lutheraanse meerderheid van de Rd had, uit wrevel over de door haar als „pro-adellijk”, in de betekenis van „anti-vorstelijk”, ervaren houding van RKG en rijksregering, beide instellingen aan de Keizer overgeleverd.⁴⁶

De volledige aftakeling van het rijksregiment volgde snel. Op de eerste Rd van Spiers (1526) moest het de regeling van de kerkelijke verhoudingen aan de landsheren overlaten, gelijk het op alle andere terreinen niet in staat bleek als zelfstandig middelpunt van het Rijk ordenend op te treden.⁴⁷ Daartegenover stond de met succes bekroonde poging van de standen, RKG en regiment geografisch van de Habsburgers los te maken. Uit financiële overwegingen gedoogde Ferdinand,

⁴⁵ De rijksmatrikel van 1521 (zgn. Wormser matrikel) werd de grondslag voor de rijksbelastingheffing tot de opheffing van het rijk. Zie Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.192. Het was eigenlijk de opsomming van de door de standen te leveren legercontingenten voor de — nimmer geschiede — veldtocht van Karel V naar Rome, luidde dan ook in „ruiters” en „voetknechten”, maar werd tevens in geld „vertaald”. Vgl. Schröder, *Lehrbuch*, p.920, bijz. nt. 2a. Bij Zeumer, *Quellensammlung II*, vinden wij de Wormser wetten van 1521 onder de nrs 181 (gecombineerde rijks- en kamermarken), 182 (*Regimentsordnung*), 183 (uittreksel RKG) en 184 (uittreksel Rd-Abschied).

⁴⁶ In deze jaren vallen ook de door Z. W. Sneller in zijn opstel: *Economische inzichten van Maarten Luther* (opgenomen in: *Bijdragen tot de economische geschiedenis*, Utrecht/Antwerpen, 1968, p.53-79) gememoreerde vervolging voor het RKG door de rijksfiscaal van de aanzienlijkste Augsburgse handelshuizen, oa de Fugger's, en het bevel van Karel V de rechtshandel te staken: de Keizer zou zelf recht doen in deze aangelegenheid. Zie p.62-63 ald.

⁴⁷ Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.22-23; Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.186.

dat de vier Rijnse keurvorsten (Mainz, Trier, Keulen en de Palts) beide instellingen naar hun invloedssfeer, nl. naar Spiers, overbrachten (zomer 1527).

In deze jaren werden enkele strijdvragen van, later, groot politiek belang ingeleid. De processen over geestelijke goederen overwegen in deze tijd, waarin de man, aan wiens naam de herinnering is verbonden van de „rechtliche Krieg” tegen de protestanten, nl. Mathias Held zijn beslissende vorming ontvangt als advocaat-fiscaal, als aanklager in religieprocessen en als assessor.

De Rijksdag van Spiers van 1529 stelt als sanctie op zijne bepalingen over geloofszaken de kamerrechtelijke landvredesbescherming. Aldus gaven de standen het gerecht nieuwe betekenis, sanctioneerden immers de bestaande gedragslijn der hoogste rijksorganen. Het jaar daarna, 1530, bracht op de Rd van Augsburg een verdere versterking van deze tendens. De rooms-katholieke standen wisten te bereiken, dat de twee handelingen, waarmee publiekrechtelijk de invoering van het nieuwe geloof bij uitstek werd gemanifesteerd, nl. de afschaffing van de oude eredienst en de confiscatie van de geestelijke goederen, van rechtswege met landvredebreuk gelijkgesteld werden, zonder dat daartoe nog de gebruikelijke vereisten voor een overtreding van de landvrede noodzakelijk waren, zonder dat er zelfs iemand had behoeven te protesteren. Het RKG werd, exclusief, met de berechting van deze overtredingen belast. Met het oog op de te verwachten koningskeus van aartshertog Ferdinand hief de Rd het rijksregiment op: het RKG bleef als enige instelling van de rijkshervorming over, bereikte zelfs het hoogtepunt van zijn historische betekenis in zijn nieuwe rol van rechter in religiosis.

Wij mogen niet stellen, dat het RKG door het „Abschied” van de Rd van Augsburg gemaakt was tot een „koninklijke” instelling: de oude antithese koning-standen was vervangen door de nieuwe katholieken-nieuwgelovigen, en in die tegenstelling stond het oppergerecht aan de zijde van Keizer en meerderheid der standen. Voor de protestanten bracht Augsburg een duidelijke ommekeer: de Rd van Spiers in 1526 had min of meer de status quo bevroren, en de beslissing overgelaten aan een hogere instantie — Keizer, universeel concilie —, maar 1530 heropende de strijd door de gelijkstelling van uitingen van hervormingsgezindheid met landvredebreuk. Als katholieke onderdanen hun

landsheer wegens landvredebreuk in de rijksban konden laten doen, dan was hun weerspanningheid de uitvoering van een RKG-vonnis. „Nicht fechten, sondern rechten” werd het devies van hen die de Moederkerk trouw bleven.

*Van de stichting van de Smalkaldische bond
tot de Rd van Spiers (1544).⁴⁸*

De periode van 1530 tot 1544 is die van de „rechtliche Krieg” tegen de protestanten. Deze sloten zich in de Smalkaldische bond (1531) aaneen om zich tegen deze „Krieg” te verdedigen. Enig succes boekten zij bij de Keizer: toen de protestanten de betaling van de Turkenbelasting afhankelijk maakten van concessies op dit punt, gaf Karel opdracht aan de keurvorst van de Palts, de fiscaal te gebieden, de procedures op grond van de besluiten van de Rd van Augsburg op te schorten. Zo’n bevel ging de overige procederenden uiteraard niet aan, en had dus slechts beperkt effect. Daarom volgde in juli 1532 een afspraak tussen Karel en de Smalkaldische bondgenoten, krachtens welke de Keizer in augustus beloofde, dat de protestanten, als zich religieprocessen voordeden, bij hem of zijn plaatsvervanger staking van die gedingen konden verzoeken. Staatsrechtelijk was dit een zeer bedenkelijke, hoogstwaarschijnlijk nietige, maatregel, waarin niemand al te veel vertrouwen kon hebben. Het lag daarom voor de hand, dat de nieuwgelovigen rechtstreeks tegen het RKG in het veld traden. Zij beschuldigden de kamerrechter en het merendeel van de assessoren van partijdigheid in religiezaken, en verklaarden hen zo onbevoegd in dezen. Het RKG beantwoordde het verwijt met energieke aanpak van enige processen van godsdienstige aard. Kernpunt van de moeilijkheden bleef de interpretatie van de door Karel V in 1532 gebruikte formulering „den Glauben belangend” voor de te staken gedingen. Het RKG interpreteerde die woorden eng, de evangelischen uiteraard zeer ruim. Eerst in 1541 bracht het „Abschied” van de Rd van Regensburg enige zekerheid: de procedures, en de tenuitvoerlegging van sententies in reeds afgesloten zaken, werden geschorst totdat keizerlijke commissarissen, eventueel de

⁴⁸ De hierna volgende gegevens, voorzover niet anders vermeld, geput uit Smend, *Das RKG*, p.144-171.

Keizer zelf, hadden beslist, welke zaken nu als „den Glauben belangend” mochten worden aangemerkt. De rijkswetgever greep derhalve ten gunste van de evangelischen in, doch het RKG liet zich daar weinig door beïnvloeden, ging voort op de oude voet. Daarop suspendeerde de Rd van Neurenberg (1543) alle gedingen, waarin protestanten betrokken waren, en verwees die naar keizerlijke en koninklijke commissarissen. Zo’n maatregel was natuurlijk voor de katholieke standen minder aantrekkelijk; in 1544 weigerden zij dat gedeelte van het Abschied van de Rd te Spiers goed te keuren, waarin was vervat een keizerlijk voorstel, het in 1530 te Augsburg beslotene en het gemene recht in religiezaken op te schorten evenals de religieprocedures zelf, en voorts aan de volgende Rd op te dragen, voor alle assessorsplaatsen nieuwe voordrachten op te stellen. De Rd kwam ook niet tot een besluit over het onderhoud van het RKG; feitelijke ontbinding van het college was daarvan het gevolg met de uitzondering, dat de Keizer zich voorbehold, zelf de rechter en enige assessoren te bezoldigen voor behandeling der lopende zaken. Zo eindigde de „rechtliche Krieg” in het verval van het hoogste rechtscollege.

Indien wij de periode van Augsburg tot Spiers overzien, moet de slotsom wel zijn, dat de protestanten — verbitterd door de discrepantie tussen keizerlijke beloften en de interpretatie daarvan door het RKG — in deze jaren van een ontroerende behoefte aan legaliteit worden gebracht tot een stijgende wrok tegen de „Teufelshure” in Spiers, zoals Maarten Luther het RKG in 1541 betitelt. Het door God gegeven oud germaanse recht wordt verdrongen door het romeinse, afkomstig van despoten, en door het RKG ten behoeve van de Keizers toegepast, zo ervoeren de volgelingen van Luther de gang van zaken. Deze visie maakte de enige nog resterende rijksinstelling — de Keizer was in Spanje, de koning voerde oorlog aan de grenzen —, te weten het oppergerecht, tot een splijtzwam, en verlamde de staatsinrichting van het Rijk. Daarbij kwam, dat keizerlijke besluiten, ook al waren zij niet in Reichsabschiede opgenomen, door het gerecht toch als verbindend werden beschouwd. Oorzaak hiervan was het feit, dat de standen des Rijks uiteengevallen waren in een katholieke en een protestantse helft, en dus tegen de Keizer geen tegenspel meer leveren konden. De staatsrechtelijke positie van het RKG kwam op deze wijze in de lucht te hangen. Dit wilde niet zeggen, dat het gerecht niet een zelfstandige houding tegen-

ver de Keizer kon aannemen. Vaak beriep het zich op zijn reglement, volgens hetwelk aan het gerecht zijn „strakke loop” gelaten moest worden, en in één geval steunde het op de standen in een vergeefse poging de rechten van het Rijk te handhaven tegen de politiek van de Keizer in. Smend vermeldt dit geval abusievelijk als het „Utrechtse”, doch bij nadere beschouwing blijkt het onderhavige „Trajectum superius” Maastricht te zijn. In hoofdstuk IV hoop ik deze affaire uitvoeriger te behandelen, teken hier alleen aan, dat de Habsburgse dynastieke belangen van de Keizer tenslotte prevaleerden boven de interessen van het Rijk.⁴⁹

In de dertiger jaren van de 16de eeuw wordt in de kringen van het gerecht ook de mening geuit, dat een Reichsabschied slechts door de Keizer met toestemming van de standen kon worden geëcarteerd, een mening die voor dien tijd zeer ongewoon was.

Van een uitsluiten van de concurrerende jurisdictie van de Keizer is in deze tijd — zómin als voorheen — sprake, doch de feitelijke constellatie — de voortdurende afwezigheid des Keizers — schiep wel de voorwaarden voor een tijdelijke politieke betekenis van de RKG-rechtspraak. In de tweede helft van de 16de eeuw neemt de hofraad deze politieke rol over; de verhoudingen binnen het Rijk worden dan van juridisch, politiek.

Over de toestanden in en bij het gerecht in deze tijd zijn enkele ooggetuige-verslagen bewaard, waarvan de belangrijkste zijn de brieven van Viglius van Zwijchem, RKG-assessor van 1535-37. Viglius roemt de betekenis van het gerecht, en de positie van zijn leden, klaagt over het vele werk en de ongeregelde betaling, en accentueert zijn eigen kloekheid tegenover zijn moedeloze collega's. Smend (p. 169) bevestigt uit andere bronnen dit laatste beeld van Viglius: inderdaad ging achter de barse houding tegenover de buitenwereld vaak angst en moedeloosheid schuil binnen het gerecht. De steeds hoger oplopende religieuze onenigheid bleek op den duur met juridische middelen niet te helen, en de assessoren zagen dit natuurlijk wel in. Rijksrechtelijk was het beroep van de evangelischen op een verwijzing van alle religie-zaken naar het Concilie niet te rechtvaardigen, maar hun beroep, in diepste grond, niet

⁴⁹ Smend, *Das RKG*, p.165 noot 1, vermeldt de bijzonderheden over het „Utrechter Fall”.

op het formeel-geldende, doch op een „hoger Recht”, moet ons een aanwijzing geven, dat — in een tijd die hunkerde naar vorming van nieuw recht — het RKG zich, juist door zijn starre vasthouden aan het geldend recht, tot partijkeus heeft laten verleiden.

*Van de Rd Spiers (1544)
tot de Augsburgse Godsdienstvrede (1555).⁵⁰*

Daar te Spiers niet werd beslist over het onderhoud van het gerecht, en de Keizer slechts de rechter en 4 assessoren ter afdoening van de lopende zaken onderhield, terwijl er voor een eindvonnis een quorum van 8 assessoren vereist was, volgde na de genoemde Rijksdag een stilstand in de rechtspleging van meer dan 4 jaren (juni 1544-oktober 1548). In deze jaren werd op de Rijksdagen wel getwist over de bezoldiging en de bezetting van het gerecht, doch de katholieken weigerden steeds in een Abschied de „Gleichheit in Hinsicht der Richter”, nl. een paritaire bezetting met katholieke en protestantse assessoren, te verwezenlijken: dit ware ploegen met ossen en ezels tegelijk.⁵¹

Het gevolg van deze stagnatie in de rechtsbedeling was natuurlijkerwijs, dat de Keizer zelve begon, in spoedeisende gevallen provisies te treffen, een herleving dus der hofjurisdictie. Karel V ging op deze weg echter niet voort, zomin als hij de concessies aan de nieuwgelovigen, door hem in 1544 gedaan, getrouw bleef. Wat wel zijn bedoelingen waren, bleek op de Rijksdag te Augsburg in 1548, op welke vergadering hij in meer dan een opzicht zijn eigen inzichten doordreef. Een nieuw RKG-Reglement werd afgekondigd, dat eiste, dat ieder assessor rooms-katholiek moest zijn, en een eed op de Heiligen zou afleggen. Den Keizer was de eerste bezetting van het gerecht toevertrouwd; Viglius maakte een kandidatenlijst hiertoe op.

Tegelijkertijd werd in menig opzicht de basis gelegd, waarop het RKG gedurende zijn verdere bestaan zou rusten. De standen namen het onderhoud van het gerecht op zich conform een herziene matrikel,⁵² be-

⁵⁰ De hierna volgende gegevens, voorzover niet anders vermeld, geput uit Smend, Das RKG, p.171-180.

⁵¹ Standpunt van de rooms-katholieke standen, zie Smend, Das RKG, p.171.

⁵² Van 1521-1523 onderhielden de standen RKG en regiment; van 1523-1527 half om half met de Keizer; 1527-1529 kwam het onderhoud ten laste van koning Fer-

willigden ook in de bezoldiging van 10 extra bijzitters, die boven de normale formatie van 24 zouden komen om de achterstand van de laatste jaren weg te werken. Het nieuwe reglement, de RKGO van 1548, vatte op gelukkige wijze de stof van de vorige RKGO en van de rapporten der visitatiecommissies samen, en bleef, behoudens geringe wijzigingen bij de RKGO van 1555 aangebracht, tot de ontbinding van het Rijk van kracht.

Augsburg bracht een restauratie in katholieke zin van het gerecht, met een volledige onderwerping der evangelischen aan zijn jurisdictie. De gloriетijd was echter voorbij: anders dan voor 1544 stond het toe te passen recht vast, en was de Keizer in het Rijk. De grote tegenstellingen binnen het laatste maakten plaats voor andere conflicten, welke niet door de uitspraken van het gerecht beslist werden.

30 september 1548 werd dit feestelijk heropend: van 26 juni daarvoor dateert het zgn. Bourgondische Verdrag, waarbij de „Niedererblande” uit de jurisdictie van het RKG ontslagen werden, wat, met het oog op de Zwitserse parallel van 1499, als een losmaking *de facto*, van het Rijk mag gelden. Juist nu het kamergerecht een geordender bestaan gaat leiden, scheiden zijne wegen zich van de Nederlanden. In hoofdstuk III hoop ik hier uitvoeriger op in te gaan.

Na 1548 wordt door het aanspannen van zogenaamde „exemtieprocessen” door de RKG-fiscaal, op gelijke wijze als onder Maximiliaan helderheid gebracht in de verhoudingen binnen het Rijk: vele daarin aangeslagen standen werden door andere rijksstanden beschouwd als hun ingezetenen, en derhalve als van de rijksmatrikel geëximeerd. De fiscaal trachtte de verloren gegane standen voor het Rijk te herwinnen, zonder effect, maar zijn streven bevorderde wel de kristallisatie der verhoudingen. Overigens komen in deze tijd de gewone klachten over het kamergerecht weer naar voren: langzaam, duur en besluiteloos. In de rijksdagacten is hierover niet veel te vinden: in Augsburg 1550/51 speelde de volledige exemptie van de Bourgondische kreits van de RKG-jurisdictie nog wel een rol, doch na 1552 treedt de religie weer op

dinand alleen; 1529-1534 weer half om half ten laste van Keizer en standen; 1534-1541 geheel ten laste van de Keizer, 1541-1544 geheel ten laste van de standen. In 1548 werden de inkomsten van de RKG-fiscaal, tot dan bestemd voor het onderhoud van het gerecht, weer aan de Keizer toegewezen, slechts aan het RKG voor „bijzondere noden”. Dit alles bij Smend, *Das RKG*, p.174, nt. 1.

het voorplan. De Godsdienstvrede van 1555 werd ook op het RKG betrokken: voor alle functies werden leden van de r.k. en de Augsburgse confessies toegelaten, de eedsformule werd „geneutraliseerd”, en kwam te luiden „zu Gott und auf das heilige Evangelium”, doch — geheel conform de Godsdienstvrede zelf — werd het oude geloof als de regel beschouwd: zo bleef de kerkelijke ban als executie-middel gehandhaafd. De Keizer hoopte wellicht nog, het RKG in de toekomst overwegend katholiek te houden, maar het principe van opname van protestantse functionarissen bezegelde, en bekroonde, de ontwikkeling sedert 1495: de rijks-rechtspraak, voor zover in het RKG belichaamd, was definitief van het hof losgemaakt.

Paragraaf 96 van het „Abschied” van de Rd van Augsburg, deel uitmakende van de in dat Abschied opgenomen „Executionsordnung” legde verder een veelbetekenend verband tussen het Rijk als rechtsgemeenschap en het RKG.⁵³ Deze Executionsordnung vormde een complement op de Eeuwige Landvrede van 1495, en berustte op nimmer ingevoerde ontwerpen uit 1512 en 1522. Deze rijkswet droeg de handhaving van de landvrede, de repressie en bestraffing van alle overtredingen dier landvrede, en de voltrekking van de vonnissen van het RKG op aan de tien rijkskreitsen, dwz. de tien tot juridische eenheden verenigde groepen van territoriaal bij elkander horende rijksstanden; aan deze kreitsen of „standengroepen” moest het Rijk de uitvoering van zijn taken overlaten, nu de geëigende rijksinstellingen (leger, ambtelijk apparaat) ontbraken. Welnu, genoemde paragraaf 96 hield in, dat „diese Ordnung und Handhabung des Fried-Stands und Land-Friedens gegen denjenigen, so im H. Reich Teutscher Nation Vergadderungen . . . der Kriegs-Leuth . . . anstifften, auch wider diejenigen, welche die Ständ des Reichs, so jetzt bemeldtem . . . Land-Frieden unterworffen und in Land-Friedbrüchigen Sachen an dem Kayserl. Cammer-Gericht Recht nehmen und geben, vergewaltigen, bekriegen, . . .” uitgevoerd en voltrokken zou worden.

Deel van de landvrede was derhalve mede de verplichting der standen, elkaar tegen aanvallen uit het buitenland, van buiten het Rijk, te beschermen door middel van de kreitsorganisatie, mits de aangevallen

⁵³ Deze Executionsordnung vormt de par. 31 tot/met 103 van het Abschied, zoals afgedrukt bij Zeumer, Quellensammlung II, no 189.

rijksstand in landvredeszaken aan het RKG was onderworpen.⁵⁴ Aldus was het RKG gemaakt tot toetssteen van het al of niet tot de rijksge-meenschap behoren; wie aan dit gerecht onttrokken was, maakte de facto nauwelijks meer deel van het Rijk uit.

*Van 1555 tot de Rd van Regensburg (1613).*⁵⁵

Kunnen wij de periode van 1495-1555 als die der rijkshervorming zien, de halve eeuw hierna geeft ons een beeld van een redelijk en tamelijk regelmatig functionneren der nieuw geschapen instellingen, zò, als wij noch voorheen zagen, noch later weer zullen ontmoeten. De standen des Rijks vervulden hun constitutionele plichten met betrekking tot de instandhouding van de organen van het Rijk als vanzelfsprekend; voor de rijksjustitie blijkt dit uit de lange rij visitaties en Rijks- en deputatiedagen, die zich bezig hielden met het gerecht.⁵⁶ De visitaties kwamen hiervòòr reeds ter sprake bij de behandeling van het op de Rd van Konstanz (1507) beslotene. Zij werden van 1508 tot 1517 uitgevoerd overeenkomstig het Konstanzer Abschied, daarna door het rijksregiment en enige andere instanties, totdat in 1532 het afschied van Regensburg definitief vastlegde, dat de jaarlijkse visitatie zou geschieden door een vertegenwoordiger des Keizers, van de keurvorst van Mainz en een andere keurvorst, van een wereldlijk en een geestelijk vorst, en vertegenwoordigers van rijksprelatten, rijksgraven en rijkssteden gezamenlijk. Deze onderzoekscommissies kwamen eigenlijk pas na 1555 goed op dreef. De „visiteurs” ondervroegen het gerechtspersoneel omtrent „Fragstücke”, waarna de commissie voorzieningen trof, of, zo zij tot regeling niet bevoegd was, de zaak aan de Keizer rapporteerde. De neerslag van de bevindingen van deze commissies vinden we in de „Visitationsabschiede”, in de visitatie-memorialen, door de commissie aan

⁵⁴ Zie Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.24-27, en 42-45.

⁵⁵ De hierna volgende gegevens, voorzover niet anders vermeld, zijn geput uit Smend, *Das RKG*, p.181-200.

⁵⁶ De rijksdeputaties, een soort „gedeputeerde standen” namen de zaken van de Rijksdagen waar tussen het einde, met het „Abschied”, van de ene Rijksdag, en het begin van de volgende. In 1663 werd de Rijksdag permanent, de Eeuwige Rijksdag; het afschied van de voorlaatste Rijksdag heet derhalve het jongste of laatste afschied. Tijdens de eeuwige Rijksdag zijn er alleen buitengewone rijksdeputaties, terwijl de afschiede worden vervangen door „Reichsschlüsse” of „Conclusa”. Zie Schröder, *Lehrbuch*, p.904-909.

de onderscheiden groeperingen binnen het RKG-personeel ter hand gesteld, het visitatiereelaas aan de Keizer en de zgn. visitatiedekreten, waarbij de commissie aan haar voorgedragen vraagpunten besliste. Gezien de wisselende samenstelling van deze visitatie-commissies was de mate van deskundigheid der leden zeer verschillend; toch is er veel en goed werk ten dienste van de rechtsbedeling geschied. Datzelfde geldt voor de Rijksdagen en de deputaties daaruit; meerdere malen werden de uit de visitatieprotocollen blijkende lacunes en misstanden door de rijkswetgever geheeld. Spijtig genoeg is het door het RKG zelf vervaardigde ontwerp voor een nieuwe RKGO, waarin vele aanvullingen op de RKGO van 1555, geput uit visitatierapporten en „Reichsabschiede”, waren verwerkt, niet als rijkswet uitgevaardigd. Het stuk bleef als „Camer-Concept” bekend, en werd in de praktijk als rechtsbron erkend.

Alle moeiten en zorgen ten spijt bleef de „productie” van het RKG, mede dank zij het ingewikkelde procesrechtelijk systeem, verre onder de maat. Hoewel er gestadig, en met sterk vergrote bezetting — bij de organieke 16 assessoren kwamen in 1557 16 buitengewone, en in 1570 9 gewone bijzitters, zodat er tot 1648 op papier, en zeker tot 1620 werkelijk, 41 assessoren waren — werd gewerkt, was het resultaat slechts een catastrofale achterstand. Een voorbeeld moge volstaan: tussen 1 mei 1595 en 1 mei 1600 werden 257 einduitspraken gedaan, doch 5504 nieuwe zaken aanhangig gemaakt. Oorzaak hiervan waren: de herhaalde personeelwisselingen i.v.m. de godsdienstige geschillen, doch vooral ook de aard van de rechtsgang bij dit gerecht, zowel de ambtelijke praxis en de wijze van refereren, als het toegepaste procesrecht.

De hervorming van 1495, die de rechtspraak van het hof had losgemaakt, beroofde het kamergerecht ook van de onmisbare, vruchtbare contacten met de snel ontwikkelende ambtelijke apparaten, zoals die in de diverse landsheerlijkheden tot wasdom kwamen. Zo bleef het RKG tot zijn eigen noodlot steken in de fase van middeleeuws-humanistisch juristendom en romeins-kanonieke procedure, waarin het geboren was, terwijl de territoriale hoven en raden, maar ook de keizerlijke hofraad, de weg naar een moderne rechtspraak insloegen.

De politieke rol van het gerecht was in deze tijd een geheel andere, dan in de jaren na 1530: daar de visitatiecommissie van 1560 had verordend, dat over het verlenen van rechtsingang en het uitvaardigen van mandaten, met name op grond van de Godsdienstvrede, katholieke en

protestantse assessoren in gelijken getale moesten beslissen, kwam het niet tot uitspraken over de strijdvrage in de Godsdienstvrede; de gerechtsprotocollen houden zeer talrijke gevallen van staking van stemmen, ergo besluiteloosheid van het gerecht, in. Dit was de enige verworpenheid der protestanten tot aan de 30-jarige oorlog in hun strijd voor pariteit tussen de confessies.

Tegen het einde der 16de eeuw spitsten de godsdienstige tegenstellingen zich toe, met zeer kwalijke gevolgen voor het functioneren van de (weinig) rijksorganen. Door ingrijpen van de Keizer en de katholieken werden de gewone visitaties onmogelijk gemaakt (1588), door het drijven van de wederpartij (1601) ook de buitengewone, die sedert 1595 door een rijksdagdeputatie gehouden werden. Daar deze visitaties de klachten pleegden op te vangen tegen het gerecht, en dit nu onmogelijk werd, nam het aantal aanvragen om revisie van uitspraken geweldig toe.

Het is hier de plaats, een enkel woord over de revisie der RKG-vonnissen te zeggen. Het afscheid van Regensburg (1532) had de mogelijkheid geopend voor de partij, die zich door de inhoud van een RKG-sententie bezwaard achtte, bij de visitatoren een verzoek tot revisie in te dienen. Zo'n verzoek schortte de tenuitvoerlegging van de omstrede beslissing niet op, en was slechts mogelijk, als het vonnis in quaestie nietig was (bv. i.v.m. procesrechtelijke omissies), of indien de bijzitter(s) van een ambtsmisdrijf beschuldigd waren (bedrog, arglist, omkoopbaarheid, begunstiging etc.). De RKG van 1548/1555 deelde aan een revisie-aanvraag opschortende kracht toe voor wat betreft de uitvoering van het omstreden vonnis, en verruimde ook de gronden, die revisie mogelijk maakten.⁵⁷ De visitatie-commissie werd op die manier een gerecht boven het RKG, iets wat staatsrechtelijk zeer onelegant, doch, zolang de visitaties jaarlijks plaatsvonden, niet zeer hinderlijk was; daartoe droeg mede bij, dat op onnodige revisie-aanvragen fikse sancties gesteld waren. Duidelijk is, dat bij het stagneren van de gewone en buitengewone visitaties het rechtsmiddel van revisie noodlottige effecten op de rechtsbedeling uitoefende. In het begin van de 17de eeuw waren enige honderden eindvonnissen niet-executabel vanwege

⁵⁷ Niet geheel eensluidend: Smend, *Das RKG*, p.192; Thudichum, *Das vormalige RKG*, p.216-217.

de ingestelde revisies. Het RKG trad daartegen op, door op eigen gezag bij senatusconsultum in 1619 — in strijd met het „Deputationsabschied” van 1600 — aan het merendeel der revisieverzoeken opschortende werking te ontzeggen.⁵⁸ Het laatste „Reichsabschied” vóór de dertig-jarige oorlog (1603) behelsde geen enkel besluit over de rijksjustitie, regelde slechts de Turkenbelasting.

Er was een instelling binnen het Rijk, die in deze jaren aan betekenis won: de RHR. Onder de regering van Rudolf II nam het belang van dit concurrerend gerecht steeds meer toe: keizerlijke politiek, een contra-reformatorisch beleid, de verlamming van het RKG door de revisieaanvragen, dat alles begunstigde de opgang van de RHR, en accentueerde het verlies van politieke betekenis door het RKG.

De verantwoordelijkheid voor deze aftakeling van het kamergerecht ligt bij de protestantse standen, die aan hun kritiek op de Hofraad geen constructieve arbeid voor de positie van het RKG paarden, bevangen als zij waren door in hun onmiddellijk bereik liggende objectieven. Het volledig falen van het oppergerecht wordt een mede-oorzaak voor de breuk van de rijksconstitutie, die de toekomst ging brengen, en die, op zijn beurt, weer de voorwaarden in gevaar zou brengen voor een vruchtbare activiteit van het zo geïsoleerd staande gerecht.

Van 1613 tot het laatste Rd-Abschied (1654).⁵⁹

Direct al aan de aanvang van deze periode doet zich een conflict binnen het RKG voor: de „Vorfrage”, of een zaak de religie betrof, en dus, overeenkomstig het in 1560 bepaalde, door katholieke en evangelische assessoren in gelijken getale behandeld moest worden, werd — tegen de gewoonte in — door een katholieke meerderheid afgedaan en ontkenkend beantwoord; daarna werd onder protest van alle twaalf protestantse bijzitters vonnis gewezen. De niet-katholieken wendden zich tot hun „presentatoren” om advies; overigens viel hun houding te vergelijken met die van het Corpus Evangelicorum op de Rd. Door dit conflict werd manifest, dat de protestanten op goede gronden — reeds

⁵⁸ Pas het laatste „Reichsabschied” van 1654 hief de opschortende werking van de revisie-aanvraag op (Schröder, Lehrbuch, p.917)

⁵⁹ De hierna volgende gegevens zijn, voorzover niet anders vermeld, geput uit Smend, Das RKG, p.200-212.

sedert 1555 — aandrongen op confessioneel-paritaire bezetting van de posten van kamerrechter en (senaats)presidenten: die functionarissen stelden nl. de kamers van het RKG samen. Voorlopig was het gevolg echter, dat het aantal evangelische bijzitters steeds kleiner werd, te meer omdat in 1623 de beide calvinistische assessoren op keizerlijk bevel ontslag aanvroegen.⁶⁰ De katholieken riposteerden, niet ten onrechte, dat volledig paritaire bezetting tot besluiteloosheid zou leiden, gelijk in de „religieprocessen” te vaak zich voordeed. Paritaire bezetting, zo lijkt het achteraf, zou trouwens eerder de symptomen, dan de ziekte gecureerd hebben: de vage en voor tweeërlei uitleg vatbare bewoordingen van de Augsburger Religievrede van 1555. De Keizer deed in 1629 door middel van het zgn. Restitutionsedikt zijn best, alle strijdpunten ten gunste van de katholieken te beslissen. „Das Edikt stellte den breitesten Vorstoss der katholischen Restauration ins mittlere Norddeutschland, zugleich den letzten grossen Gesetzgebungsakt des Kaisers im Reich vor”; het legde de bijl aan de wortels van de reformatie, en riep ook overigens grote weerstanden op.⁶¹ De strijd ontvlamde nu eerst goed, en eindigde pas in 1648. Hoe verging het tijdens die dertig-jarige oorlog het RKG? De krijgstoestand bracht, naast acht maal een bezetting van de stad Spiers door de oorlogvoerenden, ook een verslechtering van de betaling der bezoldiging der assessoren door de standen, zodat de animo der juristen voor deze functies zeer verminderde: van de traditionele 40 bijzitterszetels waren er in 1646 nog slechts 9 bezet. De kamerrechter zelf, de toenmalige bisschop van Spiers, was bijna de gehele oorlog afwezig, daar hij de zijde van de vijanden van de Keizer had gekozen en zelfs van 1635-1645 in keizerlijke gevangenschap vertoefde. Vanzelfsprekend was de activiteit van het gedecimeerde college gering: uit deze tijd dateert de zegswijze „Spirae lites spirant non expirant”. Omdat de vereiste extra-judiciële vóór-beoordeling van iedere zaak vaak slordig geschiedde, kon menige zaak aanhangig worden gemaakt, waarvoor het gerecht in het geheel niet competent was, en die derhalve te Spiers uitzichtloos zou verzanden. De naam „Reichsjammergericht” raakte in zwang!

⁶⁰ Vanaf 1594 is er een streven te bespeuren, de calvinisten uit het RKG te weren, m.a.w. de godsdienstvrede tot de lutheranen te beperken. Zie Smend, *Das RKG*, p.202, nt. 3.

⁶¹ Gebhardt, *Handbuch II*, p.141.

De Keizers, Ferdinand II (1619-1637) en Ferdinand III (1637-1657), bekommerden zich om de veiligheid noch om het onderhoud van het gerecht; de vrede van Praag (1635) verwees dit punt naar de Rijksdag; deze, gehouden te Regensburg verwees deze materie weer in zijn afscheid naar de tehouden deputationstag. De gedeputeerden kwamen evenmin tot een slotsom, hoewel het inmiddels reeds 1645 werd, mede wegens de koele houding van de Keizer.

Eerst druk van buitenaf zou de standen, net zoals in 1495 het geval was, de begeerde hervorming verschaffen: op voorstel van de protestantse rijksstanden namen de Zweden de quaestie van de justitie in hun vredesvoorstel op. Na vèrgaande protestantse eisen (o.a. de stichting van nieuwe rijksgerichten, waartoe ook de hofraad zou behoren, en paritaire bezetting van deze colleges), welke echter in de zich wijzigende politieke verhoudingen niet haalbaar bleken, volgde tenslotte de definitieve regeling van de pariteit in de Westphaalse Vrede van 1648: de Keizer mocht naar gelieven de rechter benoemen, maar van de toenmalige 4 senaatspresidenten moesten er twee, van de assessoren, wier getal tot vijftig werd opgevoerd, er vier en twintig evangelisch zijn. Bij zaken tussen rijksstanden van verschillende confessies, en ook in het geval dat een rijksstand werd gedaagd door een niet rijksonmiddellijke van de andere confessie, zouden RKG en RHR gelijkelijk met katholieke en niet-katholieke bijzitters bezet worden. Strijdvragen over de interpretatie van rijkswetten en -abschiede moesten aan de Rd worden voorgelegd; dat diende tevens te geschieden, als de stemmen in „paritair-bezette” rechtszaken staakten, mits tenminste de twee religies dan en bloc tegenover elkander stonden.

Zo waren de wensen der protestanten, afgezien van die betreffende de hofraad, eindelijk, na een halve eeuw strijd, in vervulling gegaan. Een verbetering van de troosteloze toestand, waarin het gerecht de facto verkeerde, werd overgelaten aan de eerstvolgende, pas 5 jaren na de Westphaalse Vrede te Regensburg (1653) bijeen te roepen, Rijksdag. Zo kon het gebeuren, dat in 1652 de toen benoemde kamerrechter aan de Keizer berichtte, dat hij slechts 3 assessoren had aangetroffen die tot arbeid in staat waren.

Het laatste rijks-abschied trof slechts ontoereikende voorzieningen: naast salarisverhoging voor rechter, presidenten en bijzitters, en het overige personeel, het instellen van een „summa revisibilis” ad 2000

rijksdaalders, analoog aan de „summa appellabilis”, de som, waaronder niet geappelleerd mocht worden op het kamergerecht, en welke in 1654 eveneens werd verhoogd, en wel tot 400 rijksdaalders, — en andere maatregelen om nieuwe revisie-aanvragen te beperken, en lopende aanvragen af te doen, werd een hervorming van het procesrecht doorgevoerd, welke de belangrijkste wetgeving op het stuk van het procesrecht van het oude Rijk vormt. In feite echter bevatten deze paragrafen van het afscheid van 1654 alleen meer of minder technische vernieuwingen, die het karakter van het proces en de procesvoering niet aantastten.

De belangrijkste staatsrechtelijke gebeurtenis van het jaar 1654 vinden we niet in het laatste „Reichsabschied” geregistreerd: het was de door de Keizer uit eigen macht en op eigen gezag uitgevaardigde RHRO van 16 maart 1654. In weerwil van de pogingen van de standen bleef de RHR door dit reglement stevig in handen van de Habsburgers; volgens Smend⁶² werd daarmee voltooid de verlegging van het zwaartepunt van de rijksjurisdictie van Spiers naar Wenen.

*Van 1654 tot 1720.*⁶³

Het laatste Rd-abschied had het RKG geen steviger financiële fundamente bezorgd, dan het voordien had. Zo waren er in feite, in plaats van de vijftig „papieren” assessoren uit 1648, slechts negentien bijzitters financieel mogelijk tot 1668; in 1686 moest het RKG zelfs besluiten, slechts twee presidenten en 13 assessoren aan te stellen. Indien de voorziene visitaties na 1654 weer gehouden waren, dan had het gerecht zijn noodtoestand kunnen onder ogen brengen aan de standen, en was er tevens kans geweest op afdoening van de massa revisie-aanvragen. Helaas was *dit* gerecht de Keizer echter onverschillig, terwijl de standen de aan de visitaties verbonden kosten schuwden. Tot 1672 geschiedde er niets, en de in dat jaar gezonden visitatie-commissie beperkte zich tot aangelegenheden van comptabele aard, zoals controle van de boeken van de „Pfennigmeister”.⁶⁴

⁶² Das RKG, p.212.

⁶³ De hierna volgende gegevens geput, voorzover niet anders vermeld, uit Smend, Das RKG, p.212-226.

⁶⁴ Dat was de persoon die volgens RKGO van 1555, deel I, Tit.XL, par.1 „das

Ook in de krijgsverrichtingen van deze periode werd het RKG betrokken, en vrijwel aan zijn lot overgelaten. In 1674 werd Spiers bij „Reichsschluss” en door de Fransen tot neutrale stad verklaard, maar de vredes van Nijmegen en Rijswijk bevatten geen volkenrechtelijke bekrachtiging van deze neutraliteit. Het RKG wilde, met het oog op het oorlogsgevaar en om andere redenen gaarne uit Spiers vertrekken, doch dankte de uitvoering van dit voornemen aan de Franse troepen, die in oktober 1688 het gerechtsgebouw verzegelden en onder bewaking stelden, de dossiers in tonnen en kisten inpakten, en deze in januari 1689 naar Straatsburg afvoerden.

In Februari werden de stad Spiers, mèt het achtergebleven archiefmateriaal en de privé-bezittingen van het gerechtspersoneel, vernietigd en verwoest.

Na veel strubbelingen wordt dan Wetzlar als nieuwe zetel van het gerecht aangewezen, en op 25 mei 1693 vindt de voorlopige opening, in afwachting van een „Reichsschluss”, plaats.

Wetzlar bleef tot 1806 zetel van het gerecht: tegenover de verzoeken van het gerecht zelf om verplaatsing van zijn zetel stonden grote religieuze, jurisdictionele en economische bezwaren van de rijkssteden, die in aanmerking kwamen om het oppergerecht binnen hunne muren te krijgen, terwijl de grote landsheren zelfs in de nabijheid van hunne grenzen een instelling niet dulden, die te ongelegener tijde hun soevereine rechten zou kunnen doorkruisen.

De laatste succesvolle visitatie van het gerecht, in december 1713 afgesloten met een „Abschied” van de visiterende gedeputeerden, werd uitgelokt door het feit, dat van 1704 tot 1711 wegens persoonlijke tegenstellingen binnen het gerecht geen openbare zittingen (zgn. audienties) gehouden werden. Het afschied behelsde maatregelen om in den vervolge daden van willekeur te voorkomen van de zijde van vooraanstaande leden van het gerecht, beval dit laatste eendracht, eerbied voor de Keizer, en terughoudendheid bij het processueel optreden tegen de

Geld von den Ständen des Reichs empfahe, und darvon zu Bezahlung der geordneten Besoldung des Cammer-Gerichts Beysitzer und anderer Cammer-Gerichts Personen ausgabe, und darum ordentliche, aufrichtige Rechnung thue”. (Zeumer, Quellensammlung II, p.377)

rijksstanden aan, en gaf ook enige hervorming aan de procedeerwijze, nl. aan het refereren.

De belangrijkste vraag, die het RKG aan zijn visitatoren kon stellen was steeds die naar meer personeel en meer geld. Daaraan werd in 1713 niets gedaan. Pas in 1719 besloot de Rd van de 50 „papieren” assessoren er tenminste 25 te benoemen, de bezoldigingen te verhogen, en in verband daarmee de „Kammerzieler” tot het drie en een halfvoud op te voeren. De Keizer ratificeerde dit besluit, dat zodoende rijkswet werd, in 1720.⁶⁵

Het gevolg van al deze wederwaardigheden, de verhuizing naar Wetzlar en de non-activiteit van 1704-1711, was, dat het RKG steun zocht, aanvankelijk bij de keurvorst van Mainz, na de visitatie tevens bij het keizerlijk hof. De RHR had tijdens de malaise van het RKG het overgrote deel van de rechtspraak aan zich weten te trekken, zodat de Keizer geen belang had gehad bij de heropening van het RKG. Ook Pruisen, waar in 1704 ter consolidering van de eigen rechtspraak ieder appel op het RKG verboden was, trachtte zolang mogelijk de stilstand van de RKG-rechtspraak te continueren. Dat daarmee de RHR in de kaart werd gespeeld ontging de Pruisen lange tijd. Eerst in 1711 kwam er verandering in het Pruisische standpunt, en werd ook van die zijde naar heropening van het RKG gestreefd. Inmiddels had zich natuurlijk toch reeds een machtsverschuiving ten gunste van het Weense hof voorgedaan; deze werd nog bevorderd door de veranderde, meer autoritaire toon, die de Keizers Jozef I en Karel VI (resp. 1705-1711 en 1711-1740) tegenover de rijksstanden aansloegen.⁶⁶ Hoewel die krachtig keizerlijke aanpak van de rijksproblemen geen blijvende resulta-

⁶⁵ Tekenend voor de toenmalige omstandigheden in het Rijk, is de beschrijving, die Smend, *Das RKG*, p.220 nt. 1, geeft van de voorbereidingen, die het RKG trof i.v.m. de salarisverhoging. Twee assessoren (een katholieke en een evangelische) gingen op de Rd aan de afgevaardigden beloven in totaal een/zesde van de te verwachten salarisverhoging welke met terugwerkende kracht vanaf 1713 zou worden toegekend; de bedragen van deze „Erkenntlichkeiten” werden vastgesteld na het tot standkomen van het Rdbesluit („Reichsgutachten”), maar betaalbaar gesteld na ratificatie door de Keizer. In totaal werd f 23.400,— uitgekeerd, aan o.a. de rijksvicekanselier, de keizerlijke co-commissaris, de gezanten van Mainz, Pruisen, Oostenrijk etc. Opgemerkt zij voorts nog, dat het RKG, de opdracht van de Rd ten spijt, het aantal werkelijk aanwezige bijzitters tot 1782 op zeventien hield.

⁶⁶ Zie Gebhardt, *Handbuch II*, p.264 en 336.

ten kon boeken, heeft hij op het gebied van de rechtspleging toch ten gunste van de RHR kunnen werken. Inzake ons onderwerp zijn twee keizerlijke *démarches* te melden. Vooreerst een scherpe stellingname in 1715 tegen het instituut van de „Recurse” op de Rd. Partijen, die rijksstanden waren, hadden de — juridisch slecht te verdedigen — gewoonte in het leven geroepen, van beslissingen van het RKG in beroep te gaan bij de Rd. Verleende rechtsingang of een gevelde vonnis werd geconstrueerd als een inbreuk op de rijkswetgeving, een schending van privileges etc., en zo voorgesteld als een de gezamenlijke rijksstanden toegevoegd onrecht, dat van rijkswege gecureerd moest worden; in feite werden rechtsvragen op deze wijze tot politieke en diplomatieke onderhandelingspunten omgevormd, een symptoom van de ontbinding van het rijksverband. Nadat de revisie-stroom was drooggelegd door het laatste Rd-abschied, kwamen deze recursen in de mode. De Rd schijnt rond 1700 dit rechtsmiddel regelmatig aanvaard te hebben. De Keizer trad er in 1715 tegen op, maar rond 1749 was een RKG-beslissing, waartegen men niet zijn toevlucht bij de Rd had gezocht, een uitzondering. Door middel van uitvoerige, in krachtige termen gestelde vlugschriften werden de leden van de Rd tegen het RKG opgezet; de wederpartij antwoordde vaak met geschriften, waarin de RKG-beslissing werd verdedigd. De werkzaamheden van de Rd, die in eerste instantie rijkswetgever was, hadden onder de grote reeks recursen zwaar te lijden, zodat die hoge vergadering niet te veel enthousiasme aan de dag legde, tot een beslissing („Reichsgutachten”) te komen. In het zeldzame geval, dat zulks wel geschiedde, weigerde de Keizer praktisch altijd zo’n besluit te ratificeren.

Hoewel de recursen de executie van de RKG-vonnissen niet konden opschorten, hadden zij de facto wel zo’n effect: de tenuitvoerlegging was immers aan de standen toevertrouwd, en deze beriepen zich op het aanhangig recurs om iedere activiteit te kunnen nalaten.⁶⁷

De tweede door de Keizer, Karel VI, bestreden bemoeiing van de standen met het RKG was de werkzaamheid van het Corpus Evangelicorum⁶⁸ in verband met de evangelische „Religionsgravamina”. In 1715

⁶⁷ Zie Thudichum, *Das vormalige RKG*, p.217-219.

⁶⁸ Artikel V, par.52 van de Vrede van Osnabrück (afgedrukt als nr. 197 in Zeumer, *Quellensammlung II*) bepaalde, dat „in causis Religionis omnibusque aliis negotiis, ubi Status tanquam unum Corpus considerari nequeunt, ut etiam Catho-

had dit Corpus Evangelicorum nl. te kennen gegeven, dat het RKG niet competent was inzake protestantse kerkelijke aangelegenheden. De Keizer reageerde zeer scherp daarop in 1719. Ook daar dus weer accentuering van de opperrechterlijke positie des Keizers, en terugwijzing van standse bemoeïngen daarmee.

*Van de rijkswet van 1720 tot het uiteengaan
van de laatste visitatiecommissie.⁶⁹*

De besluiten van 1720 bleven, zoals de meeste pogingen tot hervorming van de rijksrechtspraak, zonder het verwachte resultaat. Het getal der bijzitters kon weliswaar tot 17 verhoogd worden, terwijl het aantal procedures tot de helft slonk vanwege de concurrentie van de hofraad, doch de wanproportie tussen het aantal werkers en de hoeveelheid werk werd hierdoor niet wezenlijk verbeterd. Keizer en standen lieten het gerecht links liggen; gedurende de gehele regering van Karel VI bleven bijvoorbeeld de verplichte jaarlijkse visitaties achterwege, daar deze de positie van het gerecht alleen maar verbeteren, en die van de Keizer derhalve verslechteren konden.

De reactie op de „reichsväterliche” houding van deze Keizer kwam tijdens het interregnum na zijn dood (1740-1742). Zijn opvolger Karel VII moest in zijn „Wahlkapitulation” (de sinds 1519 gebruikelijke overeenkomst tussen de (keur)vorsten en de door hen gekozen kandidaat voor het koningschap) het gehele systeem van zijn voorganger prijsgeven. Sedert 1742 beloofde iedere Keizer de visitaties te doen houden bij beide rijksgerichten, zegde hij toe, het RKG geheel onafhankelijk te doen blijven ten opzichte van Keizer en RHR, en erkende hij onder bedekte termen het instituut van de recursen op de Rd. Wij zagen reeds, dat het RKG sterk aanleunde tegen de keurvorst van Mainz en

licis et Augustanae Confessionis Statibus in duas partes euntibus, sola amicabilis compositio lites dirimat, non attenta votorum pluralitate”; de materie van de meerderheidsbesluiten in belastingaangelegenheden werd naar de volgende Rd verwezen. Zo werd de Rd volledig langelegd, de hervorming van het rijksbelastingwezen voorgoed onmogelijk gemaakt (Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.190).

⁶⁹ De hierna volgende gegevens geput, voorzover niet anders vermeld, uit Smend, *Das RKG*, p.226-238.

het keizerlijk hof; bij dat laatste en bij de rijks-vicekanselier zocht de kamerrechter zelfs steun tegen de rest van zijn college.

Het was deze, in de tijd van Karel VI gegroeide, band tussen Wenen en Wetzlar, die de standen wilden gaan slaken. Ook aard en tempo der werkzaamheden van het gerecht trokken de aandacht en wel, — een verschijnsel van deze tijd — van het publiek. In de jaren 1701-1769 werden in totaal 14.416 processen, of tewel gemiddeld 209 per jaar, aanhangig gemaakt. De assessoren, 17 sinds 1720, leverden per jaar per man maximaal 10, doch gemiddeld 4-6 eindvonnissen. Ieder jaar werd de achterstand derhalve minstens 60 à 70 zaken groter. Met dit soort misstanden bemoeiden zich de publicisten, met name Pütter in zijn „Patriotische Abbildung des heutigen Zustandes beyder höchsten Reichsgerichte, worin der Verfall des Reichs-Justitzwesens, samt dem daraus bevorstehenden Unheile des ganzen Reichs, und die Mittel, wie demselben vorzubeugen, der Wahrheit gemäss und aus Liebe zum Vaterlande erörtert werden von J.S.P.P.G.”, hetwelk bij het hof groot opzien verwekte, maar richting gaf aan andere literatuur. Smend vestigt (p. 231) terecht de aandacht op het, in de titel van Pütters werk reeds blijkende, oorzakelijk verband, dat de schrijver — en met hem vele tijdgenoten — ziet tussen de kwijnende rijksjustitie en het, te verwachten, verval van het Rijk, een visie, ontspruitende aan een non-politieke, traditionele overschatting van de betekenis van recht en rechtspraak in het Rijk. Brede kringen der bevolking werden door deze denkbeelden beroerd, en voor de publieke opinie was een visitatie van het RKG een dringende noodzaak.

De meeste standen konden deze behoefte niet mede-gevoelen: de grotere rijksleden zagen een slechte rijksrechtspleging als bevorderlijk voor hun eigen, landsheerlijke rechtscolleges, de katholieke standen vreesden de paritair-samengestelde visitatiecommissie. De Keizer had van een visitatie door de Rijksdag uiteraard ook weinig goeds te verwachten, afgeperst als deze hem sinds de tijd van Karel VII, bij zijn verkiezing was geworden.

Een ommekeer bracht de komst van de nieuwe Keizer, Jozef II (gekozen 1764, overleden 1790); deze was sterk doordrongen van de gerechtvaardigheid van de eisen der publieke opinie, en ging zich beijveren, om de Rijksdag de benoeming en uitzending van een visitatiecommissie te doen behandelen, zulks als pendant van 's Keizers eigen ver-

maarde hervorming van de hofraad in 1766. Helaas onderschatte de Keizer de oppositie tegen zijn plannen, een oppositie die, versterkt en aangewakkerd door 's keizers eigenmachtig optreden de gehele visitatie tien jaar na het „Reichsgutachten”, dat haar in het leven riep (1766) deed mislukken (1776).

Het eind van het lied was grote verbittering aan alle kanten: de Keizer distancieerde zich van de problemen van het RKG, de confessionele tegenstellingen werden verdiept, en de rechtspleging ging geen stap vooruit.

Van 1776 tot het einde van het Rijk.⁷⁰

Het „Reichsschluss” van eind 1775 was de laatste daad van wetgeving, waarmee het Rijk zich in het RKG geïnteresseerd toonde. Er werd besloten tot het instellen van bestendige kamers (senaten) van het gerecht, waarvan de samenstelling werd onttrokken aan de willekeur van de kammerrechter, de „Kammerzieler” werd verhoogd, en de aanstelling van acht bijzitters méér opgedragen. In 1782 werd dit besluit uitgevoerd: van toen af had het RKG 25 „werkelijke” assessoren, welk getal in 1802 tot 21 werd teruggebracht (In dat jaar verloor het Rijk een deel van zijn gebieden aan Frankrijk). Toch liet het gerecht steeds meer na: in 1785 werden er slechts 31 definitieve sententies geveld. Eerst toen in de negentiger jaren van de achttiende eeuw het aantal processen tot op een/zesde van dat in de zeventiger jaren was teruggelopen, evenaarde het aantal uitspraken dat van de nieuwe procedures. Vlak voor 1806 werd er zelfs een weinig van de achterstand uit vroeger jaren weggewerkt.

Het „Reichsdeputationshauptschluss” van 1803, dat volgens de beginselen van saecularisatie en mediatisering alle geestelijke, en vele wereldlijke vorstendommen ophief, en bij grotere territoriale eenheden voegde, trof ook de rijksstad Wetzlar; deze werd gemediatiseerd en geneutraliseerd. Het RKG kreeg vele schadevergoedingseisen te verwerken op grond van genoemd „Hauptschluss”, en droeg zo zijn steentje bij aan de afbraak van het oude Rijk.

⁷⁰ De hierna volgende gegevens geput, voorzover niet anders is vermeld, uit Smend, *Das RKG*, p. 238-242.

Op 6 augustus 1806 deed Keizer Frans II afstand van de Duitse kroon en verklaarde de rijksconstitutie voor ontbonden. In 1804 had hij reeds de titel van Keizer van Oostenrijk aangenomen, en zo de rijkskroon van de rijksbodem losgemaakt, haar immers aan het éne rijksland Oostenrijk verbindend.⁷¹ De dag daarna, 7 augustus gaf Frans II de kamerrechter opdracht, aan het gerechtspersoneel mede te delen: de ontbinding van het rijksverband, het ontslag van de gerechtsdienaren, en de uitdrukking van des Keizers eigen tevredenheid. De gewezen keurvorst-aartsbisschop van Mainz, Karl Theodor Anton Maria von Dalberg, vorst-primaat van de Rijnbond nam de gerechtskanselarij over; andere vorsten namen leden van het gerecht in hun dienst, of betaalden de Kammerzieler door. De lopende procedures werden op bevel van von Dalberg gedistribueerd over de thans souverain geworden deelstaten van het oude Rijk.⁷²

Zo kwam er een einde aan het bestaan van een gerechtshof, dat in de tijd van zijn ontstaan model stond voor menig landsheerlijk college, in later eeuwen echter, als een erfstuk der late Middeleeuwen, en in grote lijnen ongewijzigd sedert 1495, steeds minder bruikbaar bleek voor een adequate rechtspleging, en zodoende te kwader faam de geschiedenisboeken is ingegaan. Op de archaïsche organisatie van het RKG, met name de tegenstelling tussen rechter en bijzitters, kom ik in afdeling twee nog terug. De wankelende financiële basis van het college is in de voorafgaande bladzijden meermaals belicht, de rampzalige gevolgen van die armlastigheid voor de rechtsbedeling zijn meer dan eens genoemd. Als men de verouderde structuur en smalle economische fundamenten in gedachten voegt bij de, uit beide factoren af te leiden, uiterst trage, zelfs bij tijd en wijle geheel stagnerende, procesgang en het minimale tot een eindvonnis geraakte aantal procedures, daarbij tevens overweegt, dat het RKG krachtens par. 3 van de RKGO 1495 diende te rechten

⁷¹ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.205-207.

⁷² Veltman, *Aachener Prozesse*, ZAGV 18 (1896), p.80 nt. 1, vermeldt, dat in een in die tijd op het koninklijk staatsarchief te Wetzlar berustend Register van de bij het RKG overleden personen het „overlijden” van het RKG stipt is ingeboekt, nl. tussen de dood van de kamerbode Kremer (1 november 1805) en het overlijden van kanselarijbediende Kirchner (2 februari 1811). Een zorgzame hand heeft daar genoteerd „Nota. Kaiser Franz II hat die teutsche Kaiserskrone den 6. August 1806 abgelegt; den 9. August wurde es am Reichstage zur Dictatur gebracht, und den 18ten nemlichen Monats ist das Kammergericht nicht mehr aufgegangen”.

„nach des Reichs gemainen Rechten, auch nach redlichen . . . Ordnungen, Statuten und Gewonhaiten der Fürstenthumb, Herrschaften . . .”, derhalve, zij het subsidiair, het romeinse en het kanonieke recht moest toepassen,⁷³ dan is het duidelijk dat, zeker in het zo gaarne naar het recht der vaderen teruggrijpende Duitsland van de 19de eeuw, het RKG na zijn heengaan niet veel waardering heeft kunnen oogsten.

„Trotzdem ist es nicht rein negativ zu bewerten” merkt Mitteis echter op, en vervolgt: „als Staats- und Verwaltungsgerichtshof, aber auch in der Handhabung der CCC hat es positive Arbeit geleistet. . . . Sein Funktionieren hat im 16. Jhdt. das Fehdewesen endgültig absterben lassen”.⁷⁴

Betreurenswaardig is het, dat er van de zijde van het Rijk en zijn organen zo bijzonder weinig is ondernomen, om het gerecht in de loop der eeuwen op de hoogte van zijn tijd te brengen, en het aldus ten voorbeeld te laten blijven strekken aan hiërarchisch-lagere colleges. Vooral in de 17de en 18de eeuw verschijnen in de diverse landsheerlijke territoria modern-georganiseerde centrale hoogste landsgerechten, die, daar de leidende rijksstanden alle in het bezit kwamen van onbeperkte privilegia de non appellando, de rijksgerechten geheel uitschakelden. Zoals op zo vele andere terreinen (bestuur, belastingen, militaire organisatie) moest het Rijk de fakkel der vooruitgang overgeven aan de landsheren.

Wat in het RKG ongetwijfeld teloor ging, was, in de ogen van de tijdgenoten, het door de titel van Pütters bovenaangehaald werk al min of meer verwoord: de ideële waarde van de rijksgerechten, vooral het a-politieke RKG, was in die tijd van „Menschenrechten und Bürgerfreiheit”⁷⁵ niet gering, en nam een niet geringe plaats in het rechtsbesef in. Die plaats viel in 1806 open, en werd eigenlijk eerst in 1879 weer vervuld. De Duitse Bond, die na het Napoleontisch intermezzo de ruimte van het oude rijk vulde kende geen hoogste rechtscollege voor geheel Duitsland, hoewel zulk een instelling wel keer op keer ter sprake kwam

⁷³ Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.184, wijst erop, dat volgens de „clausula salvatoria” in de RKGO het „gemene recht” achter stond bij de bewezen en verstandige duitse rechtsgewoonten en -gebruiken, ergo subsidiair was. Met de regel „statuta stricte sunt interpretanda” werd in feite het gemene recht regel, de gewoonte uitzondering.

⁷⁴ Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.188.

⁷⁵ Zie Smend, Das RKG, p.241.

tijdens het Bondsbestaan. Wellicht is het daaraan te wijten, dat de 19de eeuwse literatuur het RKG als een bondsgerecht, een federatieve instelling is gaan beschouwen.

AFDELING 2: SAMENSTELLING EN ORGANISATIE

*Algemeen.*⁷⁶

De samenstelling en werkwijze van het RKG vonden hun regeling in 1495; de RKGO van 1495 ontleende op zijn beurt weer veel aan de regelingen inzake het koninklijk kamergerecht en de op dat gerecht betrekking hebbende plannen uit de tijd van de rijkshervorming.

De rijkswetgeving van de eerste helft der 16de eeuw heeft de structuren van 1495 uitgewerkt en uitgebreid, zonder deze wezenlijk te veranderen, terwijl de latere „Reichsabschiede” en besluiten van de visitatiecommissies zich wel met het procesrecht en de interne gang van zaken bij het RKG occupeerden, de samenstelling en organisatie echter ongewijzigd lieten. Zo is het mogelijk geworden, dat de categorieën gerechtspersonen, en de hun toebedeelde rollen, in 1806 in grote lijnen dezelfde waren als in 1495. Wie waren de spelers en hun rollen?

Vooreerst het zgn. Collegium Camerale: kamerrechter (in de loop van de 16de eeuw ook de presidenten van de kamers of senaten) en bijzitters. Daarnaast stond de griffie, in 1495 aangeduid (par. 5 RKGO) met: „zwen glaubhaftig Gerichtschreiber und ain Leser, der die Gerichtshändel bewar”. De partijen werden vertegenwoordigd door de RKG-fiscaal (namens de Keizer), advocaten en procureurs. De RKG-bodes vervulden, met de notarissen, de „deurwaarders” functie bij het uitbrengen van dagvaardingen etc. De eigen proto-notarissen en notarissen van het RKG fungeerden als griffie-personeel. Het gerecht werd voorts nog omzwerm door praktikanten en sollicitanten; de eersten volgden aan de bij het RKG bestaande „kammergerichtlicher Schule”⁷⁷ een soort opleiding in het RKG-procesrecht, het zgn. „Kameralprozess”-recht, de laatsten waren een soort zaakwaarnemers van partijen, die met geld en goede woorden trachtten, het hun interesserende proces op de rol te krijgen, en een eindbeslissing af te dwingen.⁷⁸ Tenslotte telde

⁷⁶ Zie Smend, *Das RKG*, p.242-3.

⁷⁷ Zie Fehr, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.219.

⁷⁸ Zie Thudichum, *Das vormalige RKG*, p.200-203.

het kamergerecht nog een „Pfennigmeister”⁷⁹ en andere beambten.

Al deze genoemde lieden, en nog vele anderen, welke hierna ter sprake zullen komen, vormden tezamen een vreemd element in de (rijks)-stad, die het gerecht herbergde. Zij hadden vrijheid van godsdienstuitoefening, fiscale privileges, en een bevoorrechte gerechtsstand, oftewel een forum privilegiatum. Al deze uitzonderlijkheden maakten, dat de rijkssteden met grote tegenzin het oppergerecht binnen hun muren opnamen. Aan het eind van de dertig-jarige oorlog omvatte de RKG-familie nog 150 personen, dat was dus in een tijd van volkomen ontredde van het Rijk; in rustiger tijden telde zij er circa 1000.⁸⁰

Alle RKG-personeel (rechter, assessoren, griffie-personeel, boden, etc.) plus hun huisgenoten, tevens de weduwen van die functionarissen, de sollicitanten, de praktikanten en de ter plaatse aanwezige partijen waren onttrokken aan de jurisdictie, in civilibus en criminalibus, van de stedelijke (Spierse en Wetzlarse) gerechten.⁸¹ Het RKG was hun enige rechter; zo waren zij rijksonmiddellijke burgers, gelijk de vorsten, graven, heren en ridders ROM edelen waren.⁸² In strafzaken kwam de stedelijke „gastheerlijke” autoriteiten slechts toe, het recht „den Personen zum Camergericht gehörende . . . etc.” die „Frevel oder Malefitz” begingen, „alsbald annemen (zu) lassen und zu yeder Zeyt on Verzug dem Camerrichter und Urtaillern bestellen zu antworten”. Instructie en berechting geschieden dus door het RKG, de stedelijke rechter mocht de boosdoeners slechts doen arresteren en dan overleveren (par. 18 RKG 1495).

Voor de gesloten huishouding der (kleine) rijkssteden, die het RKG herbergden was de belastingvrijdom ongetwijfeld een veel groter steen des aanstoets dan de gerechtelijke „apartheid”. Met uitzondering van de partijen en hun sollicitanten waren alle voorschreven groepen van personen vrij van „Ungelts und Beswörung” (RKG 1495, par. 18), uitgezonderd van grondbelasting, zoals het stedelijk schot en de in relatie daarmee geheven rijks- en kreitsbelastingen.⁸³ Daarbij waren de aan

⁷⁹ Reeds vermeld in noot 64.

⁸⁰ Zie Smend, *Das RKG*, p.370-374, omtrent de positie van de RKG-personeel. Ook het hieromtrent volgende is gedeeltelijk aan Smend ontleend.

⁸¹ Vgl. Thudichum, *Das vormalige RKG*, p.163.

⁸² Sellert, *Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung*, p.46. Vgl. nt. 41.

⁸³ Verdrag met de stad Spiers, zie Smend, *Das RKG*, p.372, nt. 4.

de gerechtspersonen gezonden levensmiddelen, wijnen en brandstof vrij van tolheffing (ook buiten de „gast” stad) en van het stedelijke ongeld (in de zin van verbruiksbelasting).⁸⁴ Het ligt, gezien de erbarmelijke betaling van de salarissen, voor de hand, dat de gerechtspersonen, hoewel de RKGO dat verbood, zich niet alleen voedsel etc. lieten zenden voor eigen gebruik, maar ook in de gerechtssstad „belastingvrije winkels” openden, in casu een levendige handel in de onbelaste goederen dreven ten nadele van de stedelijke neringdoenden en de stadskassen, en ook, dat de gemeentelijke overheden daaromtrent gedurig met het hoogste rechtscollège overhoop lagen. Aan het eind van de 18de eeuw was dit misbruik zelfs tot een recht uitgegroeid, waarbij niet alleen voor de gerechtspersonen de handel in virtualiën etc. was toegestaan, maar tevens weer voor die handel vrijstelling van belasting gold.⁸⁵ Ter complementering van het beeld zij tenslotte vermeld, dat de leden van het RKG tevens vrij waren van oorlogslasten en briefport.⁸⁶

Kammerrechter

Een enkel woord thans over de belangrijkste personages in het RKG. De KAMMERRECHTER was de „rechter” in middeleeuwse zin des woords: hij leidde de terechtzitting, wees geen vonnis.⁸⁷ Binnen het RKG vertegenwoordigde hij het koninklijk, opperrechterlijk gezag. Zijn benoeming kwam daarom, meer dan zulks voor de assessoren het geval was, noodzakelijkerwijs den koning toe; ofschoon de RKGO van 1495 — evenals de latere RKGO's — bepaalde dat rechter en bijzitters door koning en standen samen „mit Rat und Willen” gekozen zouden worden (par. 1 van 1495), is er nimmer veel strijd geweest over dit punt: buiten de standen om benoemde de Keizer/koning de kamerrechters. Ik kan mij niet weerhouden, omtrent deze functionarissen de RKGO van 1555 te citeren, daar deze, in beknopte vorm, een karakteristiek van 's rechters positie, en van het archaïsch karakter daarvan geeft. Par. 1 van Titel I van het eerste deel van de RKGO 1555⁸⁸ luidde: „Erstlich, so soll das

⁸⁴ Schröder, Lehrbuch, p.574 inz. „Ungeld”, vgl. p.668 ald.

⁸⁵ Smend, Das RKG, p.374, nt. 1.

⁸⁶ Smend, Das RKG, p. 374.

⁸⁷ de Monté, Hoofdpijnen, p.10.

⁸⁸ Afgedrukt bij Zeumer, Quellensammlung II, p.371-388.

Kayserl. Cammer-Gericht jederzeit, mit einem redlichen verständigen Cammer-Richter, der ein Fürst, geistlich oder weltlich, oder aufs wenigst ein Graf oder Freyherr,⁸⁹ darzu geschickt und erfahren seyn, doch mit einem Weltlichen vor einem Geistlichen,⁹⁰ seines Standes, wo er zu bekommen, auch mit vier und zwanzig Beysitzern, aus dem Reich Teutscher Nation besetzt werden". Titel 3, die over de „Geschicklichkeit des Cammer-Richters und der Beysitzer" handelt, stelt verder de eis, dat „der Kayserlichen Majestät Cammer-Richter, eine tapffere Person, aus dem Reich teutscher Nation gebohren, derselben herkommen, löblicher Gebrauch und guter Gewohnheit nicht allein wohlkündig und erfahren, sondern auch verständig, die rechtliche Process zu dirigiren, und die Partheyen, zu Austrag und Erörterung, treulich zu fördern, und sonst also geschickt seyn soll, auf den alle des Cammer-Gerichts Personen, eine Furcht und Aufsehens haben, der sich auch dermassen in Verwaltung seines Ampts halte, dass des Cammer-Gerichts Personen ihm gebürlichen Gehorsam zu leisten, destomehr bewegt werden mögen".⁹¹ De enige concrete eis, aan de persoon des rechters gesteld, was, dat deze van hoge (rijks-adel moest zijn; juridische vorming werd niet gevorderd, en zelden aangetroffen, maar was voor de positie van een rechter ook niet onontbeerlijk, die slechts de feitelijke gang van zaken „dirigeerde", en overigens, naast de handhaving van orde en tucht ten gerechte, voornamelijk een representatieve taak had. Evenmin als zijn voorganger bij het koninklijke kamergerecht had hij een votum bij de beraadslagingen, behalve in het — in opzet onbelangrijk gedachte — geval van staken der stemmen, zo bepaalde de RKGO van 1495 (par. 1). Latere RKGO's zwegen hieromtrent, waaruit echter niet tot tenietgaan van deze „beslissende stem" geconcludeerd mag worden. Zo kon het gebeuren, dat de katholieken stelden, dat voor

⁸⁹ Hiermee waren leden van de zgn. rijksstand, de op de Rd zetelende adel bedoeld; eerst het gebrek aan geschikte personen noopte de Keizer in de 18de eeuw twee leden van de rijksridderschap en een mediate graaf tot rechter te benoemen. Zie Smend, *Das RKG*, p.248/9.

⁹⁰ In weerwil van deze bepaling waren acht van de in totaal 27 kamerrechters geestelijken, waaronder 4 bisschoppen van Spiers. Tussen 1495 en 1806 werd gedurende tezamen 129 jaar de rechtersstaf door een (rooms-katholiek) geestelijke gevoerd.

⁹¹ RKGO 1555, dl. I, titel III, par. 1.

⁹² Zie RKGO par. 56 van art. V van de Vrede van Osnabrück afgedrukt bij Zeumer, *Quellensammlung II*, onder no. 197.

de gevallen van staking van stemmen, welke door de Westfaalse Vrede niet naar de Rd verwezen waren,⁹² de stem van de rechter de doorslag moest geven.⁹³

Dat de koning in 1495 een deel van zijn bevoegdheden, zij het niet exclusief, aan een onafhankelijk rechter overdroeg, is een der belangrijkste elementen van de rijkshervorming geweest. Wij vinden daarvan in de RKGO van 1495 de weerslag: de rechter mocht in naam des konings dagvaardingen doen uitgaan (par. 3), hij kon degeen, waarover het RKG het banvonniss had uitgesproken, in de rijksban verklaren, en „notturfftig Executorial und Process” daarover toekennen. Van deze bevoegdheden gingen er spoedig enige aan de bijzitters verloren, te weten het doen uitgaan van de dagvaardingen en het toekennen van litters executoriales (RKGO 1555); aan de rechter bleven slechts de formele in-de-rijksban-verklaringen, en de immissie in de goederen van de gebande. Deze geringe bevoegdheden van de rechter tonen duidelijk aan, dat het RKG in wezen meer een „stands” dan een „rijks” (in de betekenis van: van keizer en standen) gerecht was.

De kamerrechter zat de openbare zittingen van het voltallig college (de zgn. Audienzen) voor, handhaafde daar tevens de orde, en presideerde het gerecht „im Rat”, in de raadkamer; na de vorming der senaten (kamers van het gerecht) leidde hij mede één senaat „im Rat”. De belangrijkste taak, die de rechter had, en tot 1775 hield, was de indeling van de bijzitters in kamers of senaten. De Rd van Augsburg (1530) had nl. de bijzitters in drie kamers of senaten verdeeld,⁹⁴ doch eerst in 1775 kwam de Rd met een bestendige samenstelling van die kamers. Tot dan kon de rechter vrijelijk voor praktisch iedere zaak de kamer anders samenstellen naar goeddunken, en had zo royaal de gelegenheid tot manipulatie.⁹⁵ Die gelegenheid had hij daarenboven bij het verdelen van de opdrachten tot het vervaardigen van de conceptvonnissen („verteilen zum Referat”) over de assessoren (de „Referenten”). Ook dat veranderde in 1775. Daarna gold zelfs als onbehoorlijk, dat de rechter onderhands de stukken inzag, een schrille tegenstelling tot de toestand van voorheen, toen rechters door hun bevoegdheid, een beslissing al of niet te bespoedigen, en een procedure door deze of gene se-

⁹³ Smend, Das RKG, p.253.

⁹⁴ Smend, Das RKG, p.139.

⁹⁵ Thudichum, Das vormalige RKG, p.172. Eerst in 1782 werd het besluit van

naat te laten berechten, of door deze of gene assessor daarover te laten refereren, het politieke „gezicht” van het gerecht wezenlijk bepaald, en ook een gestage stroom van pleitbezorgers en afgezanten naar hunne privé-vertrekken geleid hadden.⁹⁶

Met het geringer worden, in de 18de eeuw, van deze invloed op de „huishoudelijke dienst” van het gerecht, verdween ook de belangstelling van de rijksvorsten voor het rechtersambt, getuige het reeds aangehaald feit, dat zelfs ridders en een mediate graaf voor deze functie in aanmerking konden komen. Voor hen zal, naast de bezoldiging, ook aantrekkelijk geweest zijn, dat deze hoge bediening een „fürstenmäßige” was, en de rechter de voor een vorst gebruikelijke attributen, te weten een erewacht, troon en baldakijn ter openbare zitting, en een leunstoel in de raadkamer, als de zijne mocht beschouwen.

Presidenten

Bij verhindering van de rechter werd deze vervangen door een der beide „assessores generosi sive illustres”, oftewel een der beide, ook door de Keizer zelf benoemde, niet door de standen gepresenteerde, bijzitters „aus den Grafen oder Freyherrn”. Het zijn deze assessoren, evenmin jurist als de rechter zelve, die, als het gerecht zich reeds spoedig in kamers (senaten) gaat verdelen, gaan optreden als *PRESIDENTEN*. Bij de uitbreiding van het gerecht in 1570 kwam er een derde president bij, die in 1720 echter weer definitief verdween, nadat in 1665 deze zetel reeds was opengevallen, en daarna nimmer weer bezet.⁹⁷

Was de rechter immer katholiek, voor de presidenten gold de gelijkheid der religies, hetgeen de afschaffing van de derde president heeft bevorderd: beide godsdiensten eisten evenveel presidenten, weshalve er 4 zouden moeten komen, en dat zouden de geldmiddelen niet kunnen veroorloven.

De positie van de president was een weerspiegeling van die des rechters: ook hij had geen stem, indien hij een senaat vóór zat, doch wel, daarentegen, in een plenaire zitting, die de rechter presideerde.

1775 tot creatie van bestendige kamers uitgevoerd.

⁹⁶ Over taak en functie van de rechters putte ik veel uit Smend, *Das RKG*, p.253-257.

⁹⁷ Over de presidenten vond ik vele gegevens bij Smend, *Das RKG*, p.257-263.

Bij overlijden, c.q. aftreden van de rechter wees het college van assessoren, respectievelijk de scheidende rechter met de assessoren, een waarnemer aan, die tot de benoeming van een nieuwe rechter fungeerde. Deze regeling was een der voornaamste oorzaken van de langdurige impasse aan het begin der 18de eeuw; de visitatiecommissie wijst in haar afscheid van 1713 voor den vervolge de oudste president als waarnemend rechter aan. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat in de 18de, gelijk in de 16de, eeuw, de rechters vaak uit de presidenten gekozen werden.

Voor vele leden van de rijksadel waren de rechter- en presidentenzetels het begeerde eindpunt van hun loopbaan; het voortbestaan tot 1806 van deze merkwaardig-archaïsche functionarissen,⁹⁸ die hun hoge ambt alleen aan hun hoog-adellijke afkomst dankten, is karakteristiek voor de onmacht van het Heilige Romeinse Rijk van Duitse Natie om tot nieuwe vormen te geraken.

Bijzitters of assessoren

De eigenlijke rechtsprekers of vonniswijzers in het RKG waren de BIJZITTERS OF ASSESSOREN.⁹⁹ Volgens art. 1 van de RKGO van 1495 waren zij zestien in getal en werden zij door de koning in overleg met de standen benoemd. Dat hun aantal vast stond was een afwijking van de bij hofgerecht en koninklijk kamergerecht bestaande toestanden: daar bestonden geen vaste aantallen van „Urteiler”. Twaalf assessoren vormden, zo wilde de RKGO van 1495, het quorum om te kunnen vonnissen; dit getal werd in 1498 reeds tot acht verlaagd.

Gelijk de rechter werden de assessoren volgens par. 1 van de RKGO van 1495 benoemd door de koning in overleg met de standen. Wij zagen reeds, dat er bij de aanwijzing van de rechter weinig of in het ge-

⁹⁸ Karakteristiek is de anecdote uit de Zimmernse Chroniek, III, p.122 (geciteerd bij Smend, *Das RKG*, p.263). De schrijver, graaf Wilhelm Werner von Zimmern, kamerrechter 1548-1555, president van 1529-1542, beschrijft, hoe hij zelf, als een bevriend assessor ijverig zat te schrijven tijdens de zitting „etwan einer mucken die flügel ab (sc brach), netzt ir die füess in ainer dinten; so dan der von Hirnheim nit acht gab, setzet er ime die mucken uf das papier und liess sie darauf umbher kreisen”.

⁹⁹ De hierna volgende gegevens putte ik, voorzover niet anders vermeld, uit Smend, *Das RKG*, p.264-310.

heel niet sprake was van samenspel tussen koning en standen: de koning alleen benoemde de RKG-voorzitter. Omgekeerd had de koning weinig bemoeienis met de aanstelling van de bijzitters: deze geschiedde op voordracht (= „presentatie”) van de verschillende standen door een der organen van het Rijk, te weten: volgens par. 2 van de RKGO 1495 door de jaarlijks te houden Rd, welk college in 1500 door het rijksregiment werd vervangen; sedert 1507 (Rd Konstanz) door de jaarlijkse visitatiecommissie onder medewerking van het RKG, daarna (1521) door het tweede regiment wederom met medewerking van het RKG, en tenslotte, vanaf 1530, toen ook deze tweede rijksregering op-hield te bestaan, door het RKG zelf. Tijdens het grootste gedeelte van zijn bestaan derhalve benoemde het RKG, bij gebreke aan andere rijks-organen, zelf zijn medeleden.¹⁰⁰

De wijze van voordragen door de standen van de assessoren werd in 1507 formeel bij rijkswet geregeld (Rd van Konstanz, het zgn. presentatiereglement), doch Smend¹⁰¹ heeft aannemelijk gemaakt, dat in 1495 al de aanwijzing van de assessoren geschiedde volgens een schema, dat nauw aansloot bij dat van 1507, tussen 1495 en 1507 nog dichter daartoe naderde, zodat we mogen aannemen dat vanaf de oprichting van het gerecht van de zestien assessoraten er zes aan de keurvorsten, twee aan de koning voor zijn erflanden, Oostenrijk en Bourgondië, en enige andere aan de overige rijksstanden toevielen, waarbij deze laatste waren ingedeeld in territoriale eenheden, die enigszins met de zes kreitsen van de „Regimentsordnung” van 1500 overeenkwamen.¹⁰² De diverse vorsten of kreitsen hadden nog geen recht op een „vaste” zetel: het benoemend orgaan maakte een keus uit de verschil-

¹⁰⁰ Vgl. Smend, *Das RKG*, p.294-295.

¹⁰¹ *Das RKG*, p.25-32. Reeds in 1495 was er een zetel voor „einen aus Brabant” gereserveerd, maar voor de vacature werd eerst in 1496 voorgedragen Ott Sturm. De Rd van Lindau (1496-1497) weigerde deze Sturm te benoemen. Zie Smend, *Das RKG*, p.29, nt. 4. De Fries doctor Haringo Sinnama genant Friess, die in 1512 door Maximiliaan werd voorgedragen als bijzitter van het huis van Bourgondië (U&A I, nr. 116) compareert in 1495 (waarschijnlijk) voor Mainz.

¹⁰² Zie deze „Regiments-Ordnung” bij Zeumer, *Quellensammlung II*, no. 177 bijz. par. 4 tot/met 11. De kreitsen van 1500, nl. de Frankische, Beierse, Schwabense, Bovenrijnse, Westfaalse en Nedersaksische, waren „bloss geographische Bezirke, aus denen ein Teil der Regimentsräte ernannt werden sollte” (Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.44). Hoogstwaarschijnlijk zijn deze „regimentskreitsen” van 1500 dezelfde als de in 1495 gehanteerde eenheden.

lende voorgedragen personen, en hield daarbij rekening met de herkomst van de voorganger op de vrijgekomen zetel.

In 1507 werd een en ander in een rijkswet vastgelegd. De zes keurvorsten — Bohemen deed niet mee — kregen ieder één eigen assessorszetel te „vervullen”, de koning bekwam er twee voor zijn erflanden, terwijl de resterende acht ter benoeming mochten worden voorgedragen door de in de kreitsen van 1500 verenigde standen: de eerste, zij het niet zeer omvangrijke taak van de kreitsen. De facto werd dit achtal al spoedig een zestal, want de twee „assessores generosi”, die als vervanger van de rechter, later als senaatspresident, optraden werden door de gezamenlijke standen gekozen, ten laste van het kreitsen-quotum. In 1521 werd dat ook de jure zo: de „zween aus den Graven oder Freiherrn” werden onder één noemer gebracht met de kamerrechter, en door Keizer en Rd aangewezen. In datzelfde jaar kreeg de Keizer het toen gecreëerde 17de en 18de assessoraat toegewezen, zulks in zijn hoedanigheid van Keizer, niet voor de erflanden.^{102a}

Wat was het rechtskarakter van deze „presentatie” of voordracht van bijzitters voor het RKG? Smend¹⁰³ vindt, dat ongetwijfeld „auch 1495 das massgebende Gesichtspunkt für die Beteiligung der Stände an der Besetzung des Kammergerichts in erster Linie der des sachlichen Bedürfnisses der Gewinnung geeigneter Persönlichkeiten als Beisitzer gewesen” is, een „naturalwirtschaftliche Leistung der Stände im Reichsinteresse”. Eerst later zou dit presentatierecht zijn betrokken in de antithese Keizer-Rijk (= standen). Hartung¹⁰⁴ beschouwt dit recht echter als een der fundamente van het „stands” karakter van het RKG, gelijk de visitatie door Rd-commissies dat was. Ik meen, dat deze laatste zienswijze het best verdedigbaar is.¹⁰⁵

Het aantal bijzitters steeg, althans op papier, na 1521 nog aanzienlijk. De Rd van Augsburg (1530) bracht hun aantal op 24; de kreitsen kregen de zes nieuwe plaatsen toegewezen. Na enige verdere uitbreidin-

^{102a} Niet-onbelangrijk lijkt het feit, dat de standen in 1521 weigerden, de keizerlijke wens in te willigen, ook de bestaande „erflandse” zetels in „keizerlijke” om te zetten: daarmee zou een afscheiding van Oostenrijk en Bourgondië van het Rijk tot uitdrukking worden gebracht (Smend, *Das RKG*, p.119).

¹⁰³ *Das RKG*, p.39.

¹⁰⁴ *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.41.

¹⁰⁵ Vgl. Gebhardt, *Handbuch I*, p.582.

gen in 1566, 1570 en 1577¹⁰⁶ geldt dan tussen 1577 en 1648 de volgende opstelling:

door de Keizer benoemde graven en heren	3
door de individuele keurvorsten gepresenteerde bijzitters	6
door de geestelijke keurvorsten tezamen gepresenteerde bijzitters	2
door de wereldlijke keurvorsten gepresenteerde bijzitters	2
door de Keizer q.q. gepresenteerde bijzitters	2
door de Keizer voor zijn erflanden gepresenteerde bijzitters	2
door ieder der oude kreitsen (6 x 3) gepresenteerde bijzitters	18
door de oude kreitsen bij toerbeurt gepresenteerde bijzitters	6
door de twee nieuwe kreitsen de facto gepresenteerde bijzitters	2
Totaal	43

In 1648 werd het getal der bijzitters op 50 gebracht, nl. 26 katholieke en 24 protestantse. De twee door de Keizer q.q. gepresenteerden zouden beide katholiek zijn, de kreitsen met standen van beide religies zouden van iedere confessie twee personen aanwijzen. De rest werd aan de standen en kreitsen overgelaten, en geregeld in 1648 (*Corpus Evangelicorum*) en 1654 (*Corpus Catholicorum*) door de beide godsdienstige facties, zonder dat de Rd daarbij nog te pas kwam. Het resultaat was als volgt:¹⁰⁷

¹⁰⁶ 1566: twee posten voor de keurvorsten, zes voor de kreitsen. 1570: één voor de Keizer (graaf of heer), 2 voor de keurvorsten, zes voor de kreitsen. Bij openvallen van een dezer zes plaatsen zou deze bij toerbeurt vervuld worden door de zes „oude” kreitsen van 1500, en de „nieuwe” Bourgondische en Oostenrijkse kreitsen van 1512. De beide andere „nieuwe” kreitsen, de Keur-rijnsche en de Oppersaksische, bestonden uit keurlanden, die uit anderen hoofde reeds assessoren aanwezen. 1577: de beide „nieuwe” kreitsen, beide aan de beurt gekomen voor de voordracht van een assessor voor een opengevallen plaats, blijven die plaatsen behouden, ook als de bijzitter gedefungeerd is. Zij scheppen aldus twee nieuwe posten.

¹⁰⁷ Voor de evangelische assessoren, zie de Vrede van Osnabrück, bij Zeumer, *Quellensammlung II*, p.414-415; voor de katholieke het laatste Rd-abschied, ibidem, p.459. Op te merken is nog, dat de „nieuwe” Oppersaksische kreits thans in de presentatie werd betrokken, alsmede dat de erflanden nu formeel als „kreitsen” werden behandeld.

evangelisch:

ieder der keurvorsten van Sak-	
sen, Brandenburg en de Palts	
twee	6
Opper- en Nedersaksische kreit-	
sen elk vier	8
en tezamen om de beurt	1
evangelische standen van de	
Frankische, Schwabense, Boven-	
rijnse en Westfaalse kreits elk 2	8
en tezamen deze 4 kreitsen om	
de beurt	1

Totaal	24
--------	----

katholiek:

ieder der keurvorsten van Mainz,	
Trier, Keulen, Beieren twee:	8
Oostenrijkse en Bourgondische	
kreits elk 2	4
katholieke standen van de „ge-	
mengde” kreitsen per kreits	
twee	8
de Beierse kreits	4
Keizer q.q.	2

Totaal	26
--------	----

Bovenstaand schema was grotendeels illusoir. In 1719 werd besloten, minstens 25 bijzitters werkelijk aan te stellen, een verdubbeling van de tot dan aanwezige bezetting. In feite werden de in bovenstaande opstelling voorkomende aantallen in 1719 derhalve gehalveerd, waartegenover weer stond, dat Bohemen en Keurbraunschweig (Hannover) met een voordrachtsrecht verblijd werden. Zo kwam men op 27 zetels, waarvan het RKG er, gezien de benarde financiële toestand, niet meer dan 17 vervulde, de verhoging van de „Kammerzieler” ten spijt. Eerst in 1782 bracht het RKG het aantal benoemde op 25, waarvan er in 1802 i.v.m. de Vrede van Lunéville weer vier afgingen. Normaal was dus, dat er een „wachlijst” voor assessors-zetels bestond: het RKG examineerde de voorgedragen personen wel, maar stelde de benoeming uit, totdat er één van de zeventien uit de Kammerzieler gefinancierde betrekkingen was opengevallen. In dat geval werd de oudst-voorgedragene benoemd, mits daarbij de religieuze pariteit niet in het gedrang kwam; dán werd benoemd de oudst-voorgedragene van de „juiste” godsdienst. Het lichtpunt in deze situatie was, dat het RKG steeds uit een lijst van aspirant-assessoren kon putten, indien er een vacature openviel, en niet eerst dan, gelijk in vroeger eeuwen het geval was geweest, een aanvang werd gemaakt met de voordrachtsprocedure en de daaropvolgende examinering der kandidaten.

De discrepantie tussen de presentatoren (27) en de salarisposten (17) werd op haar beurt verminderd door het gebrekkige functioneren van de kreits-organisatie. Ingevolge de Gulikse successiemoeilijkheden presenteerde de Westfaalse kreits niemand van 1609 tot 1779 resp. 1783;

de Bourgondische kreits droeg niet vóór vanaf 1665 tot 1756, doch daaraan kunnen geen interne moeilijkheden debet geweest zijn, daar die kreits, gelijk in hoofdstuk III zal worden uiteengezet bijzonder eenzijdig was samengesteld. Dat waren enige andere kreitsen niet, en daar konden grote problemen rijzen over de vraag, wie zich met de presentatie moesten bezig houden: alle kreitsstanden, of enige hunner, of het zgn. kreitsdirectorium.¹⁰⁸ Indien wij met Smend de balans opmaken¹⁰⁹ dan blijkt, dat slechts de keizerlijke, de keurvorstelijke en de Oostenrijkse presentatierechten regelmatig en onbetwist werden uitgeoefend, dat de niet in een kreits opgenomen rijksstanden geen enkele invloed op de samenstelling van het RKG hadden en dat binnen de kreitsen buiten spel stonden: de kleinere standen van de Keurrijnse en Oostenrijkse kreits, de katholieke standen in de Frankische kreits (uitgezonderd de vier vorsten), alle standen van de Beierse kreits uitgenomen de kreitsuitschrijvende vorsten en tenslotte de kleinere standen van de Frankische en Nedersaksische kreitsen. Al deze oneffenheden brachten conflicten en spanningen binnen de kreitsen met zich mee; tussen de kreitsen onderling deed zich wrijving voor naar aanleiding van de alternerende presentatie, die de evangelischen toekwam, met als gevolg de niet-uitoefening van die bevoegdheid van 1720 tot 1777.

Keizer, kreitsen en keurvorsten hadden dus een of meer „eigen mannen” in het RKG.¹¹⁰ Welke betekenis moeten wij nu toekennen aan dit bezit van „eigen” bijzitters? De geschiedenis leert, dat de assessoren niet alleen de jure, doch ook de facto rijksambtenaren, onafhankelijk van de presenterende instanties, waren. Veelbetekenend is het in dit

¹⁰⁸ De kreitsorganisatie leek op de rijksorganisatie. Pendant van de Rd was de kreitsdag, waarin alle rijksstanden van de kreits, plus anderen, die slechts kreitsstand, geen rijksstand, waren, zitting hadden. De kreitsdagen werden bijeengeroepen door (meestal twee) kreitsuitschrijvende vorsten, die geen gezag over de kreitsleden konden uitoefenen (Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.44-45). Waar het een der uitschrijvende vorsten gelukte, de leiding van de kreitsdag volledig in zijn hand te krijgen met de kreitskanselarij, werd deze vorst „Kreisdirektor” genoemd. Zie Schröder, *Lehrbuch*, p.912.

¹⁰⁹ Das RKG, p.277-278.

¹¹⁰ De keurvorsten hadden vanaf het begin hun individuele vertegenwoordiger in het gerecht (nl. een „doctor”, keurvorstelijk raadsheer); de kreitsen zouden eerst in het begin van de 16de eeuw van „rein geographischen Wahlbezirken” geworden zijn tot „Wahlkorporationen”, met assessoren als vertegenwoordigers van politieke eenheden (Smend, *Das RKG*, p.279-282).

verband, dat bijzitters zelden of nooit gewraakt werden indien zij te oordelen kregen in procedures, waarin hun eigen presenterende stand of kreits betrokken was; zij waren klaarblijkelijk boven althans deze twijfels verheven. De betekenis van het presentatierecht was veel meer een politieke, gelijk reeds is belicht bij de geschiedenis van het gerecht ten tijde der godsdiensttroebelen, en zoals ook natuurlijkerwijze uit het karakter van het Heilige Romeinse Rijk voortvloeide, waarin immers zovele rechten alleen daarom werden uitgeoefend, omdat daaruit een zekere rangorde tussen de standen tot uitdrukking kwam. Wat door de presentatieregeling wél werd bevorderd, was dat er ten gerechte altijd bijzitters aanwezig waren, op de hoogte van — ik citeer par. 15 van het visitatieabschied van 1713 — „redliche Ordnungen, Statuten und Gewohnheiten des Heil. Römischen Reichs Churfürstenthum, Fürstenthum, Herrschaften und Gericht”, m.a.w. de lokale rechtsgewoonten en -regels. Deze kennis van der partijen eigen, plaatselijk recht werd overigens als een louter feitelijke kwalificatie gezien, geheel los van de juridisch-wetenschappelijke vorming.

Juist deze laatste vorming was een der vernieuwingen, die 1495 had gebracht: een bestendig rechtscollege, met beroeps-juristen bezet. Reeds het koninklijk kamergerecht kende sedert 1448 doctores onder zijn raadsheren, en de lijst van 1495 vertoont het beeld, dat de keurvorsten een doctor, de overige standen een ridder¹¹³ als assessor hebben.

In 1507 volgde dan de definitieve regeling, dat doctoren en ridders gelijkelijk over de voordrachten verdeeld werden van erflanden, keurvorsten en kreitsen.

Het reglement van 1548/55 geeft in par. 3 van titel 1 van deel I de volgende verdeling: de keizerlijke assessoren zijn doctores (twee) de erflandse, ridders (twee) terwijl de standen half „der Recht gelehrten”, half „aus der Ritterschafft” komenden moesten voordragen.

Tussen de doctores en de ridders bestond aanvankelijk een diepe kloof: terwijl de eersten het eigenlijke werk deden, nl. het „refereren”, ofwel concipieren van sententies, beperkten de ridders zich tot het me-

¹¹³ Gemakshalve spreek ik in het navolgende over „ridders”, als tweede categorie bijzitters naast de „doctores”. Eigenlijk ware „edelen” een juistere omschrijving: zie RKGO 1495, par. 1: „auf das geringest auss der Ritterschafft geboren” was de eis, maar de facto waren voor de hogere adel de presidentenplaatsen veel meer in trek. Zo ontstaat de gelijkstelling: edelen = ridders.

de-stemmen over deze referaten. Hun enige kwalificatie was hun adel-dom: oude Duitse adel met vier kwartieren. In 1521 zijn echter reeds sporen te bespeuren van een voorkeur voor juridisch gevormde ridders, en de RKG van 1548 eist ook van hen, dat zij zijn „auch der Rechten gelehrt, und gerichtlicher Sachen geübet und erfahren, und die gerichtlichen Sachen zu referiren, den andern gleich tüglich und geschickt” (RKG dl. I, tit. 3, par. 2). Zij misten slechts de doctorsgraad, de „dignitas nobilitati aequipollens”. Op deze wijze was het RKG geworden tot een homogeen juristencollege, en dat reeds in de 16de eeuw. De RHR zou zulke homogeniteit nimmer, de territoriale oppergerechten zouden haar veeleer eerst in de 18de eeuw bereiken. Van een afzonderlijke „adelsbank” was er in het RKG dan ook nooit sprake; logisch gevolg van een en ander was, dat aan het eind van de 16de eeuw doctores en ridders, tegen de letter van de RKG in, al door elkander gepresenteerd werden; zo bleef het.

Het reglement van 1548/1555 verzwaarde de eisen, aan de doctoren te stellen: waren deze aanvankelijk slechts „redliche, verständige und gelehrte Doctorn oder Licentiaten in Jure” (1507), doch zonder ervaring in juridicis — hetgeen tot grote achterstand ten gerechte, en overbelasting van de oudere, geroutineerde assessoren leidde,¹¹¹ — in 1555 luidde par. 2 van titel 3 voormeld o.a., dat de doctoren „tapffer, gelehrt, erfahren, auch tüglich, verständig, qualificirte Personen aus Teutscher Nation gebohren, und derselben Nation Gebrauch und guten Gewohnheiten erfahren, und die fürbrachten Rechtlichen Sachen zu referiren geschickt seyn, auch zuvor und ehe sie zu Beysitzern genommen, in Universitäten, welche zum wenigsten, von unsern Vorfahren, Römischen Kaysern und Königen, die jetzige Kayserliche Majestät oder Wir (sc. Romeins Koning Ferdinand) confirmirt, gelesen, oder zum wenigsten fünff Jahr lang im Rechten studirt, auch in gerichtlichen Händeln advocirt und practicirt haben.” Na de invoering van deze regeling verstomden de klachten over de gebrekkige vooropleiding der assessoren: de presenterende standen hunnerzijds schijnen meest met zorg hun voordrachten te hebben opgemaakt.

¹¹¹ Bij de heropening van het RKG in 1548 werden noodzakelijkerwijs veel jonge doctores tot assessor benoemd. Een oudere bijzitter klaagt dan: „Wenn man nicht Leute hat, so muss man Affen auf die Bänke setzen” (Smend, Das RKG, p.301).

Wie aan de, in de vorige regels geschetste, wettelijke vereisten voldeed, was in het geheel nog niet zeker, dat hij een assessoraat zou bekleden. Het RKG zelf maakte nl. een keus uit de voordracht, nadat de aanvankelijk gedachte benoeming door Rijksdag, visitatiecommissie en — als laatste — het regiment al spoedig was in onbruik geraakt. Na een toetsing aan de wettelijke eisen, werd de kandidaat op zijn praktische kennis van het kamerprocesrecht beproefd. Dit resulteerde in 1570 in het instellen van een zgn. proefreferaat: de kandidaat kreeg „. . . alte acta zu referiren und zu dictiren . . .”, waarna hij „. . . sein judicium zu hören und daraus zu ermessen, ob er eynigen Beysitzers Stand vertreten könnte” kreeg.

Het „jüngste Reichsabschied” liet voor het eerst toe, dat op een voordracht slechts een persoon werd geplaatst; het RKG beantwoordde deze beperking zijner keuze met een verscherping van het onderzoek naar de geschiktheid van de kandidaat. In een „Generalexamen” werden zelfs zijn persoonlijke omstandigheden door twee gedeputeerden onderzocht, alvorens hij tot het proefreferaat werd toegelaten.¹¹²

De eenmaal geaccepteerde kandidaat werd benoemd, zodra er een vacature was ontstaan, nadat de vóór hem geaccepteerden allen een zetel hadden verworven. De wachttijd beliep in de 18de eeuw somtijds 15 jaar. Gezien de zeer specialistische aard der werkzaamheden, die de assessoren verrichtten, is het niet verwonderlijk, dat de meesten hunner zolang zij daartoe in staat waren, hun ambt bleven vervullen. Ontslag op eigen verzoek was eerst na zes dienstjaren mogelijk; de visitatiecommissie kon ongeschikte bijzitters afzetten, en deed dit ook herhaaldelijk, doch steeds op deugdelijke gronden, en met behoorlijke waarborging van de rechten van betrokkene. Men mag dan ook stellen, dat voor de leden van het RKG hunne onafhankelijkheid in een mate verwerkelijkt was, die voor de leden van andere gerechten in het Rijk, met name de Rijkshofraad, eerst veel later mogelijk zou worden. Op dit punt kon dit middeleeuwse instituut met ere model staan voor later gevormde colleges, zoals het dit eveneens kon op het stuk van het gehalte zijner leden.

¹¹² Vgl. over het proefreferaat en het zgn. „Generalexamen”: Thudichum, *Das vormalige RKG*, p.162.

Aan de KANSELARIJ of GRIFFIE moge ik vervolgens enige woorden wijden.¹¹⁴

Bij de oprichting van het RKG in 1495 werd aan de griffie weinig aandacht besteed: de RKG gaf aan, dat er twee gerechtsschrijvers en één „Leser” of archivaris zouden zijn. Klaarblijkelijk nam de nieuwe kanselarij gewoon de lopende administratie met de aanwezige protocollen over van de rijkskanselarij, die tot dan de pen voerde voor het koninklijk kamergerecht en de griffierechten inde, dit alles onder leiding en ten bate van de aartsbisschop van Mainz, die als rijkskanselier de kanselarij als regaal exploiteerde. Wel schijnen in 1495 nieuwe sententien en gerechtsregisters aangelegd te zijn, wellicht een blijk van een bewuste breuk in de historische continuïteit tussen beide kamergerechten.

In de jaren tussen 1495 en 1530, jaren van strijd tussen Keizer en standen, doch ook van opkomende godsdiensttwisten, werd de band tussen de RKG-griffie en de rijkskanselier aangevochten, tussen 1507 en 1530 zelfs geslaakt, maar het afscheid van de Rd van Augsburg van 1530 (door de protestantse standen niet goedgekeurd) herstelde de oude rechten van Mainz, waaronder dat op het surplus van de griffierechten boven de griffiekosten, in ere.¹¹⁵ De Keizer wist echter wel te bewerken, dat het gehele griffiepersoneel „der Kayserlichen Majestät. . . und zu GOTT und auf das heilige Evangelium schweren, ihren Aemtern getreulich ob zu seyn . . etc.” (RKG 1555, dl. I, tit. 26), zulks in tegenstelling met de rijkskanselarij, waar mede de eed aan de keurvorst-aartskanselier werd afgelegd. Hoewel op papier dus rijksambtenaren, werden de leden van het griffiepersoneel tot aan het einde van het oude Rijk door Mainz aangewezen, onder protest in later tijd van de protestantse standen, daar de aartsbisschop uiteraard overwegend katholiek personeel aantrok. Ook de Westfaalse vrede bracht daarin geen verandering: deze eiste geen pariteit tussen de godsdiensten binnen de griffie, tenminste niet in duidelijke bewoordingen. De beroemde Pütter¹¹⁶

¹¹⁴ De hierna volgende gegevens putte ik, voorzover niet anders vermeld, uit Smend, *Das RKG*, p.311-341.

¹¹⁵ Dat surplus was 1507-1530 aangewend tot onderhoud van RKG en rijksregiment.

¹¹⁶ Zie Smend, *Das RKG*, p.318-319.

verwachtte van zo'n confessioneel evenwicht binnen de personeelsbezetting een heilzame wedijver tussen de verschillende beambten, welke tevens het beruchte, traditioneel slechte handschrift van de kanselarij zou doen verbeteren, maar ondanks de uitvoerige schrifturen van hem en menig ander in de 17de en 18de eeuw is noch het Katholicisme, noch het erbarmelijk schrift uit de RKG-griffie verdwenen.

Wie waren deze (slechte) schrijvers? Wij kunnen voor een kort onderzoek van deze materie het best het jaar 1521 als beginpunt aanvaarden: voordien was de griffie geen zelfstandige administratie, doch een min of meer op eigen benen staande afdeling van de rijkskanselarij. In 1521 dan kreeg de griffie een eigen organisatie, aan het hoofd van dewelke stond de „Verwalter”.¹¹⁷ Deze griffier stond sociaal op hetzelfde niveau als de assessoren. Zijn ondergeschikten zijn (1521): een „Taxator”, die de griffierechten inde, vier gerechtsschrijvers (waarvan twee met de titel protonotariss en twee met de titel notarij, in welk verschil slechts een onderscheid in ambtelijke rang, niet in functie tot uitdrukking kwam), en een archivarij („Leser”). Deze heren waren, tezamen met na te noemen advocaten en procureurs, de „subalterne” RKG-personen. Daarnaast treffen we aan (1521) enige lagere ambtenaren, niet bevoegd tot het opmaken van authentieke stukken, te weten: twee secretarissen, twee grossisten, twee copiijsten¹¹⁸ en een knecht, welke laatste blijkens zijn taakomschrijving in RKGO 1555, dl. I, tit. 32, voornamelijk als concierge werkzaam was.

In 1570 verdwenen de beide secretarissen: het personeel bestond toen uit drie proto- en vijf gewone notarijss, vier archivarijss, een ontvanger, vier grossisten en circa acht copiijsten. Bij dezen zijn in de 18de eeuw steeds 6 à 10 surnummerairs te voegen, die onbezoldigd hun diensten verrichtten, in de hoop op aanstelling, waarbij de dienstjaren van surnummerair meetelden.

Sedert 1530 had de rijkskanselier het benoemingsrecht van al dit

¹¹⁷ Volgens de RKGO van 1555, dl. I, tit. 58, gaf de Keizer hem „Unser Siegel an statt Unsers Neven und Chur-Fürsten des Ertz-Bischoffen zu Mayntz” om dat „in guter Verwahrung zu haben”, en te gebruiken. Daar Zeumer, Quellensammlung II, de RKGO 1555 bij uittreksel weergeeft, citeer ik hier de tekst volgens Struven, Corpus Iuris Publici, p.364.

¹¹⁸ De grossisten vulden in de acten slechts de in het zgn. fractuurschrift te schrijven gedeelten in; de rest schreven de copiijsten.

personeel; hij liet de aanstelling van personen beneden de subalternenstand echter aan de „Verwalter” over.

De invloed van Mainz op de RKG-griffie had ook jurisdictionele gevolgen. Volgens de RKGGO van 1521 was het RKG zowel disciplinair gerecht van het griffiepersoneel, als forum privilegiatum in straf- en burgerlijke zaken, doch in 1557 kreeg Mainz uitdrukkelijk het recht, personeelsleden te ontslaan of op andere wijze te bestraffen, onder voorbehoud echter van de rechten van het RKG en de visitatiecommissie. Deze dubbelzinnige toestand werd door de latere rijkswetgeving nog verder verward en gecompliceerd: de praktijk redde zich eruit, door aan te nemen, dat de „Verwalter” in het algemeen de tuchtrechtspraak over het personeel uitoefende en van ernstige gevallen de rijkskanselier — wien het recht van ontslag bleef voorbehouden — verwittigde. Daarnaast had het RKG de criminele rechtspraak, ook inzake ambtsmisdriven van de griffieleden, en de civiele jurisdictie.

Lettend op de aanstellings- en ontslagbevoegdheid van de rijkskanselier en zijn disciplinaire rechtspraak, lettend ook op de financiële band tussen griffie en Mainz, mogen wij de RKG-kanselarij als een Mainzer enclave binnen het RKG zien. De organisatie van deze dienst sloot dan ook meer aan bij die van de rijkskanselarij dan bij die van het RKG en het daar gebezigde procesrecht. De situatie van vóór 1495 bleef de grondslag van de administratie van deze griffie, ja zelfs voor de redactie van sommige stukken.

Welke waren de werkzaamheden van de kanselaristen?

Ter openbare zitting, ofwel „im Gericht” (= in der gerichtlichen Audienz), alwaar de bijzitters een figurantenrol vervulden, en de rechter (president) en partijen de hoofdrollen speelden, waren gewoonlijk twee (proto) notarissen en een archivist aanwezig. De notarissen lazen vooreerst de eventueel af te kondigen beslissingen van het gerecht voor. Daarna werden hun door de procureurs de „Rezesse”, of mondelinge voordrachten — welke zich sedert 1507¹¹⁹ moesten beperken tot de omschrijving van de aard van de, in een schriftuur vervatte, processuele

¹¹⁹ De eerste visitatiecommissie verbood reeds in 1507 de mondelinge procedure: alle processuele handelingen dienden in den vervolge schriftelijk te geschieden. Uit het door Thudichum, *Das vormalige RKG*, p.170-171 medegedeelde, blijkt dat er tot 1659 toch nog veel door de advocaten ter zitting werd gedictieerd, waardoor 's ochtends en 's middags openbare zittingen gevuld werden.

handelingen —, gedictieerd; beide notarissen hielden een zittingsprotocol bij over deze recessen, hetwelk zij na afloop van de zitting met el-
kander vergeleken. De archivist nam de ingeleverde schrifturen in ont-
vangst, en zette er een „Produktions” aantekening, nl. een datum van
inlevering, op. In 1659 werden de— toch weer uitgegroeide — recessen
geheel naar de schriftelijke vorm teruggedrongen: zij werden door de
procureurs op schrift gesteld, voorgelezen, en dan in tweevoud inge-
diend. Deze zgn. „Rezessdesignationen” vormden nu tezamen gebun-
deld het zittingsprotocol.

Van de recessen in één zaak werd een „Spezial” protocol aangelegd,
door deze uit het algemene tezamen te zoeken, en in een katerntje te
schrijven. De binnengekomen schrifturen kregen een doorlopende
nummering (de „Quadrangel”, welke in het katerntje bij het betreffen-
de recess werd gezet), en werden bij het proces-protocolletje gevoegd.
Deze stukken vormen de bestanddelen van alle RKG dossiers. Helaas ge-
schiedde dit samenvoegen, het zgn. „komplieren”, eerst als een beslis-
sing op grond der akten moest genomen worden; tot dan lagen de ge-
produceerde stukken chronologisch geordend in de „Leserei”, en wer-
den de recessen slechts *per jaar* alfabetisch geklapperd. Zodra een as-
sessor in een zaak ging refereren, moest het dossier gecompleteerd wor-
den, door over alle jaren, die het proces duurde, de recessen uit de al-
fabetische klappers te halen, en daar de geproduceerde geschriften bij
te zoeken.

De via de alfabetische klappers in de zittingsprotocollen opgespoor-
de recessen werden dan tot een „spezial”-protocol samengevoegd,
waarbij bij ieder reces weer het eventueel bijbehorend geproduceerde
geschrift werd vermeld. Tenzij er interlocutoiren waren geweest, ge-
schiedde deze samenlezing van het procesdossier voor het eerst na de
aanwijzing van een assessor voor het concipieren van het eindvonnis.

Het is een voor de hand liggende zaak, dat in de loop der jaren stuk-
ken zoek geraakten, en de dossiers grote lacunes vertoonden. Boven-
dien werd, zoals ik in afd. 3 van dit hoofdstuk zal beschrijven, het RKG
archief in verschillende plaatsen opgeslagen, zodat voor het complete-
ren van de stukken een „leser” verschillende steden moest bezoeken.
Vaak duurde het jaren eer een dossier compleet, en een zaak dus rijp
om berefereerd te worden was. Voor de lesers vormden de zgn. „Con-
quisitions-jura” een hoofdbron van inkomsten: buiten de griffie om re-

kenden zij per jaar, dat sinds de aanvang van de procedure verstreken was, 5 kreuzer bij ieder completeren van het dossier, dus ook bij een interlocutoir; daarboven kwamen dan de griffierechten ad 1 gulden per kantje van het gecompleteerde protocol. Eerst in 1785 werd doorgevoerd, dat na iedere openbare zitting alle dossiers werden bijgewerkt; tot dien tijd moesten de procureurs vóór iedere beslissing met hoge — veelvuldig verboden — fooien de kanselaristen vermurwen hún zaak bij voorrang te „bewerken”. Processen van niet-kapitaalkrachtige partijen kwamen natuurlijk aan een beslissing zo snel niet toe!

Ook buiten de openbare zitting, in de raadkamer, oftewel „im Rath” waren de griffiers actief. Oorspronkelijk werd alleen het sententieregister bijgehouden, met, sinds 1500, aantekening van de namen van de vonniswijzende of beslissende assessoren, casu quo van de namen van de meerderheid, zo er verschil van mening was in de raadkamer; in dat laatste geval werd in het uit deze notulering van met het vonnis verbandhoudende feiten in de loop der tijd ontstane, „Raths” protocol ook de motivering (die beweglichen Ursachen, daraus die Urtheil gesprochen”, par. 3 van titel 28, dl. I RKGÖ van 1555) opgenomen. Hoewel het reglement uitdrukkelijk de protonotarissen hiermee belastte, schijnen deze toch tot 1711 het bijhouden van dit raadkamer-protocol op de jongste assessor afgeschoven te hebben. Uit hun raadsprotocol moesten de notarissen „die Urtheil und Bescheid, so jederzeit im Rath beschlossen, . . in ein sonder Buch schreiben, und aus demselbigen folgendes nach Mittag, vor der Audienz, die beschlossene und gefasste Urtheil, so in derselbigen Audientz eröffnet werden sollen, wiederum in Gegenwartigkeit aller Beysitzer verlesen”.¹²⁰ Een grossist vervaardigde tenslotte het eigenlijke sententieboek, door alle „Urtheile” van het jaar in een afzonderlijk boek over te nemen. Tot aan het laatste

¹²⁰ Sedert de invoering der senaten (1530) vormden acht assessoren een volledige kamer van het RKG, waarin zij rechtszaken met gewone stemmenmeerderheid beslisten. Vaak telde zo’n senaat echter slechts 5 of 6 leden; toch hadden de meerderheidsbesluiten dan aanspraak op geldigheid. Bij het wijzen van eindvonnissen moesten daarentegen acht bijzitters aanwezig zijn. Voor andere beslissingen was het quorum 4, 5 of 6 (RKGÖ 1555, dl. I, tit. 13, par. 10) bijzitters, al naar de aard van de decisie. Voor de openbare zittingen der senaten gold soortgelijks (RKGÖ, dl. I, tit. 14). Meestal was de presentie van de president en twee bijzitters voldoende, bij het uitspreken van eindvonnissen daarentegen die van acht assessoren (volledige senaat) verplicht. Zie hierover Thudichum, Das vormalige RKG, p.170-173.

rijksabschied werden de referaten gedicteerd, en zo in het raadsprotocol opgenomen; na 1654 werd de geschreven tekst ingenaaid in het protocol. De vota der assessoren over de referaten waren in 1577 al op gelijke wijze naar de schriftelijke sfeer verdreven.

De griffie verzorgde ook de expedities van de diverse van het gerecht uitgaande stukken, waarbij de protonotarissen het meeste werk verzetten, en de Verwalter hoofdzakelijk de besluiten van het plenum voor zijn rekening nam. Het gerecht stond geheel buiten de vervaardiging en verzending der stukken: iedere expeditie werd — sedert 1521 — door de Verwalter en de protonotaris, die het stuk concipieerde, getekend, en wel „Ad mandatum Domini electi Imperatoris proprium”. Rechter noch assessoren kwamen hierbij te pas; alleen de vonnissen werden door hen gecontroleerd middels de reeds geschetste voorlezing vanuit het daarvoor aangelegde „sonder Buch”. Alle andere stukken, zoals mandaten, citaties etc. werden op de griffie zelfstandig vervaardigd.¹²¹

Voor de verschillende akten waren in het reglement van 1495 vaste taxen of rechten ingevoerd; slechts de vonnisbrieven werden belast naar het belang van de zaak en de eraan bestede griffie-arbeid. De vaste rechten werden in de loop der tijden legaal, én de facto illegaal, verhoogd. Voor het laatst stelde het visitatie-afschied van 1713 deze vast, en bracht ze op ca 2½ maal het oorspronkelijk bedrag van 1495. Over het algemeen waren deze griffierechten zeer matig; bij het uitspreken, en opheffen van de rijksban werd naar verhouding nog het meest gerekend, en zelfs die bedragen waren laag vergeleken bij de rechten, die de rijkshofkanselarij rekende, en die meer op belastingheffing ad hoc geleken. De dure „Urtheils-Brieffe” brachten, vanwege hun geringe aantal, aan de rijkskanselier ook weinig geld in de schatkist. De rijkskanselier immers exploiteerde de griffie sinds 1530 ten eigen bate, doch had, na 1654, toen het laatste rijksabschied de processen aanmerkelijk deed teruglopen, regelmatig met tekorten te kampen. De kanselaristen kregen niet alleen geen opslag meer, doch werden zelfs niet uitbetaald. De

¹²¹ Thudichum, Das vormalige RKG, p.172, lijkt mij te suggereren, dat de afzonderlijke senaten in openbare zitting eindvonnissen wezen; Smend, Das RKG, p.330, stelt daarentegen, dat de ter openbare zitting door de notarissen voorgelezen eindvonnissen ten overstaan van het plenum werden opgelezen. Daaruit ware af te leiden, dat eindvonnissen steeds in plenaire openbare zitting uitgesproken werden, hetgeen mij zeer onwaarschijnlijk voorkomt.

Mainzer keurvorst maakte weinig aanstalten, om op dit regaal toe te leggen, eerst in 1796 paste de keurvorst een/achtste deel der jaarsalarissen bij. In 1806 was het deficit tot 60.000 taler opgelopen, zodat voor het kanselarijpersoneel de opheffing van het RKG, en de overname van het personeel door von Dalberg, de vorst-primaat van de Rijnbond, niet onwelkom zal zijn geweest.

Volledigheidshalve wil ik deze regels over de kanselarij besluiten met de opmerking, dat de ontvanger van de griffie (de „Taxeinnemer”) de rechten inde. Wie niet betaalde, schond een koninklijk regaal, en haalde zich een procedure vanwege de fiscaal op de hals. Aansprakelijk was hij, die de akte had aangevraagd of besteld; zijn procureur was mede aansprakelijk „ohn dass sie (sc. de procureurs) die Cantzley, auf die Partheyen, wie bissher geschehen, verweisen”, zo leert ons de RKG 1555, dl. I, tit. 24, par. 2, en knoopt zo op gelukkige wijze aan bij de volgende categorie RKG-personen, de ADVOCATEN en PROCUREURS.¹²²

Advocaten en procureurs

De positie van deze lieden was, in tegenstelling tot de situatie in het RKG zelf en in de griffie, volledig bepaald door het laat-middeleeuwse kanonieke procesrecht, met name wat betreft het scherpe onderscheid in functie en taak tussen beide categorieën. Voorop dient evenwel gesteld te worden, dat partijen voor het RKG niet bij gemachtigde behoeften op te treden; dat gold zowel voor het zgn. extra judiciële gebeuren¹²³ als voor het optreden in de openbare zitting. In de praktijk echter ontwikkelden zich, in en buiten de zgn. „Audienz” monopolieposities voor de procureurs.

Zo ontstond in de 16de eeuw het gebruik, dat aan het gerecht gericht

¹²² De hierna volgende gegevens putte ik, voorzover niet anders vermeld, uit Smend, *Das RKG*, p.341-358.

¹²³ Volgens Dietz, *Nachrichten von dem Archiv des ehemaligen RKGs zu Wetzlar*, in: *Wetzlar'sche Beiträge I* (1840), 114-123, bleef de zaak in het extrajudiciële stadium, totdat het RKG (nl. een zgn. extrajudiciële senaat) de zaak op de rol had gebracht, althans een dagvaarding of mandaat liet uitgaan. Zie p.120 ald. Vgl. Sellert, *Die Ladung*, p.229: als de betekening van de dagvaarding etc. was voltooid, moest de advocaat van eiser bij het RKG „reproducieren” een afschrift van het betekende stuk met het relaas van betekening. Met de „Reproduction” begon het judiciële stadium.

te schrifturen van partijen slechts dan in het protocol werden opgenomen, als zij door een procureur getekend waren, tenzij zij van vorstelijke hoven of van regeringscolleges waren uitgegaan. Dit wat de buiten de openbare zitting in te dienen stukken betreft; op de openbare zitting mochten partijen ook zelf optreden, hoewel dit uiteraard, gezien het gecompliceerde karakter van het kamergerechtsproces ter audiëntie, in de praktijk voor leken een onmogelijke opgaaft was. Eerst in de 18de eeuw werd in deze de gewoonte tot recht, en kregen de procureurs de uitsluitende bevoegdheid ter openbare zitting te compareren. Volledigheids halve zij nog vermeld, dat voor het aantekenen van revisie-verzoeken notarissen ter zitting verschenen; deze activiteit paste de procureurs, die in zekere dienstverhouding tot het gerecht stonden, niet.

Hoewel de RKG van 1495 een scherpe scheiding tussen de procureurs, die wél, en de advocaten, die niet voor het gerecht mochten optreden, maakt, vormde deze groep juristen toch maatschappelijk een eenheid, terwijl het feit, dat veelal de procureur ook als advocaat optrad,¹²⁴ anderzijds bij het wegvallen van een reeds gestelde procureur een advocaat door het gerecht met de procureurswerkzaamheden belast werd, mede duidt op een zekere versmelting van deze, in andere rechtstelsels zozeer gescheiden, beroepen. Beide groepen werden door het RKG geadmiteerd; toelatingsvereiste was voor beide ambten een academische studie, bekroond met de graad van doctor of licentiaat, alsmede, sedert 1672 twee jaar praktijk in kamergerechtszaken. In de loop der tijden werd de advocatuur een voorbereiding tot het procureursambt: uit de rangen der advocaten werden steeds de procureurs gekozen. Het aantal van deze laatste werd in 1521 op maximaal 24 gesteld, welk getal, na aanvankelijk tot 30, daarna tot 40 geklommen te zijn, door de laatste visitatiecommissie wederom op 30 teruggebracht werd. Het aantal advocaten beliep steeds een tien- of twintigtal. Dit op het eerste gezicht lage getal vindt zijne verklaring daarin, dat de schrifturen — na de eerste jaren van het bestaan van het RKG, waarin de procespraktijken nog als „Zauberei” betiteld werden — veelal door lokale, niet ten gerechte geadmiteerde, advocaten vervaardigd werden. Deze gang van zaken ver-

¹²⁴ Waarschijnlijk niet altijd even gaarne, getuige de bepalingen in de RKG van 1521 en verschillende visitatie-abschiede, dat de procureur verplicht was, zijn cliënt als advocaat bij te staan, en van die verplichting door het RKG alléén ontslagen kon worden.

oorzaakte op haar beurt eindeloze vertraging in de procedures, daar de procureurs voortdurend verlenging van procestermijnen moesten verzoeken, omdat de stukken van de advocaten niet op tijd waren binnengekomen. Admissie bij het RKG stelde derhalve voor een advocaat slecht het procureurschap in het vooruitzicht, verplichte daarnaast tot wonen in de plaats van de gerechtszetel, en het behartigen van de belangen der armen.¹²⁵

Zoals ik reeds aanstipte bij de behandeling van de kanselarij of griffie, golden advocaten en procureurs als gelijken in rang aan de proto-notarissen. Met deze kanselarijbeambten zakten zij op de maatschappelijke ladder na het laatste rijksabschied, dat het aantal procedures deed teruglopen. Opmerking verdient echter, dat in de 16de eeuw de procureurs meer als gelijken van de assessoren verschijnen, met wie zij frequent omgaan (te frequent, volgens de RKGO's van 1500 en 1555) en met wie zij vaak van positie ruilden: assessoren werden procureur, deze laatste bijzitter. Die uitwisseling tussen balie en zittende magistratuur verdwijnt in de tweede helft van de 17de en in de 18de eeuw geleidelijk: de advocaten en procureurs delen in de maatschappelijke neergang van het subalterne kanselarijpersoneel: de academische graden hadden hun oorspronkelijke belang verloren, de landsheerlijke bureaucratieën stelden minder prijs op degenen, die met het „Kameralproces” vertrouwd waren, en de vermindering van het aantal procedures na het laatste rijksabschied deed de financiën indrogen. Wie buiten dit algemeen déclin bleven, waren de vaste procureurs van de rijksstanden; dezen wisten zich — ook financieel — op het niveau der assessoren te handhaven. Er ontstond binnen de balie een scheiding tussen advocaten en procureurs, die voor particuliere partijen optraden enerzijds, en anderzijds de procureurs, die een vaste aanstelling hadden gekregen van de kant van een rijksstand. Het was namelijk reeds in de 16de eeuw gewoonte geworden, dat procureurs zich verbonden aan een van de rijksstanden, die, behalve hun belang bij regelmatig weerkerende processen ten kamergerechte, buitendien interesse hadden in een geregelde berichtgeving door een vertrouwenspersoon, die zijn vaste residentie had in de plaats, waar het gerecht zetelde. Deze standen gingen

¹²⁵ Reeds de RKGO van 1495 voorzag in de kosteloze rechtsbijstand aan de armen. Zij hadden voorts recht op kosteloze afgifte van processtukken en een toelage indien zij als „sollicitant” in de stad, waar het RKG zetelde, vertoefden.

ertoe over hun „vaste” procureur, in de plaats van het zg. dienstgeld¹²⁶ een vaste bezoldiging toe te kennen. Deze procureur verrichtte het gewone procureurswerk, doch trad ook op als contactpersoon tussen de gerechtelijke instanties en zijn opdrachtgever. In de 17de en 18de eeuw trad deze laatste hoedanigheid steeds meer op de voorgrond: de procureurs ontwikkelden zich tot politieke agenten, en ambtenaren van de staat-cliënt. Deze toestand — hoewel als ongewenst onderkend — bleef tot 1806 bestaan. In dat jaar werden de drie soorten vertegenwoordigers der standen bij het Rijk, te weten de rijksdagafgevaardigden, de kamergerechtsprocuratoren en de rijkshofraadagenten bijvoorbeeld in Baden van hun functies ontheven. Het waren deze „aangestelde” procureurs, die niet deelden in de financiële malaise van hun vakgenoten gedurende de 18de eeuw.

De rijksstanden hielden ook steeds enige van hun eigen beambten in de stad van de gerechtszetel, die de procedures hunner landsheren moesten voorbereiden en in goede banen leiden; ook deze mensen genoten alle voorrechten van de cameraalpersonen.

Fiscaal

De FISCAAL bij het RKG¹²⁷ kunnen we beschouwen als de opvolger van de sinds de 15de eeuw bij het hofgerecht voorkomende speciale ambtenaar, die als vaste opdracht had de behartiging van de belangen van de koninklijke fiscus, later deshalve de titel van „Kammer-Prokurator-Fiskal” of „procurator fiscalis camere et imperialis fisci” voerde, en onder Frederik III in het algemeen, als vertegenwoordiger van de koning, alle overtredingen van koninklijke bevelen of schendingen van koninklijke rechten ambtshalve vervolgde.¹²⁸ Gezien het „standse”

¹²⁶ Dit „Dienstgeld” was de gewone procureursbeloning; de partij, die iemand tot haar procureur benoemde, beloofde hem voor ieder jaar, dat de procedure zou vergen, een jaarlijks bedrag, welke handelwijze een vlotte procesgang niet in de hand werkte. Voorts kreeg de „gewone” procureur meteen een arrha, die later niet verrekend werd, voorts bij gunstige afloop van het geding een zgn. honorarium, alsmede vergoeding der verschotten. In 1585 en 1713 kondigde het gerecht procureurstarieven af, die op den duur de dienstgelden etc. zouden gaan vervangen voor die cliënten, die geen eigen, aangestelde procureur hadden.

¹²⁷ De hierna volgende gegevens putte ik, voorzover niet anders vermeld, uit Smend, *Das RKG*, p.359-363.

¹²⁸ Schröder, *Lehrbuch*, p.600.

karakter van de Wormser hervormingen van 1495 is het niet verwonderlijk, dat de RKGO van 1495 in het geheel geen melding maakte van deze procureur-fiscaal: de koning moest zich maar door een gewone procureur laten vertegenwoordigen. Toch zien we vanaf 1495 een procureur-fiscaal optreden, die echter geen andere positie had dan de andere procureurs. Bij rescript van 13 augustus 1496 gaf Maximiliaan deze functionaris een reeks voorrechten (bij procesverlies geen verplichting tot kostenvergoeding, bevoegdheid, dagvaardingen door eigen bodes te doen uitbrengen, voorrang van fiscale zaken boven alle andere), die echter door de Rd van Lindau werden opzij geschoven. De fiscaal kreeg wel een plaats binnen de balustrade in de gerechtszaal toegewezen; de andere procureurs moesten buiten dat staketsel blijven.

Tussen 1507 en 1522 wordt de procureur-fiscaal in overleg met, of zelfs door de standen benoemd: periode van onvaste verhoudingen tussen koning en standen. Na 1522 benoemt hem de koning alleen. Een ander strijdpunt was de verplichting van de fiscaal, uit eigen zak aan de overwinnende tegenstander diens proceskosten te restitueren (aldus RKGO 1500). Eerst in de RKGO van 1548 verdween deze plicht: indien de fiscus een procedure verloor, die met toestemming van twee daartoe gedeputeerde assessoren was begonnen, kon slechts schadevergoeding ten laste van de fiscus worden toegewezen.

De fiscaal genoot reeds spoedig een vaste bezoldiging, welke tussen 1530 en 1719 gelijk was aan die der bijzitters, daarna evenwel terugliep. Nevenbetrekkingen mocht hij evenmin bekleden als de — hem sedert 1521 terzijde staande — advocaat-fiscaal. Deze laatste was de enige die de fiscaal ten gerechte mocht vertegenwoordigen.

Welke waren de taken van de procureur-fiscaal? Titel 20 van de RKGO 1555, dl. II, welke als opschrift draagt „Dass alle und iede Fiscalische Sachen und Fälle an dem Kayserl. Cammer-Gericht, gerechtfertigt werden sollen und welches solche Fälle und Sachen sind”, stelt voorop dat alle fiscale zaken voor het RKG gebracht moeten worden, en daar „vermöge gemeiner Rechten und des Cammer-Gerichts Ordnung, tractirt werden (sollen)”. In de par. 2 tot en met 9 van deze titel volgen dan de „Fälle und Sachen”, te weten: overtreding van de Gouden Bulle, of de keizerlijke Landvrede, alsmede ongehoorzaamheid aan de geboden van Keizer of RKG; verzuim, de door het H. Rijk bewilligde „Anlagen und Anschläge” te voldoen; overtreding van de „Policey, Re-

formation und Ordnung" van 1548;¹²⁹ hulp aan de Turken of andere vijanden van Christendom en H. Rijk; overtreding van de Constitutie tegen de wederdopers; overtreding van de Landvrede van 1548 m.b.t. de „Herrn-losen Knechten"; overtreding van de rijks-abschieden, die het veemgerecht verboden; in het algemeen alle gevallen die overigens de fiscus toebehooren, of de fiscaal toekomen „zu rechtfertigen, zu vertheidigen oder zu versprechen".

*Gerechtsbodes (en notarissen).*¹³⁰

Het betekenen van dagvaardingen en andere stukken geschiedde volgens het reglement van 1495 ofwel door de GERECHTSBODES, ofwel door NOTARISSSEN. Bereden bodes waren er sinds 1548 twaalf; zij droegen een metalen schild met de beeldenaar van de Keizer, de zgn. Büchse; de volksmond noemde hen daarom de „Bildermänner von Wetzlar". Daarnaast waren er (in de 17de eeuw ook twaalf) voet- of hulpbodes, met geringere bevoegdheden, die naar anciënniteit tot de klasse der beredenen konden toetreden. Onder hen stonden wederom 12 surnumerairs, die eens voetbode hoopten te worden.

De bodenmeester deelde de diverse opdrachten over de bodes uit, en hield toezicht over hen. Deze bodenmeester was oorspronkelijk een griffie-beambte, van 1496-1548 een assessor, en daarna weer een kanselarij-ambtenaar.

Iedere betekening werd drie maal in een akte vastgelegd, nl. op het uitgereikte origineel, op het — aan de afzender terug te geven — afschrift, en in een bericht aan de bodenmeester. Het bode-reglement van 1538¹³¹ regelde de wijze van betekening tot in de details, differentieerde daarbij naar de stand van de gedaagde (burger, graaf, vorst) en andere criteria (natuurlijke tegenover rechtspersonen), en voorzag ook in de gevallen, dat de beklaagde niet thuis werd getroffen etc.

Praktisch geheel gewoonterechtelijk geregeld, doch niet zonder aanknopingspunten met de rijks wetten (RKGO 1555, dl. II, tit. 10) was de

¹²⁹ Zie over de Reichspolizeiordnungen van 1530, 1548 en 1577 Schröder, Lehrbuch, p.924.

¹³⁰ Voor het hierna volgende ontleende ik gegevens aan Smend, Das RKGO, p.363-369.

¹³¹ De zgn. „Kammerboten-ordnung" van Spiers.

tweede methode, de dagvaarding ter kennis van de gedaagde te brengen, nl. door middel van de zgn. citatie bij edict. Als de woonplaats van de gedaagde niet bekend was, of een betekening aan deze in persoon gevaarlijk leek, alsmede wanneer landvredebreuk (meestal door de fiscaal) werd ten laste gelegd, kon het RKG toestaan, dat de dagvaarding op twee of drie plaatsen, waar gedaagde haar te zien zou krijgen, werd aangeslagen. De RKG-bode of een notaris moest dat „aanslaan” verzorgen, en daarvan een relaas, resp. akte opmaken.

Reeds de RKG 1495 (par. 4) stond toe, dat de betekening der dagvaardingen etc. geschiedde door notarissen, mits deze (sedert Rd Freiburg 1498) geïmmatriculiseerd waren, d.w.z. op grond van een getuigschrift van hun respectieve overheden of een aan het RKG afgelegd examen op het tableau gezet waren. In plaats van met een relaas op de aan eiser af te geven copie te kunnen volstaan, moesten de notarissen van iedere betekening een volledige¹³² notariële akte, op perkament en behelzende de integrale tekst van het geïnsinueerde stuk, opmaken, terwijl het bericht aan de bodenmeester verviel. Daar een keizerlijk edict van 3 augustus 1548 den notarissen deze voorschriften wederom moest inscherpen, lijkt de conclusie te rechtvaardigen, dat tot 1548 aan de naleving daarvan nogal wat mankeerde. In 1560 werden de eisen voor opname op gemelde lijst verzwaaard: was voor dien tijd voldoende: of examen voor het gerecht, of een getuigschrift van de landsheer, het visitatie-abschied van laatstgemeld jaar stelde voor de zgn. immatriculatie een examen voor het RKG¹³³ verplicht, dit omdat de Paltsgraven zonder behoorlijk examens in de diverse territorien notarissen creëerden. Daarna volgden nog klachten over de onbetrouwbaarheid van de notarissen, en de concurrentie, die zij de bodes aandeden. In de 17de eeuw trekken de notarissen zich uit deze materie terug, behalve in die streken, waar in het Latijn geprocedeerd werd: daar hadden ze een monopoliepositie weten op te bouwen.¹³⁴ De Latijnse expedities van de RKG-stukken waren de bodes blijkbaar te moeilijk; zij troostten zich, door van de partij die een notaris inschakelde, zgn. concordiegelden

¹³² Reichsnotariatsordnung van 1512 II.

¹³³ In 1561 ook mogelijk gemaakt ten overstaan van de plaatselijke autoriteiten.

¹³⁴ Van de 67 tussen 1740 en 1781 geïmmatriculiseerde notarissen woonden de meesten in de stiftten Luik, Stavelot, Trente, Pruntrut (Porrentruy) en andere streken op de grens van het Franse taalgebied en aan de Nederrijn.

te vragen, welke in de concordienbus terecht kwamen. Een neven-voor-deel voor de eenmaal geïmmatriculiseerde notaris was, dat hij, om in enig territorium tot notaris benoemd te worden, vaak daar geen examen meer behoefte af te leggen.

In de procesdossiers komen ontelbare staaltjes van de meest krasse belediging, mishandeling, zelfs gevangenhouding van bodes en notarissen voor, al welke feiten in het relaas van betekening werden opgenomen, en zo ter kennis van de fiscaal kwamen, die — meestal tevergeefs — deze delicten trachtte te vervolgen. Voor het betekenen van dagvaardingen en bevelschriften aan de invloedrijkste rijksstanden liet zich vaak geen bode of notaris vinden, zodat voor de (zwakkere) wederpartij de mogelijkheid tot een kamergerechtsprocedure werd afgesneden. Deze toestand duurde zeker tot diep in de 17de eeuw, getuige het verbod in het laatste rijksabschied opgenomen, van smaad in woord en daad, aan te doen aan het gerecht, en, met name, aan de gerechtsdienaren.¹³⁵

De wereldlijke keurvorsten, veelal in het bezit van privilegia de non appellando illimitata, achtten zich op die grond geheel aan de rijksjustitie onttrokken; daar ze terecht in de direct betekening van RKG-stukken door RKG-bodes een symptoom zagen van directe onderwerping van alle ingezetenen van de rijkslanden aan de rijksgerichten, verzetten ze zich tegen die betekeningen, eisten, dat de medewerking van hun eigen landsheerlijke beambten werd gevraagd, en weerhielden de boden — soms door hen met geweld over de grenzen te zetten — van de vervulling van hun plicht. Toch bleef het instituut van de RKG-bodes tot 1806 bestaan; de RHR werkte toen al lang met oproeping via de post of met behulp van notarissen.

Lagere functionarissen, welke men ten gerechte kon aantreffen, wil ik slechts terloops vermelden. De *Pfennigmeister* kwam al ter sprake. Eén *pedel* vóór, twee na 1570, vervulde(n) de taken, die wij de deurwaarder ter zitting toedenken (RKG 1555, dl. I, tit. 34), handhaafde de orde in de „Audienz”, nam de geschriften van de procureurs, bestemd voor de archiefbeambte, aan etc. Dan was er vanaf 1584 één (na 1736 zelfs twee) *arts* ter verzorging van de „gerechtspersonen”. Zij allen ge-

¹³⁵ Daarover, over de wederwaardigheden van de boden, handelt in het bijzonder Sellert, *Die Ladung*.

noten de reeds eerder geschetste bevoorrechte positie van de RKG-personen.

AFDELING 3: DE ARCHIEVEN EN HUN LOTGEVALLEN.¹³⁶

Het lag in de aard van de bij het RKG gebruikelijke, schriftelijke procedure, dat zich reeds vrij spoedig na de oprichting van dit college een omvangrijk archief vormde, dat — zoals alle archieven van de hoogste rijksorganen — onder oppertoezicht stond van de aartsbisschop van Mainz als aartskanselier van het Rijk. Ik behoef slechts even de omzwervingen van het RKG in herinnering te roepen (Frankfort, Worms, Neurenberg, Regensburg, Augsburg, Spiers en Esslingen fungeerden beurtelings als gastheer) om de vele hachelijke momenten, die zulke stoelendans voor de papiermassa's gehad moet hebben, aan te duiden. Toch schijnen de — inmiddels tot enorme proporties uitgedijde — fondsen tot aan de jaren tachtig van de 17de eeuw het noodlot op redelijke wijze getrotseerd te hebben, totdat de nadering van de Franse troepen na de val van Straatsburg in 1681 het noodzakelijk maakte, alle niet volstrekt onmisbare stukken dieper het Rijk inwaarts te transporteren, nl. naar Frankfort a.Main. Het hoofdbestanddeel der archieven bleef echter te Spiers, gerechtszetel sinds 1527, en viel daar, bij de inneming der stad in 1689¹³⁷ door de troepen van de Zonnekoning, in handen van de overwinnaar. Omdat de Fransen dit archief als oorlogsbuit overbrachten naar Straatsburg, voorzover het ontsnapte aan de verwoesting, welke Spiers ten deel viel, ontstond tengevolge van deze oorlogshandelingen de reeds aangeduide toestand van versnippering van het RKG-archief. Vooreerst, meen ik te begrijpen, brachten de Fransen niet alles naar Straatsburg over; voorts gaven zij zeker niet de gehele buit terug, zoals zij ten gevolge van de Vrede van Rijswijk (1697) verplicht waren geweest, — met name hielden ze achter alle bescheiden, op de rijksbisdommen Metz, Toul en Verdun betrekking hebbende,¹³⁸ — toen in 1598 vijfhonderd kisten met papieren werden teruggezonden naar het Rijk. Hinderlijker voor een goede rechtsbedeling

¹³⁶ Veel ontleende ik aan Latzke, *Das Archiv*; gegevens van anderen huize heb ik als zodanig signaleerd in de noten.

¹³⁷ Gebhardt, *Handbuch II*, p.244.

¹³⁸ Vgl. Wigand, *Denkwürdigkeiten*, p.XIII.

was echter, dat het stadje Wetzlar, waarheen het RKG faute de mieux was overgebracht in 1693, geen ruimte had, geschikt om deze mammoetarchieven te herbergen, en de stad Frankfort de Franse zending weigerde binnen haar muren te nemen; deze werd toen in het slot Aschaffenburg opgeslagen. Resultaat was, dat het archief over drie depots verdeeld was, en dat, indien een dossier gecompleteerd diende te worden in verband met toewijzing der zaak aan assessoren ter „refereering”, de stukken, op grote kosten van partijen, door de „Leser” moesten worden opgehaald.

Dat dit een wantoestand was, bleek reeds spoedig, maar iedere poging, in grote stijl te voorzien in de huisvesting van RKG en archief, leed schipbreuk op de koppigheid van de standen, en daarmee samenhangend chronisch geldgebrek. De te Frankfort gedeponeerde massa's keerden in 1751 naar het gerecht (Wetzlar) terug, maar met de bouw van een archiefbewaarplaats werd pas in 1782 een aanvang gemaakt. In 1806 ontbraken aan dat gebouw nog dak en ramen: het Rijk ging ten gronde voordat een passend mausoleum voltooid was.¹³⁹

Beide archiefhelften, Wetzlar en Aschaffenburg, kwamen in 1806 onder beheer van de laatste rijkskanselier, de vorstprimaat van de Rijnbond. Hij liet (1808) de Aschaffenburgse stukken naar Wetzlar overbrengen, en belastte het subalterne griffie-personeel met het vervaardigen van een „General-Repertorium” van alle procedures, die het judiciële stadium waren ingegaan. Dit repertorium telt bijna 80.000 nummers op 3000 bladen,¹⁴⁰ en is geordend in alfabetische orde, volgens de namen van de eisers/appellanten. Het „Dalbergsche General-Verzeichnis” toont vele gebreken, maar was een nuttige leidraad bij het opsporen van dossiers. Een ware berg van materiaal, op 400 centenaar geschat¹³⁹ was echter blijven liggen in de toestand waarin dit van de karren was geladen, ongeordend, zodat aan de volledigheid van het Dalbergs repertorium nogal wat ontbrak.

In 1813 bezetten de Pruisen Wetzlar, en namen de RKG-archieven in beslag. De Duitse Bondsvergadering, rechtsoptvolgster van Keizer en Rd, droeg bij besluit van 6 augustus 1818 het gerechtsgebouw aan de Pruisische kroon in eigendom over en gaf haar de archieven ter bewaring in „Treuhand”.

¹³⁹ Zie Wigand, Denkwürdigkeiten, p.XIV.

¹⁴⁰ Zie Wigand, als nt. 139 en Dietz, als nt. 124.

Na een lange periode van twijfels omtrent het lot van de boedel van het in 1806 ontslapen oppergerecht, — waarbij de opinies uiteenliepen van vernietigen tot integraal conserveren — werd bij besluit van 25 januari 1821 door de Bondsvergadering een tussenweg ingeslagen: een „RKG's-Archivkommission” werd ingesteld met als opdracht, binnen de twintig jaar een opdeling van het archief over de diverse leden van de Duitse Bond voor te bereiden, de stukken van de nog niet beëindigde processen daarentegen over te dragen aan de diverse gerechten in de Bondsstaten, wier jurisdicties die van het RKG opvolgden.

Is over deze laatste maatregel weinig discussie mogelijk, de „scheiding en verdeling” van het afgelegd archief is voor velen een steen des aanstoets geworden. Wel heeft deze verdeling een gelukkig nevenresultaat gehad — de vervaardiging van het grote 45-delige handschriftelijke „Generalrepertorium” —, maar de ongelukkige afgifte der stukken, zonder „respect des fonds”, naar territoriale pertinentie aan de afzonderlijke bondsstaten heeft,¹⁴¹ gezien ook de gebrekkige beschrijving der dossiers, dit belangrijke archief, zoals mede mijn persoonlijke ervaring is, praktisch ontoegankelijk gemaakt. Bovendien is de verdeling uit de jaren 1847-1852 gevolgd door vele kleinere delingen en ruilingen, die de toestand nog onoverzichtelijker hebben gemaakt. Die deling van 1847-1852 dan geschiedde krachtens besluit van de Bondsvergadering van 4 september 1845, volgens een plan van de archiefcommissie van 1821, gedateerd 21 februari 1841, keurig (bijna) binnen de twintig jaar opgesteld. In vijf jaren tijd werden 71.617 procesdossiers verdeeld over de 39 lidstaten van de Duitse bond, en België als veertigste deelgenoot. Dat land kreeg 2883 dossiers,¹³⁶ Luxemburg 18, en (Nederlands) Limburg 268.¹⁴² De verdeling en toewijzing geschiedde naar de woonplaats van de gedaagde; aangezien bij samenhangende procedures, die in meerdere instanties uitgevochten werden, eiser en gedaagde nogal eens van positie verwisselden, kwamen volgens het gehanteerde criterium de dossiers van nauw verbonden processen vaak in verschillende staten terecht, terwijl door foutieve identificatie van plaatsnamen in

¹⁴¹ Von Brandt, *Werkzeug*, p.138, vermeldt de opdeling van de RHR-, en RKG archieven „entgegen heutiger Archivtheorie”.

¹⁴² Daar de Luxemburgse dossiers niet voorkomen in A. May, *Les archives de l'État du Grand-Duché de Luxembourg et l'histoire locale* (Luxembourg, 1964), neem ik aan, dat deze in Belgisch Luxemburg zijn terecht gekomen. Helaas ontbrak mij de gelegenheid, het rijksarchief te Arlon te bezoeken.

duizenden gevallen de indeling volkomen fout geschiedde. Daar het „Generalrepertorium” 79.736 dossiers vermeldt¹⁴³ zijn er in de bewuste vijf jaar 8.119 dossiers niet tot verdeling gebracht.

Als verontschuldiging voor de rond 1850 gemaakte fouten moge gelden, dat de toenmalige verdeling geschiedde door „in Archivfragen ungeschulten Juristen”, zoals Latzke, zelf Oberarchivrat, en beheerder van het Bondsarchief, Aussenstelle Frankfort a.M., opmerkt.

De volgende verdeling van het archief vond in 1925 plaats, toen de Pruisische regering besloot het staatsarchief te Wetzlar, waar zich, naast het „onverdeelde gedeelte” ook het aan Pruisen toegewezen fonds (23.674 dossiers) bevond, op te heffen, en deze bundels te distribueren over de oud-Pruisische staatsarchieven, twaalf in getal; zo kreeg Düsseldorf in 1925 9.765 dossiers, Koblenz 3.810 en Münster 6.127. Tot troost van de juristen moge strekken, dat deze opsplitsing geschiedde, slaafs volgens het in 1841 aangehouden schema, door wetenschappelijk geschoolde archivariissen.^{144, 144a}

De archieven te Düsseldorf en Koblenz gaven op hun beurt weerom aan de stadsarchieven van Aken, Keulen en Wetzlar de processen in bruikleen, die op deze steden betrekking hadden. Bovendien gaf Düsseldorf in 1948 aan het RAL, waar zich ook het Belgische contingent van 1847 bevindt, 147 dossiers in depot. Het archief te Koblenz, waar in 1957 een nieuw repertorium van het RKG-depot (in druk) verscheen,¹⁴⁵ herstelde tal van in 1925 gemaakte abuizen, die bij het gereedmaken van het gedrukt repertorium aan het licht kwamen, leverde deshalve 872 nummers aan andere Duitse archieven uit, ontving er in ruil 101 terug. Latzke vreest, mijns inziens volkomen terecht, dat, in-

¹⁴³ Veltman, Aachener Prozesse, ZAGV 18, p.78.

¹⁴⁴ Veltman, als noot 143, stelt, dat het „ondeelbaar” en het Pruisisch contingent samen 34.634 nummers omvatten; als we de 23674 in 1925 verdeelde bundels aftrekken, blijft er een restant van 10.960 onverdeeld over. Er zouden dus aanvankelijk verdeelde dossiers later onverdeeld geworden zijn, ofwel van Pruisisch: onverdeeld. De getallen kloppen overigens nooit bij het RKG: volgens Facius, Das Bundesarchiv, zouden er 66.148 dossiers rond 1850 verdeeld zijn, en 23.647 in 1925. Aan een boom zo vol geladen

^{144a} In 1925 „(gelangte) eine kleinere Anzahl von Akten . . . damals auch an die nach 1866 preussisch gewordenen Staatsarchive”. In het te Frankfort berustende Generalrepertorium is aangetekend, naar welke archieven in 1925 de Pruisische dossiers zijn verzonden (Brief Bundesarchiv Frankfurt, dd. 8-3-1966).

¹⁴⁵ von Looz-Corswarem, Repertorium.

dien ook andere archieven tot herinventarisatie van de „unberührt schlummernden” dossiers overgaan, nog vele dergelijke ruilingen zullen volgen, die al met al een systematische benutting van deze rijke fondsen in beginsel onmogelijk zullen maken.

Enige niet-Pruisische staatsarchieven — Bremen, Oldenburg, Darmstadt — hebben trouwens spoedig na 1852 reeds onherstelbare blunders begaan met deze bescheiden; zo vernietigde Darmstadt het grootste deel van zijn aandeel, gaf een andere portie aan particulieren weg, en vermengde het overschot met andere archiefmassa's.

De in Luik terecht gekomen dossiers hadden hun eigen fatum: de Conservateur aldaar berichtte mij op 19 november 1960, dat van de oorspronkelijke circa 3000 dossiers (van vóór 1944) er tijdens een bombardement in 1944 ongeveer 1950 vernietigd zijn. De handschriftelijke inventaris bleef gespaard.¹⁴⁶

De in 1847-52 naar Limburg gezonden procesdossiers berusten — na een verblijf ter griffie van de arrondissementsrechtbank te Maas-tricht — sedert 1877 in het RAM.¹⁴⁷ Wát berust er echter eigenlijk aldaar sinds 1877? Er bestaan in het RAM twee door Duitse archivisten vervaardigde registers, gemodelleerd naar het al vermelde „Generalrepertorium”. Zij bevatten:

register nr. I:

- „1. Special Repertorium für das Herzogthum Limburg.
2. Special Repertorium über die Akten voriger Instanzen und Rotuli, über Beweisesaufnahmen zum ewigen Gedächtnisse, etc., etc., zu welchen die Reichskammergerichts-Akten fehlen, für das Herzogthum Limburg”.¹⁴⁸

register nr. II:

- „Verzeichniss der auf das Königreich der Niederlanden bezuglichen Reichskammergerichtsakten.
1. Akten, welche Parteien betreffen die beide in jetzt zu dem König-

¹⁴⁶ Zie verder hoofdstuk IV, afd. 2.

¹⁴⁷ G. W. A. Panhuysen, LV II, p.753. Uit het Verslag over 1877 van de Provinciaal-Archivaris G. D. L. Franquinet zou men eerder opmaken, dat de stukken uit Wetzlar „weldra” ná 1877 zouden worden overgenomen.

¹⁴⁸ Blijkens daarin gestelde aantekening is dit register op 16 februari 1852 voltooid door de „Commissar Landgerichts Rath” Larenz, onder supervisie van genoemde Hartwig.

reich der Niederlande gehörenden Landen ihren Wohnsitz hatten, von no. 1 bis 35.

2. Akten, welke jetzt Niederländische Unterthanen und ehemalige, jetzt als Niederländische zu betrachtende Corporationen und Behörden entweder bloss als Kläger oder bloss als beklagte betreffen, von no. 36 bis 103".¹⁴⁹

De in register I, deel 1, opgesomde dossiers vormen de hoofdschotel van het RKG-fonds te Maastricht. Naast 12 slechts „nachrichtlich hierher registrirte" dossiers,¹⁵⁰ komen er nog 259 (eigenlijk nauwkeuriger: 257, daar de volgnummers 109 en 115 zijn overgeslagen) wel in het RAM aanwezige dossiers in voor.¹⁵¹

Deel 2 van register I telt elf namen, en vermeldt de dossiers, waarbij geen RKG-stukken gevonden zijn.

Register II geeft in deel I 35 dossiers, waarvan er één (W 622) door het RAM naar Luxemburg is gezonden, en de rest dus te Maastricht berust. De stukken van deel 2 van dit register berusten, op zeven na, alle buiten het RAM.

Het door Latzke¹³⁶ genoemde cijfer 268 der naar Limburg gezonden dossiers moet, gezien het vorenstaande, op de in register I opgesomde dossiers slaan, zodat de in register II vermelde bundels waarschijnlijk later in Maastricht terecht gekomen zijn. Zulks stemt overeen met de „Anmerkung" vóór in register II: „Anmerkung. Von den in diesem Verzeichniss ausgeführten Akten dürften, nach Massgabe des Bundesbeschlusses vom 14ten September 1845 VA, 4b, die unter den laufenden nummern 1, 2, 6, 8, 12, 22, 23, 29, 49, 50, 63, 72, 73, 80, und 90 bezeichneten Prozesssachen, als auf den deutschen Theil des Herzogthums Limburg bezüglich, an die Königlich Niederländische Regierung auszuantworten sein. Von der früheren Archiv-Commission zu Wetzlar sind diese Akten irrthümlich dem untrennbaren Theile des RKG Archivs zugetheilt worden".

Wanneer deze tweede zending RKG-dossiers te Maastricht belandde is mij niet bekend, wel dat er in 1926 nog een afzonderlijke bundel zich

¹⁴⁹ Blijkens daarin gestelde aantekening is dit register op 6 december 1856 door de „Archiv Registrator" Hartwig voltooid.

¹⁵⁰ Waarvan in RAL: M 2259 (Luiks 1707), A 1322 (Luiks 52), M 2306 (Luiks 1712) en A 1226 (Luiks 51).

¹⁵¹ Dit zijn de zgn. „blauwe nummers", zoals zij door het personeel van het RAM genoemd worden. Vgl. van de Venne, Geschiedenis Heer, p.448.

voegde bij de bestaande reeksen.¹⁵² Aannemelijk is, dat tussen december 1856 en oktober 1859 een partij, groot 35 bundels, vanuit Wetzlar naar de griffie van het Provinciaal Gerechtshof voor Limburg is gestuurd, waarvan er thans 34 in het RAM, één in Luxemburg aanwezig zijn/is.

Reeds enige malen kwam ter sprake, dat een deel van het RKG-archief in het onverdeelde bleef. Dat zgn. „untrennbarer Bestand” omvat niet alleen enige duizenden procesdossiers (8.119? 10.960? ik heb het niet nagegaan), maar ook de ruggegraat van dit archief, nl. de sententieboeken en de gerechtsprotocollen.

Aan de hand van eigen aantekeningen, gemaakt tijdens een bezoek aan het Bundesarchiv, Aussenstelle Frankfurt (Main) in 1964, en van brieven, mij op 16 februari 1961 en 8 maart 1966 gezonden door dr. Walther Latzke, hoofd van deze „Aussenstelle”, kom ik tot de volgende opsomming van de te Frankfort achtergebleven bescheiden.¹⁵³

a. de zgn. Urteilsbücher, of sententieregisters; deze bevatten eind- en interlocutoire vonnissen. Aanwezig: origineel register met de vonnissen van 1573-1601; niet-authentieke bloemlezing uit de jaren 1630-1683; doorlopende serie registers (per jaar gebonden) van 1684-1806, uitgenomen de gerechtsstilstanden: 1689-1692 en 1705-1710;

b. zeer omvangrijke serie notulenboeken, 1524-1806. Hierin vallen

¹⁵² Versl. 49 (1926) I, p.45-48 en II 537-541: in 1926 is tussen de Nederlandse Rijksarchieven en het Staatsarchief Düsseldorf overeengekomen, dat de in het RAM berustende RKG-dossiers weliswaar formeel aan Düsseldorf werden overgedragen, maar tot nader order te Maastricht mochten blijven. Bij die gelegenheid droeg het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, aan het RAM over een RKG-dossier inzake N. van Aschenberg c.s. contra gebrs. von In- en Kniphausen. Ik meen, dat dat dossier niet in de twee Duitse registers is opgenomen. In 1927 kwam ook in het RAM dossier W 1272, hetwelk van 20 oktober 1859 tot 1927 in het Rijksarchief te Utrecht vertoefde, doch dat staat in Register II, dl. 1 vermeld (nr. 34); in 1937 volgde het Rijksarchief te Arnhem, door de tot dan onvindbare dossiers D 1623, H 6760, U 343 en W 3529 aan het RAM te retourneren, eveneens vermeld in Reg. II, dl. 1, nrs. 7,21,32 en 35. Deze vier bundels waren in 1859 door de Griffier van het Provinciaal Gerechtshof voor Limburg aan de Gelderse Provinciaal Archivaris overgedragen. Vrgl. Versl. 1926 II, p.586, Versl. 1937 II, p.43-51 en 114-125; besluit G. S. Gelderland dd. 11 okt. 1859, nr. 20.

¹⁵³ Het „ondeelbaar deel” bleef sedert 1852 bij de Pruisische kroon (te Wetzlar) in bewaring, werd met toestemming van de rijksregering in 1881 ondergebracht in het toen opgerichte Pruisisch staatsarchief Wetzlar, maar ging in 1925, toen het staatsarchief te Wetzlar werd opgeheven, over naar de „Abteilung Frankfurt des Reichsarchivs” (thans Bundesarchiv).

twee perioden te onderscheiden: 1524-1704, waaruit stammen brokstukken van zgn. RKG-protokolle, deels door individuele assessoren opgesteld (niet-authentiek), nl. judiciële en extrajudiciële senaatsprotocollen, en ook protocollen van plenaire zittingen; en 1711-1806: senaatsprotocollen, judicieel en extra-judicieel, doorlopende reeks, plus „plenaire” protocollen;

c. procesdossiers van processen (I) tussen na 1806 souverain geworden voormalige rijksstanden, (II) uit gebieden van het H. Romeinse Rijk, die niet tot het territoire van de Duitse Bond behoorden, zoals de Baltische gebieden, Zwitserland, de Elzas¹⁵⁴ Italië, de Nederlanden, Lotharingen etc.;

d. dossiers inzake de volontaire jurisdictie: bevestigingen van privileges, standsverhogingen etc.;

e. losse stukken (niet indeelbaar);

f. de eigen „interne” stukken van het RKG, inzake onderkomen, veiligheid, voorrechten van het gerecht, visitatiecommissie-protocollen, personeelsdossiers, bescheiden inzake griffie, archief, jurisdictie en procesrecht (RKG's), financiën, bibliotheek;

g. de „Probe-arbeiten”, of proefreferaten van de assessoren;

h. de archieven van de RKG-fiscaal en de „Pfennigmeister”;¹⁵⁵

i. het reeds genoemde 45-delige „Generalrepertorium”, dat tot dusverre de enige inventaris van alle dossiers is gebleven, doch dat ernstige gebreken en leemtes vertoont, mede in verband met de oorspronkelijke opzet van dit werk, nl. een hulpmiddel bij de verdeling van de procesbundels.

De processen werden alphabetisch volgens de achternaam van de eiser c.q. appellant opgesomd; indeling naar tijdsbestek of aan de hand van de aard der procedure vond niet plaats, noch naar territoriale herkomst van partijen. Naast naam en woonplaats en — bij appellen — de processuele positie in eerste instantie, van eiser en gedaagde, c.q. appellant en verweerder, vermeldt het register in aparte kolommen nog: het onderwerp van de procedure, het jaar waarin de zaak bij het RKG aanhangig werd gemaakt, en bij appelzaken, de gerechten, waar-

¹⁵⁴ De dossiers uit de Elzas werden in 1881 naar Straatsburg overgebracht, en in 1919 derhalve Frans eigendom.

¹⁵⁵ Facius, Das Bundesarchiv, geeft de bewaarplaatsen van de grote centrale organen van het oude Rijk, en stelt RKG naast „Reichspfennigmeisteramt” en „-fiskalamt”.

voor de zaak in vorige instantie diende, alsmede, of er in zo'n geval „*acta prioris instantiae*” in het dossier aanwezig zijn. In een laatste kolom staat vermeldt, naar welk archief het betrokken dossier is afgevoerd. Registers, waarin alle bijvoorbeeld naar Düsseldorf verzonden dossiers staan, zijn er niet; dergelijke registers berusten, in één handschriftelijk exemplaar, bij de onderhavige archiefgedeelten, zoals onder andere de bovengenoemde twee registers te Maastricht, die dus als het ware uittreksels uit het algemene register zijn.

Als wij vorenstaande lijdensgeschiedenis van het RKG-archief overzien, dan is de afloop daarvan de volgende: de dossiers zijn verdeeld over wel vijftig afzonderlijke archieven, dossiers die noch de zgn. „*Vota*” der assessoren, noch de tekst van de interlocutoire of van de (zeldzame) eindvonnissen bevatten, terwijl in Frankfort de protocollen van de gerechtssenenaten, met de „*Vota*”, alsmede de sententieboeken, zijn opgeslagen, zonder dat enige concordans bestaat tussen de verschillende bestanddelen van het RKG-archief, noch tussen de diverse registers en repertoria. Het „*Generalrepertorium*” geeft, zoals reeds hierboven gememoreerd, slechts een overzicht van de aanwezige procesdossiers en hun inhoud, maar verwijst niet naar de sententieboeken en de protocollen, terwijl in de beide laatstbedoelde reeksen slechts in ieder deel klappers op de inhoud aanwezig zijn, die noch naar de overige delen, noch naar de onderhavige procesdossiers verwijzen.

Aan inventarisatie van de in 50 archieven berustende gedeelten van het archief is sinds 1852 weinig gedaan; de oude, handschriftelijke registers zijn alleen voor wat betreft Koblenz, Münster en Frankfort opgevolgd door moderne, tevens gedrukte inventarissen,¹⁵⁶ terwijl het reeds aangehaalde overzicht van Goecke en Veltman¹⁵⁷ door het Stadsarchief te Aken als repertorium wordt gehanteerd.¹⁵⁸ Indien we ons realiseren, dat inventarisatie hoogst waarschijnlijk door grootscheepse ruilingen en overdrachten gevolgd zal worden, gezien de vele ontdekte fouten, kunnen we de geringe ijver der archivariissen in deze niet van ganser harte betreuren.

¹⁵⁶ Zie resp. von Looz-Corswarem, *Repertorium*, Aders, *Gerichte des Alten Reiches*, en Koser, *Repertorium*.

¹⁵⁷ Goecke, *Aachener Prozesse*.

¹⁵⁸ Schriftelijke mededeling van 17 febr. 1966 van de Archivdirektor dr. Poll. Slechts een twintigtal dossiers is handschriftelijk aan de overdruk van Goecke's studie toegevoegd: schrijven dd. 22 febr. 1966 van het Stadtarchiv Aachen.

Inmiddels hebben de geschetste gebeurtenissen ons opgescheept met een ongelooflijk rijk archief, welks papieren slechts een zelden benutte bron voor lokale- en familie-historici zijn geworden, doch nooit systematisch zijn benut bij een onderzoek naar belangrijke, algemene rechtshistorische problemen, zoals te noemen zijn: de absolute en relatieve competentie van het RKG, de strijd tegen het „privilegium de non appellando”, het karakter van de appelprocedure, en natuurlijk ook de verhouding tussen Romeins en Duits recht.¹⁵⁹

Slechts een hereniging van het oude archief zou een dergelijk onderzoek mogelijk maken, immers het supra-regionale karakter van het kamergerecht weer verwerkelijken. Bovendien zouden ook plaatselijke en familiegeschiedenis gebaat zijn met een hereniging van de procesdossiers met de gerechtsprotocollen en sententies. Daar 80% van het totale archief in de Bondsrepubliek Duitsland wordt bewaard, zou een dergelijke maatregel zonder internationale verwickelingen grotendeels te verwezenlijken zijn. Een „theoretische” tezamenvatting van het gehele archief, zoals Koser in zijn inleiding (Band I) deze zich voorstelt door een uitvoerige serie repertoria naar het voorbeeld van zijn eigen „Repertorium” uit te geven, lijkt mij uit *rechtshistorisch* oogpunt minder vruchtbaar, daar dergelijke repertoria wel een overvloed van persoons- en plaatsnamen, alsmede van feitelijke gegevens over lokale toestanden en genealogische verbanden, opleveren, maar — behoudens het geval, dat men tot het afdrukken van uitvoerige fragmenten van processtukken zou kunnen overgaan — noodgedwongen juist in *juridibus* aan de buitenzijde van de materie moeten blijven. Dat een daadwerkelijke hereniging van het archief „kaum gelingen dürfte, vielleicht auch garnicht einmal zweckmässig wäre”, zoals Koser stelt, zou ik hem dan ook niet gaarne toegeven. Met Latzke¹⁸⁶ zou ik dergelijke hereniging juist nadrukkelijk „ein sinnvolles und berechtigtes archivarisches Unterfangen” noemen, waard om ondernomen te worden. Wellicht kan een verenigd Europa zich over de 19de eeuwse grenzen, en verdelingen, heenzetten.

¹⁵⁹ De studie van Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, berust geheel op gedrukte inventarissen, en litteratuur. Dank zij het werk van Koser en von Looz-Corswarem heeft Sellert overigens vele belangrijke kwesties omtrent het RKG kunnen trancheren. Ik maakte van zijn conclusies herhaaldelijk gebruik.

IETS OVER DE TERRITORIALE COMPETENTIE VAN HET RKG IN HET ALGEMEEN

AFDELING 1:

TERRITORIALE COMPETENTIE VAN HET RKG

Een vraag, die in het vorige hoofdstuk niet gesteld is, dient nu aan de orde te komen: wat was het „Rijk” van het RKG?, of: voor welk gebied was dit college oppergerecht? Par. 1 van de RKG 1495 stelt met nadruk, dat de bijzitters „auss dem Reich Teutscher Nacion” gekozen moesten worden, en Fehr¹ beklemtoont het belang van deze bepaling: „Es mit *deutschen* Männern zu besetzen” was een der drie zaken, waarop het z.i. bij de stichting van het RKG aankwam „denn die Klagen, dass deutsche Sachen von fremden Richtern erledigt wurden, schallten durch das ganze Land”. Over die „deutscher Nation” leert Hartung² ons, dat met die toevoeging een beperking bedoeld was: het Rijk, voorzover het van Duitse natie is. De kanselarijtaal bracht zo tot uitdrukking, dat het gezag van de Romeinse Keizers al vanaf de 14de eeuw in werkelijkheid niet verder reikte dan het eigenlijke Duitse Rijk, het *regnum Teutonicorum*; van de beide andere „regna”, die met het Duitse het Imperium vormden, te weten het koninkrijk Italië en het koninkrijk Bourgondië, waren nog maar kleine restanten overgebleven. Tussen het Romeinse Imperium, met zijn keizerlijke waardigheid, en het Duitse Rijk (= *Regnum*) met zijn koningschap, was weinig verschil meer, de band tussen de keizerstitel en Rome, c.q. de Pausen, was bijna geheel geslaakt, zoals geïllustreerd wordt door het feit, dat Maximiliaan I de eerste Duitse koning was, die van kroning door de Paus afzag en de titel

¹ Deutsche Rechtsgeschichte, p.173.

² Deutsche Verfassungsgeschichte, p.5-7.

„gekozen Romeins Keizer” voerde. Het heilige Romeinse Rijk was teruggebracht tot het Duitse koninkrijk. „Auf dieses deutsche Gebiet allein erstreckt sich auch seit dem 15. Jahrhundert die kaiserliche Gewalt, die Wirkung der Reichsgesetzgebung, die Anteilnahme am Reichstag” meent Hartung. Geldt hetzelfde voor de competentie van het RKG?³ Het antwoord moet ontkennend luiden: Sellert⁴ heeft m.i. duidelijk aangetoond, dat het RKG althans in het begin van zijn bestaan voor het gehele Rijk (= Imperium) het opperste rechtscollege was, gelijk bij de oprichting bedoeld was. Voor wat (de resten van) het koninkrijk Italië betreft heeft de RHR het RKG vrij spoedig als hoogste rechter verdrongen, waarschijnlijk ten gevolge van de nauwe betrekkingen tussen het huis Habsburg met de Italiaanse gebieden; met de van het Bourgondisch koninkrijk nog overgebleven territoiren was het echter anders gesteld. Dat rijk was uit twee componenten gevormd: het Arelaat, en het Transjuraanse Opperbourgondië. Van het Arelaat resterde nog slechts het graafschap Savoye, door Karel IV in 1361 reeds bij het Duitse Rijk ingelijfd en van Neder-Bourgondië gescheiden.⁵ De graaf kreeg toegang tot de Rd en bleef rijksstand tot aan het einde van het Rijk; het RKG geldt nog in 1605 als competente rechter voor Savoye.⁴ Het graafschap (hertogdom sedert 1416) werd tot de Bovenrijnse kreits gerekend.⁶

Wat het Rijk van Opperbourgondië was gebleven, werd, zoals Savoye, in de loop van de 14de eeuw bij het Duitse Rijk ingelijfd. Zo verwierven de vorsten — de vrijgraaf van Bourgondië, de rijksbisdommen van Besançon, Genève en Lausanne — het rijks(dag)standschap.⁷ Het vrijgraafschap gaf zijn naam aan de Bourgondische kreits van 1548, en

³ Daarbij dient in het oog gehouden, dat het eigenlijke Duitse Rijk geen nationale Duitse staat was. De rijksbisdommen Kamerijk, Luik, Metz, Toul en Verdun, hoewel aan de Franse zijde van de taalgrens gelegen, werden toch tot de „Duitse natie” gerekend. Zie Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.6, noot 2; vgl. Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.110.

⁴ Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.14-22. Met de Rd was het anders gesteld: de rijksvorsten van Italië bleven buiten de Duitse Rd: Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.113.

⁵ Gebhardt, *Handbuch I*, p.472.

⁶ Struven, *Corpus iuris publici*, p.914 (anno 1726).

⁷ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p. 114-5: de aartsbisshop van Besançon was de enige dier magnaten, die tot het verdwijnen van het Rijk rijksstand bleef. De rijksstad Besançon (= Bysantz) ging in 1679 voor het Rijk verloren; het vrijgraafschap (Franche-Comté) kwam in dat jaar aan Frankrijk.

werd met die kreits aan het RKG onttrokken.⁸ Andere delen van Opperbourgondië gingen tot het Zwitsers eedgenootschap behoren, dat in 1499 (vrede van Bazel) uit de jurisdictie van het RKG werd losgemaakt, in 1648 uit het Rijksverband ontslagen. Een blik in Koser, Repertorium I, leert ons overigens, dat ook na 1499 en 1648 procedures uit het Opperbourgondische Westzwitserland voor het RKG liepen: de bisschoppen van Chur en Bazel waren Duitse rijksvorsten gebleven, konden derhalve voor de rijksgerichten gedaagd worden.⁹

Onze conclusie mag derhalve zijn, dat het RKG in beginsel competent was, niet alleen voor het gehele Duitse Rijk, maar ook voor wat er nog restte van het oude heilige Romeinse Rijk in Italië en Bourgondië. Voorzover de Nederlanden tot het Rijk behoorden, moeten we hen als aan het RKG onderworpen beschouwen. In de volgende afdeling dient daarom aan de orde te komen de vraag, welke Nederlandse gewesten rijks waren, of werden; omdat bepaalde gebeurtenissen voor meer dan één van de in hoofdstuk V te bespreken (lands)heerlijkheden van belang bleken te zijn, voegde ik aan de bespreking van die vraag een korte historische schets toe, waarin enkele feiten uit de staatkundige geschiedenis van onze gewesten opgesomd worden.

AFDELING 2: ENIGE „NEDERLANDSE” LOTGEVALLEN BINNEN HET RIJK

Toen in 843 bij het verdrag van Verdun een driedeling van het Karolingische Rijk in Midden-Francië, West-Francië en Oost-Francië tot stand werd gebracht, werd — aldus Post bij Gosses¹⁰ — althans één grens vastgesteld, die de gehele Middeleeuwen en nog lang daarna is blijven bestaan, nl. de Schelde als grens tussen West- en Midden-Francië, later tussen het Franse en Duitse Rijk. Het noordelijk deel van het lange, smalle Midden-Francië, aldus dezelfde schrijver, werd

⁸ Het graafschap Bourgondië was in 1384 met Vlaanderen en Artois aan de hertog van (het Franse vorstendom) Bourgondië gekomen. Gebhardt, Handbuch I, p.574.

⁹ Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.41-42. Ik vermoed, dat er uit het bisdom Bazel regelmatig appellen voor het RKG zijn gekomen. De bisschop stond op de „Kammerzieler“-matrikel van 1745: zie Zeumer, Quellensammlung II, p.502 (Opperrijnse kreits).

¹⁰ Gosses-Post, Handboek, p.34.

in 855 een afzonderlijk gebied, omvattende het volk, dat ongeveer tussen Rijn, Schelde, Noordzee, en het begin der Alpen woonde. Kort na 855 ontving het de naam Lotharingen (Lotharii Regnum). Tot 911, in welk jaar de laatste Karolinger in Oost-Francië, Lodewijk IV, het Kind, stierf, bleef heel Lotharingen met het Oosten (Duitsland) verbonden;¹¹ na dat overlijden kozen de Lotharingse heren de koning van Frankrijk, Karel de Eenvoudige, tot heer. De machtigste familie dier Lotharingse groten was die van Giselbrecht (840-841), graaf in het Maasgebied; diens zoon Reinier I, later ten onrechte bijgenaamd „Langhals”,¹² zag na 911 zijn macht nog aangroeien; hij was „Marchio” in het gebied van het latere Neder-Lotharingen. Zijn houding tegenover Oost en West was beslissend voor die van verscheidene Lotharingse heersers en voor de rest van het land.¹³ Giselbrecht, zijn zoon, steunde gedurende de strijd in de jaren 923-925 tussen koning Rudolf van Frankrijk en de Duitse koning Hendrik I nu eens de ene, dan weer de andere, maar verkreeg tenslotte na 926 van de Duitse koning de titel van „hertog van Lotharingen”. Hendrik I was eind 925, mede door Giselbrechts toedoen, meester in Lotharingen geworden, en lijfde dit gebied bij het Duitse Rijk in. 's Konings dochter, Gerberga, werd de nieuwe hertog tot echtgenote gegeven.

Het zijn de gebeurtenissen van 925, die de Schelde als blijvende grens te midden van de Nederlandstaligen — zo daarover in deze tijd reeds mag gesproken worden — hebben ingesteld. Het gebied ten oosten van deze rivier zou in de komende eeuwen deel van het Duitse Rijk uitmaken; ten Westen van de Schelde lag West-Francisich gebied. Niet ten onrechte benadrukt Reese,¹⁴ dat de overwinning van de Saksische hertog, Hendrik de Vogelaar, een machtspolitieke was: „Wohl blieb das Wissen um ein Erbrecht des westfränkischen Königs bei den Chronisten haften. . . Niemals aber vermochte Frankreich auf die Dauer das Verhältnis wieder umzukehren”, vervolgt hij dan, en wijst daarmee op een zeer opmerkelijk feit. Men behoeft immers in een willekeurige historische atlas op de achtereenvolgende overzichtskaarten van het Duitse Rijk de Westgrens slechts ietwat zorg-

¹¹ Na een kort-durende verdeling bij het verdrag van Meerssen (870).

¹² Strubbe-Voet, Chronologie, p.388.

¹³ Gosses-Post, Handboek, p.46,47.

¹⁴ Die Niederlande, p.27/28.

vuldiger in het oog te houden, om te kunnen constateren, dat beide andere grensrivieren des Rijks, de Maas en de Saône-Rhône hun rol bij lange na niet zo trouw vervuld hebben als de Schelde dit deed.^{15, 16} We zagen reeds, dat het koninkrijk Bourgondië voor het overgrote deel aan Frankrijk en het Eedgenootschap verloren ging; de rijksgebieden ten Noorden van dat koninkrijk gelegen, zoals de Elzas en Lotharingen (volgens de huidige aanduiding dier streken), geraakten eveneens praktisch geheel in Franse handen, gelijk hierna zal worden aangestipt, zodat ten laatste de Rijn grensrivier van het Rijk werd in plaats van Maas en Saône. Zo ging het Zuidelijk deel van het oude Lotharingen (Lotharii Regnum) voor het Rijk te loor; het Noordelijk gedeelte ging een eigen bestaan leiden binnen het Rijk. Over de toedracht van een en ander hieronder een enkel woord.

Het is de eerste door de Duitse koning aangestelde hertog van Lotharingen, Giselbrecht (928-939),¹⁷ hoewel hij naast de hertogstitel verschillende graafschappen verwierf, niet gelukt een territoriale staat te vormen.¹⁸ Wel werd Lotharingen een van de vijf grote Duitse hertogdommen (naast Frankenland, Saksen, Beieren en Zwaben) en kreeg de hertog 's konings dochter ten huwelijk, maar toch werd de Lotharinger nooit een man als de andere hertogen, een heerser over heel Lotharingen. Slechts één van de vorsten was hij, op zijn hoogst een primus inter pares.¹⁹ Koning Otto I (936-973), die meer dan zijn vader en voorganger, tot centralisatie van het Rijk trachtte te komen, wilde dit doel bereiken door de hertogelijke waardigheid aan familieleden of zeer bevriende personen te verlenen, alsmede — en vooral — door de bisschoppen tot steunpilaren van zijn politiek te maken. Vandáár

¹⁵ de Monté, Hoofddijnen, p.53-54, wijst er op, dat de ten Zuiden der Westerschelde (welke als rijksgrens fungeerde) gelegen vier ambachten (Assenede, Boekhout, Hulst en Axel) nog tot het Rijk behoorden.

¹⁶ Putzger, Historischer Weltatlas, wijdt aan het verloop van de Franse Oostgrens, zoals deze atlas de Duitse westgrens betitelt, zelfs een aparte kaart, nr. 81. Voor de periode vanaf de 16de eeuw geeft van Volxem, Die Ardennen, gedetailleerde kaarten van de grenzen van Lotharingen tot Artesië.

¹⁷ Strubbe-Voet, Chronologie, p.389.

¹⁸ Gosses-Post, Handboek, p.47. Volgens Tellenbach, Vom Karolingischen Reichsadel, p.32, nt. 32, had Giselbrecht onomstotelijk Karolingisch bloed in de aderen; hij behoorde tot een van de weinige geslachten, waarvan dat vaststaat.

¹⁹ Gosses-Post, Handboek, p.48, p.51. Het hierna volgende steunt mede op Gosses-Post, p.51 e.v.

het schenken van regalia door Otto aan de bisschoppen, vandaar ook het overdragen door latere keizers van graafschappen aan de bisschoppen. Als uiting van het eerstgenoemde streven, nl. het verlenen van de hertogelijke waardigheid aan vrienden of verwanten van de koningen, kunnen wij zien de benoeming van Koenraad de Rode, die in 947 met 's konings dochter Luitgardis zou huwen²⁰ tot hertog van Lotharingen in 944, zulks na een opstand van hertog Giselbrecht I tegen zijn heer, opstand, geëindigd door de slag bij Andernach (939) en het verdrinken van Giselbrecht in de Rijn. Als uiting van hetzelfde streven weerom kunnen wij zien de benoeming van Otto's broeder, de in Utrecht opgevoede Bruno, tot aartsbisschop van Keulen en hertog van Lotharingen (953-965), zulks na opnieuw een opstand, nu van Reinier III, de zoon van Giselbrecht I's broeder Reinier, voor welke opstand Koenraad moest wijken. Hij werd als hertog afgezet en door bisschop Bruno vervangen.²⁰ Volgens Reese²¹ heeft deze laatste, door Reese als „Archidux” betiteld, het zwaartepunt van zijn hertogdom van de Karolingische stamlanden tussen Schelde en Maas en Moezel verlegd naar de Rijn. Door Bruno (sic Reese) of zijn koninklijke broeder (sic Post) werd het hertogdom omstreeks 959 in Opper- en Neder-Lotharingen verdeeld, en werden, langs de Schelde, rond twee te bouwen kastelen de markgraafschappen Valenciennes en Ename ingesteld. Ook deze tweedeling van Lotharingen is een blijvende geweest: al werd voorlopig de leiding van het gehele hertogdom door Bruno behouden,²² ontstond er toch een sterk van de kerkelijke indeling afhankelijke²³ grenslijn binnen dit gebied, en werden er twee „onderhertogen” voor beide helften aangesteld, te weten Frederik I, graaf van Bar, als Bruno's plaatsvervanger in Opperlotharingen, met hertogelijke macht,²⁴ en Godfried, graaf van Bergen, in Nederlotharingen.²⁵ Opperlotharingen omvatte ongeveer het aartsbisdom Trier,²⁴ terwijl Nederlotharingen met het Lotharingse deel van Bruno's Keulse aartsbis-

²⁰ Strubbe-Voet, Chronologie, p.389.

²¹ Die Niederlande, p.44-48.

²² Gebhardt, Handbuch I, p.183 nt. 9.

²³ Gebhardt, Handbuch II, p.527.

²⁴ Gebhardt, Handbuch I, p.183.

²⁵ Strubbe-Voet, Chronologie, p.389. Godfried stamde uit het huis van Verdun; vgl. nt. 33.

dom samenviel. Sedert Bruno was Lotharingen trouw aan het Rijk;²¹ met Bruno's dood in 965 verloor Keizer Otto I zijn krachtigste steunpilaar van de laatste twaalf jaar. Een hertog voor geheel Lotharingen werd niet meer benoemd,²⁶ zodat wij mogen vaststellen, dat met het ontvallen van de „sterke man” Bruno ook voor immer de kans vervlogen was, uit dit hertogdom met zijn machtige plaatselijke heren een territoriale staat te constitueren. Frankenland en Lotharingen zouden in de komende eeuwen aan grote verbrokkeling ten prooi vallen.²⁷

Bruno's broeder, Otto I, stierf in 973. Zijn zoon, Otto II (973-983) kreeg spoedig met twee leden van de Giselbrechten en Reinieren-familie te doen: Reinier IV en Lambert, zoons van de in ballingschap gestorven Reinier III Langhals, poogden — met Franse hulp — hun verloren familiegoederen terug te winnen. Daar de wapens geen oplossing brachten, ging Otto ertoe over, de rebellen door concessies aan zich te binden: hij schonk hun (977) een deel van de voorvaderlijke goederen terug: Reinier IV vestigde zich in Henegouwen, Lambert in Leuven.²⁸ De hun steunende Karolinger Karel werd hertog van Neder-Lotharingen. Deze zoon van de Franse koning Lodewijk IV geraakte in 987 in strijd met Hugo Capet om de Franse troon. De laatste was met toestemming van Keizerin Theophanu, de moeder van, en voogdes over, de minderjarige koning Otto III, die zijn vader in 983 opvolgde, koning van Frankrijk geworden; daartegenover stond, dat Hugo de Karolingische aanspraken op Lotharingen en het graafschap Verdun prijs gaf.²⁹ Hertog Karel werd door vijanden aan zijn tegenstander Capet uitgeleverd, en stierf in Franse gevangenschap (992). Als hertog van Nederlotharingen volgde hem zijn zoon Otto op; deze stierf in 1005 kinderloos.²⁹

Het is onder Otto II, Otto III (983-1002), en Hendrik II (1002-1024), dat de grondslag werd gelegd van de stichten Luik en Utrecht.³⁰ Omstreeks het jaar 1000 ontvingen beide bisdommen graafschappen en andere rechtsdistricten, en stegen van immuniteitsheer tot

²⁶ Gebhardt, *Handbuch I*, p.185.

²⁷ Gebhardt, *Handbuch I*, p.176-177: in de slag bij Andernach (939) sneuvelde hertog Eberhard van Frankenland; een opvolger werd niet meer benoemd.

²⁸ Gosses-Post, *Handboek*, p.54.

²⁹ Gebhardt, *Handbuch I*, p.198,199.

³⁰ Zie Boeren in LV II, p.27/28, omtrent het verschil in beider opkomst.

vorst, aldus vat Post³¹ de ontwikkeling samen. Van de wereldlijke vorstendommen waren omstreeks 1000 reeds, wederom volgens Post, in kiem of in hoofdzaak aanwezig Vlaanderen (waartegen Otto I en Otto III de markgraafschappen Valenciennes, Enname resp. Antwerpen³² oprichtten) West-Friesland (Holland), Henegouwen, (dynastie van de Langhalzen), Brabant (Leuven, en na de dood van hertog Otto ook Ukkel) en Namen. De politiek der Keizers was, gelijk aangeduid, de hertogen van Nederlotharingen en de rijksbisschoppen Luik en Utrecht in te zetten tegenover de wereldlijke graven en heren. Zo droeg de Keizer (Hendrik II) bijvoorbeeld aan hertog Godfried, de eerste Ardennergraaf³³ van die naam, die hertog van Neder-Lotharingen was (1012-1023) en aan de drie rijksbisschoppen van Keulen, Utrecht en Luik, op, de „Hollandse” graaf Diederik III tot de orde te roepen, toen deze bij Vlaardingen een vesting had gebouwd, en daar tol ging heffen. Het keizerlijk leger onder bevel van de hertog leed een verpletterende nederlaag; de hertog werd gevangen genomen en bemiddelde een vrede, die aan graaf Diederik Vlaardingen liet.³⁴ Het besluit tot deze slecht afgelopen expeditie was genomen op de Rijksdag, te Nijmegen in 1018 gehouden, dezelfde Rijksdag, waarop ook bij koninklijk vonnis het echtpaar Balderik en Adela van hun goederen werd beroofd, welke goederen in hoofdzaak aan Gerard, die zich te Wassenberg, en Rutger, die zich te Kleef vestigde, kwamen. Bij deze keizerlijke interventie in de lage landen stonden de bisschop van Utrecht en de hertog de vorst ter zijde.

In de zeven jaren, gedurende welke de hertogszetel niet bezet was (1005-1012), had de Keizer de Vlaamse graaf, leenman van de Franse kroon, die Valenciennes bezet had, tot de orde geroepen door Gent in

³¹ Gosses-Post, Handboek, p.56.

³² Reese. Die Niederlande, p.47/8: het markgraafschap Antwerpen stamt uit het jaar 1000.

³³ Tellenbach, Vom Karolingischen Reichsadel, p.36, nt. 44, acht het beter van „Mittelmoselgeschlecht” dan van „Ardennergraven” te spreken. Deze schrijver en Schoos, Le développement, p.17-19, wijzen op (1) de gemeenschappelijke afstamming uit graaf Wigerich (van de Ardennen) van Frederik I van Bar, stamvader van de graven van Bar en de eerste (Opper)Lotharingse dynastie, van Siegfried, eerste graaf van Luxemburg, stamvader van de dynastie, en Gozlin, stamvader van het huis van Verdun, o.a. van Godfried I, Gothelo I, Gothelo II, en Godfried van Bouillon; (2) het feit dat Wigerich was gehuwd met Cunegonda, kleindochter van de Karolinger Lodewijk II van Frankrijk.

te nemen, Vlaanderen daarna te verwoesten, en vervolgens deze tegenstander aan het Rijk gebonden: na zijn onderwerping te Aken werd graaf Boudewijn met het markgraafschap Valenciennes beleend. Dit is de oorsprong van Rijksvlaanderen.³⁵ Zekerheidshalve werd de nieuwe vazal ingekapseld met heren van beproefder getrouwheid: de Ardennergraaf Gothelo werd markgraaf van de nieuwe mark Antwerpen, diens broeder kreeg de mark Enname, de rijksbisschop van Kamerijk werd graaf van zijn stad.³⁵

Uit het voorgaande blijkt, dat de keizerlijke macht hier te lande een factor van grote betekenis was³⁴ en tevens dat „die Bischöfe für Heinrich, wie für die Ottonen, die zuverlässigsten Stützen seiner Herrschaft (sind)”.³⁶ Tot in de laatste jaren van de investituurstrijd (tot omstreeks 1115) hebben de Utrechtse bisschoppen de keizerlijke belangen in de Nederlandse zaken, die tevens de hunne waren, verdedigd”, aldus moge ik Post³⁷ aanhalen, terwijl Reese over Luik in ietwat tijdgebondener termen³⁸ getuigt: „Die allseitige Ausrichtung auf eine deutsche Weite und die straffe Eingliederung in reichische Aufgaben machten die Grösse Lüttichs um 10. und 11. Jahrhundert aus”. Deze schrijver ziet bisschop Otbertus van Luik (1091-1119) als de laatste drager van deze waardigheid die ten volle de Keizer en het Rijk was toegedaan.³⁹ Tot hem neemt Keizer Hendrik IV (1054-1105) in 1106 zijn toevlucht, als hij, kerkelijk geband, en door zijn zoon Hendrik V tot afgifte der rijksinsignes gedwongen, uit zijn gevangenschap te Ingelheim is ontvlucht. Hertog Hendrik I van Neder-Lotharingen en graaf Godfried van Namen staan met de bisschop achter de Keizer; een aanslag van Hendrik V op de stad Luik mislukt, doordat de koning bij Visé verpletterend wordt verslagen. Nieuwe militaire operaties werden door de dood van de Keizer op 7 augustus 1106 te Luik voorkomen. „An der Bahre des toten Kaisers sank das Volk Lüttichs anbetend auf die Knie”.³⁹

³⁴ Gosses-Post, Handboek, p.57-58.

³⁵ Gebhardt, Handbuch I, p.213. Hier wordt de creatie van de mark Antwerpen later gesteld dan in nt. 32 door Reese. Bonenfant, Du duché, p.1132 nt. 2, geeft het jaartal 1008.

³⁶ Gebhardt, Handbuch I, p.216.

³⁷ Gosses-Post, Handboek, p.59.

³⁸ Die Niederlande, p.52.

³⁹ Reese, Die Niederlande, p.74 e.v. Citaat p.75 ald.

In de Ottoonse politiek, de bisschoppen te gebruiken als steunpilaren van het keizerlijk gezag, ook in de Nederlanden, kwam een beslissend keerpunt in het jaar 1122, waarin door het Concordaat van Worms een einde kwam aan de bijna vijftig-jarige investituurstrijd.⁴⁰ De Keizer, Hendrik V, zag af van de investituur met ring en staf, en stond de kanonieke keuze en de vrije wijding der bisschoppen toe. Hij behield echter enkele rechten, waaronder de bevoegdheid de regalia (= hoogheidsrechten) en alle lenen van het Rijk in Duitsland vóór de wijding aan de gekozene te geven door het overreiken van het scepter (belening vóór de wijding). Al mogen we niet zeggen, dat de Keizers door dit concordaat hun invloed op de verkiezing en aanstelling van de Nederlandse bisschoppen verloren, toch bracht 1122 een grote verandering. De Nederlandse bisschoppen kwamen voortaan niet meer voort uit de groep personen, die in de centrale regering waren gevormd; het waren geen personen uit Frankenland, Beieren of Zwaben. Zij waren bovendien relatief zwakker, omdat de Keizers niet meer onvoorwaardelijk achter hen stonden, zoals zij evenmin onvoorwaardelijk de centrale politiek steunden.⁴¹ Daarbij kwam, dat de eerste twee Keizers, die na Hendrik V optraden, Lotharius van Saksen en Koenraad III (resp. 1125-1137, en 1138-1152) van de hun verbleven (drie) rechten, waaronder de belening met de regalia, niet dat gebruik konden maken, hetwelk een krachtige Keizer voor ogen zou hebben gestaan: beide vorsten hadden grotendeels aan de rijksbisschoppen hun verheffing te danken.⁴² Zo waren de Keizers verzwakt door verslapping van hun greep op de bisdommen, en de bisschoppen door het mindere belang, dat zij voor de keizerlijke politiek vertegenwoordigden: het zwaartepunt was naar de wereldlijke rijksvorsten verschoven. Met dezen kwamen de bisschoppen ook daardoor meer op een lijn te staan, omdat de tijdgenoten de verleening van het scepter, de zgn. investituur met de temporalien, als een echte belening opvatten, die de bisschoppen onder het leenrecht bracht, hun zo een onontneembaar recht op hun ambt verschafte: zij waren

⁴⁰ Vgl. Gebhardt, Handbuch I, p.255-258 omtrent het uitbreken van die strijd in 1076. Koning Hendrik IV riep een rijksvergadering tezamen in Worms; het daar aanwezige Duitse episcopaat (o.a. de bisschoppen van Luik en Utrecht: Gosses-Post, Handboek, p.65/66) zette de paus (Gregorius VII) af; de koning redigeerde zelf het afzettingsdecreet.

⁴¹ Zie Gosses-Post, Handboek, p.71-72.

⁴² Gosses-Post, Handboek, p.73.

„geestelijke rijksvorsten” geworden, naast, niet meer tegenover de wereldlijke heren.⁴³

Ook de hertogen raakten hun uitzonderlijke „keizerlijke” positie kwijt. De hertogen uit het Ardennengeslacht, Godfried I (1012-1023), diens broeder Gothelo I (1023-1044), de zoon en opvolger van deze laatste Gothelo II (1044-1046), diens broeder en opvolger Godfried II met de baard (1065-1069) en Godfried III met de bult (1070-1076) vervulden hun „natuurlijke” rol, nl. aan de zijde van Keizer en rijksbisschoppen tegenover wereldlijke graven en heren naar behoren, zij het, wat Godfried II betreft, met een oppositionele periode van enige jaren (1045-1055).⁴⁴ Kenmerkend is het feit, dat Godfried III door sluipmoordenaars om het leven werd gebracht, toen hij, om zijn eigen gezag en dat van het Rijk te versterken in het westelijk kustgebied, actief was. Hij stierf te Utrecht ten gevolge van een in Zeeland opgelopen wond,⁴⁵ en met deze zwakke en mismaakte man verdween de laatste keizerlijke stadhouder van Neder-Lotharingen.⁴⁵ Zijn opvolgers voerden wel de titel van hertog, maar politiek belang had dat nauwelijks. Te begrijpen is dat zeer gemakkelijk voor wat betreft de directe opvolger van de vermoorde: Koenraad, zoon van Hendrik IV; hij was twee jaar bij zijn benoeming. Waarschijnlijk op het ogenblik, dat hij tot Romeins koning werd gekroond (30 mei 1087), deed deze hertog afstand van zijn waardigheid. Zijn vader, Keizer Hendrik IV, verleende de hertogstitel toen aan Godfried, bijgenaamd van Bouillon, zoon van Ida, een zuster van Godfried III. In 1076 had deze Godfried van zijn oom reeds het graafschap Verdun en het markgraafschap Antwerpen geërfd,⁴⁶ nu voegde hij het Nederlotharings hertogdom daaraan toe, waarover hij al met de vice-hertog Albert III van Namen had getwist vanaf 1076. Ook deze opvolger van Godfried III

⁴³ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.87.

⁴⁴ Gosses-Post, *Handboek*, p.60. Tijdens die periode verloor Godfried II het Opperlotharingse hertogdom, dat zijn vader had verworven in 1033, bij het overlijden van Frederik II van Opperlotharingen. In 1049 vergaf Hendrik III deze hertogskroon aan zijn familielid graaf Gerard van de Elzas, stamvader van de dynastie, die tot 1735 in Lotharingen zou regeren. Zie Gebhardt, *Handbuch I*, p.236. In deze strijd tussen Keizer en hertog verleende de eerste (keizerin-regentes Agnes) het graafschap Henegouwen aan de zoon van de Vlaamse graaf (Gosses-Post, *Handboek*, p.62). Zo ontviel dit graafschap weer aan de Langhalzen.

⁴⁵ Pirenne, *Geschiedenis I*, p.77.

⁴⁶ Pirenne, *Geschiedenis I*, p.412.

bracht zijn ambt nauwelijks tot leven. Hij verkocht in 1096 zijn allodiale goederen, ging ten kruistocht⁴⁷ en werd in 1099 „voogd” van het Heilig Graf.⁴⁸ Bij zijn dood in 1100 was het hertogschap gereduceerd tot een titel, die Keizer Hendrik IV in 1101 aan de graaf van Limburg⁴⁹ schonk, ’s Keizers zoon Hendrik V in de strijd met zijn vader aan de graaf van Leuven (1106). Door die laatste belening keerde de hertogelijke waardigheid terug in de familie van de Langhalzen, welke haar in 939 had verloren.⁵⁰ Godfried en zijn opvolgers bleven zich enige tijd hertog van (Neder)Lotharingen noemen, vervingen deze titel later door die van „hertog van Brabant”;⁵¹ Godfried I blijft de titel voeren als hij door koning Lotharius ten gunste van graaf Walram II van Limburg uit die waardigheid is ontzet.⁵² Deze laatste bijzonderheid toont wel duidelijk aan, dat de reële betekenis van deze titel verloren was gegaan, maar ook, dat hij nog wel enige aantrekkelijke pretenties kon oproepen.^{52a}

Rond 1100 mogen we de rol van de rijksbisschoppen en van de hertogen als uitgespeeld beschouwen. De antithese tussen deze hoogwaardigheidsbekleders en de wereldlijke graven en heren is uitgewist: Nederlotharingen vertoont in de 12de eeuw meer het beeld van een verzameling geestelijke, doch vooral wereldlijke vorstendommen, waarvan de vorsten zo machtig geworden waren, dat de Keizers hun vriend-

⁴⁷ Gosses-Post, Handboek, p.66-67.

⁴⁸ Hij weigerde de titel „koning” te aanvaarden: S. Runciman, A history of the Crusades, Peregrine Books, 3 dln., zie I, p.292/3. Deze auteur noemt hem ook „a not very efficient duke”.

⁴⁹ Dit was de hertog Hendrik I, die met de Luikse bisschop achter de Keizer stond.

⁵⁰ Tevens kwam het markgraafschap Antwerpen in 1106 aan Leuven (Strubbe-Voet, Chronologie, p.357). Volgens J. A. van Houtte, in Oosthoek Encyclopedie, s.v. Brabant, kocht Godfried I van Leuven in 1096 het markgraafschap van Godfried van Bouillon. Het gebied omvatte ongeveer de huidige provincies Antwerpen en Noordbrabant.

⁵¹ Gosses-Post, Handboek, p.77.

⁵² Strubbe-Voet, Chronologie, p.390. Walram II overlijdt in 1139; dan maakt koning Koenraad III de zoon van Godfried I, Godfried II, tot hertog. Vorsten uit beide huizen (Limburg en Brabant) bleven daarna de titel voeren.

^{52a} Bonenfant, Du duché, betoogt op goede gronden, dat het hertogschap tot circa 1175 nog wel reële betekenis had. In ieder geval leverde deze waardigheid aan de Leuvense graaf in 1106 op: het Markgraafschap Antwerpen, het paltsgraafschap van de Akense palts, en het land van Herstal, een „beneficium ducatus”. Zie Bonenfant, Du duché, p.1131-1132.

schap op prijs stelden, en hun gaarne een genoeg deden om hen aldus nader aan zich te binden.⁵³ Dat gold voor de zwakke Keizer Lotharius en koning Koenraad III aan het begin der eeuw, doch ook voor de krachtiger figuren Frederik I (1152-1190) en Hendrik VI (1190-1197), welke veelal afwezig waren, en hun tijd, machtsmiddelen en aandacht grotendeels aan hun Italiaanse politiek besteedden.⁵⁴ In onze streken beperkten zij zich tot een neutrale houding in de conflicten tussen kerkelijke en wereldlijke vorsten of tot pogingen tot pacificatie door middel van scheidsrechterlijke uitspraken. Soms gebruikten zij zelfs de hun resterende macht over de bisschopszetels om de wereldlijke vorsten aan zich te verplichten, of te belonen voor reeds verleende medewerking.⁵⁴ Deze ontwikkeling geraakte uiteraard in een stroomversnelling tijdens de troonstrijd tussen Filips van Zwaben en Otto IV van Brunswijk, ontbrand na het overlijden van Keizer Hendrik VI in 1197, doch was in de tweede helft van de 12de eeuw in onze gewesten wellicht reeds in een beslissende fase gekomen;⁵⁵ wat er daarna gebeurde bevestigde de bestaande toestand, boog haar niet om in andere richting. Juridisch belangrijk was voor de Nederlandse dynasten, voorzover zij rechtstreekse leenmannen van de Keizer⁵⁶ waren, het leenrechtelijk proces, dat Frederik I tegen zijn tegenstander Hendrik, bijgenaamd de Leeuw, hertog van Beieren en Saksen, inspande. De hertog verloor inderdaad al zijn Rijkslenen, doch deze vervielen niet aan de Keizer, doch werden verdeeld over de vorsten als beloning voor hun steun en medewerking. Zo kwam vast te staan, ten eerste dat de koning een opgevallende zgn. vaanleen (wereldlijk vorstenleen) binnen jaar en

⁵³ Gosses-Post, Handboek, p.73.

⁵⁴ Gosses-Post, Handboek, p.81.

⁵⁵ Génicot, Empire, p.125, signaleert, dat in de tweede helft van de 12de eeuw in de door hem onderzochte oorkonden de dynasten de plaats van de Keizer innamen.

⁵⁶ Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.118: De dertiende eeuwse rechtsboeken formuleerden als volgt de, in essentie oudere, „Heerschildordnung”: het eerste schild had de koning, hij was niemands vazal; het tweede en derde de geestelijke (investituur met de temporalien) resp. de wereldlijke rijksvorsten, die hun regeringsrechten direct van de Keizer en het Rijk te leen hielden; het vierde schild hielden de graven en vrije heren, zijnde de leenmannen van de vorsten. Sommigen hunner (bv. Cuijk, Batenburg) hielden hun hoogheidsrechten eveneens van de Keizer te leen (de Monté, Hoofdlijnen, p.91) waren dus leenrechtelijk rijksonmiddellijk, maar geen vorst.

dag opnieuw moest uitgeven, niet alleen bij overlijden van de vazal, maar ook bij felonie (zgn. „Leihezwang”), en ten tweede, dat het voor graven en vrije heren, die leenman van een rijksvorst waren, niet mogelijk was, bij het wegvallen van hun leenheer zelf kroonvazal te worden: de rijksvorstenstand werd afgesloten.⁵⁷ Deze beslissingen versterkten uiteraard de positie van de machtige dynasten, zowel naar boven (de Keizer) als naar beneden (de kleinere potentaten, graven en vrije heren).

Over de uitwerking van de troonstrijd op de verhoudingen in het Rijk kan ik kort zijn. Mitteis vat ze bondig samen met de woorden: „In den Thronwirren wurde das Reichsgut unsinnig verschleudert, die Adelsheerrschaft wuchs immer mehr”.⁵⁸ De gegroeide verhoudingen werden tenslotte gecodificeerd door de nieuwe Keizer, Frederik II (1212-1250) in diens „Confoederatio cum principibus ecclesiasticis” (1220) en „Statutum in favorem principum” (1232). Beide staatsstukken weerspiegelen de feitelijke toestand, zoals deze in de eerste decennia van de dertiende eeuw zich ontwikkeld had.⁵⁹ De als „domini terrae” betitelde vorsten kregen formeel belangrijke rechten op de regalia (tol, munt) en op eigen rechtsmacht: hun territoria werden als een soort „reuzenimmuniteiten”, zij zelf als landsheren erkend, die zelfstandig hun land bestuurden, buitenlandse politiek voerden, het gebied met militaire macht verdedigden, kortom regeerder met een eigen ordinaris-macht waren.⁶⁰ Zo gingen de vorstendommen, de Nederlandse evengoed als de andere Duitse staten van het Rijk, na het overlijden van Frederik’s opvolger, Romeins koning Willem van Holland (1247-1256), zo goed als zelfstandig het Interregnum (1256-1273) binnen.⁶¹

Welke plaatsen namen de Nederlandse heren in op de leenrechtelijke „heerschilden”-ladder?⁶²

Dat Willem van Holland het eerste schild bereikte, zagen we reeds.

⁵⁷ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.92-93.

⁵⁸ *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.94.

⁵⁹ W. Goetz in HRG, s.v. Fürstenprivilegien Friedrichs II. De stukken zijn afgedrukt bij Zeumer, *Quellensammlung I*, nrs. 39 en 47/53 (resp. Statutum van koning Hendrik en van Frederik II, diens vader).

⁶⁰ Gosses-Post, *Handboek*, p.89; Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.94.

⁶¹ Gosses-Post, *Handboek*, p.95.

⁶² de Monté, *Hoofdpijnen*, p.89/90.

De bisschoppen van Utrecht⁶² en Luik⁶³ hadden recht op het tweede schild van de geestelijke rijksvorsten (zgn. scepterlenen), de hertogen van Nederlotharingen, als wereldlijke rijksvorsten op het derde (vaanlenen),⁶⁴ gelijk ook de graaf van Loon.⁶⁵ Twee vereisten kan men onderscheiden voor het zijn van wereldlijk rijksvorst: een negatief, nl. dat betrokkene van geen andere leek dan de koning leenman was, en een positief, te weten zijn hoge positie en de kwalificatie van zijn land als geheel. Tot in de dertiende eeuw was gebruikelijk, dat de aspirant-vorst allodiaal bezit aan het Rijk opdroeg, dit met rijksgoed (dat eventueel al in handen van betrokkene berustte als rijksleen) verenigd werd, en daarna het geheel als vorstendom in leen werd gegeven.⁶⁶ Zo was de toedracht geweest in 1184 bij de verheffing van Namen als eerste rijksvorstendom na 1180 (markgraafschap).⁶⁷ Toen aan deze verheffingsvoorwaarden niet meer de hand werd gehouden, nl. in de aanvang van de 14de eeuw, verkreeg ook de Gelderse graaf de rijksvorstenrang, nl. in 1317 hoewel hij leenman van een andere wereldlijke rijksvorst (Brabant) was en bleef. Omdat de koning, Frederik de Schone zijn gezag moest afstaan aan Lodewijk van Beieren bleef dit privilege zonder feitelijke gevolgen; in 1339 volgde de verheffing van graaf Reinald II tot hertog, en van zijn graafschap Gelre tot hertogdom. De nieuwe hertog kreeg toen het Rijkswald als rijksleen.⁶⁸

De graaf van Gulik volgde in 1339, die van Luxemburg in 1354, Kleef in 1417: zij werden tot hertog, hun graafschap tot hertogdom verheven, klommen zo naar de rijksvorstenrang.⁶⁹ We hebben dan echter al met „titelinflatie” te doen; de rijksvorstenrang zal weldra ook

⁶² Boeren, LV II, p.74, stelt dat deze bisschop in de 11de eeuw al rijksvorst oude stijl (keizerlijk ambtenaar) was, na 1180 tevens rijksvorst nieuwe stijl (leenhierarchisch). Daarentegen Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.134, „... es hat nie einen „älteren” (sc. Reichsfürstenstand) gegeben”.

⁶⁴ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.134; Boeren, als nt. 63.

⁶⁵ Boeren, LV II, p.74; Baerten, Loon, p.25/6.

⁶⁶ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.118,134; Stengel, *Land- und lehnrechtliche Grundlagen*; P. J. Meij, *De verheffing van de graaf van Gelre tot rijksvorst*, in: *Gelre* 61 (1962/4), 349-355.

⁶⁷ Stengel, als nt. 66, p.300. Vgl. Strubbe-Voet, *Chronologie*, p.385 en 387: in 1195 werd Namen rijksachterleen (leen van Henegouwen), in 1362 weer direct rijksleen.

⁶⁸ Zie Meij, aangehaald in nt. 66.

⁶⁹ Boeren, LV II, p.74.

worden gevoerd door de abdis van Thorn en de kapittelproosten van Aken (O.L.Vrouwe) en St. Servaas (Maastricht).⁷⁰

Het graafschap Holland, hoewel in het bezit van rijksleenbrieven sedert 1213, is nimmer een rijksvorstendom geworden.⁷¹ Datzelfde lijkt mij te gelden voor het graafschap Henegouwen, ongetwijfeld een rijksleen (zie nt. 44), dat in 1071 een Luiks leen, dus rijksachterleen werd.⁷² Zo'n niet-rijksvorstelijke landsheren moeten wij, tezamen met de heren van kleinere territoria, het vierde heerschield, van de graven en vrije heren, toewijzen. Sommigen hunner waren leenrechtelijk ROM, rijksleenman, anderen waren leenman van de rijksvorsten.⁷³ Verschuivingen waren uiteraard mogelijk: de heren van Cuijk moesten, na de verovering van hun land door de hertog van Brabant, in het midden van de 14de eeuw hun heerlijkheid aan Brabant opdragen, om deze daarna in leen terug te ontvangen. De leenrechtelijke rijksonmiddellijkheid ging op die manier verloren.⁷⁴ De heren van Batenburg, die hun landsheerlijke rechten eveneens van de Keizer in leen hadden, verging het anders: zij verloren de landsheerlijkheid aan het naburige Gelre, bleven rijksleenman, zoals in hoofdstuk V nog aan de orde komt.⁷⁴ Op ongezochte wijze komt aldus naar voren, dat landsheerlijkheid en rijksvazalliteit niet samen hoefden te gaan, en ook niet samen gingen. Een ander voorbeeld daarvan is de heer van Voorne. Deze was in zijn kleine territoir landsheer gelijk zijn grotere naburen, maar hield zijn landsheerlijke rechten niet van het Rijk, doch van de graaf van Holland in leen.⁷⁵ De vele baanderheren, baronnen en vrije heren in het Maasland hebben volgens Bussels⁷⁶ vroeg of laat, kort of lang, allen een leenverband met een machtige nabuur aangegaan; dat bracht hun souvereiniteit niet in gevaar, aangezien landsheerlijke (sovereine) gebieden middellijk of onmiddellijk van het Rijk konden afhangen.

⁷⁰ Zie over deze drie hoogwaardigheidsbekleders hoofdstuk V.

⁷¹ de Monté, Hoofdpijnen, p.90-91.

⁷² Gosses-Post, Handboek, p.63.

⁷³ Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.118, meent, dat de rechtsboeken zich deze graven etc. als vazal der vorsten dachten; Stengel, Land- und lehnrechtliche Grundlagen, p.301 ontkent dit, constateert geen tegenspraak tussen praxis en rechtsboeken(bv. Saksenspiegel).

⁷⁴ de Monté, Hoofdpijnen, p.91-93, en p.136-137.

⁷⁵ de Monté, Hoofdpijnen, p.94-95.

⁷⁶ Een en ander over de Rijksheerlijkheden.

De zgn. heerschilden hadden nog een andere functie: aan hen had de Gouden Bulle van 1356 de toegang tot de Rd gekoppeld, indien we even afzien van de latere stemmen van de rijkssteden. De rijksvorsten met de graven en vrije heren kregen het recht, bij meerderheid van stemmen over rijksaangelegenheden te beslissen, zij het dat de kring der bevoegdheden nog niet geheel vaststond. De rijksridders, die met de voorschreven rijks(dag)adel tezamen de ROM adel vormden hadden geen stem of zetel op de Rd.⁷⁷ Staatsrechtelijk weerspiegelde zich op die wijze het feit, dat de ridders in de heerschildenhierarchie in het vijfde en zesde schild (Saksenspiegel) werden thuisgebracht. Met de afwezigheid op de Rd correspondeerde tevens de niet-participatie aan de kreitsdagen: geen rijks(dag)stand, dus ook geen kreits(dag)stand,⁷⁷ zij het dat op die regel menige uitzondering mogelijk was.

Binnen de rijksstanden onderscheidde men op de Rd twee colleges: de keurvorsten vormden het eerste, de andere vorsten met de graven en vrije heren het tweede. Daarbij kwam een derde college van de rijkssteden.⁷⁸ Binnen het tweede, de rijksvorstenraad, ontwikkelde zich in de 16de eeuw de situatie zo, dat de vorsten elk één (zgn. „Virilstimme”), de graven en heren echter met zijn allen vier stemmen hadden (zgn. „Kuriatstimme”).⁷⁸ Volgens Schröder⁷⁹ waren de meeste vorstendommen rijkslenen, de niet-vorstelijke territoria (graafschappen en vrije heerlijkheden) echter deels rijksleen, deels rijksachterleen, deels allodiaal. Zulke allodiale heerlijkheden (bv. Bronkhorst, Rijckholt, Meijel) werden wel als leen van de zon („zonneleen”) geconstrueerd, waardoor tot uitdrukking kwam, dat men geen andere leenheer erkende.⁸⁰

Een andere kwestie is, of al deze kleinere landsheerlijkheden, de al

⁷⁷ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.150,181,134-135.

⁷⁸ Schröder, *Lehrbuch*, p.904-905. Vier kuriatstemmen hadden de graven en heren vanaf 1653; tussen 1641-1653 drie; daarvoor twee. De stemmen kwamen toe aan de zgn. gravenbanken, de gravencolleges, nl. Wetterau en Zwaben (de 2 oudste), Frankenland (1641) en het Nedersaksisch-Westfaals gravencollege (1653). In analogie met deze graven- en herencolleges ontstonden ook de prelatencolleges of -banken, (Zwaben, Rijnland) waarop die rijksprelatten (bestuurders van staatsrechtelijk ROM geestelijke stiftten) zetelden, die wel de rijksvorstenrang, maar geen virilstem hadden (Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.182). Rijksprelatten zonder de rijksvorstenrang zijn hoge uitzonderingen; dezen bezaten geen Rijks-, wel kreitsstandschap.

⁷⁹ Schröder, *Lehrbuch*, p.930-932.

⁸⁰ de Monté, *Hoofdlijnen*, p.43.

of niet allodiale, al of niet direct van het Rijk leenroerige, rijksgraafschappen en vrh, inderdaad wel via de gravenbanken aan de besluitvorming op de Rd deelnamen. In hoofdstuk V kom ik op details te dezer zake terug; hier wil ik slechts in het algemeen opmerken, dat zulks zeer vaak niet het geval was. Naast de ROM-heerlijkheden, die aan de rijksridders behoorden, en de jure van de Rd waren uitgesloten, ontmoeten we⁷⁹ geestelijke stichten en wereldlijke heren, die hun rijksstandschap verloren, of nooit ten volle veroverd hadden. Praktisch steeds bleven deze „quasi-rijksstanden” tevens buiten de kreitsindeling, en paraisseerden ze evenmin op de rijksmatrikel, noch op de zgn. „Kammer(ziele)matrikel”. Daarnaast bestonden nog de zgn. „Rezess” heerlijkheden, waarvan de oorspronkelijke landsheer zijn soevereiniteit aan ’n naburig vorst had overgedragen, onder voorbehoud echter van enkele soevereine rechten en van des vervreemders eigen ROM-heid.⁸¹ Vooral in de Maasvallei zullen we vele heerlijkheden ontmoeten, die op de rand van het Rijk leven, niet alleen geografisch, doch ook staatsrechtelijk, en zo sterk de indruk kunnen wekken, min of meer zelfstandige onderdelen van andere landsheerlijkheden te zijn. Als eenmaal een leenverhouding met een naburig vorst was aangegaan, was het moeilijker van deze onafhankelijk te blijven, dan van de verre Keizer-leenheer.

Slechts in Friesland en de eveneens Friese Ommelanden heeft zich gedurende de Middeleeuwen geen blijvende landsheerlijkheid ontwikkeld; deze streken stonden direct onder de Keizer, ook al had deze er praktisch vrijwel geen gezag. De inwoners van de ROM Friese landen konden zich vrije Friezen noemen: hun ontbrak een landsheer.⁸² Deze ROM-heid vormt derhalve een derde betekenis van dit woord, naast de leenrechtelijke (rijksvazalliteit) en de staatsrechtelijke (soevereiniteit).

Voordat ik overga tot de korte beschrijving van de Nederlandse lotgevallen ná het Interregnum, wil ik, gedeeltelijk daarop vooruitlopende, een enkele opmerking maken over de positie van Brabant ten opzichte van de omringende territoria. De Rd van Schwäbisch Hall (1190) had aan de formele aanspraken, welke de hertog van Brabant eventueel nog kon doen gelden tegenover de zuidoostelijke Nederlanden krachtens zijn hertogelijke waardigheid elke juridische grondslag ontnomen. Loon, Kleef en Gelre behoefden evenmin als Luik, Rijks-

⁸¹ Schröder, Lehrbuch, p.932.

⁸² de Monté, Hoofdlijnen, p.96-97.

vlaanderen, Namen of Henegouwen verplichtingen tegenover de hertog te erkennen.⁸³ Het hertogdom werd tot Brabant teruggebracht. Opmerkelijk is dan wel, dat blijkbaar intact bleef de benoeming door koning Koenraad III, in 1145 gedaan, van hertog Godfried III van Brabant tot erfelijk oppervoogd van alle kerken in Lotharingen, benoeming, waarop in later eeuwen nog aanspraken gefundeerd werden.⁸⁴ Tijdens het Interregnum stelde de Romeinse koning Alfons van Castilië hertog Hendrik III (1257) aan tot beschermer van het land tussen Rijn en zee, en van Westfalen, hem opdragende „*curam et universalem custodiam, defensionem et tuitionem super vasallos . . . ac omnia et singularia jura, ad culmen imperiale spectantes, a Brabantia usque ad Renum, . . . et a terminis diocesis Trevirensis in descensu Reni usque ad mare, cum oppidis Dusporch, . . . et quibuslibet villis et juribus per totam Wesphaliam*”.⁸⁵

De verwerving van het hertogdom Limburg (1288) gaf Brabant een meer reële basis voor zijn superioriteit: de hertog van Limburg behoorde onbetwist van ouds de bescherming van het gebied tussen Maas en Rijn („*conductus et tuitio inter Rhenum et Mosam*”).⁸⁶ De kroon op Brabants streven werd in 1292 gezet door koning Adolf van Nassau, die Jan I van Brabant aanstelt tot eerste beschermer en algemeen vertegenwoordiger van de Keizer en het Rijk voor de rechten des Rijks tussen Moezel en zee, en in Westfalen.⁸⁷ Jan I werd „*advocatus principalis, et rector et iudex generalis, in aquis et in terris ad exercendum omnia quae pacis observantiam respiciunt*”. Opvolgende Keizers bevestigden deze diploma's,⁸⁸ zodat de hertog een zweem van het oude primaatschap inter pares behouden bleef.^{89a}

⁸³ Reese, *Die Niederlande*, p.164. Vgl. Munsters, *De heeren van Stein*, p.76.

⁸⁴ Zie Suringar, *Bijdrage*, p.151, en Pélerin, *Essais*, p.93-94,230. Volgens Bonenfant, *Du duché*, p.1151, betrof het slechts de oppervoogdij „*sur leurs possessions propres*”.

⁸⁵ Munsters, *De heeren van Stein*, p.77, nt. 6.

⁸⁶ Als nt. 85, p.80/81.

⁸⁷ Als nt. 85, p.87; Boeren, *LV II*, p.74.

⁸⁸ Als nt. 85, p.91. Zie nog p.122 ald. omtrent de benoeming van Wenceslas van Bohemen, hertog van Brabant, in 1366 tot rijksvicaris door zijn halfbroeder Keizer Karel IV.

⁸⁹ Verg. de titel van Hoofdstuk IV van Gosses-Post, *Handboek: „De vorstendommen zelfstandig”* (vanaf 1256, dood van koning Willem).

^{89a} Bonenfant, *Du duché*, p.1162, toont aan, dat in het derde kwart van de

Na het Interregnum mogen we de Nederlandse vorstendommen als zelfstandig beschouwen.⁸⁹ Voor ons onderwerp van belang is dan nog slechts, na te gaan hoe deze landsheerlijkheden langzamerhand steeds meer in één hand kwamen.

In het voetspoor van Strubbe-Voet⁹⁰ kunnen we als wereldlijke Nederlandse landsheren in alphabetische orde opsommen Brabant, Gelre, Henegouwen, Holland-Zeeland, Limburg, Loon, Luxemburg, Namen en Vlaanderen. Als geestelijke vorsten kunnen we daar de bisschoppen van Kamerijk, Luik en Utrecht aan toe voegen. Door huwelijk, vererving en andere oorzaken zijn deze 12 landsheerlijkheden ten laatste gekomen aan één wereldlijk vorst, de hertog van Bourgondië, en aan een geestelijke: de Luikse bisschop.⁹¹

De hiervoor (nt. 44) ter sprake gebrachte vereniging van Vlaanderen en Henegouwen onder de Vlaamse graven nam in 1244 een einde door het kinderloos overlijden van de gravin Johanna. Tengevolge van een scheidsrechterlijke uitspraak van de Franse koning Lodewijk IX kwam Vlaanderen aan de Dampierres, Henegouwen aan het geslacht Avesnes,⁹² hoewel de Romeinse koning Willem Rijksvlaanderen aan de Avesnes had toegewezen. Eerder, nog als graaf van Holland, had Willem aan Jan van Avesnes zijn zuster Aleida tot vrouw gegeven. Aleida's zoon Jan van Avesnes werd graaf van Holland (Jan II, 1299-1304) en van Henegouwen (Jan I, 1280-1304).⁹³ Van 1299 af worden Holland en Henegouwen in personele unie geregeerd.

De vereniging van de hertogdommen Limburg en Brabant was enige

twaaalfde eeuw het hertogschap als zelfstandige factor expireert: de Rd van Schwäbisch Hall bezegelt deze ontwikkeling.

⁸⁹ Chronologie, p.347.

⁹¹ de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, geeft enige bijzonderheden over de leenbanden tussen Rijk en: Brabant (p.9-14), Limburg (15-17), Luxemburg (17-19), Namen (19-21), Henegouwen (21-23), (Rijks-)Vlaanderen (24-29), Luik (29-33), Holland (34-38), Utrecht (39-42) en Gelre-Zutphen (42-43).

⁹² Gosses-Post, *Handboek*, p.93: Johanna's erfgename en zuster, Margareta, was twee maal gehuwd geweest, nl. met Burchard van Avesnes en Willem van Dampierre. Uit beide huwelijken waren kinderen geboren; Margareta beschouwde de Dampierre's als haar rechtmatige opvolgers, tot ongenoegen van de Avesnes.

⁹³ Gosses-Post, *Handboek*, p.151, memoreert, dat de Duitse koning, Albrecht I, zich tegen deze opvolging verzette, Holland als opengevallen leen beschouwde en Jan van Avesnes in 1300 te Nijmegen ter verantwoording riep. Al deze koninklijke dreigementen waren loos, en brachten in de feitelijke toestand geen verandering.

jaren tevoren op het slagveld (Woeringen, 1288) tot stand gebracht: Jan van Brabant versloeg, door Gulik, Kleef en Holland geholpen, zijn tegenstander Reinoud van Gelder en diens medestanders, de Keulse aartsbisschop Siegfried, de graaf van Luxemburg en vele anderen. Zo werden beide hertogdommen verenigd, en de Keulse aspiraties in Nederlotharingen, nog daterend uit de tijd van bisschop Bruno, voorgoed verijld. Voor Gelre was de Maasvallei voortaan in het Zuiden gesloten; het gewest moest zijn ontwikkelingsgang gaan vervolgen in de richting van zijn tegenwoordige gedaante.⁹⁴

Holland en Henegouwen geraakten, na het uitsterven van het huis van Avesnes in de persoon van Margaretha, echtgenote van Keizer Lodewijk van Beieren (1356), aan het huis van Beieren (Wittelsbach),⁹⁵ en kwamen reeds bij leven van de laatste nederlandse Wittelsbach, Jacoba van Beieren, aan hertog Philips van Bourgondië (1433), bijg. de Goede. Hertog Philips de Stoute⁹⁶ was in 1369 gehuwd met Margaretha van Male, de erfdochter van het huis Dampierre. Door de dood van zijn schoonvader, Lodewijk van Male (1384) kwam hij, namens zijn vrouw, aan de regering in Vlaanderen, Artesië, het Vrijgraafschap, Névers, Rethel, en de heerlijkheid Salins.⁹⁷ Zijn kleinzoon, Philips de Goede (1419-1467), kocht in 1429 het graafschap Namen⁹⁸ en kreeg in 1430 ook Brabant en Limburg in zijn bezit. Deze beide hertogdommen waren reeds eerder in het bezit van het Bourgondisch huis gekomen, Limburg in 1387,⁹⁹ Brabant in 1390¹⁰⁰ doch Philips de Stoute en Margaretha van Male hadden deze gewesten, om de Brabantse zelfstandigheid te ontzien, voor hun tweede zoon Antoon bestemd. Aan hem had in 1404 de overdracht van de — bij de schenking voorbehou-

⁹⁴ Gosses-Post, Handboek, p.102-104; Boeren, LV II, p.50 benadrukt, dat bij Woeringen de inzet was: het leiderschap in Nederlotharingen. Partijen waren Keulen en Brabant.

⁹⁵ Gosses-Post, Handboek, p.174-209.

⁹⁶ Overleden in 1404: Gebhardt, Handbuch I, p.722.

⁹⁷ Pirenne, Geschiedenis II, p.200. Sedert 1363 bezat Philips de Stoute het hertogdom Bourgondië, sedert 1390 het graafschap Charolais (Pirenne, *ibid.*).

⁹⁸ Gebhardt, Handbuch I, p.574.

⁹⁹ Zo P. C. Boeren op p.90 van: Oud- en Nieuw Limburg, in: Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde 80 (1964), 81-92. Vgl. dez. in LV II, p.56/57. Gosses-Post, Handboek, p.188 is niet zo stellig.

¹⁰⁰ Gosses-Post, Handboek, p.188; deze wijst er nog op, dat de hertogin Johanna Brabant als een allodium aan Philips de Stoute schonk, ongeacht het leenrecht.

den¹⁰¹ — hoogheidsrechten plaats van het hertogdom Brabant. Antwerpen en Mechelen keerden bij deze gelegenheid tot Brabant terug.¹⁰² Limburg was van 1387-1405 in een personele unie met Bourgondië verenigd als eerste gewest der Nederlanden.⁹⁹ De unie met Brabant zou officieel eerst in 1416 hersteld worden (zijdlinie van het Bourgondisch huis). Daar Vlaanderen formeel pas na de dood van de laatste gravin, Margaretha van Male in 1405, met Bourgondië verenigd zou worden onder Jan zonder Vrees, is Limburg het eerste der lage landen geweest, dat rechtstreeks onder bestuur van de Bourgondische hertog stond.⁹⁹ Na het uitsterven van de zijdlinie in 1430 kwamen de twee hertogdommen definitief aan Philips de Goede.

Limburg, Vlaanderen, Namen, Brabant, Holland-Zeeland en Henegouwen; aan deze reeks voegde Philips de Goede in 1451 Luxemburg, hertogdom sedert 1354 toe.¹⁰³ Op de bisdommen Luik, Utrecht, en Kamerijk wist hij invloed te krijgen en uit te oefenen, de temporaliteit verwierf hij echter niet.¹⁰⁴

Hoe stonden de Keizers van het heilige Romeinse Rijk tegenover deze machtsconcentratie in handen van een tak van het huis van Valois? Koning Sigismond (1410-1437), zoon van de Keizer Karel IV (1346-1378) uit het Luxemburgse huis, en zelf hertog van Luxemburg vanaf 1419, begon in 1413 een groots opgezette campagne tegen Bourgondië, die weinig effect sorteerde.¹⁰⁵ Nimmer erkende hij de Bourgondische verworvenheden binnen het Rijk, daar hij, conform het rijksleenrecht, het principe van de erfopvolging in de vrouwelijke lijn, waarop de Bourgondische verkrijgingen doorgaans berustten, niet wilde erkennen.¹⁰⁶ Inderdaad stelt Stengel,¹⁰⁷ dat rijkslenen niet op vrouwen en zijdmagen vererfd, doch aan het Rijk terugvielen, dit echter om-

¹⁰¹ Strubbe-Voet, Chronologie, p.359.

¹⁰² Gosses-Post, Handboek, p.189.

¹⁰³ Gebhardt, Handbuch I, p.574; Gosses-Post, Handboek, p.217 geeft 1441. De usurpatie van van Luxemburg heeft geruime tijd gevegd. Zie ook de Borchgrave, Histoire des Rapports, p.69/70.

¹⁰⁴ Gebhardt, Handbuch I, p.574.

¹⁰⁵ Gosses-Post, Handboek, p.194/5.

¹⁰⁶ Gebhardt, Handbuch I, p.576; de Borchgrave, Histoire des Rapports p.62 e.v.

¹⁰⁷ Land- und lehnrechtliche Grundlagen, p.334. De Borchgrave, Histoire des Rapports, p.45, stelde dat Lotharingen en Holland manlijke, doch Brabant, Limburg, Luxemburg, Henegouwen en Rijksvlaanderen vrouwelijke lenen waren.

streeks 1180. Rousseau¹⁰⁸ meent, iets voorzichtiger, dat, hoewel in het algemeen in de 12de eeuw in Lotharingen dochters, bij gebreke van zoons, in de lenen harer vaders mochten opvolgen, daartoe bij rijkslenen de toestemming van de Keizer nodig was. Het door koning Hendrik VI in 1190 aan hertog Hendrik I van Brabant toegekende Jus Brabantinum maakte erfopvolging in de vrouwelijke lijn voor Brabant mogelijk.¹⁰⁹ Post noemt Henegouwen een spilleen, doch vindt, dat Holland en Zeeland op goede gronden als zwaardlenen beschouwd konden worden.¹¹⁰

Hoewel dus uit de opmerkingen van voornoemde schrijvers een genuanceerder beeld van de leenrechtelijke toestand in de Nederlanden gevormd kan worden, dan de bij Gebhardt¹⁰⁶ aan koning Sigismond toegeschreven visie veronderstelt, is het duidelijk, dat de wijze waarop de Bourgondiërs de diverse gewesten verenigden, de jure niet onberispelijk was. De facto echter waren de Keizer en het Rijk, bij gebrek aan voldoende machtsmiddelen, of een voldoende sterke factie binnen de gewesten, niet in staat, de toestand in de door hen wenselijker geoordeelde zin te wijzigen. Sigismond en zijn opvolger Frederik III (1440-1493) moesten zich in feite binnen het Rijk beperken tot pogingen de rijks- en landvrede te handhaven.¹¹¹ Het fijnontwikkelde politiek instinct van Frederik III, een lid van het Habsburgse huis,¹¹² wees hem echter de weg, om met onuitputtelijk geduld Boemen, Hongarije en ook Bourgondië voor zijn huis te verwerven. Op de

¹⁰⁸ Actes, p. cxix van de Inleiding. Zo ook: Schoos, *Le développement*, p.114, inzake Luxemburg (anno 1226).

¹⁰⁹ Reese, *Die Niederlande*, p.240-5, suggereert althans deze verlening van het Jus Brabantinum door Hendrik VI. Veiliger is, dit met Pirenne, *Geschiedenis I*, p.213 op 1204 te dateren (verlening door Philips van Zwaben).

¹¹⁰ Gosses-Post, *Handboek*, p.174/5. Volgens Turba, *Ueber das rechtliche Verhältnis*, p.6, was in de Noordwestelijke rijksgebieden het vrouwelijk erfrecht in 1473 reeds lang in gebruik (i.v.m. rijksleen Gelre).

¹¹¹ Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.150. Franklin, *Das Reichshofgericht I*, p.313-317, geeft bijzonderheden over de rijksrechtelijke aspecten van de opvolging in Holland (Jacoba door Philips geprest), Brabant (in 1430 Philips niet de juridisch sterkere) en Gelre (ondanks rijksban en grote ban tegen Arnold van Egmond's aanhangers nl. standen en inwoners van Gelre en Zutphen werd Adolf van Berg niet als hertog erkend). Zie van Mieris, *Groot Charterboek IV*, p.477-478 over de belening van Jan van Beieren door Sigismond met Holland (na dode van Willem VI: teruggevallen zwaardleen), in 1417.

¹¹² Gebhardt, *Handbuch I*, p.576.

belangen van het Rijk was de aandacht van Frederik III bijna nimmer gericht; gelijk de eerste Habsburger op de Duitse troon, koning Rudolf, poogde hij het familiebezit van de Habsburgers, het zgn. huisgoed, zoveel mogelijk uit te breiden.¹¹³ Tegenover Philips de Goede beperkte hij zich tot de eis, dat deze de leenhoogheid van het Rijk over de Bourgondische aanwinsten zou erkennen.¹¹⁴ Vanaf 1462 overwoog de Keizer, om zijn zoon Maximiliaan te doen huwen met de enige dochter van Philips' zoon Karel, te weten Maria van Bourgondië. Dat dit plan geheel verwezenlijkt is, door een huwelijk, gesloten enkele maanden na het overlijden van Karel de Stoute is een triomf van Keizer Frederik geweest. Met Karel de Stoute is het Rijk niet in het reine gekomen. Slechts met Gelre en Zutphen, niet met zijn andere gewesten werd hij door de Keizer beleend;¹¹⁵ zijn poging, het Karolingisch Middenrijk, of het Noordelijk deel daarvan, te herstellen, toen het Romeins koningschap hem niet te beurt was gevallen, eindigde op het slagveld van Nancy, waar Zwitsers, Elzassers, de Habsburger Sigmund van Tirol en hertog René II van Lotharingen zich tegen hem hadden opgesteld. Voor de Nederlanden, in ons kader, van belang was zijn penetratie in Gelre (1473) voorbode van een definitieve vereniging met Bourgondië, en de oprichting van het Parlement te Mechelen, zelfstandige juridische sectie van de Grote Raad. Overigens kan Karel's regering in binnen- en buitenlandse politiek een mislukking genoemd worden.¹¹⁶

De Bourgondische erfenis te behoeden tegen het drijven van de Franse koning, en tegenover het particularisme der gewesten, dit was de grote taak van Maximiliaan van Habsburg, echtgenoot van de erfdochter Maria.¹¹⁷ Het slot van de rekening met Frankrijk was, dat

¹¹³ Over Rudolf van Habsburg: Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.146, Gebhardt, *Handbuch I*, p.391 e.v.; over Frederik III: Mitteis, p.150.

¹¹⁴ Volgens Gosses-Post, *Handboek*, p.217 heeft deze verheffing nooit plaatsgevonden. Evenmin is de wens van Philips ingewilligd, een zelfstandig, aan het Rijk niet leenroerig, koninkrijk Friesland voor hem te creëren (Post, *ibidem*; Huizinga: *Uit de voorgeschiedenis van ons nationaal besef* (Verz. Werken II, p.97-160) geeft een interessante opsomming van territoiren, die Philips — buiten de reeds verworvene — onder deze Friese kroon wilde brengen.)

¹¹⁵ U&A I, nr. 5. Over Karels koningschap verg. Gosses-Post, *Handboek*, p.223; Gebhardt, *Handbuch I*, p.576/577; Huizinga, als nt. 114, p.129/130. Over de beleening met Gelre: Turba, *Ueber das rechtliche Verhältnis*, p.4.

¹¹⁶ Over Karel: Gosses-Post, *Handboek*, p.222-227.

¹¹⁷ U&A I, nr. 6: in 1478 beleende Frederik III zijn schoonzoon en dochter met

het hertogdom Bourgondië en Picardië aan Frankrijk verloren gingen, de Nederlanden en het Vrijgraafschap behouden bleven. Zo luidde de Vrede van Senlis (1493), gesloten tussen Maximiliaan en Lodewijk XI. Het grootste deel van het graafschap Artesië en geheel Vlaanderen werden onder „de Nederlanden” begrepen.¹¹⁸ Binnen die Nederlandse gewesten wist Maximiliaan, Romeins koning sedert 1486, met de wapens het Bourgondisch-Habsburgs gezag (Maria van Bourgondië overleed in 1482, waarna haar echtgenoot regent voor de minderjarige hertog Philips de Schone werd) te handhaven.

Hertog Philips de Schone aanvaardde in 1494 zelve de regering over de Bourgondische landen; zijn vader richtte zijn aandacht daarna op het bestuur van de Habsburgse landen, in 1490 verworven, en op de problemen van het Rijk, waarvan de Keizer, Frederik III, in 1493 was overleden.

De jonge Philips deed wel leenhulde voor Vlaanderen en Artois aan de Franse koning, niet evenwel voor de rijkse gewesten aan de Duitse koning.¹¹⁹ Gelre, in 1473 door Karel de Stoute binnen de Bourgondische sfeer getrokken, had in 1492 hertog Karel, kleinzoon van hertog Arnold, die in 1472 het land aan de Stoute in pand had gegeven, met vreugdebetoon ontvangen. Koning-leenheer Maximiliaan toonde zich ijveriger Gelre weer in het gareel te brengen, dan zijn zoon Philips, de rechtstreeks-belanghebbende. Eerst nadat deze terwille van de Spaanse belangen,¹²⁰ met Frankrijk — bondgenoot van Karel van Gelre — tot overeenstemming was gekomen, greep hij Gelre aan. Een definitieve oplossing werd door Philips' dood (1506) verijdeld.

Onder Philips' zoon en opvolger, Karel V (1506-1555, tot 1515 onder regentschap van zijn grootvader Maximiliaan en zijn tante Margaretha van Oostenrijk) werd Gelre, als laatste Nederlandse gewest in

de rijkslenen Bourgondië (hertogdom), Brabant, Lotharingen, Limburg, Luxemburg, Gelre, Vlaanderen, Bourgondië (graafschap), Holland, Zeeland, Artois, Namen, Zutphen, Henegouwen, het Markgraafschap (Antwerpen), Friesland, Salins, Mechelen c.a. Enige Franse lenen zijn hier wel tussendoor gestrooid, meen ik.

¹¹⁸ Gebhardt, Handbuch I, p.578.

¹¹⁹ Gosses-Post, Handboek, p.243/4; de Borchgrave, Histoire des Rapports, p.98 vermeldt echter wel een belening in 1495 door Maximiliaan.

¹²⁰ Gosses-Post, Handboek, p.244-245: Philips' echtgenote, Johanna van Arragon, was door het overlijden van enige familieleden erfgename van Castilië en Arragon geworden.

1543 onder de heerschappij der Habsburgers gebracht.¹²¹

De strijd om Gelre had de regering voorts de kant van het Noorden opgedreven; daarom had zij het sticht Utrecht in 1528 gesaeculariseerd,¹²² en niet het wereldlijk gezag van de bisschop van Luik, hoewel dit al veel vroeger daartoe voorbestemd leek.¹²³

Ook het voorheen niet-landsheerlijke Friesland kwam onder de Habsburgers: George van Saksen, opvolger van de door koning Maximiliaan met Friesland beleende hertog van Saksen, Albrecht, stond in 1515 zijn rechten op Friesland (uitgesloten Oost-Friesland, een zelfstandig graafschap) aan Karel V af.¹²⁴

Zo waren in 1543 van de 12 „landsheerlijkheden” der Nederlanden er 9 in de hand van Karel V, Keizer van het Duitse rijk sedert 1530. De nieuw-geschapen landsheerlijkheid Friesland kan als 10de gewest hierbij worden geteld, het gewezen Franse graafschap Artesië¹²⁵ als elfde. Het in het spraakgebruik algemeen bekende getal *zeventien* der gewesten kan op meerdere wijzen berekend worden.¹²⁶

Buiten het Habsburgse blok bleef het prins-bisdom Luik, waarmee door koop in 1366¹²⁷ het graafschap Loon verenigd was. Over het stift Kamerijk, dat sterk onder Habsburgse invloed stond, doch in de 17de eeuw aan Frankrijk verloren ging kom ik te spreken in Hoofdstuk V. Datzelfde geldt voor het zogenaamde hertogdom Bouillon.

AFDELING 3:

GEWESTEN MET EEN UITZONDERINGSPOSITIE

Reeds eerder kwamen de voorrechten en vrijheden ter sprake die de

¹²¹ Gosses-Post, Handboek, p.269: Verdrag van Venlo dd. 7 sept. 1543. Tekst in U&A I, nr. 310.

¹²² Gosses-Post, Handboek, 263-264: gekozen bisschop Hendrik van Beieren geeft het wereldlijk gezag over het Nedersticht over aan Karel de Vijfde. De Paus keurt dit in 1529 goed.

¹²³ Gosses-Post, Handboek, p.272.

¹²⁴ Gosses-Post, Handboek, p.254. Ibid. p.259-260: in 1524 werd de verhouding tussen Karel V en Friesland geregeld.

¹²⁵ Gebhardt, Handbuch II, p.96; Gosses-Post, Handboek, p.264: bij de vrede van Kamerijk (1529) deed de Franse koning Frans I afstand van de leenrechten op Vlaanderen, Artesië en het Doornikse. De vrede van Crécy (1544) bevestigde dit.

¹²⁶ Samenvattend: F. Doeleman, Oude en nieuwe problemen om de zeventien Nederlanden, in TRG 39 (1971), 273-287.

¹²⁷ Strubbe-Voet, Chronologie, p.378.

keurvorsten krachtens de Gouden Bulle van 1356, Oostenrijk en Bohemen uit anderen hoofde genoten. Kort samengevat waren de verschillen tussen de keurvorstelijke appel- en de erflandse exemtieprivileges de volgende: de keurvorsten konden door hun onderdanen voor het RKG gedaagd worden, de Oostenrijkse en Bohemer vorsten niet; de appelprivileges baatten niet, als landsheren onder elkander wilden procederen en ten slotte bestond op de keurvorstelijke privileges steeds de uitzondering voor het geval van rechtsweigeren of -vertraging, zoals talrijke procedures inzake „denegata vel protracta justitia” aantonen. Ook die uitzondering gold voor Oostenrijk niet.¹²⁸ Ik zou thans de privileges van de Nederlandse gewesten willen bespreken, en daarbij de overeenkomsten en verschillen met voorgaande gunstbrieven willen aangeven.

Geen der Nederlandse vorsten was keurvorst, maar vóór deze groten des Rijks had de Brabantse hertog Jan III in 1349 van de toen nog Romeins koning zijnde Karel IV voor zijn hertogdommen Lotharingen, Brabant en Limburg, het Markgraafschap van het Heilige Rijk (Antwerpen) en hun aanhorigheden een eigen — ook „Gulden” geheten — Bulle verworven.¹²⁹ Indien we in het oog houden, dat Johanna, erfdochter van Jan III van Brabant in 1351 huwelijksvoorwaarden aanging met Wenceslas van Bohemen, halfbroer van Karel IV en dat na de dood van Jan III in 1355 inderdaad, overeenkomstig de wens van adel en steden, Johanna en haar gemaal de regering over Brabant en Limburg op zich zouden nemen, dan wordt het duidelijk, dat we de-

¹²⁸ Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.39/40.

¹²⁹ Afgedrukt bij U&A I, nr. 195 „datum Aquisgrani a.d. 1349, indictione secundo, octavo kalendas Augusti”, ofwel 25 juli 1349. Dezelfde tekst bij de Borchgrave, La bulle d'or, p.89-92, doch dan als gegeven te Wusthark, „IIIe calendes marcii Augusti regnorum nostrorum anno tertio” (vidimus van 1415), en bij de Borchgrave, Histoire des Rapports, p.413/414, gedateerd „A.D.MCCCXLIX, indictione secunda, tertio kalendas Martii, Regnorum nostrorum anno tertio”. Op 27 februari 1349 vaardigde Karel IV dus dezelfde bulle uit; „Wusthark” is m.i. Wustherk of Herk-de-Stad in Belgisch Limburg, gelijk G. J. de Corswarem, Mémoire historique et étymologique sur les noms des anciens habitants, territoires, communes et hameaux de la Province de Limbourg, in: BSSL 6 (1863), 39-183, opmerkt (p.87 nt. 5 ald.). Verkooren, Inventaire des chartes, prem. partie, t. II, nr. 798 (dd. 27-2-1349) maakt er „Königs-Wusterhausen” van (Reg. Bez. Potsdam) terwijl op 1 maart 1349 de koning te Maastricht was: Verkooren, ibid., nr. 799. Böhmer-Huber, Regesta Imperii VIII, nr. 877 jagen de koning naar „Westkerk op het eiland Tholen”.

ze Gouden Bulle in het kader van de Luxemburgse familiepolitiek mogen stellen. Zij zou tot in de 17de eeuw een voortdurende aanleiding tot Brabantse pretenties, en van ergernis voor de buurlanden vormen.¹³⁰

Karel IV bepaalde in dit beroemde stuk, dat over de „subditi vasalli ac servitores” van Jan III, diens erven en diens opvolgers, geen enkele wereldlijke of geestelijke autoriteit „in quibuscunque causis civilibus, criminalibus, realibus aut personalibus res, vitam contingentibus vel honorem” enige rechtsmacht in het tijdelijke mocht uitoefenen — op instigatie van wie dan ook — door de Brabantse ingezetenen te evoeren, te citeren, te appelleren, te bannen . . . „aut alios actus iuditiarios faciendo” tenzij eerst bewezen werd, dat door de „iudicibus officiatis et aliis fidelibus dictorum ducis haeredum et successorum ipsius” recht was geweigerd, en zij (klagers) „complementum iusticiae consequi (non)potuerint”. De koning overweegt verder, dat „Plerumque innocentes a quadam contagione nocentum persepe pericula dispendiorum videntur incurrere, cum is, qui reus non est, loco noxii detinetur”; hij wil de vazallen, subditi en servitores van Jan III en diens erven en opvolgers voor dit lot behoeden, en bepaalt daarom, dat niemand dier onderzaten in een aan het heilige Rijk onderworpen gebied „loco et vice alterius de eodem dominio, quacunque noxa seu debito involuti arrestari, impignorari seu detineri, rebus aut corpore molestari debeat” of andere violentiae of molestiae behoefde te ondergaan, tenzij „fortassis reum vel debitorem huius, qui viva voce manualiter non tractus, sed sponte propria se debitis seu delictis talibus obligasset, absque aliorum praeiuditio contingeret personaliter deprehendi”. Toegevoegd zij nog, dat al deze gunsten golden voor de vazallen, onderdanen etc., die binnen de hertogdommen Lotharingen, Brabant en Limburg, het Rijksmarkgraafschap, en de „appendia seu pertinentiae” van deze gebieden „constituti” waren.¹³¹

¹³⁰ Gosses-Post, Handboek, p.177; Gebhardt, Handbuch I, p.466; Pirenne, Geschiedenis II, p.163/4; Strubbe-Voet, Chronologie, p.358 (het bijgevoegde „v.Bremen” bij de naam van Wenceslas is wellicht „v.Bohemen”?).

¹³¹ Wauters, Table Chronologique, dl. X, p.337 noemt het stuk van 25 juli 1349 een „privilege”, dat van 27 februari 1349 de gouden bul (p.322 ald.). Wauters vermeldt die bul (van 27 februari 1349) nogmaals in dl. XI, stuk IV, p.221. In Anselmo, Placcaeten ende ordonnantien I, p.214 wordt het stuk van 25 juli 1349 op 8 augustus gedateerd. Böhmer-Huber, Regesta Imperii VIII, doen in hun regesten

Indien wij deze tekst met die van de Gouden Bul van 1356 vergelijken, valt ons op, dat voor de onderdanen van de keurvorsten de bescherming tegen voormelde conservatoire maatregelen ontbrak, doch dat daarentegen bij rechtsweigering in de jongste bul slechts het hofge-recht of de kamerrechter bevoegd verklaard werd. Het heeft er alle schijn van, dat Brabant cum annexis niet in het algemeen tegen de hof-rechter was beschermd; dat deed Sigismund in 1424.

Welke waren de annexen van Brabant en Limburg, door Karel IV bedoeld? Dat leert ons het bevelschrift van Karel IV, gegeven te Maas-tricht 1 maart 1349, gericht aan de „Senescalis et Castellanis” van de hertogdommen Limburg en Brabant, en van de provincies van „Rhodenae, quod s Hertogenrode appellari consuevit, et Carperen”, alsmede aan de baljuw van Nijvel en de schout van Antwerpen. Al deze beambten moeten de Gouden Bul in acht nemen, op straffe van 100 mark boete.¹³² De landen van 's Hertogenrade en Kerpen, deel van de Limburgse erfenis, waarvan Brabant sinds 1296 onbetwist meester was,¹³³ waren dus blijkens koninklijke verklaring onder diens gunstbetoon begrepen. Een confirmatie door Karel IV in 1354,¹³⁴ waarbij de Luikse bisschop de onderliggende partij werd, volgt dan nog op een uitbreiding, nl. over de „homines de Beringen et alii qui sunt de feodo seu advocatia ducis in terra de Los” in maart 1351,¹³⁵ voordat Karel's vrijgevigheid een einde neemt, is mijn indruk.

Zijn zoon, koning Sigismund (1410-1437) heeft de brabantse Gouden Bul in 1424 bevestigd en uitgebreid.¹³⁶ De uitbreiding gold in twee opzichten: vooreerst werden de „incolae” van de heerlijkheden Rode en Kerpen thans expressis verbis in de gunst begrepen, en voorts bepaalde de koning, dat de onderzaten niet voor de „curia imperialis”

van beide privileges (resp. nrs. 877 en 1090) het voorkomen of zij verschillend van inhoud zouden zijn. Wat mij onder ogen kwam wijst echter op identieke teksten.

¹³² de Borchgrave, La bulle d'or, p.93; Anselmo, Placcaeten ende Ordonnantien I, p.227; Verkooren, Inventaire des chartes, prem. partie, t. II, nr. 799.

¹³³ Boeren, LV II, p.52.

¹³⁴ Böhmer-Huber, Regesta Imperii VIII, nr. 1819.

¹³⁵ J. Paquay, De oudste oorkonden van Beeringen, in: BSSL 42 (1928), 55-66. Zie p.62/63 ald.

¹³⁶ Oorkonde van 6 januari 1424, vermeld U&A I, p.100. Afgedrukt bij Anselmo, Placcaeten ende Ordonnantien I, p.221.

in civiele of criminele zaken geëvoceerd mochten worden, tenzij eerst was bewezen dat door de gewone rechters justitie was geweigerd.¹³⁷

Op 5 maart 1512 heeft de gekozen Romeins Keizer Maximiliaan de privileges van zijn voorgangers bekrachtigd en uitgebreid,¹³⁸ zulks gedreven door een „pius affectus” jegens de hertog, ’s Keizers kleinzoon Karel (V) alsmede door de speciale noodzaak „generosi sanguinis et agnationis”. Geen enkel wereldlijk of geestelijk heer mag in civiele, criminele, zakelijke, persoonlijke of gemengde actiën — uitgezonderd slechts die waarin „in loco rei site” geprocedeerd kan worden met een actio „confessoria seu negatoria pro servitutibus aut ypothecaria, pro censu vel redditu annuo” — enige onderzaat, vazal of servitor van de hertog, of een andere inwoner, die binnen Lotharingen, Brabant, Limburg, het Markgraafschap, het land van Rode en Kerpen, of de bij deze gebieden behorende appendentia en connexa, zijn „domicilium, larem vel habitationem aut aliam quamlibet residentiam” heeft of „pro tempore” zal hebben, evoceren, dagvaarden, bannen, verbannen, noch — zelfs in zijn eigen district — hun personen, goederen, zaken, actiën of rechten in beslag nemen of panden, noch een eind- of interlocutoir vonnis tegen hen vellen noch anderszins tijdelijke rechtsmacht tegenover hen uitoefenen, tenzij eerst wordt bewezen, dat door de Brabantse hertog of diens „iudices officiati” en andere „fideles” van de hertog, die op dat tijdstip aangewezen waren om recht te doen, recht was geweigerd aan degenen, die wilden procederen.

Maximiliaan voegt aan dit privilege de non evocando voor de inwoners van Brabant, Limburg, Kerpen en Rode cum annexis toe een onbeperkt privilege de non appellando op de opperste rijksgerechten: indien iemand tegen gemelde inwoners enige actie wil inspannen, moeten deze processen tot en met de laatste instantie binnen ’s hertogs landen worden afgedaan, in dier voege, dat de sententies van de hertog, zijn kanselier, of andere consiliiarii geveld „in dictorum ducatum et alia(o?)rum ultra et citra Mosam dominiorum consilio, quod ipsius ducis consistorium omniumque predictorum incolarum et inhabitantium

¹³⁷ Sigismund adresseerde op 7 januari 1424 een soortgelijk bevelschrift als zijn vader in 1349 aan dezelfde beampten, nl. om de Gouden Bulle na te komen (Anselmo, Placcaeten ende Ordonnantien I, p.225; de Borchgrave, La bulle d'or, p.94).

¹³⁸ U&A I, nr. 114.

communis et suprema iusticie curia esse dinoscitur", de kracht van ge-
wijste zaak, en voortdurende en onintrekbare sterkte hebben, en daar-
van noch bij de Keizer, noch bij zijn opvolgers als koning of Keizer,
noch bij het „iudicium camere aule aut curie nostre imperialis seu
regalis, neque alius principis delegati aut . . delegandi" op enige wijze
geappelleerd, gerecurreerd¹³⁹, gereduceerd, gesuppliceerd of geprovo-
ceerd¹⁴⁰ kan worden.

Alwat enige rechter — zelfs de onze — tegen deze privileges onder-
neemt verklaart Maximiliaan voor nietig, terwijl hij alle hangende pro-
cessen, welke in strijd met dit privilege voor Maximiliaans eigen of eens
anders curie gevoerd worden uitblust (extinguit).

Terwijl dus voor de keurlanden Saksen en Brandenburg in het eerste
kwart der 16de eeuw de verhouding tot het Rijkskamergerecht geens-
zins tot volledige klaarheid was gekomen had de „pius affectus" van
Maximiliaan voor zijn kleinzoon en diens onderzaten bewerkstelligd,
dat het Hof van Brabant als rechter in laatste ressort optrad voor de in-
woners van de drie hertogdommen, Kerpen en Rode, en het Mark-
graafschap (Antwerpen). Mogelijk bleef m.i. wel overdaging bij rechts-
weigeren.

De laatste uitbreiding der Gouden Brabantse Bul vóór 1548 had
plaats op 1 juli 1530 door Keizer Karel V.¹⁴¹ Na de privileges van Ka-
rel IV, Sigmund en Maximiliaan te hebben geciteerd, vermeldt de Kei-
zer, dat hij ervan op de hoogte is, dat zijn voorganger, Romeins koning
Philips II van Zwaben, o.a. aan hertog Hendrik van Brabant had ge-
schonken in 1204¹⁴² de stad Maastricht met al haar gerechten en
toebehoren, zowel in als buiten de stad, tezamen met de kerk van St.
Servaas, welke schenking of concessie door diverse Keizers en konin-
gen is hernieuwd en bevestigd, in het bijzonder door Romeins koning
Frederik II bij privilege van 1214.¹⁴³ En, vervolgt Karel V, steunend
op deze en andere schenkingen hebben mijn voorgangers, hertogen van
Brabant, de stad Maastricht als een allodium en als verbonden, en ver-

¹³⁹ Vgl. Hermesdorf, *Te Hoofde gaan*, p.40, inz. „recurrere”.

¹⁴⁰ *Provocare* = oordeel schelden?

¹⁴¹ Afgedrukt in U&A I, nr. 195. Boeren, LV II, p.60, geeft als jaar 1531, en
stelt dat alle Landen van Overmaas in die uitbreiding betrokken waren.

¹⁴² NI 12 nov. 1204 (zie U&A I, p.101, nt. 1).

¹⁴³ Namelijk 2 sept. 1214 (zie U&A I, p.101, nt. 2).

enigd met, en geïncorporeerd in Brabant gehouden, gehad en bezeten.¹⁴⁴ Daar het Karels plicht is de privileges en vrijheden van Lotharingen, Brabant, Limburg, het Markgraafschap en Rode en Kerpen te verdedigen en uit te breiden, vernieuwt hij — *motu proprio principum, comitum et baronum nostrorum et Sacri Romani imperii accedente maturo consilio* — alle bestaande privileges zijner landen, en bepaalt hij bij eeuwig edict, dat Maastricht met alle bij — en toebehoren als een in het hertogdom Lotharingen en Brabant geïncorporeerd, en ermee verenigd, en erdoor geannexeerd allodium beschouwd en beoordeeld moet worden, derhalve in de Brabantse privileges begrepen. Voorts bepaalt de Keizer dat de inwoners van de „oude” landen en Maastricht noch door de Romeinse Keizers of koningen, noch door iemand anders, buiten gemelde hertogdommen etc. — *salvis exceptionibus in prioribus privilegiis comprahensis* — gedagvaard, overgedaagd, enz. enz. kunnen worden, noch tegen hun persoon of hun goederen geprocedeerd. Van de sententies en vonnissen van alle rechters in de „oude” landen en van de stad Maastricht, en van de schepenen van de hof van Lenculen, gemeenlijk geheten de Vroonhof, of van andere rechters, die in naam van de Brabantse hertog aldaar de justitie administreren kan noch op de Keizers, noch op de rechter van de keizerlijke of koninklijke kamer of curie, noch op een ander rijksgerecht, noch op dat van een gedelegeerd vorst, geappelleerd worden, doch alleen en uitsluitend op de onmiddellijk hogere, *in* de betreffende landen en Maastricht residende, rechters, en tenslotte op de Kanselarij en de Raad van Brabant. Alle tegenstrijdige gewoonten etc. worden vernietigd en opzijgezet. De Keizer heeft namelijk uit betrouwbare bron vernomen dat, tot grote schade van de privileges van Brabant, burgemeesters en „consules” en andere rechters in Aken, alsmede rechter en assessoren van het Rijkskamergerecht tegen zijn genoemde rechters in Maastricht op verzoek van al-en-niet Maastrichtse onderzaten, en zelfs op verzoek van de procuratores fiscales van het keizerlijk hof dagvaardingen, aanmaningen, dwangbevelen etc. hebben doen uitgaan, en de keizerlijke ban en andere straffen tegen hen hebben uitgesproken. Gemelde Maastrichtse rechters is bevolen, de processtukken m.b.t. voor hen in eerste instantie ge-

¹⁴⁴ Suringar, Bijdrage, p.80/81, wijst erop, dat het verbod van appel op Aken in 1530 aanduidt, dat de genoemde hertogen van Brabant Maastricht juist niet bij Brabant hebben ingelijfd. Zie verder Hoofdstuk V hierna.

voerde procedures, naar Aken of naar het RKG i.v.m. hoger beroep over te brengen. Dit alles is geschied tegen de zin van de Keizer, ten nadele van de privileges, en wordt door de Keizer geannuleerd, herroepen en voor eeuwig tot zwijgen gebracht. De Keizer scherpt allen, die in het Rijk recht spreken, — vooral rechters en bijzitters van het kamer-gerecht — (en al zijn deze rechtsprekers keurvorsten) in, aan het vorenstaande de hand te houden. Kanselier en raden van Brabant wordt opgedragen, op te treden tegen allen, die voorschreven privileges en vrijheden overtreden. Dezulken worden als rebellen tegen Keizer en Rijk beschouwd, en o.a. met de keizerlijke ban gestraft. Alwat kanselier en raden op dit stuk ondernemen, heeft dezelfde kracht, alsof de Keizer, zijn koninklijke of keizerlijke opvolgers, of het Rijkskamerge-recht diergelijks zelve verricht hadden.

Maastricht werd aldus door Karel V als een allodiaal bezit ingelijfd in het hertogdom Brabant,¹⁴⁵ terwijl de Maastrichtse burgers diensvol-gens sindsdien slechts aan hun onmiddellijke rechters, en in laatste res-sort aan de Raad van Brabant onderworpen zouden zijn.¹⁴⁶ Resume-rende mogen we stellen, dat Maximiliaan in 1512 Brabant, Limburg, het Markgraafschap, Rode en Kerpen reeds volledig aan de jurisdictie van het RKG had onttrokken, terwijl Maastricht, met al zijn „iusticiis et appenditiis et universo suo territorio, tam citra quam ultra Mosam” in 1530 die toestand bereikte. De andere landen van Overmaas (buiten Kerpen en 's Hertogenrade), zoals Dalhem, Valkenburg en Sprimont vond ik nergens uitdrukkelijk genoemd.¹⁴⁷

Welke waren de uitzonderingen, waarop Karel V doelde? Mijn ge-dachten gaan uit naar het geval van rechtsweigering en naar de

¹⁴⁵ Lünig, Codex, geeft nog als nr. cxcvi een diploma van 1 juli 1530 naast de besproken oorkonde van die dag, waarbij Maastricht expressis verbis nog eens uitdrukkelijk voor eeuwig met Brabant werd verenigd.

¹⁴⁶ Volgens Crahay, Coutumes Maestricht, p.xcii, verwekte deze maatregel groot ongenoegen te Maastricht, zowel wegens de onderschikking aan de Raad van Brabant, als wegens de minachting voor de rechten van de Luikse bisschop, die uit deze annexatie sprak. Op 24 januari 1532 werd het hoger beroep op de Raad van Brabant dan ook afgeschaft, en door appel op commissarissen vervan-gen. Zie verder hierover Hoofdstuk V, s. v. Maastricht.

¹⁴⁷ De onzekere positie dier landen blijkt m.i. uit het schrijven van het RKG dd. 22 mrt. 1530 aan landvoogdes Margareta, waarin rechter en assessoren zich excu-seren „de ne pouvoir se déporter de la connaissance des causes d'appel du pays d'Outre-Meuse” (Verkooren, Inventaire Luxembourg V, nr. 2236).

persoon van de landsheer, die nergens werd genoemd, derhalve justitabele van RKG en RHR bleef, zoals de keurvorsten. Misschien bedoelde Karel echter geheel iets anders, nl. het door zijn grootvader reeds gemaakte voorbehoud voor de zgn. zakelijke acties. De RKG-dossiers hebben mij op dit punt niet wijzer gemaakt. Wellicht zullen de bundels van de Grote Raad te Mechelen beter inzicht in de omvang van de Bul van 1530 kunnen verschaffen: zij werkte immers ten opzichte van alle niet-Brabantse gerechten.¹⁴⁸ Dat de Brabanders hun Gouden Bulle niet alleen als verdedigingsmiddel tegen overdaging buiten hun grenzen, maar ook als aanvalswapen benutten wanneer Brabanders als eisers optraden tegen niet-Brabantse wederpartijen, wil ik hier slechts vermelden.^{149, 150}

Ook Gelre had zeer vroegtijdig een privilege de non evocandi gekregen: op 5 september 1310 geeft Romeins koning Hendrik VII (van Luxemburg; 1308-1313) aan graaf Reinoud van Gelre (1271-1326) voor de „hominibus in ejus terra et opidis agentibus” de gunst, dat zij voor niemand voor het hofgerecht overgedaagd kunnen worden, noch terecht behoeven te staan voor de hofrechter, tenzij aan de eisers door de Gelderse graaf of diens rechters recht is geweigerd.¹⁵¹ In de door mij geraadpleegde Codex Diplomaticus II van Lünig vond ik geen latere bekrachtiging van dit privilege; wel spreekt het tractaat van Venlo van 12 september 1543, gesloten tussen de Keizer en de Staten van Gelre en Zutphen, erover: „Ende sal de Keyser bevestigen ende confirmeren t privilege de non evocando, van wijlen Keyser Henrick den vurschreven Landtschappen verleent”.¹⁵²

¹⁴⁸ Vgl. Fruin-Colenbrander, *Geschiedenis*, p.140-143.

¹⁴⁹ De Brabantse eisers trachtten nl. alle procedures voor Brabantse rechters te trekken, daar zijzelf niet buiten Brabant terecht zouden mogen staan. Vgl. de Borchgrave, *La bulle d'or*, p.82-89, en Armand, *De in jus vocando*, p.25-26. Deze praktijk bracht het tot vermelding in de zgn. Wahlkapitulationen van de Duitse koningen, nl. als „verübte Missbrauch”. Zie bv. U&A III, nr. 456, dd. 24 jan. 1690 (koning Jozef I).

¹⁵⁰ Volledigheidshalve zij hier vermeld de competentie-kwestie Grote Raad/RKG, voorkomend in: *Inventaris en beschrijving van de processtukken (dossiers) behorende tot de beroepen uit Holland*, berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen, door A. H. Huussen jr, dl. 4 (Amsterdam, 1967) dossier 363 (1156 oud).

¹⁵¹ Afgedrukt bij Pontanus, *Historiae Gelricae*, p.180 e.v.

Ik meen, dat dit privilege de Geldersen niet beschermde tegen dagvaarding in hoger beroep voor de rijksgerichten, met andere woorden, gelijk door mej. dr. Maris¹⁵³ is opgemerkt: de Gelderse hoven waren niet souverain, zoals de Raad van Brabant dat was.

Door de (Hollandse) koning Willem werd op 18 juni 1252(?) een bij van Mieris¹⁵⁴ afgedrukt privilege verleend aan de „Cives Trajectenses”, inhoudende „ut nullus Princeps, Marchio, Dux, Comes, vel Nobilis, Ecclesiastica vel saecularis Persona, aliquem ipsorum civium, vel in civitate ipsa manentium, extra muros civitatis ejusdem, nisi Imperator vel Rex, super his, quae ad iudicium saeculare spectant duntaxat, possit ad iudicium evocare, citare seu etiam coram aliquo convenire, cum parati existant coram Episcopo Trajectensi, eorum Domino vel Iudice, qui pro tempore fuit deputatus ab ipso in civitate Trajectensi praedicta, exhibere cuique justitiae complementum”. De Utrechtse burgers werden derhalve beschermd tegen overdaging, tenzij de Keizer of koning dit deed. Romeins koning Wenceslas bevestigt op 15 maart 1381¹⁵⁵ alle privileges van de stad Utrecht. Specifieke vermeldingen van Willems privilege vond ik nergens, tenware men in de brief van Keizer Frederik III, waarin deze bisschop David van Bourgondië verlof geeft een Raad van appel in te stellen¹⁵⁶ de woorden „nisi appellatione ad Caesareum nostrum tribunal facta suspensa essent” als

¹⁵² Tractaat van Venlo in: Groot Gelders Placaetboek, door W. van Loon e.a., 3 dln., 1701-1740. Tractaat in dl. I, p.27 e.v.

¹⁵³ A. J. Maris, De Raadkamers of Hoven van Karel den Stoute in Gelre, 1473-1477, in: Gelre 56 (1957), 45-123. Zie p.51/52. Fruin-Colenbrander, Geschiedenis, p.142, lijkt mij het verschil tussen evoceren en appelleren te miskennen.

¹⁵⁴ Groot Charterboek I, p.267. Zie ook de Borchgrave, Histoire des Rapports, p.41; Armand, De in jus vocando, p.23.

¹⁵⁵ Van Mieris, Groot-Charterboek III, p.379.

¹⁵⁶ J. van de Water, Groot placaatboek . . van Utrecht, Utrecht, 1729, 3 dln. Brief van Frederik III in dl. II, p.948/9 (anno 1473). De Keizer machtigde de bisschop, van de vonnissen van het zgn. Landrecht beroep open te stellen op de bisschoppelijke Raad; vgl. Immink, De wording, p.285. Voorheen stond tegen de beslissingen van het Landrecht rechtstreeks beroep op het keizerlijk kamergerecht open: Immink de wording, p.255, bijz. nt. 2, p.285/6, p.289. Vanaf 1473 was de bisschoppelijke Raad tussen Landrecht en kamergerecht geschoven, met behoud dus van het recht van appel op de Keizer. In 1477 verdween de gehele competentie van de Raad als appelgerecht weer: Immink, De wording, p.293. Rechtstreeks beroep op het kamergerecht herleeft dan: *ibid.*, p.294.

een reminiscentie aan het keizerlijk recht van evoceren mag beschouwen.

Hier zij hetzelfde opgemerkt als inzake Gelre: hoger beroep werd m.i. door dit privilege niet uitgesloten.

Uit de toon valt enigszins het privilege, 26 januari 1384 door koning Wenceslas gegeven aan de onderdanen van de landen van des konings schoonvader, Albrecht, paltsgraaf bij de Rijn, hertog van Beieren, graaf van Henegouwen, Holland etc. te weten Holland, Zeeland en Friesland.¹⁵⁷ Niemand mag de graven, baronnen, edelen, ridders, „clientes”, burgers, „rusticas” en „incolas” en andere personen dier landen in criminele of civiele, hun persoon of goederen rakende, zaken dagvaarden of overdagen voor andere rechters, dan ten overstaan van hun gewoonlijke „judices et officiales, ubi et non alibi, nisi forsan eis justitia subdole negata foret, actoribus quibuslibet tenentur de justitia respondere”. Deze „gratia” was verleend „ad soceri nostri praedicti duntaxat tempora valitura”. Op 24 september 1384 bevestigt Wenceslas dit privilege. Van Mieris, die deze bevestigingsbrief afdruckt op p. 418 van deel III, doet in zijn opschrift het privilege de non evocando slaan op de onderzaten van Holland, *Henegouwen* en Zeeland. Ik heb het stuk nergens herhaald, uitgebreid of bekrachtigd gevonden.

Het kerkelijk vorstendom Luik kreeg naar mijn weten voor het eerst op 24 juni 1518 een privilege de non appellando, en wel van koning Maximiliaan onder ander luidende: „quod ex nunc . . non liceat cuiquam hominum a quibusvis sententiis quorumcumque judicum seu justitiarum, inferiorum vel majorum, seu praefati episcopi (sc Leodien-sis) jurisdictioni subjectarum, immediate ad nos aut successores nostros aut judicium et cameram nostram imperialem appellare; quinimo gravati per hujusmodi sententias debeant et teneantur gradatim et primum ad praefatum episcopum et illius . . successores . . . , seu et consilium eorum appellare, provocare aut supplicare; verumtamen de hinc processu inibi legitime instituto et prout de jure deciso, tandem liciat partibus, in casu gravaminis, in causas quarum capitalis summa in prima actione, in bonis realibus et immobilibus, summa sexcentorum,

¹⁵⁷ Van Mieris, Groot Charterboek III, p.409.

in bonis vero mobilibus et personalibus, trecentorum florenorum Rhenensium auri . . . excedit, ad nos ve consistorium vel cameram imperialem provocare et appellare.” Degene, die in beroep wil gaan bij de Keizer of het RKG moet binnen 10 jaar^{157a} nadat het, niet bevredigende, vonnis uitgesproken is, voor de bisschop of zijn raad plechtig de eed afleggen, dat hij niet in beroep gaat: „malitiose et subterfugii ac iudicii dilatandi adversariumve expensarum multitudine obruendi gratia”, maar omdat hij naar beste weten een „justam causam” meent te hebben tot appelleren. Ook dient de aspirant-appellant te verklaren, dat hij het appel binnen de gestelde termijn wil doorzetten, en dient hij een cautie te storten „de expensis, damnis, et interesse in eventum succubutionis, desertionis, seu non legitimae prosecutionis adversario refundendis et resarciendis”. Als aan al deze voorwaarden is voldaan, moeten de bisschop en zijn raad het appel toelaten, en de eiser „apostolos” overgeven; in het andere geval wordt het beroepen vonnis uitgevoerd, en is het appel nietig. Alle interlocutoire sententies, „iudicia possessoria” en „sententiae in possessorio latae”, alsmede „in actionibus injuriarum, et causis brevioribus” (welke een belang van f 600,— resp. f 300,— niet te boven gaan) van den bisschop of zijn raad hebben een „firmitatem perpetui roboris”, mits slechts bisschop en raad niet uit onachtzaamheid of opzettelijk — zowel in de grote (boven f 600,— resp. f 300,—) als de kleine zaken — de rechtsbedeling op de lange baan schuiven.¹⁵⁸

Bij diploma van dezelfde dag¹⁵⁹ verbiedt Maximiliaan eenieder de mannen en „patriotas”¹⁶⁰ van de kerk en het land van Luik in eerste aanleg te dagvaarden buiten het Luikse land. Luikse onderzaten moeten immers eerst voor hun eigen gewone rechters, hun forum „occasione domicilii”, terecht geroepen worden, zolang daar „justitiae complementum pateat”. Alle dagvaardingen etc., strijdig met des keizers diploma, zijn gecasseerd en vernietigd; een privilege de non evocando derhalve.

^{157a} De tekst spreekt van „decennium”. Waarschijnlijker: 10 dagen (= decendium).

¹⁵⁸ Afgedrukt bij L. Polain, Recueil Liège, deuxième série, prem. vol., p.22-25.

¹⁵⁹ Afgedrukt bij Polain, als vorige nt., p.26.

¹⁶⁰ Vgl. J. Lejeune, Les notions de „Patria” et d’„Episcopatus” dans le diocèse et le Pays de Liège du XIe au XIVe siècle, in: Standen en Landen 8 (1955), 1-51. Sedert 13de eeuw: patria = vorstendom.

Door Keizer Karel V werd op 27 juli 1521 het non evocando-privilege bevestigd¹⁶¹ en het andere uitgebreid: de „drempelbedragen” werden gebracht op f 1200,— (onroerend goed), resp. f 600,— (roerend goed).¹⁶² Na enige confirmaties¹⁶³ volgt in 1545 een nadere regeling, door Karel V, van de bisschoppelijke Conseil ordinaire.¹⁶⁴

Keizer Maximiliaan II bevestigt op 21 juli 1571 de privileges, door zijn overgrootvader en zijn oom verleend, en verbiedt voorts, bij het Rijk in beroep te gaan in zaken van „houillerie”.¹⁶⁵ Tenslotte brengt Karel VI in 1721 de appeldrempels op f 1800,— resp. f 900,—; dan wordt ook het graafschap Loon onder deze tot dan toe slechts voor het stift Luik geldende privileges gebracht.¹⁶⁶ 's Keizers vader Leopold I had daarvoor in 1693 slechts de voorrechten van het „pays de de voorrechten van het „pays de Liege” geconfirmeerd.^{166a}

Inzake Friesland is mij slechts een negatieve keizerlijke uitspraak bekend: Als Maximiliaan I op 20 juli 1498 hertog Albrecht van Saksen tot „Gubernator” en „Potestat” van de Friese landen benoemt, behoudt hij zich uitdrukkelijk de appellen aan hemzelf of aan het RKG voor.¹⁶⁷

Voor geen enkel Nederlands gewest buiten de hiervoor genoemde vond ik een keizerlijk of koninklijk privilege de non evocando of- appellando. Vooralsnog moeten we dus aannemen, dat de algemeen in het Rijk geldende normen op hen van toepassing waren.¹⁶⁸ Dat waren in de loop van de tijd de volgende bedragen, die als appellimieten waren ingevoerd: 1521: 50 gulden; 1570: 150 gulden; 1600 drie honderd gul-

¹⁶¹ Polain, Recueil Liège, 2me série, t.I, p.40-43.

¹⁶² Als nt. 161, p.38-40.

¹⁶³ Op 7 dec. 1529 en 20 okt. 1530, Polain, als nt. 161, resp. p.73-76 en 76-78.

¹⁶⁴ Als nt. 161, p.136-139.

¹⁶⁵ Als nt. 161, p.312-315.

¹⁶⁶ de Louvrex, Recueil I, p.280-332. Over de positie van Loon t.a.v. het RKG vgl. Daris, Les cours de justice, p.29-30.

^{166a} de Louvrex, Recueil I, p.281-328.

¹⁶⁷ Zie R. Feenstra, Keizerrecht en Romeins recht in Friesland, in: V&MOVR 11 (1954), 177-252, bijz. p.236/7; U&A I, nrs. 72 en 75; Tadama, Geschiedenis, p.151/2.

¹⁶⁸ Zie voor de privileges van Gulik en Kleef hierna onder Hoofdstuk V.

den, en 1654 (laatste Rd-abschied) 400 rijksdaalder.¹⁶⁹ Het blijft uiteraard zeer goed mogelijk, dat hier of daar in een der talrijke verzamelingen en bronnenpublicaties een of meer staatstukken, die mij ontsnapten, is of zijn opgenomen. De door mij geraadpleegde edities treffe men in de bibliografie bij dit werk aan.¹⁷⁰ De door Majerus¹⁷¹ vermelde schikking tussen Karel de Stoute en Frederik III, krachtens dewelke de „Pays-Bas” . . . „furent soustraites à l'autorité de la Chambre Impériale” vond ik niet; enige scepsis lijkt geboden, daar beide vorsten voor de oprichting van het RKG ter ziele waren.

Brabant, Limburg en het Markgraafschap waren derhalve de enige van de Nederlandse, ergo ook van de in handen van Karel V geraakte gewesten, die onbetwist een volledige exemptie ten opzichte van het RKG genoten. Deze zienswijze wordt van onverdachte zijde, nl. door Karel V zelf bevestigd in zijn schrijven van 2 april 1527 aan Louis de Praet. Aan den Keizer was een copie van het privilege van Maximiliaan opgezonden (van 1512), „afdin que nous le confermons et amplions, et pourveoirque la chambre imperiale ne prengne cognoissance des pays et affaires de pardela”. De Keizer ontdekte in die copie, dat Luxemburg en de andere landen er niet in begrepen waren, en verzoekt in de Luxemburgse charters te gaan zoeken naar „aucuns tiltres de ladite exemption”. Daarvan moest een authentiek afschrift worden opgezonden, met een minuut van de gewenste akte van bevestiging en uitbreiding.¹⁷² Dit zoeken heeft niets opgeleverd: in 1530 schrijven de gezanten van landvoogdes (eigenlijk: gouverneur-generaal) Margareta van Oostenrijk aan de Keizer — zulks n.a.v. een conflict van Margareta met Erardus, kardinaal van der Mark, bisschop van Luik, over . . . Maastricht —, dat de Keizer bij keizerlijk edict de landen en onder-

¹⁶⁹ Smend, *Das RKG*, p.186 en p.211.

¹⁷⁰ Een afzonderlijk woord zij gewijd aan Luxemburg. Dat hertogdom kreeg op 28 december 1356 zijn eigen Gouden Bulle, vermeld bij Würth-Paquet, *Table chronologique*, dl. 24(=2), nr. 176, afgedrukt bij Bertholet, *Histoire ecclésiastique*, dl. 7, p.9 e.v. (Franse tekst) en p.xviii e.v. van de „Pièces justificatives” (Latijnse tekst). De bulle bevat noch appel-, noch evocatieprivilege, maar (Würth-Paquet:) „accorde aux Luxembourggeois le privilège de ne pouvoir être arrêtés pour dettes contractées par leur prince”.

¹⁷¹ *Histoire du Droit*, p.352.

¹⁷² U&A I, nr. 180.

danen van de patrimoniale gewesten alsmede de stad Utrecht en de steden van het platteland van Over- en Nedersticht, evenals die van Friesland „exemptz” van het RKG gelieve te maken „autrement l’obeissance se perdroit de pardeca”.

De Gouden Bul van Karel IV wordt overgelegd, met de toevoeging, dat hoewel daarin slechts Lotharingen, Brabant en Limburg genoemd worden, „neantmoins les autres pays de pardeca sont exemptz de usance et coustume et par droit de prescription”. De Keizer antwoordt, dat het moeilijk is, bij keizerlijk edict de pretense exemptie te bewerkstelligen, maar hij zal al het mogelijke doen.^{173, 174}

In de jaren vóór 1548, gedurende dewelke er een levendige gedachtenwisseling is tussen de Keizer, de landvoogdes, de Raad van State, enerzijds en de Romeins koning Ferdinand (I) en de standen des Rijks anderzijds, een gedachtenwisseling, uitmondend in het Verdrag van Augsburg, en — mede — betrekking hebbend op de gepretendeerde privileges van de Bourgondische erflanden, kan er vanuit Brussel en Madrid nooit een ander stuk gefourneerd worden dan de Brabantse Gouden Bulle. De ijver om in de archieven te gaan zoeken, is dan aanzienlijk bekoeld. Ruim 6 weken voor het Augsburgs Verdrag tot stand komt, nl. 10 mei 1548, schrijft Karel V aan de rijksstanden¹⁷⁵ „das sich solche freiheiten und exemptionen der jurisdictionen und appellationen auf alle obgamelte (sc. de ook in het Augsburgs verdrag voorkomende reeks gewesten) land und derselbigen zugehörige gleich dem haus Österreich begriffen sein sollen, wie dann obgamelte lande one das je und alwegen dessen in guten ruwigen besitz gewesen”. Afschriften van oude privileges overleggen, gelijk de rijksstanden vroegen, „achten ir Mt. von unnöten, neben dem das ir Mt. Nidererblanden beschwärlichen fallen

¹⁷³ Brief van 29 juli 1530, in U&A I, nr. 197.

¹⁷⁴ Majerus, *Histoire du Droit*, verhaalt (p.355) dat de Luxemburgse „Siège des Nobles” in 1539 uitsprak, dat de oppergerechten van het hertogdom waren: de Siège des Nobles, en de Raad van de hertog; van beide gerechten zou geen appel op RKG mogelijk zijn. Deze exemptie ware door onheuglijk oud bezit verkregen. Wel stond van de Conseil provincial appel open bij de Grote Raad van Mechelen, en van de Siège des Nobles op een uitgebreider college edelen. Volgens de procureur-generaal bij de Raad van Luxemburg waren de betreffende privileges verbrand of in het bezit van de Boheemse kroon. Ik meen overigens, dat Majerus de band Luxemburg-Rijk wel zeer luchthartig schetst. Vgl. p.470 en p.355 van zijn *Histoire du Droit*.

¹⁷⁵ U&A I, nr. 407. Daar komt ook Lotharius' Middenrijk weer op de proppen.

möcht, dieselbigen in ain disputation ziehen zu lassen". De standen moeten maar genoegen nemen met het bericht en de verklaring van zijne Majesteit „und der exhibition oder auflegung halben der privilegien kain weitem scrupel machen . . ." Noodgedwongen moet ik deze laatste keizerlijke woorden tot de mijne maken.

DE BOURGONDISCHE KREITS VAN 1548 EN ZIJN OMVANG

AFDELING 1:

HET VERDRAG VAN AUGSBURG (1548)

In de laatste alinea's van het vorige hoofdstuk dook het Augsburgs Verdrag op, en wel in verband met de dubbelzinnige juridische positie van die Habsburgse gewesten, die niet onder de Brabantse Gouden Bulle gebracht konden worden. Opvallend lijkt mij daarbij, dat, zover mij bekend, nimmer is getracht die Brabantse Bulle uit te breiden met de redenering: bij iedere confirmatie worden automatisch die gebieden onder de werking van het privilege gebracht, die de Brabantse hertog sinds de uitvaardiging, *casu quo* de laatste confirmatie verworven heeft.¹ Zoals we in de tekst van Augsburg zullen zien, werd ook daar veeleer gekozen voor de methode van zo nauwkeurig mogelijke opsomming van de betreffende gewesten; wellicht mogen we aannemen, dat nominale vermelding van nieuw verworven gebieden in de 15de en 16de eeuw meer voor de hand lag, dan de voorschreven „automatische uitbreiding”. Daarbij komt natuurlijk, dat Karel V en zijn raadslieden niet alleen de behoefte gevoelden, de Habsburgse Nederlanden (ook Bourgondische landen genoemd) een vastomlijnde positie ten opzichte van het RKG te geven, maar ook meer in het algemeen hun verhouding tot het Rijk te regelen, een verhouding die dan voor ieder van de in hoofdstuk II genoemde twaalf gewesten dezelfde zou zijn.² Dat bij zo'n regeling de relatie tot het RKG centraal zou staan, zelfs maatgevend genoemd mag worden, lijkt

¹ Over deze zaak werd verschillend gedacht: zie Eisenhardt, *Die Rechtswirkungen*, p.80-81.

² Vgl. Gosses-Post, *Handboek*, p.270.

mij uit het in Hoofdstuk I betoogde voort te vloeien: het RKG was in feite het enige bestendige rijksorgaan.

Een sterke impuls tot regeling van de betrekking tussen alle Bourgondische gewesten en het RKG ging uit van de overeenkomst, in 1542 gesloten tussen het hertogdom Lotharingen (overblijfsel van het hertogdom Opperlotharingen) en het Rijk: de hertog en diens onderdanen werden zowel in eerste aanleg als in appel onttrokken aan „aller andern Processen, Mandat und Jurisdiction des H. Reichs”; uitgezonderd waren slechts de „einziehung der Anschlege unnd Aufladung, auch Handhabung Landtfriedens”.³ Deze exemtie ging verder dan die van de keurvorsten, onttrok immers ook de persoon van de landsheer grotendeels aan de jurisdictie van het RKG.

Laat ons thans, gezien het verdrag met Lotharingen, gezien tevens de Brabantse Gouden Bulle, de tekst van het Verdrag van Augsburg iets gedetailleerder bespreken.⁴

Keizer Karel „tut kund allermeniglich”, dat de keurvorsten, vorsten en gemene standen, hem voorgehouden hebben:

— hoe wijlen Keizer Maximiliaan de Bourgondische kreits had opgericht⁵ en bij de andere kreitsen had gevoegd en met zijn (Bourg. kr.) aanslag (zoals vastgesteld en in de rijksmatrikel opgenomen) bij de andere kreitsen had laten komen;

— hoe deze Keizer ook voor de Neder-Bourgondische erflanden, voorzover deze tot het Rijk behoorden, een aanslag op zich genomen had;

— dat ten tijde van Keizer Frederik hertog Philips van Bourgondië als rijksvorst op de Rijksdagen was uitgenodigd, en deze in persoon of bij gemachtigde (de kanselier) had bezocht;

— dat ook vanwege het Bourgondisch huis kandidaten voor het rijksregiment en het Rijkskamergerecht waren aangewezen en gepresenteerd;

— dat vanwege datzelfde huis hulp en aanslagen, die het naast de andere standen moest opbrengen, menigmaal toegestaan waren;

— dat zij Karel V daarom verzochten, de Bourgondische kreits als een

³ Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.42-43.

⁴ Afdrukt in U&A I, nr. 445. In U&A zijn tevens te vinden „vilfaltigen hin und wieder ergangen schriefften, berichten und gepflegten handlungen” (tekst van het Verdrag).

⁵ In 1512, de zgn. „oude” Bourgondische kreits, welke hierna uitvoerig ter sprake komt.

lid van het Rijk in de „hulp en aanslag” van het Rijk te laten blijven; — dat zij, daar het hertogdom Gelre en het „anhangende” graafschap Zutphen tot het Rijk behoorden, en ook in de registers van de rijks-aanslagen vermeld werden, de Keizer verzochten, de standen van het hertogdom erop te wijzen, de aanslagen van het Rijk op zich te nemen en te voldoen;

— dat dit ook gold het sticht Utrecht, „onzweivenlich” tot het Rijk behorende, waar de Keizer bij „der landschaft” moest bereiken, dat het sticht de onlangs bewilligde „Turkensteuer”, en ook de gemene penning betaalde, en de andere aanslagen van het Rijk zou dragen, gezien het feit dat beide vorstendommen Gelre en Utrecht tot de Westfaalse kreits behoorden.

De Keizer deelde vervolgens mede, het volgende „gegenbericht” gegeven te hebben:

— dat hij niet kon toegeven, dat de voorstelling der standen juist was; — dat niet te bewijzen was, dat vanwege zijn Nederbourgondisch erfland ooit enige contributie of aanslag aan het Rijk was betaald doch dat het (erfland) daarvan, en van de wetten, verordeningen, jurisdictie en processen altijd vrij was geweest, en bovendien de Bourgondische kreits nooit in enige werking was getreden;⁶

— dat Philips de Goede slechts eigener beweging naar de Rijksdagen ging om aan zijn gedane „zierlichen voto” te voldoen, en om de christelijke landen van de vijanden des geloofs te redden;⁷

— dat Karel Gelre zelf van Maximiliaan in leen had ontvangen, en dit als rijksleen erkende, doch dat de staten van Gelre hem hadden te kennen gegeven omtrent de rijkscontributie, dat zij dergelijke aanslagen nooit begeerd, nog veel minder betaald hadden;

— dat ook de „landschaft” van Utrecht zulk bericht had gezonden, en meer in het bijzonder dat van Utrecht, toen de bisschoppen nog de wereldlijke regering hadden, nooit rijkshulp was gevorderd, en deze ook niet verschuldigd was krachtens vrijheden en traditie;

— dat hoewel Utrecht en Gelre in de Westfaalse kreits waren opgenomen, en die kreits met de andere voormelde Bourgondische landen zich

⁶ Volgens Hartung, *Deutsche Verfassungsgeschichte*, p.44, hadden de kreitsen inderdaad tussen 1500 (1512) en 1555 weinig taken te vervullen.

⁷ Zie daarentegen de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.78, en in het bijzonder nt. 1 ald.

in de rijksregisters en aanslagen bevond, daaruit toch niet volgde, dat zij daarom de rijksaanslagen moest voldoen, daar dergelijke kreitsen aanvankelijk alleen met het oog op de presentatie voor het keizerlijk kamergerecht waren opgericht, en het rijk deswege nooit iets van de kreitsen placht te ontvangen;

— dat bovendien zulke landen (Gelre en Utrecht) van oudsher van de rijksjurisdictie geëximeerd en bevrijd waren, en gelijk de andere nedere erflanden nooit bescherming, hulp of bijstand van de zijde van het Rijk hadden genoten, zoals immers de wel betalende standen wel genieten;

— dat Karels landen derhalve de rijksaanslagen niet behoeven te voldoen, en „billich” bij hun oude vrijheden en exemptie gelaten zouden worden.

Omdat Karel echter het Rijk bijzonder toegedaan was, liet hij genadig weten, dat het hem niet onwelgevallig zou zijn, indien hij alle nedere erflanden, met Gelre en Utrecht, tot een kreits verenigde, daarvoor aan het Rijk het dubbele van een keurvorst zou voldoen, en daartegenover de Bourgondische landen in de bescherming, hulp en bijstand van het Rijk zouden delen, doch overigens hun oude rechten en vrijheden, exemptie van appel en jurisdictie zouden behouden. Zulk voorstel was door de keurvorsten, vorsten en gemene standen aanvaard na veelvuldige wisseling van stukken.

Derhalve was tussen Keizer en standen overeengekomen:

— dat de Keizer, — als erf- en opperheer van de Nedere erflanden, namelijk de hertogdommen Lotharingen, Brabant, Limburg, Luxemburg, Gelre, de graafschappen Vlaanderen,⁸ Artesië, Bourgondië, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Zutphen, het markgraafschap van het heilige Rijk, en de „heerschappijen” Friesland, Utrecht, Overijsel, Groningen, Valkenburg, Dalhem, Salins,⁹ Mechelen en Maastricht,¹⁰ met

⁸ Zie bij de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.171, een nadere specificatie (door Maria van Hongarije) van „Vlaanderen”.

⁹ Salins: de heerlijkheid van die naam in het Vrijgraafschap Bourgondië, thans Salins-les-Bains; deze heerlijkheid was met het Vrijgraafschap verenigd, doch de titel werd door de graven steeds gevoerd. De vereniging met Franche-Comté vond in 1267 plaats (mededeling van de heer André Perrot, bibliothecaris van Salins-les-Bains dd. 23 sept. 1967, bevestigd door de heer Algemeen Rijksarchivaris te Brussel op 26 sept. 1967. Dank aan de heer M. van Heyst te Maastricht, die deze kwestie voor mij ophelderde).

¹⁰ De Louvrex, *Recueil* III, p.419, geeft het diploma dd. 11 juli 1548, waarbij

al hun middellijk en onmiddellijk toehorige en ingelijfde geestelijke en wereldlijke vorstendommen, prelaturen, digniteiten, graafschappen, vrij- en heerlijkheden, en hun toebehorende vazallen, onderdanen en verwanten, — met deze genoemde gewesten in de bescherming van de Romeinse Keizer en koning en van het heilige Rijk zou zijn, en zich zou verheugen in de vrijheden en rechten van deze beschermers, alsmede door Keizers, koningen en standen beschermd en verdedigd zou worden, en dan ook voor alle Rijksdagen en vergaderingen uitgenodigd zou worden.

Daartegenover zal Karel voor zijn landen en lieden in de rijksaanslagen zoveel bijdragen, als waarvoor twee keurvorsten worden aangeslagen, met die bijzonderheid, dat zo de gemene standen van het Rijk in de toekomst het eens zouden worden over een gemene of benoemde penning, Karel deze voor zijn erflanden niet zou behoeven te innen of af te dragen, doch zoveel zou betalen als twee Rijnse keurvorsten, en verder niet aan de gemene penning gebonden zou zijn, en geen enkele verordening hem en de erflanden op het stuk van de gemene penning zou binden zonder zijn en der landen toestemming.¹¹ Indien echter een expeditie tegen de Turken zou worden overeengekomen dan zou voor de Keizer met diens landen, de „hulf” niet minder zijn, dan drie door de gemene standen aan te wijzen keurvorsten zouden moeten opbrengen.

Als de nedere erflanden achterstallig waren met hun rijksbijdragen dan zouden zij het RKG onderworpen zijn, en zou de fiscaal hen daar mogen dagen. Buiten deze „contribution” zouden de nedere erflanden rustig bij hun oude vrijheden etc. gelaten worden, en hun „land, undertane und zugehörige mit unsers keiserlichen cammergerichts mandaten, citation, annemung der appellation und andern processen in allen andern sachen, wie die namen haben, keine ausgenommen, ausserhalb der contribution unbeschwert und unangefochten bleiben und unser und

Karel V de Luikse rechten op Maastricht veilig stelt. Dalhem en Valkenburg komen in 1548 voor het eerst nominatim voor als „Brabantse” heerlijkheden. Boeren, LV II, p.59/60 lijkt mij niet geheel nauwkeurig op dit stuk.

¹¹ Voor de tegenstelling tussen de „Gemene penning” die rechtstreeks op alle ingezetenen des Rijks, en de (matriculaire) „aanslagen”, die slechts op de standen werden geheven, zie afd. 1 van hoofdstuk I hiervoor. Rachfahl, Die Trennung, wijst erop, dat een Gemene penning de Nederlanden heel wat meer gekost zou hebben dan het dubbele van een matriculaire keurvorstenaanslag, en voorts de onderdanen rechtstreeks aan het Rijk contribuabel zou hebben gemaakt.

des heiligen reichs jurisdiction in erster und anderer instanz geuberigt und gefreiet sein". De erflanden werden van de Keizer, de keurvorsten, en de standen „frei und oningezogen", waren alleen met betrekking tot bovengenoemde matriculaire aanslagen verplicht de jurisdictie van het Rijk te aanvaarden, hadden met rijksverordeningen, „Abschiede" en regelingen overigens niets te maken, doch zouden, zover ze rijkslenen waren, wel van het Rijk in leen ontvangen worden. Ook moesten de standen en andere onderdanen van de erflanden de keizerlijke landvrede handhaven.

Tot slot werden alle vorderingen die de rijksstanden hadden ingesteld wegens achterstallige bijdragen, nietig en van onwaarde verklaard. Karel V zou zorg dragen, dat binnen een jaar aan de aartskanselier de ratificatieoorkonden van dit verdrag zouden worden overhandigd; namens alle erflanden zouden optreden: vier van de voornaamste prelaten, vier „landsherrn" en vier van de voornaamste steden.¹²

Dit gehele Verdrag van Augsburg werd op 26 juni 1548 bezegeld door Keizer Karel V, heer der „Niedererbland", en de keurvorst-aartskanselier van Mainz, en Frederik, paltsgraaf bij de Rijn en hertog van Beieren, namens de keurvorsten, de aartsbisschop van Salzburg en Willelm, paltsgraaf bij de Rijn, hertog in Opper- en Nederbeieren, namens de vorsten, etcetera. De ratificatie door de erflanden volgde binnen het jaar.

„Een offensief en defensief verbond, tegen een belachelijk lage contraprestatie", zo ongeveer karakteriseert Rachfahl¹³ het Augsburgs Verdrag. Post¹⁴ spreekt van het genieten van bescherming tegen betaling van een geringe subsidie,¹⁵ en merkt op, dat van de bescher-

¹² U&A II, nr. 455 dd. 5 juni 1549 behelst deze ratificatieoorkonde, getekend door de bisschoppen van Utrecht, Doornik, Atrecht (Arras) en de abt van St. Pieter in Monte Blandino te Gent; Lamoraal, prins van Gaver, graaf van Egmond, Adriaan van Croy, graaf van Roeulx, Philips van Lalaing, graaf van Hoogstraten en Joachim van Rye, „sommelier de corps" des Keizers; de steden waren Leuven, Nijmegen, Dordrecht en Gent. Zie de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.191-199, over ratificaties door de standen der afzonderlijke gewesten. Holland en Gelre waren het weerbarstigst.

¹³ Die Trennung.

¹⁴ Gosses-Post, *Handboek*, p.270.

¹⁵ de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.208, schat de jaarlijkse bijdrage van de Nederlanden aan het Rijk op f 80.000,—, de salarissen van RKG-assessor en -procureur en Rd-afgevaardigden inbegrepen.

ming¹⁶ niets is terecht gekomen, de regering van haar gewone inkomsten de „contributie” heeft opgebracht tot 1552, en daarna niet meer.

Formeel is de band van ook de noordelijke Nederlanden met het Rijk nimmer opgeheven,¹⁷ doch naar de smaak van Rachfahl¹⁸ „(ist) das entscheidende Moment aber, unter dem staatsrechtlichen Gesichtspunkte betrachtet, . . . der Augsburger Vertrag”. Wat dies staats- en volkenrechtelijk ook zij,¹⁸ in ieder geval bevestigde het Verdrag de feitelijk niet formele onafhankelijkheid van het Rijk.¹⁴

In rechterlijk-organisatorische zin kunnen wij het verdrag mijns inziens als de definitieve losmaking der Nederlanden, voorzover Bourgondisch, van het Rijk zien: zoals de Bourgondiër wel stem en zitting in de Rijksdag zou hebben, doch dit lichaam geen enkele zeggingschap over de erflanden, zo zouden deze laatste wel bijzitters in het RKG kunnen aanwijzen, doch dit gerecht wederom geen jurisdictie in de erflanden hebben, zelfs niet in de landvredeszaken. De competentie m.b.t. belastingachterstand is al daarom een schijnbare, omdat het enige middel, een eventuele sententie te voltrekken, de rijksoorlog tegen . . . de Keizer was.¹⁹

Indien we dus gemakshalve van deze theoretische rechtsmacht van het RKG over de Bourgondische Nederlanden op het stuk van de rijkslasten afzien, kunnen we constateren, dat het gehele Bourgondische gebiedscomplex van de RKG-jurisdictie werd ontslagen in 1548. De toen formeel onder het Rijksgezag gebrachte provincies (Kroon) Vlaanderen en Artesië maakten hun entrée, toen het RKG afscheid nam. Van de Westflank des Rijks ontviel op deze wijze een overgroot deel aan de werking van dat rechtscollege, waaraan we onze aandacht wijden. Het Verdrag van Augsburg ware zo aan te merken als een aanzienlijke verlichting van de ons gestelde taak, was het echter niet, dat juist over de geographische actieradius van dat Verdrag weinig zekerheid bestond en bestaat. Daarover in de volgende Afdeling.

¹⁶ De tijdgenoten zagen het verdrag als defensief: de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.190 (kanselier Gulden Vlies spreekt St.-Gen. toe) en p.193 (de edelen in Hollandse staten n.a.v. de ratificatie).

¹⁷ de Monté, *Hoofddlijnen*, p.54.

¹⁸ Zie hierover nog Feenstra, *A quelle époque*, en Van Arkel, *De Nederlandsche Republiek*.

¹⁹ Rachfahl, *Die Trennung*; vgl. de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.180-189.

AFDELING 2: SAMENSTELLING VAN
„OUDE” EN „NIEUWE” BOURGONDISCHE KREITS

Wij zien ons in deze afdeling gesteld voor de volgende vraag: welke waren de Bourgondische „Niedererblande”, die in 1548 aan de jurisdictie van het RKG, anders dan inzake hun rijkscontributie, onttrokken werden (waren)? Op dit stuk, zo is althans mijn ervaring hadden Karel V en zijn tijdgenoten geen helderder noties, dan zij met betrekking tot de „oude vrijheden en exempties” hunner landen koesterden, en met meer reden, naar het mij lijkt. Het geval wil namelijk, dat volgens de tekst van het Augsburgs Verdrag „alle unsere Nidere Erbland, sambtlich mit dem Herzogtumb Geldern und grafschaft Zutphen und der temporalitet zu Utricht und andern zugehörigen vasallen und herschaften der Niedererblande, wie wir die jetzunden besitzen, alle zusammen under einen krais gezogen” werden.²⁰ Maar zulk een kreits bestond al, sedert 1512, en die eerste Bourgondische kreits was, zo niet volkomen, dan toch enigszins door aardrijkskundige, niet door politieke grenzen bepaald. In afd. 2 van hoofdstuk I kwam het reeds ter sprake dat in 1500 de eerste, zgn. oude, kreitsen werden ingesteld, en wel in de „Regimentsordnung” van Maximiliaan I.²¹ Paragraaf 10 van de „Ordnung” luidde: „Der fünft kreise begreift die bistumb, fürstentumb, lande und gebiete der bischof von Paderborn, Lutich, Utrich, Monster, Osnabrugk, der herzogen von Gulch, Berge, Cleve, Gellern, die Grafen von Nassaw, Seyn,²² Virnberg, Nidern Ysenberg und die Niderlannde bis hinab an die Mase, auch sunst alle ander grafen, herren, prelaten, frei- und reichsstete der ort gesessen oder gelegen”. Het afscheid van de Rijksdag van Trier en Keulen dd. 26 augustus 1512²³ vermeldt de schepping van de Bourgondische kreits met de woorden „... und Burgundi mit seinen landen auch ainen zirkel haben ...” Indien wij met

²⁰ Gelre en Zutphen worden hier dus tegenover de Nidere Erbland gesteld; enige regels verder in hetzelfde staatsstuk worden deze gewesten weer wel, met name (nemblich), onder de erflanden gerekend. Zie U&A I, nr. 445, p.442.

²¹ U&A I, nr. 87.

²² De tekst bij Zeumer, Quellensammlung II, nr. 177, p.300, geeft i.p.v. „Seyn”: „Vianden”. Zo ook Deutsche Reichstagsakten, Jüng. R. II, p.272 nt. o, en NS II, nr. VI(p.58).

²³ U&A I, nr. 115; Zeumer Quellensammlung II, nr. 179.

Hartung²⁴ aannemen dat in 1512 „auch die in 1500 nicht in die Kreisverfassung einbezogenen Gebiete der Habsburger und der Kurfürsten nunmehr in 4 Kreise . . . eingeteilt wurden”, omvatte de Bourgondische kreits van 1512 dus alleen Bourgondische landen, en wel voorzover die niet in de Westfaalse kreits begrepen waren (niederlande bis hinab an die Mase?)²⁵ Of bevatte de Bourgondische kreits toch nog andere rijksstanden (vorsten, rijksgraven, rijksprelaten, rijkssteden),²⁶ bijvoorbeeld ten Westen van de Maas?

De huidige literatuur geeft op dit punt geen uitsluitsel, de oudere, 18de eeuwse, evenmin, voorzover ik kon nagaan. De Borchgrave²⁷ vermeldt, dat de oude Bourgondische kreits 4 hertogdommen, 8 graafschappen, en 9 heerlijkheden omvatte, te weten: alle landen van Karel V als hertog van Bourgondië, plus, als enclaves binnen dit Bourgondisch gebied, Nassau-Breda, Bergen-Walhain, Bergh en Egmond-Ysselstein, doch motiveert deze mededeling niet. Wouters²⁸ meent, dat in gemelde kreits waren opgenomen Brabant, Vlaanderen, Henegouwen, Artois, Holland, Zeeland, Namen, Mechelen, Rijssel, Douaai en Orchies (als patrimoniale gewesten), plus Limburg, de zgn. Landen van Overmaas en Luxemburg.

R. Hoke²⁹ ziet dit weer anders, gelooft nl. dat het vrijgraafschap Bourgondië met de andere aan de Habsburgers gekomen delen van het groot-Bourgondisch rijk één kreits vormden: „Burgund mit seinen Lan-

²⁴ Deutsche Verfassungsgeschichte, p.44; Schröder, Lehrbuch, p.910, gaat er ook van uit dat in 1512 de nog niet-„eingekreiste” gebieden in vier kreitsen werden ingedeeld. In 1521 zou een betere indeling gevolgd zijn: ieder der 4 nieuwe kreitsen kreeg gebieden van een der oude toegevoegd (dit lijkt mij onjuist, althans onbewezen). Schröder's opsomming in nt. 1 op p.910, van de kreitsingezetenen maakt ons niet veel wijzer, vermeldt in de Westfaalse kreits slechts, naast de reeds genoemden: Minden en Verden („Hochstifter”) en Essen, Werden, Echter-nach, Stavelot, Cornelimünster, Herford, Corvey („Stifter”).

²⁵ Vergelijk de plannen van koning Albrecht II (1438-1439) om het Rijk i.v.m. de landvrede in kreitsen in te delen, bij Zeumer, Quellensammlung I, nr. 165. In het concept van de keurvorsten zaten Brabant en Holland in één kreits met Keulen, Utrecht, Luik, Munster, Berg, Kleef, Gulik en Gelre (p.254); volgens het plan van de koning (p.258) werden, naast de „westfaalse” standen, ook genoemd „die nidern land den Reyn ab biss in das mer”.

²⁶ Hartung, Deutsche Verfassungsgeschichte, p.9, noemt deze 4 categoriën.

²⁷ Histoire des Rapports, p.105/106, p.120.

²⁸ LV II, p.122.

²⁹ Sub voce „Franche Comté”, in HRG, kol.1183 e.v.

den". Onzekerheid derhalve op twee punten: waar lagen de kreitsgebieden (ook ten Oosten van de Maas?) en: waren daar ook niet-Bourgondische landsheerlijkheden bij (sic de Borchgrave)? Onzekerheid ook in vroeger tijden. Zo zegt Häberlin³⁰ aanvankelijk over de kreitsen van-1512 dat de Keurrijnse uitsluitend uit keurvorsten bestond, de Oppersaksische eveneens twee keurvorsten omvatte, en de Oostenrijkse en Bourgondische „grösstentheils" uit landen bestonden, die de aarts-hertog van Oostenrijk, en de hertog van Bourgondië toebehoorden. Op p. 346 van het in noot 30 aangehaalde werk echter wordt wel het beweerd over de Keurrijnse kreits herhaald, doch volgt: „der Burgundische (Kreits) . . (bestand) aus dem Hause Burgund allein, der Oesterreichische ausser dem Hause Oesterreich nur noch aus den Bischöfen von Trient, Brixen und Chur".

Hoewel de samenstelling van de „eerste" Bourgondische kreits (1512-1548) voor het in dit werk behandelde onderwerp niet van direct belang is, immers niet van invloed op de competentie van het RKG, leek het mij toch, om twee redenen, voor de hand liggen de gegevens, die voornamelijk in verband met aanslagen in de rijksbelastingen beschikbaar zijn omtrent niet-Bourgondische leden van de Bourgondische kreits (oude en nieuwe stijl), geordend weer te geven. Vooreerst, omdat, zoals wij hierna zullen zien, de Bourgondische kreits-nieuwe stijl (opgericht 1548) als erfenis van zijn voorganger de onzekerheid over het punt, wie toch de kreitsstanden waren, overnam. En ten tweede, omdat althans een der criteria voor de beslissing, of een bepaald gebied (c.q. stad) een afzonderlijke kreitsstand uitmaakte, de souvereiniteit was, zodat de antwoorden op de vragen van de niet bijster belangrijke kreitsgeschiedenis op hun beurt enig licht kunnen werpen op onduidelijkheden in de algemene politieke geschiedenis van de 16de eeuw. De organisatie der kreitsen was immers een afspiegeling van die van het Rijk.³¹ De kreitsdag was het pendant van de Rijksdag; zij werd door de zgn. kreits(dag) uitschrijvende vorst(en) bijeengeroepen. In de Bourgondische kreits was de hertog van Bourgondië de enige uitschrijvende vorst; dit was immers een kreits, zoals Häberlin³² zegt „in welchen es nicht zweifelhaft ist, wer unter den Kreisfürsten den Rang hat", zodat

³⁰ Handbuch I, p.344.

³¹ Vgl. p.52, nt. 108, en p.95/6.

³² Handbuch I, p.350.

het niet nodig was twee heren dezelfde waardigheid te geven. Veel uit te schrijven aan vergaderingen was er overigens in de Bourgondische kreits niet: er werden nooit kreitsdagen gehouden, zodat wij de Bourgondiër geen eigenlijke uitschrijvende vorst kunnen noemen. „Wo kein Kreistag und kein Ausschreiben dazu ist, da kann ja auch kein Ausschreibender Fürst seyn, und wo es nichts zu dirigiren giebt, wo kann denn ein Directorium statt haben?“, vraagt Moser zich af.³³ Was de reden van het ontbreken van kreitsvergaderingen het geringe aantal der kreitsleden, zoals in de Oostenrijkse kreits, of de volledige afwezigheid van andere standen dan de Bourgondiër? Bij de opheldering van deze quaestie mogen wij vooropstellen, dat in principe alle rijks(dag)standen ook standen van enige kreits waren, zij het ook dat er, ter oorzaak van de zelfstandigheid der kreitsen bij de inrichting van hun huishouding, ook kreitsstanden waren, die als zodanig geen rijksstanden waren.³⁴ Rijksstanden nu waren de leden van de hoge rijksonmiddellijke adel, heer van een „rijksstands“ territoir, en de rijkssteden. De lage rijksonmiddellijke adel, nl. de rijksridderschap, had geen zetel op de Rd. Hartung³⁵ noemt niet de adelsgeslachten, doch de territoriën zelf (te weten vorstendommen, rijksgraafschappen, rijksprelaturen en rijkssteden) de rijksstanden, en betitelt hen tevens als Rijksonmiddellijk.³⁶ In ieder geval waren de inwoners der vorstendommen, steden etc., slechts middellijke (mediate) onderdanen van het Rijk. De „rijksstandse“ territoriën waren over de tien kreitsen verdeeld, en zij werden in de rijksmatrikel aangeslagen. Zo namen zij deel aan rijks- en kreitsbestuur, en droegen zij bij aan rijks- en kreitslasten.³⁷

Het rijksstandschap kwam in het algemeen slechts toe aan landsheerlijke geslachten,³⁸ zodat ditzelfde opgaat voor de kreitsstanden. Tussen rijksstandschap en landsheerlijkheid (rijksonmiddellijkheid in staatsrechtelijke zin) bestond derhalve een nauw verband, mogen wij aanne-

³³ In: Von der teutschen Kreisverfassung, p.177, aangehaald bij Häberlin, Handbuch I, p.351, nt. 1.

³⁴ Häberlin, Handbuch I, p.346; Schröder, Lehrbuch, p.913.

³⁵ Deutsche Verfassungsgeschichte, p.9.

³⁶ Dit is dan staatsrechtelijke, niet leenrechtelijke ROM-heid, zie hoofdstuk II, afd. 2.

³⁷ Schröder, Lehrbuch, p.931.

³⁸ Als nt. 37, p.887; zie ook G. Buchda, Reichsstände und Landstände in Deutschland im 16. und 17. Jahrhundert, in: Standen en landen 36 (1965), 193-226. Vgl. bijz. p.206 ald.

men, en deze stelling wordt geschraagd door het door Häberlin opgemerkte m.b.t. het leden (standen) verlies van de kreitsen. Hoe immers verloren de kreitsen hun leden? Door avulsie, exemptie en separatie.³⁹

Avulsie deed zich voor „wenn einzelne Kreislande ganz von Teutschland abgerissen und unter auswärtige Hoheit gekommen sind”. (Voorbeeld o.a. de Bourgondische en Opperrijnse landen, die aan Frankrijk werden afgestaan). Exemptie trad op „wenn bisher unmittelbar gewesene Länder, Städte oder Gebiete in mittelbare verwandelt, und der Landeshoheit irgend eines Reichsstands unterworfen werden”. (Voorbeeld: de rijksstad Donauwehrt). De rijkswetten noemen dit „ausziehen”: de onderwerpelijke gebieden werden „aus der Matrikel, oder dem Verzeichniss der Kreisglieder gezogen”. De separatie tenslotte was de eigenmachtige afscheiding van enige kreitsstanden uit hun kreits, gepaard aan de weigering, kreitsbijdragen te voldoen.

Ook uit Häberlin blijkt dus een nauwe samenhang tussen (staatsrechtelijke) rijksonmiddellijkheid, landeshoheit, en rijks (of kreits)-standschap. Tevens blijkt bij deze schrijver, dat de kreitsmatrikel slechts de kreitsstanden bevatten. Die conclusie laat zich uitbreiden tot de rijksmatrikel: wie daarop voorkomt kan gehouden worden voor een rijksstand, dus voor een landsheerlijk persoon, c.q. territoire.⁴⁰ Het omgekeerde ging niet op: er waren wel landsheerlijkheden, staatsrechtelijke ROM-territoria dus, die om een of andere reden niet op de matrikel voorkwamen.⁴¹ Alles wel beschouwd meen ik te mogen aannemen, dat een onderzoek naar de samenstelling van de rijksmatrikel enig licht kan werpen op de namen van diegenen, die kreitslid, waarschijnlijk dan tevens staatsrechtelijk ROM, zouden kunnen zijn.⁴²

³⁹ Häberlin, Handbuch I, p.355-357.

⁴⁰ De Monté, Hoofdlijnen, p.112, benadrukt het staats- (niet leen-)rechtelijk karakter van de heervaat en de heervaatbelasting. Vgl. Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.181: „... einer reichsständischen, in die Reichsmatrikel aufgenommenen Herrschaft...”; ook Schröder, Lehrbuch, p.565 e.v. Kesting, Geschichte, p.176, betoogt, dat voor uitoefening van het Rd-standschap door middel van deelname aan de zgn. Kuriatstemmen de voorwaarden waren: 1. Bezit ROM territoire; 2. Incorporatie in een kreits; en aanslag op kreitsmatrikel; 3. Toestemming van de keurvorsten en de vorstenraad; 4. Opname in een rijksgravencollege.

⁴¹ Buchda, als nt. 38, p.196; Schröder, Lehrbuch, p.931.

⁴² Door de Borchgrave, Histoire des Rapports, p.59-62, is de quaestie van de „Belgische” contributies aan het Rijk reeds onderzocht. Diens bevindingen verwerkte ik mede.

Als nummer xxxiii van deel I van de „Neue und vollständigere Sammlung der Reichsabschiede, welche von den Zeiten Kayser Conrads des II bis jetzo, auf den Teutschen Reichs-Tägen abgefasst worden, sammt den wichtigsten Reichs-Schlüssen, so auf dem noch fürwährenden Reichstage zur Richtigkeit gekommen sind” treffen wij aan, de „Aanslag van Neurenberg”, in het jaar 1422 gemaakt i.v.m. de „teglische Krieg” in Bohemen (tegen de Hussieten). Sindsdien burgerde zich het systeem van de matriculaire bijdragen steeds vaster in het Rijk in; het zou tot in de tijd van Bismarck blijven gelden.⁴³

Ik heb in genoemde „Neue . . . Sammlung” de daar afgedrukte „Anschläge” nagezien op gegevens omtrent de in — en om — de Bourgondisch geworden landen voorkomende, rechtstreeks in de rijksbelastingen aangeslagenen, en het gevondene aangevuld met het materiaal, dat voorkomt in de drie delen „Urkunden und Aktenstücke des Reichsachivs Wiens zur reichsrechtlichen Stellung des Burgundischen Kreises”.⁴⁴ Gemakshalve letterde ik de diverse „Anschläge” volgens onderstaande (chronologische) volgorde; de benamingen zijn zo getrouw mogelijk uit het Duits vertaald, terwijl de delen (van de Neue Sammlung) resp. Bände (Urk. und Aktenst.) met romeinse cijfers zijn aangegeven, de nummers der diverse „aanslagen” daarentegen slechts voor de Neue Sammlung met romeinse, voor de U&A, daarentegen met arabische cijfers.⁴⁵

De volgende aanslagen etc. zijn onderzocht:

A	1422 I, XXXIII	Aanslag voor de „dagelijkse krijg” in Bohemen, gemaakt te Neurenberg. ^{45a}
B	1427 I, XXXIV	Aanslag der Rijksstanden voor de Hussietenkrijg, Rijksdag Frankfort.
C	1431 I, XXXVI	Rijksabschied Neurenberg; p. 137: Aanslag hulp tegen Bohemen.
D	1466 I, 3	Neurenberg, Aanslag voor de Turkenhulp.
E	1467 I, LIV	Aanslag van de dag van 1467 (20.000 man tegen de Turken).

⁴³ Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.192.

⁴⁴ De lijsten van ondertekenaars van de Reichsabschiede heb ik niet doorgenomen. Vgl. over de betrouwbaarheid van de Rd-convocatielijsten Buchda, als nt. 38, p.210.

⁴⁵ Het archief van de Westfaalse kreits, thans in het Hauptstaatsarchiv te Düsseldorf bevat ongetwijfeld waardevolle aanvullende gegevens voor mijn onderzoek; vgl. Oediger, Die Bedeutung, p.59, nt. 40.

^{45a} Eveneens afgedrukt bij Zeumer, Quellensammlung I, nr. 157. Ik meen, dat Zeumer's opsomming soms in details van die in NS afwijkt, doch heb daar geen verdere aandacht aan besteed.

F	1471 I, LVI	Aanslag voor de 10.000 man, opgemaakt op de Keiz. Dag te Regensburg.
G	1480 I, 8	Aanslag van de Rijksdag te Neurenberg.
H	1480 I, LIX	Rijksaanslag van 15.000 man, opgemaakt Rijksdag Neurenberg.
J	1481 I, LX	Matrikel en Aanslag van Neurenberg tegen Hongarije en de Turken.
K	1486 I, LXI	Rijksdag Frankfort: Aanslag „grote hulp” tegen Hongarije en de Turken.
L	1487 I, LXII	Aanslag „auf alle und yde Ständte des Reichs zu Nürnberg auf Gilt gesetzt”.
M	1489 I, LXIV	Aanslag Rijkshulp van 32.000 man, opgesteld op Rijksdag Frankfort.
N	1491 I, LXVI = I, 10	Aanslag van de Koninklijke Dag te Neurenberg.
O	1495 I, 47	Aanslag van Koning Max. I over 100.000 fl. op Rijksdag Worms.
P	1500 I, 87	Regimentsordnung van Maximiliaan I.
Q	1500 I, 89	Rijksaanslag te Augsburg.
R	1505 I, 103	Rijksaanslag te Keulen.
S	1507 I, 107	Rijksaanslag tot onderhoud van het Kamergerecht (Constanz).
T	1507 II, XII = I, 108	Aanslag voor de zgn. Römerzug, opgesteld op Rijksdag v. Constanz, meldt dat voorgaande „die Stelle über Burgund unrichtig” geeft.
U	1512 II, XVII = I, 115	Abschied van de Rijksdag van Trier en Keulen.
V	1518 I, 123	Aanslag voor onderhoud Kamergerecht met opgaaf van achterstallige betalingen.
W	(1521) II, XXVI	...„unter Welchen Crayss ein jeder Stand gehöre”... (compilatie). ⁴⁶
X	1521 I, 139 = II, XXVII	de Wormser Matrikel. ⁴⁷
Y	1521 I, 140	Worms: Regimentsordnung van Karel V.
Z	(1521) II, XXVIII	Wormser Matrikel volgens de uitgave van Cortreij. ⁴⁸
AA	1522 II, XXIX	Landvredes-verordening van het Rijksregiment.
BB	1522 I, 146	Aanslag voor de Turkenhulp (Neurenberg).
CC	1524 I, 164	Neurenberg: Aanslag voor onderhoud Regiment en Kamergerecht.
DD	1526 I, 176	Spiers: idem.
EE	1529 I, 185	Spiers: idem alsmede voor Turkenhulp.
FF	1529 I, 186	Overzicht van „ausgezogenen und ungewissen” Rijksstanden, met hun aanslagen.
GG	1530 I, 201	Augsburg: Aanslag onderhoud R.K.G.
HH	1532 I, 209	Aanslag Rijksdag Regensburg voor de 10 Rijkskreitsen (Turkenhulp).
II	1542 I, 278	Aanslag Rijksdag Neurenberg.

⁴⁶ De ns vermeldt hierbij „(Wie dieselbe bij Herrn Schmaussen zu befinden ist)”. A. Wrede, bewerker van de Deutsche Reichstagakten, jüngere Reihe, 2. Bd. (nl. Rd Worms 1521), merkt op, dat dit stuk is vervaardigd aan de hand van AA (1522) en de Matrikel X. Zie p.229, nt. 1 ald.

⁴⁷ „Niemals revidiert, sehr zufällig” noemt Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.192, deze grondslag voor het latere rijksbelastingstelsel.

⁴⁸ Hierin is het Verdrag van Augsburg (1548) verwerkt!

JJ	1542 I, 280	Overzicht van de achterstanden der Rijksstanden met de Turkenh.
KK	1544 I, 317	Het Rijkskamergerrecht zendt de Rijksstanden overzichten v. d. standen, die (1) door andere standen uit de Rijksaanslagen „ausgezogen” worden, (2) beweren niet te kunnen betalen, (3) in de aanslagregisters sedert 1507 niet te vinden zijn.
LL	1544 I, 338	Moderations-dag te Worms. ⁴⁹
MM	1545 I, 348	Bericht van de Kreitsafgevaardigden aan de Rijksstanden (exemties).
NN	1548 II, 448	Rijksaanslag onderhoud R.K.G. (nà Verdrag van Augsburg).
OO	1548 II, 449	Overzicht v. d. als „Vorrat” aan de Keizer toegestane gelden.
PP	1559 II, 554	Achterstanden in de – in 1557 te Regensburg bewilligde – Turkenhp.
QQ	1567 II, 594	Rijksaanslagen van de te Worms vergaderende Moderatoren.
RR	1567 II, 595	Aanslagen volgens de Rijkskreitsen.
SS	1569 II, 602	Frankfort a. M.: Overzicht van de Contributieachterstanden. (Deputationstag).
TT	1582 II, 724	Overzicht van de uit te nodigen Standen voor Rijksdag Augsburg.
UU	1602 II, 804	Overzicht van alle „Mängel, Stritt und Irrungen”, die de Fiscaal te Spiers ontdekt heeft in de Rijksmatrikel, en die de aanstaande Rijksdag moet „emendieren, vergleichen” of „ganzlich aufheben”.
VV	1602 II, 805	Door Rijkspenningmeester opgemaakte „Erklärung oder Erläuterung über die Reichsmatrikel”.
WW	1603 II, 811	Abschied Rijksdag Regensburg.
XX	1613 II, 830	Overzicht van de voor de Rijksdag uit te nodigen standen.
YY	1613 II, 836	Uittreksel van de laatste nog in 1613 opgestelde Rijksmatrikel (per Rijkskreits).

Voorzover ik de in deze aanslagen etc. voorkomende standen kon identificeren als behorende tot — of grenzende aan — het (latere) Bourgondische gebied, laat ik ze hierna volgen; bij iedere stand gaf ik aan, in welke aanslag (letter) hij werd vermeld. Als een „Anschlag” zowel in de Neue Sammlung als in de Urkunden und Aktenstücke etc. voorkomt hem ik de lezing van laatstgemeld werk gevolgd.

Nog een tweede opmerking: in de achtereenvolgende aanslagen wordt een bepaalde contribuabele vaak telkens onder een andere, iets afwijkende benaming opgevoerd. Ter wille van de overzichtelijkheid heb ik de desbetreffende gegevens steeds dan onder één hoofdje samengevat, als er geen aanwijzing bestond, dat de afwijkende benaming ook een andere belastingplichtige betrof. Bij dubia geef ik de varianten wel. Bij groepering onder één hoofdje laat ik tussen haakjes enige andere

⁴⁹ Moderation: das Verfahren zur Herabsetzung des Reichskriegssteuer (Wörterbuch zur Geschichte, hrsg. E. Bayer. Stuttgart, 1965)

schrijfwijzen volgen; dat daarbij willekeur ontstond ben ik mij wèl bewust: in de diverse uitgaven van een staatsstuk verschillen de namen der standen vaak aanmerkelijk, als zij al in iedere uitgave dezelfde zijn. Zo noemt de Wormser Matrikel in de uitgave, genoemd in noot 46, door A. Wrede bv. „Der her von Bromkorst”. In de tekst van U&A, I, 139, die een uittreksel is van de RA, jüngere Reihe 2, ontbreekt deze heer, de Neue Sammlung (II, XXVII) noemt hem „Graf von Bronkorst”, doch enige jaren eerder „Graf von Brunckhorst”. (I, LXIV). In dergelijke gevallen trachtte ik zoveel mogelijk de *thans* gangbare schrijfwijze aan te houden als eerste benaming (titel van het betreffende afdelinkje).

Batenburg: C.

Bergh (Berg, Bergn, Bergen, Perg, Pergen, Graaf Oswald von Bergen, Graaf Oswaldis von Bergen seligen son und erben): J, M, Q, R, S, T, V (Durch Keis. Mt. auszogen), W (Bourg. kreits), X, Z, BB, CC, DD, FF (door Bourgondië ausgezogen), GG, HH (onder Bourg. kreits), II, JJ (Westfaalse kreits),⁵⁰ KK (ausgezogen) LL (had geen bezwaar tegen de aanslag, werd wel verhoogd), NN (door Keizer ausgezogen als tot Nedererflanden behorend), OO, PP (door koning van Engeland, Philips II, ausgezogen als Bourgondisch), QQ, RR (lid Bourg. kreits), UU (door Spanje geëximeerd, er werd niet geprocedeerd in causa exemptionis, totdat de fiscaal daartoe uitdrukkelijk het bevel had ontvangen), VV (door Bourgondië sine onere geëximeerd).⁵¹

Bergen en Walhain (Bergen und Wal(e)n, Graf von Bergen und Walen, die hern von Bergen und Walen): N (die h.v.B. in Walen), Q, S, T, V (Durch keis. Mt auszogen), W (Bourg. kreits), X, Z, BB, CC, DD, EE, FF (door Bourgondië ausgezogen), GG, HH (onder Bourg. kreits), II, KK (ausgezogen: herrn von Pergen und Wall), LL, MM (door Bourg. huis ausgezogen), NN (door Keizer ausgezogen als tot Nedererflanden

⁵⁰ Volgens U&A I, nr. 280, nt. 2 „offentlich irrümlich hier genannt”.

⁵¹ Häberlin, Handbuch I, p.356: exemption sine onere = voor de zgn. geëximeerde werd niets meer betaald van de gebruikelijke bijdragen. De eximerende beweerde m.i. dus, dat de geëximeerde zijn onderdaan was, ten onrechte door het Rijk werd aangeslagen.

behorend), OO, PP (door Philips II uitgezogen als Bourgondisch), QQ, RR (lid Bourg. kreits), UU (als Bergh), VV (door Bourgondië ge-eximeerd: Bergen und Walheim).

die Herren von Beyern im Nyderlande: B, C.

Bylandt: UU (als Bergh).

die drige stete von Brabant: A (Disen obgeschriben nyderlendischen herrn und Steten sol mon sunderlich einen Briff und Puncten schreiben, dass sie ihren Herrn zum tegelichem Krige beheglichen sint).⁵²

Bronkhorst (Brun(c)k(h)orst, Graaf v. Br., heer van Br.): C⁵³, M, N, W (in Westf. kreits: Brunkorst herr Jobst), X, Z, NN (door Keizer uitgezogen als tot Nedererflanden behorend), PP (zie Bergh), QQ, RR (lid Westf. kreits, eximiert Burgundi), UU (Bronncost-Battenberg; de fiscaal vermeldt hierbij: Ist anno 45 und 51 um 7 zu fuess geringert, gebürt 6 zu ross 20 zu fuess zu erlegen,⁵⁴ Pretendirt Burgundi exemptionem, ist anno 48 nicht ausgesetzt worden, könnte vielleicht im vertrag begriffen sein,⁵⁵ nachzuedenken da solcher stand wiederum zum reich gebracht werden möchte . . .), VV (de Rijkspenningmeester stelt positief: Diweilen aber diese herrschaft Bronkhorst in den Burgundischen vertrag nominatim begriffen. Zij zou dus in de aanslag van de Spaanse koning begrepen zijn, maar ligt in Westf. kreits. Met Virnenburg doet zich hetzelfde voor, doch daarvoor wordt wel nog aan het Rijk betaald. Voor Bronkhorst „möchte man versuchen, ob etwas bei ihnen, welches

⁵² De Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.60: „sans doute” Brussel, Leuven, Antwerpen.

⁵³ De „Heeresanslag gegen die Hussiten vom Nürnberger Reichstag-1431, März 1”. komt als nr. 161 voor bij Zeumer, *Quellensammlung I*. Dit is de zgn. „Glefen-aanslag”, waarin Wisch, Batenburg, Culemborg, Buren en van der Lecke voorkomen.

⁵⁴ Hieruit blijkt dat Bronkhorst was bedoeld: deze was te Worms op „6 zu Ross, 27 zu Fuss” aangeslagen (RA, jüngere Reihe, II, p.438). In 1545 werd de aanslag bij moderatie met 7 zu Fuss verminderd.

⁵⁵ Volgens de bewerkers van U&A II werd hiermee het Verdrag van Augsburg bedoeld, waarin Bronkhorst althans niet met name werd genoemd.

schwerlich geschehen würd, zu erhalten . . .”; men zou ook de West-faalse kreits daarmee kunnen belasten), XX (Jobst und Johann von Bronkhorst und Battenberg, gebrüder, grafen zu Gransfeld” worden uitgenodigd; dit kan ook in hun kwaliteit van graven van het rijksgraafschap Gronsveld geweest zijn).

Bourgondische kreits: U (instelling), HH (leden: Bourgondië, Nassau-Breda, Horn, Egmond en Ysselstein, Bergen en Walen, Bergh), PP (Bourgondië en Horn als leden), RR (leden: Koning van Spanje; Nassau-Breda (eximiert von Burgundi); heer van Horn; heer van Egmond en Ysselstein; heer van Bergen en Walhain; graaf Oswald van Bergh), SS (alleen aan de penningmeester een recepisse afgegeven „daraus vil mer eine abschlegige dan wilfarige antwort zu vernemen . . .”), TT (Bourg. kreits uitgenodigd als volgt: koning van Spanje voor de landen tot het Rijk behorend), YY (als enig lid de koning van Spanje genoemd).

Graafschap Bourgondië: N (Koning Max. en hert. Philips, diens zoon).

(Aarts)hertog van Bourgondië: C (Aanslag hulp tegen Bohemen; in de aanslag volgen nog de woorden „*Die land:* Brabant, Hollant, Selant, Gelre”), Q (hert. Philips v. B.), S (aartshert. Ph. v. B.), T, V, Z, BB, CC, DD, EE, FF (ungewiss stand), LL.

Hertog van Bourgondië, met de landen die tot het Rijk behoren: D, E, G (mit Geldern und andern landen), M (eveneens met Gelre), J (eveneens met Gelre), X, W (Bourg. kreits), AA (vormt Bourg. kreits), GG, HH (onder Bourg. kreits), II, KK (ausgezogen), PP (alleen achterstand), QQ.

de Keizer vanwege hertogdom Bourgondië en andere Nedererflanden, tezamen met Gelre, Zutphen, Utrecht: NN, OO, RR (echter koning van Spanje i.pl.v. Keizer), SS, TT (enig lid Bourg. kreits), VV (eximeert sine onere de graven v. Nassau-Breda en Egmond en de heer van Bergh e.a.), YY (enig lid Bourg. kreits). In 1662 (III, 106) nodigt de Keizer de Spaanse koning als membrum Sacri Imperii uit voor een Rijksvergadering te Regensburg. Ook aan de Gouverneur te Brussel ging een

schrijven uit (III, 107). Vergelijkbaar hiermee wellicht: *Aartshertog Albrecht ratione de Nederbourgondische landen*: XX.

Buren: C.

Culemborg; C.

Abt van Echternach: W (Westf. kreits), X, NN (door Keizer ausgezogen als tot Nedererflanden behorend), PP (zie Bergh), QQ, RR (Westf. kreits, doch: gibt nichts, ligt bei Lutzenburg. Ist burgundisch), VV (de Spaanse koning beweert, dat abdij onder verdrag van Augsburg valt, doch de rijkspenningmeester beklemtoont, dat de abt rijksleenman met rijksregalien is).

Egmond (gf. van Egmond, heer van Egm., Eggmundt, Eckmund): J, O,⁵⁶ Q, R, S, V (Durch keis. Mt auszogen), FF (door Bourgondië ausgezogen), VV (door Bourgondië geëximeerd sine onere).

Egmond en Ysselstein (herr von Egmond und von Eytzelstein, Herr von Egm. und Iselstein, die von Eckmond und Isselstein, die von Eckmundt und Yselstein, Egmund und Islstain, der grave von Egmundt und Eyselstein): M, T, W (Bourg. kreits), X, Z, BB, CC, DD, EE, FF (door Bourg. ausgezogen), GG, HH (onder Bourg. kreits), II, KK (ausgezogen), LL, MM (door Bourg. huis ausgezogen), NN (door Keizer ausgezogen als tot Nedererflanden behorend), OO, PP (door Philips II ausgezogen als Bourgondisch), QQ, RR (lid Bourg. kreits), TT (alle graven zu Egmont und Isselstein worden in de Westfaalse kreits uitgenodigd), UU (evenals Berg), VV (door Bourgondië geëximeerd), XX (alle graven en heren te Egmond en Ysselstein gezamenlijk en afzonderlijk uitgenodigd).

herschapt Friesland: N (evenals grfs. Bourgondië, zie aldaar)

alle graven heren in Friesland: N (in de rubriek Graven en heren), O, S, T, V, X, Z, BB, CC, EE („ist nichts” i.pl.v. geldsbedrag), GG, II,

⁵⁶ Volgens de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.97.

LL (Graven und herrn in Westfriessland; er is bericht ontvange, dat alle graven en heren „abgegangen sein sollen”), OO, QQ, RR (leden Westf. kreits. Geben aber nichts. Seind frewlein und witwen als Esels, Stettfort, Widmundt, Gefern; werden eximiert durch Burgundi).

alle graven van Friesland: R (ausgezogen); KK (bij de „stende, so man nit finden kan”).

die gemein herren und herrschafft des lands von Gelir: A (zie verder die drige stete von Brabant, hiervóór), E (onder de graven en heren: Die Ritterschaft zu Gulich und Geldern, und die vier Stett Roermond, Nijmegen, Arnheim u. Zutphen).

Gelre (herzog von Gelre, Gellern, Geldern, Geldren): A (afzonderlijk genoemd vóór de rubriek: Von den herrn und graffen aus dem Nyderlande, waarin o.a. voorgaande „gemein herren etc.” te vinden zijn), C (als *Land* v. d. hertog van Bourg.), D, E (onder de Waalse vorsten), F, G (zie hertog van Bourg.), H, N (zoals grfs. Bourg., zie ald.), P (Westf. kreits), X (pro memorie), Y (Westf. kr.), AA (Westf. kr.), II (pro memorie), KK („kan man nit finden . . . so etwo lang sich dem reich de facto vorgehalten”), RR (in Westf. kreits aangeslagen; evenwel: „gibt nichts”). In juni 1544 (I, 331) slaan de rijksstanden het „onvindbare” Gelre — althans de standen van Gelre en Zutphen — aan „einem churfursten gleich”. In 1545 (I, 366) wordt de aanslag gehalveerd.

Paltsgraafschap Henegouwen: N (zie verder grfs. Bourgondië).

den Steten von (Henegouwen) Henngawen: A (zie „drige stete v. Brabant”).

den vir hollandern: A (zie „drige stete v. Brabant”).

Paltsgraafschappen Holland en Zeeland:⁵⁷ N (zie verder grfs. Bourgondië), C (zie hertog van Bourgondië).

⁵⁷ de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.23, vermeldt, dat de graven van Henegouwen zich soms „comes palatini” noemden.

Horn (der von Horn, herr vom Horn, von Hurn, Hein (??), graf von Horn): A, E, F, J (Hein = Horn??), M, N, Q, R (ausgezogen), T, V (durch keis. Mt auszogen), W (Bourg. kreits, als Hein = Horn), X, Z, BB, CC, DD, EE, FF (door Bourgondië ausgezogen), GG, HH (lid Bourg. kreits), II, KK (ausgezogen), LL, NN (een van de weinige *niet* door de Keizer ausgezogenen), OO, PP (naast Bourgondië als lid Bourg. kreits), QQ, RR (de heer van Horn wordt in de Bourg. en in de Westf. kreits opgevoerd, de aanslag is beide malen dezelfde. Aangetekend werd nog: hat zur gotischen execution in Westfalischen kreis erlegt anno 67),⁵⁸ UU (wie es mit dieser herrschaft beschaffen, ist beim fiscalamt nichts nachrichtiglich zu finden, vielleicht die craissständ besere anzaig tun könnten . . .), VV (het graafschap is door het huis Bourgondië „eingezen”).

Bisschop van Kamerijk (Camerich, Camerach, Cammerich, Kamerich): C, O, Q, R, S, T, V, X, BB, CC, DD, EE, FF (uf den reichstag geschoben aus ursachen in irn ubergeben suplicationen begriffen), GG, HH (onder Westf. kreits), II, JJ (Westf. kreits), KK (niet betaald hebbende stand) LL, NN, OO, PP (Westfaalse kreits), QQ, RR (Westf. kreits), UU, VV, XX, YY (Westf. kreits).

Stad Kamerijk: O, Q, R, S, T, V, X, BB, CC, DD, EE, FF (als bisd. Kamerijk), GG, HH (lid Westf. kreits), II, JJ (Westf. kreits), KK (zie bisd. Kamk.), LL, NN, OO, PP (Westf. kr.), QQ, RR (Westf. kr.), TT (Westf. kr.), UU, VV, YY (Westf. kreits).

Kampen, Deventer, Zwolle: TT. Bij schrijven van 15 juli 1582 (II, 728) excuseren zich deze „Gliedmassen und Untertanen” van het Rijk bij de Keizer voor hun niet-verschijnen op de Rijksdag. Deventer doet hetzelfde nog eens in 1594 (II, 769).

Kriechingen (herren von Kreychingen im Westerich): S, X.

Stad Leeuwarden (Lewarden): O.

⁵⁸ „Gothische Execution”: de door de standen te leveren bijdragen ter dekking van de kosten, gemaakt voor de maatregelen (zgn. executie) tegen hertog Johan Frederik van Gotha (U&A II, nr. 602, nt. 2, alw. litt.)

Lingen („Inhaber” van de „herrschaft Linge”): QQ.

Hertogdommen Lotharingen, Brabant en Limburg: N (zie grfs. Bourgondië).

Bisschop van Luik (Lütich, Luttich): B (een der „nechten Fürsten die mit Ir macht folgen sollent” nl. de heren van Beieren in de Nederlanden??), C (alsvoren), F, M, P (Westf. kreits), W (Westf. kr.), Y (Westf. kr.), AA (Westf. kreits).

Bisschop van Luik met de drie steden: E, J (mit der Stadt und den Seinen), L (met de stad Luik), N (met de stad en de zijnen), T, X, Z (nl. Luik, Maastricht, en Julian),⁵⁹ PP (Westf. kreits).

de Steden van Luik : A (zie drige stete von Brabant).

Hertogdom Luxemburg: N (zie grfs. Bourgondië).

Manderscheid (Manderschied, Manderscheed, graaf Diederik van M.): M, W (Westf. kreits), X, Z, KK (ausgezogen), NN (zie Echternach), PP (zie Bergh), QQ (Graf Jacob v. Mandersch.), RR (grf. Diederiks erven: Westf. kr., doch „Burgundi zeugts aus”), WW (ondertekenaar van het rijksabschied namens het huis Bourgondië o.a. „Dietrich graf zu Manderschiedt, Blanckhenheim u. Rhusoy, herr zu Daun, Keyl, Bettingen, Falckenstein u. Newerburg, ritter und richter der edlen des herzogtums Lutzenburg und grafschaft Chiny).

Markgraafschap van het heilige Rijk: N (zie grfs. Bourgondië).

heerlijkheid Mechelen: N („)

de graaf van Namen (Namur): A (zie drige stete von Brabant), N (Paltsgraafschap, zie grfs. Bourgondië).

(Graaf van) Nassau (te) Breda: M (Nassau-Breda), E (id), F (Nassau-

⁵⁹ Bouillon, volgens Struven, Corpus juris publici, p.918.

we zu Breyda), H (der von Nassau zu Bredau), J (Graf Engelhard von Nassau zu Breda), N (Grf. Engelbr. v. N. te B.), P (Westf. kr.: die grafen von Nassaw), S (Engelbrecht zu Nassau zu Bredau), T (Nassau-Breda), W (Bourg. kreits), X (Graf Heinrich von Nassau zu Bredau in één aanslag met Wilhelm v. N. zu Tilnburg), Y (die Grafen von Nassau in Westf. kreits), Z, AA (Westf. kreits), BB (als X), CC (als X), DD (als X), EE (als X), FF (Nassau zu Bredau door Bourgondië uitgezogen), GG (v. N. zu Br.), HH (N.B. onder Bourg. kreits), II, KK (ausgezogen), MM (door Bourg. huis uitgezogen), NN („inhaber der Grafschaft Predau, ist der prinz von Uranien”, door Keizer uitgezogen als deel van de Nedererflanden), OO, PP (zie Bergh), QQ, RR (lid Bourg. kreits: von wegen Breda wirt eximirt von Burgundi. — Nota: Dillenburg gibt in Westph. krais 10 zu ross etc.), UU (Nassaw-Bredaw. Ist under der Stadischen gewalt, hat sonsten Burgundi exemptionem prä-tendiert . . .), VV (onder staats gezag „und Graf Moritz hat nie etwas erlegt”. De fiscaal betwist de pretentie van Bourg. exemptie).⁶⁰

Stad Nijmegen: O.

die Panerhern, rittern und knechten: A (zie graaf van Namen).

Rodemachern (Rademach): A, C, W (Westf. kreits: herr zu R.), X.

graaf van Reifferscheid (Reifferschiedt, Reyfferschied): M, X (heer), NN (zie Echternach), PP (zie Bergh), QQ.

herschafft Salins: N (zie grfs. Bourgondië).

Sombreffe (Summerau, Semeruff, Summerau, Sembreff): M (herrn v. Sonbreff), W (in Westf. kreits), X (Inhaber Someruff), Z, NN (zie Bergh), PP (zie Bergh), QQ, RR (inhaber der grafschaft S, soll der herr von Hofstrassen sein; gibt nichts), VV (Inhaber soll der Herr von Hoogstraeten sein. Wird aber vom Haus Burgund eximiert. Daar de heerlijkheid nominatim in het verdrag van Augsburg zou voorko-

⁶⁰ Breda werd door Bourgondië geëximeerd.

men, „so wird sich schwerlich wieder zu recuperieren sein”: het staat ermee, als met Bronkhorst).

Abt van Stavelot (Stabel): T, W (Westf. kr.), X, PP (Westf. kreits), QQ, RR (Westf. kr.).

Schleiden: A (Johan, herre zu der Sleyden).

Tecklenburg (graf Conrad von Deckelnburgs erben): A, C, X, QQ.

Abdis van Thorn: L (Aebtissin von Thurn), X (Nota ebtissin von Thoren).

Bisschop van Utrecht met de drie Steden: D, E, C, F, J, L, H.

Bisschop van Utrecht (Utricht, Utrich): M. O. P (Westf. kr.), Q, S, V, W (Westf. kr.), Y (Westf. kr.), AA (Westf. kreits), CC, DD, FF („ungewiss stend” en „uff den reichstag geschoben”), HH (Westf. kr.), JJ (Westfaalse kr.); in een brief van 21 augustus 1559 schrijft Keizer Ferdinand I aan koning Philips II, dat hij „angezaigte beschreibung des bischofes von Utricht (sc. deze was op Augsburger Rijksdag van 1559 uitgenodigd) auf die reichstäg bei unserer kaiserlichen canzlei gnediglich abgeschafft” en de onderhavige „urkund” daarom aan Philips verstrekt heeft. Hoewel de bisschop van Utrecht in het Verdrag van Augsburg „von dem heil. reich eximirt und ausgezogen” was, werd de prelaat toch nog uitgenodigd voor Rijksdagen; de Keizer wist zich „angereget exemption im Burgundischen vertrag zu erinnern”, en heeft daarom aan de kanselarij dus opgedragen, de bisschop van de lijst af te voeren. De zeer incidentele wijze, waarop de rijksadministratie het Verdrag van Augsburg verwerkte komt hier duidelijk aan het licht. Zie ook RR hieronder.

Bisschop van Utrecht met de steden Utrecht, Deventer, Zwolle, Kampen en Amersfoort: A (zonder Amersfoort), N (Groningen i.pl.v. Amersfoort), R (Utrich, Deventer, Swoll, Campen, Amersfordt), T (Utricht, Devender, Swol, Amersforst, Camp), X, Z, BB (mit seinen

stetten), EE (zonder stad Utrecht), GG, II, KK (niet betaald hebbende stand),⁶¹ LL, PP (Westfaalse kreits; de stad Utrecht niet genoemd, Deventer, Schwoll, Kempten en Camersfordt als „legstetten” vermeld), RR (zonder stad Utrecht: lid Westf. kreits, met toevoeging: „ist burgundisch”), QQ (Nota, diese stat ist dem Burgundischen vertrag anno 48 inverteipt).

Heerlijkheid Virneburg (Virnberg, Firnbergk, Viernenburg): A, T (graaf), P (Westf. kreits), W (Westf. kreits), X, Y (Westf. kreits), AA (Westf. kreits), NN (zie Echternach), PP (zie Bergh), VV (zie Bronkhorst).

die Herrn und ritterschaft in Flandern: A (zie drige stete von Brabant).

graafschap Vlaanderen (gedeeltelijk): N (zie grfs. Bourgondië).

herr von Palland, Freyherr zu Wiethen (= Wittem): Z.

heer van Ysselstein (Yselstein): S, X.

Paltsgraafschap Zutphen: N (zie grfs. Bourgondië).

Indien we de in afd. 2 van hoofdstuk II genoemde „grote landsheerlijkheden” uit voorgaande opsomming weglaten, houden we de volgende standen over, waarvan de vermelding op de rijksmatrikels een „begin van bewijs van (kleine) landsheerlijkheid”, van souvereiniteit derhalve, zou kunnen betekenen: Batenburg, Bergh, Bergen en Walhain, Bronkhorst, Culemborg, Echternach, Egmond en Ysselstein, graven en heren in Friesland, Horn, Kriechingen, Lingen, Manderscheid, Nassau-Breda, Rodemachern, Reifferscheid, Schleiden, Sombreffe, Thorn, Virneburg en Wittem.⁶² Hiervóór zagen we al, dat in de zgn. Regimentsordnung

⁶¹ „... und hat bischof Hainrich phalzgraf bei Rein etc. ainmal zalt der zeit er dis bistumb inengehabt...” (U&A I,p.234).

⁶² Mechelen en Salins liet ik, als Bourgondisch, geheel buiten beschouwing. Kamerijk zal in Hoofdstuk V aan de orde komen. De opmerkingen van de Borchgrave, Histoire des Rapports, over de „seigneuries particulières” (p.43, nt. 6, p.119, p.120) geven weinig houvast, daar de B. deze zaak niet bestudeerde.

van 1500 tot de Westfaalse kreits gerekend werden: de graven van Nassau, Seyn (of Vianden), Virneburg en . . de Nederlanden „bis hinab an die Mase”. Het Rd-abschied van 1512 wijzigde de grenzen van de bestaande kreitsen niet: par. 12 daarvan bepaalde slechts: „Und sollen die sechs Circkel, hievor auff dem Reichstag zu Augsburg verordnet, bleiben, und solches sonst einem jeden Stand an seinen Obrigkeiten, Herrlichkeiten und Rechten unschädlich seyn”.⁶³ Par. 23 van de „Regimentsordnung” van Karel V uit 1521 geeft in zijn opsomming van de kreitsstanden woordelijk dezelfde tekst als die van 1500;⁶⁴ evenzo de RKGO van 26 mei 1521,⁶⁵ met dien verstande, dat daar Verden in plaats van Utrecht compareert.⁶⁶ Dit alles duidt erop, dat de Bourgondische kreits van 1512 slechts de in 1500 niet-ingedeelde gebieden omvatte. Met name zouden daartoe dan gerekend moeten worden, als we de woorden „bis hinab an die Mase” mogen interpreteren als „tot aan de Maas, vanuit Duitsland gezien”, alle rijksgebieden ten Westen van de Maas — uitgenomen Luik en Loon — plus Holland en Zeeland, welke gewesten in 1500 reeds Bourgondisch waren, en dus niet „eingekreist” werden.

Dit zou dan op zijn beurt weer tengevolge gehad kunnen hebben, dat van de bovengenoemde potentiële kleine landsheerlijkheden het eerst diegenen de aandacht van de Bourgondiër gingen trekken, waarvan het gebied ten westen van de Maas, of in het grensgebied van Holland lag.

Inderdaad zien wij, dat op de in 1518 opgestelde staat van standen die achter waren met de betaling van hun bijdrage voor het onderhoud van het RKG⁶⁷ Horn, Egmond, Bergh en Bergen en Walhain voorkomen met de aantekening in margine: „Durch keis. Mt. auszogen”. In 1529⁶⁸ vormen dezelfde met Nassau zu Breda de „auszug” van Bourgondië; naast Egmond verschijnt alsdan ook Egmond en Ysselstein. In 1532⁶⁹ is de Bourgondische visie tendele ook in de rijksdagbesluiten

⁶³ Afgedrukt bij Zeumer, Quellensammlung II, nr. 179.

⁶⁴ Ibidem, nr. 182.

⁶⁵ RA, jüngere Reihe II, p.272.

⁶⁶ Ook AA, de zgn. „Erklärung des Landfriedens, erlassen vom Reichsregiment - 1522, Febr. 10.” (Zeumer, Quellensammlung II, nr. 185; NS II, nr. xxix), volgt de opsomming van 1500, met Seyn i.pl.v. Vianden, en met Utrecht.

⁶⁷ U&A I, nr. 123.

⁶⁸ U&A I, nr. 186.

⁶⁹ U&A I, nr. 209.

doorgedrongen: de Bourgondische kreits „mit seinen landen und nachfolgenden stenden” is samengesteld uit de Bourgondische hertog, Nassau-Breda, de heren van Horn, Egmond en Ysselstein, Bergen en Walhain en graaf Oswald van Bergh. De Rijksdag beschouwt genoemde kleine standen kennelijk niet als „ausgezogen” door Bourgondië, d.w.z. dus wel als rijksonmiddellijk-souverein. In 1544 meldt het RKG aan de rijksstanden⁷⁰ echter weer onder de rubriek „Auszug, so etliche stende vermainen von des reichs anschlegen zu tun” o.a. „Kais. Mt. von wegen irer Mt. erblanden. Erstlich haus Burgund mit sein furstentumben zum reich gehorig, graf Dietrich von Manterschidt . . . etc.” (volgen de vijf in 1532 gemelde namen). In 1545 berichten de kreitsafgevaardigden⁷¹ wederom, dat het „haus Burgund” Nassau-Breda, Bergen-Walhain en Egmond en Ysselstein „aus zeucht”. Bourgondië blijft dus bij zijn standpunt.

Een onderzoek van gelijke aard als het vorenstaande werd in 1542 verricht door Cornelis de Schepper (Scepperus).⁷² In het afscheid van de Rijksdag van Spiers van 1542 was namelijk vastgelegd, dat alle tien kreitsen hun krijgsvolk zouden zenden voor het leger, dat in Hongarije tegen de Turken zou strijden.⁷³ Voor de Bourgondische kreits was een contingent van 419½ te paard, en 2105 te voet bepaald.⁷⁴ Naar aanleiding van deze aanslag stelde de Schepper een memorie samen, waarvan de inhoud kan worden samengevat als volgt: De rijksstanden rekenen erop, dat de Bourgondische kreits „contenant les pays de l’empereur jusques à la rivière de la Meuse”, welke kreits ook is vermeld in het Abschied van Worms van 1521, „doit faire comme les autres kreys”. Maar hoewel „Cornille Skeperus a fait son extreme pour entendre et savoir quelz pays sont comprins audit kreys”, vond hij slechts in de Rijksdagen sedert 1521, dat deze kreits steeds werd genoemd, maar dat er geen „autres nommez soubz ledit kreys, sinon

⁷⁰ U&A I, nr. 317.

⁷¹ U&A I, nr. 348.

⁷² Zie over deze figuur Baelde, *De collaterale Raden*, p.306-7; over de gebeurtenissen van 1542-1548 de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.135-177.

⁷³ Uittreksel met korte inhoudsweergaaf bij U&A I, nr. 258. Tekst in NS II, nr. L III: par. 14 bepaalde, dat er krijgsvolk cfm. de Wormsermatrikel geleverd zou worden, par. 50, dat er een Gemene Penning voldaan moest worden, par. 57 legde een aanslag t.b.v. het onderhoud van het krijgsvolk op.

⁷⁴ Aldus de Schepper in zijn na te noemen geschrift, afgedrukt in U&A I, nr. 259.

Henry comte de Nassau et Bredau ou ses heritiers, le sr de Hornes, le sr d' Egmond et d'Iselsteyn, Oswald conte von Berghen, le sr de Berghees et de Waleyn" waren, tezamen aangeslagen voor 117¹/₂ te paard en 601¹/₂ te voet. Enkele rijksstanden zeiden wel, dat ook het vrijgraafschap Bourgondië, de stad en het bisdom Besançon⁷⁵ de stad Salins en enkele naburige heren en edellieden van genoemd graafschap tot de Bourgondische kreits behoorden. Ook had Frederik, graaf zu Fürstenberg in aanwezigheid van de Schepper gezegd, dat hij vroeger eens had aangeboden, de leden van de Bourg. kreits te specificeren, doch dat degenen, wien hij dit aanbood, dit hem kwalijk hadden genomen, zodat de graaf meende, zijn plicht te hebben gedaan, en gezworen had, er niet meer over te spreken.

De Schepper vervolgt dan: het afschied van Worms van 1521 houdt expresselijk in, dat genoemde kreits „s'extendoit par les pays bas de l'empereur jusques a la riviere de la Mose"⁷⁶ en dat daarom sommigen menen, dat Luxemburg, Limburg, de landen van Overmaze (als Valkenburg en Dalhem), en soortgelijke gebieden onder de Bourgondische kreits begrepen moeten worden. Deze landen zouden dan niet zijn vrijgesteld van de onderhavige Turkenbelasting, aangezien immers het afschied van Spiers van 1542 uitdrukkelijk alle bestaande vrijheden en indulten, strijdig met genoemd afschied, niet-toepasselijk had verklaard.

Voorts bevindt de Schepper, dat Utrecht (met de steden Deventer, Zwolle, Kampen en Amersfoort), ingevolge de Wormser matrikel wordt aangeslagen, en wel als lid der Westfaalse kreits. Gelre, ook Westfaals, is niet aangeslagen, doch in 1521 en 1541 pro memorie opgenomen. Als de Keizer aanbood, voor Gelre en Zutphen toch iets te voldoen, zou hij de standen nopen, hem bij te staan tegen de hertog van Kleef, die daardoor zelfs de rijksban zou oplopen.

De Schepper wijst de koningin-gouvernante, Maria, erop, dat, zeker in het geval de Keizer niet zelf tegen de Turken zou optrekken, de andere kreitsen het niet-verschijnen van het Bourgondisch contingent

⁷⁵ De aartsbisschop en de rijksstad Besançon behoorden in waarheid steeds tot de Opperrijnse kreits. Zie p.VI der „Vorbemerkungen" op U&A I.

⁷⁶ In het „Abschied", afgedrukt op p.718-743 van Bd II, RA, jü R. kon ik overigens zulke vermelding *niet* ontdekken. De „Regimentsordnung" en de RKGO van 1521 omschrijven slechts de Westfaalse kreits.

zouden aangrijpen, zelf ook niet te presteren „ce que pourra causer l'entiere rompture de ceste emprinse”. Als de Utrechtse bijdrage niet wordt geleverd, zal de hertog van Kleef, en zullen andere leden van de Westfaalse kreits, zich daarachter kunnen verschuilen, „et par ainsi le tout sera rompu et de nul effect et tombera la chrestienté en desespoir et finira en confusion cest empire d'Allemagne, de laquelle ruine ne seront point exemptz les voisins”.⁷⁷ Als alle andere standen wel zouden presteren, zouden zij de Keizer op oneervolle en schadelijke wijze verwijten gaan maken over een niet-verschijnen van Bourgondische kreits' en Utrechtse contingenten. Het afscheid van Spiers was immers ook met 's Keizers goedkeuring tot stand gekomen, terwijl zijn broeder, koning Ferdinand het bezegeld had.

Tenslotte vindt de Schepper, dat de graven van Oostfriesland in de rijksregisters aangeslagen waren, en tot de Westfaalse kreits behoorden; over de rest van Friesland is in die registers geen sprake, meldt hij. Sommige rijksstanden vonden het redelijk, dat de Keizer ook voor Friesland bijdroeg, maar „en colliege” scheen men daar niets over be- of afgesproken te hebben.

Onze conclusie kan zijn, dat de Schepper de quaestie van de Bourgondische bijdragen voornamelijk als een politieke ziet; als leden van de kreits noemt hij eigenlijk slechts de vijf kleine landjes, terwijl de Bourgondiër zelf alleen uit hoofde van zijn bezittingen ten *Oosten* van de Maas zou dienen bij te dragen.⁷⁸

Op 8 mei 1542 schrijft Maria aan haar broeder Karel V over hetzelfde onderwerp,⁷⁹ zulks verwijzende naar het rapport van de Schepper. Zij resumeert de besluiten van de Rijksdag, en geeft ook de sancties weer, die zijn gesteld op niet leveren van ieders *quotum*: wereldlijke vorsten lopen de rijksban op, prelaten van de Kerk verliezen alle privileges, rechten en jurisdictie, die zij of hun voorgangers van het Rijk verkregen. Het RKG zou de straffen uitspreken, terwijl de kapitein-generaal van het Rijk⁸⁰ het vonnis op kosten van de nalatige zou uitvoeren.

⁷⁷ In de laatste bijzin lijkt de Schepper de Bourgondische landen tegenover het Rijk reeds als „buitenland” te zien.

⁷⁸ Vgl. de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.12/13 over de gedeelten van Brabant, die rijksleen waren. Schrijver gaat ervan uit, dat oorspronkelijk heel Brabant een rijksleen was.

⁷⁹ U&A I, nr. 263.

⁸⁰ Afscheid Rd Spiers in NS II, nr. LIII. Par. 102 van het afscheid spreekt over

„Je me treuve empeschie et perplexe comment je me aurai à conduire pour eviter tous inconveniens”, schrijft Maria, inconveniënten, die zij zou kunnen ontmoeten, als zij het afscheid niet gehoorzaamde. De naburige standen zouden al te gaarne de Bourgondische landen binnenvallen. Ook in de Raad van State te Brussel is ieder „perplexe et doubtful”, nu men de sancties afweegt tegen de „grande subiection, en quoi vos pays tumberont en obtemperant à ladite conclusion”. Na lange discussies in de Raad van State heeft Maria — voor wat betreft de Bourgondische kreits „soubz le quel ilz disent comprins voz pays patrimoniaulx jusques a la Meuse sans autre specification” — besloten de instructie van de Keizer af te wachten. Ten eerste is de landvoogdes niet op de Rijksdag uitgenodigd vanwege de Bourgondische landen. Vervolgens heeft men haar slechts opgenoemd als medeleden van die kreits: Horn, Egmond, Nassau-Breda, Bergh en Bergen-Walhain. De rest van het contingent zou derhalve gefourneerd dienen te worden „par voz pays patrimoniaulx oultre la Meuse, où sont comprins les pays de Luxembourg, de Lembourg, de Valckembourg et Daelhem, qui sont povres” en dan zouden deze aan die verplichting niet kunnen voldoen. Over Brabant en Holland had Maria niet gehoord, of men deze landen ook wilde in de aanslag betrekken; zij vernam slechts, dat ook zij, die vroeger onder het Rijk geweest waren, moesten bijdragen niettegenstaande enigerlei exemption.⁸¹

Maria wacht op een beslissing van de Keizer; deze moet wel in het oog houden, dat zijn subjecten van pardeça het vreemd zullen vinden om zich aan de rijksbijdrage te onderwerpen, of „du moins en prendront occasion de estre plus difficiles en leurs aides et ne demeurer si bons et obeissans vers Vre Mte, comme ilz ont esté du passé”.

Als de gebieden ten Oosten van de Maas wel moeten bijdragen, moet de Keizer eerst uitmaken wie tot de Bourgondische kreits behoren: zijn dat zelfs niet het vrijgraafschap Bourgondië, de stad Besançon of de Dauphiné, het koninkrijk Arles, le Lyonnais, de Provence en andere

de „Oberst-Hauptmann”; dat is de in par. 24 benoemde „oberste Feld-Hauptmann” tegen de Turken, Joachim, markgraaf van Brandenburg. Par. 102 stelt sancties op „Schickung Kriegs-Volcks”, „Erlegung gemeinen Pffennings und Anschlags”.

⁸¹ De landvoogdes voert zelf aan, dat het niet-uitgenodigd zijn ten Rd geen sterk argument is, nu de Rd namens de Keizer werd uitgeschreven.

gebieden, die voorheen deel uitmaakten van het Koninkrijk Bourgondië, en daarna lange tijd van het Rijk? Anders zou men al deze landen in de rijksban kunnen doen, en deze dan gaan executeren. Ook dient de Keizer te beslissen of Gelre en Zutphen, zijn „pays patrimoniaux entre le Rin et la Meuse”, niet in de Bourgondische kreits moeten worden begrepen, en bij die gelegenheid niet met de rijksstanden kan worden overeengekomen, dat de Keizer zijn contingent zou leveren als de rijksstanden hem zouden helpen, Gelre en Zutphen onder zijn gezag te brengen, of ten minste deze landen in de rijksban te laten doen.

Nog positiever laat Maria zich over Utrecht uit: Utrecht en Overijsel beweren, nooit aan het Rijk bijgedragen te hebben, hoewel de bisschoppen voorheen altijd waren opgeroepen om hun contingent te leveren. In overweging nemend, dat Utrecht en Overijsel „notoirement” onder het Rijk behoren, en de Keizer laatstelijk te Regensburg met de regalien daarvan beleend is, meent Maria, dat voor deze landen geen moeilijkheden gemaakt moeten worden, en desnoods de Keizer uit eigen middelen de aanslag moet voldoen. De sancties op niet-presteren zouden catastrofaal zwaar uitvallen: de gehele temporaliteit van Utrecht staat op het spel. Maria heeft de graaf van Buren opgedragen, de Staten van Overijsel bijeen te roepen, en daar Jesse Sasbout, lid van de Raad van Holland, heen te zenden, om hen in de rijkscontributie te doen bewilligen. Maria zelf zal naar de Staten van Utrecht gaan om persoonlijk de door het Rijk geëiste bijdragen af te dwingen.⁸²

Ook de landvoogdes blijkt de Bourgondische landen aan de Duitse zijde van de Maas te situeren, hoewel uit de zijdelingse vermelding van Holland en Brabant een meer historisch-gefundeerde visie zou kunnen worden afgeleid.

In Karel's antwoord aan Maria,⁸³ waarin al de gedachte naar voren komt van een „contribution en bloc tollerable”, waartegenover de rijksstanden zouden moeten beloven, 's Keizers landen tegen Frankrijk te beschermen, stelt hij dat men omtrent inlichtingen over de beweerdelijk in 1521 te Worms gedane „declaracion et repartissement” van de kreitsen van Oostenrijk en van Bourgondië tot aan de Maas, moet zoe-

⁸² U&A I, nr. 268.

⁸³ de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.136-157, behandelt deze gebeurtenissen aan de hand van stukken in het Rijksarchief te Brussel.

ken in de papieren van wijlen de burggraaf Hannart en wijlen de heer van Hoogstraten.⁸⁴

Steeds in 1542 schrijft Maria aan haar broeder, koning Ferdinand⁸⁵ dat het niet makkelijk is, de landen van pardecha in de rijkscontributie te doen bijdragen. Van de Bourgondische kreits heeft daar nog nooit iemand gehoord, net zoals niemand in het Rijk daar enige inlichting over heeft. Maria weet dus niet over welke landen het eigenlijk gaat. Het hertogdom Bourgondië is niet in het bezit van de Keizer; de patrimoniale landen tussen Rijn en Maas kunnen het contingent niet opbrengen, Gelre is niet in het bezit van de Keizer, doch valt onder geen enkele kreits (?). Tussen Maas en Rijn zijn nog wel enkele edelen wier goederen aan geen enkele kreits bijdragen. Maria vervolgt haar schrijven met de zeer betekenisvolle zin „Si on veult extendre ledit cercle plus avant pardecha la riviere de Meuze, les subiectz y feront si grande difficulté que je ne scai comment on les pourra appaiser, vuellans maintenir leurs libertez sans se subiecter à telle contribution qui jamais ne fust executée ne attemptée esdit pays et n'y voi remede s'il ne vient et procede de sadite Mte”.

Het graafschap Bourgondië was altijd exempt van het Rijk, en draagt (daarom??) de naam Franche Conté.

De landen van pardeça hebben overigens eigenlijk tegen Frankrijk, de bondgenoot van de Turk, meer de hulp van het Rijk nodig, dan dat zij het Rijk tegen de Turken moeten helpen, merkt de landvoogdes op, waarna zij het voorstel van Karel herhaalt „quelque somme en blocq” te geven namens de Bourgondische kreits, waartegenover een defensief verbond met het Rijk zou staan. Zij zou Viglius een instructie van die inhoud medegeven voor de Rd van Neurenberg. Alleen voor Utrecht ligt de zaak anders: het krijgsvolk is in dienst genomen, doch wordt tijdelijk in de oorlog tegen Frankrijk gebruikt. Als deze zal zijn afgelopen, zal Maria geen enkele moeilijkheid meer maken.⁸⁶

Voornoemde instructie aan Viglius, in welk stuk eigenlijk het gehele

⁸⁴ Baelde, *De collaterale Raden*, p.266/7: Jan Hannart, burggraaf van Liedekerke overleed 28 dec. 1539. Hij bekleedde belangrijke posten in de Habsburgse administratie. Ibid., p.271: Antoon van Lalaing, graaf van Hoogstraten, heer van Montigny, overleed 2 april 1540. Hij was o.a. lid van de Raad van State.

⁸⁵ U&A I, nr. 282.

⁸⁶ de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.141: het Utrechts contingent was in het leger van de prins van Oranje opgenomen.

Verdrag van Augsburg reeds wordt uitgestippeld,⁸⁷ werpt op de samenstelling van de Bourgondische kreits geen nieuw licht; Maria betoogt echter wel, dat de oprichting van die kreits door Maximiliaan is geschied „sans le sceu de ceulx des pays bas”. Maximiliaan kon dit niet doen „à cause qu’il n’estoit lors seigneur des dicts pays et samble que par le mesme erreur on a coutume es dietes imperiales faire mention du dict cercle de Bourgoigne du temps de l’empereur moderne, combien que ceulx des dicts pays n’y soient este oiz, appelez ou sommez de comparoir ou contribuer avec l’empire”. De koningin wil, als de rijksstanden zich willen verplichten tot de verdediging der lage landen tegen binnenvallende vijanden, wel „pour la bonne affection qu’elle porte à la Germanie”, haar landen allieren en confedereren aan het Rijk, alsmede aan het Rijk een bijdrage voldoen „combien que jamais ilz n’aient faict”. Als lage landen, in het verdrag te begrijpen, noemt zij: Brabant, (Neder-) Lotharingen, Luxemburg, Vlaanderen, Artois, het graafschap Bourgondië, Henegouwen, Holland, Zeeland, Friesland, Namen, Utrecht, Overijssel en Groningen, met alle ap- en dependentia. Utrecht en Overijssel mogen desnoods in de Westfaalse kreits gelaten worden.

In deze instructie voor Viglius wordt derhalve de oprichting der Bourgondische kreits door Maximiliaan aanvechtbaar gesteld. Zoals reeds opgemerkt waren de kreitsen tot 1555 vrijwel slapend gebleven; de rijksstanden noemden slechts de Bourgondische assessor in het RKG als bijdrage van die kreits aan het Rijk vóór 1542,⁸⁸ en zelfs dat was tot 1570 niet geheel juist: de *Keizer* presenteerde voor zijn erflanden, niet de *kreits* als zodanig. Het Spierse afscheid van 1542 met zijn vergaande sancties tegen weigerachtigen verbrak de sluimer van de Bourgondische kreits op ruwe wijze, zodat de regering te Brussel op alle mogelijke wijzen moest trachten de stoornis te beperken: alleen de landen van Overmaas (incl. Luxemburg) zouden tot de kreits behoren; het koninkrijk, hertogdom en graafschap Bourgondië worden ten tonele gevoerd, en als laatste argument wordt, zoals in Viglius’ instructie aangevoerd, de oprichting der kreits aangetast.

Karel’s grote rivaal in Gelre, hertog Willem van Gulik en Kleef, was in 1542/3 kreitsoverste van de Westfaalse kreits. Met argusogen zal de-

⁸⁷ Afgedrukt in U&A I, nr. 285.

⁸⁸ U&A I, nr. 259.

ze hertog de bijdrage van zijn kreits-lid Utrecht hebben gevolgd: daar bood zich een unieke kans, met de kreitstroepen het land van de Bourgondiër binnen te vallen. In 1543⁸⁹ deelde hij mede aan de rijksstanden, dat de bisdommen Utrecht en Kamerijk, Luxemburg, Friesland „und allerlei stende in Lutzenberg und Friessland gehörig”, welke alle tot zijn kreits behoorden, ongehoorzaam bleven, de Turkenhulp te voldoen. Op gevaarlijke wijze spande Willem met de Franse koning samen toen in 1542 opnieuw de oorlog tussen Karel V en Frankrijk was uitgebroken. De Fransen vielen Artois en Luxemburg binnen; Maarten van Rossum plunderde tot vóór Antwerpen en Leuven. Daarom werd de Keizer wel genoopt door te tasten. Zijn veldtocht werd een zegetocht: na twee weken reeds smeekte Willem om genade, en stond Gelre en Zutphen aan de Keizer af bij het Verdrag van Venlo.^{90, 91}

Deze overwinning vindt zijn neerslag in Karels instructie aan Viglius en Boisot:⁹² in het te sluiten verdrag met het Rijk moeten „pour non separer noz pays”, niet alleen de notoir buiten het Rijk gelegen landen van Vlaanderen en Artois, maar ook Gelre, Utrecht, Overijsel, Friesland en Groningen begrepen worden. Deze laatste landen dienen daartoe van de Westfaalse kreits losgemaakt te worden „et comprins avec les autres pays du cercle de Bourgoigne” al zou daarom de contributie iets verhoogd moeten worden. Mijs inziens geeft „L'empereur et roi” door de woorden „les autres pays” wel degelijk te kennen, dat ook volgens hem Holland, Brabant, Henegouwen en de andere, in het Augsburgs verdrag op te nemen landen, tot de oude Bourgondische kreits behoorden. Naarmate de Keizer politiek sterker te staan kwam, verminderde de noodzaak, onwetendheid over de verplichtingen t.o.v. het Rijk te simuleren. De hoogte van de „eenheids” bijdrage zou in den vervolge een der belangrijkste geschilpunten met de standen worden,⁹³ maar nieuwe kreitsgenoten verschijnen niet ten tonele.

In de jaren 1547 en 1548, vóór het Augsburgse verdrag, komen in de stukken van en aan koningin Maria en de rijksstanden en -organen twee nieuwe onderwerpen aan de orde, beide voor ons van belang. Ten

⁸⁹ U&A I, nr. 297.

⁹⁰ Gosses-Post, Handboek, p.269.

⁹¹ Verdrag Venlo in U&A I, nr. 310.

⁹² U&A I, nr. 347.

⁹³ Zie bv. U&A I, 368, 371 (2 keurv.), 374, 411 (12 keurvorsten volgens Brandenburg meer op zijn plaats), 419 (3 keurvorsten).

eerste komt ter sprake de opheffing van de (oude) Bourgondische kreits, met daaraan verbonden, het verlies van de erflandse RKG assessor; ten tweede de positie van de vaker genoemde „kleine vijf”.

In een instructie van Maria voor Viglius⁹⁴ van 4 oktober 1547 noemt zij eerst de in het te sluiten verdrag met het Rijk op te nemen landen en gebieden (o.a. Arnhem), en vervolgt dan: „Et ne pourroit que bien convenir d'obtenir abolition du cercle de Bourgoingne pour autant qu'il concerne lesdits pays bas, en reservant ausdits de l'empire leur droit quant aux aultres pays comprins audit cercle, qui ne sont subiectz aux pays patrimonialux de sa Mte cidessus spécifiés”.

Eind oktober 1547 schrijft Viglius aan Maria,⁹⁵ dat hem van principaal belang lijkt een regeling „sur le vieil different des contributions”; een politiek verdrag „ne sera que pour douze ou quinze ans”, doch het beste ware natuurlijk een combinatie van beide. Viglius brengt vervolgens Granvelles mening over, dat de landvoogdes niet te erg moest insisteren op het verkrijgen voor haar landen van vrijstelling van betaling van de kamergerechtsbijdrage: in het verdrag van het Rijk met de hertog van Lotharingen van 26 augustus 1542, welk verdrag door de Brusselsse regering als voorbeeld voor het Bourgondische beschouwd werd,⁹⁶ kwam zo'n vrijstelling ook niet voor. Volgens Granvelle betaalden Lotharingen, Oostenrijk, Saksen en andere standen gaarne de RKG-bijdrage, hoewel zij niet aan het gerecht onderworpen waren „pour respect qu'ilz ont affin que leurs subiects soient tant plus favorisez pour consequir leur droit, quant ilz aurent affaire contre les autres, et pour si petite chose non desplaire aux autres estatz”. Voorts had het huis van Bourgondië tot heden, het recht een assessor te benoemen, die daar altijd een ereplaats bekleedde zoals de assessoren van de Keurvorsten: zou dit prerogatief niet behouden moeten worden? Indien de kreits wordt opgeheven, en vrijstelling van de RKG-bijdrage verworven, gaat dit assessoraat verloren. De assessor, zegt Viglius, kan overigens goed werk doen voor de bewaring van Bourgondische rechten en vrijheden „comme j'ai l'experience ayant deservi ladite place pour la maison de Bourgongne par promotion de sa Mte l'espace de trois ans”. Viglius adviseert, de kreits niet op te heffen; in een eigen kreits heeft men niet

⁹⁴ U&A I, 372.

⁹⁵ Ibid, 373.

⁹⁶ Zie bv. U&A I, 288 (Karel V a. Granvelle, 7 nov. 1542) e.v.

met anderen te doen, en de rijksstanden zouden de „pays d'embas” anders toch weer indelen, zoals Lotharingen is ingedeeld in de Opperrijnse kreits. Wel moeten natuurlijk Gelre en Utrecht uit de Westfaalse kreits gehaald worden.

Tenslotte schrijft Viglius, dat, nu de rijksbelastingen op Rijksdagen worden vastgesteld, het geraten is, stem en zetel te behouden in de raadslagingen van de Rijksstanden.

De Raad van State⁹⁷ te Brussel brengt in zijn advies over Viglius' voormeld schrijven vooreerst zijn scepsis tot uiting omtrent de mogelijkheid, niet aan het RKG onderworpen te zijn, doch er wel een assessor in te hebben en eraan mede te betalen. Het RKG heeft geen eerbied voor oude vrijheden: dat heeft Brabant gemerkt, welk gewest het RKG steeds trachtte door het verlenen van citaties onder zijn jurisdictie te brengen; alleen door „resistance de fait” heeft Brabant dit pogen verijdeld. Hoe zou het RKG dan ontzag hebben voor nieuwe competentie-beperkende bepalingen? De Bourgondische assessor ten spijt is er altijd „en toute rigueur” geprocedeerd, en dit zal nog erger worden, als een ander dan de „prince de pardeça” Keizer wordt.

De Raad van State zou het liefst in het RKG-reglement een bepaling opgenomen zien, dat rechter en assessoren geen enkele gerechtelijke voorziening mogen treffen tegen „princes vassaulx”, steden, gemeenten en onderdanen van „notoir-exempte” landen, zoals Oostenrijk, Saksen en de lage landen van de Keizer, tenzij op het stuk van rijks-hulp. Als zo'n bepaling er kwam, kon de Raad ermee instemmen, te betalen en een assessor te benoemen, als die laatste maar een „natif des pays de pardeça” is, die de vrijheden der landen kent, en affectie heeft, deze te handhaven en te verdedigen, terwijl (omdat??) den assessor hoop wordt gegeven, naar pardeça teruggeroepen te worden „avecq plus grande promotion” na 4 of 5 jaar RKG-dienst.

Na de opheffing van de Bourgondische kreits ziet de Raad heil in de instelling van een nieuwe kreits (niet Bourgondisch te noemen, daar de keizer het hertogdom Bourgondië niet meer bezat), waarin moeten worden opgenomen: de landen in Viglius' instructie genoemd, met alle vazallen en onderdanen, die hun lenen houden van de Keizer als vorst en heer van genoemde landen, alsmede „tous ceulx qui resortissent es-

⁹⁷ U&A I, 374.

dits pays et recognoissent le seigneur des pays baz pour leur vrai seigneur naturel” zonder dezen nader op te noemen. Op het aan de Raad toegezonden lijstje (niet afgedrukt) immers komen, behalve de graaf van Horn, in de Bourgondische kreits alleen de vazallen van „pardecha” voor, en zelfs de graaf van Bergh is op het moment vazal van de Keizer vanwege het hertogdom Gelre. De graven van Nassau te Breda, van Egmond en van Ysselstein, en de markies van Bergen en graaf van Walchem (Walhain),⁹⁸ die op het lijstje voorkomen als leden van de Bourgondische kreits, en ook aangeslagen zijn, zijn subjecten en vazallen van de lage landen, die in alle lasten met deze landen bijdragen, en derhalve vallen onder nummer 1 van het lijstje (billet), de landen en heerlijkheden van de hertog van Bourgondië. Om deze door het Rijk als onderdanen beschouwde standen te laten verdwijnen, ware het beter, geheel opnieuw over een nieuwe kreits te gaan onderhandelen zonder die oude namen te noemen.

De Raad van State steunt derhalve Viglius’ suggestie, wel als kreits in het Rijk te blijven, zij het ook met een voorbehoud m.b.t. het RKG, en ziet de kans schoon, de „kleine vijf” (uitgezonderd Horn) uit de rijksregisters te laten verdwijnen.

Als Karel V in maart 1548 zijn standpunt aan de rijksstanden gaat uiteen zetten⁹⁹ begint hij met te stellen, dat voor hem onbewezen is, dat zijn erflanden onder het Rijk en deszelfs aanslagen en verordeningen zouden vallen. Geen enkele stand of stad heeft indertijd erin bewilligd, dat Maximiliaan de Bourgondische kreits oprichtte. Deze deed dat zonder „zusammenberuefung und bewilligung gemainer stend derselbigen lande”, en kon dus niets ten nadele van „dem eigentumbsherren und dem gemainen land” beschikken.

Op de „Moderationstag” te Worms heeft de Bourgondische kreits geen bezwaren naar voren gebracht om de eenvoudige reden, dat in die kreits niemand anders is begrepen, dan de Keizer zelf met zijn „one mittel angehorigen und undertanen”, en men de aanslag niet kan verminderen van degenen, die daarvoor niet in een aanslag begrepen waren, noch iets verschuldigd waren.

⁹⁸ De Raad van State wijst erop, dat deze markies „nul titre de prince” had, toen de kreits werd opgericht in Maximiliaans tijd, daar deze titels voor het eerst zijn gegeven aan de heer van Bergen, die overleed na Maximiliaans dood.

⁹⁹ U&A I, nr. 383.

Maximiliaans eigenmachtige kreits-oprichting is volgens zijn kleinzoon dus zonder toestemming der landsstanden geschied: zo'n kreits kan dus geen financiële verplichtingen mede brengen. Andere dan de Bourgondische landen zijn in de Bourgondische kreits niet begrepen, zodat de hele aanslag in de lucht komt te hangen.

Dit vitium-originis van de kreits komt als enig juridisch-historisch argument naar voren in de talrijke stukken, gewisseld vóór het Augsburgs verdrag. Maria geeft in een schrijven aan Karel¹⁰⁰ toe dat, hoewel enige landen „notoirement” rijks zijn, de subjecten daarvan staande houden, dat zij nooit iets hebben bijgedragen aan het Rijk, noch onder het RKG geressorteed hebben, zonder dat zij evenwel een andere vrijstelling kunnen aanwijzen, dan dat zij immemorale possessie aanvoeren, waaraan die van het Rijk „par aventure” weinig waarde hechten.

Utrecht en Gelre worden door Karel V in bescherming genomen in een brief aan de rijksstanden van 26 april 1548.¹⁰¹ Het was Maria niet gelukt in de twee daarover uitgeschreven Utrechtse landdagen de Turkenbelasting te doen bewilligen, en ook de Gelderse standen waren onwillig, die aanslag „von inen nie begert, noch vil weniger bezalt” te doen worden. Terecht, schrijft de Keizer, want dit zijn 2 leden van de Westfaalse kreits, en die eerste kreitsen (van 1500) zijn „allain von wegen der nomination und presentation der personen an das cammergeicht gemacht, zu welchen nominationen oder presentationen aber si nie gefordert oder zugelassen” zijn.

Over de Bourgondische kreits wordt Maximiliaans eigendunkelijk optreden nog gepreciseerd met de opmerking, dat koning Philips, noch de Nedere erflanden hun consens of ratificatie verleend hebben. Dat Karel zelf in 1521 in regiments- en kamergerechtsreglement en in het Wormser afscheid van alles omtrent de Nedere landen bepaalde, gelijk dit ook op latere Rijksdagen geschiedde, had als oorzaak „bericht, das es alwegen also herkomen”; de Keizer was veel afwezig en de Nederlandse raden waren „der sprach nit kundig”, zodat zij niet in de zaak betrokken werden.¹⁰²

¹⁰⁰ U&A I, nr. 395.

¹⁰¹ U&A I, nr. 397.

¹⁰² „Chicanes indignes du grand monarque” noemt de Borchgrave, *Histoire des Rapports*, p.168 deze argumenten.

In een schrijven over de redactie van het Augsburgs verdrag¹⁰³ tenslotte, geeft Karel V zijn interpretatie van „middellijk of onmiddellijk” tot de erflanden behoren: allen, „was stands die seien”, die tot dan door de Keizer onder de erflanden „angezogen” waren, bezeten waren met landvorstelijke „obrigkait”, en het Rijk met belasting of gebod „nie verwandt” waren, zouden bij de erflanden gelaten moeten worden, al stonden zij soms zonder resultaat ten gevolge van onjuiste inlichtingen in rijksaanslagen. Als diezelfde echter buiten het gebied van ’s Keizers erflanden onder het Rijk nog goederen hadden of zouden verkrijgen, dan zou de Keizer het Rijk geen afbreuk doen, indien die goederen voorheen aan het Rijk hadden bijgedragen. Een bepaalde heer kon dus in de Nederlanden onderdaan van de Bourgondische landsheer zijn, en daarbuiten — voor andere bezittingen — onmiddellijk rijks blijven of worden.

Precies een maand na dit laatste schrijven (dd. 26 mei) komt het Verdrag van Augsburg tot stand (26 juni 1548), waarin de desiderata van Karel, Maria en de Raad van State praktisch geheel vervuld worden.¹⁰⁴ De onzekerheid over de samenstelling van de nieuwe Nedererf-landse (gewoonlijk toch weer Bourgondisch genoemde) kreits blijft onverminderd voortduren, zoals ook te verwachten was: de rijksadministratie verwerkte het Verdrag traag en gebrekkig, de regering in Brussel trachtte haar invloedssfeer uit te breiden met behulp van de letter van het Verdrag, en de standen probeerden zoveel mogelijk gebieden voor het Rijk te behouden, terwijl de Habsburgse Keizers hun Spaanse verwanten sauveerden, en duidelijke uitspraken uit de weg gingen.

Als typisch voorbeeld van de onsamenhangende wijze waarop de rijksadministratie na Augsburg de veranderde politieke toestand weerspiegelde wil ik slechts aanvoeren het feit, dat de in 1548 opgestelde rijksaanslag voor het onderhoud van het RKG¹⁰⁵ en de in dat zelfde

¹⁰³ U&A I, nr. 415.

¹⁰⁴ Lodewijk van Schore, voorzitter van de Raad van State, schrijft aan Viglius (U&A II, 451) in juli 1548, te hopen, dat alle standen van de nieuwe kreits even tevreden waren als de Raad van State. Gelre zou wel content zijn, nu de twee wensen van dat gewest (exemtie van het resort (??rechtspraak??) van het Rijk, en vereniging met Brabant en andere landen van pardecha) vervuld waren. Die van Utrecht vrees ik meer, vervolgt van Schore, „qui samblent plus venir à la loi judaïque et attendre ung Messias dont dieu les gardra”.

¹⁰⁵ U&A II, nr. 448.

jaar vervaardigde staat van de als krijgskas (Vorrat) den Keizer toegestane gelden¹⁰⁶ uitdrukkelijk de „landschaft Utricht” onder de landen van de Keizer (vanwege Bourgondië etc.) rangschikten, doch de bisschop van Utrecht tot 1559 zoals voorheen werd uitgenodigd, op de Rijksdagen te verschijnen.¹⁰⁷ Ook onderling verschilden de beide stukken van 1548: de RKG-aanslag voert naast de Bourgondiër alleen de graaf van Horn op, doch vermeldt dat de Keizer tot de Nedererflanden rekt (dus beschouwt als niet-belastingplichtig aan het Rijk): de abt van Echternach, de graven te Bronkhorst, van Bergh, van Manderseid, van Breda (nl. de prins van Oranje), van Egmond en Ysselstein en te Reifferscheid, alsmede de heren van Sombreffe, van Bergen en Walhain en van Virneburg. Voor de „Vorrat” worden zonder commentaar Nassau-Breda, Bergh, Egmond en Ysselstein en Bergen en Walhain weer aangeslagen, naast Horn en alle graven en heren te Friesland, maar de „Anwalt” van Koningin Maria zal in zijn schrijven (1549, ongedateerd) aan „Der röm. kais. Mt., unsers allernedigisten herrn, camerichter” op het stuk van middellijk of onmiddellijk tot de Nederlanden behorende heerlijkheden eindelijk de nodige namen gaan noemen.¹⁰⁸ Het RKG had namelijk op verzoek van de keizerlijke fiscaal monitoria tegen ettelijke tot de Bourgondische en de Nedere erflanden behorende standen laten uitgaan, hoewel de bijdragen en aanslagen, die de erflanden krachtens het Verdrag van Augsburg moesten voldoen grotendeels betaald waren (nl. de zojuist genoemde „Vorrat” en het RKG-onderhoudsgeld) of binnenkort betaald zouden worden (zgn. „pau-gelt”), zodat het RKG verder geen enkele jurisdictie tegenover na te noemen standen of tegenover de landen, waartoe die standen behoorden, kon laten gelden. De Keizer immers, vervolgt Maria’s zegsman, moet krachtens het Augsburgs verdrag met de Bourgondische en Nedere erflanden „in vorsteender not zu handhabung und wolfart des hail. reichs, auch underhaltung fridens und rechtens und allen andern gemainen des hail. reichs anschlegen, so durch gemaine stend jederzeit bewilliget und beschlossen worden” zoveel als twee — en in enkele gevallen als drie — keurvorsten bijdragen. Als de Keizer niet of te laat betaalde was hij daarover aan het RKG onderworpen; daarbuiten waren

¹⁰⁶ U&A II, nr. 449.

¹⁰⁷ Zie U&A II, nr. 551 voor de brief van Ferdinand I.

¹⁰⁸ U&A II, nr. 458.

de landen en hun onderdanen (ik denk, dat uit stijkkundige overwegingen de Keizer als onderwerp van deze zin is weggelaten, nu hij wel als meewerkend voorwerp fungeert) niet aan des Keizers en 's heiligen Rijks jurisdictie onderworpen. Nu is — zo gaat het stuk verder — het Verdrag ook toepasselijk op de mediate en immediate „zugehörigen” van meergenoemde landen, en op de ingelijfde geestelijke en wereldlijke vorstendommen etc., en de vazallen, onderdanen en „verwanten”, tot de Bourgondische landen behorend: alle tezamen vormen een aparte kreits, genaamd „der Burgundischen erbland craiss”. Nu het Verdrag die „inbegrepen” vorsten, graven etc. niet noemt met name, kan schrijver „nit verhalten”, dat onder andere (vele andere) voornamelijk „von seiner gnedigisten principalin wegen” bedoeld zijn:

In het hertogdom Brabant: Die van Nassau te Breda vanwege de heerlijkheid Breda. Item heer Willem de jongere graaf te Nassau, prins te Orange.

De heer van Bergen en Walhain, thans heer Johan markgraaf te Bergen en graaf te Walhain.

De heer van Sombreffe, thans de graaf met de weduwe van Hoogstraten etc.

In het hertogdom Luxemburg: De abt van Echternach.

Heer Diederik graaf te Manderscheid vanwege het graafschap Manderscheid en de heerlijkheden Schleiden, Kronenburg en Neuerburg.

De „Innhaber” van de heerlijkheid Rodemack.¹⁰⁹

In het hertogdom Gelre: Heer Joost graaf te Bronkhorst.

De kinderen van wijlen graaf Oswald van Bergh.

Heer Philips van Montmorency, thans graaf van Horn, vanwege de heerlijkheid Weert en andere Brabantse, Hollandse en Gelderse lenen.

Onder Holland en Friesland: De graaf van Egmond, thans heer Lamoraal prins van Gavre.

De heer van Ysselstein, thans vrouwe Anna van Egmond, erfdochter van wijlen heer Maximiliaan graaf van Buren etc.

¹⁰⁹ = Rodemachern.

De graven en heren in Friesland tezamen genoemd, voorzover men daar onder verstaat de Friese landen, die de Keizer bezit en lenen zijn van 's Keizers erflanden, zoals „Jevern, Esens, Wirmond”, Ameland etc.

Onder het graafschap van Hoogbourgondië: De heer van Chalon, prins van Oranje, thans graaf Willem van Nassau etc.

De „Anwalt” biedt aan, met ontelbare leenboeken, registers, reversen en andere „brieflichen urkunden” te bewijzen:

— vooreerst, dat bovengenoemde personen „maistentails” hun voorschreven vorstendommen, prelaturen, graafschappen en heerlijkheden niet van het Rijk, doch van 's Keizers vorstendommen en landen in LEEN ontvangen;

— ten tweede, dat zij allen zonder onderscheid in alle opzichten gehoorzaam „alle landsgebreuchige” presteren voor 's Keizers vorstendommen en landen, zoals men dit anders overal voor de landsvorsten pleegt te doen, (te weten:) voor de landdag opgeroepen worden, daarop naast de andere, hunne gelijken, stand en stem hebben, verschijnen op gerechtelijke citatiën van landraad en gerecht, ge- en verboden van die instanties gehoorzamen, in gemene „landsnot” gelijk de andere landzaten volgen met „rais und steuer”, van hun gerechten appellen toelaten op de landraad en regering, en tenslotte al het overige doen en volvoeren, wat in gelijke gevallen te doen gebruikelijk is voor zulke LANDZATEN en onderdanen tegenover hun „erbherr” volgens recht en 'slands gewoonte.

Voorts is aan de hand van de ondertekeningen van de rijksdagabschieden, die tot heden, ook door andere Romeinse Keizers en koningen gehouden zijn gemakkelijk te bewijzen, dat voormelde standen geen zetel noch stem in de rijksvergaderingen hadden, terwijl „mit kaimem grund” aangetoond kan worden, dat sinds mensenheugenis zulke standen ooit iets hebben bijgedragen in de gemene en niet geprivilegieerde rijkshulp of ooit iets betaalden op enige aanslag. Er zijn natuurlijk standen, die ook in het Rijk bezittingen hebben, zoals bv. de prins van Oranje een aandeel heeft in de graafschappen Nassau en Katzenellenbogen: voor die bezittingen wil de Brusselse regering de betreffende „gemengde” standen in genen dele vertegenwoordigen. Zij mag lijden,

dat die standen voor die rijkse goederen bij de huidige aanslag gelaten worden (zo die aanslag specifiek op die goederen betrekking heeft) als de Keizer maar verschoond blijft van aanslagen voor de goederen, die onweersprekelijk tot zijn erflanden behoren.

Uit dit document blijkt mijns inziens, dat het door Häberlin in de 18de eeuw gelegde verband tussen „landeshoheit” (= soevereiniteit) en rijks(kreits)stand-zijn¹¹⁰ reeds in 1549 door de regering in Brussel wordt aangenomen. De leenrechtelijke rijksonmiddellijkheid is als criterium minder geschikt, nu juist de omstreden gebieden kleine heerlijkheden zijn, die ook allodiale, of mediate landsheren kunnen zijn. Terecht beperkt Maria's „Anwalt” zich tot de opmerking, dat de meeste van de in het stuk genoemde heren hun lenen niet van het Rijk, doch van de Bourgondische hertog (in een van diens vele hoedanigheden) ontvingen. Rijksleenmannen waren er inderdaad niet vele bij.¹¹¹

De soevereiniteit komt scherper naar voren, en als kenmerken worden daarvoor beschouwd, dat de onderdanen op de landdagen moeten verschijnen, moeten gehoorzamen aan de citaties van raad en gerecht, en aan de ge- en verbodsbepalingen, door deze instanties uitgevaardigd, de heervvaart moeten volbrengen en/of belasting betalen, en tenslotte, dat zij de raad of regering van de landsheer als appel-college aanvaarden.

Het rijksstand-zijn tenslotte wordt getoetst aan het (niet) verschijnen op de Rijksdagen en aan het (niet) voldoen van rijksbelastingen en -bijdragen, waarbij, wat dit laatste betreft, opvalt, dat wijselijk het al of niet voorkomen in Rijksaanslagen en matrikels niet in aanmerking wordt genomen.¹¹²

In de 50 jaren na de samenstelling van voorschreven nota zal er over de positie van de diverse „afhankelijke” gebieden nog heel wat getwist en gecorrespondeerd worden, ook voor de tijdgenoten was deze materie

¹¹⁰ Zie hoofdstuk III, afd. 2 hiervoor.

¹¹¹ Zie afdeling 3 hierna.

¹¹² Naar mijn mening spreekt uit dit gehele stuk (van 1549!) de gedachte, dat de — in de nieuwe kreits verenigde — erflanden c.a. door het bepaalde in het Augsburgs verdrag ten opzichte van het Rijk „buitenland” zijn geworden. Ook aan de hand van de criteria uit dit stuk moet welhaast voortvloeien, dat in de ogen van de Brusselse regering de Bourgondische landen soverein waren geworden: vrij van het RKG, niet onderworpen aan de rijkswetgeving, en praktisch onttrokken aan de rijks-belastingheffing.

kennelijk nog vloeiend en weinig scherpomlijnd. Het duurde tientallen jaren, eer vast stond, wát in 1548 min of meer van het Rijk was losgemaakt.

Stukken van algemeen oriënterende aard trof ik sporadisch aan. Ik vermeld een schrijven van de hertogin van Parma, landvoogdes der Nederlanden, dd. 3 juli 1560 en gericht aan de prins van Oranje, (inz. Breda en Ysselstein), de graaf van Egmond (inz. Egmond), de markies van Bergen op Zoom (inz. Walhain), de graaf van Hoogstraten (inz. Sombrefte), de graaf van den Bergh (inz. Bergh) en de graaf van Bronkhorst (inz. Bronkhorst). De RKG-fiscaal had deze heren reeds vanaf 1550 voor het RKG gedaagd en achtervolgd wegens wanbetaling der rijkslasten. Philips II wilde de zaak voor arbiters brengen, weigerde zich aan het RKG te onderwerpen, daar dat bestond uit „juges . . suspectz, comme en ceste matière sont à réputer les juges de ladicte chambre”.¹¹³ Hierop sluiten aan twee documenten uit U&A: een bericht van de rijksfiscaal uit 1570¹¹⁴ en een antwoord van de hertog van Alva uit 1571 op de stellingen van de keizerlijke gezanten.¹¹⁵ Uit het eerste blijkt dat de voorganger van de toenmalige fiscaal (Vollandt) tegen de in de RKG-aanslag van 1548 door de Keizer als Nedererflands beschouwde standen is gaan procederen. Genoemd worden de abt te Echternach, die in 1529 en 1530 betaalde voor het onderhoud van regiment en/of RKG, en die in hoogst eigen persoon de vergaderingen van de vorstenraad bijwoonde tijdens de Rijksdag van 1542, alsmede Reifferscheid, Virneburg en Manderscheid. Uit een door de Bourgondische gezanten aan de rijksraad, als bijlage bij een bezwaarschrift, verstrekt „zettell” blijkt overigens, dat alle reeds eerder genoemde standen door de fiscaal vervolgd werden.¹¹⁶ Alva's betoog¹¹⁵ is veel meer van politieke strekking: den „gubernator general” en „öbriste veldhaubtman” is door de Keizer, maar in het bijzonder door de syndicus van de Westfaalse kreits verweten, dat hij door het bestraffen van Nederlandse onderdanen uit de graven- en herenstand ten onrechte of met geweld aan

¹¹³ Afgedrukt bij L. P. Gachard, *Analectes historiques*, dixième série, no. CCXCVIII, in BCRH 3me série, T. 4 (1863), 390-392.

¹¹⁴ U&A II, nr. 621: bericht van de rijksfiscaal Michael Vollandt aan de Keizer.

¹¹⁵ U&A II, nr. 640: Antwoord van Alva op het verzoek van de keizerlijke afgezanten, dd. 15 juni 1571.

¹¹⁶ U&A II, nr. 622, nt. 1.

het Rijk en speciaal aan de leden van de Westfaalse kreits „etwas . . entzogen” zou hebben. Daarbij vielen de namen Batenburg, Horn, Weert, Wessem, Stavelot, Bergh, Culemborg en Wittem.¹¹⁷ Alva riposteert vooreerst, dat de opdrachtgevers van de Westfaalse syndicus de Nederlandse rebellen ondersteunen en beschermen, zodat diens kritiek op de landvoogd niet verwonderlijk is. Vervolgens zegt de hertog, alleen het „ordenlich” recht, zoals dit volgens loflijke traditie luidt, te hebben toegepast, en slechts hen, die de Nederlanden met hun persoon en daarin liggende goederen en heerlijkheden onmiddellijk onderworpen zijn, „ainsteils am leib und dann mit annotation und einziehung derselben Niderlendischen güeter” te hebben laten straffen. Dat de in deze landen liggende „land- und aigentumbliche güeter” van rebellerende Nederlandse onderdanen ten gunste van de Spaanse koning waren geconfiskeerd, al waren ze wellicht leenroerig van het Rijk of andere (sic) buitenlandse vorstelijke huizen, mocht men de koning niet verwijten: de onderdaan, die tegen zijn „landherr” zich misdragen heeft, moet ook voor die landsheer terecht staan. De leenheer lijdt daaronder niet „dieweil das lehen an ime selbst nicht, sonder allein die nutzung und gebrauch des aigentumbs, so one mittel under ir kun. Mt. jurisdiction gelegen, derselben als confisciert zugesprochen worden”. Voor eeuwig was in de afgelopen jaren deze zaak zo geregeld, dat ofwel de leenheer wegens het geconfiskeerde leen de „gebürliche bekantnus” kreeg, ofwel een andere leenman werd „dargestelt”.

Het aldus gestelde wordt dan toegepast op Batenburg (als dat al een rijksleen zou zijn, iets wat Alva ontkent),¹¹⁸ op de heerlijkheden, stad en slot Weert en Wessem (met het graafschap Horn heeft de koning nooit iets te maken gehad), de bezittingen van de abt van Stavelot in het Luxemburgse, over wier belastingplicht voor de Hoge Raad te Mechelen werd geprocedeerd, en het graafschap Bergh („unzweivenlich Gelderisch lehen und mit seinen zubehörden auf dem Gelderischen grund und boden”).

Als voorlopig antwoord op de in het begin van deze Afdeling gestelde

¹¹⁷ Aldus de instructie voor de keizerlijke afgezanten naar Alva dd. 14 januari 1571 (U&A II, 635)

¹¹⁸ Heerlijkheid, slot en stad Batenburg in het Nijmeegse kwartier, *niet* andere Batenburgse goederen, onmiddellijk in het Rijk gelegen, worden hier bedoeld.

vraag zouden we, afgaande op de in voorgaande pagina's verwerkte gegevens, kunnen geven:

1. tot de in 1512 opgerichte Bourgondische kreits behoorde al wat lag ten Westen van de (Westfaalse) landsheerlijkheden Utrecht en Gelre, en ten Westen en ten Zuiden van de rivier de Maas.¹¹⁹ Naast de Bourgondiër werden als kreitsleden (landsheren) genoemd de bezitters van de heerlijkheden, graafschappen en anders geheten territoria Bergen-op-Zoom en Walhain, Bergh, Breda, Egmond en Ysselstein en Horn. Het Bourgondisch bezit ten Oosten van de Maas (Limburg, de Landen van Overmaas, Luxemburg, de met Luxemburg verbonden heerlijkheden), wordt door Schröder^{119a} eveneens tot de oude Bourgondische kreits gerekend. Of dit juist is, ligt aan de betekenis, die we moeten toekennen aan de woorden „die Nederland biss hinab an die Maass” in de Regiments-Ordnung van 1500; die nedere landen werden immers tot de Westfaalse kreits gerekend. Het is in ieder geval opmerkelijk, dat het hertogdom Luxemburg in 1500 niet met name genoemd is, zoals bv. het graafschap Virneburg. Werd het in 1500 buiten de Westfaalse kreits gehouden, of viel het, met de Landen van Overmaas, onder de „Nederland”? Voorshands wil ik dit laatste aannemen, daarbij steunend op de mededeling van Willem van Gulik, legeraanvoerder van de Westfaalse kreits, die in 1543 (U&A I, nr. 297) Luxemburg kennelijk tot zijn kreits liet behoren, en tevens op de Brusselse opvatting, dat de Bourgondische landen tussen Rijn en Maas als enige moesten medewerken aan de uitvoering van de besluiten van de Rd Spiers 1542;

2. tot de in 1548 opgerichte nieuwe Bourgondische kreits behoorde al wat onder het landsheerlijk gezag van de Habsburger Karel V viel op 26 juni 1548. Op die manier werden de Oostmazige Bourgondische gebieden aan de Westfaalse kreits onttrokken. Daartegenover zou deze kreits gewonnen moeten hebben ten koste van de Bourgondische: de niet Habsburgse landsheerlijkheden, welke zich binnen de grenzen van de „oude” Bourgondische kreits bevonden. Het onderzoek der matrikels fourneerde ons enkele tientallen „vermoedelijke gegadigden” voor

¹¹⁹ Uitgezonderd uiteraard het Westfaalse kreitslid Luik, met het daarmee verenigde Loon, en het Westfaalse Kamerijk.

^{119a} Kaart III „Die Kreiseinteilung des Deutschen Reiches nach 1521”, in druk 3 (1898) van zijn Lehrbuch.

landsheerlijkheid. Ieders geloofsbrieven zullen we in afdeling 3 trachten te onderzoeken.

AFDELING 3:

WIE WAREN DE KLEINERE LANDSHEREN IN 1548?

In deze afdeling zal ik van de in de vorige afdeling ter sprake gekomen „kleine landsheerlijkheden in-spe” per gebied weergeven de gegevens vermeld in de gedachtenwisseling, vooral na 1548 tussen het Rijk en de Brusselse regering gevoerd, aangevuld met enige inlichtingen uit de literatuur. Op die manier vormen zich voor ieder territoir aanwijzingen aangaande de positie vóór en na 1548 ten opzichte van het Rijk.

Batenburg. Reeds eerder zagen we, dat de heren van Batenburg, naast die van Buren, Bronkhorst, Wisch, Culemborg en van der Lecke reeds in 1431 op een rijksaanslag voorkwamen. Volgens de Monté ver Loren¹²⁰ is geen dezer heren van Wisch, Bronkhorst etc. rechtstreeks leenman van het Rijk met uitzondering van Batenburg. De heer van Batenburg hield in de Middeleeuwen, en ook daarna, zijn landsheerlijke rechten rechtstreeks van de Keizer ter leen.¹²¹ Sinds de 16e eeuw vooral geraakte Batenburg in de Gelderse invloedssfeer, en de souvereiniteit ging — ondanks protesten van de heren van Batenburg tot in het begin van de 17de eeuw — verloren.¹²² In de U&A wordt Batenburg in 1570 voor het eerst genoemd: de syndicus van de Westfaalse kreits noemt de heerlijkheid als voorbeeld van een, aan een ROM vorstelijk huis leenroerig, leen dat door de Brusselse regering is geconfiskeerd, zodat de leenheer te Brussel „vor frembde, auslendische nation” daarover moest procederen.¹²³ Hoe dit alles geschiedde, kan men afleiden uit een supplek van de leenman, Willem van Bronkhorst, aan de keurvorsten, ge-

¹²⁰ Gegevens Bronkhorst, p.133.

¹²¹ de Monté, hoofdlijnen, p.93; vgl. de belening van Willem III, heer van Bronkhorst in 1317 door de Keizer met Batenburg, plus munt- en tofrecht. Willem was gehuwd met Johanna van Batenburg, die hem de heerlijkheid aanbracht: W. A. van Spaen, Oordeelkundige inleiding tot de historie van Gelderland. Utrecht, 1801-1805. 4 dln. Zie dl. I, p.279 e.v. Vgl. de Vries, Bijdragen XIII-XV, p.19, met beleningen uit 1349, 1449 en 1481 (rijksleenbrieven)

¹²² de Monté, Hoofdlijnen, p.136/7.

¹²³ U&A II, nr. 609, brief van Conradt Furstennberg, syndicus, aan de Keizer.

dateerd 27 augustus 1570.¹²⁴ In dat geschrift geeft Willem de gebeurtenissen weer als volgt: op 4 mei 1569 is hij door Alva „meiner vorelterlicher, anererbter und vom heil. reich herrurender possession des hauses und der herligkeit Battenberg, des heil. reichs ungezweifelten lehens und eigentumbs, sampt allen denjenigen, so ich an gereid und egedoemb, pferden und vihe, etlige dausent gulden werd, darauf gehat, taetlich entsetzt und spoliirt”.

Ik denk, dat Alva daarbij handelde ter uitvoering van een bij verstek uitgesproken sententie van het Hof van Brabant, de dato 12 februari 1569, waarbij aan de heer van Batenburg en Stein de eerste heerlijkheid was ontnomen wegens deelneming aan de opstand tegen Philips II.¹²⁵

De zgn. Deputationstag, te Frankfort in 1569 gehouden, en de Westfaalse kreits verzochten Alva, Bronkhorst in het bezit van Batenburg te herstellen; ditzelfde deed de Keizer bij schrijven van 16 oktober 1569. Volgens de supplicant werd de Keizer door deze motieven tot zijn ingrijpen bewogen: Vooreerst waren huis en heerlijkheid Batenburg sinds mensenheugenis rijksleen en -eigendom, en hadden Willem's voorgangers het ononderbroken achter elkander van het Rijk in leen ontvangen. Vervolgens had de Keizer de smekeling in zijn bijzondere bescherming genomen, en hem een keizerlijke salva guardia verleend, en hem erkend als een — schoon geringe — stand van het Rijk en de Westfaalse kreits, zulks vanwege het huis en de heerlijkheid Batenburg. Tenslotte was Willem onschuldig aan de Nederlandse troebelen, en bood hij aan, deswege voor zijn „geburlicher oberkeit” terecht te staan. In weerwil van het keizerlijk bevel en de verzoeken van „Deputations-tag” en Kreits had Alva Willem's „angeborne schild und wapen” van het huis te Batenburg laten afwerpen, teneinde het oeroud geslacht van deze laatste, en de herinnering daaraan, uit te roeien en te verdelgen.

Het was wellicht tengevolge van dit smeekschrift, dat in de eerder vermelde instructie van de keizerlijke gezanten het geval Batenburg uitvoerig werd behandeld, en benadrukt, dat heerlijkheid en huis Batenburg „frei aigentumbliche herschaft” van Keizer en Rijk waren, Willem van Bronkhorst en zijn voorgangers sinds mensenheugenis vazallen

¹²⁴ U&A II, nr. 613 (op 27 aug. aan de keurvorsten aangeboden).

¹²⁵ Meulleners, Geschiedenis Obbicht en Papenhoven, p.33. Stein bleef, als rijksleen, behouden voor Willem van Bronkhorst.

van Keizer en Rijk, medelid en stand van de Westfaalse kreits, voorts dat zij in de rijksmatrikel opgenomen waren, uitgenodigd werden voor Rijks- en Kreitsdagen, en — naast andere vrijheden — van de Keizer het muntregaal hadden ontvangen. Alva had derhalve, vervolgt deze instructie, Willem van Bronkhorst — Batenburg niet voor de Brabantse regering mogen dagen „von wegen der sectischen religion”, noch, toen Willem niet verscheen, op eigen gezag het „aigentumb” van het Heilige Rijk mogen aanvallen en confiskeren, maar had deze rijksvazal overeenkomstig het Verdrag van Augsburg bij de Keizer en diens kamergerecht „als sein des von Battenbergs ordenlichen richter” moeten aangrijpen. Het antwoord van Alva kwam reeds ter sprake;¹²⁶ heerlijkheid, slot en stad Batenburg zouden grondgebied van het vorstendom Gelre zijn „und in dessen jurisdiction under dem Neumegischen quartier gelegen”. De rekeningen van de „landrentmeester” van het hertogdom Gelre bewezen volgens Alva dat de onderdanen van de heerlijkheid Batenburg vaak hadden meebetaald aan de „landsteuern” van het vorstendom, en ook, dat in 1472 Gijsbert van Bronkhorst als heer van Batenburg met zijn onderdanen in de belastingregisters van Gelre voorkwam, en de gewone landsbelasting voldeed net zoals andere „angehörige”, vazallen en onderdanen. Zoals koning Philips nu, had hertog Karel van Gelre eens de heerlijkheid geconfiskeerd, en 30 jaar rustig bezeten. Daarna had de hertog de heerlijkheid terugverkocht aan Herman van Bronkhorst-Batenburg (vader van Willem), onder voorwaarde o.a. dat Herman de eed van trouw zou afleggen aan de hertog. Daarop zou inderdaad door Herman de „gebürliche lehenaid” zijn afgelegd, zonder dat de Keizer zich daartegen verzette.¹²⁷

Zo stonden de beide standpunten scherp tegenover elkander: rijksleenman, rijksmatrikel, rijks- en kreitsstandschap tegenover leenhulde

¹²⁶ U&A II, nr. 640.

¹²⁷ Dat, gelijk Alva betoogt, de heer van Batenburg nadien — met de andere standen van het Gelders-Nijmeegse kwartier — Philips II had gehuldigd, en als eerste (want enige „freiherr” van het Nijmeegse kwartier) de reversaalbrief van de gemene landsstanden bezegelde, is dan een logisch uitvloeisel van deze eerdere gebeurtenissen. Mej. Dr. A. J. Maris wees mij op de oorkonde van 17 september 1534 in Nijhoff, Gedenkwaardigheden, VI, 3, no. 1767, bij welke akte de heer van Batenburg inderdaad zijn heerlijkheid, welke door de hertog Karel van Egmond veroverd was, terugkocht; hij herkreëg al zijn rechten, maar moest toezeggen, dat Batenburg voortaan mede zou contribueren met de onderzaten van de hertog van Gelre in het Kwartier van Nijmegen.

aan de hertog, betaling van de landsbelasting in Gelre, en erkenning van het Gelders landsheerlijk gezag, en, gelijk ik reeds in het algemeen opmerkte, als toetssteen voor de staatsrechtelijke positie van de heer van Batenburg werd zijn al of niet voor het RKG terecht moeten staan ten tonele gevoerd. De rijksleenbrieven, waarmee Batenburg en zijn partij voortdurend schermde, konden niet baten, als zijn souvereiniteit niet vaststond: de landsheer ging immers boven de leenheer, zoals Alva deed uitkomen in zijn enkele bladzijden eerder geciteerde beschouwingen over confiscatie van rijkslenen. Welnu, voor de Brusselse regering was Batenburg „ain undersäss", die, als alle „ingesessnen undertanen" van de Bourgondische landen, door het Augsburgs verdrag was bevrijd van de rijksrechtspraak. (U&A II, p.246).

De keizerlijke gezanten trachtten in hun antwoord¹²⁸ Alva's stellingen over de Gelderse souvereiniteit over Batenburg te ontzenuwen met de opmerking, dat, nu Batenburg „für sich selbst omnimodam jurisdictionem, alle regalia des münzens, appellierens, zöll und in summa alle hohe und nidere obrigkait" bezat, de ligging „im begriff und gezirk" van Gelre zeer zeker niet inhield de onderworpenheid aan de landvorstelijke „oberkait". Merkwaardig is het dan, te zien dat Alva in zijn dupliek¹²⁹ inderdaad juist in de ligging op Gelderse grond en bodem het bewijs van Gelders souverein gezag over Batenburg ziet, waaruit dan weer onweersprekelijk de verplichting volgt, de koning-hertog niet minder dan andere onderdanen te gehoorzamen . . . gelijk Batenburg en zijn voorgangers dan ook hebben gedaan „mit huldigung, landsteuren und anderen dergleichen sachen". Men krijgt de indruk, dat beide antipoden in dit conflict door het in omgekeerde volgorde herhalen van eigen argumenten pogen, zo niet elkander te overtuigen, dan toch door afmatting tot concessies te brengen, casu quo tot de thuisreis te bewegen.

Uit de instructie van Keizer Maximiliaan II voor zijn gezant naar Philips II,¹³⁰ het laatste stuk in de Urkunden und Aktenstücke, waarin Batenburg enigszins uitvoerig — voorzover mij bekend — wordt ter sprake gebracht, krijgt men de indruk, dat de voorafgaande démarches

¹²⁸ U&A II, nr. 641.

¹²⁹ U&A II, nr. 646.

¹³⁰ U&A II, nr. 664, dd. 1 febr. 1572, een half jaar ongeveer na het gezantschap bij Alva (juni 1571).

bij Alva voor o.a. Batenburg weinig heil brachten, en dat de Keizer door de keurvorsten, vorsten en standen onder druk was gezet, zodat hij „nit (hette) umbgeen können” zich rechtstreeks tot zijn Spaanse bloedverwant te wenden. De antwoorden van Alva noemt hij „plosen furgeben und general antworten”; wederom wordt op herstel van de heren van Batenburg, Bergh en Horn en de abt van Stavelot in hun oude rechten aangedrongen. Nieuwe argumenten worden niet aangevoerd, en evenmin resultaten bereikt;¹³¹ in 1576 immers besluiten de in de rijksraad vergaderde standen, dat de zgn. kreits (vergadering) uitschrijvende vorsten van de vier aan Bourgondische grenzende kreitsen, alle tegen Bourgondië bestaande grieven moeten inventariseren¹³² waarop weer een Bourgondisch verweer aan de Rijksdag volgt.¹³³ Nieuwe gezichtspunten levert dit verweer niet op; Batenburg wordt er niet bij name in genoemd.

Het is mij niet bekend, of de heer van Batenburg, gelijk graaf Willem van den Bergh,¹³⁴ restitutie van zijn heerlijkheid verkreeg door de Pacificatie van Gent.¹³⁵ Restitutie van zijn landsheerlijk gezag bewam hij in ieder geval niet: na de afzwering in 1581 hebben de Staten van Gelre, als opvolgers van de hertog, diens gedragslijn doorgetrokken,¹³⁶ en bleven zij Batenburg als een tot het Gelders territorium behorende hoge heerlijkheid behandelen. Hoewel de heren van Batenburg steun van hun leenheer, de Keizer ontvingen¹³⁶ zijn zij toch gedwongen de Staten van Gelre als hun „wettige overheid” te erkennen. Zo werd Batenburg Bourgondisch „après la date”, (Bourgondisch te verstaan als: onderdeel van de B. kreits van 1548).¹³⁷ Vóór 1548 mogen we Batenburg als deel van de Westfaalse kring beschouwen, hetzij als

¹³¹ Zie besluit Reichsrat (= regiment) dd. 6 okt. 1576, U&A II, nr. 681.

¹³² U&A II, nr. 685.

¹³³ U&A II, nr. 686.

¹³⁴ van Schilfgaarde, *De missie*, p.23.

¹³⁵ Tekst van dat stuk in A. S. de Blécourt en N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland, Groningen, 1919*. Zie p.113-117.

¹³⁶ De Monté, *Hoofdlijnen*, p.136/7.

¹³⁷ De (toen Gelderse) heerlijkheid Batenburg bleef nog lang rijksleen. Het Hof van Gelre en Zutphen besliste in 1614 dat Horssen en Leur niet tot het rijksleen behoorden (de Vries, *Bijdragen* XIII-XV, p.21), en wees deze gerichten daarom toe aan Elisabeth van Bronkhorst, weduwe van Gerard van Luxemburg, en tante van de overleden heer, Herman Diederik van Bronkhorst. Batenburg kwam aan Maximiliaan van Bronkhorst, heer van Stein.

Gelderse, hetzij als vrije rijksheerlijkheid. Opmerkelijk is dan nog, dat in 1664 beide aspecten als het ware een eigen leven gaan leiden: de Standen van Gelre en Zutphen belenen een andere verwant van het geslacht Bronkhorst met dit rijksleen dan de Keizer. Heer van de Gelderse hoge heerlijkheid Batenburg is dan een ander dan de heer van de vrije rijksheerlijkheid van die naam.¹³⁸

Bergen (op Zoom) en Walhain (Saint-Paul). Bij de verdeling in 1287 van de heerlijkheid Breda werden er 2 nieuwe heerlijkheden in het leven geroepen: de stad Breda en het oostelijk gedeelte van de heerlijkheid, en het westelijk deel met de opkomende stad Bergen op Zoom als voornaamste steunpunt.¹³⁹

Nu vormde de oude heerlijkheid Breda binnen het kader van het hertogdom Brabant een afzonderlijk rechtsgebied, met de hertogelijkheid slechts door de leenverhouding verbonden, vermeldt Cerutti in zijn aangehaald werk,¹⁴⁰ en ditzelfde zal dienen te gelden m.b.t. de twee uit de oude heerlijkheid ontstane nieuwe heerlijkheden. Binnen het hertogdom Brabant hadden de Bergense heren derhalve een bijzondere positie, doch de hertog bleef bekleed met de allerhoogste rechtsmacht.¹⁴¹ Van een souverain gebied is hier dus geen sprake, ook niet wanneer Karel V bij patentbrieven, gedateerd Barcelona mei 1533 de heerlijkheid tot Markgraafschap verhief.¹⁴² De nieuwe markgraaf

¹³⁸ Over de belening van Johanna van Horne, geboren Bronkhorst-Batenburg, door de staten van Gelre met Batenburg, en van Maximiliaan, rijksgraaf van Mérode, zoon Anna Sidonia van Bronkhorst-Batenburg, door de Keizer, zie de Vries, Bijdragen XIII-XV, p.21-22, en GELRE 54 (1954), p.37 nt. 5. Vgl. Habets. Loonsche leenen, p.118-121; Richardson, Geschichte Merode I, p.167 nt. 1, p.168, en II, p.336, nr. 827, p.339, nr. 843; Meulleners, Geschiedenis Obbicht en Papenhoven, p.230 nt. 1, p.471 en nt. 1 ald. Zie ook Oediger, Die Bedeutung, p.59 nt. 40, inz. de gegevens in het archief van de Westfaalse kreits omtrent Batenburg (1657-1713).

¹³⁹ F. F. X. Cerutti, Middeleeuwse rechtsbronnen van de stad en heerlijkheid Breda (Utrecht, 1956) p.III.

¹⁴⁰ Als nt. 139, p.XLVII.

¹⁴¹ W. Moll, De Rechten van den Heer van Bergen op Zoom (Groningen, 1915), p.19 en 44.

¹⁴² Diploom in de Rouck, Nederlandsche Herault, p.107 e.v. Op p.109 de uitdrukkelijke frase, dat de nieuwe markies en zijn opvolgers „blijven sullen subject ende onderdanich ons . .” als hertog van Brabant, gelijk voorheen. Dit stuk doet sterk denken aan dat van Culemborg, hierna besproken. Vgl. C. J. F. Sloodmans, Jan metten Lippen, zijn familie en zijn stad; een geschiedenis der Bergen-op-

mocht immers in zijn jurisdictie niet meer rechten doen gelden, dan hij als heer van het Bergse land vroeger reeds bezat, zodat de wijdse titel „Markgraaf” de heer van Bergen niet op het niveau van de rijksvorsten vermocht te brengen.

De heerlijkheid Walhain, die eveneens in het bezit van de heren van Bergen was, werd in 1533 met de omliggende heerlijkheden Glimes, Wavre, Opprebais en Hévillers verheven tot graafschap door Karel V.¹⁴³ Uit de bij de Seyn t.a.p. vermelde gegevens meen ik te mogen opmaken, dat ook deze heerlijkheid niet souverain was, en zij zal dit ook niet geworden zijn door de verheffing tot graafschap: de Habsburgse Keizer zal geen enclaves binnen zijn Brabantse hertogdom in het leven hebben geroepen.

Gezien het vorenstaande is het weinig verwonderlijk, dat er — voor zover mij bekend — in de Urkunden und Aktenstücke geen gedachtenwisseling tussen het Rijk en de Brusselse regering voorkomt over Bergen-en-Walhain. Wel blijken „allen herrn zu Bergen und Valen” voor te komen op de lijst van genodigden voor de Rd van Augsburg in 1550¹⁴⁴ en heeft ook de rijksfiscaal tegen de heren van Bergen — en Breda — geprocedeerd omstreeks 1576,¹⁴⁵ doch nieuwe gezichtspunten kan ik daaraan niet ontleen.

Bergh. De heren van Bergh waren oorspronkelijk geheel onafhankelijk van de graven van Gelre, Zutphen en Kleef, en evenals dezen alléén afhankelijk van Keizer en Rijk, doch reeds in de 15de eeuw verminderde deze volstreckte souverainiteit. In de 16de eeuw konden zij zich steeds minder handhaven, alleen een gelijkheid van stand tegenover buitenlandse geslachten bleef van de oude onafhankelijke positie over.¹⁴⁶

Zoomsche heeren van Glymes. Rotterdam, 1945. Zie p.312 ald.

¹⁴³ Sloomans, als nt. 142. E. de Seyn, Geschied- en aardrijkskundig woordenboek der Belgische gemeenten, dl. 2 (Turnhout, z.j.) geeft sub voce „Walhain-Saint-Paul” de datum van april 1532 voor de verheffing tot graafschap van de heerlijkheid Walcourt. De verhouding Walcourt/Walhain is mij niet duidelijk.

¹⁴⁴ U&A II, nr. 478.

¹⁴⁵ U&A II, nr. 686.

¹⁴⁶ Aldus samenvattend van Schilfgaarde, Het huis Bergh, p.154. Volgens Martens van Sevenhoven: Eenige opmerkingen, zouden de Bannerheren (in de 15de eeuw tot officiële titel geworden i.v.m. de vorming van statenvergaderingen) van Bergh, Wisch en Baar in oorsprong niet met landsheren op een lijn gesteld mogen worden. Zie p.13 ald.

Tussen de verheffing van „Oswald vom Perg” en diens wettige nakomelingen tot graaf van het Heilige Romeinse Rijk door Keizer Frederik III op 10 april 1486¹⁴⁷ en de onderwerping van de nieuwe graaf aan Philips de Schone in juli 1504 lagen nog geen 20 jaar, zodat de eer, door de Keizer aan Oswalds persoon en geslacht bewezen, meer een afscheidsgroet van het Rijk dan een erkenning van verworven rechten lijkt. Wellicht hangt hiermee samen het door van Schilfgaarde¹⁴⁷ gesignaleerde feit, dat, in tegenstelling met alle andere ons bekende diplomata van Keizer Frederik en koning Maximiliaan, de verheffing van Oswalds landen tot een graafschap niet in de acte vermeld wordt.¹⁴⁸

Reeds vóór 1548 heeft de graaf van Bergh gepretendeerd, dat „des sentences de ses juges l'on ne peult appeller à la chambre imperiale”; Koningin Maria van Hongarije, landvoogdes van de Nederlanden schijnt haar broeder, Karel V, daarover te hebben geschreven, want deze antwoordt haar op 21 maart 1544 vanuit Spiers,¹⁴⁹ dat hij zijn kanselier en raden van Gelre om inlichtingen had gevraagd, en middelerwijl het RKG en de hertog van Kleef zou verzoeken, het hoger beroep, waarover de graaf had geklaagd, te doen ophouden of tenminste op te schorten.

Deze exemtie van Bergh ten opzichte van het RKG komt weerom aan de orde in enige stukken, mij door de heer prof. mr. J. Ph. de Monté ver Loren vriendelijk ter inzage gegeven, en stammend uit de jaren 1548-1553.¹⁵⁰

¹⁴⁷ van Schilfgaarde, Het huis Bergh, p.140, tekst diploma ald. p.306-307.

¹⁴⁸ Een en ander lijkt mij overigens te strijden met het door C. C. van Valkenburg op p.68/73 van: De Hoge Raad van Adel. Geschiedenis en werkzaamheden ('s-Gravenhage, 1966) betoogde, dat o.a. bij *Bergh*, Buren, Culemborg, Egmond, de titel graaf wel als aanduiding van de heerschappij over een territoir voorkwam, niet echter als zodanig door oude, riddermatige geslachten hier te lande is gevoerd.

¹⁴⁹ U&A I, nr. 314.

¹⁵⁰ Het betreft hier uit het Rijksarchief te Arnhem, vermoedelijk uit het daar berustende archief Bronckhorst, afkomstige documenten, te dateren na Augsburg (26 juni 1548) en voor het overlijden van Joost, graaf van Bronckhorst (15 oktober 1553), nl. een „Instructie wes die Edele ende Waelgebaren heer Joest grave tot Bronckhorst ind heer tot Borckelloe, in macht sijne gen. credenctz den Erentffesten Berndt van Hackfort, drosten des landts van den Ed. dem weerdigen ende hogeleerden heren Viglio van Zwychen, der rechten doctor, president des Secreten Raitz der Key. Ma. fur to dragen, begeert ende uitgegeven”, een „Instructie voir den Greven van den Berge alleene”, en een schrijven „An der konigin”.

Uit deze stukken blijkt, dat de keizerlijke fiscaal de graaf van Bronkhorst en de jonge graaf van den Bergh (Willem IV, wiens voorgenden de graaf van Bronkhorst en de graaf van „Ardenburch” waren) voor het RKG had gedaagd vanwege de betaling van „drien hilffen baiegeltz, voir Raidtz ind Camergerichtz onderhailing”, en dat Viglius de graaf had geadviseerd, een „procuratore ende anwalt” te benoemen om zich te verdedigen. Joost van Bronkhorst voelt daar niet veel voor:

— hij, en zijn voorgangers als graaf van Bronkhorst, waren altijd „dermathen gefrijt” geweest, dat zij nimmer „tot des rijcx anlage” iets bijgedragen hadden, maar altijd, als lidmaten van Gelre en Zutphen, vrijgehouden waren, zodat zij billijkerwijs niet door het Rijk aangeslagen, of vanwege zulke aanslagen voor de rechter gedaagd moesten worden;

— de aanslagen van het Rijk waren „ongeboirlich”, want naburige heren en graven met tien maal zoveel goederen waren nog niet voor de helft van de Bronkhorstse aanslag aangeslagen „ende is doch nye-weerld up alsulcke ongeboirlicke anslege betaillt worden”;

— Bronkhorst en Bergh behoorden tot de Bourgondische kreits (van 1548) immers tot Gelre en Zutphen, en behoefden derhalve niet apart aan het Rijk te betalen;

— de Keizer had beloofd, de privileges van Gelre en Zutphen te beschermen, en Bergh en Bronkhorst waren „immediate in den selvigen furstendom ind graeffschap gehorich”.

Voorts wordt Viglius verzocht tussen beide te komen in de appelprocedure van de heer van Anholt voor het RKG: indien iemand zich door een vonnis van een gerechtsbank in het graafschap Bergh bezwaard gevoelde, placht die bezwaarde zich tot „des greven van den Berge klaringe sijne gen. ritterschap ende gheerffden, die dairaver mit recht to klairen hebben” te beroepen. Die klaring van de graaf was het hoogste gerecht van het graafschap. Bergh maakte voorts deel uit van de Bourgondische (= Nederlentssche) kreits, als leen van de hertog van Gelre, graaf van Zutphen.

Nu had de heer van Anholt zowel „ter legen bancke” als voor de klaring van de graaf in een bepaalde zaak ongelijk gekregen, en daarna het gerecht van de graaf van Bergh voor het RKG gedaagd. De kamerrechter had reeds „inhibition ende compulsorialen” tegen de drost en de partijen verleend, dit alles ten nadele van de hoogheid en oude vrijheid van de graaf van den Bergh, en in strijd met de laatste Augsburgse

Rijksdag. Daar nu Bergh een lidmaat en vazal van Gelre en Zutphen is hoopt men „van sijne Edelheit wegen”, dat de Keizer deze „besweernisse” bij het RKG wil doen schikken en roieren, opdat voortaan niemand meer bij het RKG in beroep zou gaan van sententies van Berghse gerechten. Desgewenst kan de Keizer ook aan de heer van Anholt schrijven, dat deze de procedure moet staken.

Deze manoeuvre van (de voorgd van) de graaf van Bergh is wellicht de hierna aan de orde komende, bij het Rijk zo goed in de herinnering gebleven, faux pas uit de jeugd van graaf Willem van den Bergh.

Tenslotte werd de koningin (Maria van Hongarije) „ein fordelicke vurschrift an den Camerrichter ind bijsittern, oick an den keyserlicken fiscaill” gevraagd door de graaf van Bronckhorst en de „beveelhebberen” van de onmondige graaf van Bergh. Geen van beide graven, noch hun voorgangers hadden ooit enige contributie of (gemene) penning betaald, hoewel zij altijd, als lidmaten van het Rijk, op de Rijksdag genodigd waren. De landvoogdes diende derhalve tussen beiden te komen nu de rijksfiscaal, in strijd met het verdrag van Augsburg, „heftich” procedeerde.^{149a}

De aanwezigheid op de Rd werd derhalve van minder belang geacht als aanwijzing, dat Bergh en Bronckhorst wèl, — dan het niet-betalen van rijkslasten, als indicatie, dat beide heerlijkheden niet-zelfstandige rijksstanden waren. Het appel op het RKG werd daarnaast zeer duidelijk als criterium voor het al-dan-niet tot de Bourgondische kreits behoren gehanteerd. In fiscaal en rechterlijk-organisatorisch opzicht gold deze kreits kennelijk als aantrekkelijker dan de Westfaalse, die nog geheel bij het Rijk behoorde.

Als de graaf van Bergh (nl. Willem IV, 1537-1586) wederom in de „Urkunden und Aktenstücke etc.” ter sprake komt, is dat enige tientallen jaren later, en wel om geheel andere redenen dan zijn (pretense?) exemptie van het RKG: de Spaanse landvoogden Alva en Requesens, de bisschop van Luik, en de hertog van Kleef hadden de graaf zoveel nadeel toegebracht, nadeel mede te beschouwen als inbreuk op de waardigheid van het Heilige Rijk, waartoe de graaf als rijksgraaf behoorde,

^{149a} Vergelijk van Schilfgaarde, Het archief Bergh. Inventaris, eerste stuk, nrs. 68 tot/met 80 waaruit blijkt, dat de graven van Bergh tussen 1513 en 1531 herhaaldelijk voor de Rd waren opgeroepen, en óók, dat ze van 1494 tot 1551 enige malen waren uitgenodigd, bij te dragen in de rijkslasten.

dat hij de Keizer en de Rijksdag bestormde met smeekschriften en -beden, om rechtsherstel en schadevergoeding te verkrijgen.^{150a} Wat was het geval? De graaf van Bergh was, ongeveer overeenkomstig de heer van Batenburg, „von dem herzogen von Alba (met) dermassen grosser und ganz unverschuldter gewalt begegnet das (sc. er) nit allein seiner wolhergebrachter und durch rechtmessige succession angeerbter land und gut dardurch tatlich spolirt und entsetzet” was, maar had ook zelf met vrouw en (negen) kinderen de vlucht moeten nemen; hij verbleef te Bremen in ballingschap.¹⁵¹ „Unverschuldt” was dit onrecht, omdat Willem IV, steeds „treu und hold” was geweest jegens zijn leenheer, Philips II, geen verandering had gebracht in de godsdienst in strijd met de koninklijke edicten, en nog minder „die jemerliche emporung” in de Nederlanden had helpen vergroten. Niets zou de graaf liever hebben gezien, dan dat de Bourgondische regering zó onpartijdig geweest ware, dat hij voor haar in eigen persoon had durven verschijnen en zich had kunnen vrij pleiten, maar . . . de tot dusver ondergane behandeling schrikte hem daarvan af. Wel zou hij gaarne „durch einen procurator” in rechte gehandeld hebben, of voor het RKG wiens jurisdictie hij erkende, zijn verschenen; dit laatste omdat het hier de gemene landvrede betrof, waarin krachtens het Verdrag van Augsburg de Bourgondische Nederlanden „und dero verwandten” ook begrepen waren. Doch, helaas, vervolgt de graaf, te Brussel ging men op zijn suggesties en aanbiedingen niet in; hij had trouwens al eerder ervaren, hoe men in alle Bourgondische Nederlanden de mandaten, decreten en boden van het RKG „verwierp en in de wind sloeg”.

Niet tevreden met de goederen van Willem van den Bergh, die „immediate under der Burgundischer regierung gelegen” waren, had die regering zich ook nog vergrepen aan de overal in Gelderland gelegen „herliche örtern, stucke landz und güter”, die, ofschoon Gelderse lenen, toch rijksachterlenen zijn, en waartoe ook het graafschap Bergh „etlicher massen” behoort; dit graafschap had Karel V (volgens Willem van den Bergh) in het Verdrag van Venlo van 1543 erkend als rijksleen en -goed, en het als zodanig in dat Verdrag uitgesloten.¹⁵²

^{150a} Zie ook van Schilfgaarde, *De missie*.

¹⁵¹ Uit Bremen schreef hij zijn eerste smeekschrift aan Keizer Maximiliaan II en de rijksvorsten, op 3 aug. 1570: U&A II, nr. 608.

¹⁵² Alle geconfisqueerde Gelderse lenen van Bergh vindt men opgesomd (o.a.

Ook de Keulse lenen Etten en Gendringen waren den graaf afgenomen, en — tenslotte — de Kleefse lenen Bylandt en Millingen.

Zelfs de troostrijke gedachte, dat de bisschop van Luik onze graaf in zijn heerlijkheid Spalbeek, en in andere goederen, die hij in het stift Luik en het graafschap (Loon??) als leen bezat, genadig zou handhaven (als leen- en landsvorst, voegt Willem hieraan toe) is onjuist gebleken: zonder citatie of proces heeft de bisschop alle goederen van Bergh „eingezogen und vorenhalten”.

Tenslotte had de Bourgondische regering „unangesehen das die privilegia dotis so gros und notoria sein, das der man dieselben weder in criminalibus noch in civilibus verwirken oder seiner frauen darin schedlich sein kon”, ook alle goederen van Willem’s gade (te weten Maria van Nassau) afgenomen en ingetrokken, zowel haar „heiratgut”, als het haar „aus rechtem beschehenem kauf” in eigendom toebehorende.

Totzover Willem’s eerste klaagschrift,¹⁵³ dat hij besluit met een verzoek aan Keizer, keurvorsten en vorsten om raad, hulp en bijstand voor zich, zijn echtgenote, en zijn tien (?) kinderen, een verzoek dat hij deed als lidmaat van het Rijk.

Een vluchtige analyse van het standpunt van Bergh tegenover de Bourgondiër levert m.i. toch wel een karakteristiek verschil met de Batenburgse visie op: Bergh bestrijdt de competentie van de Brusselse regering niet, hij is, naast rijksgraaf, voor ettelijke heerlijkheden en goederen aan de Brusselse regering onderworpen, en, voorzoveel die heerlijkheden betreft, ook leenman van die regering.¹⁵⁴ „Auch dieser ordentlicher wek des rechtens” is mij versperd, klaagt de graaf, als hij de Brusselse weigering om voor het RKG te procederen vermeldt, en in het woord „auch” lijkt mij de erkenning van andere gerechten besloten.

Binnen twee maanden volgde op het, in de vorige pagina’s geparafraseerd, eerste geschrift een tweede¹⁵⁵ thans van de afgezant „Wil-

„Slot en huys ten Berghe”) in het decreet van het hof van Gelre dd. 14 febr. 1570, afgedrukt bij J. Daris, *Notices historiques sur les églises du Diocèse de Liège* 9 (1881), 169-170. Vergelijk van Schilfgaarde, *Het archief Bergh. Inventaris*, eerste stuk, nr. 90.

¹⁵³ U&A II, nr. 608.

¹⁵⁴ Daarnaast bezat hij dus in Gelre rijksachterlenen alsmede Keulse, Kleefse en Luikse lenen.

¹⁵⁵ U&A II, nr. 615 dd. 19 sept. 1570.

helms graven zu dem Berg, freiherrn zu Boxmher, herrn zu Bylandt, Hedel, Habss, Wiss etc.” Vooral op het rijksgraaf-zijn, het voorkomen in de rijksmatrikel, het uitgenodigd worden ten Rd legt de afgezant de nadruk. Het lijkt wel of deze, beter dan zijn kroostrijke lastgever, terdege op de hoogte was van die argumenten, die de rijksorganen tot ingrijpen zouden bewegen.

Zelfs uit het niet-nakomen door Bergh van zijn verplichtingen jegens het Rijk weet de (onbekende)¹⁵⁶ lasthebber nog banden met het Rijk te construeren: de rijksfiscaal had nawijsbaar tegen Bergh geprocedeerd vanwege contributies en rijksbelastingen. Dat hij over zijn rijksheervaartaanslag in 1570 nog met de fiscaal overhoop lag, is te wijten aan Bourgondische pressie, dezelfde pressie die hem ook de Rijks- en kreitsdagen deed vermijden. Voor de toekomst is Willem (uiteraard) „urputtig und willig” alle verplichtingen tegenover het Rijk stipt na te komen, meldt zijn lasthebber. Merkwaardig blijft, dat slechts over het graafschap Bergh positief wordt beweerd, dat het tot (de Westfaalse kreits van) het Heilige Rijk behoorde: de bezitter van dat graafschap werd op de kreitsdag genood, hij was neutraal geweest in het Bourgondisch-Gulikse conflict om Gelre.

De onjuiste bewering van de graaf dat Bergh in het Verdrag van Venlo van 1543 was vermeld¹⁵⁷ wordt door zijn zegsman tenslotte omgewerkt tot de — onbetwistbare — vaststelling, dat Bergh noch in het Venlose, noch in het Augsburgse Verdrag als Gelders gespecificeerd was.

Gelijk de Batenburgse werden ook de Berghse smeekschriften wellicht beloond met een ampele vermelding in de instructie voor de keizerlijke afvaardiging naar Alva,¹⁵⁸ namelijk een verkorte weergave van Willem's eerste smeekschrift uit Bremen.

¹⁵⁶ Volgens U&A II, nr. 636, nt. 3, werd Willem op het afscheid van de Rd Spiers (11 dec. 1570) vertegenwoordigd door zijn raadsheer dr. Arnold Rosenberger. Deze sprak ook namens de graaf op de kreitsvergadering. Wellicht stelde hij tevens dit smeekschrift van 19 sept. 1570 op.

¹⁵⁷ Volledige tekst van het Verdrag Karel V/Willem van Gulik bij Lacomblet, Urkundenbuch IV, p.679 e.v. Als wij bij Pontanus, *Historiae Gelricae* op p.833 lezen, dat (ook in 1543) Willem van Gulik uit de eed van trouw ontslaat de „barones” Joost van Bronkhorst en Oswald van Bergh, en deze, met de andere Gelderse Landsstanden, daarna Karel V als heer erkennen, lijkt mij het beroep op de tekst van het Venloos verdrag niet zeer overtuigend.

¹⁵⁸ U&A II, nr. 635.

In januari 1571 verzoekt graaf Willem van den Bergh, als lid van de Westfaalse kreits toegelaten te worden tot de kreitsvergaderingen,¹⁵⁹ en wel als graaf van Bergh. Oswald II, Willem's Vader, was indertijd door Karel V al uitgenodigd, te Keulen te verschijnen om een „hauptman" tegen de Turken in Hongarije te helpen kiezen.¹⁶⁰ Willem zelf was in 1566 en 1567 door hertog Willem van Gulik en Kleef, kreitsdaguitschrijvend vorst, ter kreitsvergadering genood. De Bourgondische praktijk (ik denk dat de Brusselse regering bij de Westfaalse kreits Bergh als Bourgondisch had doen uitschrijven) is dan ook, volgens Willem, „baufellig, nichtig . . .", temeer nu hij op de laatst gehouden Rijksdag (te Spiers, 1570) „herliche decreten zu unserem vorteil gegen die Burgündischen" gekregen had,¹⁶¹ nu hij „mit namen sampt intitulation unserer grafschaften, herlich- und gerechtigkeiten" opgelezen en ingelijfd was in het afschied van Spiers,¹⁶² en nu de Keizer op verzoek van de rijksstanden aan de Spaanse koning, aan Alva en aan de Luikse bisschop ten faveure van Bergh had geschreven, aldus de „herliche decreten" approverende.

Alva's antwoord aan de keizerlijke gezanten¹⁶² was kort en krachtig: de graaf vergiste zich grovelijk, want het graafschap Bergh was een onbetwifelbaar Gelders leen, lag met zijn aanhorigheden op Gelders grond en bodem, en derhalve onder de „botmessigkait" des konings. Niemand zou kunnen bewijzen, dat andere goederen van Bergh „einge-zogen" waren, dan diegene, die onder de jurisdictie van de koning, en buiten het Rijk lagen. Alleen over de goederen van de gravin was de hertog iets voorzichtiger; hij had de Keizer reeds op diens brief geantwoord, dat de gravin nog nooit stappen had gedaan, maar dat hij, als de gravin met behoorlijk bewijsmateriaal zou komen, voor snel en goed recht zou zorg dragen.

Uit de repliek van de keizerlijke afgevaardigden¹⁶³ noch uit Alva's

¹⁵⁹ U&A II, nr. 636.

¹⁶⁰ Derhalve voor Oswalds overlijden in 1546. Hij zond naar Keulen „einer van guetem geschlecht, Bernhart van Haickvort, Landdrost genant".

¹⁶¹ Het afschied van de Rd Spiers, in NS III, p.286 e.v. maakt m.i. met geen woord melding van Bergh. Waarschijnlijk waren de „decreten" slechts „gutachten" (niet door de Keizer geratificeerd).

¹⁶² U&A II, nr. 640.

¹⁶³ U&A II, nr. 641.

dupliek¹⁶⁴ zijn nieuwe gezichtspunten te putten; dat een en ander voor Willem van Bergh niets opleverde blijkt uit zijn nieuwe supliek in september 1571,¹⁶⁵ maar vooral uit zijn poging door middel van een speciaal gezant, dr. Gerhardt Voeth, op de Rd van Regensburg van 1576 een beslissing te zijnen gunste te verkrijgen.¹⁶⁶ Die gezant zag echter de kansen voor zijn opdrachtgever niet erg gunstig, en adviseerde hem, vooral via de syndicus van de Westfaalse kreits, dr. Fürstenberg, zijn recht te zoeken. Of het aan de activiteiten van Fürstenberg, of aan die van Voeth te danken was, weet ik niet, doch een feit is, dat de rijksraad op 6 oktober 1576 besloot,¹⁶⁷ de Keizer nogmaals te verzoeken, een „ernstlich schreiben” aan de Spaanse koning te richten. Zoals gezegd de Pacificatie van Gent bracht de oplossing: restitutie aan graaf Willem.¹³⁴ Interessant is overigens Voeth’s opmerking, dat Luik, Keulen en Kleef „nit durch ungnad ihme obgem. Graven seine herrschaften (wie er anders nit wistete) sonder allein durch solche obangeregte einwinning sich ire decreta dominia respective fur der Spaignarden gewaldt fur zu behalten hebben gewilt”.¹⁶⁸

Wat Bergh op Batenburg vóór had, was zijn rijksgraventitel; wat hij minder had, zijn de rijksleenbrieven.¹⁶⁹ Van beide was de souvereiniteit aanvechtbaar, die van Bergh mijns inziens het meest. Hij trad op als Gelders bannerheer, was niet zeer stipt in het nakomen van zijn verplichtingen jegens het Rijk en had zich bovendien de facto enige malen aan de Bourgondiër onderworpen: zie voor Oswald I het begin van deze paragraaf Bergh, en voor Willem IV de discussie¹⁷⁰ tussen Voeth en de Reichshofratssekretar dr. A. von Erstenberger, weergegeven in van Schilfgaarde’s artikel over Voeth’s missie. Von Erstenberger beweerde, dat Bergh „dem Reich sich entzogen und Burgundt sich under-

¹⁶⁴ U&A II, nr. 646.

¹⁶⁵ U&A II, nr. 656.

¹⁶⁶ Waarover van Schilfgaarde, De missie.

¹⁶⁷ U&A II, nr. 681.

¹⁶⁸ van Schilfgaarde, De missie, p.45.

¹⁶⁹ In de 14de eeuw was Bergh reeds een Gelders leen, en deze band bleef tot het einde van het leenstelsel in wezen (van Schilfgaarde op p.151 van zijn: Het huis Bergh). Een akte van 1403 benoemt als Gelderse lenen: Kasteel Bergh, Hoog en Laag gerecht te Bergh, Zeddum, Netterden, Wijnbergen en de Vier Hezen (ibidem), dus het kernland van het graafschap.

¹⁷⁰ van Schilfgaarde, De missie, p.68-84.

worffen" had. Voeth riposteert, dat de „furgewente renunciation metu extorta" was. Later stelt hij, dat de onderwerping geschiedde uit etatis lubricitate, of tenminste in een tijd, dat Willem „under die jaren ist gewesen, under denwelchen sie jus restitutionis in integrum zu pitten gehabt", voorts uit „vexatione litis", en „rechtfertigung" van de keizerlijke fiscaal, alsmede uit „metu und concussion" voor de Bourgondiërs. Door „actus contrarii" zou de renunciatie weer gemortificeerd zijn, stelt Voeth, en noemt de uitnodiging voor de Rijksdag zo'n actus. Wat er nu eigenlijk in Willem's jeugd gebeurde, komt niet naar voren, maar in ieder geval blijkt de rijksadministratie op de hoogte te zijn van voor de Berghse souvereiniteit compromitterende feiten.¹⁷¹

Ook voor Bergh was de afloop een opgaan in de Gelderse landsheerlijkheid,¹⁷² en derhalve in de Bourgondische kreits van 1548. Zowel bij het sluiten van het Twaalfjarig Bestand als van de Vrede van Munster werd er van een afzonderlijk graafschap Bergh niet gerept, en dit gebied dus als een integrerend deel van Gelderland beschouwd.¹⁷³ Ongetwijfeld heeft de op zijn zachtst gezegd dubbelslachtige houding van graaf Willem IV, zwager van Willem de Zwijger, tegenover Gelderland en de Unie de afbraak zijner souvereine rechten verhaast;¹⁷⁴ de Republiek der Verenigde Nederlanden heeft de Berghse graven nooit als bezitters van landvorstelijke rechten erkend.¹⁷⁵ Wel werd graaf Albert van Bergh¹⁷⁵ (1607-1656) toegelaten op de Wetterause gravenbank van de Rd, doch het tij voor deze dynasten was toen reeds geheel verlopen.

¹⁷¹ Reeds in 1499 onderwierp koning Maximiliaan de Gelderse bannerheren; Bergh, Wisch, Batenburg en Bronkhorst boden de koning door een handkus hun hulde aan, nadat Oswald van Bergh als bannerheer de eed aan de Landsheer had geweigerd (in tegenstelling tot die aan de leenheer). Zie: A. P. van Schilfgaarde, De onderwerping van de Geldersche Bannerheeren aan den Roomsche-Koning (1499), in: GELRE 32 (1929), 129-140.

¹⁷² Aldus reeds in 1547 de Raad van State te Brussel: U&A I, nr. 374.

¹⁷³ van Schilfgaarde, Het huis Bergh, p.144.

¹⁷⁴ van Schilfgaarde, Het huis Bergh, p.154; vgl. Wouters, LV II, p.141: „dubbeltinnige houding" van graaf Willem IV.

¹⁷⁵ van Schilfgaarde, Het huis Bergh, p.142. Vgl. Oediger, Die Bedeutung, p.59 nt. 40: in archief Westf. kreits gegevens over Bergh, o.a. inz. kreitslidmaatschap, anno 1633. Van Schilfgaarde, Het archief Bergh. Inventaris, eerste stuk, nrs. 83 e.v. tonen aan, dat in 1565, en daarna in 1614, 1640 en 1652 de uitnodigingen voor de Rd herhaald werden. Het lijkt erop, of rond 1675 de band met het Rijk definitief werd geslaakt door de rijksadministratie: *ibid.*, nrs. 87-89.

Het lijkt niet onverantwoord, Bergh vanaf 1548 in de Bourgondische en voor dat jaar in de Westfaalse kreits te plaatsen.

Breda. Over deze heerlijkheid, in het bezit van de Nassau's geraakt in 1404 door het huwelijk van de Bredase erfdochter Johanna van Polanen met graaf Engelbrecht I van Nassau, (half-) Dietz en Vianden,¹⁷⁶ valt ongeveer hetzelfde te zeggen als hiervoor over Bergen-op-Zoom. Binnen het kader van het hertogdom Brabant vormde de heerlijkheid Breda een afzonderlijk rechtsgebied, met de hertogelijkheid slechts door de leenverhouding verbonden.¹⁷⁷ Hoewel de Bredase heren nagenoeg soeverein waren, slaagden zij er niet in juist op het stuk van de rechterlijke organisatie volledig van de hertog los te geraken. Als in 1513 de heer van Breda stelt¹⁷⁸ dat stad en heerlijkheid van de hertog waren gekocht „et que par la vendition le duc de Brabant y a seulement retenu la haulteur asscavoir le son de la cloche (klokslag = heervaart) et ses aydes (beden)”, en dus alle overige rechtsmacht aan de heer van Breda behoorde, erkent hij daarmee m.i. de soevereiniteit van Brabant, en als uitvloeisel van deze soevereiniteit volgt dan ook onafwendbaar in 1550 de invoering van het appel op de hertog;¹⁷⁸ aan de persoonlijke invloed van Willem van Oranje, heer van Breda zal mijns inziens te danken geweest zijn, dat in 1554 het beroepsrecht werd gewijzigd in een recht van reformatie, een minder vergaand rechtsmiddel, waarin de feiten niet meer opnieuw onderzocht werden.¹⁷⁸ Deze regeling bleef definitief. De centrale appelrechtspraak tastte de positie van de Bredase heren niet wezenlijk aan,¹⁷⁹ met andere woorden, zij bleven binnen Brabant, binnen de bescherming van de Brabantse Gouden Bulle en het Verdrag van Augsburg, en van den beginne buiten de jurisdictie van het RKG.

Behalve een enkele vermelding¹⁸⁰ komt Breda in de Urkunden und Aktenstücke na 1548 niet meer voor, afgezien van de eerder vermelde

¹⁷⁶ F. F. X. Cerutti, *Geschiedenis van Breda, De Middeleeuwen*. Tilburg 1952. Zie p.57. J. M. van de Venne en A. A. M. Stols, *Geslachtsregister van het Vorstenhuis Nassau* (Maastricht, 1937) noemen, p.53, als huwelijksjaar 1405.

¹⁷⁷ Cerutti, als nt. 139, p.xlvii.

¹⁷⁸ Cerutti, als nt. 176, p.198.

¹⁷⁹ Cerutti, als nt. 176, p.199.

¹⁸⁰ U&A II, nr. 686.

belasting-gegevens. Ook inzake Breda had de Raad van State het in 1547 bij het rechte eind gehad.¹⁸¹

Bronkhorst. Over de verhouding van de heerlijkheid Bronkhorst tot het Heilige Romeinse Rijk voor 1570 zijn wij ingelicht door J. P. de Monté Ver Loren.¹⁸² De heren van Bronkhorst hadden als allodiaal eigendom de hoge en lage justitie, althans zij hadden deze niet als Gelders leen. In de 15de en 16de eeuw was de hoge heerlijkheid zo zelfstandig, dat zij de soevereiniteit (landsheerlijkheid) naderde.¹⁸³ Wat rechtspraak betrof was zij volkomen zelfstandig; hoger beroep op instanties buiten Bronkhorst was uitgesloten, maar andere criteria geven weer een genuanceerder beeld. Zo behoorde in de 16de eeuw Bronkhorst tot het Zutphens graafschap voor de belastingheffing, en betaalde waarschijnlijk ook in de 15de eeuw mee aan Gelderse schattingen.¹⁸⁴

De heer van Bronkhorst was voorts lid van de staten van Zutphen, dus onderzaat van dat graafschap; hij deed ook hulde als onderzaat. Het Rijk behandelde de heer van Bronkhorst meermalen, alsof hij een onmiddellijk onder het Rijk staand landsheer was, als ware dus de heerlijkheid rijksonmiddellijk, en niet een onderdeel van het graafschap Zutphen.¹⁸⁵ Aangezien voor Bronkhorst een leenband met het Rijk ontbrak kan immers het voorkomen in de rijksheervaatmatrikels alleen worden uitgelegd uit hoofde van — in de ogen van de Rd althans bestaande — rijksonmiddellijke onafhankelijkheid.

Reeds vóór het Augsburgs Verdrag, nl. in 1543 geraakte de heer van Bronkhorst in conflict met de rijksfiscaal over de betaling van rijkslasten; hij verweerde zich toen met te stellen, dat zijn heerlijkheid reeds meer dan 100 jaar tot het graafschap Zutphen behoorde, daaraan belasting betaalde en er zijn militaire dienst voor vervulde.¹⁸⁶ Na 1548 neemt Karel V, als hertog van Gelre, de argumentatie van Bronkhorst

¹⁸¹ U&A I, nr. 374: „subjectz et vassaulx des pays bas” heette daar o.a. de graaf van Nassau te Breda. Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40, vermeldt, dat het archief van de Westf. kreits documentatie bevat omtrent het lidmaatschap van die kreits van Breda (1555).

¹⁸² de Monté, *Gegevens Bronkhorst*.

¹⁸³ Als nt. 182, p.126/7.

¹⁸⁴ Als nt. 182, p.129,131.

¹⁸⁵ Zie de vermeldingen hiervoor afd. 2, dit hoofdstuk.

¹⁸⁶ de Monté, *Gegevens Bronkhorst*, p.134-137.

over. Kernpunt van de discussie vormt dan eigenlijk de vraag: is Bronkhorst een deel van Gelre, dus van de Bourgondische, of souverain, en lid van de Westfaalse kreits.¹⁸⁷

In het voorbijgaan moge nog opgemerkt worden, dat heer Joost van Bronkhorst zich omstreeks 1530 „graaf” begint te noemen, doch dat in 1554 al geen diploma meer bekend was. De inhoud daarvan zou stellig geweest zijn, dat de allodiale heerlijkheid nu als graafschap voor de Keizer verheven moest worden, ergo rijksleen werd, maar in de rijksleenadministratie is hierover geen enkel stuk te vinden.¹⁸⁸

Tot in 1576 vinden wij nog sporen van de controverse tussen de rijksfiscaal en de heer (toen de gravin-weduwe) van Bronkhorst; in dat jaar verzoeken de Bourgondische gezanten bij de Rd het „fiscalische process” tegen o.a. Bronkhorst bij het RKG te staken.¹⁸⁹ Anders dan Bergh en Batenburg ontkende Bronkhorst steeds rijksnonmiddellijkheid uit praktische overwegingen. Het gebied lag geheel door de Bourgondische kreits ingesloten, en de gravin-weduwe zag in, dat de Bourgondiër geen Westfaalse strafexpeditie zou dulden. Tegenover de koppige gravin stonden de Westfaalse kreits en de andere rijksinstanties derhalve machteloos.¹⁹⁰

Concluderende mogen wij stellen, dat Bronkhorst sedert 1548 in ieder geval (uit eigen beweging) van de Bourgondische kreits deel uitmaakte, en derhalve niet aan de jurisdictie van het RKG onderworpen was.

De Bylandt ging reeds in het midden der veertiende eeuw door het huwelijk van Willem, heer van den Bergh, met Sophia, erfdochter van Johan, heer van den Bylandt, over op het huis Bergh.¹⁹¹ Ik meen, dat

¹⁸⁷ de Monté, Gegevens Bronkhorst, p.138-142.

¹⁸⁸ de Monté, Gegevens Bronkhorst, p.142. E. J. van Ebbenhorst Tengbergen: Bronkhorst. Korte historie van stad en heerlijkheid. Zutphen, 1965, meent (p.25 ald.), dat heer Joost de graventitel niet ten onrechte voerde, doch dat de titel hem door Keizer Karel V was verleend als persoonlijke verheffing. Vgl. de Monté, Hoofdlijnen, p.43: kasteel en hoge heerlijkheid Bronkhorst waren allodiaal bezit van de heer (zgn. zonneleen).

¹⁸⁹ U&A II, nr. 686.

¹⁹⁰ de Monté, Gegevens Bronkhorst, p.145.

¹⁹¹ A. P. van Schilfgaarde, Register op de leenen van het Huis Bergh. Arnhem, 1929. Zie p.vii.

deze heerlijkheid dan ook de lotgevallen van Bergh zal hebben gedeeld.

Culemborg. Tot de „heerlijkheden die vóór den Franschen tijd geheel onafhankelijk of alleen aan het Roomsche-Duitsche rijk ondergeschikt waren”, en in 1795 zonder meer door de staat in bezit zijn genomen, behoort ook de heerlijkheid Culemborg.¹⁹²

Ondanks de Gelderse leenhoogheid over het slot en een deel van het gebied der heerlijkheid, en de Hollandse leenheerlijkheid over een ander deel is het land van Culemborg tot de inlijving bij Gelderland een onafhankelijk staatje geweest, leren ons de schrijvers.¹⁹³ Met Batenburg en enige anderen prijkt „der herre von Kulenburg” in de lijst van rijksheervaarptlichtigen van 1431, en dat niet als rijksleenman.¹⁹⁴

De eerste heer van Culemborg uit het geslacht van Pallant, Floris I (1537-1598) was reeds vóór het overlijden van zijn (erf) tante Elisabeth tot graaf van Culemborg verheven.¹⁹⁵ Dezelfde werd in 1540 door Karel V in zijn hoedanigheid van hertog van Limburg met de (in 1520 door Keizer Karel tot rijksbaronie verheven) heerlijkheid Wittem beleend.¹⁹⁶ Over de laatstgenoemde heerlijkheid spreek ik nog in Hoofdstuk V.

In de reeds vaker aangehaalde instructie voor de keizerlijke gezanten naar Alva (U&A II, 635) komt de klacht voor van graaf Floris „das ime seine gueter, sonderlich die so in Geldern gelegen und von dem heil. reich afterlehen seind, furnemblich aber die freiherrschafft Witthemb, wöliche on alles mittel under das reich gehörig und jederzeit von derselbigen wegen contribuiert hab, . . . eingezogen und noch bis auf dise stund vorenthalten werde . . .”.¹⁹⁷

In Alva's antwoord¹⁹⁸ wordt Culemborg niet genoemd, en de re-

¹⁹² Fruin, *De vrije heerlijkheden*, p.352; hij noemt in totaal zes van deze heerlijkheden, nl. ook Buren, Leerdam, Vianen, Ysselstein en Ameland.

¹⁹³ A. J. Maris, sub voce „Culemborg” in de Winkler Prins Encyclopedie, zesde druk; Martens van Sevenhoven, *Eenige opmerkingen*, p.17.

¹⁹⁴ de Monté, *Gegevens Bronkhorst*, p.133.

¹⁹⁵ Fruin, *De vrije heerlijkheden*, p.367.

¹⁹⁶ Wouters, *LV II*, p.125.

¹⁹⁷ Wouters, *LV II*, p.142: de Raad van Beroerten had Floris van Pallant op 28 mei 1568 tot eeuwige verbanning en confiscatie zijner goederen veroordeeld. Bij J. Daris, *Notes historiques Hornes*, p.170, zijn de vervallen verklaarde Gelderse lenen opgesomd, o.a. „burch en stat van Culenburch mette heerschap en heerlicheyt hoeghe en leghe daer thoe behoerende”.

pliek der gezanten¹⁹⁹ noemt slechts Horn, Bergh en Culemborg in een adem, als heerlijkheden nl. die steeds als rijksstanden erkend, in de matrikel begrepen waren, hun aanslag, zetel en stem in de Rijks- en Westfaalse kreitsvergaderingen hadden, „von dannen die appellationes an das kais. cammergericht gegangen und noch gehn, und also . . . unzweifelich in des heil. reichs hoch- und oberkait gelegen”. Ik meen, dat Alva in zijn dupliek²⁰⁰ echter verwijst naar zijn eerste antwoord, waarin hij gefundeerd de bewering dat Culemborg (en Bergh) onder het Rijk zouden staan, had betwist. Hoogstwaarschijnlijk hebben derhalve de bewerkers van dit deel der Urkunden und Aktenstücke juist dit gedeelte van Alva's betoog niet afgedrukt.

Het graafschap kwam na de van Pallants, aan het geslacht van Waldeck, daarna door verkoop aan de Staten van het Kwartier Nijmegen en, in 1748, aan de Oranjes.²⁰¹ Hoewel de heerlijkheid tot 1795 onafhankelijk wist te blijven, zou een enigszins hechte band met het Rijk (en het RKG) slechts voor 1720 (de verkoop aan het kwartier Nijmegen) verwacht mogen worden, doch de door mij geraadpleegde kamerge-rechtsarchieven doen daarvan niets blijken. Uit Schotel's monografie over Floris I en Floris II (1598-1639) van Pallant zou men, integendeel, zelfs de indruk kunnen verkrijgen, dat reeds deze eerste graven van het nieuwe graafschap zichzelf, als heer van Culemborg, niet als landsheren beschouwden, doch als onderdanen van de Bourgondische hertog. Alleen hun heerlijkheden Wittem en Pallant lijken rijksonmiddellijk.²⁰² Wel aanvaardde Floris I de Unie van Utrecht (schoorvoetend) slechts voor een van zijn heerlijkheden, en niet voor zijn graafschap, „volgende hierin het voorbeeld van Diederik van Bronckhorst en Batenburg, heer van Anholt”, die slechts voor zijn bannerheerlijkheden Bahr en Lathum de Unie onderschreef, doch zich voor Anholt niet van het Rijk wilde afzonderen,²⁰³ maar noch in Floris' conflict met de Sta-

¹⁹⁹ U&A II, nr. 640.

¹⁹⁹ U&A II, nr. 641.

²⁰⁰ U&A II, nr. 646.

²⁰¹ Fruin, *De vrije heerlijkheden*, passim.

²⁰² Schotel, *Floris I*. Op p.66 e.v. ald. bijzonderheden over Alva's maatregelen tegen Floris I, culminerend in de eeuwige verbanning uit zijne Majesteits landen, confiscatie van al zijn bezittingen, en totale afbraak van 's graven huis te Brussel (de grond werd met zout bestrooid), dit alles wegens majesteitsschennis.

²⁰³ Schotel, *Floris I*, p.98.

ten-Generaal over de Culemborgse munt,²⁰⁴ noch in dat met zijn echtgenote Philippa Sidonia van Manderscheid-Blankenheim-Gerolstein²⁰⁵ vond ik aanknopingspunten met het Rijk.²⁰⁶

Een te nauwe band van Culemborg met het Rijk mogen wij wellicht reeds niet aannemen, omdat de moeder van vrouwe Elisabeth van Culemborg (en van Anna, de grootmoeder van Floris I) Johanna van Bourgondië was, de dochter van Antoon, de „grote Bastaard” van hertog Philips.²⁰⁷ Op een bijzonder hechte binding van Culemborg met de Bourgondische landsheer, en met de Staten-Generaal daarna, wijzen voorts de talrijke hoge functies, door Elisabeths vader, haar gemaal Jan van Luxemburg, en haar grafelijke opvolgers aan het Hof te Brussel en aan de zijde van de opstandelingen bekleed.²⁰⁸ Mijn indruk is dan ook, dat wij Culemborg meer in de categorie van Bergen op Zoom en Breda, dan in die van de „echte” landsheerlijkheden, als Batenburg, moeten indelen.

De tekst van het gravendiploma (van 21 oktober 1555)²⁰⁹ bevestigt mijns inziens deze indruk. Karel V verheft, als Romeins Keizer, „la dite terre et seigneurie de Culemborg, et ses appartenances et appendances, tenues de nous a cause de nos dites duché de Gheldres, conté de Hollande et seigneurie d'Utrecht, en conté”; de graaf en zijn opvolgers zullen alle voorrechten etc. genieten, „qui a conte appertient” „tout ainsi et par la forme et manière que font et ont accoutumé faire les autres contes de nos pays de pardeça”, en zonder afbreuk te doen aan de rechten, vrijheden enz., welke de heer van Culemborg tot nog toe had met betrekking tot zijn heerlijkheid „bien entendu que par ceste nostre erection de la dite seigneurie de Culemborg en conté n'entendons donner aucune prerogative au prejudice de nos droiz, auctorités et haulteurs, dont nous et nos predecesseurs ont joy en la dite seigneurie,

²⁰⁴ Schotel, Floris I, p.119-120.

²⁰⁵ Schotel, Floris I, p.122/3. Philippa klaagde bij het hof van Gelre over de houding van haar echtgenoot, die in Culemborg verbleef.

²⁰⁶ Als Floris II in zijn hoedanigheid van heer van Pallant onenigheid heeft met Willem van Hatzfeld, heer tot Wildenburg (1614-1615), weet Hatzfeld voor het RKG een mandement de non offendendo tegen de graaf te verkrijgen, en hem tot een boete te doen veroordelen; Schotel, Floris I, p.234 e.v.

²⁰⁷ Schotel, Floris I, p.2.

²⁰⁸ Schotel, Floris I, passim.

²⁰⁹ Afdrukt in: De Heerlijkheid van Culemborg verheven tot Graafschap, 21 oktober 1555, medeged. d. J. H. Hofman, in: BMHG 14 (1893), 89-93.

comme ducs de Gheldres, contes de Hollande et seigneurs d'Utrecht, laquelle leur demeurera subjecte tant en relief, serement de fidelité et souveraineté, comme elle a esté jusques a present". Noch leenrechtelijk, noch staatsrechtelijk, zou men zeggen, mag de positie van Culemborg stijgen door deze verheffing tot graafschap. Een rijksleen was Culemborg ongetwijfeld niet, en de tekst van voorschreven diploma doet uitkomen, dat Karel V het landje als deel van de Bourgondische landen van „pardeça" beschouwt. Hoe de situatie in 1431 ook geweest moge zijn, omstreeks 1550 zal Culemborg de facto onder het landsheerlijk gezag van de Brusselse regering gestaan hebben. Sedert 1548 is de heerlijkheid derhalve aan de jurisdictie van het RKG onttrokken. „Van eenig verband tot het Heilige Roomsche Rijk wordt in het archief niets gevonden, met uitzondering dan van de verheffing tot Graafschap door Keizer Karel V in 1555",²¹⁰ zo wordt er over het archief der heren van Culemborg bericht. Indien de staten van Gelre en Zutphen in 1677 uitdrukkelijk de volledige onafhankelijkheid van het graafschap Culemborg erkennen, en deze garanderen tegen elke aanvaller²¹⁰ dan is die onafhankelijkheid, uit het oogpunt van het Rijk bezien, in regelrechte strijd met de rechten van „souveraineté" welke Karel V in 1555 uitdrukkelijk ongerept wilde laten in zijn hoedanigheid van hertog van Gelre etc.

Echternach. De abdij van Echternach verrees, evenals de abdijen van Nijvel (Nivelles), Susteren, Stavelot en Malmédy, op Pepinidisch familiegoed. Het stambezit van deze familie van grootgrondbezitters werd later met dat van de Arnulfingen verenigd tot het Karolingisch familiebezit.²¹¹ Ik veronderstel, dat het gebied van de Echternachse abdij

²¹⁰ van Schilfgaarde, Het archief Culemborg, p.xvi.

²¹¹ Boeren, LV II, p.4-6. De latere bezittingen van de koninklijke kerken Sint Servaas (Maastricht) en Sint Marie (Aken) komen volgens dezelfde schrijver deels uit het kroon- of koningsdomein van de Karolingers, welk domein, uit oud-romeins bezit bestaande, geconcentreerd lag rond de paltsen of koningshoven van Aken, Gangelst, Meerssen, Maastricht en Asselt.

²¹² Goedert, La formation territoriale, p.133/4 betitelt Echternach expliciet als een koninklijke abdij, vermeldt dat de abt vanaf de dertiende eeuw zijn positie als „dominus fundi" en „princeps imperii" consolideert, en dat in 1379 koning Wenceslas de regalia aan de abt verleende, daarbij de abdij een „singulare quoddam membrum Romani . . . Imperii" noemend. Zo ook Sigismund in 1414.

²¹³ Boeren, LV II, p.74-75.

reeds vroeg uit de omringende graafschappen geëximeerd is, en een immuniteit ging vormen.²¹⁴ Toen zich de voogdijen vormden over de kerkelijke goederen, werden dit hoge rijksvoogdijen, wanneer zij over koninklijke kerken werden uitgeoefend.²¹⁵ Als wij Echternach, afkomstig uit Pepijns familiegoed, mogen zien als een koninklijke abdij, dan mogen wij derhalve ook een koninklijke voogd of advocatus verwachten, die inzake het overheidsgezag binnen het immuniteitsgebied het klooster vertegenwoordigde.²¹⁶ Inderdaad treffen we in 973 de graaf van Luxemburg reeds als voogd van de abdij aan;²¹⁷ het is mij niet duidelijk of deze voogdij in de aanvang van de veertiende eeuw aan de abt van Echternach is gekomen²¹⁸ zodat deze laatste alle wereldlijke rechten op het immuniteitsgebied in zijn hand verenigde, of dat de Luxemburgse dynasten erfelijk in het bezit van deze waardigheid zijn gebleven,²¹⁹ totdat zij door Karel V definitief in landsheerlijk gezag werd omgezet: de rijksonmiddellijke abdij²²⁰ werd bij het Bourgondisch territoire ingelijfd.

Alvorens met een enkel woord op deze inlijving in te gaan, wil ik nog aanstippen vooreerst dat omstreeks 1191 door Keizer Hendrik VI wordt bevestigd, dat de door de monniken gekozen abt volgens traditie aan de Keizer wordt voorgesteld, en vervolgens door deze laatste met de regalia beleend;²²⁰ er was in dien tijd sprake van geweest, dat de Keizer de bisschop van Trier met de rijksonmiddellijke abdij zou beleenen, doch de monniken wisten dit te verhinderen.²²⁰

Vervolgens zij nog opgemerkt, dat Keizer Hendrik III in 1056 verklaarde „ut eadem abbatia in nostro successorumque nostrorum mundibordio et defensione semper libera et segura totius regalis servitii omniumque ceterarum personarum nisi solius dei subsistat”, en dat door de voogd geen ondervoogd over het klooster mocht worden aangesteld

²¹⁴ Majerus, *Histoire du Droit*, p.106-108, plaatst de immuniteitsverlening tussen 751 en 768 en beschrijft de gestage uitbreiding dier immuniteit.

²¹⁵ de Blécourt-Fischer, *Kort Begrip*, p.12-13.

²¹⁶ Schoos, *Le développement*, p.17/18; volgens dezelfde (p.21,23,30 en 55) was deze voogdij een rijksleen, en reeds in 1026 erfelijk (p.21).

²¹⁷ Majerus, *Histoire du Droit*, p.335.

²¹⁸ Zo zou ik kunnen opmaken uit Brimmeyr, *Geschichte Echternach I*, passim, doch dat kan onnauwkeurigheid dezerzijds zijn geweest.

²¹⁹ Brimmeyr, *Geschichte Echternach I*, p.269.

²²⁰ Brimmeyr, *Geschichte Echternach I*, p.261 e.v.

zonder toestemming van de abt.²²¹ Tenslotte vermeld ik, dat koning Hendrik IV in 1065 bepaalt, dat er in de toekomst geen „weltlicher noch geistlicher Schirmvogt, ausser dem Kaiser selbst” zou zijn.²²¹

Het beeld, dat we ons van de abdij Echternach uit het vorenstaande kunnen vormen, is dat van ROM rijksabdij, in eigendom aan de Duitse koning toebehorend, en, aangezien de verhouding tot de koning door immunitetsverlening was ontstaan, als koninklijke eigenkerk te beschouwen.²²² Ik meen, dat de koningen niet over deze abdij beschikten ten behoeve van een bisschop, een andere abt of een privé-persoon, m.a.w. dat Echternach rijksabdij bleef. De door de koning met de temporele macht geïnvesteerde abt van dit niet onder een landsheer staande klooster kunnen we als een geestelijk rijksvorst beschouwen;²²³ hij werd door de monniken gekozen.

In 1478 wordt voor het eerst een abt rechtstreeks met Bourgondische dwang, en tegen de wil van de monniken, op de zetel gebracht.²²⁴ Hij was dan ook een neef van de Bourgondische gouverneur van Luxemburg, Everard van Aremborg. Ter gelegenheid van een latere abtskeuze, nl. in 1539 na het overlijden van abt Robert van Monreal, waarbij wederom door de Luxemburgse (= Brusselse) regering werd ingegrepen, worden de oude en de nieuwe beschouwingswijze van Echternach's positie t.o.v. het Rijk nog eens scherp geformuleerd. Het conflict was als volgt ontstaan: na Monreal's dood betwistten elkander zijn opvolging: Mathias van Lutzeradt, door de monniken gekozen abt, en Willibrord Schram, beweerdelijk door Monreal benoemd opvolger. De twee pretendents trachtten van de Hoge Raad te Mechelen een beslissing te verkrijgen, maar landvoogdes Maria benoemde tot abt een derde, nl. Godefrid van Aspremont.²²⁵ Tussen deze benoemde, en de ge-

²²¹ Brimmeyr, *Geschichte Echternach I*, p.244. De Keizer zelf oefende de saufegarde (custodia, defensio, conductus) over Echternach uit: Majerus, *Histoire du Droit*, p.337. Ibid. p.336: de saufegarde was een regaal, een soevereiniteitsprerogatief.

²²² Zie de heldere uiteenzetting omtrent de rijksabbijen bij Linssen, *Een bijdrage Thorn*, p.4-5 en 12-17.

²²³ Linssen, *Een bijdrage Thorn*, p.10; vgl. hoofdstuk II, afd. 2.

²²⁴ Brimmeyr, *Geschichte Echternach II*, p.28/29.

²²⁵ Brimmeyr, *Geschichte Echternach II*, p.44 e.v. In 1527 was van Aspremont, monnik van S. Remi te Rheims, door Margareta van Oostenrijk geweigerd als proost van Meerssen, doch daarna toch geaccepteerd: Gorissen, *De invoering*, p.38.

kozen abt ontstaat dan een langdurig conflict.²²⁶ De Hoge Raad van Mechelen besliste (uiteraard) in het voordeel van de benoemde abt; deze werd door de Keizer, Karel V, in zijn ambt bevestigd.²²⁷

Klachten van de monniken over het gedrag van van Aspremont worden vervolgens door de stadhouder Mansfeld, en door de provinciale raad van Luxemburg behandeld.²²⁸

Ook de, op instigatie van de Trierse bisschop, na het overlijden van Mathias van Lutzeradt gekozen abt Jacob van Alten-Eberstein trachtte de door de Keizer-hertog benoemde Godefrid van de prelatentroon te verdringen middels een proces voor de Hoge Raad van Mechelen, en voor het RKG, meldt Brimmeyr,²²⁹ maar hij „wurde aber hier wie dort abgewiesen”.

Uit de reeds vaker aangehaalde Urkunden und Aktenstücke des RA Wien etc. is ons inmiddels meer bekend geworden dan Brimmeyr weet te melden omtrent de démarches van gekozen en benoemde abten, alsmede van de rijksstanden, die voor de gekozen, en de Brusselse regering, die voor de benoemde prelaat partij kozen.²³⁰ Uit een brief van Keizer Karel aan zijn zuster Maria²³¹ blijkt, dat in 1541 de gekozen von Lutzeradt reeds stappen voor het RKG had ondernomen en zich ook reeds tot de rijksstanden wendde zodat de Keizer bang was, dat deze affaire op de Rijksdag van Regensburg (van 1541) ter sprake zou komen en zo zou „faire mectre en doubte l'exemption de mesdits pays dudit Luxembourg du ressort de la chambre”. Enige maanden later schrijft de gekozen abt aan de rijksstanden.²³² Hij stelt, dat het klooster met zijn bezittingen (waaronder de stad Echternach) sinds onheugelijke tijden „ein lehen und eigentumb des heligen röm. reichs gewesen

²²⁶ Beider benoeming werd door de paus geconfirmeerd: Gorissen, De invoering, p.39.

²²⁷ Ik vermoed door middel van de investituur met de temporalia (regaliën). De beleningen door de Keizers met de regalia gaan door tot 1775: Brimmeyr, Geschichte Echternach II, p.107. De abt bleef dus ROM leenman, ofschoon staatsrechtelijk Luxemburgs onderdaan.

²²⁸ Brimmeyr, Geschichte Echternach II, p.47.

²²⁹ Brimmeyr, Geschichte Echternach II, p.58.

²³⁰ Zie U&A I, nr. 246 dd. 28 jan 1541, en de daarbij aangehaalde nummers, lopend tot 6 maart 1548. Ook Gorissen, De invoering, p.39-42, verwerkte deze stukken.

²³¹ U&A I, nr. 246.

²³² U&A I, nr. 251.

und noch auch darvor bis anher von menichlichen geacht und gehalten wurden", dat altijd alle abten hun regalia en vrijheden en wereldlijke prae-eminenties van de Keizers in leen ontvingen, en mitsdien net zoals de andere rijksstanden meedroegen in de rijkslasten en dat de abten met de andere rijksprelatten hun zetel in de Rd hadden, zoals ook hij, Mathias, op de toenmalige Rd was uitgenodigd en verschenen. Een der oude privileges van de abdij was dat van de vrije abts-keuze: conform dat privilege was schrijver gekozen. Hij had de pauselijke confirmatie van die keus „mit mirklichem unkosten" verkregen, en was ook door de aartsbisshop-keurvorst van Trier, als keizerlijk commissaris, met de regaliën beleend. Nu heeft echter de Luxemburgse regering „als solt vieltgedacht gotzhaus (sc. de abdij E.) sampt seinem ein-und zugehoer nit dem heiligen reich, sonder dem herzogtumb Lutzenburg on alle mittel zugehoern" de niet-benediktijner monnik van Aspremont manu militari als abt geïnstalleerd. De gekozen abt was met het merendeel der monniken gevlucht. De landvoogdes Maria beriep zich — teneinde haar benoemingsrecht van van Aspremont te rechtvaardigen — op de bulle van paus Leo X van 12 juni 1515, waarbij de Bourgondische hertog het recht kreeg in zijn erflanden „und an orten, die keis. Mt an mittels zugetain weren", alle opengevallen prelaturen en geestelijke lenen te vergeven.²³³ De gekozen abt merkt terecht op, dat deze bulle niet van toepassing is op de rijksonmiddellijke abdij Echternach. Hij verzoekt de rijksstanden, zijn zaak te behartigen, daar het hem en van Aspremont door de Brabantse en Luxemburgse regering is verboden, deze zaak voor het RKG te brengen. De Rijksdag-commissie voor de verzoekschriften beslist, dat de standen de Keizer zullen verzoeken de gekozen abt in zijn functie te herstellen; van Aspremont moet dan maar voor de bevoegde rechter zijn pretenties waar maken, en wel voor het RKG, wat de regaliën betreft.²³⁴

²³³ Deze datum in U&A I, p.154, nt. (van de bewerker)2. Bij J. Paquay, *Actes Pontificaux et diplomatiques aux Archives Générales du Royaume à Bruxelles*. 1re série, in: BSSL 43 (1929), 3-55, vind ik als nr. 6 (op p.9) een bulle van 5 juli 1515, waarin Leo X aan Karel V, als souverain der Nederlanden, grote invloed toekent op de benoeming van „abbatialités et dignités ecclésiastiques dans les pays soumis à sa domination en dehors des royaumes d'Espagne et de Naples". Eveneens op 5 juli 1515 confirmeert Leo X het Brabants privilege de non evocando, dat zo tot de geestelijke gerechten werd uitgebreid: van Hove, *Etude*, p.90, nt. 3.

²³⁴ U&A I, nr. 252.

Op de Wormser Rd van 1545 brengt Trier de zaak weer ter tafel. De gekozen opvolger van abt Mathias schijnt een decreet van de Rd van Spiers van 1544 verkregen te hebben (of slechts van de standen??), en een zgn. penaalmandaat van het RKG uitgelokt te hebben te zijnen gunste. De wederpartij, van Aspremont, had van het keizerlijk hof een soortgelijk bevelschrift losgekregen, zodat de keurvorst van Trier nu tussen twee vuren zat, en advies van de keurvorsten wilde bekomen. Wien moest hij gehoorzamen? Het RKG of de Keizer?²³⁵ Er volgt enig heen en weer gepraat.²³⁶

De gekozen abt richt zich in 1545 weer tot de rijksstanden²³⁷ om nogmaals uitdrukkelijk te stellen:

— Echternach is een vrije rijksprelatuur, waarvan de monniken zelf de abt mogen kiezen;

— wijlen abt Mathias van Lutzeradt was rechtmatig gekozen, zijn keus door de Paus goedgekeurd, en hijzelf door de Keizer zelf, en vervolgens door de keurvorst van Trier met de regaliën beleend;

— tijdens het abtschap van Mathias was van Aspremont met geweld in het bezit van de abdij gesteld;

— het pauselijk indult van 1515 was niet op rijksabdijen toepasselijk;

— wel hadden rekwestrant (Mathias' opvolger) en zijn mede-monniken onder dwang van Aspremont tot abt gekozen (ik denk vóór Mathias' overlijden in ballingschap), maar zodra zij uit het klooster konden vluchten, kozen zij, na Mathias' overlijden, rekwestrant rite en canonice tot abt, welke keus door de Paus bevestigd was;

— stad en klooster Echternach waren een lidmaat van het Rijk, en in tijdelijke zaken den Keizer, in geestelijke de Trierse aartsbisschop onderworpen;

— de hertog van Luxemburg, als lid van het Rijk, mag slechts het stift Echternach, een ander lid van het Rijk „in genedigem und gunstigem bevelch haben und vor unpillichem gewalt von des heiligen reichs wegen handhaben und schirmen”; meerdere of andere rechten van Luxemburg op Echternach kan schrijver zich niet te binnen brengen;

— dat de abt in de landdagen van Luxemburg zitting heeft, en belas-

²³⁵ U&A I, nr. 346.

²³⁶ U&A I, nr. 354, 358. Volgens Gorissen, De invoering, p.39 had de Rd een penaalmandaat tegen van Aspremont uitgevaardigd; dit lijkt mij met U&A I, nr. 346 in strijd.

ting betaalt gelijk de andere landsstanden, betekent niet, dat de hertog landsvorst is (dat is alleen de Keizer), maar geschiedt slechts „von wegen der gueter, so das gotzhaus bei inen, dem furstentumb Lützelburg, ligen hat, wiewol ain solches auch mer de facto und wider recht dann mit pillicheit furgenomen wurde”; voorts „Wurde auch pillicher von Echternacht an das reich, dann an den rat von Lützelburg und von dannen in die burgundischen land appelliert, die weil Echternacht ain glid des reichs, darin gelegen und darzu gehörig” is;

— „diz löblich gotzhaus” heeft zowel op het stuk van het appel als op andere terreinen al inperkingen van zijn „hocheit” moeten ondergaan, en de burgers van Echternach worden sinds kort „mit der handlung gleich wie mit der appellation” gedwongen naar Luxemburg te gaan, zoals de andere onderdanen van het hertogdom, terwijl die burgers toch tot vlak voor die gedwongen „vernieuwing” de abt als enige „ordenlichen und rechten herrschaft” huldigden en erkennen;

— rekwestrant en van Aspremont hebben hun conflict „sovil die gaistlicheit meins gotzhaus belangt” aan een pauselijk delegaat ter beslissing voorgelegd, zulks overeenkomstig een decreet van de rijksstanden, en de gekozene heeft bij het RKG „die manutenez auf aller gueter, so ausserhalb des lands von Lützelburg im heiligen reich gelegen” verkregen; hij verzoekt de standen thans, bij de Keizer te willen bewerken, dat klager in zijn huidige positie wordt gelaten, ofwel, dat het conflict tussen hem en van Aspremont door commissarissen van Keizer en standen wordt beslecht.

Uit een en ander blijkt, dat Mathias' opvolger zich kennelijk wel tot het RKG heeft gewend (Mathias was dat verboden), en door dat gerecht in het bezit gesteld van de niet door Luxemburg omsloten gedeelten van het Echternachse territoir. De Brusselse regering probeerde nu, ook deze rijkse gebiedjes onder het gezag van van Aspremont te brengen, en de Trierse keurvorst daarbij in te schakelen.²³⁸

Voor ons onderzoek naar de omvang van de Bourgondische kreits vóór 1548 lijken mij de zojuist besproken stukken niet zonder belang.

²³⁷ U&A I, nr. 364.

²³⁸ U&A I, nr. 346. Gorissen, De invoering, p.39, gaat ervan uit, dat Viglius op de Rd van Worms van 1545 het bewijs kon leveren, dat Echternach geen rijksabdij was. Het lijkt wel, of Gorissen (vgl. p.40-41 ald.) niet veel belang hecht aan de „Rijkse” pretenties van Echternach.

Terwijl koningin Maria van Hongarije zeker reeds sedert 1542 pogingen in het werk stelt, de Bourgondische landen en bloc van het Rijk los te maken, pogen de Luxemburgse en de Brusselse²³⁹ administraties het rijksstift Echternach, dat deel uitmaakt van de Westfaalse kreits²⁴⁰ binnen de Bourgondische erflanden te brengen. De abten hadden reeds lang een gedeelte van hun souvereiniteit moeten prijsgeven ten gunste van hun „Schirmvogt”: zo hadden zij zetel op de Rijksdag²⁴¹ en op de Luxemburgse landdag²⁴² en betaalden zij aan Rijk en hertogdom belasting.²⁴³

Als sluitstuk op de annexatie door Luxemburg verschijnt het afbuigen van de appelgang, van het Rijk, en náár Luxemburg, c.q. Mechelen. Deze aanpassing van de gerechtelijke aan de staatkundige toestand lijkt omstreeks 1548 zijn beslag te krijgen.²⁴⁴ Het Indult van Leo X, en de ruzie tussen de twee kandidaten voor de abtsstaf in 1539 hebben de ontwikkeling nog eens versneld in de door Luxemburg-Brussel gewenste richting. Als in 1548 de nieuwe Bourgondische kreits wordt opgericht, kunnen wij gevoeglijk aan Echternach een plaats daarbinnen aanwijzen. Het Verdrag van Augsburg dateert van 26 juni 1548, en op 3 juli daarna kan Viglius reeds triomfantelijk aan zijn hoge principale, koningin Maria schrijven: „Et avons à demi gagné nostre proces par le susdit traicté ou quel debvons maintenir estre comprins ladite abbaie, et que par icellui tous proces contraires à l'exemption sont cassez”.²⁴⁵

Inderdaad heeft de usurpatie van de abdij door de indringer van

²³⁹ Ik meen, dat met „Brabant” in U&A I, 251 en 364 wel de algemene regering in Brussel bedoeld zal zijn, als te stellen naast de regering van (de stadhouder van) Luxemburg.

²⁴⁰ Zie het in hoofdstuk III, afd. 2 hiervoor opgesomde inz. Echternach.

²⁴¹ Zie bv. U&A II, nr. 621.

²⁴² Zie hiervóór.

²⁴³ Zie de Wormser Matrikel en U&A II, nr. 621 (Rijk) en U&A I, nr. 364 bijz. p.276/7 (Luxemburg).

²⁴⁴ Majerus, *Histoire du Droit*, p.149, noemt de abdij van Echternach als Luxemburgse heerlijkheid in de 16de eeuw. Op p.440: in 1528 moet de abdij als hoge Lux. heerlijkheid gezien worden, hoewel niet in het *Dénombrement* van 1528 opgenomen. W. Fabricius, op p.xxxvi van zijn: *Erläuterungen*, stelt dat de abt van Echternach in 1541 en 1542 tot de ondertekenaars van het rijksabschied behoorde, doch later zijn rijksonmiddellijke pretenties moest opgeven. Op p.493 deelt hij mede, dat voor 1548 de abdij voor een rijksstand gold, en tot de Westfaalse kreits behoorde. Vgl. ook p.626/627 aldaar.

²⁴⁵ U&A II, nr. 450. Vgl. Gorissen, *De invoering*, p.40.

Aspremont het geestelijk vorstendom Echternach de „coup de grace” gegeven: wel kan de rijksfiscaal Vollandt in 1570 nog met historische bewijzen aankomen, dat de abt wel degelijk rijksstand was,²⁴⁶ en tracht hij door middel van een RKG-proces in 1576 nog rijksbelastingen van de abt te innen,²⁴⁷ maar het getij is voorgoed verlopen.

In 1602²⁴⁸ leeft nog de herinnering aan de vóór-Bourgondische vrijheid, tenminste . . bij de rijkspenningmeester, doch in Echternach worden de abten door de landsheer benoemd²⁴⁹ en nemen hun plaats in op de landdag als eerste geestelijke stand.²⁵⁰

Het Corpus iuris publici academicum van B. G. Struven uit 1726 neemt het „Closter Echternach im Stifft Trier” nog onder de Westfaalse kreits op, maar plaats dan de bemerking: „Wird aber von Burgund sine onere extrahirt”.²⁵¹

Zo zien wij aan de hand van het Echternachse voorbeeld, hoe Karel V en zijn opvolgers niet slechts naburige wereldlijke potentaten aan zich onderwierpen, doch ook geestelijke enclaves binnen hun machtsgebied liquideerden.

Egmond en Ysselstein. In hoofdstuk II, afd 2 vermeldde ik, dat koning Sigismond in 1413 een groots opgezette campagne tegen de Bourgondische opmars in het Rijk heeft ingezet, een campagne die weinig effect sorteerde. Een onderdeel van Sigismond's manoeuvres was de belening van Jan van Beieren, de elect van Luik, met Holland-Zeeland en Henegouwen (28 maart 1418).²⁵² Na de dood van Willem VI in 1417 zouden de graafschappen aan het Rijk zijn teruggevallen bij gebrek aan mannelijke erven van de overledene,²⁵³ zo was de juridische basis voor deze belening. In de daarop volgende strijd tussen Jan van Beie-

²⁴⁶ U&A II, nr. 621.

²⁴⁷ U&A II, nr. 686.

²⁴⁸ U&A II, nr. 805.

²⁴⁹ Brimmeyr, *Geschiede Echternach* II, p.62 (Philips II benoemt de abt van Egmond te Echternach), p.64 (hetzelfde met de proost van Meerssen), p.66, p.88 (Louis XIV benoemt de abt), p.91 (id.).

²⁵⁰ Brimmeyr, *Geschiede Echternach* II, p.67 en 86.

²⁵¹ p.919. Volgens Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40, bevat het archief van de Westfaalse kreits materiaal over het kreitslidmaatschap van Echternach (1564).

²⁵² Gosses-Post, *Handboek*, p.199.

²⁵³ van Mieris, *Groot Charterboek*, IV, p.477/8.

ren en zijn nicht Jacoba, schijnen de heren van Egmond een bijzondere toewijding jegens Jan van Beieren aan de dag gelegd te hebben, en als beloning voor deze toewijding verhef de koning hen tot de rang van rijksgraven, vermeldt de Borchgrave.²⁵⁴ „Iohannes Egmondanus comes Imperii declaratus”, zo bevestigt Pontanus op p.423 van zijn *Historiae Gelricae* deze verheffing (1424), hoewel de door hem aangehaalde tekst van het diploma van Sigismond meer in de richting gaat van een verheffing tot graaf (van Jan van Egmond, en van zijn manlijk en vrouwelijk kroost) zonder meer.²⁵⁵ De kleinzoon van deze Jan (met de bellen), nl. Jan III van Egmond, bijgenaamd „manke Jan” heeft zich klaarblijkelijk op zijn beurt verdienstelijk gemaakt jegens de opvolger van Sigismond, Romeins koning Maximiliaan, want hij werd door deze op 12 november 1486 tot rijksgraaf verheven. Dit diploma, afgedrukt bij Bockenbergh²⁵⁶ is het ondubbelzinnigste, mij bekend, omtrent de verheffing van een Nederlandse heer in de (rijks-)gravenstand. Koning Maximiliaan richt zich tot Jan van Egmond: „Te Joannem tuosque haeredes legitimos qui de lumbis tuis descenderunt, . . . , Hodie . . . in verosdicti Comitatus Egmondensis Comites elevamus . . . Quatenus tu et haeredes tui legitimi . . . , ut veri Comites dicti comitatus, perpetuo, omnium dignitate . . . gaudere possitis et frui, quibus Sacri Romani Imperii comites hactenus freti sunt . . . Terras quoque vestras . . . sicut dictus Comitatus Egmondensis et ejus latitudo comprehendit, una cum Dominio oppido et castro de Purmereynde et villagiis dictis Neck, Purmerlant et Ylpendamme . . . Comitatus tuo Egmondensi . . . pro te et tuis successoribus inseparabiliter adiuximus, et per praesentes annectimus, in verum Comitatum ereximus . . . At vero omnes tui comitatus subditos a quocumque onere liberos reddimus . . . Et eundem Comitatum, in Feudum nobile . . . Tibi et haeredibus tuis praedictis conferimus et donamus praesentium per tenorem . . .”. Het graafschap wordt een leen „ab ipso immediate subjectum Romano Imperio, in nobile feudum”, en Jan van Egmond en zijn opvolgers komen met de andere rijksgraven geheel op één lijn te staan.

Wij vinden hier een uitdrukkelijke verheffing tot rijksgraaf, een ver-

²⁵⁴ *Histoire des Rapports*, p.56 nt. 2.

²⁵⁵ van Loon, *Historisch Bewijs*, p.196, geeft slechts, dat de heren van Egmond tot de grafelijke stand werden verheven.

²⁵⁶ *Egmondanorum Genealogia*, p.146 e.v.

heffing van het territoir van de graaf tot graafschap, en tot een rijksleen, onmiddellijk van de Keizer afhangend. De rechten van de Hollandse graaf, die ik voor de landsheer van Egmond voordien zou willen houden, zouden door de koning geschonden zijn, ware het niet, dat deze in 1486 ook kon optreden als voogd over, en regent namens zijn kinderen.²⁵⁷

De conclusie van de Borchgrave,²⁵⁸ dat de leden van de familie van Jan van Egmond sedert deze verheffing op de Rijksdagen aanwezig waren, en hun contingent in de „contributions militaires” leverden, met andere woorden, dat zij als rijksstanden optraden, lijkt mij niet onge-rechtvaardigd. Dat in 1518 de nieuwe rijksgraaf al „durch keis. Mt. auszogen” werd, hetgeen toch duidt op een teloorgaan van de pas verworven landsheerlijkheid, zagen wij hiervoor. De facto zal Egmond wel tot de invloedssfeer van de Brusselse regering behoord hebben, maar de jure lijkt mij de indeling bij de Nederlands-Westfaalse kreits de enig juiste (zie U&A II, nr. 724, lijst van uitgenodigden voor Rd Augsburg 1582).

Thans *Ysselstein*. Deze heerlijkheid maakte geen deel uit van de gebiedsomschrijving van het graafschap Egmond in 1486. Verkreeg in 1483 „Manke Jan” de heerlijkheid Egmond,²⁵⁹ in hetzelfde jaar kwamen Ysselstein en Leerdam aan de broeder van Jan III, te weten Frederik van Egmond, bijgenaamd „Schele Gijs”, sedert 1472 heer van Buren.²⁶⁰

De hoge heerlijkheid Ysselstein was in de late middeleeuwen een onder de souvereiniteit van de graaf van Holland staand territoir, en eerst in 1556 erkende de graaf, nl. Philips II, Ysselstein als soevereine heerlijkheid, zodat Ysselstein toen een landsheerlijkheid werd.²⁶¹ De heerlijkheid was een Hollands leen,²⁶² zodat wij deze heerlijkheid leenrechtelijk en staatsrechtelijk tot Holland en derhalve tot de Bourgondi-

²⁵⁷ Gosses-Post, Handboek, p.237, vermeldt dit regentschap.

²⁵⁸ Histoire des Rapports, p.91 nt. 1. Reeds in 1481 kwam Egmond op de rijks-matrikel voor.

²⁵⁹ Dek, Genealogie, p.50.

²⁶⁰ Dek, Genealogie, p.65.

²⁶¹ de Monté, Hoofdlijnen, p.135/6.

²⁶² Fruin, De vrije heerlijkheden, p.353/4.

sche kreits mogen rekenen. Volledigheidshalve zij opgemerkt, dat de heerlijkheden Buren en Leerdam, beide ook bezit van Frederik van Egmond, in 1492 (1498?) door Maximiliaan tot graafschappen werden verheven.²⁶³

Friesland. Onder deze noemer worden zowel van Rijkse, als van Brunselse zijde eigenlijk bij name alleen genoemd: Esens (Esels), Wittmund (Wirmond, Widmund), Gefern ofwel Jever (Jevern), Stettfort en Ameland. Stettfort kan ik niet thuis brengen; de vorm doet echter vermoeden, dat het evenals de drie andere, navolgende, plaatsen in Duitsland ligt.²⁶⁴

Jever, dat tot 1575 aan de Friese hoofdelingen uit het geslacht Papinga behoorde, tot 1667 aan Oldenburg, tot 1793 aan Anhalt-Zerbst en daarna tot 1807 aan Rusland²⁶⁴ laat ik, als buiten het bestek van deze studie liggend, buiten aanmerking, evenals *Wittmund*, dat aan de Kankena's behoorde tot 1461, daarna aan de Attena's, maar later deel uitmaakte van het — in 1744 aan Pruisen gekomen — graafschap, resp. vorstendom Oostfriesland.²⁶⁴ Hetzelfde geldt voor *Esens*, dat ook aan de Attena's heeft behoord, in de tweede helft der zestiende eeuw aan de graven van Rietberg, en tenslotte aan de graven van Oostfriesland.²⁶⁴

Over *Ameland* daarentegen dienen hier enige opmerkingen gemaakt te worden: het eiland ligt binnen onze landsgrenzen, heeft aan de Oranjes behoord, en heeft ook stof geleverd tot enige bladzijden in de annalen van het Rijk.

Houwink schildert ons in zijn dissertatie over Ameland,²⁶⁵ hoe dit

²⁶³ De bewerker van U&A I spreekt over „reichsunmittelbaren Grafschaften” (p.80 ald.), Dek over „die hem in 1492 verhief tot graaf van Buren en Leerdam”. Fruin (als nt. 262) deelt mee (p.356), dat op 24 juni 1498 beide heerlijkheden tot graafschappen werden verheven. Zoveel hoofden, zoveel zinnen.

²⁶⁴ Brief dd. 6 november 1968 van de heer drs. J. Visser, chartermeester van het Rijksarchief in Friesland. Vgl. Struven, *Corpus iuris publici*, p.920: in de *Matricula Imperii*, daar afgedrukt, staat bij de aanslag voor de vorst van Oostfriesland vermeld: „So extrahirt Ost-Friessland die Herrschafften Esens, Stedesdorff und Mittmund”.

²⁶⁵ Houwink, *Ameland* (zie bibliografie voor volledige titelbeschrijving). Promotor was prof. S. J. Fockema Andreae. Voorzover niet anders vermeld zijn de

eiland, van ouds onder Friesland behorende, zich in de tijd van de oorlogen van hertog Albrecht van Beieren, graaf van Holland tegen de Friezen, steeds op de hand van de hertog betoonde, zonder evenwel de Hollander als graaf en landsheer te erkennen. Met Albrechts opvolger, graaf Willem VI van Holland, sloot Ameland in 1405 een bestand: Willem zou als heer erkend worden, zodra deze de Oostfriezen onder zijn macht weet te brengen. In datzelfde jaar 1405 wordt op de intern-Friese landdag van Hartwert erkend, dat Ameland zou uitmaken een apart deel van Friesland, niet onderworpen aan een der delen van Friesland (te weten Ferwerderadeel) waaronder het tot dusver in naam had gestaan.

Ook na 1405 leveren de pogingen, door de Hollandse graven ondernomen om Friesland onder hun gezag te brengen, gene definitieve resultaten op.²⁶⁶ De verhouding van Ameland tot Holland wordt: een vredig zitten onder Hollandse protectie, zulks tegen betaling van een jaarlijks tribuut, en onder conditie, de graaf als heer te huldigen ingeval van onderwerping der (vastelands-) Friezen. Als laatste graaf, die de oude brieven op dit stuk aan Ameland bevestigt, geeft Houwink Karel de Stoute van Bourgondië (1469).

Tweeslachtig was de positie, gelet op het voorgaande van Ameland: Fries op papier, Hollands protectoraat de facto, en — wederom op papier — leen van de heren van Egmond vanaf 1398: hertog Albrecht gaf in dat jaar aan zijn maarschalk, Arend van Egmond, vader van de ons uit vorige bladzijden bekende Jan II met de bellen, Ameland in erfleen uit. Deze belening heeft ofwel geen, ofwel slechts een kortstondig effect gehad, hoewel de Egmonds her en der tot in 1697 toe, moeite deden hun rechten te realiseren. Het lijkt mij juist, met Houwink²⁶⁷ aan te nemen, dat Albrecht, door de eilanders niet als landsheer ingehuldigd, niet eens over Ameland heeft kunnen beschikken, zodat de belening van heer Arend, niet alleen zonder effect, doch ook de jure irrelevant was.

Terug naar de „grote” politiek: het huwelijk van Karel's dochter Maria met Maximiliaan, zoon van de Duitse Keizer Frederik III, zelf

hierna volgende gegevens over Ameland alle aan Houwink's dissertatie ontleend. Aparte verwijzingen naar pagina's liet ik achterwege.

²⁶⁶ Gosses-Post, Handboek, p.196 en 223.

²⁶⁷ Ameland, p.42-43.

Romeins koning sedert 1486 bracht Friesland, en ook Ameland, binnen de horizon van de Duitse kroon. In 1478 beleent de Keizer zijn zoon o.a. met de heerlijkheid Friesland²⁶⁸ en vanaf 1493 treffen wij in de reeds vaak geciteerde Urkunden und Aktenstücke etc. meerdere stukken aan,²⁶⁹ waaruit de belangstelling des Keizers voor Friesland blijkt, een belangstelling, die na Frederik's dood in augustus 1493 op zijn zoon blijkt overgegaan.²⁷⁰

In het oog springt reeds bij het doorlezen van het regest van het eerste hieronder sub²⁶⁹ genoemde nr., nl. 12, een schrijven dd. 5 juli 1493 van Frederik III aan de aartsbisschop van Keulen en de bisschop van Münster, dat de Keizer het land Friesland dan betitelt als „bekanntlich unbestritten zum Reiche" behorende. Maximiliaan noemt op 5 augustus 1494 het land Westergoo in Friesland „on mittel unterworfen und zugehörig" aan het Rijk, (nr. 25); de leenverhouding tot Philips van Bourgondië wordt dus genegeerd, of tot bv. West-Friesland beperkt geacht.²⁷¹

Ook Ameland komt met de rijkskroon in contact. Er had zich op dat eiland, bestaande uit onafhankelijke, langzaam uit de macht van de grietman van Ferwerderadeel geraakte, dorpen omstreeks 1424 een Friese „hoveling" (aanzienlijk grootgrondbezitter) gevestigd, Ritske Jelmera, die als enige de inwoners vertegenwoordigde. Zijn opvolgers noemden zich CAMMINGA, en het is een van deze Camminga's, die in 1494 aan Maximiliaan bevestiging vroeg van de verklaring van Hartwert. Vanuit Antwerpen wordt dit verzoek door de koning ingewilligd,²⁷² waarbij de koning tevens verklaart, dat de Amelanders (volgens Gross' regest) „alle privileges en vrijheden zouden genieten, die geheel Friesland — waartoe het eiland Ameland behoort —, van de koning en zijn voorgangers ontvangen hadden, doch dat zij evenals de inwoners van Ooster- en Westergoo aan de koning een tribuut moesten voldoen".²⁷³

²⁶⁸ U&A I, nr. 6.

²⁶⁹ U&A I, nrs. 12 t/m 16.

²⁷⁰ U&A I, nrs. 17 t/m 34,37,39,42,72,74 t/m 77,79,81,84,85. Vergelijk ook het door L. Gross op p.vii van zijn „Vorbemerkungen des Bearbeiters" opgemerkte.

²⁷¹ Misschien speelde daarbij een rol, dat Philips voor de Rijkse gewesten geen leenhulde deed.

²⁷² U&A I, nr. 29.

²⁷³ Over deze bede, rechtstreeks aan de Keizer te voldoen, als „iren rechten her-

Volgens Houwink heeft de koning in deze oorkonde tevens Camminga als heer van Ameland erkend, behoudens de rechten van Keizer en Rijk. Enige gevolmachtigden van de koning, in dien tijd actief in Groningen en Friesland om de koning als landsheer te doen inhuldigen, en de bede te innen, verwijzen hen, die tegen Camminga, Ameland, en de inwoners van Ameland wilden procederen, naar de koning of zijn kamergerrecht.²⁷⁴

Mijns inziens blijkt uit het voorgaande duidelijk, dat omstreeks 1494 zowel de koning als de Amelandse hoofdeling de mening waren toegedaan, dat Ameland deel van Friesland, en, bij gebreke aan landsheer, ROM in staatsrechtelijke zin, nl. rechtstreeks aan de Keizer onderworpen was. Helaas doet zich het feit voor dat de Camminga's vrij spoedig een andere visie op hun eigen positie (her???) kregen, terwijl de Keizers langer van memorie bleken. Voordat wij aan deze divergentie enige woorden wijden, dient echter ter sprake te komen het Saksisch tussenspel.

Juni 1498 sluit Maximiliaan met hertog Albrecht van Saksen, aan wie de koning en zijn zoon Philips nog sommen gelds schuldig waren²⁷⁵ een overeenkomst,²⁷⁶ krachtens welke Albrecht en zijn opvolgers de Friese landen met alle eilanden en toebehoren als gubernator, met alle hoogheidsrechten en inkomsten, zou mogen regeren en „benutten”. De koning behield zich evenwel de appellen op het kamergerrecht „soferr sich die aus den gemelten friesischen landen dahin zu tund geburen” voor. Voor zijn zoon Philips en het Rijk behoudt de koning het recht voor om, als het den koning of diens opvolgers op de troon, of aan hertog Philips als graaf van Holland, gewenst voorkomt, de Friese landen onder bepaalde condities terug te kopen. De nieuw opgeworpen (in het water opgekomen) weiden voor het vee, Bild geheten, zullen de hertog allodiaal toebehoren. Tot zover in het kort deze overeenkomst. Voor Ameland van belang, lijkt mij, is de beslissing: valt het

schaft” vgl. U&A I, nr. 28 (omgeving Groningen), 25 (Westergoo) en 30 (het traditionele tribuut van een „plaphart” per huis).

²⁷⁴ Ameland, p.32, met verwijzing naar Huber, Opera Minora II, p.133-135. U&A I geeft wel stukken over deze gezanten (nrs. 24 e.v., najaar 1494), doch niet dit stuk over Ameland.

²⁷⁵ Gosses-Post, Handboek, p.247/8.

²⁷⁶ U&A I, nr. 72.

eiland onder het „oude Friesland”, waarvan de Sakser „gubernator” is, en hetwelk aan het beding van wederinkoop bloot staat, of onder de aanslijkingen, waarvan Albrecht eigenaar is? Ik meen, dat deze vraagstelling door Houwink over het hoofd is gezien, mede omdat hem na te melden U&A I, 76 niet bekend was. Ter uitvoering van deze overeenkomst immers vaardigt Maximiliaan uit: een bevel aan de Friezen, de gubernator te gehoorzamen (U&A I, 74), een benoemingsdiploom voor Albrecht als gubernator (U&A I, 75) en een schenkingsakte (U&A I, 76), waarin hij de hertog schenkt de nieuw „aufgeworfen vihwaid oder lenndlin, die Gross Pild, die Klein Pild, die Gewörff, die Schelling und Amland” geheten, zulks als allood, doch onder verplichting deze bij het Rijk, waartoe zij behoren, te houden. Het beding van wederinkoop, en het voorbehoud van appellen op het RKG treffen wij slechts in het benoemingsdiploom, niet in de schenkingsakte aan. Beide akten zijn van 20 juli 1498, en het is wèl verwonderlijk Ameland (en Terschelling, dat evenals Ameland onder Hollandse protectie stond) als versaangeslijkte graasplaats bestempeld te zien, nu in 1494 de koning al met de hoofdeling Camminga contact gehad, en de positie van Ameland uitdrukkelijk geregeld had.

Ook met een belangrijker gerechtigde was, schijnt het, bij de transactie met Albrecht van Saksen geen rekening gehouden, nl. met 's konings zoon, aartshertog Philips. Voor deze laatste was ten gevolge van de benoeming van Albrecht tot „Gubernator” der Friese landen „merklich beswerung” ontstaan, daar Philips als graaf van Holland en heer van Friesland overgeërfde rechten op die landen had. Hij had een en ander den koning waar gemaakt door het overleggen van schriftelijke stukken, afkomstig van vorige koningen, maar de koning en de keurvorsten waren hiervan bij Albrechts benoeming niet op de hoogte geweest,²⁷⁷ zodat er nadien tussen Philips en Albrecht een conflict was gerezen. Partijen hadden in die controverse 's konings bemiddeling ingeroepen, en onder zijn leiding was er een compromis tussen de hertogen tot stand gekomen,²⁷⁷ waaromtrent Philips op 18 maart 1499 een charter uitvaardigde.²⁷⁸

Philips deelt in dat charter mede, dat hij, tegen betaling, aan Al-

²⁷⁷ U&A I, nr. 81.

²⁷⁸ Bij Schwartzenberg, Placaatboek Vriesland I, p.779, echter met foutieve jaar-

brecht alle rechten van zichzelf en zijn erven op de Friese landen heeft overgedragen, en hem tevens alle betreffende privileges van koningen en Keizers heeft uitgeleverd. Het beding van wederinkoop, door Maximiliaan gemaakt (U&A I, 75) blijft van kracht. Reeds op 27 maart 1499 bekrachtigt koning Maximiliaan deze beschikkingen.²⁷⁹

En Ameland? Men zou zich kunnen voorstellen, dat Philips tegen de schenking van dat eiland „grossre beswerung” nog zou hebben, dan tegen de opdracht van het gouverneurschap van Friesland: Ameland en Terschelling betaalden immers de Hollandse grafelijkheid een jaarlijkse som in ruil voor protectie, oftewel „Sauvegarde en beschermennisse”.²⁸⁰

Inderdaad protesteert Philips ná het sluiten van de overeenkomst met Albrecht zowel tegen de gewapende bezetting door Albrecht van de eilanden Ameland en Terschelling, als tegen het feit, dat de „Gubernator” de inwoners van beide eilanden dwingt, aan hem belasting te betalen.²⁸¹ Beide eilanden stonden reeds meer dan 100 jaar in Philips’ „zonderlinge hoede”, deelt hij mee, daarbij doelend op het tribuut dat beide eilanden de Hollandse graaf betaalden. Koning Maximiliaan beschouwt klaarblijkelijk beide eilanden als delen van Friesland: op 1 april 1500 vermaant hij zijn zoon, Philips, op Ameland en Terschelling geen aanspraken meer te maken.²⁸² Toch schijnt deze controverse nog langer bestaan te hebben: in de maand juni 1500 meldt Philips aan zijn vader, dat hij hertog Hendrik, de zoon van Albrecht heeft uitgenodigd, om gemachtigden te zenden, die met de gezanten van Philips de „tracataten ende brieven” moesten onderzoeken, o.a. omtrent beide eilanden. Philips spreekt nu over „bewaernisse ende onderdanicheit” dier eilanden jegens hemzelve, en meent dat deze in de opdrachtbrief van de koning (van 1498) niet begrepen kunnen zijn.²⁸³ Er is dan nog een antwoordschrijven van de hertogen Hendrik en George geweest, met ver-

aanduiding, nl. 1498. Dit verschil van één jaar is essentieel voor de chronologie der gebeurtenissen: ware het stuk inderdaad van 1498, dan was Albrecht bij zijn benoeming te kwader trouw geweest, evenals de koning, die het charter confirmeerde (zie nt. 279).

²⁷⁹ U&A I, nr. 81; zie ook nrs. 82 en 84.

²⁸⁰ Termen bij Houwink, Ameland, p.33.

²⁸¹ Houwink, Ameland, p.33, i.v.m. de nrs. 68 en 75 van Berns, Verslag.

²⁸² Berns, Verslag, nr. 75; vgl. U&A I, nr. 85.

²⁸³ Berns, Verslag, nr. 79.

ontschuldiging voor het niet-zenden van gevolmachtigden,²⁸⁴ maar tot klaarheid is het, voorzover de stukken mij bekend zijn, niet gekomen.

De hoveling Camminga lijkt de nabije Sakser de beste papieren te hebben toegekend. Hij heeft althans aan hertog Albrecht in 1500 confirmatie gevraagd — en ook verkregen — van de koninklijke brief van 1494.²⁸⁵ Camminga legde toen ook een eed af aan de hertog als „*perpetuus Romani Imperii Frisiorum praefectus*”.

Als de koninklijke brief van 1494 inderdaad, zoals Houwink onder aanhaling van Huber²⁸⁶ beweert, inhield, dat Petrus Camminga en zijn opvolgers de jurisdictie en andere rechten, evenals zijn vader Hayo Camminga bij diens leven, en daarna Pieter zelf dat gewoon zijn geweest, vrijelijk mogen uitoefenen, behoudens de rechten van Keizer en Rijk, dan mogen wij, gelet ook op de latere bevestigingen door de Keizerlijke gezanten en de zojuist vermelde confirmatie door Albrecht, aannemen, dat Camminga door de koning en door diens gouverneur als heer van Ameland is erkend, aldaar binnen het rijksverband de hoogste macht uitoefenend.

In mei 1515 maakt Karel, koning van de Spanjes, gebruik van het door zijn vader en grootvader gemaakte beding van wederinkoop, en neemt van hertog George van Saksen, de zoon van Albrecht, over „*universam patriam Frisie, tam eam partem, que per pie memorie Regem Castelle fuit cessa et transportata dicto defuncto Duci Alberto, . . . quam eam partem, que vulgo Bilt vocatur, . . . cum omnibus preterea iuribus . . . ac praeeminentia in dictam patriam, sibi ab Imperatore ac Sacro Imperio donatis ac transportatis, . . . Preterea tam partes, quas ipse hactenus possedit, quam eas, quas tenent et occupant alii Principes, Domini, aut alii quicumque sint, . . .*”. Karel neemt voorts de verplichting tot uitkering ener lijfrente aan de graaf van Egmond over, voor welke lijfrente George de rechten van Egmond op het Bildt heeft afgekocht.²⁸⁷ Zo treedt de Bourgondische hertog in de rechten van de

²⁸⁴ Vgl. Berns, Verslag, nr. 122.

²⁸⁵ Houwink, Ameland, p.33, onder verwijzing naar Huber, Opera Minora II, p.135.

²⁸⁶ Houwink, Ameland, p.32, onder verwijzing naar Huber, Opera Minora II, p.133-135. Het regest in U&A I, nr. 29 zwijgt volledig hierover.

²⁸⁷ Zie Schwartzenberg, Placaatboek Vriesland II, p.302 e.v. Vgl. Gosses-Post, Handboek, p.254.

rijksgouverneur, zowel in de bestuurlijke sfeer als met betrekking tot het Bildt, het domein van hertog Albrecht.²⁸⁸ Het duurt dan nog tot 1524, voordat er tussen Karel V en het „land van Vriesland” een conventie tot stand komt²⁸⁹ waarin o.a. als punt 5 voorkomt „dat geene appellatien in civile saecken wuyt onsen voerschreven Lande geadmitteerd zullen worden, dan in de plaetze van dyen, zullen zie begeren moeghen revisie voer ééns . . .” In de aanhef der brief noemt Karel zich gekozen Keizer, koning van Duitsland etc., doch aan het slot heeft hij het over „ons, onse erven ende nacomelynghen, Graven ende Gravingen van Holland, Erffheren ende Erffgubernatoeren van Vrieslandt”. Zo schuift de Keizer met zijn Rijk langzaam Friesland uit, en komt de Hollandse graaf als langs de achterdeur binnen.²⁹⁰

En Ameland? Het valt op, dat noch bij de Friese personages, die de reversaalbrief van 1524 ratificeren,²⁹¹ noch bij degenen, die op de landdag van 17 januari 1550 de huldigingseed voor Philips II aflegden, een Camminga als heer van Ameland optrad. Het lijkt erop, dat het vragen van de confirmatie aan Albrecht in 1500 het laatste contact met de rijksgouverneur is geweest. Hoewel op papier in 1515 Ameland ongetwijfeld mee is overgegaan uit het Saksisch in het Brussels bestuur, lijkt het mij dubieus of wij de zgn. conventie van 1524 ook over Ameland mogen uitstrekken. Veeleer lijkt mij, dat de heer van Ameland, toen het meest acute gevaar voor Ameland in de persoon van hertog Albrecht geweken was, zich verder geheel afzijdig heeft gehouden van het vaste land, en van Friesland. In 1551 laat hij in ieder geval uit de mond van oude lieden optekenen, dat Ameland steeds onafhankelijk van Friesland was, en ik denk, dat de gebeurtenissen van 1515 en 1524 Ameland nauwelijks beroerd zullen hebben.

Ik meen, dat wij, als wij de voorgaande bladzijden overzien, met Houwink de ontwikkeling als volgt kunnen samenvatten:²⁹²

Na 1515 verslappen de banden tussen Ameland en het Rijk, Holland

²⁸⁸ Over het Bildt als domeingoed: Theissen, Centraal gezag, p.57 e.v., p.222 e.v.

²⁸⁹ Bij Schwartzberg, Placaatboek Vriesland II, p.484 e.v. Vgl. Gosses-Post, Handboek, p.259 en Theissen, Centraal gezag, p.102 e.v. Het accoord heeft de vorm van een reversaalbrief van Karel, antwoord op Friese voorstellen en eisen.

²⁹⁰ Zie over de ontwikkeling na 1524 Theissen, Centraal gezag, p.385 e.v.

²⁹¹ Schwartzberg, Placaatboek Vriesland II, p.150, 152. Wel krijgt ene P. Camminga het exemplaar der confirmatieacte, bestemd voor Oostergo.

²⁹² Ameland, p.107.

en Friesland steeds verder; het eiland heeft betrekkelijk spoedig zijn onafhankelijkheid (uit de tijd vóór koning Maximiliaan) terugbekomen, en de heren van Camminga hun positie als soeverein.

Niet alleen behoorde het eiland niet tot de naburige gewesten Holland of Friesland, het had zich ook bijna geheel uit het rijksverband losgemaakt, zij het dat van de zijde van het Rijk nog wel zwakke pogingen werden ondernomen, de band te herstellen.

De geografische positie van het eiland sprak bij een en ander uiteraard zijn woordje mee: in de opstand tegen Spanje hield de toenmalige hoofdeling Sicco van Camminga zich buiten de oorlog: Ameland behoorde z.i. niet tot de geunieerde Provinciën; de Staten van Friesland deelden deze zienswijze, en noemden het een vrije heerlijkheid. De Staten van Holland en de Staten-generaal meenden in dien tijd, dat Ameland deel van Holland was, maar van koning Philips II verkreeg Camminga een verklaring van neutraliteit. Het schijnt dat later (circa 1620) ook de Staten-Generaal een neutraliteitsverklaring afgaven.

Een familietwist onder de Camminga's, nl. tussen Pieter van Camminga en zijn beide zwagers Ernst Zuhm en Jebbo Aldringa stelt ons in de gelegenheid, de standpunten van de „buitenwereld” omtrent Ameland te leren kennen. Aldringa wist zich door de grafelijkheid van Holland met het eiland te doen belenen (tussen 1630 en 1640), maar noch het Hof van Holland, noch dat van Friesland wilde hem in het bezit stellen van het eiland, toen hij de bezitter of heer, Watso van Camminga en de overige autoriteiten van het eiland voor die hoven daagde. Terwijl zo het Hollands Hof verklaarde: Ameland behoort niet aan Holland (13 november 1641), bleken de Hollandse Staten bereid Aldringa te steunen. Zij bleven dus bij hun eerder standpunt, lijkt mij toe, nl. dat Ameland deel van Holland was. Anders zou mijns inziens hun steun aan een der pretendents op het eiland niet licht te verklaren zijn geweest.

Zwager Zuhm zocht zijn recht niet voor de Nederlandse hoven, doch voor de Keizer. Hij stelde: „Ameland is een rijksleen, doch zó lang niet verheven, dat het aan de Keizer is teruggevallen”, en wist de Keizer (Ferdinand II) te overtuigen. Op 7 juli 1636 overwoog de Vorst dat Ameland een „praedium aut dominium liberum Imperiale” was, „tamquam beneficium sacri Romani Imperii”. De Camminga's, die het usufruct hadden, „sic nempe, ut dicti de Camminga et juramentum fidelita-

tis et certum tributum de ea praestiterint, tum cameram quoque nostram Imperialem Spirenses pro iudicio sive tribunali suo ordinario recognoverint, adeoque confirmationes super eadem insula a praedecessoribus nostris Romanorum Imperatoribus et Regibus petere debuerint”, hadden al deze strijkages verzuimd, gedurende meer dan 100 jaren, zodat het eiland hun werd ontnomen. De Keizer beleende nu de heer Zuhm en diens echtgenote, Catharina van Camminga, plus nog enige andere heren, o.a. de burgemeesters van Amsterdam en Dordrecht, met het eiland (7 juli 1636). Zo deed deze Habsburger aan de cardinaal-infant van Spanje, Ferdinand, gouverneur-generaal te Brussel, enige uitmuntende Hollandse correspondenten aan de hand. Algemene verontwaardiging in de noordelijke Nederlanden was het gevolg, alsmede . . . een bemiddelingspoging van de Staten-Generaal tussen Zuhm en zijn zwager Camminga, poging die tot niets leidde. Zuhm en zijn echtgenote werden in november 1637 weer met Ameland beleend; de Keizer gaf de eilanders bevel, Zuhm als heer aan te nemen. Een loos gebaar, dit bevel. In 1641 deed de Keizer weer bevelschriften uitgaan, en de graven van Oostfriesland en Oldenburg werden met de uitvoering belast (doch deden niets).

Steeds weer werden de rechten van de Zuhm's door het Rijk erkend, en steeds machtiger vorsten met de executie van de vonnissen en bevelschriften belast. De RHR, het hoogste rijksgerecht in leenzaken²⁹³ deed op 15 februari 1653 een uitspraak ten gunste van Zuhm. Eerst de graaf van Plettenberg, dan de bisschop van Munster als directeur van de Westfaalse kreits, dan Munster en de graaf van Oost-friesland tezamen dienen deze uitspraken uit te voeren. Weer was het resultaat: nihil. De Camminga's bleven als soevereine vorsten hun eilandje besturen, en sloegen, gesterkt door de sympathie van de naburige Republiek, de Weense bevelen in de wind. De met de uitvoering belaste vorsten op hun beurt vermoeiden zich niet om Zuhm met de sterke arm aan de macht te helpen.

Gevaarlijker voor Camminga werd het in 1674. In 1659 had Zuhm nl. met goedkeuring des Keizers zijn rechten aan een zijner crediteuren, Matthias Dögen overgedragen, en de kinderen van Dögen deden na diens overlijden hetzelfde aan de graaf van Königseck, vice-kanselier

²⁹³ Schröder, Lehrbuch, p.917.

van de Keizer. De graaf wordt met Ameland beleend, de Keizer vaardigt weer mandaten uit, en . . . zendt vijf schepen met krijgsvolk naar Ameland. Voorlopig werd geland op Schiermonnikoog. De Vrouwe van Ameland vroeg, en kreeg hulp van 250 man Friese troepen (1676). Het slot van de zaak was: de 5 schepen voeren terug, en de status quo bleef gehandhaafd.

Ik meen, dat dit de laatste interventie uit Wenen was. Het is te begrijpen, dat de Keizers Ameland afschreven, toen het eiland in 1704 door de familie thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg als „onze vrije en soevereine Heerlijkheid” werd verkocht aan Johan Willem Friso, prins van Oranje Nassau.²⁹⁴ Door die koop werd het dwergstaatje, dat door zijn ligging reeds lang met de Republiek in verbinding stond, vanzelf nauwer met de buurstaat verbonden; het kwam onder de administratie van de Raad der Domeinen der Oranjes.²⁹⁵

Hoe dienen wij het keizerlijk optreden te beoordelen? Wenen ging ervan uit: 1. In 1404 erkenden Riocht en Reed van Ooster- en Westergoo de toen reeds van vóór 1400 bestaande onafhankelijkheid van Ameland ten opzichte van Friesland; 2. in 1494 bevestigde de koning deze onafhankelijkheid, alsmede zijn eigen rechten als leenheer; 3. in 1495 bevestigen de koninklijke afgezanten de onafhankelijkheid en verklaarden het RKG competent voor kwesties inzake Ameland; 4. circa 1510 werd Pieter Camminga ongehoorzaam jegens de Keizer, en zijn nazaten bleven dit. Het leen is derhalve vervallen.

Houwink stelt hiertegenover, mijns inziens terecht: 1. Ameland is de jure nooit van Friesland losgemaakt. De brief van Maximiliaan van 1494 werd door deze als Romeins koning gegeven, niet voor of namens de graaf van Holland; 2. Die koninklijke brief behelsde geen belening. Ook Friesland was geen leen. Als Ameland dezelfde rechten en privileges als Friesland verkreeg, was dat dus ook niet als leen. Al was Friesland oudtijds een leen van Holland en Utrecht geweest, omstreeks 1494 erkende het Maximiliaan in diens hoedanigheid van Koning (Keizer) als landsheer; 3. Het vrijwel onafhankelijke Ameland vond het in de jaren 1490-1500 raadzaam, gezien de toenemende macht van de koning, zijn positie door deze te laten bekrachtigen. Het werd in 1494 als apar-

²⁹⁴ Houwink, Ameland, p.88-89. Verkopers hadden het eiland in 1681 van de laatste Camminga verkregen.

²⁹⁵ Japikse, De Geschiedenis Oranje-Nassau II, p.19.

te staat binnen het Rijk erkend, doch tegen een jaarlijkse schatting; 4. Omstreeks 1510 wierp Camminga het juk weer af, herstelde zichzelf in de oude vrijheid, en bleef daarin tot 1636 (belening van Zuhm c.s.).

Hoe nu te handelen met Ameland met betrekking tot de kreitsindeling? Ik geloof, dat wij Ameland met Bronkhorst kunnen vergelijken. De Camminga's hadden door verjaring, d.w.z. waarschijnlijk feitelijk de heerlijkheidsrechten over het eiland verworven. In naam bleef het een deel van Friesland, doch de Camminga's konden zich beschouwen als „Liber Baro”,²⁹⁶ en wel vrije, allodiale, rijksonmiddellijke heren. Daar Ameland ten oosten van de Maas lag, en niet Bourgondisch was in 1512, dienen wij het vanaf 1500 tot de Westfaalse kreits te rekenen. Daarin bleef het eiland toen in 1512 de Bourgondische kreits oude stijl, en in 1548 dezelfde kreits nieuwe stijl werden opgericht. Daar het deel uitmaakte van het Rijk, en er geen privileges op dit stuk bekend zijn, bleef het van 1495 tot aan het einde van het Romeinse Rijk van Duitse Natie onder de jurisdictie van het RKG vallen. Feitelijk echter was het gerecht van Ameland de enige rechtbank; geappelleerd werd op de heer met de burgemeesters, die vonnis wezen na advies van rechtsgeleerden te hebben ingewonnen. Toegepast werden: de Amelandse statuten, de Ordonnantien en Costuymen van Ameland van 1622, en het keizerlijke recht. Als aanvullend recht fungeerde de Ordonnantie van Friesland.²⁹⁷

Horn. Over deze heerlijkheid zal ik in Hoofdstuk V uitvoerig handelen.

Kriechingen of Créhange. Deze heerlijkheid werd in 1507 en 1521 op de rijksmatrikels geplaatst,²⁹⁸ en trad in 1765 toe tot het Weterause gravencollege.²⁹⁹ Daar de bewerkers van U&A I deze heren in een adem noemen met die van Breda, Bergen op Zoom, Bergh etc.³⁰⁰ is het geboden, na te gaan, of Kriechingen inderdaad tot het Bourgondi-

²⁹⁶ Houwink, Ameland, p.86 haalt deze benaming aan als deel van het standpunt van de Camminga's.

²⁹⁷ Vgl. Houwink, Ameland, p.124-5.

²⁹⁸ „Kreychingen im Westerich”.

²⁹⁹ Fabricius, Erläuterungen, p.640, tabel D, en p.489.

³⁰⁰ U&A I, nr. 107. Majerus, Histoire du Droit, p.149, noemt Créhange (in de 16de eeuw) een Luxemburgse heerlijkheid.

sche machtsgebied behoorde. Volgens Chatelain³⁰¹ was „le Westrich, pays démembré de l'ancienne Austrasie, resté indépendant entre la Lorraine et l'Alsace, et partagé entre une foule de petits seigneurs”; een daarvan was de heerlijkheid Kriechingen, die zich in de veertiende eeuw ontwikkelde tot een VRH (libre baronnie) zonder feodale banden en met dezelfde regalien en privileges als de Duitse ROM heren. Voor hun andere bezittingen stonden de Kriechingers in veelvuldige leenverhoudingen, o.a. tot Luxemburg, Trier, Bar, Lotharingen, Metz en Verdun; zij waren ook lid van de Luxemburgse ridderschap. Noch de heerlijkheid, noch de heren hadden recht of aanspraak op de gravenrang- of -titel,³⁰² totdat in de loop van de 17de eeuw de afstammelingen van Christoph, heer van Kriechingen (zoon van Wyrich van Kriechingen) in de gravenstand verheven werden en zich dan ook graven van Kriechingen gingen noemen.³⁰³ Het graafschap Kriechingen behoorde volgens Struven³⁰⁴ tot de Opperrijnse kreits, en had via de Wetterause gravenbank zetel op de Rd.³⁰⁵

De „Viricus baro in Crichingen”, die met Viglius in 1543 naar de Rd in Neurenberg trok om Bourgondië te vertegenwoordigen, en onderweg in Spiers enige procedures, voor het RKG aangespannen tegen de graaf van Buren, de heer van Bossu en andere Bourgondische legeroversten door de hertog van Gulik, wist te smoren,³⁰⁶ was heer van Kriechingen.³⁰⁷ We zien derhalve, dat deze VRH in Bourgondische

³⁰¹ Histoire Créhange, p.66 nt. 1.

³⁰² Chatelain, Histoire Créhange, p.66-67.

³⁰³ Zie J. Schwindt, Geschichte der Dynasten von Simmern und Ansemburg, in: PSHIL 64 (1930), 49-201, bijz. p.183-195.

³⁰⁴ Corpus iuris Publici, p.915. Zie ook Fabricius, Erläuterungen, p.632. Uit de p.40-42 en 45 bij Fabricius blijkt overigens, dat de heren van Kriechingen nauwe banden met het hertogdom Luxemburg hadden..

³⁰⁵ Zie bij Zeumer, Quellensammlung II, als nr. 220 „Der deutsche Reichstag in seiner Zusammensetzung im Jahre 1792”; correcties daarop in de recensie door H. von Caemmerer van Zeumers tweede druk, in: Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte 26 (1913), 308-310.

³⁰⁶ Hierover Hoyneck van Papendrecht, Analecta Belgica t. I, pars 1, p.22. Hoyneck weet deze Viricus niet goed thuis te brengen. Vgl. nog U&A I, nr. 285 over de missie van Wyrich en Viglius.

³⁰⁷ Omtrent Viricus of Wyrich van Kriechingen: Schwindt, als nt. 303, p.186-190; en de Table alphabétique, genummerd I-CLXXI, van F.-X. Würth-Paquet en N. van Werveke, Chartes de la famille de Reinach déposées aux archives du Grand-Duché de Luxembourg, in: PSHIL 33 (1877/79). De Table alph. na p.806 ald. Zie bijz. p.xxxv.

dienst stond; aanleiding om zijn heerlijkheid (later graafschap) tot de Bourgondische kreits te rekenen zou ik niet kunnen vinden.

Kronenburg. Gezien de nauwe samenhang tussen deze heerlijkheid en Manderscheid komt Kronenburg hierna, na Manderscheid, aan de orde.

Lingen. In afd. 2 van dit hoofdstuk vermeldde ik, dat in 1567 naast de erven van de graaf van Tecklenburg ook de „Inhaber” van de heerlijkheid Lingen door de Moderatoren werden aangeslagen. Dat Lingen en de graven van Tecklenburg in een adem genoemd werden ligt voor de hand: slechts aan de machinaties van Keizer Karel V was het te wijten, dat de voornoemde graven Lingen kwijt raakten. Opper- en Nederlingen maakten vóór 1493 deel uit van het graafschap Tecklenburg. In dat jaar vestigde de door zijn zoon afgezette graaf Nikolaas III van Tecklenburg zijn huishouding in Lingen. Na zijn overlijden in 1496 werd hij opgevolgd door zijn zoon Nikolaas IV, die krachtens afspraak met zijn broeder, die het eigenlijke Tecklenburg bestuurde, gedurende zijn (Nikolaas’) leven in het gebied van Lingen mocht resideren. Wij zien hier dus een intern-familiale afspraak, krachtens welke minder „krachtige” leden van een gravengeslacht tijdens hun leven een eigen territorium toebedeeld kregen. Het graafschap Tecklenburg vormde een rijksleen, en Lingen maakte daar deel van uit.³⁰⁸ Na de dood van Nikolaas IV zou Lingen derhalve moeten terugvallen aan de hoofdlijn van het gravenhuis. Nikolaas IV overleed in 1541, maar na zijn dood is Lingen zijn eigen weg gegaan, om — gelijk Culemborg, Ysselstein, Ameland en Buren — in het bezit van de Oranjes te geraken.

Twee oorzaken zijn er aan te wijzen voor het feit, dat een gedeelte van het rijksleen, en tot de Westfaalse kreits behorend³⁰⁹ graafschap Tecklenburg, uit de kreits, uit het rijksleenregister en uit de macht van de heren van Tecklenburg geraakt is.

De eerste oorzaak is te vinden in de omstandigheid, dat graaf Nikolaas IV, „ein Raufbold sonder Gleichen”,³¹⁰ door vijanden in het

³⁰⁸ Voor het vorenstaande en het navolgende inzake Lingen is gebruik gemaakt van Cramer, *Geschichte Lingen*. Zie p.9 ald.

³⁰⁹ Zie Struven, *Corpus iuris publici*, p.921.

³¹⁰ Schrieffer, *Geschichte Lingen*, I, p.213.

nauw gebracht, zijn landje, waarvan hij eigenlijk slechts een soort vruchtgebruiker was,³¹⁰ in 1519 in leen heeft opgedragen aan zijn oom, hertog Karel van Gelre, uit het huis Egmond. Hoewel rechtens Nikolaas niet meer in leen kon opdragen dan hijzelf had, nl. een levenslang vruchtgenot van Lingen, heeft de opvolgende hertog van Gelre, te weten na 1543 Keizer Karel V toch van deze leenverhouding gebruik gemaakt om Lingen bij de Habsburgse goederen te voegen.

De tweede, meest directe oorzaak was het feit, dat graaf Koenraad van Tecklenburg, Nikolaas' neef van de hoofdlinie, op wie na Nikolaas' kinderloos overlijden in 1541 Lingen was teruggevallen, overhelde tot de ideeën van de reformatie, en lid werd van de Smalkaldische bond.³¹¹ Van deze Koenraad wordt geschreven; dat hij „übertraf . . . alle seine Vorgänger an Rohheit und verwilderten Sinn". Zijn bijnaam was dan ook „de dolle Cort".³¹²

Keizer Karel V, waarschijnlijk niet onbewust van het feit, dat Tecklenburg en Lingen naburen van de Bourgondische Nederlanden waren, ontnam de graaf, die niet de wapens tegen hem opnam, doch alleen lid was van de Smalkaldische bond, op 3 november 1546 diens gehele rijksleen Tecklenburg, en droeg dit over aan zijn veldheer, Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, heer van Ysselstein, kleinzoon van Frederik, bijgenaamd „Schele Gijs".

Het schijnt, dat deze integere telg van het „gens potentissima Hollandiae", zelfs nadat hij met de graaf van Tecklenburg een conventie gesloten had, waarbij die graaf den Keizer het „Haus Lingen" overleverde, Lingen niet tot zich nam op grond van die conventie. Volgens Cramer³¹³ was het rijksleen Tecklenburg ten onrechte ingetrokken: de rijksban was tegen „de dolle Cort" niet uitgesproken. Alleen de hertog van Gelre zou, enigszins gewrongen redenerend, het leen Lingen kunnen intrekken, daar dit na het overlijden van Nikolaas IV niet opnieuw was verheven.

Had de graaf van Buren voormelde conventie namens de Keizer gesloten, teneinde werkelijk een behoorlijk gefundeerd recht voor zich zelve op Lingen te krijgen (de rest van Tecklenburg was kennelijk aan-

³¹¹ Cramer, *Geschiede Lingen*, p.10.

³¹² Schriever, *Geschiede Lingen I*, p.215, 217. Opgemerkt zij, dat Schriever rooms katholiek priester was, hetgeen zijn oordelen meermalen beïnvloedt.

³¹³ Cramer, *Geschiede Lingen*, p.10,11.

vankelijk slechts aan Buren gegeven om een sterkere onderhandelingspositie te verkrijgen) sloot graaf Maximiliaan in maart 1548 een verdrag met graaf Koenraad, waarin deze laatste afstand deed van Lingen. Op dezelfde dag³¹⁴ keurt de Keizer deze afstand al goed, en geeft hij aan Buren Lingen als „franc fief de sa Majesté comme seigneur d'Overysse Il reconnaitra l'Empereur comme seigneur d'Overysse en la dite seigneurie pour souverain, à condition toutefois que luy et ses subjects doivent demeurer exemts de toutes tailles et charges quelconques aussi que luy et ses subjects seront exemts de la justice d'Overysse et ne ressorteront illico aucunement”. Lingen wordt zo van een gedeelte van een rijksleen tot een Overijssels leen. Mij is voorshands niet duidelijk, of de nieuw-gevormde heerlijkheid de Bourgondiër ook als landsheer kreeg, d.w.z. of Lingen op 26 juni 1548 bij de oprichting van de Bourgondische kreits nieuwe stijl, met Gelre en Utrecht uit de Westfaalse in de Nieuw-Bourgondische kreits werd overgebracht, en zo aan de jurisdictie van het RKG onttrokken. In ieder geval geschiedde dit in feite niet lang na 1548. Op het eind van dat jaar overleed nl. de graaf van Buren; zijn enige dochter Anna werd in mei 1550 door de Keizer met Lingen beleend, doch haar voogden hebben in 1551 Lingen weer terugverkocht aan Karel V. Deze verkoop stelde de Keizer nl. als voorwaarde voor de goedkeuring zijnerzijds van Anna's voorgenomen huwelijk met Willem van Oranje. Zo kwam Lingen in het huis- of familielgoed van de Habsburgers terecht, en verdween het de facto uit de Westfaalse kreits, zo nauw immers met Gelre en Overijssel verbonden, dat het met de Zeven Provinciën geacht kon worden uit het Rijk losgemaakt te zijn.

Gezien het vorenstaande valt het te begrijpen, dat de Pruisische koningen, heren van Lingen, in de 18de eeuw konden stellen, — volgens Cramer ten onrechte³¹⁵ —, dat Lingen een souverain gebied buiten het Rijk was geworden, Juister is het wellicht, Lingen ofwel als een niet-„eingekreisste” rijksstand te zien, of als een „slapend” lid van de Westfaalse of Bourgondische kreits. Ik kom daar hierna op terug. De facto maakte het heerlijkheidje deel uit van de Nederlanden tot aan de

³¹⁴ Cramer, *Geschiede Lingen*, p.12: op 5 maart 1548. De belening van Buren met het rijksleen Tecklenburg werd in februari 1549 uitdrukkelijk gecasseerd. (*ibid.*).

³¹⁵ *Geschiede Lingen*, p.14.

dood van koning-stadhouder Willem III. Uit diens erfenis werd het door koning Frederik I van Pruisen na veel touwtrekken verkregen.³¹⁶

Nog even in enkele regels de aansluiting tussen Habsburgs huisgoed en Pruisens eerste koning.

Vooreerst de houding van de graven van Tecklenburg. Deze probeerden het verdrag van 1548 met Buren voor te stellen als door dwang tot stand gekomen, en derhalve als vernietigbaar. De Duitse rijksstanden deelden dit standpunt, zodat de graaf van Tecklenburg in het Westfaals graven-college ook namens Lingen zat. Er was dus voor Lingen binnen de rijksorganisatie „geen plaats” meer, indien men een ander dan de graaf van Tecklenburg als heer wilde erkennen. Deze merkwaardige, hinkende toestand verdween eerst in 1702/1707, toen Frederik I naast Lingen ook Tecklenburg verwierf en zo alle rechten weer in één hand kwamen. Zoals gezegd, Frederik zag Lingen juist als soeverein, dus als losgemaakt van Tecklenburg en het Rijk.³¹⁷

Afgezien van de Tecklenburgse aanspraken, waren er nog twee pretendenden naar Lingen, te weten Philips II, resp. diens opvolgers, en Willem van Oranjes nageslacht. In 1578 verkochten de Staten-Generaal zonder toestemming van de landsheer Philips II, Lingen aan de opstandige Willem van Oranje, onder voorwaarde dat hij Lingen als een vrij leen van (de nergens in gekende) Philips als heer van Overijsel zou ontvangen. De overdracht was echter afhankelijk van de daadwerkelijke inbezitneming door Willem van Oranje, d.w.z. de verovering op de Spaanse troepen, en deze vond niet plaats. De Staten van Overijsel weigerden Willem met Lingen te belenen. Prins Maurits, in 1602 door Overijsel wel met Lingen beleend, wist het gebied van 1597-1605 onder zijn heerschappij te brengen. Dan vervalt het weer aan de Spanjaarden tot 1632, in welk jaar het definitief aan de Oranjes komt. In artikel 50 van de Vrede van Munster tussen Spanje en de Republiek wordt dan eindelijk de — onwettige — overdracht van 1578 door Philips IV geconfirmeerd; van de Habsburgers hadden de Oranjes geen aanspraken meer te duchten. „Sie waren Landesherren, und hatten als solche wie

³¹⁶ Japikse, *De geschiedenis Oranje-Nassau II*, p.18.

³¹⁷ Vgl. de *Matricula Imperii*, bij Struven, *Corpus Iuris Publici*, p.921/922: „Graffschafft Tecklenburg” onder Westf. kreits aangeslagen met aantekening: „Haben aber wegen der anno 1547 entkommener Herrschafft Lingen auf 1/3 Moderation begehrt”.

alle deutschen Fürsten, das Recht, die Konfession ihres Landes . . . zu bestimmen".³¹⁸

Voor de inwoners van Lingen wordt dan van belang, de door mij reeds aan de orde gestelde vraag, of Lingen in 1648 nog tot het Rijk behoorde. De Vrede van Munster-Osnabruck van 1648 bepaalde immers, dat binnen het Rijk de confessionele grenzen volgens het „Normaljahr" 1624 gefixeerd werden.³¹⁹ Zo Lingen deel des Rijks was, dan gold deze regel ook voor het nu definitief verworven bezit der Oranjes. Neen, zeiden dezen, dit is een Gelders-Overijsels leen, en maakt deel uit van de Bourgondische kreits. Deze kreits is in 1648 „wenn auch nur stillschweigend, aus dem Reiche ausgeschieden".³²⁰ Meurs werd derhalve door de Oranjes wel, Lingen niet als lid van de Westfaalse kreits aangemeld.

Cramer³²¹ voert hiertegen aan dat vóór 1648 Lingen Westfaals was, en dat hij geen reden ziet, het Rijk, nu de Bourgondische kreits niet in de Vrede van Munster-Osnabruck vermeld stond, ook nog van de *lenen* van die kreits te beroven.

De organen van het Rijk, in het bijzonder het RKG en de Westfaalse kreits, achtten zich ook na 1648 onvoorwaardelijk bevoegd, over Lingen te beslissen, en vaardigden dan ook allerlei papieren vonnissen en verordeningen uit. Dat het huis van Oranje deze documenten naast zich neder legde spreekt te meer vanzelf, nu de rijksinstanties de graaf van Tecklenburg, als gezegd, als heer van Lingen beschouwden. De vereniging van Lingen en Tecklenburg in de hand van Frederik I van Pruisen maakte aan deze anomalie een einde.³²²

Als slot van deze opmerkingen over Lingen kunnen wij nog eens de eerder gestelde vraag bezien: hoe stond Maximiliaan van Buren tegenover Habsburg (in Brussel) en het Rijk? Het antwoord hierop is ook

³¹⁸ Cramer, *Geschichte Lingen*, p.54.

³¹⁹ Gebhardt, *Handbuch II*, p.156/7.

³²⁰ Zo vat Cramer, *Geschichte Lingen*, p.54-55 het Orangistisch standpunt samen.

³²¹ *Geschichte Lingen*, p.55.

³²² Kesting, *Geschichte*, p.190, deelt mede, dat in 1702 door het gravenkollege werd besloten, Pruisen zitting te geven voor Lingen en Meurs (verworven uit de Oranjeboedel). Meurs kreeg in 1707 echter een zgn. virilstem, en Pruisen werd in het gravenkollege alleen voor Tecklenburg toegelaten. Lingen maakte daar immers deel van uit.

voor later van belang: de in 1648 door Philips IV bekrachtigde overdracht van 1578 geschiedde op voorwaarde, dat Oranjes „het voorschreven graafschap Lingen met de toebehoorten van dien van ons (Philips II) als heeren van Overijssel „dienden” te ontvangen ende te houden tot een vrij leen in alle manieren en conditien als wijlen hooglofflijkcker gedachten die Keyser Carolus V . . . hetselve bij sijne opene brieven gegunt en verleent heeft gehad” aan Maximiliaan van Buren. De leenband met Overijssel verviel in 1677. De provincie Overijssel (de Staten) besloten in dat jaar aan prins Willem III aan te bieden het „dominium directum oft lheengerechtigheit” van Lingen. Zo verviel iedere staatkundige of leenrechtelijke band met de Nederlanden, leert Cramer, en werd Lingen een volledig soevereine staat binnen het Rijk.³²³ Mogen wij deze stelling terugprojecteren naar de tijd van de graaf van Buren, dan ware onze conclusie, dat Lingen luttele maanden, als een ten Oosten van de Maas gelegen, staatsrechtelijk rijksonmiddellijk gebied, tot de Westfaalse kreits oude stijl heeft behoord (maart tot juni 1548), terwijl het nadien, zeker van 1578 af, tot de Westfaalse kreits nieuwe stijl behoorde. Dat dit laatste eerst in 1648 kwam vast te staan, draagt er niet toe bij, de historie van Lingen overzichtelijk te maken, doch illustreert wel de verwardheid der verhoudingen binnen het oude Duitse Rijk.³²⁴

Manderscheid. De geschiedenis van deze heerlijkheid wordt van de aanvang af gecompliceerd door het bestaan van oorspronkelijk twee burchten: Hoog- en Laag-Manderscheid („Oberburg” en „Niederburg”).³²⁵ In de twaalfde eeuw bevond zich de Oberburg in handen van graaf Hendrik IV van Luxemburg, werd hem echter door de bisschop van Trier afhandig gemaakt, en bleef Triers tot aan zijn verwoesting in 1673. Het dorp Manderscheid werd een „vrijheid” in 1332 en werd zetel van een Trierse baljuw.³²⁵ Het lijkt erop, dat deze schei-

³²³ Geschichte Lingen, p.66.

³²⁴ ter Kuile, Het graafschap Lingen, p.20 gaat ervan uit, dat in 1648 Lingen officieel van het Rijk werd losgemaakt.

³²⁵ Aldus een uitvoerige brief dd. 12 januari 1970, mij geschreven door de heer A. May, Luxemburgs Staatsarchivaris, inzake Kronenburg, Neuerburg, Schleiden, Virneburg, Manderscheid, Reifferscheid en Rodemachern. Bij deze wil ik de hooggeachte scribent uitdrukkelijk zeer hartelijk danken voor zijn welwillendheid, mij ook te Luxemburg zelf betoond.

ding van Manderscheid in een Triers en een niet-Triers gedeelte definitief is geweest.³²⁶ Nedermanderscheid met de omliggende dorpen zou dan een zelfstandig bestaan hebben geleid, dat echter in annexatie door Luxemburg zou eindigen. De heren van Manderscheid, die rond 1459 de graventitel verwierven,³²⁷ droegen reeds zeer vroeg hun slot, het dorp en de hoge justitie van (Neder)Manderscheid aan de naburige graaf van Luxemburg in leen op. Nedermanderscheid bleef daarna een Luxemburgs leen.³²⁸ Maakte het ook deel uit van de Luxemburgse landsheerlijkheid? In 1489 en 1521 komen de heren van Manderscheid op de rijksmatrikels voor,³²⁹ worden door de rijksadministratie kenmerkend voor soevereine rijksstanden gehouden. In 1544 echter meldt het RKG, dat graaf Diederik van Manderscheid „ausgezogen” wordt door de Keizer, in een adem met Egmond, Bergh, Bergen op Zoom, Horn etc., met andere woorden, dat Bourgondië dit graafschap onder zijn soeverein gezag tracht te brengen.³³⁰

Daarop volgt in 1546 een overeenkomst tussen Karel V en Diederik,³³¹ graaf van Manderscheid en Blankenheim, heer van Schleiden, Kronenburg en Neuerburg, over de leenroerigheid van het graafschap Manderscheid, de kastelen Schleiden en Kronenburg, de heerlijkheid Neuerburg etc. Karel V ratificeert dit accoord op 12 augustus 1547,³³² en verklaart in januari van het volgend jaar,³³³ dat Diederik, graaf van Manderscheid, heer van Schleiden, Kronenburg en Neuerburg exempt is van alle rijkslasten omdat hij Manderscheid, Schleiden en Kronenburg als Luxemburgse lenen, Neuerburg als Luxemburgs achterleen heeft verheven. In dezelfde maand geeft Karel dan ook aan het RKG te kennen,³³⁴ dat Diederik voor de genoemde heerlijkheden niet in de rijkslasten mag worden aangeslagen, en dat de ingespannen procedures wegens wanbetaling der rijkslasten gestaakt dienen te worden. Uit de

³²⁶ Vgl. Margue, *Die Eifel*, p.110.

³²⁷ Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.491.

³²⁸ Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.487 (begin 12de eeuw slot en hoge justitie verheven), p.505, p.773.

³²⁹ Zie hoofdstuk III, afd. 2.

³³⁰ U&A I, nr. 317.

³³¹ dd. 19 nov. 1546, zie Verkooren, *Inventaire Luxembourg V*, nr. 2309.

³³² Verkooren, *Inventaire Luxembourg V*, nr. 2314.

³³³ Verkooren, *Inventaire Luxembourg V*, nr. 2317.

³³⁴ Verkooren, *Inventaire Luxembourg V*, nr. 2318.

leenroerigheid wordt derhalve staatsrechtelijke afhankelijkheid afgeleid.³³⁵ De Luxemburgse auteurs beschouwen Manderscheid dan ook als een „terre franche” van Luxemburg (= deel van het landsheerlijk gebied, echter met bevoorrechte fiscale positie), zeker in de 16de eeuw en daarna.³³⁶ Na Augsburg (1548) werd Manderscheid inderdaad tot de nieuwe Bourgondische kreits gerekend,³³⁷ hoewel het RKG het tot rijksleen verklaarde,³³⁸ en in 1672 besliste, dat de graven van Manderscheid terecht op volledige ROM-heid aanspraak maakten.³³⁸

Mij is niet geheel duidelijk, of Manderscheid na 1548 nog op de rijksmatrikel voorkwam onder de Westfaalse kreits.³³⁹ Luxemburg pretendeerde steeds de souvereiniteit over Manderscheid (met Schleiden en Kronenburg)³⁴⁰ en van het schepengerecht van het graafschap stond appel in laatste instantie open bij de hertogelijke Raad van Luxemburg.³⁴¹ Aan de hand van de mij ten dienste staande gegevens zou ik willen concluderen, dat Manderscheid in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw ROM karakters trekken vertoonde,³⁴² doch na 1546 als deel van Luxemburg beschouwd moet worden.³⁴³ Het appel

³³⁵ Vgl. Fabricius, *Erläuterungen*, p.43, p.627/8.

³³⁶ Margue, *Die Eifel*, p.110 noemt Manderscheid in het algemeen: Luxemburgs leen en „terre franche”, deel van het hertogdom. Majerus, *Histoire du Droit*, p.149: in de 16de eeuw Luxemburgse heerlijkheid. Vgl. p.599 ald: „terre franche” of „neutre” = exempt van de betaling der „aides”.

³³⁷ Zie nt. 329.

³³⁸ Fabricius, *Erläuterungen*, p.43, helaas zonder bronvermelding en zonder opgaaf, op welk territoire die ROM-heid betrekking had. Niessen, *Die Landesherrschaften*, p.120, vermeldt stellig, dat het graafschap Manderscheid in 1672 „im Westfälischen Kreis mit ihren Rechten und Pflichten erscheint”.

³³⁹ Fabricius, *Erläuterungen*, p.43 en p.628 stelt, dat dit wel het geval was, maar de *Matricula Imperii* (afgedrukt bij Struven, *Corpusjurispublici*, p.923) doet de betreffende aanslag alleen op Schleiden, Kronenburg en Neuerburg betrekking hebben, met de toevoeging „Wird aber auch von Hertzogthum Lützenburg sine onere extrahirt”.

³⁴⁰ Fabricius, *Erläuterungen*, p.43. Vgl. de lijst van „Terres franches” van het hertogdom Luxemburg, anno 1750, bij van Volxem, *Die Ardennen*, p.274 (nl. o.a. Kronenburg, Schleiden, Manderscheid, St. Hubert).

³⁴¹ Fabricius, als nt 340 en Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.833.

³⁴² Vgl. Fabricius, *Erläuterungen*, p.348 en 638 (Manderscheid in de gravenverenigingen).

³⁴³ Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.833; uit Kesting, *Geschichte*, p.181 blijkt, dat bij de oprichting van het Westf. gravencollege in 1653 slechts Manderscheid-Blankenheim en Manderscheid-Gerolstein lid waren. Het graafschap Manderscheid kwam echter eerst in 1742 aan de linie Manderscheid-Blankenheim (Fabri-

op Luxemburg bracht wellicht reeds vóór 1546/8 feitelijke exemtie van de RKG-jurisdictie mede. Manderscheid volgde de Luxemburgse coutumen.³²⁵

Kronenburg. Deze heerlijkheid, vóór 1300 reeds een Luxemburgse leen³⁴⁴ werd gedurende lange tijd betwist tussen de bisschop van Keulen en de Luxemburgse graaf.³²⁵ Zij kwam, met Neuerburg, in 1446 door huwelijk aan de graven van Virneburg, en na het uitsterven van dat huis, in 1545 in het bezit van de graven van Manderscheid, linie Schleiden.³⁴⁵ ROM schijnen de heren van Kronenburg nimmer geweest te zijn,³⁴⁶ zodat het mij moeilijk te verklaren schijnt, dat Fabricius³⁴⁷ op kan geven, dat in 1521 de graaf van Manderscheid ook voor Kronenburg (was dat toen al aan Manderscheid gekomen?) op de rijksmatrikel voorkomt. Wij zagen onder Manderscheid reeds, hoe deze heerlijkheid (Kronenburg) in 1546/8 onder de Bourgondische gewesten gebracht werd, als ze daar niet reeds veel langer, als deel van Luxemburg, toe behoorde. De literatuur beschouwt Kronenburg steeds als „terre franche” van Luxemburg,³⁴⁸ hoewel een enkele aanwijzing in de richting van het Rijk niet ontbreekt.³⁴⁹ Ik acht ’t dan ook verantwoord, deze heerlijkheid vanaf 1548 tot de nieuwe Bourgondische kreits te rekenen; over de jaren daarvoor kan verschillend gedacht worden;³⁵⁰ waarschijnlijk is, dat reeds in de 15de eeuw Kronenburg

cus, Erläuterungen, p.43) en behoorde daarvóór aan de linie Kail. Het graafschap Manderscheid gaf in 1653 derhalve geen toegang tot de curiaat-stem op de Rijksdag. In de bijlagen van het protocol van de Regensburger „Reichsdeputation” (1802) wordt Manderscheid als rijksmiddellijk beschouwd, evenals Kronenburg en Neuerburg. (Fabricius, Erläuterungen, p.348-349).

³⁴⁴ Schannat, Eiflia Illustrata I, 1, p.355.

³⁴⁵ Aan Virneburg: Schannat, Eiflia Illustrata I, 1, p.343; aan Manderscheid-Schleiden: ibidem I, 2, p.1055. Vgl. p.678/9 ald.

³⁴⁶ H. Renn, Die Geschichte des Kronenburger Landes in der Frühzeit und das erste Kronenburger Edelschlecht, in: Rheinische Vierteljahrsblätter 19 (1954), 499-555. Zie p.555.

³⁴⁷ Erläuterungen, p.628, nr. 32. Was „Kronberg”, dat in 1437 tot de Wetterause gravenvereniging behoorde (Erläuterungen, p.635 nr. 21) soms Kronenburg?

³⁴⁸ Majerus, Histoire du Droit, p.133 (onduidelijk) inz. 14de eeuw, p.149 inz. 16de eeuw, p.599; Margue, Die Eifel, p.110.

³⁴⁹ Schannat, Eiflia Illustrata I, 1, p.358.

³⁵⁰ Fabricius, Erläuterungen, p.348: in 16de eeuw was Kronenburg, evenals Schleiden en Manderscheid, rijksnonmiddellijk bezit van de graven van Manderscheid, linie Schleiden.

Luxemburgs territoir was. Na het uitsterven van het huis Manderscheid-Schleiden in 1593 kwam Kronenburg aan de linie Gerolstein, doch dit (her)gaf haar het ROM-karakter niet.³⁴⁸

Neuerburg. Door bemiddeling van de graven van Vianden een Luxemburgs leen geworden, kwam deze heerlijkheid in het bezit van de heren van Kronenburg,³⁴⁹ en zo in handen van de graven van Manderscheid. Reeds in 1501 werd Neuerburg als Luxemburgse heerlijkheid beschouwd; zij was kennelijk zo in het Luxemburgs staatsbestel opgenomen, dat ze de status van „terre franche” niet verwierf.³⁴⁰

Na het uitsterven van het huis Manderscheid-Schleiden in 1593 geraakte Neuerburg in handen van meerdere gerechtigden, die voor de Grote Raad van Mechelen over de heerlijkheid procedeerden.³⁵¹ Nu Fabricius Neuerburg reeds in de 16de eeuw betitelt als „landsässig, unter Luxemburg”³⁵² lijkt mij niet ongerechtvaardigd, deze heerlijkheid, ondanks haar voorkomen op de rijksmatrikel³⁵³ als deel van de „oude” en de „nieuwe” Bourgondische kreits te zien.

Rijkssteden Nijmegen, Kampen, Deventer en Zwolle. Over de drie laatstgenoemde steden wil ik slechts in alle bescheidenheid de woorden van Feenstra herhalen: „La situation juridique de ces villes devrait faire l'objet de recherches plus poussées”.³⁵⁴ Nijmegen was door Romeins koning Willem van Holland in 1247 aan de graaf van Gelre in pand gegeven, en werd zo beroofd van de status van rijksstad.³⁵⁵ Of dit laatste *geheel* juist is, valt te betwijfelen: reminiscenties aan de rijksstedelijkheid bleven zeer lang bestaan, ook en juist in rechterlijk-organisatorisch opzicht. In Hoofdstuk V zal daarover een en ander worden medegedeeld.

Reifferscheid. Met toestemming van de Gulikse hertog werden in 1341 slot en heerlijkheid Reifferscheid aan de graaf van Luxemburg in leen opgedragen. In 1416 kwam de heerlijkheid aan de linie Salm-Reiffer-

³⁵¹ Fabricius, *Erläuterungen*, p.50-51.

³⁵² *Erläuterungen*, p.348.

³⁵³ Ik doel op de aanhaling bij Struven, zie nt. 339.

³⁵⁴ A quelle époque, p.53 nt. 47.

³⁵⁵ Gosses-Post, *Handboek*, p.92.

scheid van het huis Salm³⁵⁶ en A. Fahne, de grote geschiedschrijver van het huis Salm, schrijft daarover: „Die Besitzer des Reichsherrschaft Reifferscheid hatten ihrentwegen bei dem Niederrheinisch-westphälischen Kreistage Sitz und Stimme auf der Grafenbank und beim Reichstage zu Regensburg eine Curialstimme”.³⁵⁷ Inderdaad behoorden de graven von Salm voor Reifferscheid vanaf de oprichting van dat college in 1653 tot de Nedersaksisch-Westfaalse gravencurie,³⁵⁸ maar zij ressorteerden geografisch onder de Keurrijnse kreits. Zowel de Keulse keurvorst als de Bourgondische regering eisten de soevereiniteit over Reifferscheid op, zodat het RKG over deze zaak te oordelen kreeg.³⁵⁹ Zo ging het kreits-lidmaatschap verloren, maar niet het aandeel in de Rijksdagstem.³⁶⁰ In de Westfaalse kreits lijkt mij Reifferscheid niet thuis te horen; het Nedersaksisch-Westfaals gravencollege omvatte trouwens graafschappen uit de Westfaalse en de Nedersaksische kreitsen en geheel niet in een kreits opgenomen territoria.³⁶¹ De poging van de Bourgondiër, deze heerlijkheid³⁶² te annexeren is niet geslaagd.³⁶³ De circonscripties van het hertogdom Luxemburg noemden sedert de Spaanse tijd Reifferscheid dan ook niet.³²⁵

³⁵⁶ Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.917 e.v.; vgl. de brief, bedoeld in nt. 325. Volgens de Galesloot, *Livre feudataires* Jean III, p.161 nt. 6, verklaarde Jan, heer van Reifferscheid in 1345, dat hij voor zijn stad „Beerbur” leenman van Brabant was; in 1357 hetzelfde („Bedbur”), alsmede, dat het land Reifferscheid een Luxemburgs leen was.

³⁵⁷ *Geschichte der Grafen, jetzigen Fürsten zu Salm-Reifferscheid, sowie ihrer Länder und Sitze nebst Genealogie derjenigen Familien aus denen sie ihren Frauen genommen* I, 1 (Cöln, 1866), p.32.

³⁵⁸ Kesting, *Geschichte*, p.180 e.v.

³⁵⁹ Fabricius, *Erläuterungen*, p.505.

³⁶⁰ Fabricius, *Erläuterungen*, p.625 sub 14; vgl. Struven, *Corpus Iuris Publici, Matricula Imperii*, p.886: „... wird meistens von Chur-Cölln, theils von Burgund eximirt”.

³⁶¹ Kesting, *Geschichte*, p.181-182.

³⁶² Fahne, als nt. 357, p.24, deelt mee, dat deze VRH in de 18de eeuw ook „graafschap” werd genoemd.

³⁶³ Vgl. U&A II, nr. 621 (Rijksfiscaal Vollandt in 1570 aan de Keizer). Volgens Margue, *Die Eifel*, p.110, was Reifferscheid staatsrechtelijk ROM tot aan het einde van het ancien régime. Niessen, *Die Landesherrschaften*, p.120, meldt, dat Reifferscheid zijn lidmaatschap van de Keurrijnse kreits verloor gedurende een proces, door de (pretense) leenheren Keulen en Luxemburg aangespannen tegen de heren van Salm-Reifferscheid. Later zou Reifferscheid volgens Niessen bij de Westfaalse kreits gehoord hebben.

Rodemachern. De heerlijkheid van deze naam heeft een niet onbelangrijke rol gespeeld in de betrekkingen tussen de Nederlanden en met Rijk. Zoals wij nog zullen zien hebben de appellen, die Maastrichtse burgers bij het RKG instelden tegen vonnissen van de Maastrichtse schepenbanken, de Bourgondische regering genoodzaakt, met het Rijk tot klaarheid te komen omtrent de verhouding tussen de Bourgondische gewesten (buiten Brabant) en het Rijk; die Maastrichtse processen nu zijn geïnspireerd geworden door een geding, dat de markgraaf van Baden, 's Keizers stadhouder in Luxemburg, voerde met de graaf van Neuenaar over de heerlijkheid Rodemachern. De markgraaf had zich op het RKG beroepen, en weigerde, niettegenstaande alle aanmaningen van de landvoogdes Margareta, zijn hoger beroep in te trekken.³⁸⁴ Het is dus zaak, aan Rodemachern enige aandacht te besteden. De heerlijkheid lag pal ten Zuiden van de stad Luxemburg. Zij was reeds vóór 1215 een leen van de graaf van Luxemburg, en werd in dat jaar tevens leen van Hendrik II van Bar. Deze dubbele leenroerigheid schiep een blijvend dilemma voor de bezitters van Rodemachern: zij bleven twijfelen tussen het Duitse Rijk en Frankrijk, tussen Luxemburg en Metz, en speelden dubbel spel. Vanaf 1458 verbonden zij zich hechter met Frankrijk, iets wat de aanleiding gaf tot het navolgende.³²⁵ Na het overlijden van Karel de Stoute verbrak Gerard, heer van Rodemachern zijn eed van trouw, welke hij, met andere edelen van Luxemburg en Chiny, aan de hertog had gezworen, en werd ongehoorzaam aan Maria van Bourgondië, partij kiezend voor de koningen van Bohemen en Frankrijk. Voor deze ontrouw verleende Maximiliaan van Habsburg Gerard gratie na zijn huwelijk met Maria. Dat gunstbetoon bond de vazal niet hechter aan de leenvrouwe. Hij liet in zijn sterkte Rodemachern zijn neef George van Virneburg toe, die in open oorlog met Maximiliaan verkeerde. De Habsburger veroverde en sloopte de burcht, en gaf, op verzoek van de Keizer, Frederik III, de geconfisqueerde bezittingen aan Vincent, graaf van Meurs en Bernard, enige zoon van Gerard van Rodemachern (de graaf van Meurs was Gerard's schoonvader). Ook deze beide nieuwe bezitters van Rodemachern vertoon den de „vice d'ingratitude", en volgden de lijn van Gerard. Met name bewerkten ze in Frankrijk de vrijlating van Karel van Egmond,

³⁸⁴ Tadama, Geschiedenis, p.144.

dien ze op de Gelderse troon brachten, een troon, toekomend aan Maximiliaan en diens zoon Philips de Schone. Als straf op deze felonie verklaarden Romeins koning Maximiliaan en zijn zoon aartshertog Philips al wat Vincent en Bernard bezaten „en tous nos pays et seigneuries” verbeurd, en verleenden, onherroepelijk en voor immer, aan markgraaf Christoffel van Baden, Bourgondisch stadhouder van Luxemburg, de plaatsen, landen en heerlijkheden van Rodemachern, Boullay etc. „et généralement toutes les terres, seigneuries rentes et revenus et autres biens quelconques, estans en nos dits pays de Luxembourg et Chiny, et que d’iceux pays meuvent, soit en souveraineté, fief, ressort ou autrement appartenant aux dits Vincent et Bernard”. De markgraaf en diens opvolgers werd opgelegd, de lenen voor de hertog van Luxemburg, van wie de heerlijkheden van ouds afhingen „en toute souveraineté, hauteur, fief et ressort” te verheffen. Deze verbeurdverklaring en uitgifte aan Baden geschiedde op 15 november 1492;^{364a} in 1494 werd de verlening aan Baden door Maximiliaan bevestigd. De markgraaf en diens afstammelingen bleven tot aan de Franse revolutie heren van Rodemachern. Uit de gehele gebruikte terminologie lijkt me te volgen, dat Rodemachern in 1492 werd gezien als een Luxemburgse heerlijkheid, in leen-, én in staatsrechtelijk opzicht. Ook de haardstedentelling van 1501 rekent Rodemachern tot het hertogdom,³⁶⁵ evenals de uitgebreide literatuur, die zich bezig houdt met de lotgevallen der heerlijkheid in de 17de en 18de eeuw.³⁶⁶

De graaf van Neuenaar (Nieuwenaar) komt in deze gebeurtenissen

^{364a} Oorkonde dd. 15 nov. 1492 bij Würth-Paquet, Table chronologique, nr. 656, in PSHL 35 (1881). Over de rol van Vincent van Meurs bij de terugkomst van Karel van Egmond: Struick, Gelre en Habsburg, p.21-23. Over de belening van Christoffel van Baden vgl. Schannat, Eiflia Illustrata I, 1, p.383/4. Uit het vermelde door Spener, Historia Insignium, p.386 — (Lib. II, Cap. IV. Marchiones Badenses) blijkt overigens, dat deze „schenking” meer een verpanding door Maximiliaan was met het oog op de grote voorschotten, die de markgraaf uit eigen zak verricht had voor de Bourgondiër. Het pand werd nimmer gelost.

³⁶⁵ Majerus, Histoire du Droit, p.147/8. Majerus zelf (p.147, p.149, p.439) beschouwt de heerlijkheid als een deel van Luxemburg.

³⁶⁶ Zie bv. van Volxem, Die Ardennen, p.73,99,187; A. Sprunck, Du roi Charles II d’Espagne à l’empereur Charles VI, deel I, in: PSHL 78 (1960), 7-344, bijz. p.263-267. De jure werd Frankrijk eerst in 1769 soeverein in Rodemachern. Franse troepen lagen er vanaf 1667. Schoos, Le développement, p.179, plaatst op zijn kaart van Luxemburg in de dertiende eeuw Rodemachern reeds binnen het graafschap Luxemburg.

iets later voor. We moeten dan eerst weten, dat graaf Vincent van Meurs het graafschap Meurs, na het verlies van Rodemachern, niet zelf hield: in 1493 deed de graaf daarvan afstand ten behoeve van de echtgenoot van zijn kleindochter Margareta, graaf Willem van Wied.³⁶⁷ Uit dit huwelijk werd één (erf)dochter geboren: Anna van Wied. Zij verlooft zich in 1518³⁶⁸ met graaf Willem van Nieuwenaar (Neueenaar), en in de toen opgemaakte huwelijksvoorwaarden zegde de schoonvader, Willem van Wied toe, dat de bruidegom, Willem van Nieuwenaar, nadien de heerlijkheid Rodemachern en het graafschap Meurs zou verkrijgen. In 1519 stond Willem van Wied de heerlijkheid Rodemachern al in volle eigendom aan Nieuwenaar af.³⁶⁹ Gezien de maatregelen in 1492 en 1494 door de Romeins koning getroffen, lijkt mij bedoelde „volle eigendom” van Rodemachern enigszins eufemistisch; wellicht bestond zij slechts uit de aanspraken, die Willem van Nieuwenaar voor het RKG op de verloren heerlijkheid maakte.

Die situatie veranderde door de overeenkomst, 13 mei 1516 gesloten tussen (gekozen) Keizer Maximiliaan en de graaf van Wied met diens dochter Anna: overeengekomen werd, dat beide laatstgenoemden zich weer in het bezit mochten stellen van „die berurten graffschafften, herrschafften, sloss, stet und gueter, sovil der grave Vincentz und grave Bernhart von Moerss ingehabt und verlassen haben”, onder het beding echter, dat Maximiliaan voor het huis Bourgondië voorbehield in alles een „gleich und gemain teil”.³⁷⁰

Ik kreeg de indruk, dat Rodemachern mede in deze schikking was begrepen, met andere woorden dat aan de markgraaf van Baden de schenking van 1492 weer werd ontfutseld. Willem van Nieuwenaar vroeg immers aan de hertog van Gelre, hem een „vidimus” van voorafmelde overeenkomst te zenden (7 juni 1536), toen hij door de koningin-landvoogdes Maria werd bemoeilijkt en gehinderd in het bezit van

³⁶⁷ Pompen, Jacob I, p.130.

³⁶⁸ Henrichs, Geschichte Moers, p.125.

³⁶⁹ Henrichs, Geschichte Moers, p.125.

³⁷⁰ U&A I, nr. 120 (regest); Lacomblet, Urkundenbuch IV, nr. 508, met foutieve datum, nl. 1515. Bernhart van Meurs was de vooroverleden broeder van Anna's moeder Margareta. Maximiliaan zag tevens af van het vruchtgebruik over zijn onverdeelde helft in de Meurse goederen, zodat hij slechts de halve blote eigendom behield.

Rodemachern.³⁷¹ Wellicht ligt deze quaestie ten grondslag aan de door Christoffel voor het RKG gebrachte controverse met de graaf van Nieuwenaar. Graaf Vincent van Meurs was op 23 april 1493 door Keizer Frederik III in de rijksban gedaan³⁷² en in 1494 door Maximiliaan voor het koninklijk kamergerecht gedaagd wegens o.a. ongeoorloofde vervreemding van het rijksleen Meurs³⁷³ en dat soort maatregelen kon de Keizer in 1516 weer ongedaan maken; de confiscatie van 1492 was echter gevolgd door heruitgifte der lenen aan de markgraaf, buiten deze om kon over Rodemachern niet beschikt worden. Dat de markgraaf dit conflict voor het RKG bracht lijkt mij geheel volgens de regel: zowel in het geval dat Rodemachern een Luxemburgse, als indien het een VRH was, was het RKG bevoegd.

Dat we Rodemachern tot de Bourgondische kreits van 1548 mogen rekenen, wil ik gaarne verdedigen. De toestand voor 1548 is minder duidelijk: vooreerst met het oog op de onzekerheden inzake Luxemburgs indeling,³⁷⁴ ten tweede ook gezien de tegenstrijdige gegevens betreffende Rodemachern zelf. Naast de reeds aangehaalde aanwijzingen die op Luxemburgse souvereiniteit duiden³⁷⁵ zijn er de eerder opgesomde rijksmatrikels, welke een VRH veronderstellen. Nu de Wormser matrikel vermeldt „Der von Mörss mit der Herschaft Rodemach”³⁷⁶ zou ik dat VRH-karakter niet te zwaar willen accentueren: sedert 1492 was de Bourgondische goeverneur van Luxemburg de heer van Rodemachern, de vermelding van Meurs met deze heerlijkheid in de matrikel zou wel eens een listigheid van Christoffels tegenstanders geweest kunnen zijn. Toen het RKG werd opgericht, was Rodemachern al in het Bourgondisch gebiedscomplex opgenomen.

Schleiden. De heren van Schleiden waren door leenbanden met meerdere naburige dynasten en landsheren verbonden. Zo werd Koenraad

³⁷¹ Nijhoff, Gedenkwaardigheden VI, nr. 1841, p.1102.

³⁷² U&A I, nr. 11.

³⁷³ U&A I, nr. 35.

³⁷⁴ Zie noot 119a in afd. 2 van dit hoofdstuk.

³⁷⁵ Waarbij te voegen Spener, Historia Insignium, p.386: „hae ditiones Lucemburgicae & Spanheimicae”, en Hubner, Genealogische Tabellen I, tafel 230 (inz. Christoforus I van Baden) „... bequam .. Rodemachern en andere Heerlijkheden meer in het Luxemburgsche gelegen”.

³⁷⁶ Zeumer, Quellensammlung II, p.316.

van Schleiden in 1270 vazal van Hendrik de Blonde van Luxemburg, ik meen uitsluitend voor de burcht en het kasteleinschap van Schleiden. In 1343 werden in ieder geval het slot met de voorburcht en het bijbehorend dal aan de Luxemburgse leenheerschappij onderworpen. Omstreeks dezelfde tijd echter wist de heer van Schleiden tegen betaling van 1000 mark onmiddellijke leenman van Keizer en Rijk te worden; deze rechten van het Rijk gingen vóór die van de Luxemburger. Deze had meer concurrentie: in 1360 werd het slot Schleiden tot open huis van de gravin van Gulik gemaakt. De veertiende eeuw bracht voorts nog vazalliteit van Frankrijk, de vijftiende leenroerigheid aan Bourgondië en Vianden.³⁷⁷ Opgemerkt zij daarbij, dat Vianden zelf leen van Luxemburg was.

Rond 1445 kwamen alle bezittingen van het huis Schleiden aan Diederik III van Manderscheid³⁷⁸; bij de Manderscheidse erfdeling van 1488 vielen ze toe aan de linie Manderscheid-Schleiden.³⁷⁹ Bij de behandeling van Manderscheid ontmoetten we reeds Diederik IV van Manderscheid, die in 1546 de leenbanden met Luxemburg hernieuwde, en in 1548 door Karel V als exempt van de rijkslasten werd beschouwd. Werden zo al de heerlijkheden van Diederik bij Luxemburg ingelijfd?

Ik meen, dat de Van der Mark's, die na het uitsterven van het huis Manderscheid-Schleiden in 1593 in het bezit van Schleiden kwamen³⁸⁰ geruime tijd een onafhankelijke positie wisten te bewaren. In 1602 werd de heerlijkheid tot rijksgraafschap verheven³⁸¹; kort daarna ontstonden de eerste conflicten met Luxemburg inzake de (vermeende) Luxemburgse soevereiniteit over Schleiden. De Keizer (Ferdinand II, in 1626) en de Rijksdag (van Regensburg, in 1641) bemoeiden zich met deze zaak, die niet definitief werd beslist. Hangende deze oneigheden registreerde ik vooreerst in 1652 een penaalmandaat van het

³⁷⁷ Zie Neu, *Schleidens Kampf*, en Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.658 en p.1015-1022.

³⁷⁸ Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.1021.

³⁷⁹ Fabricius, *Erläuterungen*, p.347-348.

³⁸⁰ Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.530 en p.810-811. Ibid. p.1022: tot 1773 bleef Schleiden aan de Van der Mark's om daarna tot de Franse Revolutie bezit van de hertogen van Aremberg te worden.

³⁸¹ Neu, *Schleidens Kampf*. Vgl. Fabricius, *Erläuterungen*, p.348: ROM in 16de eeuw.

RKG, waarin aan een zekere Gerhard May verboden werd, in Luxemburg te appelleren tegen een in Schleiden gewezen vonnis³⁸² en vervolgens de opname van de graaf Van der Mark in het Nedersaksisch-Westfaals rijksgravencollege (wegens Schleiden, Kerpen en Saffenburg), toen dat college in 1653 werd opgericht.³⁸³ Saffenburg (misschien eveneens Kerpen) was een niet „eingekreist” territorium met rijksstandschap,³⁸⁴ maar mij is niet duidelijk, of Schleiden wél lid was van de Westfaalse kreits. De graven schijnen de kreits-muntverordeningen gepubliceerd te hebben in hun territoire.³⁸² Volgens Fabricius³⁸³ verloor Schleiden zijn stem op de kreitsdag tengevolge van een Bourgondisch protest tegen de opname in het rijksgravencollege, en werd eerst in 1720 de toegang tot de „curiat” stem hersteld. Worden zo niet gravencollege en kreitsdag door elkaar gehaald?³⁸⁵

Tijdens de onderhandelingen over de Vrede van Utrecht (1713) trachtte de graaf Van der Mark de ROM-heid en het Westfaals-kreitslidmaatschap van Schleiden bevestigd te krijgen. Dat gelukte hem: het graafschap werd in 1713 in de Westfaalse kreits (her?)opgenomen en op de kreitsmatrikel geplaatst. Er werden ook kreitstroepen in Schleiden gelegd.³⁸⁶

Zoals voor enige andere vrije rijksheerlijkheden en rijksgraafschappen het geval was, verging het na afloop van de Spaanse successieoorlog ook Schleiden: het samenvallen in één persoon van Keizerschap en heerschappij over de Nederlanden was voor de ROM-aspiraties van het graafschap noodlottig. In 1716 liet Karel VI als hertog van Luxemburg de kreitstroepen uit Schleiden verjagen,³⁸⁶ en de Keizer handhaafde zich daarna als soeverein. De rijksgraven hadden hun steunpunt in het Rijk verloren. Een uitspraak van het Vicariaatshofgerecht te Augsburg

³⁸² Neu, *Schleidens Kampf*.

³⁸³ Fabricius, *Erläuterungen*, p.629.

³⁸⁴ Fabricius, *Erläuterungen*, p.503-504.

³⁸⁵ Vgl. Kesting, *Geschichte*, p.191: reeds in 1711 trad Schleiden als lid van het gravencollege op. De Chestret, *Histoire de la Marck*, p.226-7, meent dat Ernst, graaf Van der Mark en van Schleiden, heer van Lummen (geb. 1590, †1654) die in 1653 kamerheer van Keizer Ferdinand III werd, wist te verkrijgen, dat Schleiden tot graafschap werd verheven, hijzelf officieel als „graaf van Schleiden” werd betiteld, en zo toegang kreeg tot het Westfaals gravencollege en de kreitsdag.

³⁸⁶ Zie Neu, *Schleidens Kampf*, en de Chestret, *Histoire de la Marck*, p.237. Volgens de Chestret kwamen de kreitstroepen ten tonele na de verdragen van Rastadt en Baden.

herstelde weliswaar, toen Karel VI in 1740 was overleden, de ROM-heid en het Westfaals-kreitslidmaatschap,³⁸² doch deze weelde duurde niet langer dan enige jaren. Onder Keizer Frans I (1745-1765) en diens gade Maria-Theresia werd het Luxemburgs gezag definitief gevestigd: Schleiden werd een „terre franche” van Luxemburg.³⁸⁷ De rechten op Rijksdaglidmaatschap etc. waren tot schimmen teruggebracht.³⁸⁸ De VRH (later rijksgraafschap) Schleiden, die ik vóór en na 1548 als lid van de Westfaalse kreits zou willen beschouwen, heeft de ontbinding van het Rijk niet mogen beleven: in de 18de eeuw werd dit gebied deel van Luxemburg en de Bourgondische kreits.³⁸⁹ De archieven te Brussel en Düsseldorf zullen te zijner tijd ongetwijfeld meer licht op de lotgevallen van deze Eifelheerlijkheid gaan werpen.³⁹⁰

Sombreffe. Deze, in de huidige provincie Namen aan de weg Namen-Nivelles gelegen,³⁹³ heerlijkheid duikt in 1489 in de rijksbelastingen op,³⁹⁴ en komt ook voor op de Wormser matrikel van 1521. Daarna neemt de Bourgondische regering Sombreffe onder haar vleugels, en wel zo doeltreffend, dat in 1602 door de Reichspfennigmeister wordt gemeend, dat de heerlijkheid „in dem Burgundischen vertrag nominatim begriffen” was. Reeds in de veertiende eeuw (eerste helft) was het slot van Sombreffe met alle toebehoren een Brabants leen³⁹⁵ en Schannat voegt daaraan toe,³⁹⁶ dat de baronie Sombreffe een van de

³⁸⁷ Zo in 1750 de Luxemburgse Conseil provincial, zie nt. 340. Majerus, *Histoire du Droit*, p.149,599; Margue, *Die Eifel*, p.110; Hansen, *Carte historique*, doen evenzo, mede voor de 16de eeuw.

³⁸⁸ Zeumer, *Quellensammlung II*, p.554: in 18de eeuw stem en zetel op de Rd.

³⁸⁹ Fabricius, *Erläuterungen*, p.225 noemt Schleiden ROM bezit, in 1806, van de hertogen van Aremberg, doch op p.629, nr. 39, betitelt hij het als nimmer uit het Luxemburgs landsheerlijk verband losgemaakte heerlijkheid.

³⁹⁰ De stukken inz. Schleiden vormen het grootste bestand (11 van de 19 nummers) van Hoofdstuk VI, par. 4 „Les autorités du Cercle de Westphalie” in de *Inventaire des archives de la Jointe des terres contestées*, door E. Hélin e.a. Een „Sammelbestand” inz. Schleiden berust op het staatsarchief te Dusseldorf: zie Oediger, *Die Bedeutung*.

³⁹³ E. de Seyn, *Dictionnaire Historique et Géographique des Communes Belges II* (Bruxelles, 1925), p.395/6.

³⁹⁴ Zie hoofdstuk III, afd. 2.

³⁹⁵ Galeslout, *Livre feudataires Jean III*, p.151. Op p.9, nt. 1, meldt Galeslout, dat er een leenregister van het (Brabants) kwartier Sombreffe bestond.

³⁹⁶ *Eifflia Illustrata II*, 2, p.287. Er zouden twintig lenen deel hebben uitgemaakt van de leenhof van Sombreffe. Eén daarvan bij Galeslout, als nt. 395, p.8/9.

aanzienlijkste van Brabant was. Het lijkt mij toe, dat de verschijning van Sombreffe op de matrikels van het Rijk ongerechtvaardigd is geweest, omdat de heerlijkheid reeds vroegtijdig deel van Brabant ging uitmaken. De schepenbank van Sombreffe wordt door R. Byl³⁹⁷ dan ook tot de 15de eeuwse Brabantse schepenbanken gerekend, zij het, dat in 1404 Keulen het hoofdgerecht van de schepenbank geweest schijnt te zijn. Terecht lijkt mij de landvoogdes te Brussel in 1549 Sombreffe voor Brabant geclaimd te hebben;³⁹⁸ de baronie behoorde tot de „oude” en de „nieuwe” Bourgondische kreitsen.

Thorn. Dit geestelijk vorstendom komt in Hoofdstuk V ter sprake.

Virneburg. Volgens Schannat³⁹⁹ kwam er in 1093 reeds een „comes de Virneburg” voor, en droegen de gebroeders Godfried en Frederik, graven van Virneburg, in 1187 het slot, graafschap en verder toebehooren van Virneburg, hun vrij allodiaal bezit, in leen op aan de Trierse keurvorst-aartsbisschop. In 1270 werd de graaf van Virneburg ook Luxemburgs leenman.⁴⁰⁰ Door huwelijk kwamen de graven van Virneburg in het bezit van Kronenburg en Neuerburg in 1446⁴⁰¹ en van Sombreffe in 1447.⁴⁰² Graaf Cuno van Virneburg, de laatste mannelijke telg van zijn geslacht, verkocht Sombreffe in 1543 aan Elisabeth van Culemborg; door deze werd Sombreffe ten huwelijk aangebracht aan Anton van Lalaing, graaf van Hoogstraten, heer van Montigny.⁴⁰³ Graaf Cuno overleed in 1545, en graaf Diederik IV van Manderscheid-Schleiden maakte aanspraak op Virneburg. Zo kwamen Virneburg, Kronenburg en Neuerburg aan het huis Manderscheid-Schleiden,⁴⁰⁴ doch niet zonder een gevoelige aderlating ten behoeve van de

³⁹⁷ Les juridictions scabinales, p.298 jo p.244-247.

³⁹⁸ U&A II, nr. 458.

³⁹⁹ Eifflia Illustrata I, 2, p.1032.

⁴⁰⁰ Schannat, Eifflia Illustrata I, 2, p.1038. In Galesloot, Livre feudataires Jean III komt „Ropertus comes de Vernenborgh” als leenman van Brabant voor (voor de „curia de Sporssenheim in terra de Vernemborgh”),

⁴⁰¹ Schannat, Eifflia Illustrata I, 2, p.678.

⁴⁰² Schannat, Eifflia Illustrata I, 2, p.1049.

⁴⁰³ Als nt. 402, p.1052. Volgens Baelde, De Collaterale Raden, p.271, overleed Antoon van Lalaing, heer (sedert juni 1518 graaf) van Hoogstraten op 2 april 1540.

⁴⁰⁴ Als nt. 402, p.679, p.1053,1055.

Trierse leenheer. Deze kwam nl. met graaf Diederik V van Manderscheid-Schleiden overeen in 1554, dat Diederik in erfleen het slot en graafschap Virneburg met de volledige landsheerlijkheid, zou ontvangen, maar dat belangrijke lenen, die graaf Cuno en gedeeltelijk ook nog graaf Diederik IV na hem, hadden gehouden van Trier ofwel onmiddellijk waren ingetrokken, ofwel tot manlijke lenen zouden worden omgevormd. Zo kwam slechts een klein gedeelte van het oorspronkelijke graafschap aan Manderscheid-Schleiden. Na het uitsterven van dat huis in 1593 slokte het Trierse aartsstift nog weer enige brokken van Virneburg op.⁴⁰⁵ Het restant van Virneburg kwam aan het huis van de graven (later vorsten) van Löwenstein-Wertheim.⁴⁰⁶ De keurvorst had voorts in 1554 afgedwongen, dat de onderdanen van het graafschap Virneburg in geval van rechtsweigering of -vertraging, of terzake van appel tegen vonnissen in civiele zaken, waarvan het belang 400 goudgulden of meer beliep, louter en alleen bij het hofgerecht van de Trierse keurvorst konden appelleren, provoceren, suppliceren en recurreren. Wellicht geschiedde een en ander voordien bij het RKG.⁴⁰⁷

Ondanks voorschreven bezitsverlies, en ondanks de nauwe koppeling in *processualibus* aan Trier, bleef Virneburg op papier een souverain graafschap. Zoals reeds aangestipt, kwam Virneburg vanaf 1422 op de rijksmatrikel voor, en wel als lid van de Westfaalse kreits. Bourgondië onderneemt rond 1548 en daarna wel pogingen, het graafschap, waarvan de bezitter immers uit hoofde van Manderscheid en Schleiden, Luxemburgs vazal was, in de Bourgondische kreits te trekken, doch deze werden niet met succes bekroond.⁴⁰⁸ Ook Keurtrier nam de rechten en verplichtingen van Virneburg ten opzichte van het Rijk niet over;⁴⁰⁹ en het graafschap handhaaft zich als lid van het Nedersaksisch-Westfaals gravencollege⁴¹⁰ en als lid van de Nederrijns-Westfaalse kreits.⁴¹¹ Mij lijkt, dat Virneburg voor en na 1548 als lid van de

⁴⁰⁵ Fabricius, *Erläuterungen*, p.212.

⁴⁰⁶ Fabricius, *Erläuterungen*, p.378/9.

⁴⁰⁷ Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.1055. Vgl. Fabricius, *Erläuterungen*, p.378.

⁴⁰⁸ Uit U&A II, nr. 621, dd. 1570, blijkt dat Bourgondië Virneburg eximeerde, doch dat de keurvorst van de Palts dat ook deed.

⁴⁰⁹ Fabricius, *Erläuterungen*, p.627, nr. 28; Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.1056.

⁴¹⁰ Kesting: *Geschichte*, p.206: na 1653 toegetreden.

⁴¹¹ Fabricius, *Erläuterungen*, p.626-627; Schannat, *Eiflia Illustrata* I, 2, p.1064.

Westfaals kreits dient te worden aangemerkt.⁴¹² Nominatim kwam de heerlijkheid voor in de kreitsomschrijving van 1500 (Regimentsordnung van Maximiliaan I).⁴¹³ Wellicht bereikte de Bourgondische invloed zijn hoogtepunt in de 16de eeuw, en werd hij daarna door de Trierse verdrongen.⁴¹⁴

Weert, Wessem, Wittem zullen in Hoofdstuk V ter sprake komen.

AFDELING 4: CONCLUSIE OMTRENT DE SAMENSTELLING VAN DE BOURGONDISCHE KREITS IN 1548

Nu wij hiervoor hebben nagegaan op welke wijze zich de heerlijkheden etc. tot het Rijk verhielden waarvan de vermelding in de rijksmatrikels een „begin van bewijs van „kleine” landsheerlijkheid”⁴¹⁵ zou kunnen betekenen, en nu tevens aldaar dezelfde verhouding is onderzocht, voorzover deze betreft die vorsten, graven, heren etc., welke in 1549 door de advocaat van landvoogdes Maria onder het Augsburgs verdrag begrepen geacht werden,⁴¹⁶ kunnen wij een poging wagen, de in afd. 2 van dit hoofdstuk gestelde vraag te beantwoorden, te weten: „welke waren de, middellijk of onmiddellijk, tot de in het verdrag van Augsburg met name genoemde Niedererblande behorende, of daarin ingelijfde, vorstendommen, prelaturen etc.?” Welke gebieden waren met Lotharingen, Brabant, Limburg, Luxemburg, Gelre, Vlaanderen, Artesië, Bourgondië, Henegouwen, Holland, Zeeland, Namen, Zutphen, het Markgraafschap, Friesland, Utrecht, Overijsel, Groningen, Valken-

⁴¹² Het graafschap staat onder de Keurrijnse kreits op de *MATRICULA IMPERII* bij Struven, *Corpus iuris publici*, p.885/6 (anno 1726). In 1685 zou de (verminderde) aanslag voor Virneburg met die van graaf Albrecht von Löwenstein-Wertheim gecombineerd zijn. Bourgondië eximeerde het graafschap, hoewel Keurtrier grote delen daarvan had „ingezogen”.

⁴¹³ Zie hoofdstuk III, afd. 2.

⁴¹⁴ Majerus, *Histoire du Droit*, p.149, noemt Virneburg in de 16de eeuw een Luxemburgse heerlijkheid. Het graafschap werd in het *Reichsdeputationshauptschluss* van 1803 (Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 212, zie p.514, nr. 14) genoemd, derhalve als staatsrechtelijk ROM beschouwd. Niessen, *Die Landesherrschaften*, vindt de Trierse invloed zo groot, dat hij „von Unabhängigkeit kaum mehr reden kann”.

⁴¹⁵ Zie afd. 2 van dit hoofdstuk.

⁴¹⁶ Zie U&A II, nr. 458.

burg, Dalhem, Salins, Mechelen en Maastricht aan de RKG-jurisdictie onttrokken?

Als delen van het hertogdom Brabant lijken mij zowel tot de „oude” Bourgondische kreits van 1512, als tot de „nieuwe” van 1548 behoord te hebben: Bergen op Zoom, Walhain-Saint-Paul, Breda en Sombreffe.

Met Luxemburg behoorden voor 1548 tot de Westfaalse, daarna tot de Bourgondische kreits Rodemachern en Neuerburg, delen van het hertogdom. Tot de „nieuwe” Bourgondische kreits zouden dan Manderscheid en Kronenburg gerekend kunnen worden, waarvan twijfelachtig is, of ze voor 1548 ROM of Luxemburgse heerlijkheden waren.

Schleiden en Virneburg waren m.i. Westfaals voor en na 1548, vanaf 1500.^{416a} Ditzelfde geldt ook voor Ameland en Lingen, zij het, dat Lingen wellicht van 1551 tot 1578 als Habsburgs huisgoed in feite bij de Bourgondische landen kan worden geteld.

Het hertogdom Gelre, het graafschap Zutphen en de temporaliteit van Utrecht werden eerst in 1548 uit de Westfaalse kreits gelicht, en in de Bourgondische, nieuwe stijl, geplaatst. Zo ook dus Nijmegen, Kampen, Deventer en Zwolle. Batenburg, Bergh, Bronkhorst, en de Bylandt waren, of wij deze heerlijkheden voor 1548 nog als rijksonmiddellijk, of reeds als deel van Gelre, beschouwen, in ieder geval leden, of: gedeelten van een lid, van de Westfaalse kreits.

Culemborg houd ik niet voor rijksonmiddellijk. Daar de heerlijkheid tussen Gelre en Holland balanceerde, zou ik vóór 1548 geen kreitsindeling willen geven. Augsburg loste de problemen op: met Gelre en Holland mogen wij Culemborg in de Bourgondische kreits situeren. Ysselstein daarentegen was deel van het graafschap Holland voor en na 1548, derhalve Bourgondische kreits-ingezetene vanaf 1512.

Egmond was (op papier) zonder twijfel rijksonmiddellijk, doch de facto even ongetwijfeld onder het Augsburgs verdrag begrepen. Daarvóór is de kreitsindeling mij niet duidelijk, daar zij afhangt van het antwoord op de vraag: bevatte de „oude” Bourgondische kreits van 1512 ook niet-Bourgondische elementen?

^{416a} Schleiden verloor de rijksonmiddellijkheid zeer zeker in de achttiende eeuw; van lid van de Westfaalse kreits werd het toen tot „terre franche” van Luxemburg, en dus tot deel van de Bourgondische kreits. Vgl. Neu, *Schleidens Kampf*. Of we voor Virneburg van soevereiniteitsverlies mogen spreken (ten gunste van de keurvorst van Trier), zou ik niet willen beslissen. Niessen, *Die Landesherrschaften*, ziet Virneburg als nauwelijks nog ROM.

Voor de abdij Echternach bracht 1548 de caesuur: van Westfaals-rijksommiddellijk tot Bourgondisch-Luxemburgs.⁴¹⁷

Kriechingen en Reifferscheid schijnen mij „displaced persons” toe; beide wil ik de Westfaalse, noch de Bourgondische kreits toerekenen, vóór noch na 1548.

Nu wij aldus de omvang van het gebied nader hebben vastgesteld, hetwelk door het privilege de non evocando et de non appellando van 1548 (want zo is het Augsburgs verdrag ook te betitelen) werd bestreken, kunnen we in de volgende bladzijden, met name in Hoofdstuk V, deze bevindingen toetsen aan de gegevens die de archieven, met name de RKG-dossiers ons fourneren. Hoe hield de praktijk zich aan de in Hoofdstuk III geformuleerde theorie?

Bij de analyse van de procesdossiers zullen ook behandeld worden Horn, Thorn, Weert, Wessem en Wittem. Over deze heerlijkheden valt, meen ik, meer te verhalen aan de hand van de RKG-stukken, dan met behulp van de U&A.

⁴¹⁷ Zie Viglius' zegekreet hiervoor s.v. Echternach.

HOOFDSTUK IV

WELKE RECHTSPRAAK TE VERWACHTEN IS, EN WAAR DE DOSSIERS TE VINDEN ZIJN

AFDELING 1: RKG-COMPETENTIE VOLGENS DE RKG

Als inleiding op de behandeling in Hoofdstuk V van de aangetroffen, per gebied geordende, RKG-dossiers geef ik eerst een overzicht van de RKG-competentie, zoals de RKG's deze omschreven en beperkten.

Centraal staat in deze materie par. 16 van de RKG 1495 (herhaald in de RKG 1555, dl. II, Titel 1, par. 2), aanvangende „Item das Camergericht sol in der ersten Instantz oder Rechtvertigung auf niemands Clag oder Ansuchen Ladung erkennen oder geben gegen den jhenen, die Unser Koniglichen oder Kaiserlichen Majestät und dem Reich nit on Mittel underworffen sein und doch sonst iren ordentlichen Richter haben; es wär dann Sach, das er vor denselben ordentlichen undern Gerichten Recht ersucht, und kondtlich versagt oder mit Geverd verzigen wäre”. De sanctie op dit verbod was nietigheid; het behelsde een algemeen privilege de non evocando ten opzichte van niet-ROM-personen, uitgezonderd in geval van rechtsweigeren en -vertraging. In deze laatste gevallen mocht de rechtzoekende zich eerst om rechtshulp tot „das nechste Ober Gericht, Obrigkeit oder Herrschafft” wenden, en zo dat niet hielp de zaak bij het RKG aanbrengen (zie titel 26, par. 1, van dl. II, RKG 1555). In principe was het RKG derhalve niet bevoegd, in eerste aanleg kennis te nemen van procedures, gericht tegen niet-ROM gedaagden. ROM waren de personen die toegang tot de Rd (rijksstandschap) bezaten, plus die leden van de rijksadel, die wel rechtstreeks onder de Keizer stonden, gelijk de rijksridders, maar niet op de Rd kwamen. Ook de niet-regerende „ebenbürtige” familieleden van de landsheerlijke huizen golden als ROM.¹

¹ Schröder, Lehrbuch, p.930 nt. 1.

Naast deze adellijke ROM-groep was er een burgerlijke: de RKG-familie, beschreven in Afdeling 2 van Hoofdstuk I, en de pendant daarvan, de RHR met zijn toebehoren. Als derde groep ROM kunnen we de rijkssteden aanmerken. „Jeder, der keinen anderen Herrn als den Kaiser über sich hatte, war dem Reich unmittelbar unterworfen”.² Mogen we stellen, dat het RKG wel bevoegd was, in eerste instantie procedures tegen ROM-gedaagden te behandelen? Het antwoord moet ontkennend luiden: in zeer vele gevallen was de eiser verplicht, indien hij een ROM-persoon wilde aangrijpen, deze eerst te dagen voor een zgn. „Austrägalinstanz” of scheidsgerecht. Naast de contractuele en testamentaire scheidsgerechten treffen we de wettelijk-verplichte aan, welke eenieder moest inschakelen, als hij een keurvorst, vorst (of daarmee gelijkgesteld, zoals rijksprelaten en tot de vorstenstand verheven rijksgraven) en hun familieleden wilde aanspreken. Op de samenstelling van zo’n scheidsgerecht waren van invloed de stand van eiser en verweerder; verplicht was het ook als rijksgraven of VRH elkander wilden aanspreken, niet echter indien een middellijk rijksonderdaan een rijksgraaf of VRH besprong: RHR en RKG waren bevoegd, in eerste aanleg van zo’n klacht kennis te nemen. De vorsten genoten meer bescherming: iedere eiser, of hij nu niet-vorstelijk prelaat, rijksgraaf, VRH of niet-ROM was, diende de vorst eerst voor een scheidsgerecht te dagen. Het was voor de inwoners van een rijksgraafschap derhalve niet onverschillig, of hun graaf al of niet „gefürstet” werd.

Als een landsheer zijn eigen onderdanen wilde aanpakken, diende dat, volgens het RKG, voor een der rijksgerechten te geschieden. Inderdaad zijn talrijke procedures van dien aard bekend en bewaard.³ Het laatste „Reichsabschied” (1654) gaat er overigens van uit, dat in het omgekeerde geval („Unterthanen und Burgern wider ihre Obrigkeiten”) direct voor het RKG geprocedeerd kon worden.

In het algemeen kan men dus zeggen, dat men tegen niet-ROM in eerste aanleg voor de bevoegde plaatselijke rechter, tegen adellijke ROM voor het betreffende scheidsgerecht procedeerde. Het RKG functioneer-

² Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.46. Ik ontleende aan de p.46-97 van Sellert vele gegevens voor deze Afdeling.

³ Als nt. 2, p.57.

de steeds als beroepsinstantie, tenzij een privilege zich daartegen verzette.⁴

Tot zover de RKG-competentie *ratione personarum*. Thans een enkel woord over de bevoegdheid in verband met de aard van het geding (*ratione materiae*).

In principe was het RKG, evenals de RHR, bevoegd, als rechter in alle wereldlijke zaken op te treden. De RKGO 1555, dl. II, titel 7, maakte daarop een inbreuk, door den Keizer voor te behouden de procedures inzake van het Rijk in leen afhangelde vorstendommen, hertogdommen, graafschappen etc. De RHR interpreteerde deze bepaling zo ruim mogelijk, en eiste de rechtspraak over alle rijkslenen op, en zelfs over de rijksachterlenen. Het RKG klampte zich daartegenover vast aan de letter van de RKGO. Steeds trachtte de RHR zich als exclusief bevoegd in rijksleenzaken op te werpen, terwijl de juridische basis daarvoor tot aan het jaar 1806 ontbrak, uitgenomen de dubbelzinnige bepaling uit de RKGO. 1555.⁵ In deze machtsstrijd stond het RKG voor de standen, het RHR voor de Keizer.

De Rd van Augsburg, 1530, ontnam de rijksgerechten de appelrecht-spraak in strafzaken; de RKGO 1555, dl. II, tit. 28, par. 5 bevestigde dit. Tussen 1495 en 1530 mogen wij het RKG dus wel competent achten als appelcollege in strafzaken; na dat jaar stond appel slechts open „in peinlichen Sachen” als het college, waarvan een vonnis in beroep werd aangevallen, direct onder het RKG stond, en bovendien „unerfordert und unerhört, und also nichtiglich oder sonst wider natürliche Vernunft und Billigkeit . . . procedirt, gehandelt und geurtheilet” was. Rechtsweigerung of processuele onzorgvuldigheid gaven derhalve aanleiding tot de zgn. „Nullitätsklage”: het RKG kon het bestreden vonnis nietig verklaren, en de zaak naar de bevoegde rechter terugverwijzen.

Tegenover deze beperkte appel-jurisdictie in *criminalibus* stond, dat het RKG voor bepaalde delicten rechter in eerste instantie was krachtens

⁴ Aan Sellert, *Zuständigkeitsabgrenzung*, p.57-64 ontleen ik, dat de scheidsge-rechten gepasseerd konden worden (1) als verweerder weigerde, een scheidsge-recht samen te stellen (*protracta et denegata justitia austragali*) (2) in bezitsac-ties, waarbij beide partijen ROM waren (3) bij onrechtmatige panding en arrest, eveneens tussen twee ROM-partijen (4) procedures aangespannen door „*personae miserabiles*”, ook tegen niet-ROM tegenstanders (?betwist), dus tevens met voorbij-gaan van de „ordentliche” rechter.

⁵ Sellert, *Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung*, p.64-72.

de rijkswetten. Vooreerst was het college strafrechter voor zijn eigen „familia”.⁶ Vervolgens, en dat is een uiterst belangrijke categorie van strafzaken, waren RHR en RKG competent in geval van overtreding van de Landvrede van 1495 en de daarmee samenhangende Religievrede van 1555, zowel indien de overtreder ROM als wanneer hij niet-ROM was. Vóór 1495 was in landvredeszaken slechts de koning competent geweest; de straf was de rijksban, later ook een boete van 200 mark fijn goud.⁷ De RKG van 1495 verschaftte het RKG een concurrerende jurisdictie in deze; de RHR volgde de koninklijke rechtsmacht op. Dat gaf onvrede bij de overtreding van de — juridisch met de Landvrede gelijk-gestelde — Religievrede: de RHR was niet paritair bezet, gelijk het RKG. De Westfaalse vrede van 1648 beëindigde dit conflict, door de RHR in religiezaken door oud- en nieuwgelovigen bij helfte te doen bemannen.

Belangrijk was ook de competentie van RKG en RHR t.o.v. niet-ROM rijksonderdanen in procedures van de rijksfiscaal, dat wil zeggen die overtredingen van de rijkspolitiewetten, welke door de fiscaal ambts-halve vervolgd werden.⁸ Daar de „Reichspolizeiordnung” van 1577 o.a. Godslastering, vloeken, echtbreuk, woeker etc. verbood, ligt het voor de hand, dat RKG en RHR in deze materie vaak stootten op de rechtspraak van de landsheerlijke gerechten: de grens tussen criminele en politiezaken viel moeilijk te trekken. Slechts de „delicta laesae majestatis” kwamen de rijksgerechten onbetwist toe.

Hoe stond het met de criminele rechtspraak over de adellijke ROM? RHR en RKG waren gelijkelijk bevoegd inzake overtreding van land- en religievrede en van de politiewetgeving. Daarbuiten was in feite de RHR uitsluitend bevoegd als strafrechter over de ROM-personen; zo wilden het de Keizers.⁹

Beide colleges, RHR en RKG oefenden tenslotte de volontaire rechtspraak uit voor de rijksonmiddellijken: voogdbenoemingen, confirmatie van testamenten, contracten en boedelscheidingen, verlenen van venia

⁶ Als nt. 5, p.88-89.

⁷ Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.78.

⁸ Sellert, als nt. 7: rijkspolitiewetten waren: de Reichspolizeiordnung, vastgesteld in 1530, 1532, 1548, herzien in 1577, doch ook rijkswetten op het stuk van munt en tol, de Gouden Bulle, keizerlijke privileges, en (ongeschreven) het verbod van „delicta laesae majestatis”, nl. belediging van of aanvallen op de rijksgerechten zelve.

⁹ Sellert, Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.90-97.

aetatis, uitspreken van adoptie etc. Soms was de RHR daarin exclusief bevoegd, nl. wanneer het de „keizerlijke reservatrechten” betrof.¹⁰ Behandeling van de grens tussen RHR en RKG-competentie terzake van de vrijwillige rechtspraak laat ik achterwege.¹¹

AFDELING 2:

VINDPLAATSEN DER VERWERKTE DOSSIERS

Het wordt tijd, de inhoud van de vorige Afdeling samen te smelten met die van Afdeling 3 van Hoofdstuk I: wat leveren de dossiers in de diverse archieven op aan procedures, afkomstig van in en om de Nederlanden? Of, met andere woorden, laat ons trachten te komen tot:

a. de opstelling van een lijst van plaatsen, gelegen binnen de Nederlanden, en in welke plaatsen de gerechten gevestigd waren, van welke beslissingen — zij het „gradatim” — hoger beroep op het RKG plaatsvond;

b. de opstelling van een lijst van namen van rijksonmiddellijken, die binnen de „Nederlanden” domicilie hadden, en voor het RKG procedureerden, en laat ons dan „de Nederlanden” in niet al te enge zin uitleggen.¹² Die synthese volgt in Hoofdstuk V; voordat ik deze geef is 't echter nodig enigszins uit te weiden zowel over de aard van de geraadpleegde inventarissen en archivalia, als over de wording der archiefmassa's in juist deze bepaalde samenstelling. Beide onderwerpen zijn van invloed op de aard van de later te bieden opsomming. Daarom volgt nu per archiefbewaarplaats een korte toelichting waarvan de inhoud voor zich zelf moge spreken.

Frankfort. In deel I van Koser's Repertorium van de akten van het onverdeelbaar gedeelte der RKG-akten zijn 701 dossiers beschreven.

Opgemerkt zij vooreerst, dat Koser in dit repertorium niet beschreef de zgn. „Prozesse zwischen Souveränen”, mede te Frankfort aanwezig. Met hun inventarisatie is dr. Latzke doende.¹³ Koser bewerkte slechts

¹⁰ Dat gold ook voor de contentieuze rechtspraak op dit stuk.

¹¹ Uitvoerig daarover Sellert, als nt. 9, p.98-111.

¹² Contentieuze en volontaire rechtspraak onderscheid ik gemakshalve bij deze taakstelling niet.

¹³ Aders, *Gerichte des Alten Reiches II*, p.472.

de bundels, afkomstig uit gebieden, die van het Rijk zijn losgeraakt, en thans te Frankfort berusten.

Ongeveer 100 daarvan zijn voor de Nederlanden c.a. van belang. Koser heeft (zie zijn inleiding van xii p. op deel I) op het voetspoor van het 45-delige „General-repertorium” de processen alfabetisch geordend naar de naam van de eiser (processen in eerste instantie) c.q. appellant (beroepszaken), en bij de vrijwillige rechtspraak naar de naam van de schuldenaar, in bewaringgever van stukken, etc. In scherp contrast met het 45-delig repertorium besteedde hij grote zorg aan de schrijfwijze der eigennamen: hij volgde de eigenhandige ondertekening door partijen van de procureursvolmacht, of de oudst aanwezige processuele akte, zoals dagvaarding of zgn. appellationsinstrument.¹⁴ Het zgn. „Sachbetreff”, in het 45-delig register „Gegenstand des Streites” geheten, en in het Nederlands te omschrijven met „de juridische aard van de betwisting”,¹⁵ ontleende Koser eveneens aan dagvaarding en app. instrument, en kwam daarbij — is mijn indruk — vaak niet verder dan de opstellers van het 45-delig repertorium. De omschrijving is menigmaal woordelijk gelijklopend, en dan ook uiterst summier.

Koser vermeldt voorts bijzonderheden over de appelgang (ontleend aan app. instrument), en over de fasen van het RKG-proces-verloop (ontleend aan het „Spezial” protocol, aanwezig in bijna ieder dossier). Medegedeeld wordt telkens het jaar van aanhangig worden ener zaak voor een bepaalde gerechtelijke instantie, het jaar dat het appel geschiedt op de volgende instantie, c.q. het jaar van de laatste vermelding in het RKG-protocol, te weten het zgn. „Completum”¹⁶ en „Nur wo — übrigens in den seltensten Fällen — ein Endurteil oder Vergleich vorliegt . . .”, wordt dat mede vermeld. Belangrijk voor de vergelijking van Kosers gegevens met die, welke ons toekomen uit andere bronnen, is, dat bij ieder dossier tevens vermeld wordt het volgnummer (hetwelk

¹⁴ Notariële akte, waarin een procespartij verklaart tegen een vonnis in appel te gaan bij het RKG. De akte maakt deel uit van de procesbundel.

¹⁵ Aldus J. Th. de Smidt en Eg. I. Strubbe, op p. xxxii hunner inleiding op de „Chronologische Lijsten van de Geëxtendeerde Sententiën en Procesbundels (dossiers) berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen”, deel I, z.pl., 1966.

¹⁶ Volgens Koser: alle stukken zijn aan het RKG-archief (Leserei) teruggegeven. Ikzelf zou menen: de „Lesers” hebben het dossier gecompoteerd, om het de assessoren mogelijk te maken, te refereren.

voor iedere letter van het alfabet opnieuw bij 1 begint te tellen) van dat dossier in het grote 45-delige repertorium, bv. K 3123. Dit is nl. de enige methode om zonder tijdrovende vergelijking van eigennamen en plaatsnamen de gegevens van de verschillende gedrukte en handschriftelijke inventarissen tegenover elkander te stellen.¹⁷

Het nut van een dergelijke confrontatie moge ik met een enkel voorbeeld aantonen: als nr. 280 geeft Koser het dossier met het „moeder-nummer” K 785. Dit is toevallig een dossier waarin het „Spezial” protocol ontbreekt, en volgens Koser de akten onvolledig zijn. Hetzelfde dossier fungeert als nr. 2848 in na te noemen Luiks register II, zodat een vergelijking goed mogelijk is tussen de resultaten van Kosers methode en die van de vervaardigers van de handgeschreven registers, waarvan de Luikse uittreksels zijn. Volgens dit Luikse register nu betreft het hier een behandeling in hoger beroep van een geschil „Streit über ein Gut zu Montenailleur”, tussen Kempner, Gisbert, te „Montenailleur (Montenacken?)”, verweerder in eerste instantie, eiser in hoger beroep, en Wertemer, Sebastian, te Maastricht, eiser in eerste instantie, thans verweerder. Het proces zou in 1515 voor het RKG gebracht zijn, terwijl „Gericht erster Instanz” was de „Curia St Petri in villa Montenalliae sub dominio abbatis in Corby apud Trajectum Mosae”.

Koser leert ons echter, dat Gisbert Kempener te Montenaken en Sebastian Lertomber te Maastricht de partijen waren, dat de strijd ging over „Erbschaft eines Gutes und Hauses in Montenaken”, en dat de vorige instanties waren: 1. de „Curia St Petri in Montenaken”. 2. schout en schepenen van Vroenhoven. 3. schepengerecht te Aken. Het jaar van de behandeling te Aken is niet bekend. In 1515 werd het appel voor het RKG aanhangig gemaakt.

Niet alleen de eigen- en plaatsnamen zijn derhalve door Koser gecorrigeerd dienen te worden, doch ook de appelgang is door hem aangevuld. Dit laatste is belangrijk: nu de naam Aken gevallen is, weten wij, dat het „Montena(a)ken”, waar Kempener woonde, en het onroerend

¹⁷ Hiermee is gezegd, dat het verwijzen naar RKG-dossiers door het nummer van een plaatselijke inventaris aan te halen, niet aan te raden is. Vergelijk de gewoonte, de Maastrichtse dossiers met de zgn. „blauwe nummers” aan te duiden, zijnde de blauwe nummers louter de volgnummers van 1-259 van het „Special Repertorium”, dl. I. te Maastricht.

goed lag niet was Montenaken bij St. Truiden, naar welk Montenaken was genoemd een der kwartieren van het prinsbisdom Luik,¹⁸ maar het gelijknamige dorpje bij Maastricht, onderworpen aan het gerecht van de Vroenhof, en waar zich ook een laathof van de Noordfranse abdij Corbie bevond.¹⁹ Met andere woorden: het RKG oordeelde als op-
perste appelrechter over strijdvrage, die in eerste instantie voor laat-
hoven waren behandeld, terwijl zowel de koninklijke schepenstoel te
Aken, als het gerecht van de — enigszins raadselachtige — Vroenhof
als tussen-instanties optraden. Met Koser (in diens inleiding op dl. I)
kunnen wij dan terecht stellen „Ueberhaupt, allen diesen Prozessen
wohnt irgend etwas besonderes inne; sonst hatten sie schwerlich den
weiten und oft dornenvollen, stets aber äusserst kostspieligen Weg vor
das höchste weltliche Tribunal jener Zeiten gefunden”.

Zowel over Aken, als over de Vroenhof kom ik nog te spreken; ook
zal ik nog enige voorbeelden kunnen geven, van rechtszaken, voor laat-
hoven aangevangen, en voor c.q. door het RKG beëindigd. Misschien
„wohnte . . . etwas besonderes” soms meer in de personen van partijen,
dan in het proces zelf, zou men geneigd zijn op te merken als men ken-
nis neemt van dit soort mammoet-procedures.

Mogen wij het tot hier opgemerkte over Koser's werkwijze interpre-
teren als een verbetering van — en aanvulling op — de gegevens van
het 45-delige repertorium, het verdient dan echter vermelding, dat Ko-
ser in plaats van het kolommetje „Anzahl der einzelnen Volumina je-
der Processacte” in het grote register,²⁰ onder het hoofdje „INTUS” bij
ieder dossier alles heeft opgenomen, wat hen in de zgn. bij-akten ver-
meldenswaard leek. Hij onderscheidt deze bij-akten (nl. behorend bij
het „Spezial-protokoll”) in „Acta Prioria” en „Acta Cameralia”, dus
in: door gerechten in lagere instantie uitgeleverde stukken, en: door het
RKG uitgevaardigde/door het RKG ontvangen stukken. Zoals gezegd, al-
wat Koser vermeldenswaard voorkwam in deze stukken, is door hem
opgenomen onder „Intus”. Bij deze soms zeer uitvoerige bloemlezing

¹⁸ Vgl. Ruwet, Principauté de Liège, p.63-64.

¹⁹ Zie Hardenberg, Vroenhof, p.42/43; Loersch, bij Haagen, Geschichte Achens
I, p.356; Franquinet, Les appels, p.305.

²⁰ In deze kolom staat dan: I volumen camer., of: I volumen camer., I volumen
priora., en dergelijke weinigzeggende mededelingen.

uit de dossiers steekt mijns inziens de omschrijving van de „juridische aard van de betwisting” wel eens pover af.²¹

Maastricht. In hoofdstuk I, afd. 3 maakte ik enige opmerkingen over de in het RAM berustende RKG-dossiers en „Verzeichnisse”. Voor zover de in de handschriftelijke registers vermelde procesbundels in het RAM aanwezig waren, heb ik de gegevens uit die registers getoetst aan en aangevuld of verbeterd met de stukken uit de dossiers. Ik hoop in de nabije toekomst de aldus ontstane lijst afzonderlijk uit te geven, maak er hier slechts op attent, dat met name in Hoofdstuk V gegevens zullen worden benut, die slechts uit de procesbundels zijn af te leiden.

Luik. Volgens het artikel van W. Latzke over het archief van het RKG zijn bij de verdeling van 1847-1852 (zie Hoofdstuk I, afd. 3) 2883 dossiers aan België uitgeleverd, terwijl daarheen in 1948 nog eens 147 dossiers werden verzonden door het Staatsarchiv Düsseldorf. Van een tweede zending, zoals Maastricht die kreeg nadat het onverdeelbaar gedeelte reeds was gevormd, is hier kennelijk geen sprake geweest.

Ook bij de Luikse „zending” is door de Duitse afzenders omstreeks 1850 een register gevoegd, hetwelk een uittreksel is van het 45-delig register. Dit werk is verdeeld in:

I. Verzeichniss derjenigen Reichskammergerichtsacten, welche Parteien betreffen, die beide in jetzt zu dem Königreich Belgien gehörenden Landen ihren Wohnsitz hatten, von No 1 bis 2785.

II. Verzeichniss derjenigen Reichskammergerichts-Acten, welche jetzt Belgische Unterthanen oder ehemalige, jetzt als Belgische zu betrachtende Corporationen und Behörden entweder bloss als Kläger oder bloss als Beklagte betreffen. von No. 2786 bis 2886.

Beide „Verzeichnisse” zijn in één band gebonden; onmiddellijk na het titelblad van Verzeichniss II trof ik in het register aan een brief van 17 mei 1892 (in de Franse taal) van de „Archiviste Général du Royaume”, Ch. Piot, gericht aan de „Conservateur des Archives de l’Etat”, te

²¹ Zo geeft de Luikse inventaris als „Gegenstand des Streites” voor dossier S 6722 (Koser 585, Luiks 2406): „Haftung der Verklagten für die an dem von ihr erkauften Hause in Visé stehenden Hypothekarforderungen”. Koser trekt dit samen tot: Haftung für eine auf einem Hause ruhende Hypothek, das an Kl. verkauft wurde.

Luik, waarin Piot meedeelde, dat hij over de archieven van Wetzlar geen andere informatie kon verstrekken, dan vermeld in het proces-verbaal van overdracht, waarvan men te Luik copie had ontvangen. Ook een copie van dat proces-verbaal (in de Franse taal) opgemaakt te Wetzlar „dans le local des archives de la chambre impériale le 19 septembre 1856” bevindt zich in het register. Uit dit stuk blijkt, dat krachtens besluit van „la haute diète Germanique” dd. 29 mei 1856, Par. 178, die dossiers van het tot dan in het zgn. ondeelbaar deel van het RKG-archief bewaarde materiaal, die partijen betroffen, welke beiden in landen woonden, die het huidige (sc. 1856) koninkrijk België vormden, aan de koninklijke Belgische regering zouden worden uitgeleverd. Dit zou geschieden volgens de speciaal van die dossiers opgemaakte inventaris (nl. „Verzeichniss I”) uitgezonderd evenwel de nrs. 1192, 1970, 2318, 2322 en 2406; de uitlevering van deze 5 dossiers werd betwist.

Op 17 september 1856 hadden de heren Gachard, algemeen archivaris van het koninkrijk België, en van der Belen, directeur van de afdeling wetenschappen en schone kunsten van het ministerie van binnenlandse zaken, zich te Wetzlar vervoegd om de dossiers in ontvangst te nemen. Stuk voor stuk werden hun de dossiers aan de hand van de inventaris getoond en overhandigd, uitgenomen weer de vijf betwiste nummers, in totaal derhalve 2780 exemplaren. De overhandiging had plaats in het archief-lokaal, gesitueerd in de voormalige Franciscanenkloosterkerk. Gachard en van der Belen tekenden voor België, Hartwig, „registrateur des archives” voor de Duitse bond. Voorts tekende nog een „procureur du roi”, wiens naam ik niet ontcijferde.

Dit zijn dus de dossiers van „Verzeichniss I” geweest. Wat is er geschied met de 5 achtergehouden dossiers? De Luikse nummers 1192 (= J 57), 1970 (= P 1120) en 2406 (= S 6722) zijn terug te vinden in Kosers repertorium, resp. onder nrs. 248, 422 en 585. De nummers 2318 (= S 1880) en 2322 (= S 1884) komen in Kosers repertorium niet voor, en zijn dus kennelijk niet in het onverdeelbaar gedeelte van het RKG-archief gebleven.²²

Wat de in „Verzeichniss II” vermelde dossiers betreft (101 in getal), heb ik de stellige indruk gekregen, dat deze nimmer naar België zijn

²² Zij zijn vermoedelijk te Aken terecht gekomen.

verzonden. Twaalf der Luikse nummers berusten op het RAM: in register II, deel 1, aldaar zijn opgenomen de Luikse nummers, nl. 2786 (= A 262), 2787 (= A 263), 2820 (= G 517), 2839 (= H 5561), 2843 (= H 5757) en 2849 (= K 900), en in deel 2 van dat register de Luikse nummers 2805 (= C 792), 2806 (= C 793), 2828 (= G 2374), 2840 (= H 5621), 2841 (= H 5672) en 2871 (= R 2667). Een zeventigtal dossiers is door Koser beschreven, maakt derhalve deel uit van het Bundesarchiv te Frankfurt; negentien nummers van het Luikse „Verzeichniss II” kwam ik nergens tegen.

Terzijde moge ik opmerken, dat de zes eerstgenoemde op het RAM berustende processen daar als „Acten, welke Parteien betreffen die beide in jetzt zu dem Königreich der Niederlande gehörenden Landen ihren Wohnsitz hatten” te boek staan, doch in het Luikse register werden opgenomen, omdat één der partijen als Belgisch was te beschouwen.

Ik kom derhalve op een totaal van 2780 naar Luik gezonden dossiers in 1856; aansluiting bij het aantal van dr. Latzke (nl. 2883) zie ik niet.²³

Het Instituut voor Rechtsgeschiedenis der Rijksuniversiteit te Utrecht heeft laten vervaardigen een microfilm van beide Luikse Verzeichnisse; met gebruik van deze film zijn door middel van vergrote afdrukken foto-copieën van de registers in het leven geroepen, welke foto-copieën ik geruime tijd van voormeld Instituut te leen mocht ontvangen. Het is mij zodoende mogelijk geweest, de inhoud van het Luikse RKG-depot — voorzover deze uit beide Verzeichnisse kenbaar is — te analyseren, en met name met de resultaten dezer analyse de gegevens aan te vullen, welke ik uit Koser's register en uit na te melden Akense overzichten verkreeg.

Door middel van voormelde twee Verzeichnisse werd ik ingelicht over 2886 (min of meer) op België betrekking hebbende processen

²³ Wel is het zo, dat in het Luikse register 2 lijstjes zijn ingevoegd (nl. voor het titelblad van Verzeichniss I, en tussen de bladzijden, waarop de nummers 2821 t/m 2824 zijn beschreven), op welke lijstjes zeer summier zijn vermeld in totaal 74 dossiers. Boven het eerste lijstje is geschreven: „Pièces de procédures introduites devant la Chambre Impériale et non signalés dans cet inventaire”. Dit eerste lijstje bevat de nummers 2786 t/m 2796; het tweede gaat door met de nummers 2797 t/m 2859. Vermeld zijn alleen namen van partijen en jaartal, zodat deze lijstjes voor mijn analyse niet bruikbaar waren.

voor het RKG, waarvan er dus hoogstwaarschijnlijk slechts 2780 te Luik berusten. De in noot 23 op bladzijde 246 vermelde 74 „extra-dossiers” (was er toch, evenals te Maastricht een tweede zending geweest?) moest ik buiten beschouwing laten, daar noch het „moeder”-nummer, noch het onderwerp van de rechtsstrijd, noch de woonplaats van partijen, noch het karakter van het proces (nl. beroep of eerste instantie) op de betreffende lijstjes vermeld zijn. Ik vertrouw er op, dat deze 74 dossiers geen gegevens zullen opleveren, welke de door mij uit 2886 andere beschrijvingen getrokken conclusies ingrijpend wijzigen.

Vooreerst bleek mij dan uit de Luikse Verzechnisse, dat zich daarin zeer weinig gevallen van vrijwillige rechtspraak bevonden, nl. tussen de 10 en de 20 gevallen.²⁴ In zes gevallen „insinueren” de Luikse bisschoppen Gerardus van Groesbeek, Ernestus van Beieren, Josephus-Clemens van Beieren en Georgius II Ludovicus de Berghes diverse keizerlijke privileges aan het RKG,²⁵ éénmaal doet dat de „Consilium Ordinarium Leodii”,²⁶ éénmaal de abt van St-Truiden,²⁷ éénmaal de graven en baronnen van Rekem (inz. vier privileges „de non evocando et immunitate imperiali”)²⁸ en eenmaal een zekere Octavius Strada te Luik.²⁹ Het door deze laatste betekende privilege betrof het vloeibaar maken en zuiveren van „*mineralia ferrea aliaque metalla*”. Voorts is er ’n confirmatie van een schikking over de heerlijkheid Stein, gemaakt tussen de markies van Westerlo en baron van Kinsky³⁰ en de confirmatie van de testamenten van de graaf van Aremborg en zijn gade.³¹ Het allerlaatste nummer van het Luikse register, nl. 2886 (H 62 dd. 1788) tenslotte omvat een „*Relation über die Prüfung des Caspar Lorenz de Housse als Kaiserlicher Notar behufs Aufnahme desselben in die Reichsmatrikel*”.

Het is waarschijnlijk, dat zich, behalve deze 13 door mij gevonden

²⁴ Daar in sommige gevallen de omschrijving in de Verzechnisse niet geheel duidelijk is, is het onmogelijk exacte getallen te noemen.

²⁵ Dossiers L 1182 (dd. 1571), L 1189 (dd. 1609), L 1187 (dd. 1605), L 1188 (dd. 1607), L 1195 (dd. 1723) en L 1196 (dd. 1724). De vroegste „*insinuatio*” betreft de privileges, vermeld in Afd. 3 van hoofdstuk III.

²⁶ L 1218 dd. 1714.

²⁷ T 2287 dd. 1604.

²⁸ R 960 dd. 1684.

²⁹ S 2238 dd. 1628.

³⁰ W 2399 dd. 1746.

³¹ A 1056 dd. 1620.

gevallen, nog enige voorbeelden van volontaire rechtspraak in de Luikse registers bevinden, die echter als zodanig moeilijker te herkennen waren.

Ik meen ervan te mogen uitgaan, dat in de Luikse registers circa 2870 dossiers begrepen zijn, die betrekking hebben op eigenlijke, contentieuse, rechtspraak. Ongeveer 60 % ofwel circa 1750 dossiers betreffen dan „echte” Luikse appellen, waaronder ik versta: hoger beroep van beslissingen van die instanties, die ook door hun naam verraadden, dat zij behoorden bij het bisdom, het sticht of de stad Luik. Ik noem als zodanig: de schepenen van Luik (ook: praetor et scabini altae justitiae leod., villicus et scabini leod., etc.) die bijna de helft van gemelde 60% voor hun rekening namen,³² de officiaal van het bisdom Luik met bijna 30% van de „echte” Luikse appellen, voormelde „consilium ordinarium leodiense” met bijkans 10%, en voorts een bonte reeks van andere instanties die zich meer incidenteel bezig hielden met het geven van beslissingen, waarvan appel op het RKG geschiedde, zoals de Luikse leenhof, de Luikse rekenkamer, de consilium secretum principis leodiensis, de 22 mannen van Luik,³³ de gedeputeerden van de staten (of „ordines”) van het Luikse „patria”,³³ de „consilium civicum leodiense”, de commissarissen van de Luikse vorst, de „consilium privatum”, de afgevaardigden van de gewone raad, de „consilium principatus leodiensis”, de „consilium principis leodiensis”, en idem met het epitheton „arcanum”, de „arbitri leodienses”, het „supremum iudicium leodiense”, de „consules et consilium civitatis leod.”, de consilium leodiense en de „revisores principis leodiensis”. Zoals gezegd, ongeveer zestig

³² Wellicht een aanwijzing, dat appel tegen beslissingen van de Luikse schepenbank rechtstreeks bij het RKG kon worden ingesteld, met voorbijgaan van de Conseil ordinaire. Verg. Raikem, *De l'appel*, p.34,37.

³³ Het Tribunaal der 22, een buitengewone grondwettelijke en publiekrechtelijke rechtsmacht, door de drie standen gekozen, was over het gehele Luikse en Loonse gebied bevoegd, en had als taak rechtsweigerings, knevelarij en rechtsmisbruik door prinsbisschoppelijke ambtenaren tegen te gaan. Dit tribunaal werd in 1343 opgericht; zijn bestaan is natuurlijk een verbindende factor tussen Luik en Loon geweest. Vgl. Frère, *De Gerechtelijke Instellingen*; Raikem, *Le Tribunal des vingt-deux*; Yans, *Les Tribunaux Liégeois*. Volgens Raikem stond na 1487 „appel” open tegen de beslissingen van de 22 bij de staten van Luik en Loon; deze wezen daartoe „dépûtes des états-réviseurs” aan. Keizer Ferdinand I bepaalde in 1562, dat van deze gedeputeerden geen beroep op het RKG mogelijk was (Polain, *Recueil Liège*, 2me série, t. I, p.275/6).

procent van de contentieuze rechtspraak van het RKG welke ons uit de Luikse Verzeichnisse bekend is, bestaat uit de behandeling in hoger beroep van beslissingen van al deze voormelde personen en colleges, in totaal circa 1750 gevallen. Daarbij komen dan nog circa 75 gevallen, waarin hoger beroep van een beslissing van de Kuringer leenhof (waarover later meer) werd ingesteld. Ook deze leenhof was een Luikse (nl. Loonse) rechtbank.

Een tweede belangrijke, duidelijk te onderscheiden, massa binnen de circa 2870 gevallen van contentieuze rechtspraak, vormen de circa 200 appellen, ingesteld voor het RKG tegen beslissingen van rechterlijke autoriteiten binnen het gebied van de rijksonmiddellijke abdij Stavelot-Malmédy. Als namen van gerechten en rechters noem ik o.a. gerecht te Stavelot, schepengerecht te Stavelot, „Consilium provinciale Stabulense, Consilium Stabulense, Consilium Abbatiae Stabulensis, Alta Curia et Justitia Stabulensis, Consilium provinciale Abbatis Stabulensis, Judicium Officiale Stabulense, Idem Abbatis Stabulensis, Alta justitia Malmundariensis” en de „Commissarii Abbatis Stabulensis”. De gerechten te Stavelot zijn verre in de meerderheid boven die te Malmédy. Voor Stavelot-Malmédy is voorts op bijzondere wijze van toepassing het opgemerkte in Hoofdstuk I, afd. 3 omtrent de ongelukkige wijze, waarop in het midden van de 19de eeuw het RKG-archief is verdeeld; uit na te melden Akense lijsten zijn nl. circa 55 gevallen te lichten³⁴ van appellen tegen beslissingen van Stavelotse gerechten, en circa 40 van dezelfde tegen Malmédy’s uitspraken. Al deze zaken dienen uiteraard in één archiefdepot bewaard te worden.

Als derde bestanddeel van de in de twee Luikse Verzeichnisse opgenomen reeks rechtszaken wil ik opvoeren een getal van ongeveer 350 appellen, ingesteld tegen beslissingen van circa 150 rechters en gerechten, her en der verspreid in Oost-België, Nederlands Limburg en Noord-Frankrijk. Voor zover deze gerechten niet behoorden tot de rechterlijke organisatie van Luik-Loon of Malmédy-Stavelot zullen zij te vinden zijn in Hoofdstuk V hierna.

Vierde en laatste hoofdmoot van de 2870 dossiers van contentieuze rechtspraak vormen de zaken, waaruit het RKG als eerste instantie-ge-

³⁴ Waaronder de in nt. 22 vermelde nrs. S 1880 (Luiks 2318) en S 1884 (Luiks 2322).

recht fungeerde. Procedures tussen ROM heren, procedures aangespannen door de RKG fiscaal, procedures tegen mediate rijksonderdanen wegens rechtswegering, of tegen landsheren wegens schending van hun publiekrechtelijke verplichtingen jegens hun onderdanen, dat zijn de rechtszaken, die wij in deze rubriek, tellende circa 500 nummers, mogen verwachten.

Hoe is deze groep dossiers volgens de Verzechnisse nu in feite samengesteld?

Vooreerst valt binnen die massa te onderscheiden een groep van circa 125 gevallen, ruwweg dus een/vierde van deze „eerste instantiezaken”, waarin (beweerdelijk) ten onrechte van een beslissing van de officiaal van het bisdom Luik appel was ingesteld bij een hogere kerkelijke autoriteit, meestal de apostolisch nuntius, doch ook wel bij de Romeinse Rota (B 1972, B 1973), de „sedes Romana” (F 2731), of de Romeinse Curie (G 1061), en waarbij of de apostolisch nuntius (H 3095), of de Luikse officiaal met de nuntius (A 217, H 4488), of de officiaal alleen (H 5888), ofwel de Luikse schepenen (C 422) wegens die inbreuk op het rijksrecht voor het RKG gedaagd werden.⁸⁵ Ook vele anderen, particulieren zowel als wereldlijke en geestelijke colleges en personages, viel deze eer te beurt. Ik denk, dat van de circa 125 zaken er ongeveer dertig tegen de apostolisch nuntius (alleen of tezamen met anderen) waren aangespannen, 15 à 20 tegen de officiaal, al of niet in combinatie met derden (waaronder niet de nuntius), en de rest tegen verweerders van diverse pluimage.

⁸⁵ De in BMGN 85 (1970), p.89 gemelde studie van P. Pieyns-Rigo over het Luikse officiaalaat kon ik niet meer verwerken. Zie over de oorsprong van de belangrijke rechtsmacht van de Luikse officiaal in civiele zaken Raikem, Discours 1852. Raikem, p.52 en 53, en dezelfde, De l'appel, p.21-22, voert de positie van appelrechter, die de Luikse schepenbank bezat ten opzichte van de cijns- en laatgerechten, terug op de bevoegdheid van de officiaal, namens de bisschop sententies aan de coutumen te toetsen: de Luikse schepenbank werd ingeschakeld bij die procedure, kreeg deze later exclusief in handen. Vgl. E. Schoolmeesters, Les officiaux des évêques de Liège jusqu'au xviie siècle, in LEODRUM 7 (1908), 113-125; H. van Neuss, Conflits entre l'official de Liège et les tribunaux séculiers du comté de Looz au 18e siècle, in BMH 34 (1898), 29-47. Over de criminele rechtsmacht van de officiaal zie L. E. Halkin, La compétence criminelle des tribunaux ecclésiastiques liégeois au début du xviie siècle, in: AHL 5, fasc. 4 (1956), 761-802; R. van der Made, La jurisprudence pénale de l'officialité liégeoise aux xviie et xviiie siècles, in: AHL 5 (1955), 575-640.

De omschrijvingen van de „juridische aard van de betwisting” lopen nogal uiteen; ik citeer er slechts twee:

— dossier C 1140 (zaak tussen twee particulieren, 1620): *Illicita appellatio citatae a sententiis officialis Leodiensis et Coloniensis ad Antonium, episcopum vigiliarum, qua nuntium apostolicum, in causa mere laica, a criminali dependente.*

— dossier H 1699 (de officiaal van het aartsdiakonaat Hespengouw contra deken en kapittel van O. L. Vrouw te Hoei (Huy) en de Luikse officiaal, 1781): *Mandatum de non contraveniendo concordatis nationis Germaniae, privilegiis Caesareis et constitutionibus imperii, hinc renuntiando ad curiam Romanam sumpto recursui contra sententias, inspectionem turris ecclesiae parochialis Vliermaliensis ruinosae per peritos in arte suspiciendam praecipientes.*

Het laconieke „in causa mere laica” uit C 1140 wordt in H 1699 derhalve uitgewerkt tot een verwijzing naar de aard van de geschonden rechtsregels.

Het is hier misschien de geschikte plaats, de lezer te attenderen op het feit, dat het bisdom (kerkelijk machtsgebied) Luik een veel grotere omvang had dan het prinsbisdom, of stift/sticht Luik (wereldlijk machtsgebied), en dat derhalve de conflicten over de rechtsmacht van de officiaal niet persé betrekking hoeven te hebben op het (door mij niet verder bestudeerde) stift Luik-Loon.³⁶ Korthedshalve verwijs ik naar de Kaarten 1 en 2 (resp. Kerkelijke indeling vóór 1559, en: Kerkelijke indeling van 1559) in deel 3 van Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme*, en naar de bijdragen van A. J. Munsters (verkenning van de Middeleeuwse Kerk in Limburg), en P. A. van den Baar e.a. (*De Bisschopszetel van Roermond van 1559 tot 1801. Skelet van een geschiedenis van het oude bisdom Roermond*) in LV II. Vooral de kaarten op p.446, 448, 450 en 539 in laatstgenoemd verzamelwerk verdienen dan de aandacht.³⁸ Daar de bisschop binnen het vorstendom Luik en het graafschap Loon niet alleen kerkelijk gezagsdrager, doch ook

³⁶ Over de terminologie vgl. F. W. Smulders, *Stift of prinsbisdom*, in: *Brabants Heem. Tweemaandelijks tijdschrift voor Brabantse heem- en oudheidkunde*, 13 (1961), p.20. Schrijver prefereert voor Luik de term prinsbisdom boven stift-/sticht.

³⁸ Wouters, LV II, p.129: het in 1561 opgerichte bisdom Roermond volgde van Nijmegen tot Schaesberg de grenzen van de Bourgondische kring. Vgl. p.540 ald.

wereldlijk landsheer was, ligt het overigens voor de hand, dat dáár de conflictstof zich het hoogst opstapelde. 's Bisschops tweevoudige autoriteit weerspiegelde zich in de functie van zijn officiaal. Deze was kerkelijk en wereldlijk rechter tegelijk. Bij wien moest men tegen de beslissingen van de officiaal in appel gaan? De kerkelijke hiërarchische lijn liep via de (officiaal van de) aartsbisschop-metropoliet van Keulen en de apostolisch nuntius naar de Heilige Stoel te Rome; in het wereldlijke zouden de RHR en het RKG de geëigende appelrechters zijn, al of niet „gradatim” benaderd via de bisschoppelijke Conseil ordinaire.

Pierre Louis Carafa, pauselijk nuntius te Keulen (1624-1634), verijdelde een poging van twee keizerlijke commissarissen, in Luik een leken-rechtbank op te richten als appelcollege boven de officiaal; tevens vaardigde hij verschillende decreten uit teneinde het hoger beroep op het RKG tegen de sententies van de officiaal (of van de H. Stoel) tegen te gaan. Het RKG bleef daarop het antwoord niet schuldig, verklaarde de decreten van de nuntius nietig, en liet toe, dat de nuntius voor de hoge rechters gedaagd werd. In deze strijd tussen nuntius en officiaal ener-, en Keizer en RKG anderzijds kozen de Luikse schepenenbank en andere wereldlijke gerechten partij voor het RKG, de paus en de Luikse clerus voor de officiaal.³⁹ Ik volgde de schermutselingen niet, noteer slechts de Open Brief van Keizer Jozef I dd. 5 september 1707, waarin deze verbood tegen beslissingen van de officiaal en andere kerkelijke rechters appel in te stellen „ad externos Judices Ecclesiasticos, multo minus ad Nuncios Sedemve Apostolicam” voor zover het civiele zaken betrof; men moest bij de „Judices Saeculares aut Civiles in Imperio immediate Superiores” in beroep gaan. Dezelfde Keizer verbood op 5 mei 1710 opnieuw ergens anders in hoger beroep te gaan dan bij RHR en RKG, indien tenminste het onderwerp van de procedure in geldswaarde de limietbedragen, genoemd in Hoofdstuk II, Afdeling 3 voor Luik, bereikte. Indien het belang onder de „appeldrempels” bleef was revisie

³⁹ Zie over het appel tegen de beslissingen van de officiaal: Raikem, Discours 1852, p.44, bijz. nt. 4 ald. Vgl. J. Daris, Les nonces de Cologne et le Diocèse de Liège, in: Notices historiques sur les Eglises du Diocèse de Liège 13 (1887), 347-381. Zie over Carafa: Daris, ibid., p.354 e.v. De patenten van Jozef I zijn afgedrukt bij de Louvrex, Recueil II, resp. p.102-103 en 103-106. Opgemerkt zij nog, dat de Keizer in 1710 de privileges van zijn voorgangers toepasselijk acht op „Civitati & Patriae Leodiensi Comitatuque Lossensi”.

mogelijk. Jozef bepaalde, dat de bisschop of diens Conseil privé voor de revisie telkens drie of vijf rechtsgeleerden moesten aanwijzen. Al met al werd de officiaal door deze maatregelen met zoveel woorden bestempeld tot een „Judex Saecularis” indien hij profane geschillen berechtte.

Naast deze, circa een/vierde deel van de eerste-instantie-zaken uitmakende, procedures i.v.m. ongeoorloofd appel op de nuntius, de curie of de paus, trof ik aan een bonte verscheidenheid van processen, waarin alle mogelijke Luikse instanties en gerechten voor het RKG gedaagd werden. Circa 70 maal is de officiaal de gedaagde, circa 60 maal de bisschop zelf, circa 20 maal ieder: de Conseil ordinaire van de bisschop, de schepenen van Luik, de 22 mannen van Luik, de consilium privatum van de bisschop, circa 10 maal de „Status patriae leodiensis”; incidenteel bevinden zich dan in de gedaagden-positie voorts nog: de Kuringer leenzaal, de officiaal van het aartsdiakonaat Hespengouw, de „Commissarii et deputati ordinum leodiensium”, de „civitas Leodiensis”,⁴⁰ de syndicus van de Conseil ordinaire, de „Judices Leodienses”, de „Leodiensis Curiae pavimentariae consiliiarii”, de procurator fiscalis leodiensis, de „Camera Rationaria leod.”, de „deputati episcopatus leod.”, de „Officiales leodienses ministerii fabrorum ferrariorum”, het bisschoppelijk leengerecht, de „Consiliarii leodienses”, de „Villicus major leodiensis civitatis” en de (Luikse) advocaat-fiscaal.

Een (zeer kleine) pendant van deze groep vormen de processen waarin voorzitter en senatoren van de Raad van Stavelot als gedaagden optreden (circa 10 maal), benevens die, waarin als zodanig fungeerden de abt van Stavelot, de officiaal van Stavelot, en de schepenen van Stavelot. Opgemerkt dient echter weer, dat in de Akense lijsten nog circa 20 andere processen tegen de abt van Stavelot etc. worden aangetroffen.

Ongeveer 180 dossiers tenslotte bevatten processtukken van gedingen waarin diverse particulieren, alsmede verschillende schepenbanken, kapittels etc. in eerste instantie voor het RKG gedaagd werden. Vermeld zij nog, dat in verband met de omstandigheid dat meermalen privé-per-

⁴⁰ Onder andere dossier L 1192 (Luiks 1343) uit 1572 (bisschop van Luik contra stad Luik). Dit proces heeft een uitvoerig onderzoek in de Luikse archieven veroorzaakt. Zie E. Fairon, Notes pour un cartulaire de la Cité de Liège, in: BCRH 82 (1913), 209-294.

sonen tezamen met bv. de officiaal gedaagd werden, in dit getal van 180 enige (tientallen) dubbel-getelde zaken voorkomen.

Tevens dient aangetekend, dat de door mij aangebrachte scheiding tussen de „compartimenten”: beschuldigingen wegens ongeoorloofde appellen op de nuntius of de curie enerzijds, en andere eerste-instantie zaken anderzijds niet waterdicht kan zijn. Vooreerst is zij aangebracht niet aan de hand van de dossiers, doch aan die van de kolom „Gegenstand des Streites” in de twee Luikse Verzeichnisse, zodat eventuele onnauwkeurigheden van des heren Hartwig’s collega’s en onderhebbers door mij niet zijn gecorrigeerd; voorts zullen door mij ongetwijfeld procedures niet herkend zijn, die als inzet appel op de nuntius etc. hadden, maar waarvan de beschrijving in de Verzeichnisse dat feit — althans voor mij — niet duidelijk liet uitkomen. Daar het mij voornamelijk erom ging, een globale schets van de in de Luikse Verzeichnisse opgenomen bundels te geven, lijkt mij dat alles geen overwegend bezwaar op te leveren. In Afdeling 3 kom ik daarop nog terug.

Aken. Bij de verdeling van het Pruisisch staatsarchief te Wetzlar verkreeg het staatsarchief te Düsseldorf bijna 10.000 dossiers. Daarvan heeft laatstgenoemd staatsarchief op zijn beurt een verdeling gemaakt, volgens welke naar de stadsarchieven van Aken, Keulen, en Wetzlar de procesbundels werden verzonden, die op die steden betrekking hadden.⁴¹ Blijkens de door mij ingewonnen inlichtingen⁴² bevinden zich in het „romp”-archief te Düsseldorf geen processen meer tussen partijen, die beide in de Nederlanden woonachtig waren, terwijl „nur ganz vereinzelt . . ein Process (erscheint), bei dem der Beklagte in den Niederlanden wohnte”. Het stadsarchief te Keulen schijnt iets rijker te zijn voor ons onderwerp; de daar aanwezige akten zijn in een 8-delig handschriftelijk register geïnventariseerd. Een negende deel bevat een klapper. „Utrecht und Nymwegen sind nur spärlich vertreten, dafür Geldern u.a. reichlich”.⁴³

Gezien de geographische ligging van Aken, en de historische ban-

⁴¹ Vgl. Hoofdstuk I, afd. 3.

⁴² Brieven van: Hauptstaatsarchiv Düsseldorf dd. 25-2-1966, Historisches Archiv Stadt Köln dd. 10-2-1966 en Stadtarchiv Aachen dd. 17-2-1966 en 22-2-1966.

⁴³ Aanhaling uit brief dd. 10-2-1966.

den⁴⁴ van deze stad met het Nederlands-Belgische achterland ligt het voor de hand, dat juist het door Düsseldorf aan Aken „depositarisch unter Wahrung des preussischen Eigentumsrechts” afgegeven RKG-archiefgedeelte⁴⁵ voor mijn onderzoek het meest belangwekkend was. De gelukkige omstandigheid deed zich nu voor, dat van de te Aken berustende stukken een gedrukte opsomming of lijst aanwezig is, een lijst die reeds was opgesteld vóór de archiefdeling van 1924-25, en meer dossiers opsomt dan te Aken te vinden zijn.

In Band 10 van het Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins (Aken, 1888) heeft R. Goecke onder de titel „Aachener Prozesse am Reichskammergericht” afgedrukt de gegevens, die hij in het „General-repertorium” te Wetzlar had gevonden omtrent 404 processen, waarbij één der procederende partijen overheidspersoon of ambtenaar van de stad Aken was.⁴⁶

Dossiers inzake vrijwillige rechtspraak etc. liet Goecke buiten beschouwing.

In deel 18 (1896) van hetzelfde tijdschrift heeft H. Veltman het werk van Goecke voortgezet. Hij noemt zijn bijdrage dan ook „II. Abtheilung” van Goecke’s opstel, hetgeen hem niet verhindert vinnige kritiek op zijn voorganger te uiten. Deze kritiek heeft voornamelijk betrekking op de *keuze*, door Goecke gemaakt. Veltman heeft als criterium voor opname in zijn lijst gehanteerd (aldus zijn inleiding in ZAGV Bd 18): alle processen uit het „Regierungsbezirk” Aken, d.w.z.: waarin een of beide partijen is/zijn: overheidspersoon, ambtenaar, korporatie, instelling of burger, zetelend, gevestigd of woonachtig in dat Bezirk. Ik meen, dat Veltman alle dossiers, waarin een zodanige partij voorkwam heeft opgenomen, en zich niet, als Goecke, beperkte tot contentieuze rechtspraak. Ook Veltman’s gegevens zijn woordelijk uit het General-repertorium getrokken. Hij noch Goecke heeft de moeite genomen de dossiers (toen te Wetzlar) in te zien ten einde de schrijfwijze van eigen — en plaatsnamen, de gerechten van eerste aanleg etc. controleren.

Daar Veltman in totaal 2774 dossiers aan de 404 door Goecke reeds gevondene heeft toegevoegd, is het begrijpelijk, dat zijn opsomming

⁴⁴ zie hierna.

⁴⁵ Latzke, Das Archiv, p.324.

⁴⁶ Aldus H. Veltman.

meerdere delen van het ZAGV beslaat: deel 18 geeft de processen, alfabetisch op naam van eiser/appellant, van A-K; deel 20 (1898) die van La-Sw en deel 21 (1899) die van Ta tot Zu, plus een register op de eïennamen.

Daar het stadsarchief Aken slechts de bundels in depot heeft, die „Behörden oder Personen der Stadt Aachen betreffen”, en „die übrigen im Veltman’schen Verzeichnis aufgeführten Akten lagern im Hauptstaatsarchiv Düsseldorf”, geven de lijsten in het ZAGV meer nummers dan te Aken te vinden zijn.⁴⁷ In de overdruk van dat tijdschrift, die in het Akense stadsarchief als repertorium op de RKG-dossiers gebruikt wordt, zijn dan ook de aanwezige nummers „handschriftlich kenntlich gemacht”.⁴⁸

In ieder geval verstrekken de lijsten van Goecke en Veltman ons nuttige informatie — zij het niet geheel en al betrouwbaar, maar dat geldt voor alle aan het 45-delige „Generalrepertorium” ontleende gegevens — omtrent bijna 3200 voor het RKG gevoerde processen.

Het lijkt mij hier de geschikte plaats, een weinig nader in te gaan op de, hiervoor door mij aangehaalde, historische banden tussen Aken en het Belgisch-Nederlandse achterland, en wel op de jurisdictie van de Akense schepenstoel. De banden tussen Aken en afzonderlijke plaatsen, die leen- of staatsrechtelijk waren hoop ik weer te geven in de aan het slot dezer paragraaf te geven lijst van plaatsnamen.

De schepenbank van Aken (ook „koninklijke schepenstoel, Rijks-schepenbank”, en zelfs „Rijkskamer” genoemd)⁴⁹ fungeerde als appel-rechter en als hoofdgerecht voor vele gerechten in de wijde omtrek van Aken. Daar bij de stadsbrand van Aken in 1656⁵⁰ het archief van de schepenbank is vernietigd heeft Schwabe in zijn in noot 50 aangehaalde studie — de enige belangrijke monografie naar mijn weten over de

⁴⁷ Oediger, *Die Bedeutung*, p.64, deelt mede, dat in Düsseldorf nog ca. 9775 dossiers aanwezig zijn, en dat de stukken inz. Aken en Keulen „in den dortigen Stadtarchiven hinterlegt” zijn. Ik weet niet, of de „Bereinigung”, in 1965 tussen de staatsarchieven van Münster en Düsseldorf uitgevoerd (Aders, *Gerichte des Alten Reiches I*, p.xi), nog voor ons onderwerp interessante dossiers aan het licht bracht.

⁴⁸ Citaten uit brief van dr. Poll, Archivdirektor, dd. 17-2-1966.

⁴⁹ Over „Rijkskamer” spreekt Frère, *De Gerechtelijke Instellingen*.

⁵⁰ Schwabe, *Oberhof I*, p.87.

schepenstoel⁵¹ — over de oorsprong van deze belangwekkende uitzonderingspositie weinig opheldering kunnen verstrekken. Als belangrijkste bronnen restten hem immers juist de, voornamelijk 16de eeuwse RKG-processen, bewaard te Luik, Maastricht en (thans) Aken. In die processen trad het RKG op als beroepsinstantie boven de SL, òf als rechter in eerste instantie, nl. in die gevallen waarin de SL zijn historische rechten trachtte te handhaven door middel van acties tegen „ontrouw geworden” schepenbanken in de omtrek.⁵² Hoewel in die laatstgemelde procedures uiteraard diep in de historie werd teruggegaan, is er op de oorsprong van het gezag van de SL weinig licht geworpen. Schwabe⁵³ neemt aan, dat toen in de 12de en 13de eeuw de graafschapsindeling verbrokkelde, de consolidatie van het toen nog rond Aken resterende, niet aan de diverse landsheren gekomen, rijksgoed tussen Maas en Rijn plaatsvond onder leiding van de Akense paltsbeambten. Zulks zou ook op juridisch terrein geschied zijn; toen eind der tiende, begin veertiende eeuw het rijksgoed verloren ging bleef de rechterlijke organisatie intact. Dat er rondom de paltsen of koningshoven van Aken, Maastricht, Gangelt, Meerssen en Asselt een concentratie te vinden was van Karolingisch kroon- of koningsdomein staat vast.⁵⁴ Boeren⁵⁵ stelt dat dit koningsgoed al vroeg uit de graafschappen geëximeerd was, en ROM gemaakt in deze zin, dat een voogd namens de koning of Keizer de grafelijke rechtsmacht uitoefende, een schout of meier de lagere jurisdictie; Schwabe gaat er veeleer van uit, dat de hogere rechtsmacht aanvankelijk bij de graaf bleef en eerst in de 11de eeuw aan de koning terugviel.⁵⁶ Hoe dit alles zij, wij ontmoeten slechts één schepenstoel, met hoge en lage rechtsmacht, en dat college heeft een „appel- en lering” ressort dat is samengesteld uit ondergerechten, welke bijna allen bewijsbaar in enigerlei vorm rijksgoed geweest zouden

⁵¹ Het „Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte” opent de eerste kolom van de eerste bladzij van zijn eerste aflevering (1964) met het trefwoord Aken, doch verwijst — helaas — voor ons onderwerp naar het trefwoord „Oberhof”. Ik meen overigens, dat het HRG na te melden privilege van Keizer Karel IV van 1356 niet geheel accuraat weergeeft, immers suggereert, dat daarin de „ondergerechten” nominatim vermeld waren.

⁵² Zie bv. het in Hoofdstuk V onder „Herstal” opgemerkte.

⁵³ Oberhof I, p.113.

⁵⁴ Boeren, LV II, p.5.

⁵⁵ LV II, p.75.

⁵⁶ Oberhof I, p.110 e.v.

zijn.⁵⁷ Hardenberg⁵⁸ heeft het over „het opperhofgerecht te Aken, waarnaar alle uit rijksgoed ontstane heerlijkheden en gerechten in beroep of om verklaring van recht konden gaan”. Boeren⁵⁵ merkt in dit verband op: „De naam van het Rijk van Aken, een restant van de oude DISTRICTUS AQUENSIS, brengt duidelijk tot uitdrukking, dat dit gebied een samenballing was van koningsdomein De stad Aken behield alleen het latere Rijk in engere zin. Zowel de dichte spreiding van de vrije Rijksheerlijkheden in de streek als het wijd verbreide appel in alodiale en civiele zaken op de Rijksschepenbank van Aken zijn te zien als nawerkingen van het oude domaniale Rijksverband van Aken. De positie van Aken als kroningsstad is pas in de late middeleeuwen als aantrekkende kracht hierbij gekomen”.

Het is voor mij echter de vraag, of wij, met Schwabe en — zij het minder stellig — Hardenberg⁵⁹ moeten aannemen, dat nu ook al deze in de Akense invloedssfeer geraakte gerechten waren gevestigd in plaatsen of gebieden, die tot het rijksgoed behoorden of daaruit afkomstig waren.⁶⁰ Het lijkt mij veiliger, te stellen, dat die heerlijkheden uit het gebied van de Opper- en Neder-Maasgouw, welke in de tiende tot de twaalfde eeuw ontsnapten aan inlijving door territoriale heren, zoals de graven van Loon, Gulik of Gelre, of de heren van Valkenburg etc., werden betrokken in de centraliserende beweging ten gunste van de Akense SL; deze beweging kan dan in de eerste plaats op het in de 12de en 13de eeuw nog her en der verspreid overgebleven koninklijk bezit betrekking gehad hebben.⁶¹

In Hoofdstuk V zullen we zien, dat de activiteiten van het RKG zich

⁵⁷ Schwabe, Oberhof I, p.114.

⁵⁸ Vroenhof, p.47

⁵⁹ Naamkundige problemen, p.25: Sittard zou, i.v.m. de hoofdvaart op Aken, vermoedelijk ook koningsgoed zijn. Zie ook Hardenbergs kaart op p.16 van zijn opstel; op die kaart zijn aangegeven de zgn „rode-namen”, de „plaatsen met beroep op Aken” en de „territoriale burchten”.

⁶⁰ Linssen, Over Wessem, p.30-31 wijst op het gevaar, dat erin schuilt, de volgende reeks situaties als regel te aanvaarden: rijksonmiddellijkheid-rijksgoed-Merovingisch koningsgoed-romeinse fiscus (c.q. romeinse particuliere villae, zie Hardenberg, Naamk. problemen, p.14).

⁶¹ Zie over de 12de en 13de eeuwse centralisatiebeweging Schwabe, Oberhof I, p.113-114. Hardenberg, Les divisions politiques, p.368 stelt, dat het territoire van de Masau (Maasgouw) en dat van de Luihgau praktisch geheel opgebouwd waren uit „domaines relevant du fisc royal”.

met name uitstrekten over onder andere dezelfde plaatsen en rechtsdistricten als tot het Akense ressort gerekend kunnen worden. Zo zou, als we Schwabe volgen, het oude domaniale rijksverband van Aken tot het jaar 1806 hebben doorgewerkt.

Van een andere brug over de eeuwen zijn de pijlers nog zwakker: het ware natuurlijk zeer belangwekkend, indien wij de invloed van de schepenstoel konden herleiden tot de regering van Karel de Grote, en op die wijze een duizendjarige rijkse beïnvloeding van het rechtsleven in en rond het huidige (Nederlands-) Zuidlimburg konden construeren, maar Schwabe⁶² meldt, dat wellicht een vonnis van 1270 de eerste „Oberhofentscheidung” was. Wel verwijst de eerste wettelijke bepaling, die naast de traditie de Akense positie schraagt, nl. de verklaring van Keizer Karel IV van 27 november 1356,⁶³ naar de vrijheden en privileges, den Akense Burgers door Karel de Grote verleend, en speciaal „quod si in aliquibus civitate, oppido, communitate aut villa in imperio ab ista parte citra Alpes Italiae aliqua sententia in iudicio per iudicem seu scabinos civitatis, oppidi, communitatis aut villae fuerit promulgata, a qua ut a nulla seu iniqua ad nostros et imperii sacri fideles scabinos Aquenses et ad competentes praefatae sedis regalis iudices legitime provocari contingeret quod ex tunc Scabini Aquenses . . . suis patentibus, litteris sigillatis ipsis iudicibus . . . quibus extitit appellatio, post quindena a tempore notitiae habitae litterarum praedictarum immediate computanda, certam . . . diem . . . praefigere teneantur, postquam terminum seu diem . . . ipsi iudices. . . coram Scabinis Aquensibus et eorum iudicio . . . comparere tenebuntur”, doch van een reële band met de Karolingische tijden blijkt nergens.

Keizer Karel V confirmeerde deze beschikking van zijn voorganger in 1520⁶⁴ onder voorbehoud, nl. met dien verstande, dat alleen de bestaande toestand werd gehandhaafd. De aandacht verdient verder, dat Karel V bevestigt het praerogatief van „onze koninklijke stoel”, dat de „iudices, prefecti, sculteti et scabini certorum oppidorum, pagorum et

⁶² Oberhof I, p.90.

⁶³ Böhmer-Huber, *Regesta Imperii* VIII, nr. 2528. Origineel in Stadtarchiv Aachen, Urkunde A I 47. Afgedrukt bij J. Noppius, *Aacher Chronick* dl. III (Cölln, 1632), nr. 22. Ik citeer naar een copie collationnée in RKG-dossier A 29 (RAM), quadr. 1.

⁶⁴ Afgedrukt op p.89-98 bij F. Classen, *Beiträge zur Geschichte der Reichsstadt Aachen unter Karl V*, in *ZAGV* 36 (1914), 1-98.

villarum ad dictos iudicem et scabinos nostros velut regale caput supremumque iudicium vel pro sui instructione, vel si altera aut ambe partes litigantes hoc exegerint, provocare et appellare consueverunt". Slechts schouten, schepenen en rechters kunnen dus op de SL een beroep doen volgens dit stuk uit 1520. Nu begon juist in de eerste helft van de 16de eeuw de teruggang van de „Oberhof”;⁶⁵ aan het eind van de dertiende, en gedurende de veertiende eeuw waren de activiteiten veelomvattend geweest,⁶⁶ en de 15de eeuw zal daarin geen grote verandering gebracht hebben.

Wat waren nu de activiteiten van de schepenstoel? Voor het onderwerp van deze studie is die vraag niet zonder belang: vooreerst bepaalde de RKGO van 1495 in par. 13, dat het oppergerecht geen appel mocht aannemen, dat niet „gradatim”, d.w.z. „an das nächst ordentlich Obergericht” was geschied, en voorts verbood o.a. de Brabantse Gouden Bulle van 1349 appel op „buitenlandse” gerechten. Dat tot in de 16de eeuw door belanghebbenden een scherp onderscheid tussen „appel” en „belerung” werd gemaakt zullen wij nog zien, als het schrijven van de afgezanten van koningin Maria aan koning Ferdinand en de rijksstandden dd. 1543⁶⁷ ter sprake komt. Wij dienen dus vast te stellen, of de Akense schepenen appelrechter, of slechts hoofdgerecht (vergelijk „caput regale” uit bovenaangehaalde beschikking van Karel V), of beide, waren, en hoe eventueel de grens tussen hoger beroep en hoofdvaart verliep.

B. H. D. Hermesdorf⁶⁸ heeft ons over „Te Hoofde gaan” uitvoerig ingelicht. Anders dan Schwabe⁶⁹ is Hermesdorf van mening, dat het instituut van te hoofde gaan dateert van vóór de tweede helft der dertiende eeuw. De termen „caput”, „hoofd”, „chief” etc. kwamen eerst omstreeks 1260 in voege.⁷⁰

In de regel gingen de schepenen van het „ondergerecht” te hoofde, en wel op kosten van partijen. In een enkel geval konden ook procespartijen zelf vonnis gaan halen. Schepenen gingen te hoofde, als zij geen beslissing konden geven in verband met stilzwijgen, duisterheid of

⁶⁵ Schwabe, Oberhof, I, p.100.

⁶⁶ Schwabe, Oberhof I, p.92.

⁶⁷ U&A I, nr. 303.

⁶⁸ In zijn gelijknamige studie.

⁶⁹ Oberhof I, p.90.

onvolledigheid van keuren of andere rechtsoptekeningen. Wáár zij te hoofde gingen, dus bij welk gerecht, werd volgens dezelfde gezaghebbende auteur, door verschillende factoren bepaald. Rechtsverwantschap, in de zin van de verhouding moederstad-dochterstad, is één dezer factoren. Schrijver attendeert op het bestaan van een zekere hiërarchie bij het te hoofde gaan, bv. in het Gelderse gebied tussen Maasniel, Echt en Roermond. Het te hoofde gewezen vonnis was, over het algemeen gesproken, bindend voor het „beleerde” gerecht, hoewel in Vlaanderen in de tijd van Wielant een hoofdvonnis in de praktijk mischien niet meer was dan een advies.

Hermesdorf betwijfelt, of er tussen voorschreven hoofdlering en het appel of hoger beroep een genetische samenhang bestaat. Schepenen gingen te hoofde, omdat ze geen vonnis konden wijzen, partijen gaan in beroep, als er een vonnis gewezen is. Toch vertonen beide instellingen zodanige analogieën, dat beïnvloeding althans aannemelijk is. Zeker is die beïnvloeding er op het stuk van de terminologie: bij de middeleeuwer speelden de denkbeelden van te hoofde gaan en appel voortdurend en gelijktijdig door het hoofd. „Dat de rechtstaal over en weer termen overnam, vindt ten dele zijn verklaring in het feit, dat eenzelfde gerecht soms optrad én als appel-instantie, én als hoofdgerecht”.⁷¹ In het algemeen, meent onze deskundige zegsman, komt na de tijd van de kleine rechtskringen, met hun hoofdvaart, een nieuwe orde van appel, door partijen ingesteld bij een instantie, die gewoonlijk een territoriaal groter gebied bestrijkt, dan de voormalige „hoofdrechter”.

K. J. Th. Janssen de Limpens, kenner bij uitstek van het recht van het Gelders Overkwartier, wijdt in zijn „Inleiding” op de door hem uitgegeven Geldersche Wyssenissen van het Hoofdgerecht te Roermond „’t NYE BOECK” (1459-1487) ook enige beschouwingen aan de hoofdvaart of récharge. De schepenbank der stad Roermond fungeerde voor geheel het Overkwartier als hoofdgerecht. Schrijver vermeldt dat oorspronkelijk tegen de vonnissen der schepenen noch in civilibus, noch in criminalibus appel bestond. Wel kende men in het gehele Overkwartier de hiervoor besproken hoofdvaart. Schepenen, die geen beslissing konden geven, vroegen het gerecht van een andere plaats (het hoofdgerecht) een beslissing te geven. De schepenen van de lagere bank brach-

⁷⁰ Het navolgende is aan Hermesdorf, *Te Hoofde gaan*, ontleend.

⁷¹ Hermesdorf, *Te Hoofde gaan*, p.45.

ten de gedingstukken dan over naar de hoofdbank, die het vonnis maakte, dat niet door de hoofdbank, doch door de lagere bank zelf werd uitgesproken. In het Overkwartier kwam een sterk hiërarchische opbouw voor bij het te hoofde gaan: schepenen gingen eerst naar Roermond, nadat zij vergeefs in belering waren gegaan bij een andere schepenbank, die in rang van volgorde hun eerste hoofdbank was.⁷²

Deze auteur ontkent, dat Roermond ooit hofvaart op Aken heeft gehad (zoals Schwabe oppert), en concludeert daaruit, dat voor een indeling van Roermond bij de Akense stedengroep *derhalve* evenmin grond bestaat.⁷³ Hij koppelt mijns inziens dus wel hoofdvaart en filiatie van steden aan elkander, ongelijk aan Hermesdorf.⁷⁴

Documenteert Hermesdorf zich meest met Vlaamse en Brabantse bronnen, Janssen de Limpens — uiteraard — praktisch uitsluitend met het hem bekende uit „'t Nye Boeck" van Roermond, de derde schrijver, P. C. Boeren, dien ik over de Akense activiteiten raadpleegde, heeft zijn blik nog directer in de omgeving van de oude kroningsstad laten rondwaren, en wel (mede) in het huidige Zuidlimburg. Schrijver deelt mede,⁷⁵ dat het recht van appel op de „rijksschepenster" van Aken slechts gold voor zaken van middelbare en lage justitie (in civilibus et allodialibus non feudalibus), niet in leenzaken en criminele aangelegenheden. Dit appel op Aken zou op zichzelf niets omtrent de territoriale of staatkundige onderhorigheid zeggen, evenmin als de hofvaart die sommige steden (Maastricht 1284, Sittard 1243) naar Aken onderhielden. Daar Aken de moederstad van Nijmegen (1230), Sittard en Maastricht zou zijn, hadden deze steden hofvaart naar Aken, te ondernemen, wanneer men uitleg omtrent een moeilijk punt van het stadsrecht nodig had;⁷⁶ deze hofvaart hield evenmin als het recht van appel staatkundige onderhorigheid aan Keizer of Rijk in. Appel noch hofvaart waarborgt een genetisch verband, merkt Boeren op. Wel vraagt hij zich af, of er aanvankelijk *tussen beide instellingen* geen verband

⁷² Janssen de Limpens, Geldersche Wyssenissen, p.xx-xxi.

⁷³ Geldersche Wyssenissen, p.xxviii.

⁷⁴ Ook van Caenegem, Geschiedenis strafprocesrecht p.304, wijst erop, dat de verhouding van moeder- en dochtersteden bij lange niet de bijzonderste factor was voor de vorming van afhankelijkheidsbanden. Vgl. W. de Vries, Speculaties rond het stadsrecht van Roermond, in: GELRE 63 (1968/69), 38-52.

⁷⁵ LV II, p.70.

⁷⁶ LV II, p.111.

bestond: Maastricht kende reeds appel op Aken, voor het in 1284 hofvaart daarheen kreeg, Sittard had op Aken zowel appel als hofvaart, de stad Weert had appel op Wessem en vandaar op Aken; „ware Wessem formeel tot stad uitgegroeid, het had waarschijnlijk ook naar Aken hofvaart genomen”.⁷⁶ Deze auteur reserveert het begrip „hofvaart” kennelijk voor steden en stadsrechten, en verwerpt ogenschijnlijk de mogelijkheid van hoofdvaart naar Aken voor plattelandsschepenbanken.⁷⁷

Tenslotte de mening van „de beste auteur over den Akenschen Oberhof”,⁷⁸ W. Schwabe. Deze verlaat zich noodgedwongen, nu de archieven over de dertiende en veertiende eeuw zwijgen, op J. W. Planck, *Das Deutsche Gerichtswesen im Mittelalter*,⁷⁹ wanneer hij aanneemt, dat het oordeel-schelden, dat later tot een echt hoger beroep uitgroeide, tegelijk met het ter lering gaan in zwang gekomen moet zijn.⁷⁹ Mede omdat hij (Schwabe) zich eerst over de werkwijze van de schepenstoel in de periode van 1500-1550 een beeld kon vormen, daar de „Acta prioris Instantiae” in de RKG-procesbundels hem over die tijd informeerden⁸⁰ en in de 16de eeuw nu eenmaal het appel veelvuldiger voorkwam dan de „belerung”,⁸¹ heeft deze auteur de neiging om de Aken-se schepenstoel voornamelijk als appelrechter af te schilderen, hoewel hij toegeeft,⁸² dat oorspronkelijk de hoofdvaaarten wel de overhand moeten hebben gehad. Zo noemt hij het privilege van 1356 een „Appellationsprivilegium”;⁸³ terecht maakt van den Boel⁸⁴ daartegen bezwaar, meen ik: het „provocari” in het diploma van Karel IV wijst meer in de richting van „contradicere” ofwel „vonnis schelden, laken, valsschelden, falsificatio” etc., dan in die van het hoger beroep, gelijk Schwabe suggereert.⁸⁵ De door van de Boel aangehaalde oorkonde

⁷⁷ Von Below, *Die landständische Verfassung*, p.225-6: als de landsheer van Gu-lik of Berg een stad sticht geeft hij deze consultatie op een gerecht van een andere stad onder zijn gezag. Het lijkt mij, dat von Below ervan uit gaat, dat er ook buiten de stadsstichtingen/filiaties hoofdvaaarten bestonden, bv. voor de „vrijheden”.

⁷⁸ Braunschweig, 1879. Bd I, p.248 e.v.

⁷⁹ Oberhof I, p.147,132.

⁸⁰ Oberhof I, p.134.

⁸¹ Oberhof I, p.136.

⁸² Oberhof I, p.147. Als synoniemen geeft S.: consultatio, belerunge, recordium, recharge, renchargement, vrede, vruyddom en vroedom.

⁸³ Oberhof, I, p.93.

⁸⁴ Een onderzoek, p.183, nt. 130 en in de tekst.

⁸⁵ Oberhof I, p.147.

van Romeins koning Adolf uit het jaar 1297 voor de schepenbank van Vliermaal (een der hoofdgerechten van het graafschap Loon) gebruikt het woord „provocare” eveneens, en doelt daarmee op de positie van Vliermaal als „schuldcentrum” voor omliggende schepenbanken.⁸⁶

Wij mogen dus aannemen, dat Karel IV in 1356 de bestaande praktijk goedkeurde, dat de Akense schepenbank een centrale instantie was, ten overstaan van dewelke de vonnissen van (lagere) naburige schepenbanken gelaakt konden worden. Wat de drijvende kracht is geweest achter deze tendens, de berechting der „scabini falsificati” aan één bepaalde bank op te dragen is niet bekend.⁸⁷ Daarnaast trad Aken op als „advies- of consultatiecentrum” voor de omliggende gerechten door middel van het instituut van de hoofdvaart of het te hoofde gaan. Van de Boel stelt, dat chronologisch de laking of falsificatio aan de hoofdvaart vooraf ging⁸⁸ doch dat lijkt mij niet waarschijnlijk. Ik voel er meer voor, de opkomst van het „valsschelden” bij een centrale rechtbank, en het ontstaan van een „advies” centrum synchroon te veronderstellen.⁸⁹ „Eén zaak is zeker, nl. dat de richting van de ontwikkeling is geweest van een raad, met facultatief, tot een vonnis, met bindend karakter”,⁹⁰ en het is onwaarschijnlijk dat de, van oorsprong zeer ernstige, valsschelding is overgegaan in het van oorsprong zeer onschuldige, te hoofde gaan. De vorm, waarin beide processuele praktijken zich voltrokken was te Aken dezelfde, en wel, zou ik menen, die van de hoofdvaart.⁹¹ Ook bij hoger beroep, dus nadat het vonnis van

⁸⁶ Oorkonde bij van de Boel, Een onderzoek, p.178 (ged.), en in CSL II (1895), nr. DCCCXLVI. Over de positie van Vliermaal: Lyna, De territoriale gerechtshoven, p.65.

⁸⁷ In het algemeen hierover van Caenegem, Geschiedenis strafprocesrecht, p.295 e.v.

⁸⁸ Een onderzoek, p.183-184: Vliermaal had in 1297 de laking, in 1396 de eerste hoofdclering. Schrijver ziet deze ontwikkeling ook in de vrijheidscharters, die de Loonse steden rond 1200 verkregen, en waarbij ze aan de Loonse jurisdictie werden onttrokken en Luiks recht kregen: in 1170 is er sprake van „contradicere”, in 1239/40 van hoofdclering. Enzo Baerten, Loon, p.168/9, en p.233, inzake de bank van Vliermaal.

⁸⁹ Verg. van Caenegem, Geschiedenis strafprocesrecht, p.284.

⁹⁰ Als nt. 89, p.306.

⁹¹ Schwabe, Oberhof I, p.136,146, destilleerde dit uit de „Acta prioris instantiae” der RKG-bundels. In die tijd (zestiende eeuw) was de valsschelding reeds tot een echt appel uitgegroeid. Raikem, De l'appel, p.40, lijkt aan de hoofdvaart de oudste papieren toe te kennen.

de lagere bank was „uytgedragen”, moeten de schepenen van de lage bank „zo irem geburlichem overhoufft”, dus naar Aken gaan, en de stukken daarheen overbrengen. Te Aken moeten zij „up manisse des meyers” verklaren, dat ze de zaak kort of lang overdacht hadden, en „irem overhoufft furbrengen solden”. De schepenstoel van Aken geeft dan zijn vonnis aan de „lage” schepenen, en dezen moeten dat vonnis, — en geen ander — in hun bank uitspreken. „Derglichen so die gerichten van Lontzen (de lage bank) einichen sachen niet wyss gewest, synt glychfals alzyt im bruych gewest sich selfst gen Aich an ire wislich houfft zo beroiffen”.⁹²

Het hoger beroep kon van een of beide partijen in de procedure uitgaan.⁹³ J. M. van de Venne schrijft op p.81 van zijn monografie over Heer⁹⁴ dienovereenkomstig: „Na deze hofvaart of appel (sc. op een zgn. tussenbank) konden partijen, wanneer zij niet tevreden waren met de uitspraak, in appel gaan naar het schepengerecht der Rijksstad Aken. . . . Alvorens de processtukken daarheen werden overgebracht moest de appellant een borg storten voor de kosten. Had het Akense schepengerecht een vonnis beraamd, dan kwamen de stukken naar de schepenbank van Heer terug, die dan dat vonnis uitsprak”.

Buiten de schepenen konden ook partijen inlichtingen te Aken vragen, zulks voor de helft van het tarief, dat voor het schepengerecht gold. Het gevolg van de dubbele positie appelrechter/hoofdgerecht was wel, dat een vonnis van een ondergerecht, na lering uitgesproken, weer openstond voor appel, zodat een zaak 2 à 3 maal te Aken kon vóórkomen.⁹⁵

Het is te begrijpen, dat de positie van Aken als hof van beroep aanzienlijk heeft geleden zowel van het streven der landsheerlijke vorsten naar centralisatie van o.a. de rechtsmacht, met als gevolg het opkomen van hoven van justitie⁹⁶ en het verkrijgen bij de Keizer en het Rijk van beschermende privileges,⁹⁷ als van de opkomst van het Rijkskamerge-

⁹² Citaten uit een „Zeugnis” van de SL te Aken, dd. 3 maart 1544, bestemd voor de lage bank te Lontzen, Schwabe, Oberhof I, p.135.

⁹³ Schwabe, als vorige noot; het door Hermesdorf, Te Hoofde gaan, p.44, omtrent de verhouding Aken/Nijmegen medegedeelde stemt hiermee overeen.

⁹⁴ Geschiedenis Heer, p.81.

⁹⁵ Schwabe, Oberhof I, p.146-147.

⁹⁶ Verg. de Monté, Hoofdlijnen, p.127 e.v.

⁹⁷ Zie Hoofdstuk II, Afdeling 3.

recht. Over „afsluiting der grenzen” bij het groeien van de moderne, soevereine staten geeft ons het conflict tussen de Brabantse schepenen te Maastricht, geruggesteund door de regering te Brussel enerzijds, en de Akense SL en het RKG anderzijds gedetailleerde informatie. Te dezer plaatse zal ik niet ingaan op de positie van de stad Maastricht ten opzichte van het hertogdom Brabant. Aan het eind van Hoofdstuk II kwam ter sprake, dat Maastricht door Karel V in 1530 formeel bij Brabant werd ingelijfd, en mitsdien ook werd betrokken in het gunstbeetoon, opgesloten in de Gouden Bulle van Karel IV voor Brabant. De gang naar Aken en het RKG werd uitdrukkelijk afgesneden. Nu was er in het begin van de 16de eeuw te Maastricht een conflict ontstaan tussen enerzijds Dionisius Frentzen en zijn gade, Hellwig, en anderzijds Philips von Linden, zoon van Wilhelm von Linden. De Brabantse schepenen hadden in het voordeel van von Linden beslist. De casus lag als volgt: omstreeks 1499 huwde Hellwig met Frentzen (Frentz, Frantz, Vrientz, ook Vrentz of Vrintz geschreven). De vader van Hellwig was toen reeds overleden, haar moeder was hertrouwd met Wilhelm von Linde. Uit de vaderlijke nalatenschap had Hellwig de blote eigendom van een huis, waarvan de moeder vruchtgebruikster was. Waarschijnlijk hadden de jongelui bij hun huwelijk geld nodig, want namens Hellwig kwam haar stiefvader, von Linden „mit rat und zutun des grossen vaters oder anhern” van Hellwig overeen (met zichzelf??), dat Hellwig in plaats van de blote eigendom van het huis 600 Hornse guldens zou ontvangen, waartegenover Hellwig en haar man van de blote eigendom zouden afzien. Aldus is geschied. Na vele jaren overleed de moeder-vruchtgebruikster, en Vrentz vorderde wederom het huis op, hetwelk hij nu op 1000 gld. Horns taxeerde. Hij stelde, dat de transactie ten tijde van zijn huwelijk (ik denk, bij huwelijksvoorwaarden ook vastgelegd) nietig was, daar „Helwig sein hausfrau damals in ir mutter brot und gehorsam gewesen und solche ubergab aus mutterlicher forcht getan sollt haben”, en voorts, dat „eigentumb nit sollt konnen verendert werden, es were dan der beisitz zuvor an aus und der usus fructus mit der proprietet vereinigt”. Schout en schepenen wezen deze stellingen af. Gedaagde had o.a. aangevoerd, dat „die gemeine beschriebene recht offentlich zulassen” dat tijdens het bestaan van een vruchtgebruik de blote eigendom wordt vervreemd.

Vrentz had tegen het schepenvonnis „ein vermeinte appellation ge-

tan", en, in strijd met de gerechtsgebruiken en het gemene recht van de stad Maastricht en met de oude vrijheid van Brabant, de zaak voor een „frembt gericht" te Aken, en, toen dat niet gelukte, voor het RKG durven brengen.⁹⁸

Dat de zaak voor het RKG werd gebracht is niet verwonderlijk: dit gerecht had nl. de bevoegdheid, de rijksban uit te spreken. De Akense SL miste deze bevoegdheid, zowel bij het afdwingen van de verplichting der ondergerechten, de akten van eerste instantie uit te leveren, als bij de ten uitvoerlegging van vonnissen.⁹⁹ Als een eiser te Aken kwam klagen, dat hij geen executie van een uitgesproken vonnis kon verkrijgen, dan maande de schepenstoel schout en schepenen van het ondergerecht 3 maal onder bedreiging met een boete; werden die „maningsbrieven" niet gehoorzaamd, dan kreeg eiser van een en ander „litteras testimoniales", bestemd voor het RKG. De RKG-fiscaal gaat dan voor het RKG tegen de weerspannigen procederen „uff die peen gegen die ongehorsamen".¹⁰⁰

Vrentz nu slaagde erin, bij het RKG litteras compulsoriales, een dwangbevel dus, de processtukken uit te leveren, los te krijgen. De Maastrichtse schout en schepenen stelden de regering te Brussel op de hoogte, die bevel gaf, niet te gehoorzamen. Schout en schepenen hebben zich met beroep op dit ambtelijk bevel bij het RKG verontschuldigd, maar Vrentz zette door. Het RKG sprak de rijksban over het Brabantse gerecht te Maastricht uit. De Keizer, als hertog van Brabant, wist dan kamerrechter en assessoren te bewegen, de ban weer in te trekken, daar immers: „die der keis. Mt. als landsfurstens gerechtigkeit unerhört nichtiglich ergangen". Vrentz ging door bij rijksstanden en RKG te kla-

⁹⁸ Al deze bijzonderheden uit U&A I, nr. 303, schrijven van de vertegenwoordigers van stadhouderes Maria aan koning Ferdinand I. Over deze zaak gaan de Maastrichtse RKG-dossiers V 548 en 549. Ook het rijksarchief te Brussel bevat documenten hierover: zie PSHAL 3 (1866), p.222. Vgl. ook U&A I, nr. 285.

Over het recht: zie Crahay, Coutumes Maestricht, p.xxiv: art. 7 van Chap. xxxix der Recessen van 1665 verklaarde „kaduuk" de verkoop door blote eigenaren-kinderen van onroerende goederen, belast met vruchtgebruik ten behoeve van de ouders. Vgl. p.xxviii ald. over het Maastrichtse devolutierecht.

⁹⁹ Schwabe, Oberhof I, p.93, p.106. Als rechter in eerste aanleg kon de SL wel de rijksban uitspreken in gevallen van landvrede-breuk. Zie ZAGV 36 (1914), p.53. Deze bevoegdheid stamde van Karel IV; Karel V bevestigde haar in 1520 (privilege van 5 november, afgedrukt in ZAGV 36, p.89-98).

¹⁰⁰ Schwabe, Oberhof I, p.145/6.

gen, met name — en zeer juist mijns inziens — dat pendente lite de betreffende keizerlijke privileges waren uitgevaardigd: eerst in 1530 werd de Gouden Bulle over Maastricht uitgebreid, en de procedure stamde van voor dien tijd. Het RKG voelde daarvoor, en hief de opheffing van de rijksban weer op, met de toevoeging evenwel, de Brabantse vrijheden niet te willen schenden. In de aldus geschapen impasse is de onderhavige brief aan koning Ferdinand geschreven. Natuurlijk werd een beroep gedaan op de Gouden Bulle van 1349, en de confirmaties daarvan. Voorts werd gesteld, dat van het Brabants gerecht te Maastricht geen appel open stond, „nisi antequam sententia unanimis diffinitive proferatur, das ist vor und ehe das endurteil einhelliglich sei worden ausgesprochen”. En, gaat de brief voort „Was nun aber solichs fur ein appellation sei, so fur dem urteil beschicht, ist im Niderlanndt und an viel orten nur gar kuntlich und geprauchlich und heist daselbst zu oberhaupt gefarn”. Niemand heeft ooit de Maastrichtenaren verboden te Aken „des urteils halber zuvorn (sich) beleren und zu haupt fahren”. Maar Vrentz, vervolgt de brief, heeft ná een vonnis geappelleerd op de Akense schepenstoel, en dat was de RKG-heren ontgaan. Ook de „kuntschaft” die de schepenstoel had verstrekt verwarde „consultation” en „rechte appellation”, hoewel de Akenaren „aus irn registern kein acta je haben konnen anzeigen, die vor inen durch parteien vor Mastrich in zweiteil instanz gehalten, sonder nichts anders sagen noch sagen konnen, dan das Masterichische scheppen daselbst zu Ach zu hauf gekomen und ein urteil geholt”, en dat soort vonnissen zijn niet te Aken doch te Maastricht uitgesproken. Aken kan dus alleen op een traditie van „belerung”, niet van hoger beroep bogen t.o.v. de Maastrichtse schepenbank.

Voorts diende het RKG ambtshalve het gemene recht en de rijkswetten toe te passen, en die laatste verboden juist, zich tot het RKG te wenden in hoger beroep, als dat niet „gradatim” gebeurde. En de SL had „kein uberkeit” over Brabant en Maastricht, kon dus niet als „ordenlich obergericht” gelden.

Conclusie: de rijksban was ten onrechte uitgesproken, en diende te worden ingetrokken.

De gehele zaak is geëindigd in een schikking met de weduwe en de erven van Vrentz.¹⁰¹

¹⁰¹ U&A I, nr. 333 dd. 10 juni 1544, brief van Karel V aan koningin Maria.

Wij kunnen vier dingen opmaken uit de hiervóór geschetste gebeurtenissen in de zaak Vrentz/von Linden:

— ten eerste, dat de regering in Brussel Maastricht tot Brabant rekende;

— ten tweede, dat juist de uitoefening van rechtsmacht door een (rijks) gerecht toetssteen voor de staatsrechtelijke verhoudingen kon zijn, getuige ook de merkwaardige manipulaties met de rijksban, en de opmerking van Karel V in zijn brief aan de rijksstanden van 20 mei 1544 „ . . und an disem ainigen scheffengericht, ob davon an das kais. cammergericht appelliert wird oder nit, dem heiligen reich gar nichts oder je wenig gelegen und aber irer Mt. als herzogen zu Brabannndt . . . solche appellation, dahin si ordentlicher weis nit geherig, sonder wider gemaine beschribne recht, des reichs ordnung und herkomen an fremde ort, als nemblich gen Ach, erwachsen zu lassen oder zu gestatten, zum höchsten beschwerlich”;¹⁰²

— dat het verschil tussen appel en hoofdvaart ook voor Maria’s deskundigen niet geheel duidelijk was, daar immers de Akense appellen ook eindigden in te Maastricht uitgesproken vonnissen;

— tenslotte, dat het „gradatim” appelleren, zoals de RKG-ordnung voorschreef een grote handicap voor Aken’s positie zou worden, daar men aan dit „gradatim” de gedachte van „uberkeit” kon vastknopen, van — dunkt mij — landsheerlijk gezag.

Twee opmerkingen tot slot, beide van belang voor Aken en het RKG. Vooreerst het toegepast recht. Aken, aldus Schwabe, was het enig gerecht in die streken, dat het rijksrecht toepaste, in tegenstelling tot plaatselijk en territoriaal recht. Er zou reden zijn, aan te nemen, dat „rijksrecht” de keizerlijke rijkswetgeving, en niet het „gemene” recht was (circa 1420).¹⁰³ Ook ware het mogelijk, aan te nemen, dat het privaatrecht in het ressort van de „Oberhof” op bepaalde punten met dat van de stad Aken overeenstemde, maar Aken’s oude recht is verloren gegaan. In later tijd wilden vele ondergerechten hun eigen recht zien toegepast, doch de SL verlangde dan — evenals het RKG — overlegging van statuten en privileges, zo die niet reeds in het archief te Aken be-

¹⁰² U&A I, nr. 323. Vergelijk ook het feit, dat Maastricht nominatim in het Augsburgs verdrag genoemd is.

¹⁰³ Schwabe, Oberhof I, p.119.

rustten.¹⁰³ Over het RKG lezen wij: „Die Urteile wurden nach römischem Recht gefällt”.¹⁰⁴ en: „... das Reichskammergericht wurde angewiesen „nach des Reichs gemeinen Rechten” also dem römischen und kanonischen, zu richten”.¹⁰⁵ Wel gold dit rijksrecht in principe slechts subsidiair, en moesten de bewezen rechtsgewoonten en gebruiken voorgaan, maar deze regel verkeerde in haar tegendeel doordat het „statuta stricte sunt interpretanda” zich doorzette, en het bewijs van het niet-romeins-canonieke recht steeds meer werd bemoeilijkt. Uiteraard vielen de wetten der Keizers van het H. Romeinse Rijk ook onder des Rijks gemene Recht.¹⁰⁶ Het lijkt mij niet te gewaagd, te mogen aannemen, dat, indien èn de schepenstoel, èn het RKG, rijksrecht, als tegengesteld aan plaatselijk of territoriaal recht, toepasten, wij kunnen veronderstellen, dat zulke „Rijkse” traditie zijn invloed op het rechtsleven in de ressorten van de ondergerechten heeft doen gelden, ruwweg genomen van 1250 tot 1806. „Rechtsgrenzen bedingen den Verlauf der Sprachgrenzen”, poneert E. von Künssberg,¹⁰⁶ en geeft als bijlage (Deckblatt 19) bij zijn studie een kaart met het „uitstralingsgebied” van Aken, waarop stadsrechtfamilie en hoofdvaartressort verwerkt zijn. Over het RKG kan hij slechts opmerken, dat de betekenis van dat gerecht voor de rechtsspraak-geschiedenis nog niet was onderzocht. Het Hoogduits was het Idioma Camerale, zodat verlangd werd „dass die holländischen Akten übersetzt werden”, en de graven van Oost-Friesland wezen in de 16de eeuw appel op het RKG al af „quod jura municipalia Frisiae propter peculiarem Frisionum linguam in Camera Imperiali intelligi non possint”.¹⁰⁷

Uit eigen ervaring zijn mij vele in het Latijn gevoerde processen uit het RKG-archief bekend, zo bv. bijna alle uit het prinsbisdom Luik afkomstige gedingen, zodat wij von Künssberg op dit punt moeten aanvullen.^{107a} Toch ware wellicht in diens voetspoor eenmaal te ondernemen een taalkundig onderzoek naar de invloed van 5 eeuwen rijksrecht rond-

¹⁰⁴ K. Bosl bij Gebhardt, Handbuch I, p.683.

¹⁰⁵ Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.184; de Blécourt-Fischer, Kort Begrip, p.19. Vgl. R. Feenstra, Verkenningen op het gebied der receptie van het romeinse recht, Zwolle, 1950, passim.

¹⁰⁶ Rechtssprachgeographie.

¹⁰⁷ Rechtssprachgeographie, p.23-24.

^{107a} Verg. Raikem, De l'appel, p.38-39.

om Aken. In de navolgende reeks van plaatsnamen duiken vanzelf die steden en dorpen op, die voor zo'n onderzoek in aanmerking kunnen komen.¹⁰⁸

Als tweede opmerking zij medegedeeld, dat door mij uit de lijsten van Goecke en Veltman alleen dié dossiers zijn verwerkt in opgemelde reeks, welke de neerslag vormen van procedures, in eerste instantie voor het RKG gevoerd, of waarin via de SL een rechtsgeding bij het RKG belandde, met andere woorden, waarin de schepenstoel als „ordenlich obergerecht” fungeerde. Procedures, volgens gemelde lijsten in eerste instantie voor de SL gevoerd, en daarna in hoger beroep voor het RKG aangebracht, heb ik niet in mijn studie betrokken. Terzijde zij vermeld, dat ook in die processen veel „thans Nederlandse of Belgische” partijen te vinden zijn. Uit een en ander volgt, dat ik, mede naar aanleiding van het door Schwabe opgemerkte over de teruggang van het aantal hoofdvaarten in de 16de eeuw, de Akense activiteiten, waar het tegendeel niet uitdrukkelijk bleek, als rechtspraak in hoger beroep beschouwde.

Münster. Volledigheidshalve zij medegedeeld, dat door mij ook zijn geraadpleegd de twee thans verschenen delen van de gedrukte inventaris van de in het Staatsarchief te Münster berustende Rijkskamergerechtsakten.¹⁰⁹ Hoewel het geven van een definitief oordeel dient te worden opgeschort tot het verschijnen van het in het vooruitzicht gestelde derde deel (registerdeel) van deze inventaris, meen ik wel te mogen constateren, dat te Münster zeer weinig dossiers aanwezig zijn, die betrokken kunnen worden in mijn onderzoek. De inventaris telt 6333 nummers, waarvan m.i. 99% voor ons onderwerp niet van belang is.

¹⁰⁸ Hardenberg, Naamkundige problemen, gebruikt de hofvaart/het beroep op Aken wederom als aanwijzing voor het uit koningsgoed afkomstig zijn. Zie de kaart op p.16 ald.

¹⁰⁹ Aders, *Gerichte des Alten Reiches*. Voor zover mij bekend in geen enkele openbare Nederlandse uitleenbibliotheek aanwezig, wel in de bibliotheek van het Algemeen Rijksarchief 's Gravenhage. Prinz, *De betekenis*, p.48, wijst op het belang van de ruim 6400 RKG-dossiers te Münster.

AFDELING 3: WIJZE VAN VERWERKING VAN HET GEVONDENE.
VOORBEHOUD TEN AANZIEN VAN LUIK, LOON, STAVELOT-MALMÉDY

Voorafgaande aan Hoofdstuk V, waarin ik zo zorgvuldig mogelijk heb neergelegd mijn bevindingen omtrent de RKG-activiteiten in het gebied, dat ik gemakshalve met „de Nederlanden” aanduid, wil ik thans de uitzondering bespreken, door mij noodgedwongen gemaakt bij de weergave der gegevens. Ik bedoel hiermee de kerkelijke vorstendommen Luik en Stavelot-Malmédy, alsmede het met Luik verbonden graafschap Loon. De bisschop en de abt waren rijksvorsten, hadden zitting op de geestelijke bank van de rijksvorstenraad in de Rd¹¹⁰ en waren lid van de Westfaalse kreits.¹¹¹ Hun landsheerlijkheden waren tamelijk hecht in het Duitse Rijk geïntegreerd; zo ook hun rechterlijke organisatie. Het is zeer onwaarschijnlijk, dat gedetailleerde studie mijnerzijds nieuw licht op de verhouding van Luik/Loon en Stavelot met het Rijk zou hebben kunnen werpen: hun „Rijksheid” staat vast. Daarbij komt dat het in de vorige Afdeling vermelde cijfermateriaal met betrekking tot de te Luik en Aken berustende RKG-dossiers duidelijk kan maken, dat bewerking van het „intern-Luikse en -Stavelotse” RKG-bestand bijzonder tijdrovend geweest zou zijn gezien de grote aantallen dossiers. Ik heb er dan ook, zij het met enige onvoldaanheid, van afgezien, beide geestelijke rijkslanden op dezelfde voet te behandelen als de andere „Nederlandse” gewesten, doch kon me anderzijds toch niet weerhouden, enige informatie over dit belangwekkende archief te verschaffen, met name voorzover dit in het RAL is gedeponereerd.¹¹² Daarom volgt hierna een korte opsomming van vooreerst enkele Luikse procedures, in eerste instantie voor het RKG gevoerd. Ik heb daarin zoveel mogelijk „typische” dossiers weergegeven, representanten van gehele categorie-

¹¹⁰ Zie bv. Zeumer, *Quellensammlung II*, p.552.

¹¹¹ J. Gilissen, *Introduction historique au droit civil I*, Bruxelles, 1960, noemt (p.114 ald.) „le pays de Liège, la principauté abbatiale de Stavelot-Malmédy et le Duché de Bouillon” geen deel der 17 Nederlanden, en deelt mee, dat beide eerste territoria deel van de Westfaalse kreits uitmaakten, en tamelijk nauw met het Rijk verbonden waren.

¹¹² In zijn opstel: *L'Importance des Archives Liégeoises pour la recherche historique dans les Pays Bas* maakte de Luikse Rijksarchivaris G. Hansotte geen melding van de te Luik berustende RKG-dossiers, klaarblijkelijk dit fonds voor de Nederlandse historie zonder belang achtend.

en andere procedures met gelijksoortige onderwerpen, teneinde zo een globale indruk van de door mij niet verwerkte nummers uit de „Verzeichnisse” te geven. Daarbij was tevens mijn bedoeling er de aandacht op te vestigen, dat voor de staatkundige of economische geschiedschrijving van het sticht Luik, en voor de studie van de instellingen en gerechten, de RKG-dossiers belangwekkend materiaal bevatten.

De bundels volgen bij deze:

C 1806. Eiser: hertog Josephus Philippus Hyacinthus de Looz-Corswarem, te Castrum St. Mariae (in Luxemburg). Gedaagden: „Joannes Henricus Bornans de Hasselbrouk, canonicus et officialis”, en „Consilium privatum leodiensis episcopi”, beide te Luik. Voor RKG in 1760, wegens: „Cassatio recursus ad consilium privatum Leodiense una cum revisione ab officiali de Bornans ibidem implorata, feudum in pago de Corswarem, comitatus Lossensis, concernente, contra rem judicatam aulae Curingianae Lossensis”.

Onder deze procedure in eerste instantie voor het RKG schuilt derhalve een jurisdictie-geschil tussen de Loonse Kuringer leenzaal, en de Luikse officiaal en Conseil privé.

G 621. Everardus de Graveroule c.s. te Luik dagen de bisschop van Luik c.s. in 1562 voor het RKG wegens: „Post mandatum caesareum jam impetratum actores tamen coguntur religionis causa Augustanae intra mensem unum cum uxoribus et liberis ex civitate et episcopatu Leodiensi emigrare et bona sua mobilia et immobilia vendere et distrahare”.

Indien wij hierin een overtreding van de Augsburgse Religievrede van 1555 mogen zien, zou dit een procedure onderdaan-landsheer wegens schending door dien laatste van zijn publiekrechtelijke verplichtingen zijn.¹¹³

¹¹³ Volgens Wouters, LV II, p.128, bleef afkondiging van de Godsdienstvrede in het prinsbisdom achterwege. Vgl. K 1 (Luiks 1254) uit 1558, waarin de bisschop, officiaal, burgemeesters en raad, en rechters (schepenen?) van Luik voor het RKG werden gedaagd door een Zwingliaan, F 343 (Luiks 710) uit 1562, waarin een Lutheraan de bisschop, meier en schepenen van Luik voor het RKG bespringt, en H 1731 uit 1598 (lijst Veltman) waarin de bisschop en diens „officiati” door twee Calvinisten worden aangesproken. Vgl. ook Rahlenbeck, Les pays d'Outre-Meuse, p.146.

E 1005. Weduwe van de baron van Elderen, te 's Herenelderen, ctra Julius de Nuvolava, te Luik. In 1687 voor RKG wegens: „Cassatio processus de redditu ex bonis antea comitis de Lamboy, coram consilio ordinario Leodiensi ventilati”.

Een oneigenlijk appel zou men deze zaak kunnen noemen, nu klaarblijkelijk reeds tot ongenoegen van eiseres voor de Conseil ordinaire was geprocedeerd.

F 1204. Frere, communitas (= Vreeren, kwartier Hespengouw, stift Luik) ctra Servatius Lenartz, te Foeres (?? verschrijving voor Freres??), in 1784 voor RKG wegens: „Cassatio recursus ad officialem Coloniensem a sententiis officialis Leodiensis, ratione scamni separati in noviter aedificata ecclesia a reo praetensi”.

Niet op de nuntius apostolicus, doch op de officiaal van het aartsbisdom Keulen, had men dus zijn toevlucht genomen tegen een beslissing van de Luikse officiaal (eigen kerkbank voor Lenartz?).

G 2319. Catharina Gouverneur, weduwe van Mathaeus Nasenne, c.s., te Luik contra de Luikse gewone Raad „pro vidua doctoris Gaen”, c.s., wegens: (1683) „Executio sententiae propriae in causa propter reassignmentem triginta modorum speltae annui canonis”.

Procedure over de uitvoering van een vonnis van de gewone Raad.

C 2242. Stadhouders en genoten (pares) van de Kuringer Zaal, te Hasselt, tegen Antonius Richardus Grotars te Luik, en de „deputati viginti duum viri patriae leodiensis”. In 1662 voor RKG inzake: „Appellatio A. R. Grotars in causa contra de Ghastenoy super possessione bonorum Bembrouch a sententia aulae Curingianae ad deputatos viginti duum viros, quamvis comitatus Lossensis jam inde a tempore, quo ad ecclesiam Leodiensem devenerit, immediatus sacri imperii status permanserit, atque a principatu leodiensi taliter distinctus, ut a nullis justitiis ejusdem comitatus provocari aut recurri ad ullum de tribunalibus Leodiensibus valeat”.

Ik meen, dat vorenstaande omschrijving voor zich zelf spreekt. Deze procedure maakt deel uit van een zestal (dossiers C 2241-2246, daterend uit de periode 1648-1702), waarin de Kuringer Leenzaal, hoogste leenrechter van het graafschap Loon, tevens appelcollege boven het

hoge allodiale gerecht van Loon en de schepenenbanken van Vliermaal en Buiten-Bilzen¹¹⁴ zich tracht te handhaven tegenover diverse Luikse rechtscolleges.

L 1216. Gewone Raad van de Luikse bisschop e.a. contra de officiaal en het tribunaal der 22 mannen. In 1580 voor RKG: „Protestatio ne procedatur a iudiciis ecclesiasticis in causis mere profanis, vectigalia, gabellas, aut annuos redditus concernentibus”.

Kennelijk conflict van de in 1521 opgerichte gewone Raad,¹¹⁵ die voor het eigenlijke stift Luik optrad als bevoegd rechter in eerste instantie met betrekking tot inbreuken op keizerlijke privileges, en als appelrechter in civiele zaken van de schepenen van Luik, met de officiaal. Wordt deze door de 22 gesteund??

H 1746. Burgemeesters, gezworenen en „consules” van de stad Hasselt dagen in 1566 de 22 Luikse mannen-rechters voor het RKG: „Fractio privilegiorum ab imperatoribus oppido Hasselensi confirmatorum, et supplicatio pro revocatione banni cui consulem Hasselensum Fueskens rei subjecerunt”.

Ik heb de indruk, dat onder het mom van een schending van keizerlijke privileges hoger beroep tegen een uitspraak van de 22 mannen wordt geconstrueerd.

D 1305. De stad Dinant tegen Nicolaus Wesbin te Dinant en de Luikse officiaal (1608): „Cassatio appellationis a mercatore Wesbin, prima solum tonsura inquisito, a magistratu ad officialem Leodiensem in causa civili introductae”.

Afbakening van de rechtsmacht van de officiaal.

S 1789. In het jaar 1746 daagden de „Magistri magistratus spadensis et tota universitas” van Spa de gedeputeerde commissarissen van de Luikse rekenkamer, alsmede Antonius la Tour, te Luik, voor het RKG

¹¹⁴ Crahay, Coutumes Looz, p.xi-xii.

¹¹⁵ Aldus Frère, De Gerechtelijke Instellingen. Yans, Les Tribunaux Liégeois, p.258, stelt de instelling van de Gewone Raad in het jaar 1527. Zie E. Poncelet, Le conseil ordinaire. Tribunal d'appel de la Principauté de Liège, in: BCALO 13 (1929), 133-257. Vergelijk in het algemeen Raikem, De l'appel.

inz. „Turbatio in possessione hauriendi et vendendi aquas Spadensis”. In 1774 volgt eenzelfde proces (S 1790), zodat gedaagden waarschijnlijk de uitspraak van het RKG naast zich neder hebben gelegd.

Niet alleen om het geneeskrachtige mineraalwater, doch ook vanwege de mogelijkheid tot het bedrijven van hasardspelen geniet Spa een zekere faam.¹¹⁶ Dossier L 1198 verstrekt ons het proces van bisschop [Caesar] Constantinus Franciscus [van Hoensbroek], te Luik, contra Natalis Josephus Levoz en consortes, te Spa aangespannen voor het RKG in 1785 met de volgende „Gegenstand des Streites”: „De praestando debitam principi ejusque edictis obedientiam abstinendoque ab omnibus choreis conventibus publicis, ac ludis aleatoriis/: jeux d’hasard: /in domo appellati Levoz privata ac revocando audacem ac seditiosam protestationem aliaque adversus auctoritatem principis suscepta seditiosa attentata”. Terzijde: dit dossier bevat „X Volumina camer.”, en vormt zo de lijkste mij bekende procesbundel in de Luikse Verzeichnisse. E. de Borchgrave¹¹⁷ deelt mede, dat van Hoensbroek’s voorganger, Joannes Theodorus van Beieren (verkozen: 1744, overleden 1763) aan een établissement te Spa vergunning tot het hasardspel had verleend; de na van Beieren residerende bisschoppen breidden deze concessie nog uit. In 1785 opende een speculant een nieuwe speelzaal, welke bisschop van Hoensbroek wilde supprimeren. Er volgde een proces voor het RKG, en deze procedure, waarin de Luikse bevolking tot hare tevredenheid een aanleiding zag, zich tegen de bisschop te verklaren¹¹⁷ „finit par enfanter une révolution”. Uit andere bronnen blijkt, dat het proces, waarop de Borchgrave doelt, L 1198 was.¹¹⁸ In ieder geval ontmoeten wij het RKG in deze revolutie opnieuw: F 2815 geeft ons de procedure van de keizerlijke fiscaal te Wetzlar tegen „die Urheber des Tumults in Luettich”, in het jaar 1789. Het kwam tot „Mandate zur Unterdrückung des in der Stadt und in dem Fürstenthum Lüttich

¹¹⁶ „Spawasser” en „Hasardspiel” worden bv. in Brockhaus’ Konversations-Lexikon, Vierzehnte vollständig neubearbeitete Auflage, Berlin en Wenen 1898, Bd. 15, p.75 (trefwoord SPA) in één ademtocht genoemd.

¹¹⁷ Histoire des Rapports, p.377-378. L. Gross, op p.viii zijner Vorbemerkungen des Bearbeiters, in U&A I, noemt de Borchgrave’s werk „Eine umfassende und gründliche Darstellung”.

¹¹⁸ Zie F. Nève, Deux Mille Ans de l’Histoire des Belges III, Bruxelles, 1926, p.124 e.v. De auteur steunt voornamelijk op Pirenne.

ausgebrochenen Aufruhrs, und dieserhalb Requisitionen an die Nieder-rheinisch-Westphälischen kreisausschreibenden Fürsten".¹¹⁹ Hoe ten lange leste de Keizer, als souverain van de Bourgondische kreits, de bisschop weer op de troon bracht, vindt men bij de Borchgrave beschreven.¹²⁰

Tot slot van deze reeks „voorbeeldige” Luikse dossiers nog enkele processen, die meer de gerechtelijke organisatie van het prinsbisdom, en de intern-staatsrechtelijke regelingen van dat vorstendom betreffen.

L 1209 geeft ons een procedure, in 1611 door de „Ordo equestris Leodii” tegen het „Capitulum ecclesiae cathedralis Leodii” inzake de „Observatio privilegiorum imperialium de non evocando” aangespannen.

S 8392. Johanna Stoerk te Brussel, contra Philippus Pyrovanus en consortes, te Luik. Proces in 1622 voor RKG wegens: „Mandatum cassandi sententiam officialis Leodiensis in causa Balthasaris comitis de Biglia contra actricem, puncto restitutionis castri et domini de Tronchines, ratione incompetenciae iudicis ecclesiastici”.

V 776. In het jaar 1569 brengt de stad Visé het „Collegium nautarum civitatis Leodiensis” voor het RKG inzake: „Libera a vectigalis extorsione navigatio in flumine Mosae”.

In dossier L 1779 eindelijk daagt de molenaar te Kozen (kwartier Loon) nl. Jean Baptiste le Lièvre, voor het RKG zowel de Luikse officiaal, als Dionisius van der Hoven, de „Vicarius pagi de Cosen” (jaar 1771). Het gaat dan om: „Denegatio iustitiae in executione propriarum sententiarum et inhibitiio illiciti recursus ad iudicem ecclesiasticum in causis mere civilibus, realibus, servitutem fundo innexam/: bannalita-

¹¹⁹ Soortgelijke actie ondernam de fiscaal in 1789 tegen de onderdanen van de abt van Stavelot: F 2814 (lijst Veltman).

¹²⁰ Histoire des Rapports, p.380-381. Uitvoerig over de rol van het RKG in deze (criminele) affaire: de Borman, Les échevins de Liège II, p.209-215. Recentelijk over de „Exekution” tegen Luik: K. H. Lampe, Zwei Briefe zum Lütticher Aufstand 1789-1791, in: Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein 171 (1969), 280-283.

tem: / concernentibus". Wederom een verlengstuk van een reeds gevoerd proces, en een betwisting van des officiaals bevoegdheid.¹²¹

Na deze Luikse zaken enkele regels omtrent de abdij van Stavelot. In de jaren 1566-1576 werd de abt door de Luxemburgse en Brabantse (Brusselse) regering onder zware druk gezet om hem à la Echternach onder Luxemburgse souvereiniteit te brengen. Met name het graafschap Logne „so ein ansehnlich stück und zugehör der abtei und stifts Stabell ist”¹²² wekte de begerigheid van de buurman op: de onderdanen werden met lasten en belastingen gekweld, de appelgang, lopend via het hoofdgerecht van de abt naar het RKG werd naar Luxemburgse instanties en de Grote Raad van Mechelen afgebogen, en ook de rechtspraak in eerste aanleg naar Luxemburg getrokken. Over het bezit van Logne sleepte zich een proces tussen abt en procureur-generaal voort voor de Grote Raad; hangende dat geding trachtte de regering van Philips II de facto dat graafschap te annexeren. De abt reageerde daarop onder andere met supplieken, gericht aan de rijksstanden, de Westfaalse kreits en de Keizer,¹²³ welke weer aanleiding gaven tot stappen van de geadresseerden bij de hertog van Alva, bij de Keizer etc.

De Bourgondische pogingen slaagden in dit geval nu eens niet: het graafschap Logne bleef tot de Franse revolutie deel uitmaken van het vorstendom Stavelot,¹²⁴ en het RKG bleef ook voor Logne het opperge-recht. Daarvan getuigen processen uit de volgende, alle tot het graafschap Logne te rekenen¹²⁵ plaatsen: Lorcé (= Loucheie), nl. L 2584 uit 1559, Luiks 1541; Ocquier, nl. P 1874 uit 1592 (Luiks 2018), F 245 uit 1664 (Luiks 684) en B 3501 uit 1665 (Luiks 192); Pouhon (= Puxon), leenhof, nl. R 1739 uit 1650, (Luiks 2158); Attrin, nl. B 4530

¹²¹ Deze molenaar heeft ook de procedures L 1778 (ao 1769) en L 1780 (ao 1771) op zijn naam staan. L 1780 heeft woordelijk dezelfde omschrijving van de „Gegenstand des Streites” als L. 1779, doch naast de officiaal is nu de pastoor van Kozen, Averardus Hugo Breugelmann, gedaagd.

¹²² Aldus de abt in augustus 1570 aan de Westfaalse kreits: U&A II, nr. 611.

¹²³ Zie U&A II, nrs. 579 (dd. 8 mei 1566), 609, 611, 635, 640 t/m 643, 646, 651, 680, 681 en 685 (dd. 9 okt. 1576).

¹²⁴ Zie J. Yernaux, *Histoire du Comté de Logne, Liège-Paris*, 1937. Veel wetenswaardigs deelt dit werkje niet mede voor ons onderwerp, bevestigt wel het bovenstaande, bv. op p.192 ald.

¹²⁵ Zie de Ryckel, *Les communes Liège*. Alle genoemde dossiers behelzen appel-zaken, in eerste aanleg gevoerd voor de gerechten in de onderhavige plaatsen.

uit 1571, Luiks 225; Poulseur sous Rahier, nl. L 1273 uit 1650, Luiks 1423; Louveigné, nl. B 3109 uit 1652, Luiks 177 en G 540a uit 1718, Luiks 807; Fraipont, nl. C 75 uit 1700 (Luiks 317) en C 76 uit 1726 (Luiks 318). Daarvan getuigt ook de procedure R 3465 uit 1693, in eerste instantie gevoerd voor het leenhof van het graafschap Logne. Merkwaardigerwijs berust het kernproces in deze gehele affaire, P 2434 uit 1533 op het RAM (blauwnr. 213): de abt van Stavelot daagt voor het RKG de Luxemburgse regering en Ruprecht van der Mark te Rekem, omdat deze het jus de non evocando van de abt geschonden zouden hebben, door hem voor de Provinciale Raad van Luxemburg te vervolgen vanwege de heerlijkheid Loningen (= Logne).

Met de opmerking, dat uit het eigenlijke Stavelot appellen voor het RKG kwamen tegen beslissingen, in eerste instantie gewezen door rechtscolleges in Bra, Bütgenbach, Choz (= Coos?), Comblain, Eben-Emael,¹²⁸ Grimonster, Horion, Lierneux, Malacord, Ougnée et Sclessin en Wanne besluit ik deze Afdeling.

¹²⁸ Eben-Emael, ten Zuiden van Maastricht, deel van het stift Luik, kwartier Hesbaye, bezat een laathof van de abt van Stavelot. Zie Schwabe, Oberhof II, p.88.

WAT DE ARCHIEVEN LEREN OMTRENT RKG-ACTIVITEITEN IN DE NEDERLANDEN

Met uitzondering van het materiaal, betrekking hebbend op de „kernlanden” van Luik-Loon en Stavelot-Malmédy — besproken in Hoofdstuk IV, Afdeling 3 — ordende ik alle vondsten per gebied. Deze gebieden volgen hierna in alfabetische volgorde, twee en vijftig in totaal. Ik trachtte deze rubriekjes zoveel mogelijk te laten samenvallen met landsheerlijkheden, zoals deze ook in Hoofdstuk III, Afdeling 4 verschenen. Geheel en al gelukt is dat niet: sommige heerlijkheden, zoals bv. Culemborg, kunnen moeilijk aan één bepaalde souverain toegeschreven worden; bij andere liepen de juridische en de feitelijke toestand te zeer uiteen. Het gevolg van een en ander is wel, dat de 52 rubriekjes vogels van zeer verschillende pluimage herbergen: sommige, als Brabant, Gelre en Luik omvatten gegevens over gehele vorstendommen, resp. over steden of dorpen daarvan, andere, als Cartils en Rijckholt, bestrijken slechts een enkele zeer kleine heerlijkheid.

1. *Batenburg*. De „Reichsreform”, waarmede we in Hoofdstuk I kennismaakten, beoogde niet alleen op het terrein van rechtspraak, bestuur en financiën weer een bruikbaar staatsapparaat in het Rijk te creëren, doch ook op het stuk van de munt enige orde te scheppen. Zo kwamen er in de 16de eeuw drie rijksmuntverordeningen tot stand, nl. in 1524 (Rd Esslingen), 1551 en 1559 (Rd Augsburg). De laatste verordening werd op de Rd Augsburg in 1566 gewijzigd, bij welke gelegenheid de rijksdaalder het aanzijn ontving. In 1551 werd o.a. verordonneerd, dat alleen de heren, die eigen zilvermijnen bezaten, voortaan nog daalders zouden mogen munten.

Voornamelijk in de gewesten, die in 1548 van de Westfaalse naar de

Bourgondische kreits waren overgegaan ontmoeten we enige heren en steden, die in het bezit waren, althans meenden te zijn, van een muntprivilege. De steden Nijmegen, Zutphen, Deventer, Zwolle, Kampen en Groningen pretendeerden het muntrecht krachtens rijksprivilege te bezitten, en werden rijksmunten genoemd. Als muntheren zijn te noemen Batenburg, Bergh, Thorn, Horn, Gronsveld, Rekem en Vianen. Juist op deze heerlijke muntplaatsen ontplooiden zich in of kort na 1555 grote activiteiten, welke de (onwelwillende) aandacht trokken van de regering in Brussel en van de autoriteiten in het Rijk, Keizer, Rd, Westfaalse kreits en RKG-fiscaal. Opvallend is daarbij, dat na 1560 Keizer en Rijk onder toelating van de regering in Brussel zich rechtstreeks met de Nederlandse muntheren gaan bezighouden. Het muntplakkaat van koning Philips II uit 1567 bezegelde deze samenwerking tussen de Bourgondische kreits en de rest van het Rijk. In het kader van de actie, die Keizer en Rijk tegen de Nederlandse muntheren en muntsteden voerden, werd Willem, heer van Batenburg en Stein, in 1561 door de fiscaal voor het RKG gedaagd wegens overtreding van het Rd-besluit van 1559, en daarna, in 1563 opnieuw, wegens het slaan van te lichte munten.¹ Zowel te Stein als te Batenburg werd gemunt; ik meen dat de RKG-processen de Batenburgse munt betreffen. In de Nederlanden onderwierpen zich Batenburg, Thorn en Rekem (wellicht ook Gronsveld) aan de eisen van Rijk en kreits: reeds in 1569 werden Batenburg en Thorn van de opgelopen suspensie van hun muntrecht ontslagen.²

2. *Bergh*. De heren van Bergh muntten te Bergh (oorspronkelijk te Gendringen) krachtens privilege van de Keulse aartsbisschop, te Dieren (later Harderwijk) krachtens privilege van de Gelderse hertog en te Heddel, krachtens onbekende titel.³ Graaf Willem van den Bergh, die nimmer als muntlid tot de Westfaalse kreits toetrad, werd met Batenburg in 1561 en 1563 voor het RKG gedaagd. In 1578 volgde een derde procedure over dit onderwerp, welke in 1581-1582 nog aansleepte. Als

¹ Zie algemeen: Tangelder, Muntheer, p.9-36; vgl. Tadama, Geschiedenis, p.160-162 en van Gelder, De Nederlandse munten, p.36 en 72 inz. Batenburg.

² Munt te Stein: de Crassier, Dictionnaire historique s.v. Steyn, PSHAL 70 (1934), p.211. Munt te Batenburg: zie vorige noot. Onderwerping van Batenburg: Tangelder, Muntheer, p.18.

³ Zie Tangelder, Muntheer, p.5-6 en p.20 nt. 3, waar Tangelder het recht van munt te Bergh een rijksachterleen noemt.

vierde RKG-procedure waarin de graaf van Bergh betrokken was noteerde ik de „civiele procedure”, in 1579 aanhangig gemaakt door de Kasselse koopman Andries Kannenburg tegen de graaf.⁴ Meer gegevens over Berghse processen zijn mij niet bekend; over de wederwaardigheden van de munt aldaar handelt uitvoerig het geciteerde werk van Tangelder.

Pannerden. In het begin van de elfde eeuw schonk bisschop Balderik II van Luik (1008-1018) zijn allodiaal onroerend goed Pannerden aan de Luikse domkerk. Tengevolge van de door deze kerk verkregen immunitetsrechten werd de buurtschap Pannerden zo gelicht uit het grafelijk gebied, waartoe het tot dan behoorde. Ruim twee en een halve eeuw later, nl. in 1284 verkocht het kapittel van St Lambert de „villa de Pannarden” met alle daaraan verbonden rechten — waaronder de jurisdictie — aan het kapittel van Emmerik. Dat kapittel gaf reeds enige maanden later dit complex van rechten in erfpacht uit aan de kasteelheer van Scathe (= den Bylandt).⁵ Omdat de heren van den Bylandt hun jurisdictie in Pannerden later namens hen lieten uitoefenen door hun ambtman van den Bylandt, ontstond de mening, dat die rechtsmacht een uitvloeisel was van de heerlijke rechten van de Bylandt. De oorspronkelijke erfpachtsverhouding raakte in het vergeetboek, en de eigenlijke heerlijkheid van den Bylandt spoelde grotendeels weg. Zo ontstond de identificatie tussen de van Kleef in leen gehouden heerlijkheid Bylandt en de rechten te Pannerden,⁶ een identificatie, door het hof van Gelre in 1636 bekrachtigd. Heer van de Bylandt was sedert de veertiende eeuw de heer van Bergh; met Bergh ging Pannerden in de Gelderse landsheerlijkheid op.⁷ Dat een en ander in het midden van de 16de eeuw nog niet was uitgekristalliseerd bewijst dossier G 2689 uit 1550 (Koser 168): tegen een uitspraak van het gerecht te Pannerden uit

⁴ Processen van 1561 en 1563: zie Tangelder, Muntheer, p.17-18; proces van 1578: p.33-36 ald. Procedure Kannenburg versus graaf van Bergh: p.35 ald. Vgl. ook Tadama, Geschiedenis, p.162, en over Andres Kanneberch regest 3194 dd. 20 febr. 1574 in: van Schilfgaarde, Het archief Bergh, Regestenlijst van oorkonden, derde stuk.

⁵ Aldus de Vries, Bijdragen XX, p.36. Volgens Habets, Het vrijdorp Neeritter, p.340 nt. 1. was Balderik I (955-959) de schenker.

⁶ de Vries, Bijdragen XX, p.37-38.

⁷ de Vries, Bijdragen XX, p.42-43, en van Schilfgaarde, Het huis Bergh, p.144.

1549 komt de onderliggende partij in 1550 in beroep bij het RKG. In de 17de eeuw was de Berghse klaring appelrechter voor Pannerden geworden.⁸

3. *Borculo*. Uit het in Hoofdstuk IV vermelde materiaal is mij één proces bekend, uit 1578, (nl. D 1623), dat op deze heerlijkheid betrekking heeft. Gedaagde was de weduwe van de laatste heer van Borculo, de in 1553 overleden Joost van Bronkhorst-Borculo. Bisschop Willem van Ketteler van Munster trok na dit overlijden de heerlijkheid als een vervallen leen aan zijn sticht. De graven van Limburg-Styrum, die als erfgenamen van de Bronkhorsten optraden, betwistten den bisschop het recht daartoe.⁹ Gedurende het leven van Joosts Weduwe, Maria van Hoya, liet Munster haar in het bezit van het leen; daarna werd het landje door de Munstersen bezet. Na een slepend proces van vele jaren besliste in 1615 het hof van Gelderland ten gunste van Joost van Limburg-Styrum. In 1616 werd de gehele heerlijkheid door de Staten-Generaal bezet.

Dezen trokken de heerlijkheid als leen aan zich, en gaven dit aan Joost van Limburg-Styrum.⁹ „Een door den bisschop op het Kamerge-richt te Spiers gedaan beroep mocht niet baten”, leert ons H. G. Harkema, die een speciale studie van de verhouding Gelre/Munster maakte, een studie waarin de wederwaardigheden van Borculo uitvoerig uit de doeken worden gedaan.¹⁰ De Munsterse bisschop, de krijgshaftige Christoffel Bernard van Galen, legde zich niet neder bij de van Limburg-Styrumse zegepraal, en begon in 1652, twee jaar na de bisschopskeus, druk uit te oefenen op het hof van Gelre en Zutphen, teneinde Borculo terug te verwerven.¹¹

Hoe de onenigheden tussen Munster en Gelre, later tussen Munster en de Verenigde Nederlanden uitliepen in een regelrechte oorlog

⁸ Namelijk in 1637, zie de Vries, Bijdragen XX, p.43 nt. 1.

⁹ Zie Rogier, Geschiedenis van het Katholicisme II, p.444-446.

¹⁰ De betrekkingen van het Bisdom Munster tot de Nederlanden, inzonderheid tot Gelderland, tot aan den vrede van Kleef, 18 april 1666, in: Gelre 7 (1904), 1-65. Citaat op p.25.

¹¹ Harkema, als nt. 10, p.41; Harkema vermeldt drie fasen van het geschil over Borculo, waarin het RKG tot een uitspraak werd geroepen: p.24 (circa 1570) Borculo is mannelijk leen; p.25; p.26 (6 juli 1642): het RKG gelast teruggaaf van Borculo aan Munster.

(1665) en hoe die oorlog verliep behoort tot de vaderlandse geschiedenis. Voorlopig interesseert ons alleen het Vredesverdrag van Kleef van 18 april 1666, waarin Munster alle veroverde plaatsen „specialijk oock 't Casteel en 't Dorp Borculo” restitueert aan de Staten-Generaal, en „renuncieert 't Recht van Superioriteyt in de voorz. Heerlijkheyt van Borculo . . . , nochtans soo, dat dese renunciatie niet en prejudiciere het Recht des Rijcks”.¹² Borculo is dan deel van de Nederlanden geworden.

Hoe zou het rehtens geweest moeten zijn? Hoewel de gegevens niet alle één kant op wijzen, meen ik toch, dat Borculo had dienen te eindigen als deel van het stift Munster, en derhalve als deel van de West-faalse kreits.¹³

Vast staat, dat de heerlijkheid Borculo, een allodiale bezitting, omstreeks 1400 aan de heren van Bronkhorst is gekomen.¹⁴ In 1406 heeft Gijsbert II van Borculo (als heer van Bronkhorst Gijsbert VI) zijn heerlijkheid aan de Munsterse bisschop in leen moeten opdragen. Die leenband is buiten kijf: in 1614 schreef de graaf van Limburg-Styrum aan de Keizer, dat hij de leenrechten op de heerlijkheid Borculo niet aan Munster en het Rijk wilde ontnemen.¹⁵ De quaestie, die de gemoederen verdeeld hield, was veeleer die van de landsheerlijkheid: was de heerlijkheid Borculo deel van Gelre-Zutphen, van Munster of was het een vrije rijksheerlijkheid? Voor deze laatste mogelijkheid vond ik weinig aanwijzing.¹⁶

In de diverse processen, die na het overlijden van de weduwe van Joost van Bronkhorst-Borculo, Maria van Hoya, in 1579, gevoerd zijn, hebben partijen zich uitgeput, de Gelderse, c.q. de Munsterse souvereiniteit over Borculo te bewijzen. Steeds moet daarbij voor ogen gehouden worden, dat de overleden graaf Joost dezelfde was als de ons uit Hoofdstuk III hiervóór sub Bronkhorst bekende. Reeds daar bleek,

¹² Harkema, als nt. 10, p.51/52.

¹³ Vgl. Harkema, als nt 10, p.30 nt. 1: „Over 't algemeen vind ik, dat de aanspraken van Munster beter gemotiveerd waren dan die van de graven van Limburg-Styrum”.

¹⁴ Harkema, als nt. 10, p.19-22.

¹⁵ Harkema, als nt. 10, p.27-29.

¹⁶ Een bron uit 1742, aangehaald op p.20 van J. S. van Veen, Bijdragen tot de Geschiedenis van Borculo, in GELRE 21 (1918), 1-46, noemt Borculo: „ohnmittelbare Reichs Herrschaft”.

dat de heren van Bronkhorst-Borculo niet veel op hadden met de banden met het Duitse Rijk, doch zich meer op Gelre richtten. Voor behoren tot het Munsterse stift pleitte, naast de leenband, m.i. voornamelijk, dat Borculo in het schattingsregister van het bisdom Munster onder de rubriek Eemsland was aangeslagen, en dat de bisschoppen de waarde en het gehalte der munt vaststelden.¹⁵ Ook hielden zij garnizoen in Borculo en Lichtenvoorde. De zoutbelasting, die in de Verenigde Nederlanden werd geheven, werd niet van de inwoners van Borculo geëist. De heer van Borculo, noch de andere edelen dier heerlijkheid, werden ooit opgeroepen tot de vergaderingen van de Staten van Gelre en Zutphen.¹⁵ Uit een brief van graaf Joost dd. 8 oktober 1548 aan kanselier en raden van Gelre blijkt voorts, dat van het gerecht te Borculo appel openstond bij de heer van Borculo met zijn „van adell” (ook hoge bank genoemd), en van de beslissingen van de hoge bank weer beroep mogelijk was „woe es naech dem lantrechte gebruycklich, thoe Zantwelle in den Stiffte van Munster”.¹⁸ (Dossier D 1623 uit 1578, RAM geeft appel op het RKG tegen een beslissing van Munsterse commissarissen als scheidslieden).

Dat de heren van Borculo in 1532, 1534, 1573, 1574, 1577 en 1578 waren opgeroepen voor de kreitsdagen van de Westfaalse kreits, lijkt mij geen argument voor de Munsterse zaak, want zo’n kreitslidmaatschap wijst meer naar een vrije rijksheerlijkheid. Borculo wordt overigens wel in de kreitsarchieven genoemd.¹⁷

De graven van Limburg-Styrum beweerden, dat Borculo binnen het graafschap Zutphen lag, niet in de aanslag van het Rijk voorkwam, doch integendeel reeds vanaf 1480 in de schattingen van het graafschap Zutphen was aangeslagen.¹⁹ Voorts hadden de Borculose heren zich tussen 1469 en 1539 enige malen als onderzaten van de Gelderse hertog gedragen.¹⁹ Dit bleek in politiek opzicht de meest wenselijke gedragslijn: het hof van Gelderland besliste in 1615 tegen de bisschop en de Vrede van Kleef bevestigde die uitspraak.

4. *Brabant.* Onder dit hoofdje wil ik enige dossiers vermelden, waaruit

¹⁷ Zie Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40.

¹⁸ J. S. van Veen, *Rechtspraak in de heerlijkheid Borculo*, in: *GELRE* 7 (1904), 65-66.

¹⁹ Harkema, als nt. 10, p.30.

blijkt, dat het RKG werd betrokken in wrijvingen tussen de regering te Brussel en de Raad van Brabant enerzijds, de SL te Aken en andere „Rijkse” gezagsdragers en instellingen anderzijds.

1. Vooreerst noem ik een negental dossiers uit de jaren 1603-1605 en genummerd A 52, C 293, C 294, C 295, C 1979, C 1976, C 1982, F 2724 en H 4472, alle vermeld in de Akense lijsten van Goecke en Veltman, en op één affaire betrekking hebbend. Zover mij bekend was de toedracht als volgt: de Luikse edelman E(d)mond van Blitterswijk(c)k, genaamd Passart drossaard van of te Bilzen, had te Luik waarschijnlijk vermoord Floris Hoen van Cartiels, uit Rummen. De Gulikse stalmeester Willem van Cortenbach, te Cortenbach bij Lindlar, en Hendrik Hoen van Cartiels (te Keulen??) alsmede Isabelle en Salome Hoen van Cartiels, allen verwanten of vrienden van de aflijvige, hadden ervoor gezorgd, dat van Blitterswijk te Aken werd gearresteerd, dat er daar een crimineel proces voor de schepenstoel tegen hem gevoerd ging worden, en dat hij, hangende de instructie of het vooronderzoek, aldaar in preventieve hechtenis werd gehouden. Op instigatie van Maria van Blitterswijk te Maastricht en Margaretha van Blitterswijk te Bilzen (zuster van de verdachte) hadden aartshertog Albert, als hertog van Brabant en Bourgondië, en kanselier en raden van Brabant, pressie uitgeoefend op diegenen der aanklagers van van Blitterswijk, die in Brabant woonden om hun acties te staken, casu quo om de Akense schepenen te machtigen, de verdachte uit zijn voorarrest te ontslaan, en hadden de Brusselse autoriteiten ook bij de magistraat van Aken (burgemeesters en raden) geïntervenieerd.²⁰ De RKG-fiscaal treedt tegen deze Bourgondische inmenging op²¹ terwijl ook de partij van de vermoorde bij het RKG mandaten tracht te verkrijgen, waarin het hoogste rijksgerecht de Akense schepenen beveelt, de loop des rechts niet te keren. Van Blitterswijk op zijn beurt tracht de zaak te doen stagneren, door zich dan voor Luiks, dan voor Keuls, dan voor Brabants onderdaan uit te geven,

²⁰ Anselmo, Placcaeten ende Ordonnantien I, p.229, geeft de brief van de Raad van Brabant dd. 1 sept. 1604 aan burgemeesters, schepenen en raad van Aken, alsmede de Gulikse meier aldaar. Dit is een antwoord op een schrijven van de burgemeesters dd. 20 juli 1604. Onderwerp van briefwisseling is de vrijlating van Emond van Blitterswijk, welke als Brabants onderzaat niet geëvoceerd mag worden.

²¹ nl. door de aartshertog en o.a. kanselier en raden van Brabant voor het RKG te dagvaarden, en wel in 1604, ruim 50 jaar na Augsburg.

en weet bij de Rijkshofraad, de Raad van Brabant en de Keulse en Luikse bisschoppen bevelschriften los te krijgen, gericht tot Willem van Cortenbach en Hendrik Hoen van Cartiels, vermoedelijk inhoudende, dat de procedure voor een andere rechter gevoerd moet worden. De abt van het klooster St. Jacob te Luik beveelt, aan de SL te Aken, de verdachte los te laten, omdat deze tot de geestelijke stand behoort. De Akense magistraat daagt hem deswege voor het RKG, doch wordt zelf door van Cortenbach daar aangesproken, omdat deze uit de stad Aken is verbannen, wijl hij zich bemoeide met de instructie van de procedure tegen van Blitterswijk. In ieder geval lokt van Cortenbach bevelen uit bij het RKG, krachtens welke de Akense schepenen het onderzoek van de moordzaak moeten voltooien, en hangende dat onderzoek de verdachte pertinent niet uit zijn hechtenis mogen ontslaan. Zo daalt een regenbui van mandaten, dagvaardingen, verbanningen en pressie-maatregelen op aller hoofd neer; de uitslag van de vele processen is mij niet bekend.

2. Prinses Ernestine de Ligne, weduwe van de te Brussel gewoond hebbende graaf Jan III van Nassau-Siegen (1583-1638)²² had de abdij van Cornelimünster (bij Aken) gedagvaard voor de Raad van Brabant wegens achterstallige krijgscontributiën, en beslag gelegd op de inkomsten van de abdij in de stad Brussel. De abdij daagde de prinses voor het RKG wegens schending van een privilege de non evocando (Dossier C 1769 dd. 1656). Zowel Nassau-Siegen als Cornelimünster was lid van de Westfaalse kreits; wellicht betrof het hier een kreitsaffaire.

3. Dossier A 71 uit 1601 geeft een schending van het Akense privilege de non evocando door het Bourgondisch hof te Brussel, en door een gerecht te Utrecht (?? waarschijnlijk Maastricht). Dossier vermeld bij Goecke.²³

²² Japikse, *De Geschiedenis Oranje-Nassau I*, p.163.

²³ Loersch, *Achener Rechtsdenkmäler*, p.72-74, geeft een privilege van koning Wenceslas dd. 21 juli 1376, dat bepaalt dat de stad Aken en de Akense burgers voor de SL gedaagd dienen te worden, en dat de koning of diens hofgerecht eerst bevoegd zullen zijn, als door de SL recht was geweigerd. Keizer Sigismond breidt dit privilege op 17 sept. 1434 (*ibidem*, p.124-129) uit, door het werking te verlenen bij alle gerechten en rechters „quibuscumque aliis iudicibus et judiciis”. Weer is rechtsweigering de uitzondering. De eisers moesten met de executie van het vonnis van de schepensterol tevreden zijn (Wenceslas, Sigismond). Karel V bevestigt deze privileges (1520, bij Classen, in *ZAGV* 36 (1914) p.89-98) en bepaalt, dat „vreemde” rechters, die toch een proces toelieten, dit op eerste aanzegging

4. Hertog Willem van Gulik en Kleef (1539-1592) doet in 1543 prins Willem van Oranje, Reinhard van Schalen e.a. dagvaarden wegens landvredebreuk (G 2828 en 2829),²⁴ en in 1591 Kanselier en raden van Brabant inzake slot en heerlijkheid Monschau (G 2873).

Inzake Monschau (Montjoie) kwamen voorts twee „appelzaken” voor het RKG, nl. G 2819 en G 2820, uit 1508 en 1531 (beide lijst Veltman); partijen waren in beide gevallen hertog Willem van Gulik en Kleef ter ene en Johan van Gaver ter andere zijde; de procedures gingen over het bezit van slot en heerlijkheid Monschau, terwijl de „Regierung zu Brabant”(?) als rechter in eerste aanleg wordt vermeld. De heerlijkheid Monschau, sedert 1393 in Gulikse handen,²⁵ was een leen van Limburg. In de 16de eeuw treffen wij enige verheffingen voor de leenzaal van het hertogdom Limburg aan, o.a. in 1539 door Jan van Gaver.²⁶ Daar landsheer en leenheer niet dezelfde waren, deden zich wellicht jurisdictiegeschillen voor.²⁷

5. *Burtscheid*. „Das ehemalige Reichsstift Burtscheid war ein kaiserliches, freies den Römischen Kaisern und dem Deutschen Reiche unmittelbar unterworfenen Stift, dessen Abtissin durch ihren Bevollmächtigten den Reichstagen beiwohnte”, deelt C. Quix mede over dit vlak bij Aken gelegen klooster²⁸ en hij vervolgt onder meer met de zinsnede: „Da nun die wesentliche Eigenschaft eines Reichsstandes eben in dem

(van „Akens” zijn) dienden af te breken, naar de SL te verwijzen, en „arrestum invalidum pronuntient”.

²⁴ Zie Vita Viglii, bij Hoyne van Papendrecht, *Analecta Belgica* I pars 1a, p.22: Viglius zegt zelf, ervoor gezorgd te hebben, dat in januari 1543 de citaties en processen voor het RKG, gericht tegen de graaf van Buren en andere aanvoorders werden opgeschort; zij waren door de Kleefse hertog wegens landvredebreuk aangeklaagd.

²⁵ Schwabe, *Oberhof* II, p.95-96; vgl. de *Corswarem, Limites*, p.56.

²⁶ Reeds in 1334 was het kasteel van Monschau een Limburgs leen. Zie A. de Ryckel, *La cour féodale Limbourg*, p.438/439.

²⁷ Vergelijk over de rechten van de familie van Gaver (Gavre) op het burggraafschap van Monschau, afkomstig uit de erfenis van Jan II van Schoonvorst, burggraaf van Monschau, heer van Diepenbeek, Cranendonk en Eindhoven: T. Klaversma, *De heren van Cranendonk en Eindhoven*, ca. 1200-1460 (Eindhoven, 1969), p.55 en 69, alsmede de daar aangehaalde literatuur.

²⁸ Stadt Burtscheid, p.152. Het recentere werk van A. Schaake, *Die Verfassung und Verwaltung der Cisterzienserinnenabtei Burtscheid*, usw, Aachen, 1913, schijnt in Nederland in de openbare bibliotheken niet aanwezig te zijn.

Rechte des Sitzes und der Stimme auf den Reichstagen bestand, war die Abtissin ein Reichsstand und als solcher besass sie die Landeshoheit und die Herrschaft Burtscheid mit allen Rechten und Regalien, die damit verknüpft waren". Wij hebben hier dus te doen met een pendant in het geestelijke vlak van de VRH: een vrije rijksabdij,²⁹ gelijk we die reeds bij Echternach en Stavelot leerden kennen. Volgens Quix³⁰ was de hertog van Limburg de eigenlijke voogd van dit nonnenklooster, maar werd de voogdij reeds vroegtijdig door de hertog in leen gegeven aan de heren van de nabijgelegen Frankenburg: door het huwelijk van de erfdochter Grete von Frankenberg met Andreas I vame Roide kwam de voogdij vóór 1390 in het bezit van de familie, die zich later „de" of „von" Merode zou noemen.³¹ De voogdij over de voorganger van het nonnenklooster, de toenmalige Benedictijnerabdij Burtscheid, zou al in het begin van de 12de eeuw aan het geslacht van de heren van Frankenberg zijn verleend; vast staat dat in 1226 de voogdij over het in 1220 in de plaats van de Benedictijnen gekomen nonnenklooster berustte bij de „von Burtscheid's", bouwers van de Frankenburg.³² Toch bleven de hertogen van Limburg (Brabant) zich als voogd betitelen, bijvoorbeeld hertog Jan III van Brabant in 1328 („Cum nos sumus superior advocatus Monasterii de Borcheto"), hertog Wenceslas en hertogin Johanna in 1357 („ . . . , quod nos, ratione advocatie Monasterii de Porceto, ordinis cystericiensis, . . . nobis de iure et antiqua consuetudine competentis, . . .") en Antoon van Bourgondië in 1415 („ . . . ons als hoir Voecht ende Beschirmer").³³

Reeds in de dertiende eeuw rezen er moeilijkheden tussen de nonnen

²⁹ De abdis had zitting op de Rd, nl. op de Rijnse prelatenbank (curiaatstem), zie Zeumer Quellensammlung II, p.553. De abdij was niet in een kreits opgenomen (Fabricius, Erläuterungen, p.492).

³⁰ Die Frankenburg, p.12.

³¹ Verg. Galesloot, Livre feudataires Jean III, in welk „Latijnsboek" op p.4 en 18 als leenmannen zijn vermeld vader en zoon Arnoldus de Vrankenbergh of Vrankembergh. Als leen wordt genoemd o.a. (p.4) „advocatiam terre lymburgensis et Borchitum", resp. (p.18) „villam de Bourchy cum advocatia". Verg. E. von Oidtmann, Die Burg Frankenberg und ihre Besitzer, in: ZAGV 45 (1923), 198-212, bijz. p.204. De Rijckel, La cour féodale Limbourg, p.291-294 noemt de voogdij van Burtscheid als leen van 1342-1786 (oude heerlijkheid met volledige rechtsmacht).

³² von Oidtmann, als nt. 31, p.199-200; Quix, Die Frankenburg, p.30.

³³ Quix, Die Frankenburg, resp. p.138,150,151.

van het Burtscheidse klooster en hun (onder)voogd, de heer van Frankenberg. Een scheidsrechterlijke uitspraak van het jaar 1226³⁴ gaf een eerste afbakening van de rechten en plichten van voogd en bevoogden, maar beëindigde geenszins de conflicten. Met name over het „Gemeinde-Wald, Overbusch genannt”,³⁵ en over het kappen van hout, het weiden van zwijnen etc. daarin, rezen gedurig zwarigheden tussen de abdis, de (onder)voogd, en de inwoners van Burtscheid. Dit thema komt overigens al voor in de uitspraak van 1226. In de tweede helft van de 15de eeuw herleven de „woudtwisten”. In 1501, treffen wij aan, doet aartshertog Philips van Bourgondië, als hertog van Limburg immers „Erfvoeght en Beschermer des voirs. Goidteshuys” een uitspraak in een conflict tussen klooster en voogd (Andreas van Merode-Frankenberg),³⁶ maar . . . dit was een verstekvonnis, want de voogd weigerde „te compareren in onsen Rade geordineert in onse voirs. Lande van Brabant, Limburg en andere van Overmaze”. In 1509 zijn er meningsverschillen tussen de abdis en de „Gemeine Innegeseten ende Ondersaten” van Burtscheid over het „Overbusch”,³⁷ waaraan twee commissarissen van Margareta van Oostenrijk op 15 maart 1510 een einde (willen) maken. De voogd, de heer van Frankenberg, wilde de commissie uit Brussel niet erkennen: hij ontkende een Limburgs leenman te zijn, maar noemde de voogdij een erfvoogdij, die zijn voorouders van het Duitse Rijk hadden verkregen. Eventuele twistgedingen zouden dan ook niet voor de Raad van Brabant, doch het RKG gebracht dienen te worden. Het schijnt, dat de schepenen van Burtscheid dit standpunt van de voogd deelden.³⁸ Ik trof inderdaad een dossier aan (M 2247, lijst Veltman, anno 1510) waarin Andreas van Merode de abdis en het convent van Burtscheid voor het RKG daagt, en waarbij als gerecht van eerste aanleg is opgegeven „commissarissen van de aartshertogin van Oostenrijk, koningin van Spanje” (sic). Waarschijnlijk is het dit proces voor het RKG, waarover Quix schrijft.³⁹

³⁴ Afgedrukt bij Quix, Die Frankenburg, p.123-126, en weergegeven aldaar op p.82-86.

³⁵ Quix, Stadt Burtscheid, p.87.

³⁶ Quix, Die Frankenburg, p.168-172.

³⁷ Afgedrukt bij Quix, Die Frankenburg, p.172-183, besproken op p.95-96 ald.

³⁸ Quix, Die Frankenburg, p.97-98.

³⁹ Stadt Burtscheid, p.88; in 1516 lukte het de hertog-koning Karel en de Keizer Maximiliaan, zowel de Merode als de Burtscheidse schepenen te onderwerpen.

Omstreeks 1520 klaagde de abdis wederom bij de oppervoogd tegen de voogd, de schepenen en de onderzaten van Burtscheid.⁴⁰ Weer kwamen er uit Brussel commissarissen, en op 20 augustus 1527 werd de vrede opnieuw getekend.⁴¹ Toch wordt in 1531 opnieuw een twist-geding beslist door de Raad van Brabant⁴² terwijl in 1534 de abdis en de voogd door de gemene onderzaten van Burtscheid voor het RKG gedaagd worden, alweer over het „Oberbusch” (Dossier B 5691, lijst Veltman, Raadsheren van hertog van Brabant als eerste instantie).

Verdere procedures inzake Burtscheid met een soortgelijk gemengd Brabants — Rijks karakter als de twee voorschrevene zijn mij niet bekend. Misschien heeft de regering in Brussel zich niet meer als „Erffvoight van den voers. Dorpe van Boursset mitter voers. Vrouwen ende Convente ende Ingesetenen”⁴³ beschouwd, doch louter als leenheer; als in 1649 de abdis de (onder)voogdij koopt van de erfgenamen van Johann von Baur (= Bawir) Frankenberg,⁴⁴ geeft koning Philips IV als hertog van Limburg toestemming daartoe⁴⁵ maar zijn „Octroy und Amortisation” houdt slechts bepalingen van financiële aard in.

Een enkele opmerking tot slot. Wellicht behoorde het gebied van Burtscheid oorspronkelijk tot Aken.⁴⁶ Er zou dan reden zijn, deze abdij, wier gebied uit rijksgoed ware gevormd, als een koninklijke abdij, en de voogd als een hoge rijksvoogd te bestempelen.⁴⁷ De hertog van Limburg zou dan de beleende hoge rijksvoogd geweest zijn, de heer van Frankenburg de beleende ondervoogd.

6. *Carti(e)ls*. Over deze zeer kleine rijksheerlijkheid, wier grondgebied een omtrek van een kwartier gaans had, en waarop slechts een kasteel

De Merode werd alsnog met de voogdij beleend en abdis, voogd en schepenen, en „Gemeynthe” van Burtscheid kwamen eindelijk tot een accoord. Zie de brief van koning Karel van 4 december 1516, afgedrukt bij Quix, *Die Frankenburg*, p.186-201, besproken aldaar, p.98-105.

⁴⁰ Stadt Burtscheid, p.91.

⁴¹ Stadt Burtscheid, p.106.

⁴² Quix, Stadt Burtscheid, p.111.

⁴³ Zo nog Karel V in 1516, zie nt. 39.

⁴⁴ Door de Staten-Generaal na de verovering van Maastricht met de voogdij beleend in 1633: Quix, *Die Frankenburg*, p.222/3.

⁴⁵ Afgedrukt bij Quix, *Die Frankenburg*, p.223-226.

⁴⁶ Schwabe, Oberhof II, p.69-70.

⁴⁷ Vgl. Boeren, LV II, p.75-76.

met de daarbij behorende boerderij bevond⁴⁸ weet de door mij geraadpleegde literatuur weinig te vermelden. Volgens de Akense schepenstoel behoorde Cartils tot het appel/hoofdvaartressort van die SL.⁴⁹ De heerlijkheid bezat een schepenbank en een leenhof,⁵⁰ behoorde vanaf de dertiende eeuw tot 1772 aan dezelfde familie, nl. „van Carti(e)ls”, (sedert circa 1392 geheten: Hoen van Cartiels),⁵¹ en had van de zijde van de heren van het naastgelegen Wijlre, ook een VRH, steeds aanvallen op haar rijksheerlijk karakter te ondergaan. De heren van Wijlre pretendeerden, dat Cartils een Wijlre's leen was, doch de Akense schepenstoel gaf steeds het gelijk aan Cartils,⁵¹ en verklaarde Cartils tot „libre seigneurie impériale, noble seigneurie allodiale, plus ancienne que le village de Wylre”. Nog in de 17de eeuw duurde deze strijd tussen Cartils en Wijlre voort.⁵¹

De Crassier stelt ook,⁵¹ dat Cartils tot de Westfaalse kreits behoorde; theoretisch kan dit wel juist zijn, maar het kreitsarchief bevat geen stukken over Cartils.⁵³ Het lijkt mij dan ook geen toeval, dat de Wit en Flament signaleren,⁵² dat van de in 1794 feitelijk nog bestaande rijksstiften, rijksgraafschappen en VRH (zij noemen naast Cartils nog Mesch, Wijnandsrade, Rijckholt, Slenaken, Stein, Thorn, Breust, Heel en Neeritter, Wijlre, Wittem en Eijs, St. Pieter en Bemelen, deze twee laatste als behorende tot het prinsbisdom Luik), welke alle in 1794 door de legers van Pichegru waren bezet, slechts voor Wittem, Eijs, Gronsveld, Slenaken, Thorn en voor de Luikse bezittingen, op de Rijksdag van Regensburg van 1803 vergoedingen aan de voormalige bezitters werden toegekend, hetzij in onroerend goed, hetzij in de vorm van renten, schadevergoedingen in geld ineens etc. Wijlre, Cartils, Breust, Stein en Rijckholt etc. kwamen volgens de Wit en Flament in dat Rd-besluit niet voor.⁵⁴

⁴⁸ G. C. Ubaghs, *Geschiedkundig overzicht van Gulpen en deszelfs onderhoorige plaatsen*, in: PSHAL 2 (1865), 281-347. Zie p.324 ald.

⁴⁹ Schwabe, *Oberhof II*, p.70 geeft twee verklaringen van de SL, uit 1677 en 1700.

⁵⁰ *Gemeentewapens*, p.568.

⁵¹ de Crassier, *Dictionnaire Historique*, sub voce Wylre, in PSHAL 73 (1937), 327/8.

⁵² de Wit en Flament, *Vorming heerschappijen*, p.172/3 en 174/5.

⁵³ Zie Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40.

⁵⁴ Het „Reichsdeputations-Hauptschluss” dd. 25 februari 1803 bij Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 212.

Mij zijn zeven processen bekend, waarin de positie van Cartils in het geding kwam voor het RKG. Vooreerst in de trits B 4302, 4303 en 4363 (B 4303?), resp. uit 1621, 1632 en 1633, (alle lijst Veltman), waarin Johan van Binsfeld, heer van Wijlre, procedeert tegen Hendrik Hoen van Cartils over de jurisdictie in de heerlijkheid Wijlre. Dezelfde partijen brachten deze kwestie eerder voor de SL Aken, en in appel voor het RKG, nl. in 1618, dossier B 4301, lijst Veltman.

In 1663 (dossier C 296, lijst Goecke) daagt Frans Theodoor Hoen van Cartils burgemeesters, schepenen en raad van Aken voor het RKG terzake van rechtsweigeren in het proces van Frans Theodoor tegen „von Weyler” (heer van Wijlre?); dit proces ging over de immuniteit van het adellijk huis Cartils voor inkwartiering en andere lasten.

Daarna, in de achttiende eeuw, zien we de heer van Cartils tegen die van Wijlre procederen (H 4491, uit 1717, lijst Veltman) omtrent de belastingheffing en de rechtspraak in zijn miniatuurheerlijkheid.

In 1728 (dossier T 1579, lijst Veltman) moet het RKG beslissen in een erfenisquaestie, nl. omtrent een/derde aandeel in de heerlijkheid Cartils, zulks i.v.m. het testament van Hendrik Hoen.

Uit deze processen lijkt mij wel te destilleren, dat de heren van Cartils ROM heren waren, met het RKG als gerecht van eerste instantie. Niet duidelijk is, of rechtsgedingen, in eerste aanleg voor de schepenenbank van Cartils aangespannen, al of niet via de SL ooit het RKG als opperste appelcollege bereikten.⁵⁵

7. Cornelimünster. In de door mij geraadpleegde archieven werd ik met betrekking tot drie plaatsen, welke tot het stift Luik behoorden, geconfronteerd met de rechten van de door Lodewijk de Vrome in 815 gestichte vrije rijks (onmiddellijke) abdij Cornelimünster.⁵⁶ Deze abdij

⁵⁵ Daarover zwijgt ook M. Maessen, *De heerlijkheid Cartiels*, in: *Maasgouw* 39 (1919), 92-94. Deze schrijver raadpleegde het RAM. Ik denk dat de Crassier zonder bronvermelding aan hem ontleende.

⁵⁶ Zie *Daverkosen, Cornelimünster*, p.1 over de stichting. Over 't immuniteitsprivilege, de rijksnonmiddellijkheid, het rijks(dag)standschap etc.: p.3, 12, 13, 14, 33 en 34 aldaar. Volgens privilege van 1371 had de abt van Cornelimünster het recht, bij ontstentenis van de aartsbisschop van Keulen, de Duitse Keizer te kronen (p.34, nt. 1 aldaar). *Fabricius, Erläuterungen*, p.xxxvi: de abt ondertekende in 16de en 17de eeuw veelvuldig de Rd-abschiede; p.xxxv ald.: hij was lid van de Rijnse prelatenbank van de Rd, en (*Zeumer, Quellensammlung II*, p.503) van de Westfaalse kreits, kwam ook voor op de RKG-matrikel van 1745.

had tot ver in de omtrek onroerende goederen en andere bezittingen. De exploitatie daarvan geschiedde deels door middel van het zgn. vroomhofsysteem⁵⁷ deels door het uitgeven in leen⁵⁸ en, tengevolge van de ontaarding van het vroomhofsysteem, aan het eind van de dertiende- en het begin van de 14de eeuw ook door verpachting.⁵⁹ De leenmannen zijn te verdelen in twee groepen: zij die zgn. ridderlenen hielden, en zij die zgn. manlenen bezaten. De eersten vormden het ridderleengerecht, dat de hoogste gerechtelijke instantie was in het vorstendom, en van welks beslissingen slechts op het RKG beroep openstond.⁶⁰ Onder de zgn. ridderleengoederen waren waarschijnlijk veel voormalige vroomhoven begrepen. De veel talrijker gewone manlenen bestonden uit voormalige cijns- of zelfs laat-hofsgoederen. De „manleen”-leenmannen vormden samen de mankamer, een vóórinstantie van het ridderleengerecht.⁶⁰ Ik meen, dat deze mankamer de functie van schepenbank van het stift Burtscheid zal hebben vervuld, en het ridderleengerecht die van appelrechter.⁶¹

Waarschijnlijk hebben zich op de „buitenbezittingen” van de abdij dezelfde ontwikkelingen voltrokken als in het kernland zelf, en hebben zich daar ook uit de hofgerechten schepengerechten ontwikkeld. Zulks was met name in de Hespengouw de normale gang van zaken: „Nergens hebben er schepengoederen bestaan. Deze omstandigheid spaart ons de moeite te bewijzen, dat schepenbanken later, dat is tijdens de 11e, 12e en 13e eeuw tot ontstaan zijn gekomen. Hun wording dient toegeschreven aan de noodzakelijkheid de laathoven een meer uitgebreide bevoegdheid te verlenen”,⁶² schrijft de deskundige combinatie Frère-Baillien aangaande de Hespengouw, en juist in die Haspengouw vinden we de drie „buitenbezittingen” van Cornelimünster. Zeker twee

⁵⁷ Daverkosen, Cornelimünster, p.15 e.v.; vgl. de Blécourt-Fischer, Kort Begrip, p.28.

⁵⁸ Daverkosen, Cornelimünster, p.16-17,38.

⁵⁹ Daverkosen, Cornelimünster, p.34-35.

⁶⁰ Daverkosen, als nt. 59, p.38-39.

⁶¹ Op deze wijze zijn de mededelingen van Daverkosen te rijmen met die van Schwabe, Oberhof I, p.70: „In der . . Reichsabtei . . bestand ein Schöffengericht und ein Lehengericht, welch letzteres sich . . zum Appellationsgericht entwickelte”.

⁶² De Gerechtelijke Instellingen.

van de drie vielen onder de souvereiniteit⁶³ van de Luikse Prins-bischof, zodat rechterlijke organisatie en politieke indeling met elkander in strijd konden komen.

Uit *Gorseme* zijn mij twee dossiers bekend: G 1839 uit 1513 (Luiks 857) inhoudend een hoger beroep tegen een beslissing van „Villicus et scabini justitiae saecularis de Gorseme” en C 1771 uit 1665 (lijst Veltman) waarin de abdij Cornelimünster de schepenen van Gorseme voor het RKG daagt inzake hun weigering, het leen- en hofgerecht van de abt als gerecht in tweede instantie te erkennen. Nu maakte de heerlijkheid Gorseme deel uit van het graafschap Duras, en ook (ongelijk aan Duras zelf) van de Hespengouw. Na 1088 werd dit graafschap Duras met Loon verenigd⁶⁴ en Gorseme werd dan ook gerekend tot het appel-resort van de schepenbank van Vliermaal.⁶⁵ Maar . . . reeds in 1064 verkrijgt Cornelimünster door ruil met bisschop Udo van Tull o.a. het „allodium Grusmithis”, oftewel Gorseme,⁶⁶ en die band Gorseme-Cornelimünster blijkt de verkoop van de bezittingen te Gorseme door het klooster in of voor het jaar 1334 overleefd te hebben.⁶⁷ Men vergelijk de toedracht m.b.t. Hollogne-aux-Pierres en Uikhoven.⁶⁸ Uit vorenstaande schaarse gegevens zou afgeleid kunnen worden, dat eerst rond 1665 Vliermaal in de plaats van het leengerecht te Cornelimünster als appel-rechter boven de Gorsemse schepenen is gaan optreden.⁶⁹

Hollogne-aux-Pierres. Hoe Cornelimünster aan haar bezittingen te Hollogne-a-P. is gekomen, weet Daverkosen niet te melden. Wel geeft hij⁷⁰ dat in 1323 de abt met toestemming van het convent het bezit van de abdij te Hollogne met het gerecht en de inkomsten in erfpacht uitgaf aan Johann, zoon van Roger von Holeng. Vermoedelijk hebben wij hier met een voormalige vronhof te doen. In 1513 werd de pachtsom verhoogd, terwijl de abdij in 1650 de inkomsten uit het bezit te Hollog-

⁶³ Zie Ruwet, Principauté de Liège, sub voce Gorseme, Hollogne-aux-Pierres en Latinne. Of stond Hosdent geheel los van Latinne?

⁶⁴ Baerten, Loon, p.35/36.

⁶⁵ Daris, Les cours de justice, p.119.

⁶⁶ Daverkosen, Cornelimünster, p.7.

⁶⁷ Een akte uit 1334 vermeldt het verlies voordien van o.a. Gorseme en Uikhoven (Daverkosen, Cornelimünster, p.40 nt. 9).

⁶⁸ Uikhoven wordt behandeld onder *Rekem*.

⁶⁹ De hoge heerlijkheid Gorseme was in de veertiende eeuw een Loons leen: de Borman, Livre de fiefs Looz.

⁷⁰ Cornelimünster, p.35.

ne verpandde.⁷¹ De Ryckel⁷² meent, dat in 1323 de heerlijkheid Hollogne werd verkocht aan de voogd, Rogier van Luxemburg,⁷³ onder voorwaarde, dat deze de heerlijkheid als Cornelimünsters leen zou verheffen. Daar de voogdij een leen was, dat afhing van de leenhof van de voogd van de Hespengouw⁷⁵ zou volgens de Ryckel na 1323 steeds een tweetal verheffingen nodig geweest zijn: de Voogdij voor het leenhof van de Hespengouw, de heerlijkheid voor het leenhof te Cornelimünster. Aldus zou dan ook geschied zijn tot aan de Franse revolutie.⁷⁴ Wij hebben dus de keus, Hollogne-a-P. als in erfpacht of als in leen uitgegeven te zien, zolang niet meer gegevens bekend zijn.

In dossier K 1641 uit 1725 (Luiks 1276) treffen wij aan een appel ingesteld tegen een beslissing van de leenhof van de abt van Cornelimünster; het geding handelde over „Possessio toparchiae de Holonia ad lapides in feudum a curia Corneliimonasteriensis moventis”, welke woorden derhalve op een leenverhouding met de abdij wijzen. Merkwaardig is, dat op 24 mei 1550 de dingbank van Hollogne in een „record” of wijsdom zegt, te oordelen „tant à la loi de Liège qu'à celle de St. Cornet d'Ente ou d'aval (Cornelimünster)”.⁷⁶ Zou dan ook in niet-leenrechtelijke zaken beroep tegen beslissingen van die schepenbank hebben opengestaan bij het leengerecht van de abt? Een 15de eeuws register van de Luikse schepenbank, dat een lijst van ondergerechten van de Luikse schepenen bevat, noemt als zodanig ook Hollogne-aux-Pierres⁷⁷ en dossier K 1643 uit 1728 (Luiks 1277) geeft inderdaad een rechtszaak, waarin optrad als eerste instantie het gerecht te Hollogne, en als tweede de Luikse schepenen. L 3301 uit 1603 (Luiks 1567) ver-

⁷¹ Cornelimünster, p.51,52.

⁷² Les Communes Liège, p.294.

⁷³ Daverkosen, Cornelimünster, p.51: in 1650 waren de pandheren „Ritter von Luxemburg” en „Reiner Macours”. Verg. over de heren van Luxemburg en Kinsky, bezitters van Hollogne-a-P.: PSHAL 8 (1871), p.152 en PSHAL 20 (1883), p.27.

⁷⁴ De Ryckel, Les communes Liège, p.295.

⁷⁵ Zie J. Daris, Avouerie de la Hesbaye, in: Notices historiques sur les Eglises du Diocèse de Liège 12 (1885), p.104 e.v. De voogdij van de Hespengouw was de voogdij over de bezittingen van het kathedrale kapittel van St. Lambertus te Luik.

⁷⁶ Charte no 749 van Schoonbroodt, Inventaire St. Martin. Regest van Schoonbroodt. Yans, Pasicrisie, Inleiding, p.27: loi d'aval = loi de l'Empire.

⁷⁷ Daris. Les cours de justice, p.100.

⁷⁸ Als nt. 74, p.350-351.

meldt slechts het schepengerecht te Hollogne als vóórinstantie, doch dat kan een omissie in het Verzeichniss zijn. Tegenhanger daarvan is in zekere zin C 1766 uit 1618 (lijst Veltman): de abt van Cornelimünster gaat, als heer van Hollogne, bij het RKG in appel tegen een beslissing van de Luikse schepenbank; hiermee hangt wel samen C 1767 uit 1620 (lijst Veltman) waarbij dezelfde abt in beroep gaat tegen een uitspraak van de Luikse Conseil ordinaire inzake het bezit van Hollogne-a-P., een wegens felonie teruggevallen leen. De Conseil ordinaire zou volgens het Verzeichniss als gerecht van eerste aanleg gefungeerd hebben in B 5993 uit 1641 (RAM), waarin eiseres was de weduwe van de heer van Hollogne, doch zulks stemt niet overeen met de bundel: eerste instantie was de „curia feudalís leodiensis”, tweede de Conseil ordinaire, derde (revisie) de „revisores deputati” van de bisschoppelijke Conseil privé.

Hosdent (oudtijds: Hosden). Op het grondgebied van de huidige gemeente Latinne (zelf destijds een heerlijkheid van het kapittel van St. Lambert te Luik, en deel uitmakend van het stift Luik) bestond de heerlijkheid Hosdent. Volgens de Ryckel was deze heerlijkheid in de 13de eeuw een Naams leen,⁷⁸ maar werd zij in de laatste jaren van de 14de eeuw verheven voor de leenhof van Hosdent zelf. Volgens Daverkosen⁷⁹ verpachtte de abdij in 1388 haar bezittingen o.a. te Hosdent voor 12 jaar aan Boudewijn, heer van Hosdent. Dit geslacht bleef enige eeuwen heer van Hosdent, waarschijnlijk als leenman van de abt van Cornelimünster. Was de leenhof te Hosdent een hof, dat ressorteerde onder het leengerecht van de abt?⁸⁰

Rond 1600 schijnt Eustachius van Hosden, de toenmalige heer, de leenrechten van de abdij Cornelimünster gekocht te hebben. Zijn zoon, Charles, erfde de heerlijkheid na Eustachius' overlijden in 1615, en verhieft deze bij zijn stiefmoeder, Antoinette d'Oyembrughe de Duras. Was deze laatste haar man als leenheer opgevolgd? Bij dezelfde akte, waarbij de belening werd geconstateerd, droeg Charles van Hosden de

⁷⁸ Als nt. 70.

⁸⁰ De Ryckel, *Les Communes Liège*, p.351: „Cette cour (sc. féodale, te Hosdent) parait avoir appartenu à l'abbaye de Cornelimunster”. Uit G. Despy, *Henri IV*, passim, blijkt dat de Naamse graaf voogd was over het kloosterbezit te Hosdent, en dat hem in 1208 door de abdij tegen een jaarlijkse cijns was overgedragen twee/derde van de bossen o.a. op het domein Hosdent. Had de graaf een deel daarvan aan de heer van Hosdent uitgegeven?

heerlijkheid aan zijn stiefmoeder-leenheer over (13-3-1618). Deze was nu „libre Baronne de Hosden”.⁸¹

Of Hosdent, afgezien van leenbanden, een VRH was, of dat zij deel uitmaakte van Luik of Namen is mij niet bekend. Dossier G 1853 (uit 1582, Luiks 863) geeft slechts een hoger beroep tegen een uitspraak van het gerecht van Hosdent. H 5843 uit 1586 (Luiks 1133) lijkt belangwekkender: Eustachius van Hosden daagt de Leodiense consilium episcopale privatum, te Luik, voor het RKG inzake „Immunitas domini de Hosden feudi ab abbate Sti Cornelii dependentis a jurisdictione episcopi Leodiensis”. H 5845 tenslotte (anno 1589, Luiks 1135), een hoger beroep tegen een vonnis van het gerecht van Hosdent, handelt over de jurisdictie van dat gerecht over Lambertus de Repen, te Repen.⁸² Wellicht bevatten deze dossiers enig materiaal, dat de positie van Hosdent ten opzichte van Cornelimünster en Luik kan verhelderen. Uit een studie van G. Despy over Sclayn, waar was gevestigd een kapittel van seculiere kanunniken, dat in verbinding stond met — en gesticht was vanuit — Cornelimünster, blijkt, dat de graaf van Namen in 1208 reeds voogd was „ex antiqua consuetudine” over de bezittingen van Cornelimünster langs de Naamse Nedermaas, met name over Sclayn en Hosdent, en dat Sclayn waarschijnlijk in 815 reeds door Lodewijk de Vrome aan de door hem gestichte abdij was geschonken uit de oude karolingische fiscus langs de Maas.⁸³ Wellicht was Hosdent mede afkomstig uit het kroondomein van de stichter van Cornelimünster; de „libre Baronne de Hosden” zou dan gebiedster over een allodiale vrije rijksheerlijkheid geweest kunnen zijn.

8. *Culemborg*. In Hoofdstuk III, Afdeling 3 kwam ter sprake, dat de heerlijkheid Culemborg hoogstwaarschijnlijk als deel van de Bourgondische landen te beschouwen valt, derhalve in 1548 aan de RKG-jurisdictie werd onttrokken. Mij is één proces bekend, W 622 uit 1541, dat inhoudt een appel tegen een uitspraak van schout en schepenen te Culemborg. Het dossier berustte oorspronkelijk te Maastricht, en is als nr. 33 in register no II aldaar opgenomen. Het Rijksarchief te Maastricht zond het dossier naar Luxemburg volgens aantekening in gemeld regis-

⁸¹ De Ryckel, als nt. 80.

⁸² Deze was ook gedaagde in G 1853.

⁸³ G. Despy, Henri IV, bijz. p.228 en p.234-6.

ter (zonder datum). Ik slaagde er helaas niet in, deze bundel op te sporen en in te zien.

9. *Dalhem* (Daelhem, Daelem). Dit graafschap, dat een der Bourgondische „Landen van Overmaas” uitmaakte, kwam reeds in Hoofdstuk II, Afdeling 3 ter sprake. Het werd in 1548 uitdrukkelijk aan het RKG onttrokken.⁸⁴ Brabant verwierf de heerlijkheid Dalhem tussen 1240 en 1260⁸⁵ van de graven van Hochstaden. De belangrijkste „ban” van deze heerlijkheid was de „ban” Voeren, bestaande uit ’s Gravenvoeren, Sint-Martens-Voeren, Warsage, Mheer en Noorbeek.⁸⁶ Voeren kwam halverwege de twaalfde eeuw aan Dalhem;⁸⁷ het zou van oorsprong een voogdij van de kerk van O.L.Vrouw van Aken geweest zijn,⁸⁸ gaf naderhand zijn naam aan een district van de heerlijkheid Dalhem. Dit Voeren was een oude koninklijke bezitting. „In de koningshoeven van de Maasstreek (Meerssen, Maastricht, Voeren, Herstal, Luik) zullen Karel’s eerste opvolgers hun dynastieke aangelegenheden regelen, de meeste van hun erfenisverdragen of verdelingsverdragen sluiten” schrijft P. C. Boeren.⁸⁹

Uit deze koninklijke villa Voeren ontwikkelden zich de drie plaatsen Sint-Martens-Voeren, ’s Gravenvoeren, en Sint-Pieters-Voeren.⁹⁰ Sint-Pieters-Voeren werd door de toenmalige bezitter, Daniel van Voeren, bij diens intrede in de Duitse Orde, waarschijnlijk in 1242, aan de Orde geschonken. Het was toen een allodiale bezitting. De hertog van Brabant bevestigde deze schenking in 1242, en deed afstand van al zijn rechten op het geschonkene. Zo deed ook de hertog van Limburg in 1251.⁹¹ St.-Pieters-Voeren werd een VRH;⁹² haar schepenbank had de Akense schepenstoel als hoofdgerecht tot 1730.⁹³ De beide andere

⁸⁴ Zie hoofdstuk III, afd. 1.

⁸⁵ Boeren, LV II, p.31.

⁸⁶ Ceyssens, Les bans, p.94.

⁸⁷ Boeren, De oorsprong, p.43.

⁸⁸ Boeren, De oorsprong, p.55, bijz. nt. 156 ald.

⁸⁹ LV II, p.9.

⁹⁰ Schwabe, Oberhof II, p.92.

⁹¹ L. de Crassier, Ordre Teutonique. Histoire du Bailliage des Vieux Joncs et des 12 commanderies qui en dépendaient, in: PSHAL 41 (1905), 197-308, bijz. p.228-232 en p.301-302 ald.

⁹² de Crassier, als nt. 91, p.232; Ceyssens, Les bans, p.17.

⁹³ Schwabe, Oberhof II, p.97.

plaatsen kwamen aan Dalhem, en verloochenden daar hun „koninklijke afkomst” niet geheel. De schepenbank van ’s Gravenvoeren was vanouds de hoge bank van het land van Dalhem, de enige rechtbank competent in criminele zaken, en in civilibus appelgerecht en „hoofd-(vaart)gerecht” voor de andere schepenbanken des lands.⁹⁴ Slechts de stad en vrijheid Dalhem, die samen de „ban” Dalhem vormden, waren aan de rechtsmacht van de bank van ’s Gravenvoeren onttrokken. In juridisch opzicht was ’s Gravenvoeren derhalve belangrijker dan Dalhem, waar zich de voornaamste burcht van het graafschap bevond. Het schijnt, dat Karel de Stoute, Maximiliaan en Karel V zich alle hebben ingespannen, de schepenbank van Dalhem in de rechterlijke hiërarchie aan de top te plaatsen,⁹⁵ niet alleen in, doch ook buiten dat graafschap. Die pogingen hadden niet veel succes: het merendeel der schepenbanken hield het contact met hun oude hoofdbanken. Een edict van Karel V dd. 4 juli 1540 leert ons de namen van de betreffende plaatsen.⁹⁶ Dit document vangt aan met de constatering dat de Keizer en diens voorgangers als hertogen van Brabant reeds diverse malen verboden hebben aan de subalterne rechters van de „justice ou ban” van Dalhem, indien zij een zaak niet wijs waren, advies en raad te vragen aan de schepenen van Luik, Aken „ou ailleurs hors nos limites et jurisdiction de nostre comté de Dolhen (= Dalhem) susdit, comme contraire a nostre privilège d’or de nostre pays de Brabant”; die ondergerechten werd bevolen, naar het gerecht van Dalhem te hoofde te gaan. De Keizer noemt de volgende plaatsen als „juges subalternes de la justice ou ban dudit Dolhen”: „Trembleur, Mortier, Richelle, Fleron, Oelne, Cherixhe, St. Piere Voeren, Voeren St. Marten, Mesche, Bruest, Oest, Berne, Arkenteel, Bollant, Feneur, Tengnee”. Uit het te hoofde gaan „in het buitenland” blijkt minachting voor de keizerlijke ordonnantie, en het strekt tot vermindering „de nostre jurisdiction et haulteur, comme comte de Dolhen susdit”. De schepenen van Dalhem hebben passende maatregelen gevraagd, en daarom wordt de „premier notre huis-

⁹⁴ Ceyssens, *Les bans*, p.47,59,65-66,95; Habets, *Limburgsche Wysdommen*, p.142.

⁹⁵ Ceyssens, *Les bans*, p.168/9.

⁹⁶ Afgedrukt, naar een niet-authentieke tekst, in *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, série 2, dl. 4, p.208 e.v. De heer Maurice Yans te Glain-lez-Liège maakte mij op dit stuk opmerkzaam.

sier et messagier ayant pouvoir d'exploiter en cestui nostre pays de Brabant et d'Oultremeuse" opgedragen, de ongehoorzame schepenen „sur certaines et grosses penes a nous applicquer" te verbieden, buiten het graafschap Dalhem te hoofde te gaan. Dat dient te Dalhem te geschieden, en „apres ce, en matiere d'appel ou reformation, . . . en nostre conseil ordonné en Brabant".

Ceyssens⁹⁷ zag een gelijksoortig bevel van Karel V dd. 13 februari 1539, waarin de schepenen van voornoemde plaatsen (uitgezonderd die van Fléron) werd aangezegd, de bank van Dalhem als appelgerecht te erkennen. Eveneens in 1539 schijnt Karel V als hertog van Brabant de criminele justitie (moord, gequalificeerde diefstal etc.) verlegd te hebben van de schepenen van 's Gravenvoeren naar die van Dalhem;⁹⁸ of toen ook het civiele appel- en hoofdvaartressort met zoveel woorden naar Dalhem is verplaatst is mij niet duidelijk.⁹⁹ Het effect van al deze maatregelen zal niet groot geweest zijn: in de 17de eeuw treffen we nog sporen aan van 's Gravenvoeren's bevoorrechte positie.¹⁰⁰

Zowel in 1539 als in 1540 werden o.a. de schepenen van St. Martens-Voeren gemaand, niet „buitenslands" hun heil te zoeken. Zij deden dat in de eerste helft van de 15de eeuw nog bij de SL Aken,¹⁰¹ en RKG-dossier G 840 uit 1542 (Koser) leert ons, dat van een vonnis, in 1538 door de schepenen van Sint-Martens-Voeren gewezen, in beroep werd gegaan bij het RKG. Bij die gelegenheid daagde de appellant ook de schepenen van de eerste instantie (St-Martens-Voeren) voor het RKG. De tolk van de kamerbode, meldt Koser, werd te Maastricht de door-

⁹⁷ Les bans, p.169. Vgl. Rahlenbeck, Les pays d'Outre-Meuse, p.59.

⁹⁸ Ceyssens, Les bans, p.66,94-95,168.

⁹⁹ Daarover Ceyssens, Les bans, p.168 en Habets, Limburgsche Wysdommen, p.142.

¹⁰⁰ Casier-Crahay, Coutumes Limbourg, p.135: rond 1606 zijn meier en schepenen van Dalhem „haute justice de Dalhem", ze noemen zich „chieff du pays de Dalhem", enig appelrechter van het land. Hun vonnissen waren krachtens brief van Karel V dd. 27 nov. 1546 niet appellabel; *ibid.* p.192: meier en schepenen van Neufchâteau erkennen dan ook in 1570 de „haute justice" van Dalhem als „chieff" en hoofdgerecht; *ibid.* p.218: de dingbank van Aubel (land van Dalhem) erkent in 1606 als wettig hooft (appelrechter) . . . 's-Gravenvoeren. Vgl. Rahlenbeck, Les pays d'Outre-Meuse, p.61: in 1641 supprimeerde de soevereine Raad van Brabant bij arrest „la cour d'appel pour les affaires criminelles de Fourn-le-Comte". Noot 1 ald.: de schepenen van 's-G. protesteerden tegen deze „suppression de leur cour d'appel".

¹⁰¹ Schwabe, Oberhof II, p.92.

gang door die stad verboden door een edelman, genaamd Lambrecht in den Berg. Deze bood aan, het mandaat van het RKG zelf aan de schout te St-Martens-Voeren te bezorgen, en aldaar dat stuk voor het gerecht zelf voor te lezen; daardoor zouden de schepenen het beter „verstón”. Het lijkt er niet op, dat te Dalhem en Voeren het Brabantse Gouden Bulle-privilege van 1349 op prijs werd gesteld. Voor St-Martens-Voeren is dat des te verwonderlijker, omdat de middele en lage justitie van die plaats, welke een afzonderlijke heerlijkheid vormde¹⁰² een groot leen was van Valkenburg.¹⁰³ Nu was de hertog van Brabant sedert circa 1370 ook heer van Valkenburg, terwijl, zoals blijkt uit het hiervoor betoogde, de hoge justitie en de souvereiniteit over St-Martens-Voeren bij de graaf van Dalhem-hertog van Brabant berustten.¹⁰⁴ De band met Brabant was dus een dubbele.

10. *Elsloo*. Reeds in de 12de en 13de eeuw treden in diverse oorkonden en documenten heren van Elsloo op.¹⁰⁵ Sommige schrijvers menen, niet zonder redenen, dat Elsloo oorspronkelijk kerkelijk bezit was, afkomstig uit de erfenis van aartsbisschop Bruno van Keulen, broeder van de Duitse koning Otto I, doch reeds in de 12de eeuw in handen van de voogden geraakt;¹⁰⁶ Hardenberg daarentegen¹⁰⁷ stelt, dat het kasteel Elsloo was opgericht op gebied, dat de graaf van Loon van het Rijk in leen had, de heer van Elsloo dus van de graaf hield als rijksachterleen. Volgens deze schrijver was een koninklijk domein de oorsprong van de heerlijkheid Elsloo en was de eerste heer, Arnulfus van Eleslo (1122 op Hofdag van Hendrik V) een rijksvazal; waar-

¹⁰² Zij behoorde enige eeuwen aan de heren, later graven van Gronsveld. Zie o.a. Wouters, LV II, p.119, 143 en 213.

¹⁰³ Habets, Leenen Valkenburg, PSHAL 21, p.260-261, met verheffingen van circa 1381-1743.

¹⁰⁴ Ceyssens, Les bans, p.96.

¹⁰⁵ Wolters, Recherches Gronsveld, p.139-144; Gemeentewapens, p.126-7; de Crassier, Dictionnaire historique s.v. Elsloo, in PSHAL 67 (1931), p.78-81.

¹⁰⁶ Gemeentewapens, p.126-127.

¹⁰⁷ Les divisions politiques, p.372. Ook Baerten, Loon, p.107 noemt Elsloo een „rijksheerlijkheid”, „gevestigd op koninklijke domeinen”, door de graaf van het Rijk in leen gehouden. Op p.23 van zijn studie lijkt Baerten mij een genuanceerder standpunt in te nemen: hij suggereert daar, dat het koninklijke lijnpad langs de Maas het leen was, dat de heren van Born, Stein en Pietersheim (en Elsloo?) via de Loonse graaf van de koning in (achter-)leen hielden.

schijnlijk heeft de Loonse graaf zich later tussen koning en leenman gedrongen (zonder dat daardoor Elsloo het karakter van vrh verloor) merkt Hardenberg op.

De graaf wordt voor het eerst uitdrukkelijk in 1362 met Elsloo beleend door de koning, meen ik;¹⁰⁸ in de Loonse leenregisters ontbreekt ieder spoor van belening door de graaf van de heer van Elsloo,¹⁰⁹ doch reeds in 1329 is de „vurboge” van de burcht te Elsloo en (een gedeelte van) het dorp Guliks leen.¹¹⁰ Daarbij komt in 1452 een leenband met Valkenburg: in dat jaar verhieft de toenmalige heer, Conrad II van Schoonvorst, zijn heerlijkheid voor het leenhof van Valkenburg.¹¹¹ Zo waren de heren van Elsloo leenman van Gulik (Loon?) en Valkenburg, daarnaast misschien tevens rijksvazal. Hoewel een ondergeschiktheid als van leenman tot leenheer niet verhinderde, dat de leenman souverain kon zijn,¹¹² en met name in het Maasland zulke dubbele leenverhoudingen geen uitzondering waren,¹¹³ zijn de heren van Elsloo aan het eind van de 18de eeuw toch steeds meer in het kielzog van de Staten-Generaal, als opvolgers van de hertogen van Brabant, heren van Valkenburg, geraakt. Dat werd in hoofdzaak veroorzaakt door de onjuiste interpretatie, die men te Valkenburg aan het leenverband met Elsloo gaf.¹¹⁴ Alvorens daarop in te gaan zij medege-deeld, dat men vanuit Elsloo zowel in leen-, als in burgerlijke zaken bij de SL Aken in beroep/ter hoofdvaart ging,¹¹⁵ en daarna hoger beroep op het RKG openstond. Mij zijn 4 dossiers bekend, waaruit deze rechts-gang naar het opperste rijksgerecht blijkt: G 31 uit 1551,¹¹⁶ K 2244 uit 1629, E 1156 uit 1644, en E 1157 uit 1649.

¹⁰⁸ Zie CSL VI, p.361/3 (= annexe 83) en CSL IV, nr. MDLXXXIII.

¹⁰⁹ Ulens, *Le domaine impérial*, p.219. Lyna, *De territoriale gerechtshoven*, p.60 lijkt me aan Loon oudere rechten toe te kennen.

¹¹⁰ M. Bussels, *Bocholt voorheen*, in: VO 13 (1937), 349-368. Zie p.355.

¹¹¹ Meulleners, *Legertochten*, p.163; vgl. PSHAL 67 (1931), p.78 e.v.

¹¹² De Blécourt-Fischer, *Kort begrip*, p.229; Bussels, *Een en ander over de Rijks-heerlijkheden*.

¹¹³ Bussels, als nt. 112.

¹¹⁴ *Gemeentewapens*, p.129.

¹¹⁵ Schwabe, *Oberhof II*, p.77.

¹¹⁶ Schwabe, *Oberhof I*, p.126, nt.4 noemt dit dossier als voorbeeld van de tendens, dat „von seiten der Untergerichte (sc. van de Akense Schepenstoel) versucht wurde, Zivilklagen als solche straf- oder verwaltungsrechtlicher Natur hinzustellen, um so die Zuständigkeit des Oberhofs zu umgehen”.

Thans een enkele opmerking over de annexatie door Valkenburg. Te recht stelt Meulleners, dat vóór 1548 Elsloo, met zijn appel op Aken en het RKG, niet behoorde tot het *rechtsgebied* van het land van Valkenburg, en dus ook niet met dit Land in 1548 bij de Bourgondische kreits was ingelijfd. Waarom dan trachtte de Valkenburgse leenhof Elsloo te annexeren? Vooreerst, zegt Meulleners,¹¹⁷ omdat het hoger beroep in civiele zaken de emolumenten van het leenhof aanzienlijk vergroot zou hebben, en vervolgens, omdat Elsloo dan mede zou betalen aan de bede, die het land van Valkenburg moest opbrengen, en zó de andere dorpen zou ontlasten. Omstreeks 1559 trachtte de secretaris van het leenhof voor het eerst, Elsloo in de bede te doen meebetalen, en zo de inlijving — ook rechterlijk organisatorisch — bij Valkenburg in te luiden. Elsloo vroeg raad bij de SL Aken,¹¹⁸ en zou de zaak bij het RKG aanhangig maken, maar de Valkenburgers waren Elsloo vóór en stelden zich gewapender hand in het genot van het geëiste quotum van de bede. Deze gebeurtenissen staan aan het begin van een lange reeks voorvallen, waarbij de Valkenburgse buitenlenen tot het direct gebied van het land, en mitsdien tot het territoire van de Spaanse erflanden en de Bourgondische kreits gebracht werden. Dat de betrokkenen zelf bijzonder goed van de staatsrechtelijke aspecten van deze kwestie op de hoogte waren blijkt uit de door Meulleners¹¹⁹ medegedeelde stukken.

Veiligheidshalve lieten de „twee Brabantse hertogen” na de 80-jarige oorlog het Land van Elsloo maar in het onverdeelde, daar er voor de Raad van Brabant te Brussel een proces hing tussen de Staten van Valkenburg en de heer van Elsloo.¹²⁰

Deze onverdeeltheid (van een gebied, dat aan geen van beide deelgenoten rechtens toekwam!) duurde tot het Tractaat van Fontainebleau, gesloten tussen Oostenrijk en de Staten-Generaal op 8 november 1785. Bij artikel XXIII van dat verdrag stond de Keizer de rechten, die hij als erfgenaam van de Spaanse monarchen (hertogen van Brabant)

¹¹⁷ Meulleners, Legertochten, p.164.

¹¹⁸ Meulleners, Legertochten, p.167-168; Akens advies aldaar als bijlage 3 op p.328/9.

¹¹⁹ Legertochten, bijlagen 15 (p.344-347) en 16 (p.347-348). Dit laatste stuk is een attestatie van de Elsloose schepenen dd. 20 februari 1574 omtrent het rijksonmiddellijk karakter der heerlijkheid. Het vermeldt het appel op „dat Hoochlofflick Camergericht tot Spiers” als bewijs van de „Rijkse” positie.

¹²⁰ Partage-tractaat van 1661, afgedrukt PSHAL 47 (1911), 81-82.

op Elsloo meende te hebben, aan de Staten-Generaal af.¹²¹ De Wit en Flament constateren mijns inziens terecht¹²² dat Jozef II niet als *Duits Keizer* dit tractaat tekende; zonder toestemming van de Rijksdag kon hij ook geen territoire afstaan van het Rijk. Elsloo bleef dus de jure een VRH tot aan het einde van het ancien régime, zij het m.i. zonder Rd-of kreitslidmaatschap.¹²³ Met de banden met Aken en het RKG was het waarschijnlijk reeds lang voordien afgelopen. De 31 augustus 1711 gaven de Hoogmogende heren Staten-Generaal bij resolutie te kennen, dat het leenhof van Valkenburg moest optreden als appelrechter boven de Elsloose schepenbank.¹²⁴ Ik kan mij niet voorstellen, dat de rechtsgang naar het RKG deze afbuiging naar Brabant overleefd heeft. Zoals gezegd, het laatste mij bekende dossier dateert uit 1649.

11. *Eijs*. De mij bekende literatuur over dit bij Wittem gelegen dorp geeft een zo verward en tegenstrijdig beeld van de rechtstoestand daarvan, dat het bijna onmogelijk lijkt, deze enigszins betrouwbaar te beschrijven. Schwabe¹²⁵ deelt mede, dat in de zgn. lijst Kemp (uit 1401-1461) blijkt, dat Eijs in de door dat register of die lijst bestreken periode onder het ressort van de Akense schepenstoel viel. Dit zou duiden op een rijksheerlijk karakter. Flament¹²⁶ noemt appel op het RKG „waarschijnlijk”, doch ik vermocht daarvan geen enkel dossier aan te treffen. Ook in de „Costuymen der heerlijkheid Eys, bij Wittem (1571)”¹²⁷ vond ik geen spoor van het RKG.

¹²¹ Vorming heerschappijen, p.88.

¹²² Vorming heerschappijen, p.90.

¹²³ Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40, meldt, dat het archief van de Westfaalse kreits materiaal over Elsloo bevat. Jansen, *Etat détaillé*, bestempelt Elsloo (1796) als VRH, niet aan Valkenburg betalend.

¹²⁴ Afgedrukt bij Habets, *Leenen Valkenburg*, PSHAL 21, p.256/7.

¹²⁵ Oberhof II, p.111. Mij is niet duidelijk hoe deze hoofdvaarten op Aken te rijmen zijn met de belofte van de heer (voogd) van Eijs, gedaan bij gelegenheid van diens verheffing van „die hierliegheit en gheriechten van Eyse” te Wittem in 1369, nl. dat voortaan de „manen en schepen van Eyse höre hoeit holen en wijsdom ane mins liven heren manen van Witham te Mechelen bie Witthem gelegen en schepen”, d.w.z. bij de schepenbank van Mechelen binnen de heerlijkheid Wittem. Zie Mosmans, *Wittem*, p.146-7. Mechelen was immers een ondergerecht van Baelen (zie verder onder *Wittem*).

¹²⁶ *Rechtsbedeeling*, p.61.

¹²⁷ Bij Habets, *Limburgsche Wysdommen*. Habets stelt, p.3 aldaar, dat de inwoners van Eijs hun eindberoep instelden voor het RKG.

De reden, dat wij ons toch met Eijs moeten bezig houden is de volgende. Er bestond tussen Eijs en het naastgelegen Wittem een leenband, gelijk trouwens ook met Gulik.¹²⁸ Van Wittemse zijde werd het bestaan van de leenverhouding met zorg in stand gehouden: zo dwong de drossaard van Floris II van Pallant, heer van Wittem, met behulp van de schutterij den heer van Eijs, zich in 1612 met de rijksheerlijkheid Eijs te laten belenen.¹²⁹ Het feit, dat Eijs een manleen of feudum masculinum van Wittem zou zijn, gaf de leenheer de gelegenheid bij tijd en wijle, Eijs als een opengevallen leen te beschouwen, hoewel anderzijds de overgang van de leenverhouding op dochters van de leenman toch weer erkend werd.¹³⁰ De zaak werd eerst echt ingewikkeld, toen voornoemde „gedwongen beleende”, nl. Winand van Breyl in 1665 overleed. Er ontstond een twist over Eijs tussen erflaters kleinzoon, Jan Frans van den Berghe, gend Trips, (zoon van een dochter uit een eerste huwelijk) en erflaters zoon uit het tweede huwelijk, Hans Reynard van Breyl. De laatste verliest een geding voor het leenhof van Brabant (1671), en draagt in 1685 het „dominium utile” over Eijs over aan de „dominus directus”, G. F. van Waldeck-Pyrmont, heer van Wittem.¹³¹ Deze beschouwt zich na dode van van Breyl (kinderloos, ongehuwd, 1687) als heer van Eijs.¹³² Na Waldeck's dood in 1692 kwam Wittem, en de rechten op Eijs, aan de dochter van de overledene, Albertine Elisabeth, gehuwd met Philip Lodewijk, graaf van Erbach.¹³³

¹²⁸ Zie nt. 125. Voorts: inz. leenband met Gulik: Willem, hertog van Gulik, graaf van Valkenburg, bepaalt in 1365, dat de heer van Eijs het leen, dat hij tot dan van hertog Willem hield (nl. „oeverste heirschafft ind gerigte van dem Kerspel ind dorpe van Eyse mit alle ihrem zubehoeren”) in het vervolg van de heer van Wittem zou houden. De heer van Wittem wordt door de hertog beleend „zu manlene” met de „heerschafft ind gericht van Eyse” (brief van Htg. Willem, afgedrukt op p.145 van: Mosmans, Wittem). Gemelde rechten op Eijs werden dus m.i. van Guliks/Valkenburgs leen, tot Guliks/Valkenburgs *achterleen* gemaakt. Oediger, *Bedeutung*, p.57 nt. 31 meldt, dat in het Staatsarchief Düsseldorf stukken omtrent de leenverhouding Gulik-Eijs aanwezig zijn. Het Partage-tractaat noemt „Adellijcke State ende Hove tot Eysch” een Valkenburgs buitenleen (PSHAL 47, 1911, p.81).

¹²⁹ Wouters, LV II, p.213.

¹³⁰ Mosmans, Wittem, p.108-113.

¹³¹ Als krijgsoverste en diplomaat speelde hij een belangrijke rol in de Europese geschiedenis.

¹³² De Corswarem, *Limites*, p.99, spreekt over confiscatie in 1685, i.v.m. weigering, 't leen te verheffen.

¹³³ Mosmans, Wittem, p.65.

Het is deze laatste dame, die wij ontmoeten in de twee mij bekende dossiers omtrent de heerlijkheid Eijs, nl. W 326 uit 1716 (lijst Goecke) en P 1553 uit 1724 (Maastrichts nr. 196), te weten als eiseres in het eerste, en als gedaagde in het tweede.¹³⁴ Het geval wilde nl., dat Theodor Johan van Waha, gehuwd met een kleindochter van J. F. van den Berghe, gend Trips en die van zijn schoonvader diens rechten op Eijs had gekocht in 1722,¹³⁵ op zijn beurt in 1723 de hem toekomende rechten op Eijs verkocht aan graaf Ferdinand van Plettenberg, de toenmalige heer van Wittem. Deze graaf neemt de procedures tegen de gravin van Erbach over. Op 18 maart 1728 werd ten gunste van Plettenberg te Wetzlar beslist.¹³⁶ Ik meen, dat de (Staatse) leenhof van Brabant de balans ook ten gunste van van den Berghe gend Trips liet doorslaan, doch dat die uitspraken tegen de Waldeck's niet veel uitrichtten. Eerst de graaf van Plettenberg verenigde recht en macht aan zijn zijde. Aan deze graaf werd dan ook in 1803 door de Rijksdag van Regensburg een vergoeding toegekend voor de door hem op de linkerijnoever verloren heerlijkheden Wittem en Eijs.¹³⁷ Zo kwam in 1803 vast te staan, dat Eijs met Wittem tot de Westfaalse kreits behoord had.¹³⁸

12. *Fléron*. Op de oostelijke Maasoever strekte zich, langs de rechterflank van de stad Luik, een gebied uit, ten noorden en ten zuiden van de rivier de Vesdre, in welk gebied het Rijk oude rechten had. Bezittingen van de Romeinse fiscus waren overgegaan in het domein der Karolingen, en daarna gedeeltelijk in het Rijksgoed. Behalve het gebied van Herstal, waarover hieronder meer, en het zogenaamde „bailliage de Jupille” of kwartier van Amercoeur, dat op de lange duur definitief tot het Luiks bisschoppelijk tafelgoed zou gaan behoren¹³⁹ maakte ook de

¹³⁴ Mosmans bestudeerde het Maastrichtse dossier, zie zijn: Wittem, p.108 nt. k, 110 nt. p, 111 nt. r.

¹³⁵ Mosmans, Wittem, p.112. De Corswarem, Limites, p.99 geeft een afwijkend fragment-genealogie van den Berghe genaamd Trips.

¹³⁶ Mosmans, Wittem, p.112.

¹³⁷ Zeumer, Quellensammlung II, p.515.

¹³⁸ Eijs compareerde op de RKG-matrikel van 1745, zie Zeumer, Quellensammlung, nr. 209, p.500 e.v., en wel onder de Westfaalse kreits. Volgens Fabricius, Erläuterungen, p.628, sub 33, werd Eijs door Gulik van de matrikel geëximeerd als zijnde „landsässige Herrschaft”.

¹³⁹ Yans, Pénétration, p.962.

zogeneten „Voogdij van Fléron” deel uit van dit oude Rijksgoed. Over deze Voogdij dient te dezer plaatse een woord gezegd worden: ook dit gebied was gedurende geruime tijd betwist tussen de Westfaalse en de Bourgondische kreits, althans tussen het vorstendom Luik en het hertogdom Brabant.

Onzekerheid bestaat in de historische literatuur over de omvang en het rechtskarakter van genoemde „Voogdij”. Vast staat, dat in het gebied der Voogdij oudtijds een belangrijke versterking lag, het kasteel van Chèvremont, en dat binnen de muren van dat kasteel tenminste één klooster was gesticht (door Pepijn van Herstal?). Vast staat ook, dat in 987 Keizerin Theophanu, regentes over haar zoon koning Otto III, met haar legers de sterkte, waarin zich de opstandige graaf Imo verschanst had, innam en verwoestte.¹⁴⁰ De traditionele historische opvatting is nu, dat gemelde versterking met de haar omringende dorpen een heerlijkheid vormde, en dat door Keizer Otto I in 972 het „ingebouwde” klooster met al zijn goederen en toebehoren aan de koninklijke kapittelkerk van O.L.Vrouwe te Aken is geschonken. Dit kapittel wees om zijn belangen te behartigen een voogd aan.¹⁴¹

Nadat het „ingebouwde” klooster verwoest of afgebroken was (987?) bleef het kloosterbezit, de oude heerlijkheid Chèvremont derhalve, eigendom van de Akense O.L. Vrouwekerk, die in de elfde eeuw ROM, en derhalve een hoge rijksvoogdij, werd.¹⁴² Het territoire van het vroegere klooster te Chèvremont, nadien „la terre d'Aix” geheten of Voogdij van Fléron¹⁴³ kan men dan als een vrije rijksheerlijkheid beschouwen, waarvan het Akense kapittel souverain was. Mij is weinig daarover bekend; vermeldenswaard is echter de omstandigheid, dat niet de beleende hoge rijksvoogd van de Onze Lieve Vrouwekerk, nl. de proost¹⁴² gerechtsvoogd over de „Voogdij van Fléron” was, maar de heer van de nabijgelegen heerlijkheid la Rochette, zelf, wat zijn kasteel en enige grond betrof, leenman van de graaf van Dalhem.¹⁴⁴ Het

¹⁴⁰ Yans, *Pénétration*, p.984 en 992.

¹⁴¹ Yans, *Pénétration*, p.984 geeft aldus het traditionele standpunt weer; dit wordt bv. gehuldigd door J. L. Meulleners, in zijn *Les Seigneurs de la Rochette et L'Avouerie de Fléron*, pendant le dix-septième siècle, in: *PSHAL* 34 (1898) p.203-305. Zie p.213 e.v.

¹⁴² Boeren LV II, p.75.

¹⁴³ In het dorp Fléron was de schepenbank van de heerlijkheid gevestigd.

¹⁴⁴ Volgens Boeren, De oorsprong, p.43 was de voogdij Fléron halverwege de

kapittel had de voogdij in erfleen aan de naburige dynast uitgegeven, en diens leenband met Dalhem zou de bron van veel moeilijkheden worden: rond 1260 geraakte Dalhem in een personele unie met Brabant, en het Augsburgs Verdrag van 1548 zou niet verzuimen, Dalhem uitdrukkelijk in de Bourgondische kreits in te lijven.

De Belgische historicus en archivist Maurice Yans heeft in zijn reeds aangehaalde studie voorschreven traditionele opvattingen over Fléron op goede gronden in twijfel gebracht. Vooreerst wijst hij erop, dat er in de oude versterking van Chèvremont drie kerken stonden.¹⁴⁵ Voorts wijst hij erop, dat het bewaard gebleven cartularium van de Akense kerk aantoont, dat deze rond Chèvremont niet een aaneengesloten goederenbezit had,¹⁴⁶ en dat wij klooster en kasteel los van elkander moeten denken. Na de verwoesting van dit laatste werd het herwonnen rijksgoed door de Keizers behouden. Ik citeer Yans:¹⁴⁷ „C'est de la colline de Chèvremont que, suivant l'image heureuse de Demarteau, les Carolingiens sont descendus pour conquérir l'Europe. Le souvenir de la gloire des ancêtres et surtout la crainte de voir Chèvremont redevenir le centre de la révolte ont, sans aucun doute, déterminé les ministres du jeune Othon III à rattacher directement à la couronne le domaine reconquis". Aangezien er geen documenten bekend zijn, waaruit blijkt dat de Keizers dit nieuw-terugverworven domein aan de Akense O.L.-Vrouwekerk hebben geschonken, zal, volgens Yans, zich gedurende de 12de tot de 15de eeuw een proces voltrokken hebben, waarin de invloed van het Akense kapittel zich uitbreidde over het gehele gebied van Chèvremont; aan het einde der Middeleeuwen benoemt het kapittel te Aken de gerechtsschepenen, een „manifestation de souveraineté" volgens Yans.¹⁴⁸ Wij moeten aannemen, dat ook de macht van de

twaaalfde eeuw aan het graafschap Dalhem gekomen. Dat zou dan als leen geweest moeten zijn. Volgens A. de Ryckel, *Les fiefs du comté de Dalhem*, in: *BSAHL* 17 (1908), 271-384, bijz. p.362-364, dateert de eerste aan de Ryckel bekende verheffing van het kasteel van le Roche met de voogdij van Fléron uit 1314, dan reeds als Brabantse lenen. Vgl. J. B. de Harenne, *Le Château de la Rochette et ses seigneurs, avoués héréditaires de Fléron*, in: *BIAL* 22 (1891), 27-250. Zie p.41 ald.: erfvoogdij over Fléron was leen van OLV Aken.

¹⁴⁵ Yans, *Pénétration*, p.986-7.

¹⁴⁶ Yans, *Pénétration*, p.991-2.

¹⁴⁷ Yans, *Pénétration*, p.993.

¹⁴⁸ *Pénétration*, p.994-996. Citaat op p.996.

Akense voogd zich uitbreidde over het gehele territoire, waarover het kapittel de souvereiniteit usurpeerde. Kapittel en voogd vulden het vacuum op, ontstaan door het ontbreken(?) van koninklijke bestuursambtenaren, zouden we deze ontwikkeling kunnen samenvatten.

Welke richting wij volgen, de traditionele, of die van Yans, in ieder geval moeten wij aannemen, dat omstreeks 1500 het kapittel van de Akense O.L.Vrouwekerk aangemerkt kan worden als souverein over de zgn. Voogdij van Fléron. Er lijkt mij dientengevolge weinig twijfel over mogelijk, dat dit ten Oosten van de Maas gelegen gebiedje noch tot de eerste Bourgondische kreits van 1512, noch tot de tweede van 1548 behoord heeft. Toch heeft het tot 1671 geduurd, eer de positie van de Voogdij onomstotelijk vaststond. Eeuwenlang hebben de voogden, de heren van La Rochette, getracht, zowel hun eigen heerlijkheid, als de Voogdij van Fléron tot Brabants-Bourgondisch territoire om te vormen. In 1564 verhief Willem van Ruyschenberg, heer van la Rochette, de voogdij voor het leenhof van de Akense Lieve Vrouwekerk, maar beweerde spoedig daarna, dat hem bij de belening voor het leenhof van Dalhem met de heerlijkheid La Rochette het ambt van hogevoogd was verleend, en dat diensvolgens hij, en niet het kapittel de schepenen mocht benoemen. In 1586 heeft de Raad van Brabant deze pretentie van van Ruyschenberg afgewezen, maar . . . onder toevoeging van zoveel voorbehouden, dat daaruit nog menige moeilijkheid zou kunnen voortvloeien.¹⁴⁹

De zoon van Willem van Ruyschenberg, Jan, verhief de voogdij over Fléron in 1600 voor het Akens kapittel, dertien jaar na de belening met la Rochette te Dalhem.¹⁵⁰ Deze voogd wist in 1621 een vonnis uit te lokken van de Raad van Brabant,¹⁵¹ waarin werd verklaard, dat het gebied van de Voogdij onder souvereiniteit van de hertogen van Brabant stond, en dat alle appellen tegen beslissingen van de Fléron'se schepenen naar de Raad van Brabant verwezen moesten worden.¹⁵² Deze laatste zinsnede was gericht tegen de rechtsgang naar Aken, welke voor de onderhavige schepenbank de gebruikelijke was (en

¹⁴⁹ Meulleners, als nt. 141, p.224.

¹⁵⁰ Meulleners, als nt. 141, p.226.

¹⁵¹ Yans, *Pénétration*, p.1005: „ce n'est pas par pur hasard que le Conseil de Brabant décrète, en 1621, l'annexion judiciaire du territoire de Fléron”.

¹⁵² Yans, *Pénétration*, p.998.

bleef).¹⁵³ De hoofdinhoud van het vonnis zal de voogd minder behaagd hebben: hij had nl. de vernietiging gevorderd van de verkoop, in 1618 tot stand gekomen, door het Akense kapittel — klaarblijkelijk strijdensmoe — aan de graaf van Bucqoy van de rechten van het kapittel op Fléron. De Raad van Brabant wees de eis af, doch verklaarde zich wel bevoegd, incorporeerde zelfs Fléron bij Brabant. Dan volgt in 1626 de aankoop door prins-bisschop en standen van Luik van de rechten van van Bucqoy's erven op Fléron.¹⁵⁴ Het spreekt welhaast vanzelf, dat de Raad van Brabant door de voogd geroepen werd, deze verkoop nietig te verklaren, en ditmaal werd de eis toegewezen (1627 of 1628).¹⁵⁵ Daartegenover verkregen bisschop en standen van Luik een rescript van Keizer Ferdinand II dat hen herstelde in al hun rechten op de Voogdij.¹⁵⁶

In het twaalfjarig bestand, kunnen wij concluderen, toen de regering in Brussel even de handen vrij had, heeft zij getracht de Voogdij van Fléron te annexeren. Dat het onderhavige arrest van de raad van Brabant het einde vormde van een lange ontwikkeling, blijkt onder meer nog uit het feit, dat in 1539 reeds bij verordening van Karel V o.a. aan de inwoners van Fléron werd verboden, tegen beslissingen van de plaatselijke schepenbank beroep in te stellen bij de SL Aken; Dalhem werd als appelgerecht aangewezen.¹⁵⁷

De Vrede van Munster, en de daarop volgende boedelscheiding tussen Noord en Zuid bij het Partagetractaat van 1661 confronteerden de Luikse bisschop met een nieuwe „Brabantse hertog” als tegenspeler: kasteel en dorp Dalhem, met alle aan- en toebehoren, in het bijzonder alle buitenlenen, gelegen buiten de landsgrenzen, werden aan de Sta-

¹⁵³ Schwabe, Oberhof I, p.102, 106; II „67. Volgens de Harenne, als nt. 144, p.39 was de schepenbank van Fléron, rechtsprekende namens het kapittel van O.L.V. Aken (p.42) tevens belast met de gewone rechtspraak over kasteel en domein van la Rochette, voorzover dat leen van Dalhem was. De heer van Rochette had niet de hoge justitie doch slechts een laatgerecht te Fléron en Forêt. De bank van Fléron lijkt zo een oud koninklijk landgerecht. Vgl. Raikem, De l'appel, p.43.

¹⁵⁴ Yans, Pénétration, p.1000.

¹⁵⁵ Meulleners, als nt. 141, en de Harenne, als nt. 144, p.164: 1627; Yans, Pénétration, p.1005: 1628.

¹⁵⁶ Meulleners, als nt. 141, p.229. Vgl. Raikem, De l'appel, p.45, nt. 1.

¹⁵⁷ Schwabe, Oberhof I, p.102; Yans, Pénétration, p.1004. Vgl. het sub Dalhem opgemerkte: in 1540 werd Fléron tot Dalhem gerekend door Karel V.

ten-Generaal der Verenigde Provinciën toegewezen.¹⁵⁸ Met de Staten-Generaal, die in de internationale politieke verwickelingen de Luikse vorst gaarne tot vriend hielden, kwam Luik vrij spoedig tot een accord: in 1671 droegen de Staten-Generaal de souvereiniteit en alle andere rechten, die zij op La Rochette en de Voogdij van Fléron mochten kunnen doen gelden, over aan de Luikse staat.¹⁵⁹ In ruil ontvingen de Staten-Generaal de souvereiniteit over het dorp Lith aan de Maas. Op deze wijze kreeg de prins-bisschop de Voogdij van Fléron in de schoot geworpen. Van het Rijk was geen tegenspel te verwachten, zodat een langzame annexatie van dit oude rijksgoed door de Luikse nabuur kon plaatsvinden.¹⁶⁰

Dat op het stuk van de rechterlijke organisatie de banden met het Rijk alle voorschreven troebelen doorstonden is mij gebleken uit de volgende reeks RKG dossiers: B 1287 uit 1522 (Luiks 112, appel van vonnis schepenen Fléron, gewezen op instructie van de Akense schepenen); M 1045 uit 1537 (Luiks 1628, appel sch. Fléron); V 649 uit 1537 (Luiks 2667, appel sch. Fléron, na 2x lering SL Aken); A 172 uit 1543 (lijst Goecke, appel sch. Fléron, na onderwijzing SL Aken); A 988 uit 1548 (Luiks 33, appel sch. Fléron); F 939 uit 1586 (Luiks 723, appel via SL Aken); F 938 uit 1586 (Luiks 772, als vorige); A 98 uit 1607 (8?) (Lijst Goecke, als vorige); A 193 uit 1611 (Luiks nr. 1, als vorige); L 1191 uit 1649 (Luiks 1342, appel sch. Fléron); M 3793 uit 1656 (Luiks 1833, appel sch. Fléron, na tussenberoep op SL Aken); F 942 uit 1686 (Luiks 726, RKG als eerste instantie; de inwoners van Fléron trachten hun onafhankelijkheid ten opzichte van Luik te handhaven); A 173 uit 1712 (Lijst Goecke; RKG als eerste instantie; O.L.Vrouwkapittel te Aken contra kanselier en raden van de Luikse geheime Raad); C 453 uit 1715 (Luiks 353, als M 3793); en C 454 uit 1718 (Luiks 354, als voren).

Tot 1718 heeft derhalve in ieder geval het beroep op het RKG via de Akense SL als tweede instantie bestaan. Kennisneming van de dossiers te Luik en Aken zou ons kunnen inlichten omtrent de achtergrond van deze gehechtheid aan de koninklijke schepenen, doch waarschijnlijk zal daaraan een zekere aversie tegen het Luiks annexionisme niet vreemd

¹⁵⁸ de Wit en Flament, *Vorming heerschappijen*, p.80.

¹⁵⁹ Yans, *Pénétration*, p.1019-1020.

¹⁶⁰ Yans, *Pénétration*, p.1024-1040, beschrijft de Luikse „Mesures annexionistes”.

geweest zijn (zie F 942). De pogingen van de Brusselse instanties, Fléron binnen de Bourgondische kreits te trekken zijn in allen gevalle door de opstand der Noordelijke Nederlanden verijdeld.

13. *Gelre*. In hoofdstuk II, afd. 3 kwam ter sprake het privilege de non evocando, in 1310 door koning Hendrik VII verleend aan de Gelderse graaf, en inhoudende, dat — behalve ingeval van rechtsweigering door de graaf of diens rechters — de inwoners van land en steden van de graaf niet voor de hofrechter gedaagd mochten worden. Genoemd privilege werd, zoals in het tractaat van Venlo van 12 sept. 1543 in art. 4 was toegezegd, op 22 april 1544 door Karel V in zijn hoedanigheid van „Roomscher Keizer” te Spiers bevestigd.¹⁶¹

Appel op het hofgerecht was dus wel toegestaan, terwijl de graaf zelf wel voor de hofrechter gedaagd zou kunnen worden. Indien een privilege met betrekking tot het hofgerecht ook toepaslijk was ten opzichte van het RKG, dan zou het aan Gelre verleende toch de rechtspraak van het RKG niet hebben verhinderd.¹⁶²

Eerst het Verdrag van Augsburg van 1548 heeft Gelre uit de jurisdictie van het RKG losgemaakt. De door mij gevonden dossiers bevestigen voorgaande stellingen.

Vooreerst is er het proces, onmiddellijk na de oprichting van het RKG aangespannen¹⁶³ door het landschap (vorstendom) Gelre en het graafschap Zutphen tegen Karel van Egmond in 1495. Merkwaardigerwijs is dit dossier (G 785) zowel te Maastricht (register II, no 13) als te Frankfurt a.M. (Koser no 140) in de inventaris opgenomen, en bovendien door Koser verkeerd beschreven: op 10 maart 1965 berichtte mij de Rijksarchivaris in Gelderland, dat niet Gelre en Zutphen, doch koning Maximiliaan de eiser was.¹⁶⁴

Voorts is er P 2251 uit 1496 (Koser 438): Johanna van Poederoyen,

¹⁶¹ Versl. 49, dl. 2, 1926, p.144, regest nr. 105. Vriendelijke mededeling van prof. mr. de Monté Ver Loren te Utrecht.

¹⁶² Vgl. Fruin-Colenbrander, *Geschiedenis*, p.142 inz. de verhouding van Gelre tot de Grote Raad van Mechelen.

¹⁶³ Vgl. Smend, *Das RKG*, p.64 en 72.

¹⁶⁴ Een microfilm van het Frankfurtse dossier bevindt zich in RA Arnhem; te Maastricht zijn geen stukken aanwezig (meded. RA Arnhem dd. 10 maart 1965). Zie over dit proces voorts Tadama, *Geschiedenis*, p.140-141.

weduwe van Peter van Hemert, contra Karel van Egmond en de standen van Gelre en Zutphen.¹⁶⁵

Als derde rechtszaak, waarin het RKG als eerste instantie werd gemengd doet zich voor de mij slechts uit de literatuur bekende procedure dd. 1511 van de rijksfiscaal contra Karel van Egmond, hertog van Gelre, wegens landvredebreuk (afpersing van reizigers te Eichendorff en Künsdorff).¹⁶⁶

Vierde zaak is S 2893 uit 1541 (Veltman, 2253). Hendrik Schenk van Nijdeggen procedeert tegen de inwoners van Wachtendonk, die tegen Schenk, hun pandheer, in opstand waren gekomen, bij vonnis en vergelijk al tot schadevergoeding (eerherstel?) verplicht waren, maar zich blijkbaar toch tot baanderheren en gedeputeerden van de adel te Zutphen (aldus Veltman) hadden gewend. Schenk wilde de uitspraak van de baanderheren door het RKG doen vernietigen, zodat we toch meer aan een appel gaan denken.¹⁶⁷

Eveneens uit 1541 stamt dossier W 3158, inhoudend een appel tegen een beslissing van het gerecht te *Beuningen*. Deze plaats lag in het Rijk van Nijmegen,¹⁶⁸ en kan dus als Gelders aangemerkt worden.

Nijmegen. Na de verpanding van deze rijksstad in 1247 aan Gelre werd zij niet meer ingelost. Zeker voor wat betreft de 16de eeuw mogen wij derhalve Nijmegen als Gelders beschouwen. Karel V beloofde immers in zijn „Wahlkapitulation” van 3 juli 1519 aan de rijksvorsten, geen panden meer in te lossen,¹⁶⁹ en zal dat voor zijn eigen vorstendommen ook niet begeerd hebben. De band tussen Nijmegen en Aken doorstond de mediatisering van de rijksstad: eerst in 1749 eindigde de rechtsgang naar Aken door een raadsbesluit van 12 en 14 juni, waarbij werd be-

¹⁶⁵ Waarover Tadama, *Geschiedenis*, p.141-2 en Wigand, *Wetzlar'sche Beiträge* 2 (1845), p.291-301.

¹⁶⁶ Wigand, *Wetzlar'sche Beiträge* 2 (1845), p.127.

¹⁶⁷ Eerst na 1503 kwam de hertog van Gelre in het bezit van de gehele, dus ook de hoge rechtsmacht in Wachtendonk. Daarvoor was de Keulse aartsbisschop landsheer: Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, p.LXX-LXXI.

¹⁶⁸ H. D. J. van Schevichaven, *Het Rijk van Nijmegen, zijn dorpen en heerlijkheden*, in: *GELRE* 3 (1900), 39-80. Zie p.52-53 en 67 ald.

¹⁶⁹ Vgl. G. Landwehr, *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter* (Köln-Graz, 1967), p.92-95 en 342-344.

sloten, in den vervolge bij het hof van Gelre in beroep te gaan.¹⁷⁰ Het schijnt, dat de Akense schepenen evenwel — „infolge einer falschen Auslegung der Reichskammergerichtsordnung“ — uitgeschakeld werden bij appellen op het RKG.¹⁷¹ Dossier W 3157 uit 1539 behelst een appel, ingesteld door dezelfde eiser als in W 3158, en wel tegen een uitspraak van het Nijmeegse schepengerecht.

De stad Nijmegen werd na 1548 gelijk de heer van Batenburg en Stein en de graaf van Bergh betrokken in RKG-procedures over de munt. In 1561 waren de gedaagden, behalve Nijmegen en beide genoemde heren: de abdis van Thorn, Willem van Vlodrop, heer van Odenkirchen, Dalenbroek en Rekem, de graaf van Meurs en de stad Neusz. Allen zouden de rijksmuntverordening van 1559 overtreden hebben, die aan hen, die geen keurvorst of vorst waren, verbod te munten, voordat de eerstkomende Rd nadere regelingen had getroffen. In 1563 kwamen Deventer, Kampen, Zwolle en Zutphen de rij van gedaagden versterken: de beschuldiging was toen het slaan van te lichte munt. In alle gevallen was de RKG-fiscaal de aanklager-eisende partij.¹⁷² Koning Maximiliaan II hief de vervolgingen op in 1567, waarna Nijmegen (evenals Kampen, Deventer en Zwolle) als muntlid der Westfaalse kreits werd aangenomen. Verwonderlijk is het wel, dat het RKG zich niet van meet af aan onbevoegd heeft verklaard in deze muntprocessen tegen Nijmegen. Dat de stad zich aan de rechtsmacht van het RKG onderwierp zal wel aan de levendige handel op 't Rijk gelegen hebben.¹⁷³

De stad *Roermond* was de hoofdstad van het Gelders overkwartier. Kort na 1300 ziet men de Gelderse graven al maatregelen treffen, die

¹⁷⁰ Schwabe, Oberhof II, p.96, vgl. *ibid.* I, p.96. Gorissen, *De invoering*, p.52, stelt Nijmegen met Gelre op een lijn, m.i. ten onrechte.

¹⁷¹ Schwabe, Oberhof I, p.104.

¹⁷² Zie Tadama, *Geschiedenis*, p.160-161, en Guyot, *Verslag*. Prof. J. H. W. Verzijl te Utrecht was zo vriendelijk mij op Guyot's opstel attent te maken. Merkwaardig is dat Nijmegen het muntrecht meende te kunnen ontfangen aan het feit, dat Frederik III op 11 aug. 1442 aan Nijmegen dezelfde rechten toestond als aan Aken op 21 juni 1442 waren verleend. Zie Guyot, *Advys*; vgl. J. F. G. Meijer, *De stad Nijmegen munt volgens het verdrag der Westfaalsche en Nederrijnsche Kreitsen*, in: *Tijdschrift voor algemeene munt en penningkunde* dl. 2, 2de stuk, p.799-800.

¹⁷³ Aldus Guyot, *Advys*, p.118.

ten doel hadden om het stadsgerecht van Roermond te promoveren tot hoofdgerecht van het Overkwartier.¹⁷⁴ Mij is één appel op het RKG bekend, ingesteld tegen een beslissing van het schepengerecht van Roermond: D 1032 van het jaar 1539. Tekenend is, dat burgemeester en schepenen op een compulsoriaalbrief van het RKG antwoorden: „Sey nimen solige Kays breiff nit an. Sey hetten auch mit dem Kayser noch mit dem solbigen Camergericht nit zu thun noch zu schaffen”. De gedaagde weigerde trouwens te verschijnen, en liep deswege de Rijksban op. Hij woonde te Roermond! De houding die schout, burgemeester en raden van Roermond tegen de RKG-bode hadden aangenomen lokte een procedure van de RKG-fiscaal tegen hen uit: F 2635 uit 1540 (RAM).

Wanssum was een Gelders dorp, gelegen in het ambt Kessel. Onbekend is, wanneer deze plaats precies in Gelders bezit is gekomen,¹⁷⁵ doch omstreeks 1400 behoorde deze schepenbank zeker tot het Overkwartier. Ik ken één appelzaak voor het RKG, waarbij het Wanssums schepengerecht als eerste instantie optrad: M 3359 uit 1534.

Zutphen. Kanselier en raden van Gelre steunden de stad Zutphen, toen deze de exceptie van onbevoegdheid opwierp tegen de door de RKG-fiscaal uitgebrachte dagvaarding, wegens te licht munten voor het RKG te verschijnen, leert Tadama.¹⁷⁶ Zulks speelde, evenals voor Nijmegen, in 1563. Aangezien de stad in de voorafgaande tijd niet gemunt had, zou de fiscaal volgens dezelfde schrijver zijn eis hebben ingetrokken.

Als laatste „Gelderse” RKG-zaak moge ik vermelden U 343 uit 1531: de drie standen van Utrecht contra hertog Karel van Gelre en a. burgemeester, schepenen en raad te Harderwijk; b. Ambtman, schepenen en landgenoten in de bank Tiel en Deil in de Betuwe; c. schout en boeren te Meppel; d. landdrosten, boeren en landgenoten van Gelre. De sub a tot/met d genoemde colleges hadden uitspraken gedaan inzake beweerde cijnzen, renten en schulden, waartegen de Utrechtenaren hoger beroep instelden (RAM).

¹⁷⁴ Janssen de Limpens, Het hoofdgerecht, p.103.

¹⁷⁵ Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.xiv.

¹⁷⁶ Geschiedenis, p.160-161. Vgl. Van Gelder, De Nederlandse munten, p.58

14. *Gronsveld*. Dit dorp ten Zuiden van Maastricht was de zetel van de gelijknamige heerlijkheid (later rijksgraafschap). Over de staatsrechtelijke positie van Gronsveld zijn wij vrij goed ingelicht.¹⁷⁷ Vooreerst is, met het reeds besproken diploma van Maximiliaan van 1486 voor Manke Jan van Egmond te vergelijken, er een diploma van Romeins koning Maximiliaan van 24 juni 1498, waarin de koning Diederik van Bronckhorst en Batenburg, „freyherr zu Rymberg (Rimburg) und Grunsfeld” de gunst bewijst, dat Diederik en zijn „erlicheibserben, und derselben erbenserben seines namens und stames, und geschlechts fur und fur zwewigen zeitten” worden „geadelt, und gefreiet, und zu unsern und des heiligen reichs freyherrn auch in derselben stand, ere, und wirde erhebt, . . . und der schargesellschaft, und gemeinschaft derzelben unser und des heiligen reichs rechtgeborn edeln freyherrn zugefugt, . . .”. De kastelen Rimburg en Gronsveld met hun toebehoren werden „nu furbasshin zu ewigen zeitten rechtgeadelte herschaft” gemaakt.¹⁷⁸

Deze vrh werd, naar het mij voorkomt, geen rijksleen, en in zoverre weerspreekt dit diplooom het door de Monté Ver Loren omtrent de heerlijkheid Bronckhorst veronderstelde (zie Hoofdstuk III, Afdeling 3).¹⁷⁹ Volgens Wolters¹⁸⁰ zou de achterkleinzoon van de genoemde Diederik, nl. Joost van Gronsveld, door Keizer Rudolf II (1575-1612) tot graaf verheven zijn. De broeder van graaf Joost ($\pm$ 1588), graaf Jan II van Bronckhorst, volgde vastberaden de katholieke en Habsburgse koers (1589-1617) en werd in 1609 door de aartshertogen met de bevestiging der onafhankelijkheid van zijn territorium beloond.¹⁸¹ De Chestret de Haneffe geeft als jaar van de erkenning door Albert en Isabella 1608, en voegt daaraan toe, dat Keizer Ferdinand III (1636-1657) het gravendiplooom van Rudolf II bevestigde.¹⁸² Grons-

¹⁷⁷ De Chestret, *Histoire Grunsfeld*, en Wolters, *Recherches Gronsveld*.

¹⁷⁸ Diplooom afgedrukt bij Wolters, *Recherches Gronsveld*, p.109-112 als nr. 30 der „Annexes”, helaas met als datum in het regest: 24 Juin 1458. Anders echter p.33 in de tekst.

¹⁷⁹ Hardenberg, *Les divisions politiques*, p.369 stelt dat de heerlijkheid Gronsveld een Limburgs leen, maar waarschijnlijk een rijksachterleen was. Of was het een Limburgs allod, in leen uitgegeven aan een lid van het Limburgs stamhuis?

¹⁸⁰ *Recherches Gronsveld*, p.34.

¹⁸¹ Wouters, LV II, p.212-213 zonder bron.

¹⁸² *Histoire Grunsfeld*, p.12. Vgl. Wolters, *Recherches Gronsveld*, die het jaartal 1652 geeft voor deze gunst van Ferdinand III, en M. Bussels (Verslag ener lezing

veld verkeerde dus in de uitzonderlijke positie, dat zowel de regering te Brussel, als het Rijk de heerlijkheid als VRH, resp. rijksgraafschap erkenden. De graven van Gronsveld behoorden dan ook tot de zeer weinige Nederlandse groten, die (een gedeelte van één) stem op de Rijksdag hadden. Vanaf het begin van het bestaan van het Westfaals rijksgravencollege (1653-1806) was Gronsveld daar lid van.¹⁸³ Het graafschap maakte deel uit van de Westfaalse kreits.

Toen bij de vrede van Lunéville (1801) de linker-rijnoever aan Frankrijk was gekomen, werd daardoor ook de graaf van Gronsveld getroffen. Als schadevergoeding kende de Rd van Regensburg van 1803 hem de abdij van Guttenzell in Beieren toe.¹⁸⁴

Waaruit bestond nu dit rijksgraafschap? Behalve uit het dorp Gronsveld ook uit Honthem, een gedeelte van Ekkelrade, en — in later tijden — Heugem. Zo mogen wij het door de Chestret de Haneffe betoogde samenvatten.¹⁸⁵ „Outre les quatre villages qui formaient le noyau du petit pays de Gronsveld” behoorde lange tijd ook de VRH Slenaken tot het graafschap. Over laatstgenoemd dorp hoop ik t.z.t. nog te spreken; thans is de „noyau” van het graafschap voorwerp van onderzoek. Alle door mij geraadpleegde schrijvers zijn het er over eens, dat het graafschap twee schepenbanken telde: die van Gronsveld met Honthem en Ekkelrade, en die van Heugem.¹⁸⁶ Voorts had Gronsveld een leenhof. Van de beslissingen van die leenhof ging men rechtstreeks in hoger beroep bij het RKG.

De mij bekende dossiers dateren van 1532 (E 1001) tot 1617 (S 6803).

Schwabe¹⁸⁷ meldt, dat vóór de instelling van het RKG de leenhof als

over „de Rijksheerlijkheden van de Maasgouw” gehouden op 18.2.1959 te Roermond voor het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap), die eerst in 1652 de heer van Gronsveld rijksgraaf doet worden. Het diploma van Rudolf II blijft geheimzinnig.

¹⁸³ Volgens Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40 bevat het archief van de Westfaalse kreits materiaal omtrent Gronsveld. Het is opvallend, dat deze heerlijkheid op de oudere rijksmatrikels niet voorkomt, wel op de RKG-matrikel van 1745 (Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 209, onder de Westfaalse kreits).

¹⁸⁴ Zeumer, *Quellensammlung II*, p.515.

¹⁸⁵ *Histoire Gronsfeld*, p.6-7.

¹⁸⁶ G. W. A. Panhuysen, in *LV II*, p.750; de Chestret, *Histoire Gronsfeld*, p.13-14; *Rechtsbedeeling*, p.58.

¹⁸⁷ Schwabe, *Oberhof I*, p.104; vgl. het hiervoor omtrent Nijmegen medegedeelde („falsche Auslegung” van de RKG).

tweede instantie de Akense schepenstoel kende, doch dat daaraan door de instelling van het RKG een einde kwam. Ook van de schepenbank Gronsveld was de SL Aken oudtijds appel- en hoofdvaartgerecht;¹²⁸ daarvan getuigen de dossiers G 2425 (uit 1641, RAM) en G 2426 (uit 1657, RAM). Waarschijnlijk kwamen alle appellens tegen beslissingen van de schepenbank Gronsveld via de SL bij het RKG, totdat de graaf zijn appelcollege kon invoeren. De RKG-zaken lopen van 1606 (N 625) tot 1757 (T 229), en het laatste dossier, inhoudende een procedure tussen het kapittel van de O.L.Vrouwekerk te Maastricht en de „gemeente” Heugem betreffende de verplichting van het kapittel, als heer van de grote tiende te Heugem de kerktoeren aldaar te repareren, verschaft ons een aanknopingspunt met de tweede schepenbank van het Gronsveldse graafschap. Ook deze schepenbank zou volgens Schwabe¹⁸⁹ tot het ressort van Aken behoord hebben, en wel vóór 1425. Daarna traden de Luikse schepenen op als hoofdgerecht voor Heugem. Dit laatste blijkt onbetwifelbaar uit dossier S 1139 uit 1533, waarin eerste instantie de Heugemse, tweede de Luikse schepenen, derde het RKG is. Uit een akte van 6 december 1532 citeer ik: „Solden daerom dye Scholtet en Scepen van Hoegem inder eerste instantien voer, en dye meyer en Scepenen der Stadt Ludick als hon wettich houfft inden 2en instantien nae, also . . . gevonnist, geordelt en gewesen hebben, etc.”. Indien wij bij deze ondergeschiktheid aan de Luikse schepenen nog voegen de belangrijke positie die de Maastrichtse O.L.Vrouwekerk te Heugem innam,¹⁹⁰ dan lijkt het mij moeilijk te ontkennen, dat de „noyau” of kern van het rijksgraafschap minder homogeen geweest zal zijn dan de literatuur suggereert.

¹²⁸ Schwabe, Oberhof I, p.104; II, p.78; de Wit, Inwendige toestanden. Schrijver, rechter in de arrondissementsrechtbank te Maastricht, was uiteraard voornamelijk in de juridische aspecten geïnteresseerd en beschrijft op p.173 e.v., hoe de graaf van Gronsveld omstreeks 1688 een door hemzelf in het leven geroepen appel-college van 3 man in de plaats van de Akense schepenstoel wilde stellen, en hoe de Keizer dat op 7 oktober 1690 verbood.

¹⁸⁹ Schwabe, Oberhof II, p.78.

¹⁹⁰ Vgl. dossier T 229; de Crassier, Dictionnaire historique, s.v. Gronsveld (PSHAL 67, 1931, p.128) heeft het zelfs over een schepenbank van Onze Lieve Vrouwe (te Maastricht), gevestigd te Heugem in de 15de eeuw. De Luikse schepenen verklaarden op 9 juli 1639: „Le village de Heughen est du pays de Liège et ressort en appel à la cour de Liège”. Zie Daris, Les cours de justice, p.23 (BIAL 16).

Op kleine schaal vinden wij in Gronsveld het in Hoofdstuk IV, Afdeling 2, voor Luik, gesignaleerde verschijnsel: tussen 1599 (B 5976) en 1751 (K 1559) wordt een twintigtal keren ofwel de graaf, ofwel (een enkele maal) de „gemeente” Gronsveld, of de schepenbank aldaar, ofwel leden van het graaflijk huis, ofwel een weerspannige leenman of beambte van de graaf voor het RKG als rechter in eerste instantie gedaagd.^{190a}

Eén van de genoemde twintig processen is A 29 uit 1693 (RAM), waarin de Akense schepenstoel de graaf, zijn nieuwbakken hofgerecht (zie nt. 188) en de gezamenlijke gerechten van het graafschap voor het RKG daagt, alles inzake het recht van de schepenstoel, aan deze zijde van de Alpen als appelgerecht te mogen optreden. De wetgeving van Keizer Karel IV geraakte niet licht in vergetelheid, te Aken noch te Brussel!

15. *Gulik*. Voor zover van belang voor het onderwerp van deze studie, maakten van het hertogdom Gulik deel uit de gebieden van de heerlijkheden Sittard en Born. Hoewel beider territoriën geschiedschrijving in de litteratuur nogal stiefmoederlijk behandeld is, dient te dezer plaatse over deze gebiedjes een en ander gezegd te worden, daar voor het RKG processen uit deze oorden zijn gevoerd.

Sittard was rond 1230 een (waarschijnlijk allodiale) heerlijkheid van Walram van Montjoie, broeder van hertog Hendrik IV van Limburg. Door Walram's zoon en erfgenaam, eveneens Walram geheten, en diens moeder Isabella van Bar, werden in 1243 stadsrechten aan het dorp Sittard, in de heerlijkheid van die naam gelegen, verleend.¹⁹¹ Walram's oom, hertog Hendrik IV, zegelde deze oorkonde mee (als landsheer? als leenheer? als hertog?). Daar de heerlijkheid Sittard meer omvatte dan het gelijknamige stadje¹⁹² zal in of na 1243 deze verle-

^{190a} Volgens Tangelder, Muntheer, p.18, werd Gronsveld in 1563 door de RKG-fiscaal voor het RKG gedaagd wegens het slaan van te lichte munt. Schrijver vermoedt, dat Gronsveld, als Rekem, zich aan het Rijk onderwierp, wellicht de munt naar Keulen werd verlegd (kreitsmuntstad).

¹⁹¹ Afgedrukt bij M. Jansen, De oudste vrijbrief van Sittard, in: PSHAL 13 (1876), 110-123.

¹⁹² Jansen, Bijdragen Sittard, bijz. bijdrage III: De grenzen der heerlijkheid, p.362-369 ald.

ning van stadsrechten ongetwijfeld van invloed zijn geweest op de rechterlijke organisatie van de heerlijkheid.

Boeren¹⁹³ vermeldt, dat Sittard tot de zgn. rijksonmiddellijke stedenfamilie wordt gerekend, waarvan Aken de moederstad is. Als kenmerk voor deze familie zou gelden, dat er hofvaart naar Aken plaatsvond, als er onduidelijkheid omtrent het stadsrecht bestond. De Wit en Flament¹⁹⁴ leiden uit de rechtsgang naar Aken echter af, dat de heerlijkheid een rijksgebied geweest zou zijn. Merkwaardig is tevens, dat de stad Sittard in 1334 en in 1354 door de Brabantse hertog, als hertog van Limburg, in leen werd gegeven aan de toenmalige heer van de heerlijkheid Sittard.¹⁹⁵

Aannemende, dat de Walram van Monschau en Sittard, die in 1243 de stadsrechten verleende, de landsheer was,¹⁹⁶ kunnen wij de overgang door vererving, en de overdracht na verkoop, van de landsheerlijkheid over Sittard volgen van deze Walram via Jan van Valkenburg, heer van Born, tot op Jan van Salm (1398).¹⁹⁷ Op 8 december 1400 verkoopt deze Sittard (met Born en Susteren) aan hertog Willem van Gelre en Gulik.¹⁹⁸ Dat is tenminste de visie van de Wit en Flament, Meulleners en Oediger.¹⁹⁹ Vanaf 1400 zien zij Sittard (en Born) als verenigd met Gulik. Schwabe noemt 1469,²⁰⁰ in welk jaar beide heerlijkheden onder de hertogelijke linie van het Guliks stamhuis terugkeerden; in 1423 waren beide heerlijkheden ten gevolge van een boedelscheiding tijdelijk van (drie/vierde van) het hertogdom losgeraakt. Sedert 1400, resp. 1469 bleef Sittard aan Gulik, tot aan de Franse revolutie.²⁰¹

Dat de Gulikse hertogen Sittard (en Born) herhaaldelijk en langdurig

¹⁹³ LV II, p.111.

¹⁹⁴ Vorming heerschappijen, p.28.

¹⁹⁵ Van de Venne, Geschiedenis Valkenburg, p.102 en 112.

¹⁹⁶ De Blécourt-Fischer, Kort begrip, p.51.

¹⁹⁷ De Wit en Flament, Vorming heerschappijen, p.32.

¹⁹⁸ Volgens Strubbe-Voet, Chronologie, p.361, Willem I van Gelre, Willem VII van Gulik.

¹⁹⁹ Resp. Vorming heerschappijen, p.27 (kopje) en p.32; Gemeentewapens, p.455-456; Die Bedeutung, p.57.

²⁰⁰ Oberhof II, p.101.

²⁰¹ Gemeentewapens, p.456.

verpandden heeft de staatkundige positie dier heerlijkheden niet beïnvloed.²⁰²

Boeren daarentegen ziet de verkoop van 1400 als pandschap doch zegt wel, dat in 1469 de heerlijkheid Heinsberg, met Sittard en Born, met Gulik werd verenigd en ook, dat in 1398 Sittard, Born en Susteren door Jan van Salm aan hertog Willem VII van Gulik en Gelre werden verkocht.²⁰³ Belangrijker is evenwel, dat deze deskundige auteur — indien ik hem goed begrijp — de Gulikse hertog tot in 1543 (Verdrag van Venlo) als pandheer van het Land van Born (waarin Sittard) en het ambt Heinsberg ziet, en in dat pandheerschap de reden ziet, waarom Karel V, toen hij met Willem V van Gulik (Willem II van Gelre) de Gelderse affaire regelde, den Guliker Born en Heinsberg overdroeg.²⁰⁴ Vergelijk ook Boeren's uitspraak:²⁰⁵ „Het zou echter tot de vrede van Venlo (1543) duren, vooraleer Gulik door een onbegrijpelijke zwakheid van Karel V als belangrijke oevermogendheid aan de Limburgse Maas werd gevestigd”. Als deze passus op Sittard en Born slaat, wie was daar dan de landsheer vóór 1543? Bij gebreke aan beter inzicht volg ik dan toch maar de Wit en Flament c.s.

Is er dus enige onzekerheid bij mij ontstaan over het tijdstip, waarop Sittard (en Born) bij Gulik werden gevoegd, ook over de lotgevallen dier heerlijkheden en stad binnen Gulik ben ik gebrekkig ingelicht. Boeren deelt mede,²⁰⁶ dat het hertogdom Gulik op gelijke wijze werd bestuurd als het Gelders Overkwartier: het was in ambten ingedeeld, elk ambt had zijn ambtman of drossaard, en de plaatselijke of onderbanken konden op „beleeringe” gaan bij de hoofdbank van het ambt.

Vormde Sittard een eigen ambt? Vast staat, dat schepenbank en heerlijkheid elkaar niet dekten.²⁰⁷ Wat de heerlijkheid Sittard meer omvatte dan het stadsgebied waren enige beemden en weiden,²⁰⁸ wat

²⁰² Vgl. Gemeentewapens, p.455-456.

²⁰³ LV II, p.35,38 en 55.

²⁰⁴ LV II, p.63; de „telling” van Willem is volgens Wouters, LV II, p.265. Volgens Wouters zou Willem VII van Gulik Willem III van Gelre zijn. Zo ook Boeren, LV II, p.55, en de Wit en Flament, Vorming heerschappijen, p.32.

²⁰⁵ LV II, p.35.

²⁰⁶ LV II, p.90; deze pagina maakt deel uit van de sectie DE LANDSHEERLIJKE BESTUREN van het hoofdstuk BESTUURS- en RECHTSINSTELLINGEN c.1300-1500.

²⁰⁷ Jansen, Bijdragen Sittard, p.364.

²⁰⁸ Zie M. J. H. A. Schrijnemakers in het door deze geschreven hoofdstuk: „De Gemeente Munstergeleen” in het verzamelwerk: Munstergeleen, bijz. p.132.

het ressort van de schepenbank te Sittard meer omvatte dan de eigen heerlijkheid was het gebied van de vroeg of laat opgeheven schepenbanken Munstergeleen, Hillensberg, Tudderen, Wehr en Susterseel.²⁰⁹ Was dat grote schepenbanksressort tevens vanaf den beginne een ambt? Het antwoord zal ontkennend moeten luiden: toen de heerlijkheden Born, Sittard en Susteren in 1494 na een verpanding aan de hertog van Gulik terugvielen — door middel van een herverpanding — voegde de Gulikse administratie de drie heerlijkheden tot één ambt (Born) samen. Dat ene ambt werd in 1709 gesplitst in twee onderambten, Born en Sittard welk laatste onderambt bestond uit het ressort van de Sittardse schepenbank.²¹⁰ Gedurende de zestiende en zeventiende eeuw was er één ambt, waarvan de Sittardse schepenbank het hoofdgerecht geweest zou zijn.²¹¹ De betekenis van dat hoofdgerecht liep gestadig terug. In 1534 werd te Düsseldorf de hofraad voor Gulik en Berg geconstitueerd, die als hofgerecht een justitiële taak had; vanaf het inwerking treden van de „Rechtsordnung und Reformation” voor Gulik en Berg in 1555 moesten de schepenbanken bij dat hofgerecht in beroep gaan, voordat men het RKG kon adiëren.²¹² De positie van dit hofgerecht — en ook de bevoorrechtiging van de hoofdgerechten te Düsseldorf, Gulik en Düren — leidden tot sterke achteruitgang in betekenis van de Sittardse schepenbank als hoofdgerecht voor het dubbelambt.²¹³ Werd Sittard's schepenbank zo door de toenemende centralisatie van bestuur en rechtspraak in het hertogdom Gulik op het tweede plan geschoven, een andere, oudere en wellicht belangrijker, positie was door haar reeds verloren rond 1560. Tussen 1400 en 1555 behoorde de schepenbank tot het ressort van de Akense schepenstoel.²¹⁴ Hardenberg ontleent aan deze „hofvaart” op Aken het vermoeden, dat Sittard oorspronkelijk koningsgoed was.²¹⁴ Begrijpelijk is, dat Sittard bij het voortschrijden van de centralisatie in het Gulikse gerechtswezen

²⁰⁹ Schrijnemakers, Munstergeleen, p.134, 139.

²¹⁰ Schrijnemakers, Munstergeleen, p.139-140. Vgl.(G . D.) F(ranquinet), Het ambt Born in 1754, in: Maasgouw 1 (1879), 112, en E. A. Russel, Rapport over Born, Sittard, Susteren en andere plaatsen, in: Maasgouw 60 (1940), 56-58.

²¹¹ Wouters, LV II, p.213.

²¹² Wouters, LV II, p.133/4.

²¹³ Schwabe, Oberhof II, p.101.

²¹⁴ Naamkundige problemen, p.25.

Aken verloor als appelgerecht, en dat daarvoor o.a. het Hofgerecht te Düsseldorf in de plaats kwam. Voorts vervulde de Sittardse schepensbank de functie van „tussenhof” of „tussengerecht” voor andere gerechten, die tot het Akens ressort behoorden, o.a. voor Limbricht en Leut.²¹³ Ook deze functie van tussenschakel naar Aken ging tengevolge van de vanaf 1530 inzettende grootscheepse gerechtelijke hervormingen in het Gulikse hertogdom verloren.²¹⁶ Verdergaande bestudering van de Sittardse gerechtelijke archieven, en van de Gulikse historische literatuur zou ongetwijfeld meer licht op deze ontwikkelingen kunnen werpen.²¹⁵

Born. De oorspronkelijke heerlijkheid van deze naam schijnt bestaan te hebben uit het slot en dorp van die naam, en enige omliggende dorpen.²¹⁷ Volgens de volksoverlevering was deze heerlijkheid ROM²¹⁸; deze opinie wordt door Bussels gedeeld.²¹⁹ Hij wijst erop, dat Karel IV in 1362 de Loonse pretendent met o.a. het rijksleen Born beleende,¹⁰⁸ gelijk met Elslloo geschiedde. Hardenberg²²⁰ acht het waarschijnlijk dat de heer van Born een door Loon overvleugelde rijksvazal was, later tot rijksachterleenman geworden. In ieder geval was Born sedert 1213 een (groot)Loons leen,²²¹ en met toestemming van de graaf in 1234 tevens Gelders leen. Deze leenbanden ontnamen Born het VRH karakter niet.²¹⁹ De laatste erfdochter uit het geslacht van

²¹⁵ Zo toont Flament, Rechtsbedeeling, p.53-54, aan de hand van de gemeentelijke archieven (toen in Sta. Arch. Düsseld.) aan, dat ook in de 18de eeuw het Sittards gerecht „voor de beide ambten” fungeerde, nl. de „onderambten” Sittard en Born. Zie over het streven van de Gulikse hertog, de drie steden Sittard, Düren en Monschau met hun ondergerechten van de sl Aken af, en naar de hertog of diens raden toe te leiden: G. von Below, Die Streitigkeiten zwischen Aachen und Jülich im Jahre 1558, in: ZAGV 16 (1894), 1-11.

²¹⁶ Zie Schwabe, Oberhof I, p.102. In de middeleeuwen heetten deze „tussenhoven” „mittelheupter”. Het ondergerecht haalde eerst een beslissing bij het „mittelheupt”, en sprak deze uit. Tegen de aldus verkondigde beslissing van het „tussenhof” kon de onderliggende partij beroep instellen bij de sl te Aken. Ofwel de schepenen van het ondergerecht, of wel de schepenen van het „tussengerecht” gingen dan een nieuw vonnis halen te Aken. (Schwabe, I, p.148).

²¹⁷ Habets, Loonsche leenen, p.22.

²¹⁸ Gemeentewapens, p.91.

²¹⁹ Bussels, Een en ander over de Rijksheerlijkheden, p.196/7.

²²⁰ Les divisions politiques, p.372.

²²¹ Habets, Loonsche leenen, p.24. Vgl. de Borman, Livre des fiefs Looz, p.III.

Born(e), gehuwd met Arnold van Stein, verkocht in 1320 deze vrh aan Jan van Valkenburg,²²² dezelfde die ook heer van Sittard zou worden. In 1400 wordt Born met Sittard door de erven van Simon van Salm verkocht aan hertog Willem van Gulik en Gelre.²²³ Vanaf dan delen beide heerlijkheden dezelfde lotgevallen. Opgemerkt zij nog, dat de laatste belening door de Loonse leenkamer dateert van 1506, en dat toen niet de hertog van Gulik, maar de pandheer, Charles de Croy, prins van Chimay, werd beleend.²²⁴

De door mij geraadpleegde RKG-archivalia leveren voor Sittard en Born de volgende gegevens op. Uit 1523 dateert een appel rechtstreeks op het RKG van de schepenbank Sittard (B 2023, lijst Veltman). Dan volgen twee appellen via de Schepenstoel te Aken (M 3614 uit 1532, B 2203 uit 1535). In 1551 volgt het eerste appel tegen een uitspraak van de Sittardse schepenen, dat het RKG bereikt via de hofraad van de hertog (L 676).²²⁵ Het laatste is P 544 uit 1715.

Verder zijn er twee leenrechtelijke zaken, welke in hoger beroep voor het RKG zijn gebracht: dossiers G 2881 en 2882, beide uit 1598 (lijst Veltman) en in eerste instantie berecht door de Kuringer leenzaal van het graafschap Loon. De procedure liep tussen de hertog van Gulik en de prinsbisschop van Luik en betrof de leengerechtigheid over de

²²² De Wit en Flament, Vorming heerschappijen, p.24.

²²³ Habets, Loonsche leenen, p.26.

²²⁴ Rond 1400 was Born een Loons leen: de Borman, Livre des fiefs Looz, p.224, 281,292. Eerst in 1473 is het een zgn. Maaslands leen: „Baronia terre de Mase-lant” (Habets, Loonsche leenen, p.27/28). Kennelijk is Born eerst later bij het bestaande Maeslant ingedeeld, meent van de Weerd, De Maasgouw, p.54 nt. 1. Anders: Boeren, LV II, p.29. Van belang is uiteraard steeds de vraag, reeds bij Elslloo gesteld (zie nt. 107): wat hield de heer van Born van het Rijk in leen via de Loonse graaf? Zijn gebied? Of was dat een allood, en was het koninklijk lijnpad langs de Maas het rijks(achter)leen? Mogelijk is ook, dat de heren van Born hun gebied als feudum oblatum, het lijnpad als feudum datum hielden van Loon.

²²⁵ Deze procedure tussen Jan van Leerodt, drost te Born, en een der tiendheffers van de grote tienden te Sittard, enerzijds, en de stad Sittard anderzijds is beschreven door M. Jansen, Bijdragen Sittard IV, De klokken der Sint-Pieterskerk (p.370-432). De strijd ging om de verplichting van de tiendheffers, de zogenaamde tiendklok (zie p.386 Bijdr. IV) te doen gieten. In 1542 was de oude tiendklok door troepen onder leiding van de prins van Oranje weggevoerd. Van Leerodt weigerde te betalen. Over dezelfde zaak gaat S 6836 uit 1585, een dading in 1595 beëindigde het geschil.

heerlijkheid Born.²²⁶ Dan is er uit 1532 een appel (B 5895) tegen een uitspraak van het leengerecht te Born.

Tot de oorspronkelijke heerlijkheid Born behoorden de dorpen Born, Buchten en Holtum.²²⁷ In dossier F 2578 (uit 1667) zien wij een appelzaak tussen de inwoners van Born enerzijds, en die van beide andere kerspels anderzijds, inzake een afspraak over het dragen van belasting. Eerste instantie was de drossaard of ambtsman te Born, tweede de kanselarij te Düsseldorf. Onder deze „kanselarij” mogen we de reeds bekende hofraad (tevens hofgerecht) van de hertog verstaan.²²⁸ Dit hofgerecht, c.q. zijn opvolger de geheime Raad²²⁸ waren gerecht van eerste instantie in enige zaken, in appel voor het RKG gekomen, zoals R 65 uit 1605 (RAM, wellicht onjuiste weergaaf in het „Verzeichniss”, en eigenlijk een hoger beroep tegen de schepensbank Sittard, via het Guliks hofgerecht voor het RKG gekomen), S 6839 uit 1640 (RAM), S 6837 uit 1647 (RAM), B 5487 uit 1671 (niet aanwezig RAM, wel in Verzeichniss aldaar), B 5488 uit 1672 (alsvoren), N 1689 uit 1683 (RAM), M 4662 uit 1693 (RAM) en B 5489 uit 1735 (niet in RAM aanw., wel in Verzeichniss). Behalve R 65 betreffen al deze bundels belastingzaken, waarvoor na de splitsing de geheime of regeringsraad toevoegd was;²²⁸ de procederende partijen zijn veelal de steden en dorpen van het ambt Born.²²⁹

Tot slot twee processen, waarin het RKG als eerste instantie optrad: C

²²⁶ Processen vermeld bij Wouters, LV II, p.213, noot 377 en de Crassier, Dictionnaire historique s.v. Born, PSHAL 67 (1931), p.45.

²²⁷ Habets, Loonsche leenen, p.22.

²²⁸ F. W. Oediger, Landes- und Gerichtsarchive von Jülich-Berg, Kleve-Mark, Moers und Geldern. Bestandsübersichten bearbeitet von ... Siegburg, 1957 (= dl. 1 van: Das Staatsarchiv Düsseldorf und seine Bestände), p.96: in 1668-82 (definitief 1692) werd de oude hertogelijke hofraad (ook hofkanselarij geheten) gesplitst in twee instellingen: „Hof (= Justiz) Rat” als opperste gerechtshof, en „Regierungs(of geheime)Rat”, voor o.a. leen-, belasting-, en „Hoheits-”zaken.

²²⁹ Inzake het proces B 5489, tussen de ingezetenen van de ambten (onderambten) Sittard en Born ener-, en Joh. Mathias Maes, hofraad en voogd te Sittard, anderzijds, zag ik toevalligterwijs 2 brochures, een „Unterthänigste actenmässige Informatorial-Gegendeduction” van de advocaat van Maes (ca. 1740), en een „Documentirter Unterricht” van dezelfde(?) (circa 1751). Uit de laatste blijkt, dat er ook een proces liep van de Fiscaal tegen Maes, en dat een van de partijen zich tegen de uitspraak van het RKG had bediend van het rechtsmiddel van „Rekursus ad comitia”, ofwel beroep op de Rijksdag. Dergelijke brochures en pamfletten waren geen uitzondering: ook in Fléron en Gronsveld kwam ik ze tegen.

2192 uit 1521 (Voogd en schepenen van Sittard medegedaagden) en L 677 uit 1703, waarin de ons bekende²²⁵ van Leerodt zijn mede-tiend-heffer, de O.L.Vrouwekerk te Aken, en de pastoor in Sittard aanspreekt. Er was wederom quaestie gerezen omtrent bijdragen in de restauratiekosten van de in 1677 door de Fransen in brand gestoken Sint-Pieterskerk te Sittard.²³⁰

Gulik in Loon. Na het eigenlijke hertogdom Gulik mogen worden vermeld twee in het graafschap Loon gelegen heerlijkheden, die lenen van Gulik waren.

Brustem. Het dorp Brustem was rond 1300 een persoonlijk domein van de graaf van Loon²³¹ en stond bekend als allodium. In 1175 verhief Gerard I van Loon dit dorp tot stad, en gaf daarbij het Luikse recht. Toch was er een heerlijkheid van deze naam, welke Guliks leen was,²³² en in 1666 dagen de graven Gerard en Theodoor Vandernat zowel de hertog van Gulik, als George Frederik, baron van Renesse van 's Herenelderen, voor het RKG inzake het bezit van de baronie Kortessem „dominii cum castro Dessener et Wintershofen a comite de Lamboy emtorum ac in Brusthemensi solo ducatus Juliacensis sitorum”.²³³ Dit was dossier N 552, Luiks 1850. In H 2567 uit 1694 (Luiks 1014) is het RKG laatste instantie in een rechtsstrijd over de heerlijkheid Brustem, en de daarvan afhangelende lenen, in eerste instantie berecht door de leenkamer te Brustem, in tweede door de kanselarij te Düsseldorf.²³⁴

²³⁰ Verg. Jansen, Bijdragen Sittard, p.405. Schrijver vermeldt dit proces (RAM) niet.

²³¹ Baerten, Loon, p.105,129.

²³² Oediger, als nt 228, p.63 nr. 31: Brustem was een Guliks „Kanzleilehen”, dat rechtstreeks door de hertogelijke kanselarij, later door de geheime Raad werd uitgegeven. Oediger geeft de jaartallen 1494-1761 en 1402-1461.

²³³ Willem van Lamboy, heer van Dessener en Wintershoven, had zijn goederen verkocht aan de graven Vandernat, daarna aan de Renesse verhypothekeerd. Zie J. Daris, *Notices historiques sur les Eglises du diocèse de Liège* 10, p.153-163.

²³⁴ Over Wintershoven en Dessener: de Corswarem, *Limites*, p.365-366; over Kortessem, dezelfde, p.321. Kortessem was een „feudum baronis comitatus lossensis”, en tot de dood van de Montmorency's bezitting van de heren van Horn: Pompen, Jacob I, p.176-177.

Grote-Brogel en Erpekom. Beide dorpen vormden één schepenbanks-ressort,²³⁵ welke bank onder die van Vliermaal, het Loons hoofdge-recht, viel. De heerlijkheid was een Guliks leen;²³⁶ reeds in 1329 ver-klaarde de echtgenote van Otto van Born, heer van Elsloo, dat haar ge-maal van de Gulikse hertog in leen hield „dat vurborge van unser Burch zo Elslo ind dat dorp alda darzo, so wei id uns zo behurt, over indundin . . . dat dorp zo Brugele dat dorp zo Espekem und gericht, ho und neder”.¹¹⁰ De graven van Loon probeerden zich de machtige heren van Born, die ook Elsloo bezaten, te vriend te houden, schrijft Bussels. Zouden de Borners op hun beurt de Loonse verwervingen aan de Gulikse hertog hebben opgedragen?

Het enige mij bekende dossier is G 2883 uit 1598 (lijst Veltman), waarin wij de hertog van Gulik, Johan-Willem, de Luikse bisschop Ernest van Beieren voor het RKG zien dagen, omdat de geestelijke rechters zich inlieten met de jurisdictie van de hertog te Grote-Brogel en Erpekom.

Guliks appelprivilege. Volgens Thudichum²³⁷ kreeg Keurpalts in 1764 voor zijn hertogdommen Gulik en Berg bij keizerlijk privilege de „volle Freiheit von der Reichsgerichtsbarkeit”, zoals Keursaksen in 1559 reeds verwierf, een privilegium de non appellando illimitatum dus. Oediger²³⁸ vermeldt de oprichting van het „Oberappellationsgericht” op 12 juli 1769 „nach Erwirkung des kais. Privilegium illimitatum de non appellando”.

16. „Haren”. In 1523 (Dossier A 45, lijst Goecke) dagen burgemeester en raad van Aken schout en schepenen van Haren voor het RKG, met het doel de appelingang naar Aken te doen hervatten. Het is helaas niet

²³⁵ de Corswarem, Limites, p.290.

²³⁶ Oediger, als nt 228, vermeldt op p.64 onder nr. 89 Grote-Brogel als „Kanzlei-lehen”, met de jaartallen 1329-1458 en 1470-1787.

²³⁷ Das vormalige RKG, p.208.

²³⁸ Als nt. 228, p.169. Flament, Rechtsbedeeling, p.55, stelt, dat in 1767 het appel op het RKG voor Gulik ophield. Anders Aders, Gerichte des Alten Reiches I, p.vii, volgens wien in 1764 de „summa appellabilis” van het laatste reichsab-schied werd verdubbeld (of nog meer verhoogd) voor Gulik-Berg, met toevoeging „Ein unbeschränktes Privilegium de non appellando besaßen nur die Kur-fürsten”.

zeer duidelijk, welke plaats met de aanduiding „Haren” wordt bedoeld. Zowel het ten noorden van Maastricht op de Oostelijke Maasoever gelegen Borgharen als het iets meer stroomafwaarts gelegen, op de westelijke rivieroever gesitueerde Neerharen, werden oudtijds, en worden in de volksmond tot op de huidige dag, „Haren” genoemd. De voorkeur van Schwabe²³⁹ en Bussels gaat uit naar Neerharen²⁴⁰ aangezien die heerlijkheid, hoewel zij reeds tamelijk vroeg in de Loonse invloedssfeer was gekomen — Lyna spreekt zelfs over een Loonse verovering²⁴¹ — tot aan het begin van de 16de eeuw²³⁹ het contact met Aken bewaarde. Rond 1560 werd de schepenbank van Vliermaal, oppergerechtshof van het graafschap Loon, appelrechter voor Neerharen.²⁴² De heer, die nooit de baronnentitel droeg, en medebetaalde aan de bede (taille) van de Luikse staat had zitting in de stand der edelen van de staten van het Luikse stift. Wij mogen derhalve dossier A 45 als een laatste reminiscentie aan het ROM karakter van deze heerlijkheid zien waarvan Karel IV in 1362 getuigde, door de Loonse pretendent Arnold van Rummen met Haren als rijksleen te belenen.¹⁰⁸ De leenband met Loon, voor wat betreft het kasteel reeds daterend uit 1314²⁴³ werd voor de onafhankelijkheid van Neerharen (van ouds rijksleen? aldus Hardenberg; of allodium, afkomstig uit het domein, behorende bij een Romeinse villa? aldus Coenen) noodlottig.²⁴⁴

17. *Herstal*. Bij de behandeling van de lotgevallen van de „Voogdij” van Fléron kwam reeds het gebied van Herstal ter sprake, volgens

²³⁹ Oberhof II, p.80.

²⁴⁰ Een en ander over de Rijksheerlijkheden, p.197.

²⁴¹ De territoriale gerechtshoven, p.59.

²⁴² L. de Crassier, Notice sur la Seigneurie de Neerhaeren, in: PSHAL 62 (1927), 395-433. Zie p.398-399 ald. Vgl. de Corswarem, Limites, p.138 en 348: de heerlijkheid Neerharen werd onder bisschop Gerard van Groesbeek (1563-1581) bij het graafschap Loon gevoegd.

²⁴³ Baerten, Loon, p.107; zie voor latere beleningen de Corswarem, Limites, p.348. Vgl. J. Paquay, De Heerlijkheid Neerharen, in: Limburg 18 (1936-1937), 1-3, bijz. p.1 ald.: Neerharen was feudum de Mosa.

²⁴⁴ Hardenberg, Les divisions politiques, p.372. Coenen: J. Coenen, De drie kastelen van Neerhaeren, in: Limburg 27 (1947-1948), 121-139. Zie p.130-132 ald. Hardenberg noemt Neerharen tevens de „siège primitif” van het Loonse graafschap. Evenals bij Elsloo en Born is wellicht differentiatie mogelijk tussen het via Loon gehouden rijks(achter)leen (feudum datum? koninklijk lijnpad?) en het slechts van Loon gehoudene (feudum oblatum? het kasteel?). Zie nt. 107 en 224.

Yans¹³⁹ van de Romeinse fiscus afkomstig rijksgoed, dat — wat er ook zij van die „Romeinse” oorsprong — in het historisch spraakgebruik onlosmakelijk is verbonden met Pepijn van Herstal, overgrootvader van Karel de Grote. In de achtste eeuw immers waren de Merovingers, later de Karolingers, eigenaren van dit domein in de Maasvallei,²⁴⁵ dat rijksgoed werd toen de eigenaren de troon bestegen. In 743 gaf de Hofmeier Karloman, oom van Karel de Grote, een gedeelte van het domein aan het klooster van Sint Pieter te Luik. Dit kloosterbezit heette al spoedig *Vetus Vinetum* = *Vivegnis*.²⁴⁶ Het overblijvende gedeelte van het oude domein Herstal werd in 911 door koning Karel de eenvoudige van Frankrijk aan Reinier I, „Marchio” in het latere Neder-Lotharingen, gegeven. Reiniers zoon Giselbert verspeelde aanvankelijk zijn in leen bezeten kroongoederen,²⁴⁷ doch kreeg in 922 het grootste gedeelte weer terug, te weten Maastricht, Jupille, Herstal, Meerssen, Lithoijen en Chèvremont.²⁴⁸ Na de dood van Giselbrecht in 939 werd zijn vesting Chèvremont door graaf Immo ingenomen. Eerder zagen wij, dat het rijksleen Chèvremont (Fléron) als aan de kroon teruggevallen kan worden beschouwd. Ook Herstal viel aan de leenheer terug,²⁴⁹ doch werd — nadat Otto III een deel aan het Akense Mariastift had weggeschonken — nadien wederom als ambtsleen aan de hertogen van Neder-Lotharingen uitgegeven. Met toestemming van de Keizers ging de heerlijkheid in het patrimonium van de Nederlotharingse hertogen over, om ten laatste in de handen van de opvolgers dier hertogen, de hertogen van Brabant, te geraken.²⁵⁰ Zolang de heerlijkheid in het bezit van de regerende Brabantse hertogen bleef (en dat was zo tot het overlijden van hertog Hendrik I in 1235) bleef zij ook een „seigneurie libre et franche”.²⁵¹ De hertogen verenigden Herstal niet met Brabant, doch hielden het *proprio jure*, met alle jurisdictie en soevereiniteit. Daar het Rijk kennelijk alle gezag over Herstal had verloren toen de heerlijkheid aan de Nederlotharingse (Brabantse) hertogen toe-

²⁴⁵ Yans, *Le destin diplomatique*, p.489; zo ook Poncelet, *Herstal et Vivegnis*, p.78.

²⁴⁶ Poncelet, *Herstal et Vivegnis*, p.78.

²⁴⁷ Zie Lequarré, *La terre franche*, p.83-84; Hardenberg, *Vroenhof*, p.32.

²⁴⁸ Hardenberg, *Vroenhof*, p.32.

²⁴⁹ Hardenberg, *Vroenhof*, p.43.

²⁵⁰ Yans, *Le destin diplomatique*, p.489.

²⁵¹ Poncelet, *Herstal et Vivegnis*, p.92.

behoorde, zouden wij mijns inziens Herstal kunnen beschouwen als een vrh, tevens rijksleen, in personele unie met Brabant verbonden, maar niet met Brabant verenigd. Deze rijksheerlijkheid wordt dan in 1236 aan Godfried, jongere zoon van Hendrik I van Brabant als apanage gegeven. Bij die gelegenheid wordt Herstal als Brabants leen, te verheffen voor het leenhof van Brabant, aan de nieuwe heer uitgegeven.²⁵² „Lorsque le domaine sortit des mains de la branche régnante pour servir d'apanage à des cadets de la famille ducale, ceux-ci furent investis, sans réserve, de la totalité des droits sur le territoire herstallien; dès ce moment, toutefois, les ducs de Brabant préparèrent l'annexion de Herstal à leur duché” meent Poncelet.²⁵³ De vrije rijksheerlijkheid werd een rijksachterleen (ongetwijfeld zonder dat de Keizer daarin gekend werd) doch bleef, in theorie, een souverain landje. Of behielden de Brabantse hertogen zich de souverainiteit voor toen zij de heerlijkheid in leen uitgaven?²⁵⁴ Vast staat slechts, dat Herstal nimmer een integrerend bestanddeel van het Brabantse hertogdom werd,²⁵⁵ maar open blijft de vraag, wie als souverain kan worden aangemerkt.

Tijdens de minderjarigheid van prins Willem van Oranje komt het tot een beantwoording van deze vraag. Herstal was in 1339 door de laatste telg van de jongere linie van het Brabants hertogelijk huis overgedragen aan Willem van Horn.²⁵² Via Jan van Goetsenhoven komt Herstal dan aan de heer van Oupeye, en vervolgens aan Jan van Nassau, schuldeiser van de van Oupeye's²⁵⁵ (1459). Ongeveer 100 jaar later wordt de dan twaalf-jarige Willem, prins van Oranje door Karel V als hertog van Brabant beleend met o.a. Herstal, welke heerlijkheid hem door zijn neef, René van Chalon, met andere goederen was nage-laten (belening op 23 januari 1545).²⁵⁶

Voordat Willem meerderjarig werd in 1554 hadden er tussen de Prins-bisschop van Luik enerzijds en de landvoogdes te Brussel anderzijds besprekingen plaats om te komen tot een gebiedsruil, waarbij Luik aan Brabant zou afstaan de souverainiteit over Pont à Frêne (in welk gebied het fort Mariembourg gebouwd zou worden) en van Bra-

²⁵² Yans, *Le destin diplomatique*, p.490-1.

²⁵³ Herstal et Vivegnis, p.94-95.

²⁵⁴ Aldus Lequarré, *La terre franche*, p.87.

²⁵⁵ Yans, *Le destin diplomatique*, p.495.

²⁵⁶ Yans, *Le destin diplomatique*, p.497.

bant zou verkrijgen de heerlijkheid Herstal. Maria van Hongarije, die aarzelde over de goederen van haar vazal te beschikken zonder diens toestemming, stelde haar beslissing uit totdat Willem meerderjarig geworden was, en de jonge prins wist zijn bezwaren tegen de voorgenomen ruil toen zo overtuigend voor te dragen, dat het gehele project niet doorging, of liever, in moderne terminologie, „in de ijskast” geplaatst werd.²⁵⁷ Eerst in 1655 wordt de ruiling (gedeeltelijk) uitgevoerd, maar dan is Herstal de facto al door Brabant geannexeerd. Indien ik Poncelet goed begrijp, plaatst deze de „omslag” in de kwestie van de Herstal-se souvereiniteit in de eerste helft van de 16de eeuw, toen de heerlijkheid dus in de handen van de Nassau’s was. Bij de haardstedentelling van 1526 werd Herstal niet als Brabants vermeld²⁵⁸ doch in 1546, tijdens de onderhandelingen Brussel-Luik, „la réunion était considérée comme un fait acquis, sauf en un point pourtant essentiel: la participation aux impôts de l’État”. Terzijde zij opgemerkt, dat Poncelet over het hoofd ziet, dat ook op het zo belangrijke gebied van de rechterlijke organisatie — waarover straks meer — Herstal geenszins door Brabant was opgeslorpt. De probleemstelling zou zuiverder zijn, indien niet over een „réunion” met Brabant, doch over het al-of-niet voorbehouden zijn van de souvereiniteit over deze afzonderlijke rijksheerlijkheid gesproken werd.²⁵⁹

De argumenten, die Willem van Oranje tegen de ruil aanvoert bevestigen Poncelet’s visie, dat rond 1550 de heer van Herstal zichzelf *niet* (meer) als soeverein ziet. Zo zegt hij, dat uitvoering van de ruilplannen niet „zo maar” een verandering van soeverein zou betekenen: de Luikse belastingen zouden dan immers in Herstal geheven gaan worden, terwijl de heerlijkheid onder Brabant was vrijgesteld van heffingen. Willem van Oranje ziet Herstal kennelijk als een deel van Brabant,²⁶⁰

²⁵⁷ Yans, *Le destin diplomatique*, p.499-500.

²⁵⁸ Poncelet, *Herstal et Vivegnis*, p.96.

²⁵⁹ Schröder, *Lehrbuch*, p.932 vermeldt de „Rezessherrschaften”: „Gebiete, bei denen der ursprüngliche Landesherr seine Landeshoheit unter Vorbehalt bestimmter Hoheitsrechte und Wahrung seiner persönlichen Reichsunmittelbarkeit an einen benachbarten Fürsten abgetreten hatte”. Was Herstal zo’n „Rezessherrschaft”, of was de heer van Herstal zelf rom? Of was hem niet eens de „Landeshoheit” overgedragen?

²⁶⁰ Zoals het stift Luik zijn „vrijdorpen” gelijk Bemelen kende, zo waren er in Brabant „terres franches”, die niet aan de Brabantse bedden betaalden, daar zij op

zoals de Brusselse regering dat ook deed. In een van de andere bezwaren van de leenman tegen de suzeriniteits (of souverainiteits-??) overdracht zie ik echter een argument van beslissende aard tegen dit Brabants-zijn. Willem stelt namelijk, dat men van de Herstalse rechters in appel gaat te Aken, en daarna naar het RKG.²⁶¹ In die toestand zou door de ruiling een ongewenste verandering komen, etc. Het komt mij nu onmogelijk voor, dat een schepenbank binnen het hertogdom Brabant onder Aken en het RKG zou zijn blijven ressorteren na het Verdrag van Augsburg, en na de actie die Karel V in 1539-1540 tegen „buitenlandse” appellen had gevoerd (zie Breust en Fléron). Dat tot diep in de 16de eeuw deze „trek naar het buitenland” is blijven bestaan, leert ons Lequarré.²⁶² In civilibus had de Herstalse schepenbank de Akense als hoofdgerecht/appelrechter van 1291 tot 1573. In 1604 komt het eerste appel op de Raad van Brabant. Schwabe bevestigt dit:²⁶³ volgens deze zou Herstal in 1577 uitgenodigd zijn, op het Maastrichtse „gerechtshof” (waarschijnlijk de na te bespreken commissarissen deciseurs) te appelleren. Inderdaad wijzen ook mijn gegevens naar het Rijk. Mijn fiches van appellen, ingesteld tegen beslissingen van de schepenbank te Herstal, lopen van 1503 (G 1168, Luiks 835) tot 1577 (P 2143, Luiks 2060). Bij sommige dossiers is in het register aangetekend, dat via Aken werd geappelleerd, doch dat sluit uiteraard niet uit, dat dit vaker geschiedde. In totaal zijn mij 20 Herstalse RKG-appellen bekend. Daarbij komen nog drie dossiers (A 54 uit 1574, A 58 uit 1574 en A 55 uit 1584, alle in de lijst Goecke) welke betrekking hebben op pogingen, door de Akense „Oberhof” in het werk gesteld om de rechtsgang naar Aken te redden.²⁶⁴ In deze drie processen dagen schepenmeester en schepenen van Aken resp. meier en schepenen van Herstal, de pand-

dat gebied (van de beden nl.) niet van de staten van Brabant afhingen, maar rechtstreeks aan de vorstelijke regie ondergeschikte heerlijkheden waren (Gorissen, Diepenbeek, p.84). Heette Herstal „terre franche” vanwege zijn uitzonderlijke positie *binnen* de Brabantse staat? Of was het „en vertu de sa charte de liberté que la qualité de franche ville fut attribuée à Herstal”, gelijk Poncelet (Herstal et Vivegnis, p.116) stelt? Zowel bij Herstal als bij Diepenbeek speelt de vraag: wel-Brabants, doch vrijgesteld van bede, of: alleen leenrechtelijk verbonden, dus niet bijdragen aan de beden?

²⁶¹ Zie Yans, *Le destin diplomatique*, p.499-500 voor Willems bezwaren.

²⁶² *La terre franche*, p.137-138 aan de hand der schepenbanksarchieven.

²⁶³ Schwabe, *Oberhof II*, p.81.

²⁶⁴ Aangehaald bij Schwabe, *Oberhof I*, p.109; *II*, p.81.

heer van Herstal, en beide voornoemden, voor het RKG. Uit Goecke's regesten blijkt, dat de pandheer van Herstal bij de Raad van Brabant stappen tegen de Akense schepenen had ondernomen i.v.m. hun pre-tense appelcompetentie; zo'n maatregel achtten de Akenaren weer in strijd met hun jus de non evocando. Het gerecht te Herstal erkende niet meer de Akense schepenstoel, doch „Kanselier en raad van Brabant te Maastricht” als „Oberhof” (A 55). Via deze dossiers zijn wij dus als het ware ooggetuigen van de terugtocht van het Rijk uit de vrije rijks-heerlijkheid Herstal. Volledigheidshalve zij nog, zeer in het kort, vermeld, dat in 1618 ook Herstal in de Brabantse belastingheffing werd betrokken²⁶⁵ en dat in 1655, ter uitvoering van het in 1546 tussen Brussel en Luik afgesprokene, aan de bisschop werd afgestaan door de Spaanse koning, de souvereiniteit over dat deel van de heerlijkheid Herstal dat ten Westen van de Maas lag. Het gebied ten Oosten van de Maas (Wandre geheten) bleef onder Brabantse heerschappij.²⁶⁶ Daar de Herstalse schepenbank, voor het gehele gebied bevoegd, bijeenkwam in het Luiks geworden Herstal ontstonden er tal van conflicten tussen de Raad van Brabant te Brussel en de Conseil privé te Luik over de appelrechtspraak.²⁶⁷ In 1740 kocht de Luikse bisschop met de standen voor het stift Luik van de Pruisische koning de heerlijkheid Herstal; koning Frederik I en zijn opvolgers waren immers de rechtverkrijgenden op Herstal na het overlijden van koning-stadhouder Willem III, de laatste Oranje. Na voorschreven aankoop was de Luikse bisschop in Herstal ten Westen van de Maas soeverein, leenheer²⁶⁸ leenman en heer, en in Herstal ten oosten van de Maas (het zgn. Wandre) leenman (van Brabant) en heer.

Ten slotte zij nog vermeld, dat appellen op Aken oudtijds plachten te geschieden via het gerecht van de Vroenhof (waarover later) bij Maas-

²⁶⁵ Yans, *Le destin diplomatique*, p.510.

²⁶⁶ Yans, *Le destin diplomatique* (uitvoerig), p.512-515.

²⁶⁷ Volgens Lequarré, *La terre franche*, ging men tot 1740 te Brussel in appel, daarna pas op de Conseil privé van de bisschop. Yans, *Le destin diplomatique*, p.517, meldt dat de Conseil privé reeds in 1656 beroepen uit Herstal ging behandelen.

²⁶⁸ Ik meen, dat in 1655 door Brussel de jure slechts de leenroerigheid over Herstal ten Westen van de Maas werd overgedragen aan de Luikse bisschop. De heerlijkheid werd later door de Pruisische koningen inderdaad in 2 gedeelten verheven; zie Yans, *Le destin diplomatique*, p.550,557.

tricht.²⁶⁹ De litteratuur vermeldt een register, getiteld VOOGDGEDINGEN VAN DEN VROENHOFF (1528-1571)²⁷⁰ waaruit blijkt, dat in het begin van de 16de eeuw de schepenen van de Vroenhof dit hoger beroep nog kenden. Onderzoek op het staatsarchief te Luik zou ons kunnen leren, of deze „tussenhof” ook in de RKG-appellen actief was.

18. *Holland*. Volledigheidshalve zij hier vermeld de passage bij Tadama²⁷¹ waarin deze de verzekering van Bilderdijk aanhaalt, dat Holland in 1526 door Utrecht te Spiers was gedagvaard, maar geweigerd had, daar te verschijnen. Uit de bij Tadama geciteerde bron valt op te maken, dat „die van den Raedt” door „die van Utrecht” zijn gedagvaard „in cas d’appel” voor het RKG. Wie de rechter in eerste instantie was is mij niet duidelijk.

19. *Horn*. Zoals in Hoofdstuk III, Afdeling 2 reeds bleek, kwam Horn voor het eerst in 1422 op een rijksaanslag voor, en bleef het daarop voorkomen tot 1500. In 1505 wordt Horn voor het eerst „ausgezogen”; dat zal wel, als in 1518, door de Keizer geschied zijn. Uit de vermelde gegevens kunnen we dan destilleren, hoe Horn na de oprichting van de eerste Bourgondische kreits in 1512 als het ware balanceert op de grens tussen Westfaalse en Bourgondische kreitsen; deze toestand duurt na 1548 voort, doch in 1602 meent dan de „Reichspfennigmeister”, dat het graafschap door het „haus Burgundt” is „eingeزogen”.²⁷² In de „MATRICULA IMPERII, Oder Des Heil. Römischen Reichs Hochlöblicher Stände Anschlag”, afgedrukt in Struven’s Corpus iuris publici academicum vinden wij nog steeds onder de „Burgundischer Creyss”²⁷³ vermeld: „Ferner werden, so viel diesen Creyss betrifft, von der Cron Spanien extrahirt, die Grafen von Egmond, Herren zu Elselstein . . . Wie auch die Grafen von Horn, welche Anno 1567. 1400. fl. erlegen lassen”. Het aan Horn naburige stift Luik (waarin opgenomen het graafschap Loon) is daarentegen zowel in 1500 bij de oprichting der „oude” kreitsen als in voormelde „MATRICULA IMPERII” onder de

²⁶⁹ Hardenberg, Vroenhof, p.47; Gemeentewapens, p.285-6.

²⁷⁰ Gemeentewapens, p.285-6.

²⁷¹ Geschiedenis, p.147-148. Vgl. Fruin-Colenbrander, Geschiedenis, p.22.

²⁷² U&A II, nr. 805; Pompen, Jacob de eerste, p.66, meldt, dat Horn in 1467, 1471, 1480 (twee maal) en 1507 op de rijksheervaartlijsten stond.

Westfaalse kreits ondergebracht. Dit feit verdient enige aandacht, gezien het nauwe verband tussen Horn en Loon, over welk verband hieronder meer zal volgen. Vooreerst echter wil ik de vraag opwerpen: stond Horn op de rijksmatrikel met het oog op de persoon van de dynast, of in verband met de aard van het grondgebied van het graafschap? Opvallend is het zeker, dat de heren van Horn volgens Goethals²⁷⁴ sedert Willem II van Horn (volgens Goethals overleden in 1264) rijks-erf-opper-jacht-meester waren. Inderdaad schijnt de grafsteen van heer Gerard van Horn, kleinzoon van Willem II, overleden in 1333, vermeld te hebben, dat deze „grand-veneur héréditable de l'Empire” geweest zou zijn.²⁷⁵ Hoe de Hornse heren aan dat ambt gekomen zijn, wat het betekende en welke voorrechten het opleverde is mij niet bekend.²⁷⁶

Welhaast even onduidelijk is de tweede waardigheid, die de Hornse heren aan het Rijk te danken hadden. De Duitse koning Frederik III schijnt in 1450 de toenmalige heer van Horn, Jacob I tot rijksgraaf verheven te hebben. Het gravendiploom is helaas slechts bij uittreksel overgeleverd²⁷⁷ en wordt overigens voor een latere reconstructie gehouden; de verheffing zelf lijkt buiten kijf.²⁷⁸ Uit de zeer summiere overgeleverde tekst blijkt nu niet, of de heerlijkheid Horn tot graafschap werd verheven, zoals bij Egmond geschiedde, of dat de graventitel slechts een persoonlijke was, gelijk bij Bergh het geval was. In dat laatste geval ware het zeer wel mogelijk, dat de Hornse graaf slechts een belangrijk heer *binnen* het Loonse graafschap geweest is, zoals de

²⁷³ p.884 en 885 ald.

²⁷⁴ Histoire Hornes. Bij Pompen, Jacob de eerste, p.190-191 tal van correcties op Goethals.

²⁷⁵ Tekst van het grafschrift op p.33-34 van Wolters, Notice Hornes.

²⁷⁶ Volgens Pompen, Jacob de eerste, p.10 zouden Keizer Hendrik IV (1054-1105) of Frederik II (1212-1250) deze waardigheid aan de Horners geschenken hebben. Linssen, Iets over de afstamming, oppert de suggestie, dat het opperjagermeesterschap met het Keizerbos in verband zou staan. Een aanzienlijk deel van het Noorden van het land van Horn zou wellicht een voormalig rijksbos geweest zijn. Aan dat rijksbos kan het opperjagermeesterschap een reminiscentie geweest zijn.

²⁷⁷ Afgedrukt bij Pompen, Jacob de eerste, p.63. Noot 3 ald. geeft aan, dat Miraeus-Foppens, Opera Diplomatica I, p.785 enige zinsneden weglief. Aan Miraeus-Foppens ontleende Pompen zijn tekst.

²⁷⁸ Pompen, Jacob de eerste, p.65-66.

domheren van het Luikse domkapittel in 1603 dan ook beweerden.²⁷⁹

Het Hornse territoir geeft ons zeer weinig aanwijzingen in de richting van de rijksonmiddellijkheid. „Bestond dit staatje wel uit iets anders dan voormalig voogdijgoed? Wessems was eenmaal bezit van de abt van Sint Pantaleon in Keulen. Het Land van Weert en de heerlijkheid Nederweert hadden eenmaal toebehoord aan Sint Servaas van Maastricht. Over al dit gebied had de Hornse voogd zich weten op te werken tot landsheer”,²⁸⁰ doch beide heerlijkheden, Wessems en Weert „waren bijzondere eigendommen die met het land van Horne in geene regtstreeksche betrekking stonden”.^{281, 282}

Zoals we hierna bij de behandeling van Wessems en Weert zullen zien, vertonen deze beide heerlijkheden — onduidelijke — „rijkse” trekjes. Doch hoe stond het met het Hornse stamland? Dit bestond uit „het dorp en slot van dien naam (sc. Horn) en de dorpen Buggenum, Halen, Heithuysen, Beegden, Neer, Nunheim, Roggel, Geystingen en Ophoven”.²⁸³ In 1243 werd/was Willem II van Horn door de graaf van Loon beleend met „omnem justitiam et potestatem seu dominium” van de dorpen Horn, Buggenum, Haelen, Nunhem, Roggel en Heel,²⁸⁴ alsmede met alwat genoemde graaf van Loon tot dan had aan wereldlijke macht en justitie „que quidem vulgo greffliche gerichte appellatur” en ook met alle rechten van de graaf in Nedergeystingen.²⁸⁵ Voor-

²⁷⁹ Zie Habets, Loonsche leenen, p.73/74.

²⁸⁰ Boeren, LV II, p.85.

²⁸¹ Citaat uit Habets, Loonsche leenen, p.49.

²⁸² Toch wordt, voorzover mij althans bekend is, van deze heerlijkheden alleen Weert in de tituluur der Hornse heren afzonderlijk vermeld. Zie bv. bovengemeld grafschrift van Gerard (sire de Hornes, Wiert, Altena, etc.) en de door Philips de Montmorency, graaf van Horn eigenhandig ondertekende brief dd. 22 april 1567, luidend o.m. „Geben zu Weerdt den xxii Aprilis Ao 1567. Philips von Montmorency Graff zu Horn, Fryherr zu Nevell Herr zu Weerdt, Altena, Cortessem, Ritter von dem orden des guld flies, Admirall der Nederlanden”. Afgedrukt met facsimile der handtekening op p.158 van Slanghen: Bijdragen Limburg. De stad Wessems, met haar belangrijke plaats in de rechterlijke organisatie van het omliggende land (waarover t.z.t. meer) lijkt wel geïncorporeerd in Horn.

²⁸³ Habets, Limburgsche Wijsdommen, p.283.

²⁸⁴ Heel werd tot het Patrimonium van St. Lambertus te Luik gerekend, behoorde niet tot Horn. Habets, Loonsche leenen, p.48, meent dat onder Heel het aangrenzende Beegden verstaan moet worden.

²⁸⁵ Akte van 1243, ged. bij van de Boel, Een onderzoek, p.160/161. Deze auteur heeft het (p.160) over de „hoge justitie van Neder-Geystingen”; Habets, Loonsche

eerst valt op te merken, dat de dorpen Heijthuijsen, Beegden, Neer en Ophoven niet in de Loonse belening te vinden zijn. Ik meen zelfs, niet te kunnen lezen, dat Geistingen in de belening begrepen is. Hoe dat ook zij, opvallend is het dat zowel de schepenbank van Ophoven en Geistingen²⁸⁶ als die van Beegden²⁸⁷ tot het ressort van de Akense schepenbank behoorden, waarbij het gerecht te Wessem als „tussenhof” optrad. Voor Ophoven en Geistingen geldt dan nog de bijzonderheid, dat die plaatsen in de 17de eeuw zich op Aken en op Vliermaal, het hoofdgericht van het graafschap Loon, oriënteerden. In 1670 waren het twee banken, beiden verklarende „dat van allen sententiën dye alhier worden uyt gesproecken ende dye van immemoriale tyden bij onse predecesseurs oock syn uytgesproocken geweest, raeckende erven ende goederen gehoirende onder het H. Roomsche rijck, altyt geappellert is worden op ons wettigh overhooft ende Ryckxstadt Wessem ende van daer op dye ryckxstadt Aaken ende soo voorts tot hun keyserlijck camergericht Spiers; tuygende voorders dat van sententiën, raeckende andere erven ende goederen, wesende van Loonsche natuur altyt geappelleert is worden op het hooghgericht Halen, in de graefschap Horne ende so voirts op Hasselt” etc. (Schepencleernis, afgedrukt in Habets, Limburgsche Wijsdommen, p.288). De tweeling-bank Ophoven-Geistingen erkende dus twee oppergerechten, en paste tweeërlei recht toe. Wessem heette echter „ons wettigh overhooft”, en dat brengt mij er toe, gezien ook het late tijdstip van deze cleernis (1670 toen Aken dus op zijn retour was) aan Wessem-Aken de oudste papieren toe te kennen.²⁸⁸

Heijthuijsen vormde één bank met Roggel²⁸⁹ en kan dus in de belening van 1243 begrepen zijn. Neer is een twijfelgeval: aanvankelijk zou het onder de SL Aken geressorteerd hebben²⁹⁰ doch reeds in 1484 is het een onderbank van Haelen,²⁸⁹ en dat Haelen waaronder Horn en

leenen, p.49-50, vermeldt „het grafelijk gerecht, met al de regten, die de graaf tot hieraan bezat in Neder-Geystingen”.

²⁸⁶ Zeker tot 1446 vormden beide dorpen één bank, zie Pompen, Jacob de eerste, p.12 nt. 2.

²⁸⁷ Schwabe, Oberhof II, p.109, en RKG-dossiers V 373 en V 98.

²⁸⁸ Omtrent de verhoudingen in de 18de eeuw zie de Corswarem, Limites, p.305.

²⁸⁹ Zie akten uit 1484 en 1485 bij van de Boel, Een onderzoek, p.167.

²⁹⁰ Schwabe, Oberhof II, p.109.

Buggenum ressorteerden²⁹¹ en dat als hoofdgerecht voor het graafschap fungeerde in criminalibus²⁹² mogen we niet tot het Akense ressort rekenen: reeds in 1418, amper 60 jaar na Karel de Vierdes privilege voor Aken bestaat er hoofdvaart uit Haelen op Vliermaal, het oppergerecht van het graafschap Loon.²⁹³

Het lijkt mij, gezien het voorgaande, niet al te stoutmoedig, de kern, of het stamland, van het Hornse graafschap in twee delen te splitsen: het gebied van de dingbanken Haelen en Heijthuijsen, dat voorkomt in de Loonse leenbrief van 1243²⁹⁴ en dat, toen Vliermaal eenmaal als hoofdbank was opgekomen „het Loonse recht aannam”²⁹⁵ en daarnaast het gebied van de dingbanken van Ophoven-Geistingen, Beegden en Neer(?) dat niet, of niet-geheel — men denke aan de vermelding van „alwat de Loonse graaf tot heden aan recht in Neder-Geistingen heeft”²⁹⁶ in de leenbrief van 1243 — tot het Loonse leen behoorde en daarentegen het Rijkse recht volgde.

Wanneer wij op de kaart tegenover p.xvi van LV II (met opschrift: De staatkundige verdeling van het grondgebied der provincie Limburg 1785-1795) de ligging van Haelen-Horn-Buggenum-Nunhem en Heijthuijsen-Roggel ten opzichte van de „Rijkse” schepenbanken (Weert-Nederweert, Wesslem-Kelpen-Oler, Beegden, Ophoven-Geistingen etc.) bezien, dan blijken de twee „Loonse” schepenbanken welhaast enclaves in het „Rijkse” gebied te vormen.²⁹⁷ Ook al zouden de dorpen Beegden, Neer, Ophoven wel in de belening van 1243 begrepen

²⁹¹ Van de Boel, Een onderzoek, p.167: vóór de 17de eeuwse verpandingen hadden Buggenum, en Horn geen eigen banken, doch vielen, met Nunhem, onder de schepenbank van Haelen.

²⁹² Van de Boel, Een onderzoek, p.170: in Haelen werden alle criminele zaken van het graafschap behandeld. Dat veranderde in de 17de eeuw i.v.m. de verpandingen.

²⁹³ Van de Boel, Een onderzoek, p.173-4. Met Baerten, Loon, p.182 en p.233 meen ik, dat de belangrijke positie van de schepenbank van Vliermaal als „contradictie”-centrum en hoofdvaartbank het gevolg is van bewuste politiek der Loonse graven, en niet van de zgn. Karolingische oorsprong dier bank, gelijk Ly-na, De territoriale gerechtshoven, stelt.

²⁹⁴ Horn was een zgn. Maaslands leen, ofwel „baronia terrae Eyckensis”.

²⁹⁵ Van de Boel, Een onderzoek, p.185; ook Neer volgde het Loons landrecht (ibid.).

²⁹⁶ Van de Boel, Een onderzoek, p.160: „ac eciam cuiusque juris in Geystingis inferiori hactenus dictus comes habuit”.

²⁹⁷ Aldus ook Van de Boel, Een onderzoek, p.172.

zijn geweest, dan zou toch gegronde twijfel kunnen bestaan, of al deze dorpen ook oorspronkelijk tot het gebied van de Horn's behoord hebben.²⁹⁸ Raadselachtig blijft voorts de omstandigheid, dat, toen in de dertiende en veertiende eeuw bepaalde schepenbanken als centrum voor de „contradictie” en voor de hoofdvaarten gingen optreden,²⁹⁹ de dingbanken van Haelen en Heijthuisen zich op Vliermaal (en daarvoor nog misschien op die andere oude territoriale bank van het graafschap Loon, die van Valderen, welke eind 14de eeuw als hoofdgerecht verdween)³⁰⁰ gingen oriënteren, omgeven als zij waren door op Wessem-Aken gerichte banken. Dat de betreffende dorpen, toen Vliermaal als hoofdbank invloed kreeg in het Hornse, onvermijdelijkerwijs het Loonse landrecht moesten gaan aannemen²⁹⁵ lijkt mij een omkering van zaken. In 1243 verklaart Willem van Horn en Altena in leen te houden van de graaf van Loon:³⁰¹ „omnem . . . justitiam et potestatem seu dominium villarum inter Geystinge et Maschenberge³⁰² sitarum”, te weten de dorpen Heijthuisen, Beegden, Neer en Ophoven, alsmede „quidquid secularis potestatis et justitie, que quidem vulgo grefliche gerichte appellatur” benevens de grafelijke rechten op Nedergeistingen.²⁹⁶ De enige conclusie die we uit deze woorden kunnen trekken, in aanmerking nemend de band tussen Haelen en Roggel-Heijthuisen ener-, Vliermaal anderzijds, is dat de heer van Horn onderdaan van de Loonse graaf was. Hij hield de hoge rechtspraak in leen van de graven,³⁰³ zodat zijn schepenen, gelijk alle andere, aan het ge-

²⁹⁸ Zo ook De Win, Minder bekende facetten, kol.163.

²⁹⁹ Vergelijk Hoofdstuk IV, afd. 2, sub *Aken*.

³⁰⁰ Van de Boel, Een onderzoek, p.186-7 veronderstelt dat men, als men voor 1400 een vonnis van de Haelense schepenen wilde laken, zich tot de zgn. Bank van Valderen (= Vonderen) wendde. Zie over deze bank, te situeren bij Rotem aan de Maas: Baerten, Loon, p.179, en Lyna, De territoriale gerechtshoven, p.63-64 en 68-69.

³⁰¹ Zie Habets, Loonsche leenen, p.49,50; Van de Boel, Een onderzoek, p.160.

³⁰² Baerten, Loon, p.22 en 66: de Mussenberg of Maschenberge vormde de li-miet tussen Horn en Kessel, het meest Noordelijke punt waar de graven van Loon rechten bezaten, die ze van de Duitse koning in leen hielden.

³⁰³ Van de Boel, Een onderzoek, p.160-162. Zie p.161 ald.: „Het grafelijk gerecht betekende een schepenbank, zoals de graaf van Loon die instelde in de voornaamste plaatsen en heerlijkheden van zijn rechtsgebied, met bevoegdheid voor de hoge justitie”. De heer van Horn kreeg zo een onafhankelijke rechtsmacht (p.161/2, p.175). Diametraal daartegenover: Bussels, Een en ander over de Rijksheerlijkheden: de grafelijke macht (volledige rechtsmacht plus wetgevende be-

rechtshof van Vliermaal onderworpen waren. De heerlijkheid Horn maakte deel uit van het graafschap Loon.³⁰⁴ Het territoire, waarop de heerlijkheid Horn ontstond, maakte deel uit van het oude graafschap Hocht, vormde er zelfs de Noordelijke grens van, en dat graafschap Hocht, opgebouwd uit gedeelten van de uiteengevallen Karolingische pagi Haspengouw en Maasgouw, was de stamvader van het graafschap Loon.³⁰⁵ De Loonse graven kregen lang niet alle bestanddelen van de oude Maasgouw, welke ten Westen van de Maas lagen, in handen³⁰⁶ en het graafschap Hocht ontkwam niet aan verbroekeling;³⁰⁷ wat echter van de oude Oppermaasgouw („Masau superior”) wèl Loons werd was de strook van Maaseik tot Stokkem langs de Maas, èn het gebied van Haelen-Horn-Buggenum-Nunhem en Heijthuijsen-Roggel. „De vraag, of de graaf van Loon daar (sc.: het gebied Haelen c.a. en Heijthuijsen) een vertrouwenspersoon heeft geplaatst of een lokale grondbezitter aan zich heeft onderworpen, na al dan niet een einde te hebben gemaakt aan de usurpatie van zijn rechten, blijft een open vraag . . .”.³⁰⁸ Wellicht was de „grafliche gerichte” dan een feudum datum van de graaf, het kasteel met de grond een feudum oblatum door de leenman-eigenaar. Deze laatste was geen familielid van de graaf, doch van nederiger komaf.³⁰⁹

Hoe deze heren van niet-grafelijke afkomst toch de rijksgravenkroon en het rijksstandschap verwierven zagen we reeds; wellicht was daarbij van belang, dat ze, naast Wessem en Weert, in de directe omgeving van hun kernland nog gebieden bemachtigden, die aanvankelijk — getuige hun contact met de SL Aken — niet tot het graafschap Hocht behoord hadden, of daarvan zeer vroegtijdig door de Duitse koningen waren afgescheurd.

De status van Horn werd misschien mede verhoogd door het feit dat

voegdheid) zou de Horner van de Keizer in leen gekregen, of door langdurige uitoefening geheel geusurpeerd hebben.

³⁰⁴ Aldus Baerten, Loon, p.65.

³⁰⁵ Baerten, Loon, p.4-8,12,66,229.

³⁰⁶ Vergelijk Hardenberg, Naamkundige problemen; Hansay, La partie lossaine, p.143 e.v.; Hardenberg, Les divisions politiques, p.368.

³⁰⁷ Baerten, Loon, p.229.

³⁰⁸ Baerten, Loon, p.66.

³⁰⁹ Baerten, Loon, p.65; Hardenberg, Les origines; Linssen, Iets over de afstamming, p.116; Klaversma, als nt 27, p.10.

het, gelijk Born, Stein, Elsloo, Neerharen en Petersheim, voorkwam in de koninklijke beleningsakte, bestemd voor de pretendent op het graafschap Loon, Arnold van Rummen, uit het jaar 1362.³¹⁰ Karel IV beleent Arnold met „... dominos de Horne, Borne ... et alios omnes vasallos dictos Mosalanť”, alsmede enige andere lenen (zoals het gerecht van Vliermaal), „feuda et nobiles feudales ad comitatum Lossensem pertinentes”. Gelijk bij Elsloo en Born ^{107, resp. 224} dringt zich dan de vraag op: wat was nu precies dat rijksleen? Hardenberg³¹¹ noemt de heerlijkheid Horn 'n rijksleen, gehouden door de graaf van Loon, in achterleen gegeven aan de heer van Horn. Bussels³¹² noemt Horn zelfs een VRH, doch denkt dan meer aan een door de heer aan de graaf van Loon opgedragen allood, meen ik. Zo'n leenband met Loon (en Brabant)³¹³ zou de ROM-positie niet hebben aangetast. Of was de „grefliche gerichte” het rijksleen?³¹⁴ Dat lijkt mij uitgesloten. Het veiligst lijkt het mij, met Baerten³¹⁵ het rijks(achter)leen van de graven van Horn te vereenzelvigen met het koninklijke lijnpad langs de Maas te Asselt, stroomafwaarts van Roermond. Een bouwsteen voor soevereiniteit van deze heren levert dat, dacht ik, nauwelijks op.

Een „juridisch” gegeven, dat zeer sterk duidt op onderworpenheid van Horn aan de Loonse landsheer, is het feit, dat de schepenen van Haelen, die de enige dingbank in het land van Horn met criminele justitie vormden³¹⁶ in criminele zaken verplichte recharge of hoofdvaart hadden op Vliermaal.³¹⁷ De lage banken, ook die van Haelen, beperkten zich tot de instructie. Aan deze verplichte hoofdvaart in criminele

³¹⁰ CSL VI, annexe 83.

³¹¹ Les origines.

³¹² Een en ander over de Rijksheerlijkheden.

³¹³ Galesloot, Livre feudataires Jean III, p.274: circa 1312 was „Wilhelmus, dominus de Horne” Brabants leenman, en wel „de bonis suis de Loen, tantum quantum sui predecessores a ducibus tenere consueverunt”. Ook in het „Spechtboek” dd. 1374 is Willem van Horn voor deze lenen Brabants leenman (ibid. p.274 nt. 5.). Vgl. de Corswarem, Limites, p.133.

³¹⁴ Hardenberg, Les divisions politiques, p.373, stelt dat door de verheffing van dat „Grefleke gerigthe” „le caractère spécifique de fief impérial est illustré”. Toch is de heer voor circa 1450 geen graaf!

³¹⁵ Loon, p.23.

³¹⁶ Van de Boel, Een onderzoek, p.170-171: ook de „Akense” banken hadden voor de 17de eeuwse verpandingen de criminele justitie niet.

³¹⁷ Van de Boel, Een onderzoek, p.189-190. Vgl. Crahay, Coutumes Looz I, p.xxii e.v.

zaken kwam pas een eind in 1487, toen Jacob II, graaf van Horn bij privilege zijn justitie ontsloeg van de hoofdvaart in criminele zaken, en haar het recht gaf zelfstandig te vonnissen.³¹⁸ De „civiele” hoofdvaart op Vliermaal liep door tot circa 1700. De bank van Vliermaal bleef ook na dat jaar appelbank in tweede instantie voor de banken van de heerlijkheid Horn;³¹⁸ appelrechter in eerste instantie was de bank van Haelen.³¹⁹ Als we met van de Boel³²⁰ aannemen, dat deze verplichte recharge in criminalibus ontstond in de tijd, dat de invloed van Vliermaal als hoofdbank opkwam, en met Baerten,²⁹³ dat aan die gang van zaken welbewuste politiek van de Loonse graaf ten grondslag lag, dan vloeit daaruit een sterk argument voort ten gunste van Baerten's visie op de positie van Horn.

Na overweging van het voorgaande moeten we de verschijning van de graaf van Horn op de rijksmatrikel als een vergissing bestempen,³²¹ zoals met Breda en Bergen op Zoom het geval was. Hij was een belangrijk heer binnen het Loonse graafschap, met relaties tot het Rijk en de Brabantse hertog. Over dat laatste een enkel woord.

De eerste graaf van Horn, Jacob I, treffen wij aan op het beroemde „banquet du faisan” in 1454 door hertog Philips de Goede van Bourbon-dië te Rijssel gehouden,³²² in het gevolg van Lodewijk van Bourbon, neef van hertog Philips, bij diens intocht als bisschop van Luik in diens zetelstad, anno 1456, en — met de graaf van Nassau — aan het hoofd van het Bourgondische leger, dat in 1465 het Luikse stift binnentrok, toen de Luikenaren tegen hun evengenoemde bisschop in opstand kwamen. 's Graven opvolger en kleinzoon, Jacob III werd in 1505 te Middelburg in de orde van het Gulden Vlies opgenomen.³²³

Ik meen, dat er, buiten de zojuist genoemde, nog vele andere feiten en omstandigheden aangetroffen zullen kunnen worden, die erop wijzen, dat de graven van Horn, leenman van de prins-bisschop van Luik,

³¹⁸ Van de Boel, Een onderzoek, p.190-194 en p.171.

³¹⁹ Van de Boel, Een onderzoek, p.190, nt. 172: de bank van Vliermaal werd in 1469 naar Hasselt verplaatst. Ibid., p.169: de bank van Haelen in 1658 naar Horn.

³²⁰ Een onderzoek, p.185,189.

³²¹ De muntslag van het graafschap Horn vond plaats te Wessem; met die plaats verwierven hem de Hornse heren. Later werd te Weert gemunt: Linssen, Iets over de afstamming, p.117, nt. 26.

³²² Pompen, Jacob de eerste, p.67,78,133.

³²³ Pompen, Jacob de eerste, p.61.

toch reeds vrij vroeg in de Bourgondische invloedssfeer terecht zijn gekomen. Het feit, dat een jongere zoon van de eerste graaf, Jacob I, te weten Jan van Horn van 1483-1505 de Luikse bisschopszetel bezette, zodat de graven Jacob II (regerend van ca. 1470 tot 1500) en Jacob III (regerend van 1500 tot 1531) als leenheer (en soeverein?) hun broeder, resp. oom konden huldigen, zal ongetwijfeld de breuk in de band tussen Horn en Loon verheeld hebben,³²⁴ maar het jaar 1505, waarin de bisschop overlijdt, en waarin zijn neef in de orde van het Gulden Vlies wordt opgenomen, is ook het jaar, waarin Horn voor het eerst wordt „ausgezogen” op een rijksaanslag. Tot aan het Augsburgs Verdrag duurt deze bevoorrechte fiscale positie; daarna lijkt het wel, dat Horn naast de Bourgondiër in de Bourgondische kreits zijn plaats behoudt. In 1547 verklaart de Raad van State te Brussel al, dat Horn het enige graafschap was, dat niet als Bourgondisch te beschouwen viel³²⁵ en onmiddellijk na Augsburg geeft de advocaat van koningin Maria, de landvoogdes, aan het RKG op, dat Philips van Montmorency vanwege Weert „und ander Brabendischen, Hollandischen und Gelderischen lehen” in het Verdrag van 1548 begrepen zou zijn.³²⁶ Er heeft zich dus een merkwaardige verandering voltrokken in de verhouding Bourgondië-Horn, in dier voege, dat Brussel de Hornse graaf, de Montmorency, Vliesridder en Admiraal der Nederlanden, niet meer tracht te „annexeren”. Wie op de vorige bladzijden heeft willen volgen, hoe de Habsburgers links en rechts tal van heerlijkheden op grond van leenroerigheid of (vermeende) landsheerlijke verbanden trachtten in te palmen, moet zich wel verwonderen over de zachtmoedigheid, waarmee de Brusselse regering Horn prijs gaf, toen de gelegenheid zich voordeed, dit graafschap te usurperen. Twijfelachtig lijkt het mij, of de leenverhouding Horn-Loon voldoende geweest zou zijn, een rijksgraafschap van een belangrijk Bourgondisch functionaris na diens executie te behoeden voor inlijving bij de Bourgondische landen,³²⁷ maar onmiddellijk dient

³²⁴ Het afschaffen van de verplichte hoofdvraag in criminele zaken vond tijdens het episcopaat van Jan van Horn plaats; het is daarom moeilijk, aan die afschaffing staatsrechtelijke conclusies te verbinden, meen ik.

³²⁵ U&A I, nr. 374.

³²⁶ Zie U&A II, nr. 458. De heren te Horn werden in 1550 nog voor de Rd Augsburg opgeroepen: U&A II, nr. 478.

³²⁷ Zie Hoofdstuk III, laatste bladzijden van Afdeling 2, en de daar aangehaalde brief van Alva (U&A II, 640), alsmede het bezwaarschrift van de Westfaalse

toegegeven, dat in 1570 de uit keurvorsten, vorsten en stenden samengestelde „Reichsrat” zich juist daarom bekommerde met de lotgevallen van het graafschap Horn (en de heerlijkheden Wessem en Weert), omdat „im hail. reich notori offenpar, das die graven zu Horn iederzeit fur ein stand des reichs erkent, in dessen matricul begriffen, ire anschleg gehabt und erlegt, ire session und stim sowol in reichs — als in des Westphalischen krais versamlungen . . gehabt, und also solche grave - und herschaften in des hail. reichs hoch- und obrigkeiten gelegen . .” etc.³²⁸ Daarop sluit aan Alva's dupliek³²⁹ uit het jaar 1571, waarin deze aan de Keizer schrijft „das . . sich an statt der kun. Mt. der graftschaft Horn noch anderer dergleichen gueter, so ohne mittel in dem heil. reich gelegen, nie angetragen oder nachmals bedacht sein, sich derselben anzumassen”. Koning en Keizer lijken het wel eens over het rijksonmiddellijk karakter van het Hornse graafschap.³³⁰

De bisschop van Luik, als graaf van Loon, trad als lachende derde op: het leengerecht van het graafschap Loon, de Kuringer leenzaal, verklaarde 18 december 1570 het graafschap Horn i.v.m. het overlijden van Filips en Florent de Montmorency, het ontbreken van manlijk oir, en het achterwege blijven van „relief ende verheffinghe en ander devoiren” teruggevallen aan de leenheer.³³¹ Tot aan het einde van het ancien régime bleef Horn met Luik verenigd, hoewel tal van pretendenten gedurende de 17de en 18de eeuw in rechte aanspraak op het graafschap maakten.³³² Behalve voor het RKG werd over Horn ook geproce-

kreits dd. 9 aug. 1570 (U&A II, 609), het decreet van de „Reichsrat” n.a.v. dat bezwaarschrift, dd. 4 november 1570 (U&A II, 626), de Bourgondische reactie op het standpunt van de „Reichsrat” (U&A II, 632) en de instructie van de keizerlijke afgezanten naar Alva (dd. 14 jan. 1571, U&A II, 635). Zie voorts het antwoord dier gezanten op Alva's brief (dd. nà 15 juni 1571, U&A II, 641), Alva's dupliek (dd. 6 juli 1571, U&A II, 646) en het smeekschrift van Anna van Egmond, weduwe van graaf Jan van Horn dd. 13 sept. 1571 (U&A II, 659).

³²⁸ U&A II, nr. 612.

³²⁹ U&A II, nr. 646.

³³⁰ Slanghen, Bijdragen Limburg, p.157-158, geeft een brief van een der laatste graven, Philips de Montmorency, gericht aan Diederik van den Boetzelaer, heer van Aldenghoor, inzake betaling van „Turckenhilt” door deze laatste. Philips schrijft kennelijk als landsheer van het Hornse gebied. Verg. Pompen, Jacob I, p.67 nt. 1. Volgens Oediger, Die Bedeutung, p.59 nt. 40, bevat het archief van de Westfaalse kreits materiaal over Horn.

³³¹ Van de Boel, Een onderzoek, p.168; Habets, Loonsche leenen, p.66-67.

³³² Van de Boel, Een onderzoek, p.169; Habets, Loonsche leenen, p.69-77; Slanghen, Bijdragen Limburg, p.160-162.

deerd voor de RHR, en wellicht ook voor de Grote Raad te Mechelen.³³³ De processen voor het RKG ontmoeten wij uiteraard in de navolgende opsomming van door mij aangetroffen dossiers inzake Horn. Tot goed begrip van die bundels veroorloof ik mij, een kort uittreksel uit de geschiedenis van Horn alhier in te lassen.

Jacob III, graaf van Horn overleed kinderloos op 8 augustus 1531³³⁴ — en werd opgevolgd door zijn — daartoe uit de geestelijke stand getreden — broeder, graaf Jan van Horn, proost van Luik.³³⁵ Deze huwde in 1531 met Anna van Egmond, gravin van Buren, zuster van Maximiliaan en weduwe van Joseph van Montmorency. Ook uit dit huwelijk sproten geen kinderen, en om te voorkomen, dat na zijn overlijden het graafschap op de spinrok zou vallen, vroeg graaf Jan aan zijn neef, de Luikse bisschop, Cornelis van Bergen [op Zoom] toestemming, bij leven of bij testament over de Loonse lenen te beschikken. De bisschop gaf die toestemming, hoogstwaarschijnlijk zonder toestemming van het domkapittel.³³⁶ Tengevolge van deze permissie maakte graaf Jan op 28 nov. 1540 zijn testament, waarin hij het vruchtgebruik over zijn goederen aan zijn echtgenote, de blote eigendom aan zijn stiefzoon, Filips van Montmorency, vermaakte, en, zo Filips kinderloos zou komen te overlijden, bij opvolging, aan Floris (Florent) de Montmorency (making over de hand). Mochten Filips en Floris beide kinderloos afsterven, dan gingen de bezittingen van graaf Jan daarna naar het geslacht Nieuwenaar.^{337, 341}

³³³ RHR: „Anna von Horn strengte auch 1570-1575 beim Reichshofrat einen Prozess gegen Burgund wegen Rückgabe der Grafschaft an, vgl. die Prozessakten in RHR. Antiqua 79, Nr. 26". (U&A II, p.186). Wellicht geldt ook voor de Nederlanden de opmerking van G. Aders, *Gerichte des Alten Reiches II*, p.480, „... deutlich, wieviel unbekanntes Material für die Geschichte unseres Landes noch in den Akten des Reichshofrates schlummert. Es einmal inventarmässig zu erfassen, wäre ein dringender Wunsch der Forschung an das Land Nordrhein-Westfalen." Volgens dezelfde schrijver (p.479 aangeh. werk) zijn er in de 19de eeuw aan België (wegens Luik en Stavelot-Malmédy) Rijkshofraadsdossiers afgegeven. Ik vond deze nergens beschreven.

³³⁴ Pompen, Jacob de eerste, p.190.

³³⁵ Slanghen, *Bijdragen Limburg*, p.149.

³³⁶ Habets, *Loonsche leenen*, p.54-56.

³³⁷ Zie het testament van Jan van Horn, in vertaling afgedrukt bij Goethals, *Histoire Hornes*, p.162-182. Filips en Floris waren van grootmoederszijde achterkleinzonen van Frederik van Horn, heer van Montigny, broeder van Jacob II (Pompen, Jacob de eerste, p.174 en p.190).

Graaf Jan van Horn overleed op 10 december 1540. De „lieve getruewe ondersaete-van Maeslandt” vertrouwden de vererving op Filips van Montmorency kennelijk niet, want vruchtgebruikster en blote eigenaar gaven samen op 26 januari 1541 een soort garantieverklaring af, inhoudende vrijwaring der onderzaten tegen de aanspraken van eventuele toekomstige pretendents.³³⁸ De gravin-vruchtgebruikster overleed in 1576,³³⁹ de blote eigenaar werd in 1568 na Egmond onthoofd. Hij had uit zijn huwelijk met Walburga van Nieuwenaar (dochter van Willem van Nieuwenaar) geen kinderen, en benoemde in zijn, de dag voor de onthoofding opgemaakt, testament zijn broeder Floris tot universeel erfgenaam.³⁴⁰ Deze Floris werd 16 oktober 1570 in het kasteel van Simancas gewurgd, ter uitvoering van een door Alva geveld doodvonnis. Op 18 december 1570 volgt dan de uitspraak van de Kuringer leenzaal, waarbij het fidei-commis ten gunste van de Nieuwenaars werd opzijgezet. Zo ontstonden enige categorieën pretendents op het graafschap Horn, nl. de Nieuwenaars, en de door het fidei-commis gepasseerden. Daarbij kunnen de pandheren gevoegd worden: Filips van Montmorency had Horn belast met een rente ten gunste van Dirk Hoen van der Lippe, heer te Grubbenvorst en Blijenbeek³⁴² en het duurde tot 1614 voordat de pandheren hun rechten aan de Luikse bisschop overdroegen.³⁴³ Men krijgt de indruk, dat na het overlijden van graaf Jan van Horn in 1540 een juridische warwinkel en doolhof is ontstaan, welke eerst door de Franse revolutie is opgeruimd.³⁴⁴ Tal van rechtscolleges hebben zich met dit labyrint bemoeid. Zo komen we bij de dossiers.

Vooreerst bevatten deze dossiers enige appellaken, in eerste instan-

³³⁸ Afgedrukt bij Slanghen, Bijdragen Limburg, p.153-154.

³³⁹ Pompen, Jacob I, p.190.

³⁴⁰ Habets, Loonsche leenen, p.65.

³⁴¹ Met toestemming van de desbetreffende leenheren was tijdens het leven van graaf Jan van Horn, nl. in de akte van huwelijksvoorwaarden van Filips de Montmorency dd. 26 november 1540, reeds een fidei-commis tussen de families Horn, de Montmorency en Nieuwenaar tot stand gebracht: na kinderloos overlijden van Filips en Floris zouden de goederen aan de Nieuwenaars komen. Zie Goethals, Histoire Hornes, p.178 juncto p.165 voetnota; verg. Pompen, Jacob de eerste, p.174 noot 3.

³⁴² Habets, Loonsche leenen, p.59.

³⁴³ Van de Boel, Een onderzoek, p.169.

³⁴⁴ Verg. de Crassier, Comté de Hornes, bijz. afd. III „Les Seigneurs gagistes aux xvie et xvne siècles”, en afd. IV „Les Prétendants au Comté du xvie au xixe siècle”.

tie berecht door het leengerecht van het graafschap Horn, in tweede door de Kuringer leenzaal, leengerecht van het graafschap Loon, en in derde en laatste ressort door het RKG. Dit zijn de dossiers P 2074 uit 1603 (RAM), M 2855 uit 1627³⁴⁵ (RAM), H 2773 uit 1645 (Koser 197, Luiks 2835, Maastricht reg. II, no. 68), S 4234 uit 1659 (Luiks 2370) en M 2877 uit 1659 (RAM).

Voorts zijn er twee procedures in hoger beroep, in eerste instantie door de schepenbank van Haelen berecht: M 2848 dd. 1612 en M 2878 uit 1661 (Kuringer leenhof als tusseninstantie, beide RAM).³⁴⁶

De lijst van Veltman vermeldt dossier K 1531 uit 1630, waarin eerste instantie was het gerecht te Ophoven, tweede dat te Wessem, derde de schepenstoel te Aken, vierde het RKG.³⁴⁷ Bundel V 373 uit 1523 geeft een gelijksoortige reeks van vier instanties, aanvangende met het schepengerecht te Beegden, evenals V 98 uit 1543 (RAM).

In 10 rechtszaken inzake Horn trad het RKG als rechter in eerste instantie op. Zij lopen van 1563 (H 5621, Luiks 2840, Maastrichts Reg. II, nr. 72, Philips de Montmorency tegen de Luikse officiaal) tot 1791 (F 2816, Luiks 784; de keizerlijke fiscaal te Wetzlar, contra bisschop en standen van Luik, inzake betaling van „Kammerzieler” en andere rijkslasten voor het rijksgraafschap Horn), en wij treffen als partijen aan: leden van de familie Hoen van der Lippe³⁴⁸ (L 2147 uit 1589, L

³⁴⁵ Eiser in deze zaak was niemand minder dan Adolf van Milendonck, senaats-president van het RKG, zoon van Herman Dederik van Milendonck, genaamd Mirlaer, heer van Meijel, Ghoor, Pesche, Pol en Panheel (die aanspraak maakte op het gfschap Horn, als bloedverwant der van Nieuwenaars en ingevolge het fideicommiss van 1540; zie Slanghen, Bijdragen Limburg, p.161). A. Fahne „Geschichte der Kölnischen, Jülichischen und Bergischen Geschlechter” I, Köln-Bonn 1848, p.283 meldt, dat deze Adolf v. M. door Keizer Ferdinand III in de vrijherenstand werd verheven (Vriendelijke mededeling van mr. J. Belonje te Alkmaar). In 1655 werd Adolf tot aftreden gedwongen „wegen eines auf dem Rhein-Strom spoliirten Schiffes und anderer unanständiger Thaten”: Smend, Das RKG, p.259 noot 4.

³⁴⁶ Over dit proces zie Slanghen, Bijdragen Horne, p.17. De vermelding van de Kuringer leenhof als tusseninstantie geldt waarschijnlijk de positie van de Kuringer leenzaal (van het graafschap Loon) als appelcollege boven de schepenbank van Vliermaal: zie Crahay, Coutumes Looz I, p.xi-xii.

³⁴⁷ „Il y a plusieurs villages portant ce nom (sc Ophoven); mais il ne peut être question ici que d'Ophoven dans le Limbourg belge, anciennement dans le Comté de Horne . . .” aldus G. D. Franquinet in PSHAL 9 (1872), p.306.

³⁴⁸ Pandheren van Horn.

1204 uit 1607),³⁴⁹ René de Cerclair, baron van Fontaine³⁵⁰ (C 792 uit 1605, Luiks 2805, C 793 uit 1605, Luiks 2806, L 1204, Luiks 1355), het Luikse domkapittel (C 792, C 793, L 1204), Herman Diederik van Milendonck (C 793), de bisschop van Luik (L 1190 uit 1620, Luiks 1341 en H 5677 uit 1760, Luiks 1118), het gerecht van de 22 mannen van Luik (L 1190), prins Maximiliaan Emmanuel (of Emile??) van Horne-Beaucignies (H 5677), de „pagi magistri” van Horn en Nunhem (B 3407 uit 1756), „tota universitas” van Haelen (B 3407), het „hooggerecht” van het graafschap Horn (B 3407; de naar Horn overgeplaatste schepenbank van Haelen had voornoemde dorpsmeesters doen gevangennemen) en de parochie Ophoven (tegen de tiendheffers aldaar: O 967 dd. 1784, lijst Veltman, en Luiks nr. 1916).

In vier processen trad het RKG op als appelrechter boven de Kuringer leenzaal, leenhof van het Loonse graafschap: M 2851 uit 1614 (Herman Diederik van Milendonck tegen de weduwe van Caspar van der Lippe, genaamd Hoen), M 2850 uit 1617 (dezelfde tegen Anton Schaven te Neer), P 2230 uit 1633, en H 5757 (Luiks 2843) uit 1727. Deze laatste procedure liep tussen Gerard Ahasverus Lodewijk, baron de Horion en Caspar, baron van Meerwijk omtrent het kasteel Ghoor, een Horns leen, en is ook voor de Raad van Brabant te 's Gravenhage gevoerd.³⁵¹

Zonder bestudering van de dossiers is niet onmiddellijk duidelijk hoe het mogelijk is, dat enige zaken, waarover het RKG in beroep te beslissen kreeg, in eerste instantie waren berecht door de Conseil privé of Geheime raad van de Luikse bisschop. Het betreft hier dossier M 2854 uit 1623 (RAM), inzake de heerlijkheid Ghoor, een Horns leen, betwist tussen Adolf van Milendonck en Margareta de Joyeuse (weduwe van

³⁴⁹ Dossier L 1204 wordt vermeld door J. Daris, *Notes historiques Hornes*, p.174-176, met citaat uit de dagvaarding.

³⁵⁰ De Cerclair kocht in 1603 de rechten op Horn, welke Walburga van Nieuwenaar, weduwe van Philips de Montmorency, had nagelaten aan de graaf en de gravin van Solms. De Luikse bisschop wilde de Cerclair wel met Horn belenen, doch het domkapittel verhinderde dat, en verdreef de Cerclair met behulp van het Roermonds (Spaans) garnizoen uit Kasteel en land van Horn (Habets, *Loonsche Leenen*, p.73 e.v.)

³⁵¹ Zie De Crassier, *Comté de Hornes*, p.434. Het procesdossier van een der partijen berust op het RAM: zie Versl. 28 (1905), p.431 inz. archivalia van kasteel Aldenghoor onder Haelen.

Hans Craft van Milendonck)³⁵² alsmede bundel H 5672 uit 1783 (RAM, Luiks 2841), inzake de bevoegdheid van de „Scabini aquatici comitatus Lossensis” in het graafschap Horn.

20. *Kamerijk*. In Hoofdstuk III, Afdeling 2 somde ik enige matriculaire aanslagen op, betrekking hebbende op het bisdom en de stad Kamerijk. Beide werden vóór en na 1548 tot de Westfaalse kreits gerekend, hoewel het bisdom, evenals de stichten Luik en Utrecht, in de 15de eeuw in de Bourgondische invloedssfeer geraakte (1439/57).³⁵³ De bisschoppen, wier gebied in 1510 door Maximiliaan I tot hertogdom was verheven³⁵⁴ werden op aanbeveling van de Bourgondische vorsten benoemd, en waren veelal werktuigen van hun macht.³⁵⁵ Bovendien beleeende Karel V zijn zoon Philips, aartshertog van Oostenrijk, hertog van Bourgondië en Brabant etc. met de „prefectura seu burggraviatus” over de tegen Frankrijk in de stad Kamerijk opgerichte burcht, een rijksleen derhalve (1550).³⁵⁶ Bij de Vrede van Nijmegen (1678) werd het hertogdom Kamerijk door de Habsburgers aan Lodewijk XIV afgestaan.³⁵⁷ Mij is één proces uit Kamerijk bekend, C 482 uit 1568 (Koser nr. 81). Gerecht in eerste instantie was „Justitia in pretorio De la Feuillie coram justitia fori civitatis et ducatus Cameracensis et in praesentia scabinorum dicti civitatis et ducatus”.

³⁵² De Crassier, Comté de Hornes, p.432: op 11 maart 1621 stelde de Conseil privé het betwiste kasteel Ghoor onder sequester. Dezelfde partijen in eerste instantie voor het RKG in M 2869 uit 1644 (Luiks 1752, lijst Veltman 1856) inz. de heerlijkheid Pesche in het stift Luik; daarop sluiten aan F 2730 en F 2739, resp. uit 1629 en 1646 (Luiks 775 en 777), waarin de RKG-fiscaal eiser was. De tegenstanders van senaatspresident van Milendonck hadden hem en de assessoren in een „libellus famosus” van partijdigheid beticht. Daartegen kwam de fiscaal in actie. Verg. de Villermont, Pesches, in: AARAB 41 (1885), 5-263, en dossier M 2845 uit 1607, eveneens inz. de heerlijkheid Pesche(s).

³⁵³ Gebhardt, Handbuch I, p.574; vgl. Pirenne, Geschiedenis III, p.130.

³⁵⁴ Miraeus-Foppens, Opera diplomatica I, nr. 113; vgl. de Borchgrave, Histoire des Rapports, p.24.

³⁵⁵ Pirenne, Geschiedenis III, p.309.

³⁵⁶ Leenacte in U&A II, nr. 460. Zie Turba, Ueber das rechtliche Verhältnis, p.6 e.v.

³⁵⁷ De Borchgrave, Histoire des Rapports, p.24; Pirenne, Geschiedenis V, p.34. Het Duitse Rijk bekrachtigde deze afstand in 1679. Vgl. Gorissen, De invoering, p.53,55,57 nt. 1.

21. *Kessenich*. „Avant de quitter la Meuse, il nous faut dire encore quelques mots de Kessenich, dont les premiers seigneurs, mentionnés depuis 1102, étaient proche parents des seigneurs de Reckheim. Leur château figure parmi les possessions de l'Eglise de Liège en 1155, mais deux siècles plus tard il n'y avait plus aucun lien de vassalité entre eux et le prince-évêque de Liège. En 1321, quand le château avec sa juridiction, *dominium* et *gelege*, fut inféodé au comte de Juliers, Kessenich passait pour être une seigneurie allodiale. Sa prétendue érection en baronnie impériale fut contestée au xviie siècle”, zo leidt H. Hardenberg de vroegste geschiedenis van deze heerlijkheid voor ons in.³⁵⁸

De heerlijkheid Kessenich vormde met het „vorstendom” Thorn en de heerlijkheid Neeritter een gebiedscomplex, dat als een wig de beide delen van het „graafschap” Horn (Ophoven en Geistingen in het Zuiden, Haelen, Horn, Buggenum, Nunhem, en Heijthuijsen-Roggel in het Noorden) van elkaar gescheiden hield. Wij hebben derhalve te maken met die gedeelten van de oude Karolingische Oppermaasgouw, gelegen ten Westen van de Maas, welke de Loonse graaf niet in handen kreeg,³⁵⁹ daarentegen betrokken waren in een centraliserende tendens ten gunste van de Akense schepenstoel. Hoewel de bronnen, waaruit wij het Akens ressort kunnen reconstrueren grosso modo eerst in de 15de eeuw beginnen te vloeien³⁶⁰ corresponderen de gegevens daaruit zeer wel met Hardenberg's these, dat „Au Xe siècle la moitié occidentale du Masau supérieur fut absorbée par le comté de Huste”, terwijl „Quant à la partie du Masau supérieur, qui ne ressortissait pas au comté de Huste, nous ignorons, dans quelle comté elle fut englobée. La proximité d'Aix-la-Chapelle plaide pour son annexion au *districtus Aquensis*, administré par les comtes palatins”.³⁶¹

³⁵⁸ Les divisions politiques, p.374.

³⁵⁹ Wat de graaf wel bemachtigd had heette het „land van Eyck” ofwel „Maeslant”, „Maselant”. Zo was Horn een „baronia terre Eyckensis” (1484,1490, zie de Corswarem, Limites, p.304), gelijk Stein. Voor de gelijkstelling: land van (Maas)-eyck = Maseland, zie Habets, Loonsche leenen, p.115, waar Stein is „feodum Baronis patriae Eyckensis”, en Hansay, La partie Lossaine, p.144, waar Stein is opgenomen in de „Liste des fiefs Lossains du Maeslant”, en in het algemeen p.139-140 van Hansay's studie.

³⁶⁰ Zie de opsomming van door Schwabe gebruikte lijsten van plaatsnamen in zijn Oberhof II, bijz. p.61-64, vormende de „Vorbemerkung” op de dan volgende „Verzeichnis der rechtsuchenden Gerichte”.

³⁶¹ Les divisions politiques, p.368. Huste = Hocht.

Voor wat betreft Kessenich dekt de praktijk deze theorie: voldoende staat vast, dat gedurende de 15de, 16de, 17de en 18de eeuw de schepenen van Kessenich hun „lering” haalden te Aken, resp. dat de schepenstoel aldaar als appelrechter voor het Kessenichse gerecht optrad.³⁶² Toen het dorp Hunsel, dat aanvankelijk één schepenbank en één leengerecht had met Kessenich samen, tengevolge van een verdeling der heerlijkheid in de periode van 1653-1711 een eigen schepenbank (en leenhof?) kreeg, had ook Hunsel appel op Aken.³⁶³

Over de oorsprong van deze heerlijkheid, die zich lange tijd als VRH wist te handhaven, tasten we in het duister.³⁶⁴ Leenbanden met het Rijk zijn mij niet bekend, evenmin als een herkomst uit voormalig koninklijk domein, de meest „ideale” oorsprong van een VRH.³⁶⁵ We zullen dus moeten denken aan een allodiale landsheerlijkheid,³⁶⁶ ontstaan uit een allodiaal bezit. Dit stemt overeen met de uitspraak van geërfden edelen van Thorn uit 1661, dat Kessenich samen met Thorn en Neeritter vormde de „Drie Eygen” aangezien de drie heerlijkheden eertijds één geweest waren, en „als allodie, sonder affcoop altyt exempt van alle lasten”.³⁶⁷ In de „Drie Eygen” werden de zware misdrijven berecht (reeds in 1279) door de schepenen van de drie dorpen tesamen.

Toch ontbraken voor Kessenich de leenbanden in later tijd niet. Uit Hardenberg's aangehaalde tekst bleek reeds, dat de heer van Kessenich in 1321 zijn huis met bijhorigheden aan de graaf van Gulik in leen opdroeg (feudum oblatum?). Deze leenverhouding bleef minstens tot 1700 in stand.³⁶⁸

³⁶² Schwabe, Oberhof II, p.81-82.

³⁶³ Schwabe, Oberhof II, p.82; Rechtsbedeeling, p.58. Panhuysen, LV II, p.751, vermeldt voor Hunsel in de periode 1655-1711 slechts een schepenbanksarchief. Ook Schwabe spreekt slechts over een eigen schepenbank.

³⁶⁴ Aldus Coenen, De kasteelen Kessenich, p.207.

³⁶⁵ Zie het door Boeren, LV II, p.75 gestelde.

³⁶⁶ De Monté, Hoofdlijnen, p.96.

³⁶⁷ Bouveroux, Kessenich, p.83. Van de Weerd, Het Maasland, p.14-18, meent, dat nog in later eeuw de parochies Kessenich, Kinrooi, Molenbeersel, Hunsel, Neeritter, Neeroeteren, Thorn, Ittervoort, Grathem, Baexem, Ell, Stramproy, Beek, Lozen en Heppenert tot het gebied van Kessenich behoorden. De heren van Kessenich zouden uit dit complex o.a. de door hen gestichte abdijen Aldeneyck en Thorn begiftigd hebben. Bouveroux, Kessenich en Bronshorn, p.40-42, lijkt mij van dezelfde opinie.

³⁶⁸ Bouveroux, Kessenich, p.87 geeft enige teksten omtrent de belening van 1321. Schrijver meent, dat slechts het huis (= „gelege”) werd verheven, niet de heer-

De heren van Kessenich waren tevens leenman van Brabant. De heerlijkheid Kessenich was nl. in een personele unie verenigd (omstreeks 1400 volgens Bouveroux)³⁶⁹ met de heerlijkheid Bronshorn. Deze heerlijkheid, waartoe niet alleen het dorp Hunsel en enige andere plaatsjes behoorden, doch ook twee/zevende gedeelte van Kessenich³⁷⁰ was een Brabants leen. De heerlijkheid Kessenich diende derhalve voor twee leenhoven verheven te worden: 5/7 was Guliks, 2/7 Brabants leen. Regelmatig zien wij dan ook dubbele verheffingen als de heerlijkheden verenigd zijn.³⁷¹

Zowel de Gulikse, als de Brabantse leenheer heeft getracht, Kessenich-Bronshorn in te lijven in zijn hertogdom;³⁷² opvallend is, dat de regering te Brussel tot in de 17de eeuw mede de leenband aangreep om Kessenich in haar invloedssfeer te brengen, waarbij de vraag werd gesteld: is de vazal, die de bescherming van zijn leenheer geniet, wederkerig niet verplicht, de soldaten van zijn souverain op logement te ontvangen? Het leenhof van Brabant besliste echter in 1659, dat het leenverband geen rechten op het gebied gaf.³⁷² Toch zette zich het Brabants annexionisme rond 1700 (bij gelegenheid van het slaken van de band met Gulik?) door. Daarvan getuigt het feit, dat de kreitsdag van de Westfaalse kreits in 1701 te kennen gaf aan de bevelhebber van de

lijkheid. Ik dacht dat de teksten dat weerspraken. Over de band met Gulik verg. Bouveroux, Kessenich, p.96 en Oediger, Die Bedeutung, p.57 nt. 31. De Corswarem, Limites, p.296, noot 4 geeft een reeks verheffingen van 1321 tot 1710.

³⁶⁹ Kessenich, p.86. De schrijvers verschillen nogal van mening omtrent datum en wijze van vereniging Kessenich/Bronshorn. Bouveroux, Kessenich en Bronshorn, p.44: eind 14de eeuw huwt erfdochter van Kessenich met Jan van Horn, genaamd de Wilde, heer van Bronshorn; Coenen, De kasteelen Kessenich, p.64-65: evenzo; Bussels, Bocholt voorheen, in: VO 13 (1937), 349-368: daar Lodewijk van Reifferscheid, echtgenoot van de weduwe van Otto van Born, heer van Kessenich en Bocholt, partij trok voor de graaf van Gulik tegen de Luikse bisschop nam de bisschop hem Kessenich af, wees het toe aan de heer van Bronshorn (geslacht van Horn); de Corswarem, Limites, p.296: de vereniging geschiedde door „une alliance”, nl. in 1429 tussen Arnold de Wilde van Horn en Elisabeth van Heinsberg.

³⁷⁰ Bouveroux, Kessenich, p.85-86. In 1346 had de heer van Bronshorn twee schepenen in het gerecht Kessenich, de heer van Kessenich vijf. Dit duidt m.i. op een oudere toestand, waarin de heerlijkheden een eenheid vormden.

³⁷¹ Bouveroux, Kessenich, p.88-89. Op p.285 van de Borman, Livre des fiefs Looz, treffen we een Loons leen aan, gelegen in het „territorio de Eyke et vocatur feodum de Kessenych”. Vgl. de Corswarem, Limites, p.297 noot 4.

³⁷² Bouveroux, Kessenich, p.92-94.

Spaanse troepen, dat Kessenich een VRH was³⁷³: de heerlijkheid begon in die tijd ook zgn. „rationsgelden” ofwel foerageringsrantsoenen aan de Brabantse regering te betalen,³⁷⁴ en gleed zo af naar de status van „terre franche” van Brabant.³⁷⁵ Het feit dat de heren van Kessenich niet meebetaalden aan de rijks- of kreitslasten³⁷⁴ kan dan als oorzaak, of als gevolg van de verslapping van de banden met het Rijk beschouwd worden.³⁷⁶ De betaling van deze bijdragen aan de Brabantse schatkist is tot aan de komst van de Franse revolutie na te gaan,³⁷⁷ nadat in 1784 door de Keizer, als hertog van Brabant, een verzoek van Kessenich en Hunsel om van betaling van een gedeelte van de jaarlijkse bijdrage ontheven te worden, categorisch was afgewezen. Terzelfde gelegenheid wees de Keizer ook een verzoek, van de inwoners van Kessenich en Hunsel, af, ontslagen te worden van de jurisdictie van het hof van Gelre te Roermond. De door mij geraadpleegde auteurs zijn nogal vaag omtrent de aanspraken, die de Keizer als hertog van *Gelre* aan het eind van de 18de eeuw maakte op Kessenich, en constateren eigenlijk niet meêr, dan dat in 1784 ontslag uit het ressort van het hof van Gelre werd geweigerd.³⁷⁸ Bouveroux meldt, dat in 1723 een inwoner van Kessenich op Roermond in plaats van op Aken appelleerde, en dat de Akense schepengoed daartegen protesteerde.³⁷⁹ Uit dit afbuigen van de „appelgang” van Aken naar Roermond kunnen wij in ieder geval een symptoom van verlies van rijksonmiddellijkheid zien.³⁸⁰ Het ware interessant, na te gaan in hoeverre en wanneer de heren van Kessenich

³⁷³ De Corswarem, *Limites*, p.297.

³⁷⁴ Bouveroux, Kessenich, p.90.

³⁷⁵ Vergelijk het omtrent Herstal opgemerkte.

³⁷⁶ De stelling van Bouveroux, Kessenich, p.84, dat Kessenich van de Westfaalse kreits deel uitmaakte, vind ik nergens gestaafd. Typisch is, dat volgens Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 noot 40, het kreitsarchief slechts gegevens over Kessenich bevat over de periode 1708-1715 en uit 1701.

³⁷⁷ Bouveroux, Kessenich, p.98-99. Omtrent de invoering van de zgn. rationsgelden ben ik niet volledig ingelicht. In 1679 moesten deze (volgens Brabant) in allen gevalle reeds voldaan worden (Bouveroux, Kessenich, p.96).

³⁷⁸ Rechtsbedeeling, p.58; de Wit en Flament, *Vorming heerschappijen*, p.46 en 106.

³⁷⁹ Bouveroux, Kessenich, p.91.

³⁸⁰ Daarmee stemt overeen het feit, dat Kessenich zich van Gelre losscheurde na de Brabantse opstand (1789/90) en zich weer tot vrije rijksheerlijkheid verklaarde (Bouveroux, Kessenich, p.91).

van het hun toekomende recht van zwaard (hoge jurisdictie), van gratie, van edict en van muntslag³⁸¹ gebruik maakten.

De dossiers van Kessenich lopen van 1521 tot 1763, en zijn over Maastricht, Luik en Aken verspreid. Vooreerst zijn er appellen, ingesteld tegen beslissingen van de Kessenichse schepenbank, en via de Akense schepenstoel voor het RKG gekomen: V 687 uit 1521 (Luiks 2678), H 1466 uit 1527 (lijst Veltman), B 5925 uit 1557 (lijst Veltman) M 2350 uit 1571 (RAM), K 1871 uit 1670 (RAM) en A 263 uit 1762 (RAM, Luiks 2787).

Buiten de Akense schepenen om zouden de volgende appellen tegen sententies van de Kessenichse schepenen voor het RKG zijn beland: H 4626 uit 1548 (lijst Veltman) en B 7118 uit 1670 (RAM).

Dossier H 142 uit 1548 (RA Maastricht) geeft een hoger beroep tegen een uitspraak van het Kessenichs leengerecht; het Guliks hofgerecht te Wassenberg fungeerde als tusseninstantie.

Dossier A 262 uit 1763 (Luiks 2786, RA Maastricht) tenslotte geeft een procedure, waarin Ludwig Gabriel des Acres, markies van l'Aigle, heer van Kessenich (als echtgenoot van de laatste vrouwe van Kessenich, Anne Salomé Joséphine de Waes = van Waes) procedeert tegen de schepenen van het gerecht te Kessenich en de afgezette meier Driesens, te Neeritter.^{382, 383}

22. *Keurvorstendom Keulen*. De heerlijkheid *Othée*, in het Nederlands Elch geheten,³⁸⁴ was een Keuls enclaf voor de poorten van Luik in de Hespengouw, van oorsprong echter een allodiaal bezit van de Brabantse hertogen.³⁸⁵ Hertog Hendrik I schonk dit bezit aan de Keulse

³⁸¹ Deze rechten kwamen hun toe volgens Bouveroux, Kessenich, p.84. Over de munt, zie Wolters, Notice Hornes, p.191.

³⁸² De Crassier, Dictionnaire historique, s.v. Hunsel, in PSHAL 68 (1932), p.214 geeft Marie Gabriel als voornamen van de markies. Hij was luitenant-generaal in dienst van de Franse koning; zijn echtgenote, de laatste vrijvrouwe, werd 10 mei 1794 te Parijs onthoofd. Coenen, De kasteelen Kessenich, noemt hem Ludwig Gabriel (p.78 ald).

³⁸³ De mening van Perreau, Notes Horn, p.12, dat de heren van Kessenich vazal van Horn, en lid van de Hornse landsstaten waren, kan ik niet controleren.

³⁸⁴ Herbillon, Toponymie, p.75, geeft uitdrukkelijk de vertaling: Othée = Elch. Oediger, Die Bedeutung, p.56, suggereert, dat hier twee plaatsen in het spel zijn.

³⁸⁵ J. Paquay, Rutton, in: BSSL 46 (1932), 147-193 rekent Othée tot het oude koninklijk domein Rutton. Wellicht ware dan Othée als een rijksleen te beschouwen, uitgegeven aan de hertog van Brabant.

kerk in 1222, en ontving het als leen terug (*feudum oblatum*). Zo werd Othée een Keuls leen, met de Brabantse hertog als leenman.³⁸⁶

Voor de schenking aan Keulen had de oudst bekende heer van Othée, Arnold van Elsloo,³⁸⁷ de heerlijkheid in leen van Dirk van Hochstaden en Dalhem; deze was leenman van de Brabantse hertog. Arnold van Elsloo was vanaf 1222 derhalve een Keuls achter-achterleenman.³⁸⁸ In het begin van de 15de eeuw kwam de heerlijkheid in het bezit van de familie des Straile (uit Streel, bij Fexhe-le-Haut-Clocher) ook geschreven de Streel,³⁸⁹ voorkomend in enige RKG processen. De heren van Othée hadden de hoge, middele en lage justitie,³⁹⁰ maar de soevereiniteit berustte bij het Keulse aartsstift. Wij worden op deze wijze geconfronteerd met het pendant van het door Poncelet voor de Luikse bisschoppen gesignaleerde verschijnsel, nl. dat deze het immuniteitsbegrip zodanig uitbreidden, dat, wat de Luikse bisschoppen betreft, territoriale soevereiniteit een corollaire van de grondeigendom werd. Een Naams of Brabants dorp, aan de bisschop geschonken, kreeg daardoor de Luikse nationaliteit. Op gelijke wijze werd het Brabantse dorp Othée zo een deel van het Keulse keurvorstendom.³⁹¹

Othée lag echter als een enclaf binnen het Luikse Stift, en werd in de 15de eeuw in de Luikse belastingheffing betrokken, kwam ook in de Luikse fiscale lijsten voor.³⁹² Het ligt voor de hand, dat hierin een bron van aanhoudende conflicten besloten lag, een bron die niet indroogde vóór de Franse revolutie, ook niet — en dat was aan de activiteiten van de wederzijdse kapittels te wijten — in de periode, gedurende dewelke de Keulse aartsbisschop ook bisschop van Luik was (1583-1688, en 1694-1723).³⁹³ De uitspraak van de Conseil privé van

³⁸⁶ Herbillon, *Toponymie*, p.68. Domken, *Histoire Othée*, p.61, wijst er op, dat in de schenkingsoorkonde de gelding van het Brabants recht was voorbehouden. Othée bleef dus Brabants territoire.

³⁸⁷ Vermeld circa 1200: Domken, *Histoire Othée*, p.82.

³⁸⁸ Domken, *Histoire Othée*, p.83: in 1228 verviel de leenband met Dalhem; *ibid.* p.87: door het overlijden circa 1285 van Arnold II van Elsloo zonder manlijk oir viel de heerlijkheid terug aan de Keulse aartsbisschop, die haar daarna rechtstreeks aan de heren in leen uitgaf. Waar was de Brabantse hertog gebleven?

³⁸⁹ Herbillon, *Toponymie*, p.69; de Ryckel, *Les communes Liège*, p.447.

³⁹⁰ Herbillon, *Toponymie*, p.72.

³⁹¹ Herstal et Vivegnis, p.84.

³⁹² Herbillon, *Toponymie*, p.70; Ruwet, *Principauté de Liège*, p.51.

³⁹³ Herbillon, *Toponymie*, p.70-71.

de Luikse bisschop, dat Othée deel van het land van Luik uitmaakte (dd. 4 oktober 1677)³⁹⁴ moet in het licht van het voorgaande gezien worden.

Uit het oogpunt van de bevoegdheid van het Rijkskamergerecht is belangrijker dan het conflict tussen Luik en Keulen over Othée, het feit, dat na 1222 de schepenbank van Othée niet meer tot het ressort van het gerecht van Dalhem, doch tot dat van de hofraad te Keulen werd gerekend,³⁹⁵ terwijl er de Trierse coutumen van toepassing waren.³⁹⁶ Othée ontsnapte zo aan de werking van de Brabantse Gouden Bulle. De Keulse keurvorst kwam eerst zeer laat tot volledige uitbouw van een eigen appelcollege.³⁹⁷

Te Othée bestonden twee rechterlijke colleges: een leenhof en een cijnsgericht, tevens schepenbank.³⁹⁸ Drie dossiers, nl. S 5631 uit 1543 (Luiks 2393), H 5841 uit 1553 (Luiks 1131) en R 1714 uit 1561 (Luiks 2153) betreffen procedures over de heerlijkheid Othée, voor het RKG in hoger beroep gevoerd; eerste instantie was het „Mannengericht zu Cöln”, resp. de „Curia feudalís (episcopi) Coloniensis”. Men kan hieruit afleiden, dat Othée in de 16de eeuw een direct leen van Keulen was, niet meer een achter-achter-leen.³⁹⁹ In dossier W 3677 uit 1618 (Luiks 2763) loopt het proces over de onbevoegdheid van de Conseil ordinaire te Luik om als rechter in tweede instantie te fungeren boven de schepenen van Othée (rechters in eerste instantie). Het RKG dient dus te oordelen over de Luikse usurpatie. Bundel B 4117 uit 1688

³⁹⁴ Aangehaald bij Daris, *Les cours de justice*, p.26(BIAL).

³⁹⁵ Aldus Domken, *Histoire Othée*, p.66, Herbillon, *Toponymie*, p.72 en Schwabe, *Oberhof II*, p.97.

³⁹⁶ Herbillon, *Toponymie*, p.72; De Ryckel, *Les communes Liège*, p.447. Stond met deze Trierse coutumen in verband het grenzen van Othée aan Awans, Triers territoire?

³⁹⁷ Keurkeulen kreeg in 1653 een privilegium de non appellando illimitatum, doch benutte dat niet volledig. Eerst in 1786 stelt de aartsbisschop een opper-appelgerecht in, te Bonn, waardoor de weg naar RKG en RHR werd afgesneden. De Keizer ging, voordat hij RHR en RKG gebod, geen appellen uit Keulen meer aan te nemen, eerst de hoedanigheden van het Keulse oppergerecht onderzoeken; zie Eisenhardt, *Die Rechtswirkungen*, p.91.

³⁹⁸ Herbillon, *Toponymie*, p.72; Domken, *Histoire Othée*, p.66.

³⁹⁹ Over S 5631: zie Domken, *Histoire Othée*, p.106; over H 5841, zie p.107 ald. (aan het RKG-proces ging vooraf een vonnis van de Luikse 22, terwijl erop volgde een uitspraak van de Grote Raad van Mechelen); over R 1714: zie Domken, p.108-109.

(Luiks 203) geeft een hoger beroep tegen een beslissing van het Keurkeuls hofgerecht (Consilium aulicum Bonnense), en handelt over de „successio in feudum d'Othee in episcopatu Leodiensi situm cum appendicibus”. Wellicht weder een appel ingesteld tegen een beslissing van het bisschoppelijk *leengerecht*? Tenslotte dossier S 5629 uit 1548 (Luiks 2391), waarin Eustachius de Streel Philippus de Monceau (waarschijnlijk Philippus de Hamal, wonende te Monceau, procespartij in H 5841) voor het RKG daagt wegens landvredebreuk, ontstaan door een inval in de heerlijkheid Ochey (= Othée, meen ik).

23. Hertogdom *Kleef*. In het algemeen kan worden opgemerkt, dat de hertogen van Kleef in de 15de eeuw het appelleren op niet-Kleefse gerechten zoveel mogelijk trachtten tegen te gaan door zichzelf en hun raad als beroepsinstantie naar voren te schuiven. In dat beleid past, dat de hertogen bij de Keizers privileges verwierven om de RKG-activiteiten te beperken. Bij diploma van 23 juli 1546 werd door de Keizer de apeldrempel op 400 gulden gebracht (privilegium de non app. limitatum), en op 29 mei 1566 op 600 gulden.⁴⁰⁰ We zullen ons wat dit hertogdom betreft slechts bezig houden met enige plaatsen, die thans Nederlands zijn.

Huissen. Deze stad is te beschouwen als een Kleefse van vóór 1250 tot 1815, met twee kleine intervallen van 1368-1371 en 1802-1813.⁴⁰¹ Huissen behoorde, evenals Gennep (1376) tot de Kleefse stedenfamilie⁴⁰² en de Kleefse schepensbank was het hoofdgerecht voor de schepenen van Huissen.^{403, 405}

Het ambt Huissen, dat slechts één „Richteramt” omvatte, nl. dat van Huissen (waartoe Huissen en Malburgen behoorden) was volgens het landdagsreces van 1612 een der ambten waarin het hertogdom was verdeeld;⁴⁰⁴ de stad Huissen kwam onder de steden voor. Het „Richter-

⁴⁰⁰ Ilgen, Quellen Kleve I, Bd. 1, p.595.

⁴⁰¹ Niessen, Geschichtlicher Handatlas; van Veen, Rechten Huissen, p.489.

⁴⁰² Van der Heijden-Hermesdorf, Aantekeningen, p.154.

⁴⁰³ Zo in 1441 (Van Veen, Rechten Huissen, p.508), in 1498 (ald. p.519) en in 1550 (ald. p.529).

⁴⁰⁴ Fabricius, Erläuterungen, p.243-246.

⁴⁰⁵ Volgens Ilgen, Quellen Kleve I, Bd. 1, p.172 dateert het oudst bewaarde Huissense stadsrecht van 1348 (graaf Joh. v. Kleef).

amt'' overleefde de administratieve en gerechtelijke hervorming van 1753.⁴⁰⁶ De regering in Kleef was de hoogste instantie binnen het hertogdom, en fungeerde als appelrechter voor de gerechten „oude'' en „nieuwe'' stijl, derhalve ook voor Huissen. Met deze regering („Régence'') was in 1749 de hertogelijke hofraad verenigd.⁴⁰⁷

Mij zijn drie dossiers inzake Huissen bekend: W 3529 uit 1598 (RA Maastricht), een appelzaak, waarbij dijkgraaf en heemraden te Huissen als gerecht in eerste instantie, het Kleefs hofgerecht als tweede instantie optraden. In H 6760 uit 1617 (ibidem) was het schepengerecht te Huissen gerecht van eerste aanleg. Dossier H 6077 uit 1658 (Koser 234) behelst een proces van de stad Huissen tegen de parochie Malburgen. De vorstelijke regering te Kleef was hier de eerste instantie; het RKG oordeelde in appel.⁴⁰⁸

Gennep. De heerlijkheid Gennep, die bestond uit de gelijknamige plaats en de buurtschappen Ottersum en Oeffelt, was oorspronkelijk een heerlijkheid (misschien zelfs een graafschap) van het Duitse Rijk.⁴⁰⁹ De schepenen van Gennep beschouwden dan ook aanvanke-lijk de koninklijke schepenstoel te Aken als hun hoofdgerecht,⁴¹⁰ en in 1356 veranderde Keizer Karel IV nog de heerlijkheid Gennep in een vrouwelijk rijksleen.⁴¹¹ Vermoedelijk in de veertiende eeuw geraakte Gennep in de invloedssfeer van Gelre: in 1385 erkende de heer van Gennep, Arnoudt van Brederode, de hertog van Gelre als zijn leen-

⁴⁰⁶ Daarbij werden de bestaande gerechten opgeheven en vervangen door vier landgerechten te Kleef, Xanten, Wezel en Dinslaken: F. W. Oediger, Landes- und Gerichtsarchive von Jülich-Berg, Kleve-Mark, Moers und Geldern. Bestandsübersichten bearbeitet von . . (Siegburg, 1957), p.289. De justities van de adellijke „Unterherrschaften'' en de koninklijke gerechten van o.a. Duisburg, Emmerik, Zevenaars-Huissen bleven bestaan. Cfr. de Corswarem, Limites, p.57. Volgens Fabricius, Erläuterungen, p.352, ressorteerden de ambten Huissen-Malburgen, Lobith en Lijmers onder het koninklijk gerecht Zevenaars.

⁴⁰⁷ De Corswarem, Limites, p.57.

⁴⁰⁸ Volgens Koser bevat het dossier (te Frankfurt) twee vlugschriften over deze zaak, o.a. „De Huyssensse verkaerde achtergaensse Krabbeganck'' (Arnheim, 1658, met spotprent op titelblad).

⁴⁰⁹ Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.LXII-LXIII.

⁴¹⁰ Haagse, Geschichte Achens I, p.353; vgl. Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.LXIV en p.396.

⁴¹¹ Creemers, Bescheiden Gennep, p.8.

heer.⁴¹² Vóór 1371 verkreeg de plaats Gennep stadsrecht, en wel dat van Gelre of Gelder;⁴¹³ van toen af had Gennep hoofdvaart op Gelder, en daarna in tweede instantie op het hoofdgerecht Roermond.⁴¹⁴ Het 15de eeuwse rechtsboek van Gennep bevat Gelders recht.⁴¹⁴

In de eerste helft van de vijftiende eeuw wisten de hertogen van Kleef de hand te leggen op de heerlijkheid Gennep door middel van inpandneming en aankoop (verpanding halve heerlijkheid 1424, overdracht dier helft 1426, aankoop wederhelft 1441),⁴¹⁵ maar het Gelders recht bleef van toepassing, ook nadat in 1562 de hoofdvaart van Gelre naar de stad Kleef was verlegd.⁴¹⁶

De „inlijving” van Gennep bij Kleef werd door koning Frederik III bekrachtigd: hij beleende Jan I van Kleef met de gehele heerlijkheid Gennep in 1449, en passeerde daarmee de rechten van de hertog van Gelre.⁴¹⁷ Eenmaal in een personele unie verenigd met het hertogdom Kleef, werd de heerlijkheid Gennep ook spoedig behandeld als een gedeelte van Kleef. Reeds kort na de overgang aan Kleef werd de Gennepse schepenen de hoge justitie ontnomen; deze kwam aan de Kleefse schepenenbank. Bij de Kleefse bestuurshervorming van Frederik de Grote (1753) werd de schepenenbank ook de civiele rechtspraak ontnomen; deze werd aan het landgerecht te Kleef toevertrouwd.⁴¹⁸ Het is mij niet duidelijk of in civilibus vóór 1753 tegen beslissingen van de Gennepse schepenen werd geappelleerd, eerst op de Kleefse schepenen (als in 1562 aangewezen „hoofdgerecht”), dan op de hofraad voor Kleef en Mark te Kleef en ten slotte op het RKG. Bij verordening van 12 maart 1579 bepaalde de hertog van Kleef in elk geval, dat „van ordelen an unserem gericht tho Gennep uitgesprochen die appellationes vorthmehr an ons als der stadt Gennep landtfursten onverhindert gaen und thogelaten” waren, waaronder begrepen de appellen, die sedert 1577

⁴¹² Creemers, Bescheiden Gennep, p.11. Is deze „Arnoudt” niet de Reynaudt, gehuwd met de erfdochter van Gennep Joanna (Creemers, p.9).

⁴¹³ Janssen de Limpens, Geldersche Wyssenissen, p.xxv. Boeren, LV II, p.111, en van der Heijden-Hermesdorf, Aantekeningen, p.154, rekenen Gennep echter tot de Kleefse familie.

⁴¹⁴ Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.LXXIII-LXXIV.

⁴¹⁵ Als nt. 409 alsmede Creemers, Bescheiden Gennep, p.10.

⁴¹⁶ Janssen de Limpens, Geldersche Wyssenissen, p.xix noot 1, en Rechtsbronnen, p.LXXIII.

⁴¹⁷ Creemers, Bescheiden Gennep, p.11.

⁴¹⁸ Fabricius, Erläuterungen, p.250; Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.LXXV.

aan 's hertogen raadkamer gebracht werden. Alle beroepszaken gingen derhalve sinds 1579 naar de „verortenden Clevischen rheden” van de hertog; de „hoeftfart in consultationsaecken” bleef naar de Kleefse schepenbank plaatsvinden.⁴¹⁹

Dossier E 2130 uit 1693 (RA Maastricht) geeft een proces, waarvan rechter in eerste instantie het schepengerecht te Gennep, tweede instantie de „Justizrath”(??) te Kleef was. De dossiers U 97 en U 98, beide uit 1652 (beide RA Maastricht) betreffen zaken in hoger beroep, afkomstig uit Oeffelt, en in eerste aanleg berecht door het Kleefs hofgerecht. In bundel V 403 uit 1627 (ibidem) is tussen partijen te Gennep en Nijmegen vonnis gewezen door het Kleefs hofgerecht. Het RKG heeft te oordelen over een (ten onrechte) ingeroepen revisie van dat hofgechtsvonnis.

Heijen. De heerlijkheid Heijen zou zijn afgesplitst van de heerlijkheid Gennep⁴²⁰ maar haalde haar „belering” bij de schepenen van Afferden. Deze deden hetzelfde bij de schepenen van Well, welke op Straelen hoofdvaart namen. De schepenen van Straelen hadden de schepenbank van Roermond als hoofdgerecht,⁴²¹ zodat het gerecht van Heijen in laatste instantie kon aanknopen aan het hoofdgerecht van het Gelders opperkwartier. De heren van Gennep hadden de hoge justitie te Heijen, de plaatselijke heren de lage. Met Gennep zijn de rechten op Heijen aan Kleef gekomen, en in 1560 werden hoofdvaart en hoger beroep bij overeenkomst tussen beide gerechtsheren naar de schepenen van Calcar verlegd.⁴²² In dat stuk werd de hertog van Kleef als „der ongetwyvelde landfurst” betiteld. Uit dossier S 9782 uit 1648 (RA Maastricht) blijkt, dat in dat proces als tweede instantie na het gerecht van Heijen optrad de „Kanzlei” te Kleef. Ik meen, dat hiermee het hofgerecht bedoeld is.

⁴¹⁹ Verordening van Willem van Kleef, Gulik en Berg, bij Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.418 e.v.

⁴²⁰ Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.LXXV.

⁴²¹ Janssen de Limpens, Geldersche Wyssenissen, p.XXII.

⁴²² Als nt. 420 en p.421 e.v. ald. Volgens Fabricius, Erläuterungen, p.256 had de hertog van Kleef tot 1647 een aandeel in de heerlijkheid Heijen, dat hij door het ambt Gennep liet besturen. Vgl. Ilgen, Quellen Kleve I, bd. 1, p.194.

⁴²³ Gemeentewapens, p.347.

Mook. De heerlijkheid Mook (voorheen Moldeke, Moldijk, Mouwick geheten)⁴²³ werd in 1227 door Gerard, graaf van Gelre aangekocht. Nadien vormde Mook een der vier landelijke schepenbanken van het (Gelderse) ambt Goch. Het gehele ambt Goch werd in 1473 door Karel de Stoute aan de hertog van Kleef afgestaan, onder de bepaling, dat het ambt zijn oud-Gelders recht behouden zou.⁴²⁴ De hoofdvaart, die de landelijke schepenbanken van het ambt Goch hadden op de schepenbank van de stad Goch en daarna — evenals Goch — op de schepenbank van de stad Gelder, had in 1379 als eindpunt het hoofdgerecht te Roermond gekregen. In 1473 wees de nieuwe Kleefse landsheer Calcar als hoofdgerecht voor Goch aan, terwijl in 1566 werd bepaald, dat de schepenen van die laatste stad voortaan hoofdvaart en hoger beroep bij de „Cleefse raithcamer” kunnen verkrijgen.⁴²⁵ Dossier K 1625 uit 1617 (te Düsseldorf?) bevestigt de gang van zaken in de laatstgeschetsde fase: eerste instantie was het gerecht te „Moldijck”, tweede het gerecht te Goch, derde het hofgerecht te Kleef.

De bestuurs hervorming van 1753 bracht de bevoegdheden van de Gochse schepenbank naar het landgerecht Kleef over;⁴²⁶ voordien vormde de stad Goch met Mook een „Richteramt”, samen met enige andere plaatsen. Daar Mook in 1647 door de Brandenburgse regering als „Unterherrschaft” was uitgegeven, met het gerecht, doch zonder de soevereiniteit en de regaliën,⁴²⁷ aan de heer von Nievenheim, ontsnapte deze heerlijkheid aan voorschreven onderwerping aan het Kleefs landgerecht.⁴²⁸

24. *Leut*. De heerlijkheid Leut ligt in het gebied, ten Westen van de Maas, dat eens deel uitmaakte van de Oppermaasgouw, doch niet door de Loonse graven is bemachtigd.⁴²⁹ Zij behoorde voorts tot het appellesort van de koninklijke schepenstoel te Aken, met die bijzonderheid evenwel, dat de „rechtsgang” oorspronkelijk liep via ten eerste het

⁴²⁴ Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.xxviii; verg. dez. Geldersche Wysse-nissen, p. xx.

⁴²⁵ Verordening van hertog Willem van Kleef van 1566 bij Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.132 e.v.

⁴²⁶ Fabricius, Erläuterungen, p.250.

⁴²⁷ Fabricius, Erläuterungen, p.247-248.

⁴²⁸ Als nt. 406 alsmede Rechtsbedeeling, p.56 en Fabricius, Erläuterungen, p.251.

⁴²⁹ Verg. het omtrent Kessenich medegedeelde.

schepengerecht van Susteren en ten tweede voogd en schepenen van Sittard,⁴³⁰ zodat ook voor Leut — gelijk ten aanzien van Kessenich — de vraag gesteld kan worden: rijksgoed, dus rijksonmiddellijk, of alloodiaal, in de zin van: niet van vreemde heren afhankelijk? Hoe de beantwoording ook uitvalle, een feit is, dat de heren van Leut erin geslaagd zijn, hun staatsrechtelijke rijksonmiddellijkheid vrij behoorlijk te bewaren, al zetten zij haar zelf op het spel.

Voorzover mij bekend, is er in de rijksmatrikels, rijks- en kreitsdagondertekeningen etc. geen spoor te vinden van Leut, maar anderzijds had deze heerlijkheid, die grensde aan het Luikse vrijdorp Vucht, ook weinig banden, die de richting opwijzen zouden van naburige landsheerlijkheden. Het is mij niet bekend, waarop Daris zich baseert als hij schrijft:⁴³² „Le comte de Flodrop, seigneur de Leuth et Meeswick, voulut soustraire ces deux villages à la principauté et à la judicature de Liège”.⁴³¹

Het was wellicht om steun te verkrijgen tegenover de prinsbisschop, tevens graaf van Loon, dat de heer van Leut het „huys van Leute mitter Heerlicheit ende metten hogericht, als eyn erffmairschalk der Heerlicheit van Valkenbergh” als een groot leen van Valkenburg verhief? De eerste mij bekende verheffing dateert van 1383, doch daarin wordt verwezen naar een vorige. Deze leenband blijft tot aan de Franse revolutie, en heeft de heren van Leut veel moeite en kosten berokkend.⁴³³

Zoals in Hoofdstuk III, Afdeling 1 werd vermeld, werd immers bij het verdrag van Augsburg van 1548 uitdrukkelijk Valkenburg onder de Bourgondische kreits gebracht. Deze heerlijkheid, in 1357 tot graaf-

⁴³⁰ Schwabe, Oberhof I, p.102 en 149.

⁴³¹ Ik meen, dat Ruwet, Principauté de Liège, p.13 nt. 1, Paquay, Le Patrimoine, p.40-41, verkeerd citeert, als hij Paquay Leuth tot bezit van de Luikse St. Lambertuskerk doet bestempelen. Paquay schrijft immers: „Lith” (aan de Maas).

⁴³² Les cours de justice, p.115 (in Not. Hist. etc.). Over Meeswijk verg. p.102 en 109 ald. Habets, Codex Diplomaticus nr. 95 (PSHAL 5, 1868) geeft de akte dd. 15 juli 1310 waarbij Jacob van Leuth de hoge en lage justitie van Meeswijk c.a. tegen een erfrente heeft ontvangen van het S.Servaaskapittel te Maastricht. Meeswijk was een allood van S.Servaas, waar ook de St Laurentius abdij te Luik rechten had (zie Coenen, Het kasteel Leut, p.91-92, en H. van de Weerd, in: Limburg 5 (1923-24), 164-168 en: Het Maasland, p.26.). Meeswijk had hoofdvaart op de schepenbank Luik: Daris, Les cours de justice, p.102, behoorde later onder Vliermaal: de Corswarem, Limites, p.344, en werd tot Loon gerekend: ibid. p.339.

⁴³³ Habets, Leenen Valkenburg, p.266-268.

schap verheven door Keizer Karel IV,⁴³⁷ was immers in 1365 in het bezit gekomen van de Brabantse hertog,⁴³⁸ en Leut vormde, evenals Elsloo een zogenaamd buitenleen van Valkenburg: het maakte geen deel uit van het graafschap, doch moest wel voor de Valkenburgse leenhof verheven worden.

Hoe werkte nu het Verdrag van Augsburg op deze leenverhoudingen in? De leenhoven hielden zich immers niet alleen bezig met verheffingen, maar ook met de berechting van geschillen, uit de leenverhouding voortspuitende.⁴³⁹ Dit gold, tenminste wat de leenhof van Valkenburg betrof, ook voor de zgn. buitenlenen. „Ofschoon zulke rijksheerlijkheid oorspronkelijk geen ander verband met dat leenhof had dan de blote leenroerigheid, en de leenman geene andere verplichtingen had op zich genomen, dan die in de private overeenkomst met den leenheer waren uitgedrukt, ontstond door gemelde toevlucht, die men tot het leenhof nam, de gewoonte, dat men de statuten van het leenhof op zulk buitenleen toepaste”.⁴⁴⁰ Nu regelde het Verdrag van Augsburg, voorzover ik het zien kan, éézijdig twee aangelegenheden: vooreerst werd de Bourgondische kreits losgemaakt uit de jurisdictie van het RKG (een privilege de non evocando et de non appellando, zo men wil) en ten tweede bleven de leenbanden met het Rijk intact. Kan men beide bepalingen omkeren, en zeggen: wederkerig werden de rijkslanden buiten de Bourgondische kreits op hun beurt bevrijd van de rechtspraak van de diverse Bourgondische gerechten, en: de leenbanden van leenmannen buiten de Bourgondische kreits met leenheren en -hoven binnen die kreits bleven bewaard? De tweede vraag kunnen wij met „ja” beantwoorden; bij de behandeling van Elsloo bleek immers, dat niet alleen de verheffingen doorgingen, maar dat tevens door het leenhof gepoogd werd, dit „buitenleen” tot een „binnenleen” om te toveren. De beantwoording van de eerste vraag valt goeddeels buiten het bestek van deze studie: daartoe zouden immers de archieven van de gerechtshoven binnen de Bourgondische kreits moeten worden onderzocht. Het raakpunt tussen beide vragen is uiteraard de jurisdictie van de leenhoven over de zgn. buitenlenen van de gewesten van de Bourgondische kreits. Een be-

⁴³⁷ Van de Venne, *Geschiedenis Valkenburg*, p.112.

⁴³⁸ Boeren, LV II, p.54: successieoorlog „feitelijk ten einde” in 1365.

⁴³⁹ De Monté, *Hoofdlijnen*, p.42.

⁴⁴⁰ Meulleners, *Eenige bladzijden*, p.68.

vredigende oplossing zou slechts deze geweest zijn: een gerecht binnen het Rijk-in-engere-zin zou de geschillen omtrent „Bourgondische” buitenlenen moeten beslechten, en daarna zou het betrokken leenhof binnen die kreits het vonnis van dat buiten-Bourgondische gerecht slechts hebben uit te voeren. Het competente gerecht binnen het „engere” Rijk zou dan inzake buitenlenen, die tevens ROM waren, het RKG zijn, behoudens evenwel de door de Rijkshofraad opgeëiste exclusieve competentie inzake rijks(onmiddellijke)lenen. De tegenovergestelde oplossing, welke zou zijn, dat de „Bourgondische” leenhoven geschillen omtrent VRH, die toevallig „Bourgondische” buitenlenen waren, moesten be-rechten, lijkt wel in strijd met de bepaling in het Augsburgs Verdrag, welke de rijkswetgeving niet meer voor de Bourgondische kreits van toepassing verklaarde.

Toch droegen „de bezitters der rijksheerlijkheden, deels uit onwetendheid, deels uit veroordeelenswaardige kansberekening, . . . nu eens hunne geschillen over leenzaken op aan het K. Kamergerecht, alwaar zij voortaan te huis behoorden, en dan weer aan de leenhoven van Valkenberg en Gelderland, waaraan zij sedert 1548 onttrokken waren”.⁴⁴¹ De Raad van Brabant te Brussel fungeerde als beroepscollege, maar kon niet tot executie van zijn sententies buiten het territoire van de Bourgondische kreits overgaan, net zomin als de leenhoven dat konden. De overwinnende partij in een rechtszaak vroeg derhalve aan de Raad van Brabant requisitoriaalbrieven aan het adres van het RKG. Daar werd de zaak opnieuw onderzocht, en, indien het RKG met de Brusselse uitspraak accoord kon gaan, hechtte het zijn „brieven van attache” aan de requisitoriaalbrieven. Indien na betekening van deze stukken de onderliggende partij niet gehoorzaamde, kon bevel tot executie bij het RKG worden aangevraagd.⁴⁴² Deze werd in de titels 48 en 49 van deel III van de RKG geregeld, en viel in laatste instantie op de kreitsen terug.

⁴⁴¹ Meulleners, Eenige bladzijden, p.69. De „veroordeelenswaardige kansberekening” was waarschijnlijk, dat de VRH om aan de financiële eisen van de Westfaalse kreits te ontkomen, zich voor „terre franche” van Valkenburg etc. uitgaven: Eenige bladzijden, p.72. Over competentie van RHR en RKG zie Afd.1 van Hoofdstuk IV.

⁴⁴² Dit alles bij Meulleners, Eenige bladzijden. Waar Meulleners stelt, dat de Raad van Brabant als appelcollege optrad boven het leenhof van Gelre plaats ik een vraagteken.

Merkwaardig is, dat van de twee door Meulleners⁴⁴³ beschreven processen — welke ik beide zo dadelijk ter sprake zal brengen — er één inderdaad voor het RKG, en het andere voor de Raad van Brabant te Brussel gevoerd is. Dat Leut echter staatsrechtelijk onmiddellijk onder het Rijk stond, lijkt mij het fraaist bewezen aan de hand van het feit, dat de toenmalige heer, Willem van Vlodrop, die in de opstand der Nederlanden de partij van Willem de Zwijger had gekozen, en wiens rijksheerlijkheid Leut mèt de goederen die van Vlodrop in de Bourgondische Nederlanden bezat, door de hertog van Parma met beslag was getroffen in 1581, na een protest bij de Keizer reeds in 1585 in het bezit van Leut werd hersteld.⁴⁴⁴

Het oudste mij bekende dossier inzake Leut is K 2687 uit 1548 (Luiks 1283), waarin het RKG oordeelt, als laatste instantie, in een geschil, waarover reeds uitspraak deden de schepenen van Leut, de schepenen van Susteren, de schepenen van Sittard, en de schepenstoel te Aken.⁴⁴⁵ In dossier W 3861 uit 1771 (RA Maastricht) vormt slechts Aken de tussenschakel naar het oppergerecht.

Dossier F 1696 uit 1621 (RA Maastricht) is het eerste door Meulleners beschreven proces (nl. „van Adriaan-Balthasar baanderheer van Vlodrop, heer van Leuth en Well, tegen Werner van Bongart tot Pafendorf, heer van Wijnandsrade, en diens oudsten zoon Willem van Bongart”).⁴⁴⁶ Het betrof daar een rechtsstrijd over de nalatenschap van Otto-Hendrik van Vlodrop, vrij rijksheer van Rijckholt en Leut, „erfbaanderheer” in Luxemburg, etc.⁴⁴⁷ Na velerlei pogingen tot eigenrichting werd de zaak voor het RKG gebracht, en A. B. van Vlodrop kreeg Leut.

Deze Adriaan-Balthasar van Vlodrop, die als gecommiteerde van

⁴⁴³ Eenige bladzijden, p.106-159; dit hoofdstukje van Meulleners' opstel draagt de naam „Twee processen over de rijksheerlijkheid Leuth”.

⁴⁴⁴ Meulleners, Eenige bladzijden, p.106; Wouters, LV II, p.147.

⁴⁴⁵ Bij Meulleners, Eenige bladzijden, p.160 is afgedrukt de brief van 1649 waarin A. B. van Vlodrop, heer van Leut, 't appel vereenvoudigt (rechtstreeks op sl. Aken), Zie over K 2687 Schwabe, Oberhof I, p.145 en 149; II, p.102 en I, p.106, waar Schwabe betoogt, dat vanaf ca. 1650 tot 1794 rechtstreeks op Aken werd geappelleerd.

⁴⁴⁶ Meulleners, Eenige bladzijden, p.106.

⁴⁴⁷ Meulleners, Eenige bladzijden, p.108. In 1780 sprak men over „de vrije heerlijkheid en . . . de daaraan geattacheerde erfbannerheerschap der landen van Limburg en Valkenburg” (Habets, Leenen Valkenburg, p.268).

Gelderland een grote rol speelde in de Staten-Generaal te 's Gravenhage⁴⁴⁸ was partij in het tweede door Meulleners beschreven proces („van Jan van Virmond, heer van der Neerssen, en van diens zoon, Adriaan-Willem van Virmond, tegen A. B. van Vlodrop, heer van Leuth”). Hij wist te bewerkstelligen, dat Leut in de vrede van Munster (artikel 73) werd genoemd, alsof Leut deel van de landen van Overmaas uitmaakte,⁴⁴⁹ maar in het zgn. Partage-tractaat van 1661 werd louter het leenheerschap van dit buitenleen aan de Staten-Generaal toegescheiden. Inmiddels was Adriaan-Balthasar's zwager van Virmond, die aanzienlijke geldsommen ten laste van Leut te vorderen had, reeds vanaf 1623 vruchteloos bij de Raden van Brabant te Brussel en Den Haag doende, recht te verkrijgen. Van Vlodrop wist de zaak eendeloos te verwarren en te vertragen, totdat het RKG in 1662 eindelijk zijn exequatur verleende aan een vonnis van de Raad van Brabant te Brussel, en de hertog van Gulik (Palts-Neubourg) verzocht, in diens hoedanigheid van kreits(dag)uitschrijvend vorst van de Westfaalse kreits, het vonnis te executeren. De hertog liet het kasteel Leut door zijn troepen bezetten,⁴⁵⁰ doch van Vlodrop wist de Staten-Generaal te overtuigen, dat zij de soevereiniteit over Leut bezaten, en derhalve tussenbei moesten komen. Dit geschiedde manu militari. Enige Gulikse dorpen bij Urmond werden geplunderd door troepen der Staten-Generaal uit Maastricht, en de Gulikse bezetting uit Leut verjaagd. Daarna maakten de Staten-Generaal generlei aanstalten, deze gebiedsuitbreiding ten koste van het Rijk prijs te geven. Tevergeefs procedeerde de RKG-fiscaal voor het RKG tegen van Vlodrop wegens landvredebreuk (dossier F 2753 uit 1664, Luiks 778)⁴⁵¹ en tevergeefs klaagde de hertog van Palts-Neubourg, wiens Land van Ravenstein mede door de Staatsen was overmeesterd.⁴⁵² De afloop dezer zaak is onbekend, maar de banden met het Rijk op gerechtelijk gebied bleven in ieder ge-

⁴⁴⁸ Meulleners, Eenige bladzijden, p.130.

⁴⁴⁹ Meulleners, Eenige bladzijden, p.133; de mening van C. Smit, Het Vredesverdrag van Munster. 30 Januari 1648 (Leiden, 1948), p.56 noot 69, alsof dit artikel tegemoetkwam aan de rechtmatige eisen van van Vlodrop „die een kasteel ontvangt in het Spaanse deel van Gelre” is volkomen onjuist.

⁴⁵⁰ Meulleners, Eenige bladzijden, p.136-137, p.141-142.

⁴⁵¹ Vermeld bij Meulleners, Eenige bladzijden, p.150.

⁴⁵² Meulleners, Eenige bladzijden, p.146; *ibid.*, p.152: bij de Franse intocht in 1672 kreeg Gulik Ravenstein weer terug. Verg. Wouters LV II, p.260/1.

val bestaan. In 1790 dagvaardde de baronesse von Feltz, weduwe van Jacob van Mewen, vrouwe van Leut, Meeswijk en Eisden, de inwoners van Eisden nog voor het RKG, om deze te verplichten, haar heerschappij te gehoorzamen (M 2640 uit 1790, RA Maastricht).⁴⁵³

Niet direct op Leut hebben betrekking de dossiers F 1691 uit 1578 (lijst Veltman) waarin Willem van Vlodrop (betiteld o.a. als „Erfkamerheer” van het hertogdom Luxemburg) twist met enige familieleden (waarschijnlijk afstammelingen van Willem van Vlodrop, heer van Odenkirchen, oom van eiser), B 5977 uit 1600 (RAM) waarin dezelfde Willem door Johan van Bronkhorst, graaf van Gronsveld, voor het RKG wordt gedaagd, en B 5996 uit 1617 (ibid.) waarin Willem’s zoon Otto Hendrik door dezelfde graaf wordt besprongen inzake schending van de grafelijk Gronsveldse jurisdictie door evocatie van Gronsveldse onderdanen. Duidelijk blijkt wel, dat de heren van Leut, als rijksonmiddellijke heren, voor het RKG als eerste instantie als eiser en gedaagde optraden.⁴⁵⁴

25. *Limbricht*. De heerlijkheid Limbricht, grenzende aan de heerlijkheid Born, mogen wij beschouwen als een vrh (allodiaal of rijksgoed?), welke wel bede aan het Rijk betaalde, doch waarvan de kreitsindeling niet vaststond.⁴⁵⁵ De heren van Limbricht waren met verschillende vorsten in leenverband getreden. Zo treffen wij Limbricht aan in het Brabants Latijnsboek (het slot Limbricht was open huis van de her-

⁴⁵³ Marie Catherine de Feltz, weduwe van Jacques (Jacob) Mongolde van Mewen volgde haar oom Willem van Mewen (Meeuwen) krachtens testamentaire erfstelling op als vrouwe van Leut: Habets, Leenen Valkenburg, p.412, p.268. Eisden op de Westelijke Maasoever was een bezitting van de abdij Thorn, waarover de heer van Leut voogd was. Deze allodiale voogdij werd in 1354 aan de abdis in leen opgedragen: Linssen, Een bijdrage Thorn, p.8. Later usurpeerde de voogd de heerlijke rechten. In 1553 stond de abdis tegen een jaarlijkse rente de heerlijkheid af aan Balthasar van Vlodrop, heer van Leut: Coenen, Het kasteel Leut, p.93-94. Eisden werd alsoo met Leut verenigd (Schwabe, Oberhof II, p.102), bleef een Thorns leen: Meulleners, Eenige bladzijden, p.109. Zie ook J. Randbert (pseud. van L. Bertrand): Le Château et la seigneurie de Leuth, in: BSSL 14 (1878), 193-294, bijz. p.210 en annexe II (p.255-261) aldaar.

⁴⁵⁴ Leut had ook enige relaties met Loon: enige landerijen in Leut waren Loonse leenen: de Borman, Livre des fiefs Looz, p.253.

⁴⁵⁵ Boeren, LV II, p.73.

tog),⁴⁵⁶ onder de lenen van het graafschap Loon,⁴⁵⁷ onder die van Valkenburg,⁴⁵⁸ en als leen van de hertog van Gulik.⁴⁵⁹

Bij het Partage-tractaat van 1661 werd het buitenleen Limbricht van de Valkenburgse leenhof aan de koning van Spanje toebedeeld, doch dit bracht Limbricht niet onder de Brusselse regering.⁴⁶⁰ De heerlijkheid was nl. door het huwelijk van Maria Elisabeth van Breyll, ervrouw van Limbricht, Einighausen, Hemersbech en Sindorff met Wolfgang Willem baron van Bentinck, heer te Obbicht etc., Guliks amtsman van de ambten Born en Millen (13 juni 1644) in de familie Bentinck gekomen⁴⁶¹ en het lijkt mij waarschijnlijk, dat de Bentinck's, die belangrijke posities in het Gulikse hertogdom bekleedden, hun heerlijkheid binnen het Guliks staatsverband gebracht hebben.⁴⁶² Het schepengerecht te Limbricht, dat ook de hoge justitie uitoefende⁴⁶³ behoorde oudtijd tot het appel-ressort van Aken, en had de Sittardse schepenen als „tussenhof”.⁴⁶⁴ In 1665 echter was het hoofdgerecht Heinsberg (Guliks) de tweede instantie van de Limbrichtse dingbank⁴⁶⁵ en rond 1720 zou de Gulikse hertog zelfs beweerd hebben, dat Limbricht deel van het ambt Born uitmaakte, hetgeen het volledig verlies van jurisdictie bete-

⁴⁵⁶ Galesloot, *Livre feudataires* Jean III, p.102 (bijz. nt. 4 ald.).

⁴⁵⁷ Het was een „groot leen” van Loon: de Borman, *Livre des fiefs Looz*, p.III. Verg. Lyna, *De territoriale gerechtshoven*, p.60, en Habets, *Loonsche leenen*, p.87-101. Habets geeft verheffingen bij de Loonse leenzaal in 1381, 1426, 1448, 1451, 1457, 1515, 1542 en voor het laatst in 1617.

⁴⁵⁸ Habets, *Leenen Valkenburg*, p.238-240, vermeldt dat de heerlijkheid Limbricht een groot leen van Valkenburg was, verheven in 1381, 1532, 1540, 1545, 1589, 1590, 1614, 1619, 1655, 1679, 1684 en (voor het laatst) in 1710 (p.240 ald.).

⁴⁵⁹ De Crassier, *Dictionnaire historique*, s.v. Limbricht (PSHAL 68, 1932, p. 243) en Bussels, *Een en ander over de rijksheerlijkheden*.

⁴⁶⁰ Verg. Habets, *Leenen Valkenburg*, p.225.

⁴⁶¹ Habets, *Loonsche leenen*, p.97. De zoon uit dit huwelijk was de eerste Bentinck, die heer van Limbricht was.

⁴⁶² Verg. de Wit en Flament, *Vorming heerschappijen*, p.47: Adr. Constant van Bentinck, zoon van Frans Nicolaas, de eerste Bentinck, tevens heer van Limbricht, werd in 1720 al genoemd als lid van de Gulikse ridderschap wegens Limbricht.

⁴⁶³ Verg. J. J. de Wit, *Een heksenproces gevoerd te Limbricht in de zomermaanden van 1674*, in: PSHAL 39 (1903), 413-428.

⁴⁶⁴ Schwabe, *Oberhof II*, p.101.

⁴⁶⁵ Loersch, bij Haagen, *Geschichte Achens I*, p.354, noemt Limbricht een „Jülichische Unterherrschaft, die im 18. Jahrhundert nach Heinsberg zu appelliren angewiesen war”.

kend zou hebben.⁴⁶⁶ Ik meen, dat wij wel mogen aannemen, dat de heerlijkheid Limbricht, eens in het bezit van een eigen munt⁴⁶⁷ aan de vooravond van de Franse revolutie een deel van Gulik geworden was.⁴⁶⁸

De mij bekende RKG-dossiers inzake Limbricht zijn: B 4146 en M 3615 (beide uit 1526, beide RA Maastricht), twee appelzaken, die via Sittard en Aken voor het RKG kwamen, en T 1586 uit 1763 (ibid.), waarin Adriaan Constant van Bentinck, heer van Limbricht, voor het RKG werd gedaagd door een familielid inzake de afstand, die laatstgenoemde tijdens zijn minderjarigheid gedaan zou hebben van de heerlijkheden Hemersbech (Hemersbach) en Sindorff.

26. *Stift Luik-graafschap Loon*. In Afdeling 3 van Hoofdstuk IV gaf ik een globale indruk van het RKG-materiaal inzake dit geestelijk vorstendom, hoofdzakelijk op het RAL berustende. In het navolgende behandel ik enige heerlijkheden, waarover RKG-dossiers bekend zijn, en wier verhouding tot Luik of Loon niet geheel duidelijk was, of tot opmerkingen aanleiding geeft.

Bouillon. Dossier B 2927 uit 1588 omvat een beroep, ingesteld tegen een beslissing van de „Curia Principis Leodiensis uti ducis ducatus imperialis Bullonensis”. Het gebied van Bouillon werd in 1095 door de bezitter, de Nederlotharingse hertog Godfried IV (van Bouillon) onder beding van wederinkoop verkocht aan de Kerk van Luik.⁴⁶⁹ Daar het zogeheten hertogdom nimmer werd teruggekocht⁴⁷⁰ maakte het sedert 1095 deel uit van het Luikse stift.

De heren van der Marck, tak Arenberg, die door de Luikse kerk met belangrijke posten in het hertogdom werden belast, poogden met goed succes zich van het kapittel van St. Lambertus onafhankelijk te maken. Wel wist Keizer Karel V het hertogdom met de wapenen weer onder Luiks gezag te brengen, en de Luikse souvereiniteit in de Vredes van

⁴⁶⁶ De Crassier, als nt. 459, p.244, helaas zonder bronvermelding.

⁴⁶⁷ Habets, Loonsche leenen, p.88.

⁴⁶⁸ Zo ook de kaart „De staatkundige verhoudingen van het grondgebied der Provincie Limburg 1785-1795”, in LV II, en de Corswarem, Limites, p.203.

⁴⁶⁹ Poncelet, Les droits souverains, p.127.

⁴⁷⁰ Poncelet, Les droits souverains, p.128.

Kamerijk (1529), Cateau Cambrésis (1559) en Vervins (1598) door Frankrijk te doen erkennen, het zwakke prinsbisdom wist op den duur zijn rechten niet te handhaven. De aanspraken van de van der Marcks gingen in 1594 over op het huis de la Tour d'Auvergne,⁴⁷¹ dat op de lange duur feitelijk (1678) en min of meer rechtens (1679 Vrede van Nijmegen, waarbij Luik geen partij was) de souvereiniteit over het vorstendom verwierf.⁴⁷² Tussen 1678, het jaar waarin Lodewijk de veertiende Bouillon cedeerde aan Godfried Maurits de la Tour d'Auvergne, en 1793 was Bouillon een soeverein vorstendom, onafhankelijk van Frankrijk.⁴⁷³

Ik meen, dat wij mogen aannemen, dat het Duitse Rijk, de Westfaalse kreits en het prinsbisdom Luik omstreeks 1680 het zogenaamde hertogdom Bouillon als afgeschreven konden beschouwen. Volledigheids-halve zij nog opgemerkt, dat Poncelet in zijn in noot 473 geciteerde studie rijkelijk heeft gebruik gemaakt van de RKG-dossiers H 5747 en M 922 (Luikse nummers 1120 en 1612), respectievelijk een appel tegen een beslissing van het Luiks schepengerecht in 1559, en tegen een uitspraak van de Luikse Conseil privé in 1570.⁴⁷⁴

Diepenbeek. Dit dorp, gelegen aan de weg Maastricht-Hasselt, op circa 6,5 km van laatstgenoemde plaats, werd tussen het Stift Luik en het hertogdom Brabant betwist. P. Gorissen heeft aan Diepenbeek een studie gewijd⁴⁷⁵ waarin hij aan de onder het ancien régime gebruikelijke criteria — nl. rechtspleging, bestuur, subsidies-beden en in- en uitvoerrechten — toetste de hem omtrent Diepenbeek bekende gegevens.⁴⁷⁶

⁴⁷¹ Polain, Recueil Bouillon, p.I.

⁴⁷² Polain, Recueil Bouillon, p.II.

⁴⁷³ Poncelet, Les droits souverains, p.217. Volgens van Volxem, Die Ardennen, p.14 nt. 36 bleef Bouillon de jure tot 1802 deel van het Rijk.

⁴⁷⁴ Indien met Auffes, de woonplaats van de gedaagde partij Laurentius Clerici, villicus te Auffes, in dossier D 539 uit 1629 (RAL), bedoeld is Auffe in het hertogdom Bouillon (Ruwet, Principauté de Liège, p.29) dan is dat het tweede mij bekende dossier uit het hertogdom Bouillon. Eiser was de weduwe van Capitaneus Delmelle te Luik. Het RKG was gerecht van eerste aanleg inzake „Cassatio processus coram officiali Leodiensi agitati propter liberationem Jacquemini de Lambertmont captivi e carcere ob non administrata alimenta”, een „oneigenlijk appel” dus: de officiaal had reeds uitspraak gedaan.

⁴⁷⁵ Diepenbeek, zie bibliografie.

⁴⁷⁶ Gorissen, Diepenbeek, p.74.

Zijn conclusie is, dat Brabant slechts deel van de leenrechtelijke jurisdictie gehad heeft (Diepenbeek was Luiks en Brabants leen). Luik had ook leenrechtelijke jurisdictie, terwijl de schepenbank van Diepenbeek afhing van het hooggerecht der Luikse schepenen. Uitgezonderd in de jaren 1628-1631 heeft Diepenbeek nooit iets aan de Brabantse finanties opgebracht.⁴⁷⁷ Gegevens over Spaans bestuur zijn niet voorhanden. In de 17de eeuw was de heer van Diepenbeek zelfs lid van de stand der edelen van het stift Luik. Hoewel de positie van Diepenbeek nooit definitief tussen Luik en Brabant geregeld werd⁴⁷⁸ is Diepenbeek, na de val van Maastricht in 1632, voor goed als Luiks grondgebied te beschouwen, terwijl voor de eeuwen daarvoor kan worden vastgesteld, dat Luik steeds de volle macht als opperheer uitoefende.⁴⁷⁹

Met deze vaststelling stemt overeen, dat in 1571 van een uitspraak der Diepenbeekse schepenen in beroep werd gegaan bij het RKG (dossier H 4456, Luiks 1094). Het verdrag van Augsburg had Diepenbeek ongemoeid gelaten.⁴⁸⁰

Neeritter was een heerlijkheid van het kapittel van Sint Lambertus (kathedraal kapittel) te Luik, en maakte deel uit van het zgn. Patrimonium van St. Lambertus. Zulke dorpen waren de zgn. vrijdorpen van het stift Luik, immers vrijgesteld van de bisschop en de standen wat belastingen betrof.⁴⁸¹ Hoewel de heerlijkheid in 1143 nog vrij van alle voogdij was⁴⁸² schijnt het kapittel daarna de graven van Loon met de voogdij beleend te hebben, welke haar in onderleen uitgaven aan de heren van Horn.⁴⁸³ Een conflict tussen kapittel en (onder)voogd mondde uit in een arbitrale sententie, 4 april 1279 gegeven door Dirk van Wickrade, proost van St. Salvator te Utrecht, kanunnik te Luik, en oom van de heer van Horn: Het kapittel bleef de schout benoemen; de schepenen

⁴⁷⁷ Gorissen, Diepenbeek, p.85.

⁴⁷⁸ Gorissen, Diepenbeek, p.92-98.

⁴⁷⁹ Gorissen, Diepenbeek, p.91.

⁴⁸⁰ De Luikse schepenbank, waaronder Diepenbeek ressorteerde (Daris, *Les cours de justice*, p.99) wordt niet als tweede instantie vermeld, doch dat kan een omissie van het Verzeichniss zijn.

⁴⁸¹ Ruwet, *Principauté de Liège*, p.13 en 66; Boeren, LV II, p.71 en 91.

⁴⁸² J. Daris, *Notices historiques sur les Eglises du Diocèse de Liège* 12 (1885), 138-139. Zie tekst van de bulle van Innocentius II afgedrukt als Bijlage 1 bij Habets, *Het vrijdorp Neeritter*, p.339-340.

⁴⁸³ Habets, *Het vrijdorp Neeritter*, p.234.

vulden hun eigen getal door coöptatie aan. Voorts werd de berechting der zware misdrijven opgedragen aan de schepenen van Kessenich, Neeritter en Thorn gezamenlijk.⁴⁸⁴

Habets⁴⁸⁵ uit het vermoeden, dat Neeritter, evenals Kessenich en Thorn, afkomstig is uit het vermogen van graaf Ansfried, de stichter van de Abdij van Thorn, in 995 tot bisschop van Utrecht benoemd. Merkwaardig blijft dan, dat, terwijl Kessenich en Thorn deel hebben uitgemaakt van het ressort van de Akense schepenbank⁴⁸⁶ Neeritter reeds in de 15de eeuw tot dat van de Luikse behoorde.⁴⁸⁷

Ook in het zgn. octrooi van 18 september 1602, dat deken en kapittel van St. Lambertus te Luik aan hun vrijdorpen gaven wordt uitdrukkelijk gesteld, dat de vrijdorpen geheel geëximeerd zijn van de jurisdictie van alle Luikse gerechten, behalve „in beneficiale saecken ende van twistigen geesteligen goederen . . . den officiael ende appellatiën den Luyckschen schepenen”.⁴⁸⁸ Als derde instantie zou de Conseil ordinaire van de bisschop, als laatste het RKG gefungeerd hebben.⁴⁸⁹

Met vorenstaande gegevens geheel in strijd lijkt mij een verklaring van deken en kapittel van de Luikse kathedraal dd. 22 april 1672, waarin zij uitspreken, dat „le village d'Iter nous appartient et à notre église en souveraineté, indépendant d'aucuns Roys, Princes ou Estats”⁴⁹⁰ maar deze verklaring, die doet denken aan de fiere uitspraken van het St-Martinus Kapittel te Luik inzake Breust, zal wel, gezien ook jaartal van afgifte, een gelegenheidswoord geweest zijn. Toch werd in

⁴⁸⁴ Habets, Het vrijdorp Neeritter, p.236; verg. het omtrent Kessenich hiervoor opgemerkte.

⁴⁸⁵ Het vrijdorp Neeritter, p.230-231; Gemeentewapens, p.362. Van de Weerd. Het Maasland, p.21, meent ook dat Neeritter deel uitmaakte van het domein Kessenich, doch vóór de parochiële indeling (circa 800 plaatsvindend) reeds aan het St. Lambertuskapittel is geschonken. Zo kon het kapittel zelf de kerk te Neeritter stichten.

⁴⁸⁶ Zie bij Kessenich; inz. Thorn: Schwabe, Oberhof II, p.103.

⁴⁸⁷ Daris, Les cours de justice, p.102.

⁴⁸⁸ Octrooi bij Habets, Het vrijdorp Neeritter, p.223-228. Habets (p.252 ald.) betitelt de Luikse schepenen helaas als „Le tribunal des xxii”, zodat Gemeentewapens, p.363 en Boeren, LV II, p.91 spreken van het appel vanaf de bank van Neeritter op het Tribunal des xxii (daarover: Hoofdstuk IV, afd. 2, sub *Luik*). Anders en m.i. juist: Rechtsbedeeling, p.63-64. Over de verhouding Neeritter-Tribunaal der 22 zie de Corswarem, Limites, p.301.

⁴⁸⁹ Rechtsbedeeling, p.64.

⁴⁹⁰ Bijlage 10 op p.359 van Habets, Het vrijdorp Neeritter.

1777 door de Neeritterse schout juist op grond van het feit, dat Neeritter tot Loon noch tot Luik behoren zou, beweerd, dat het dorp in appel niet onder de Luikse schepenen zou ressorteren.⁴⁹¹

Binnen het Rijk achtte de Neeritterse bevolking zichzelf wel te wonen: het enige mij bekende proces inz. deze plaats, N 633 uit 1787 (Koser 403, Luiks 2865) laat een rechtsstrijd zien tussen de gemeente Neeritter⁴⁹² enerzijds en de aartsdiaken van de Kempen mitsgaders de Neeritterse pastoor, anderzijds. Kern van de zaak was m.i. dat de officiaal van het aartsdiakonaat van de Kempen een uitspraak had gedaan omtrent de bouw en het herstel van de pastorie, en dat de parochianen de bevoegdheid van de officiaal betwistten, daar dit een zuiver seculiere zaak zou zijn.

Sint-Pieter. Deze plaats is vermoedelijk reeds in de achtste eeuw als het „patrimonium van de Heilige Lambertus” aan de Luikse Kerk gekomen;⁴⁹³ de bisschop oefende er de voogdij uit, en stelde de schout en de zeven schepenen aan, die het hoge gerecht vormden van de heerlijkheid.⁴⁹⁴ Misschien is het aan die voogdij te wijten, dat Sint-Pieter aan het eind van de 18de eeuw in de Luikse belastingen was betrokken (kwartier Hespengouw).⁴⁹⁵ De Luikse bisschop Henricus III van Gelre kende aan de inwoners van de „villa” Sint-Pieter in 1248 de stedelijke rechten van Maastricht toe, en proost, deken en kapittel van St. Lambert bevestigden dit.⁴⁹⁶ Sint-Pieter werd daardoor een eigen

⁴⁹¹ Habets, *Het vrijdorp Neeritter*, p.252. Hoogstwaarschijnlijk is Habets hier weer gestruikeld over het verschil tussen Luikse schepenen en de 22; zie nt. 488.

⁴⁹² Koser zet helaas in zijn regest „NEEROETEREN (NEERITTER), Gemeinde” etc. Neeroeteren en Neeritter zijn geheel verschillende plaatsen: de Pastoor, Andreas Severyns, was wel degelijk herder van Neeritter, zie Habets, *Het vrijdorp Neeritter*, p.280, en niet te Neeroeteren, zie Maas, *Geschiedenis Neeroeteren II*, p.227-231.

⁴⁹³ Hardenberg, *Vroenhof*, p.41; vgl echter stelling VIII bij Panhuysens dissertatie: *Studiën Maastricht*, dat nl. voor de opvatting dat St-Pieter het vaderlijk erfdeel van de H. Lambertus („patrimonium Sancti Lamberti”) was en door deze aan de kerk van Luik geschonken werd, geen enkel bewijs is aan te voeren.

⁴⁹⁴ Boeren, *LV II*, p.85.

⁴⁹⁵ Ruwet, *Principauté de Liège*, p.52, in tegenstelling tot Neeritter, aldaar vermeld op p.66 (onder „11-Patrimoine de Saint-Lambert”).

⁴⁹⁶ „Cum... Henricus... leodiensis electus Opidum in villa... apud sanctum Petrum... constituere intendat et illud jus et easdem libertates concedere que ceteri opidani traictenses habere dinoscuntur, nos... promittimus quod illud jus

rechtskring, losgemaakt uit het gewone landrecht,⁴⁹⁷ weshalve de heerlijkheid ook als „vrijheid” of „franchise” werd betiteld.⁴⁹⁸

De rechterlijke organisatie van de vrijheid St-Pieter geleek sterk op die van een stad. De magistraat, nl. de twee burgemeesters en de vier gezworenen vormden het laaggerecht, bevoegd in correctionele zaken.⁴⁹⁹ Het hooggerecht was de reeds vermelde bisschoppelijke schepenbank. Deze was bevoegd in geschillen omtrent cijns-, allodiale en leengoederen, en had ook het halsrecht.⁵⁰⁰

Tegen vonnissen van het voormelde hooggerecht in civiele zaken stond appel open bij de schepenbank van Luik (die ook als hoofdrecht optrad),⁵⁰¹ en, na de instelling van de Conseil ordinaire, in derde instantie bij die Conseil, waarna het RKG als laatste appelgerecht optrad.⁵⁰²

Mij zijn drie dossiers bekend inzake St-Pieter. Uit 1510 dateert E 874 (Luiks 632), waarin eerste instantie de schepenbank van St-Pieter, tweede die van Luik was. H 4490 (RA Maastricht) uit 1516 is van eenzelfde opbouw, doch M 1348 uit 1565 (RA Maastricht) lijkt mij meer

et easdem libertates vobis conservabimus...”, afgedrukt bij G. D. Franquinet, *Glanes historiques*, p.106-107 (PSHAL 14, 1877).

⁴⁹⁷ Vgl. Boeren, LV II, p.107 en 111. Ook in 1212 is soortgelijks geschied: bisschop Hugo van Pierrepont besloot toen een „bourg” bij de muren van Maastricht te bouwen „et accorda à ceux qui viendraient l’habiter, toutes les franchises dont jouissaient les bourgeois liégeois de Maestricht”: Perreau, *Recherches St-Pierre*, p. 212/3.

⁴⁹⁸ Boeren, LV II, p.107; Rechtsbedeeling, p.26 nt. 1.

⁴⁹⁹ Gemeentewapens, p.408.

⁵⁰⁰ Rechtsbedeeling, p.26. Er zou dus geen verplichte „rencharge” op de Luikse schepenbank geweest zijn in criminalibus. Anders: Perreau, *Recherches St-Pierre*, p.228: in geval van moord geschiedde de instructie door schepenen St-Pieter, waarna het dossier naar Luik werd opgezonden om een sententie te verkrijgen. De bank van St-Pieter was in ieder geval een ondergerecht van de Luikse bank: Daris, *Les cours de justice*, p.102. Volgens Perreau, p.216, paste de schepenbank van St-Pieter Luiks recht toe, doch sedert een uitspraak van Karel de Stoute uit 1467 Maastrichtse coutumen (p.228 ald.). Over de maatregel van Karel de Stoute verg. de Corswarem, *Limites*, p.86; tekst der uitspraak bij Pélerin, *Essais*, p.179-181. Ik meen, dat Karel de Stoute de bank van St-Pieter ophief en dit terroir bij de Luikse bank te Maastricht voegde; dit besluit werd niet uitgevoerd. Welk recht paste overigens de Luikse bank te Maastricht toe??

⁵⁰¹ Vgl. de uitspraak van de Luikse schepenbank (attestatie dd. 10 dec. 1621, aangehaald bij Daris, *Les cours de justice*, BIAL XVI, p.23): „La cour de St-Pierre lès Maestricht ressort en recharge et en appel à la cour de Liège”.

⁵⁰² Boeren, LV II, p.85; Rechtsbedeeling, p.26.

een „oneigenlijk” appel tegen een beslissing van de Luikse officiaal. Burgemeesters en raad van Maastricht alsmede de gemene inwoners van de vrijheid St-Pieter komen bij het RKG in beroep tegen een beslissing van de Luikse officiaal ten gunste van deken en kapittel van O.L.-Vrouwe te Maastricht. Dit kapittel was collator en tiendheffer van de St-Pieterse parochie⁵⁰³ en over dat tiendrecht bestond geschil. In 1568 wees het RKG het appel af, en verwees de zaak naar de rechter in vorige instantie.⁵⁰⁴

Als nabetrachting op deze opmerkingen omtrent Sint-Pieter zou ik willen stellen, dat dit dorp, onder de rook van Maastricht en daarmee nauw verbonden, niet vrijgesteld van de gewone belastingen van het Luikse stift, en waar de proost van de Maastrichtse Onze Lieve Vrouwe Kerk de pastoor presenteerde⁵⁰⁵ toch wel een geheel ander beeld oplevert dan Neeritter, eveneens „patrimoine de Saint-Lambert” geheten. Het lijkt mij gevaarlijk aan dat predicaat teveel karakteristieken te willen verbinden. Volgens J. Paquay⁵⁰⁶ zijn er drieërlei betekenissen voor „patrimoine de St-Lambert”. Deze auteur stelt nl., dat onder bisschop Notger de bezittingen van de Luikse kerk in drieën werden verdeeld: een/derde kwam aan de bisschop, een/derde aan de clerus (kapittels, kerken, kloosters) en een/derde aan de grote vazallen. De bisschop had van zijn een/derde slechts het vruchtgebruik, eigenaar was de kerk van St-Lambertus (mensa episcopalis). Het een/derde gedeelte van de clerus was ten dele in handen van het kathedraal kapittel (mensa fratrum, kapitteldotatie), doch die kapittelgoederen waren eveneens eigendom van de kerk van St-Lambertus. Mensa episcopalis en mensa fratrum waren beide dus „patrimonium van St-Lambertus”, maar ik meen, dat speciaal de mensa canonicalis, de goederen van het kathedraal kapittel dus, op dat predicaat aanspraak maakten. Binnen die goederen onderscheidt Paquay nog het „domaine foncier” en het „domaine direct”, waartoe o.a. enige heerlijkheden behoorden. Daar had het kapittel „toute hauteur et seigneurie”; de oudste dier heerlijkheden

⁵⁰³ Gemeentewapens, p.409.

⁵⁰⁴ RKG-vonnis op p.303 van G. D. Franquinet, Beredeneerde Inventaris der Oorkonden en Bescheiden van het Kapittel van O.L.Vrouwekerk te Maastricht, berustende op het Provinciaal Archief van Limburg (2 dln. Maastricht, 1870-1877) dl. 1.

⁵⁰⁵ De Corswarem, Limites, p.86.

⁵⁰⁶ Le patrimoine, p.6,9,37-38 en 40-41.

waren zeven allodiale waaronder Neeritter, Lith, Heel, Vucht en andere. Die „oude zeven” droegen de naam „patrimoine de St-Lambert”, en waren op het gebied van belasting onafhankelijk van bisschop en standen, van de Luikse staat derhalve: het waren „vrijdorpen”.^{506a}

Wat er ook zij van Paquay’s thesen, duidelijk is, dat inderdaad geheel ongelijksoortige goederen met de naam „patrimoine de St-Lambert” werden aangeduid: vide Neeritter en Sint-Pieter. In de litteratuur wordt ten deze te weinig gedifferentieerd.

Bemelen. „Bemelen is eene kleine gemeente ten oosten van Maastricht in de aangename Maasvallei gelegen. In vroegere eeuwen was deze plaats eene heerlijkheid van het vermaard kapittel van O.L.Vrouw te Maastricht. De Luiksche bisschop Balderik II ($\pm$ 1018) had de kerk en de tiende van Bemelen aan de heeren van voormeld kapittel geschonken, en paus Adriaan IV keurde deze schenking goed in eene bul van den 3den Januari 1157, . . . Het kapittel liet deze heerlijkheid besturen door eenen rijproost . . .”, aldus de toenmalige Rijksarchivaris in Limburg, J. Habets in zijn Limburgsche Wijsdommen.⁵⁰⁷

Het kapittel stelde de meier, schepenen en de bode aan, en genoot het recht der banklok en dat van de gratie. De heer van Valkenburg was voogd over het dorp en oefende in die hoedanigheid het halsrecht uit. „Eindelijk hadden de bisschoppen van Luik, in weerwil der schenking van Balderik II, nog eenige rechten over Bemelen bewaard, die zij tot op het einde der vorige eeuw hebben uitgeoefend. Zoo werd van de uitspraak der schepenbank van Bemelen steeds naar die van Luik in hooger beroep gegaan. Dit recht schijnt hun wel eens door den koning van Spanje betwist te zijn geworden, zoo als blijkt uit een accoord van den 27 November 1615”.⁵⁰⁸ De heerlijkheid Bemelen volgde het Luikse recht . . „ende onse banck steit te Busdomrecht van Ludick

^{506a} Vrijdorpen waren vrij van belasting, althans van de gewone lasten: de Corswarem, Limites, p.301. Boeren LV II, p.71 noemt als „vrijdorpen” Bemelen, Sint-Pieter, Neeritter, en Heel. Ruwet, Principauté de Liège, p.66, neemt daarvan slechts Heel en Panheel en Neeritter op onder zijn „patrimoine de S-Lambert”. Toch stelt Ruwet (p.13) „Tout territoire liégeois qui n’est pas mentionné dans les matricules fiscales fait très vraisemblablement partie du patrimoine de S-Lambert”.

⁵⁰⁷ Limburgsche Wysdommen, p.149.

⁵⁰⁸ Limburgsche Wysdommen, p.150,151.

ende wir haelen te Ludick vur die scepenen onze hoeft ende leringe".⁵⁰⁹ Tot de „eenige rechten", die de Luikse bisschoppen behielden over het weggeschonken gebied, behoorde ook het landsheerlijk gezag, zo leert ons P. C. Boeren.⁵¹⁰ Dat is niet verwonderlijk: we hebben hier te doen met een pendant van het bij Othée opgemerkte. De Luikse bisschoppen trachtten ook over de bezittingen van de secundaire kerken van hun bisdom soevereine rechten uit te oefenen, leert Poncelet,⁵¹¹ en dat zal zeker het geval geweest zijn, als zij de goederen zelf aan die kerken hadden geschonken.

Dat de naam Bemelen in het gehele werk van Ruwet niet voorkomt, is wellicht te wijten aan het feit, dat, al ontsnapte de voogdij Bemelen aan de totale centralisatie, die vrijwel overal in het land van Valkenburg met volkomen uitwissing der grenzen tussen allodium en voogdij op het stuk van de justitie plaats vond nadat de hertog van Brabant in de plaats van de graven van Valkenburg was getreden,⁵¹² de facto toch de hertog van Brabant, later de regering te Brussel landsheerlijk gezag over de voogdij wisten te vestigen. Zo werd bij het Partage-tractaat (1661-1662) Bemelen ondergebracht in het aan de Staten-Generaal toebedeelde deel van het land van Valkenburg, zulks ter uitvoering en opheldering van het in artikel 3 van de Munsterse Vrede bepaalde.⁵¹³

Mij zijn slechts drie dossiers bekend van procedures, voor de schepenen te Bemelen in eerste instantie gevoerd, en via de schepenbank

⁵⁰⁹ Habets, Limburgsche Wysdommen, p.156; zie verder Franquinet, Les appels, p.298; Daris, Les cours de justice, p.99.

⁵¹⁰ LV II, p.28: „Aloude en blijvende delen van de prinsbisschoppelijke territorialiteit" noemt Boeren Bemelen en St-Pieter. Dezelfde noemt Bemelen (p.71) een vrijdorp van het stift Luik, d.w.z. kroondomein van St-Lambertus. Daar dat „vrij" op vrijdom van de lasten des lands sloeg, en het territoire van het Luikse stift bij uitstek aan de hand van fiscale matrikels gereconstrueerd dient te worden (Ruwet, Principauté de Liège, p.10) is het niet gemakkelijk de Luikse soevereiniteit over Bemelen volstrekt te bewijzen. De plaats ontbreekt in het werk van Ruwet geheel.

⁵¹¹ Herstal et Vivegnis, p.84.

⁵¹² Boeren, LV II, p.86; Valkenburg werd definitief Brabants door aankoop in 1378, Boeren, LV II, p.45.

⁵¹³ Wouters, LV II, p.256 jo 246; Jansen, Etat détaillé, p.94 noemt Bemelen een deel van de bank Beek van staats Valkenburg. Verg. ook de Corswarem, Limites, p.107.

van Luik bij het RKG beland: R 3014 uit 1505 (Koser), H 2478 uit 1531 (RAM)⁵¹⁴ en B 6239 uit 1548 (wel via Conseil ordinaire) (RAM).

Op het grondgebied van de heerlijkheid Bemelen bevond zich ook de *Laatbank van St-Antonius*, of St-Antoniusbank (van het klooster der Antonieten te Maastricht).⁵¹⁵ De kern, waaruit de commanderie van St-Antonius te Maastricht zich had ontwikkeld, was de kapel, ter ere van de heilige, gesticht op een stuk grond gelegen aan de Maas, ten Noordoosten van het toenmalige Maastricht, in het graafschap van de Vroenhof.⁵¹⁶ Dit graafschap, waarover later meer, had nauwe banden met de koninklijke schepenstoel van Aken, en ook de laatbank van St-Antonius te Bemelen kende beroep op Aken.⁵¹⁷ Als opperste rechter fungeerde het Rijkskamergerecht. Dossier D 2154 uit 1627 toont dit aan. De partijen zijn H. Dobbelsstein en G. de Berlier, en de familie de Berlier was heer van de St-Antoniusbank tussen 1487 en 1664.⁵¹⁸

Het lijkt mij niet uitgesloten, dat wij Bemelen sedert het Partage-tractaat als onderdeel van de Bourgondische kreits van 1548 mogen beschouwen. De archieven van de Luikse schepenen zouden kunnen leren, of de band met Luik de incorporatie bij Staats-Valkenburg heeft overleefd.⁵¹⁹

Breust. In het jaar 965 stichtte bisschop Eracles van Luik, op voorpraak van de H. Martinus wonderbaarlikerwijs genezen van een ziek-

⁵¹⁴ In beide dossiers was het RKG de onmiddellijke rechter boven de Luikse schepenbank.

⁵¹⁵ Franquinet, *Les appels*, p.298; *Rechtsbedeeling*, p.38.

⁵¹⁶ P. Noordeloos, *Een bijdrage tot de geschiedenis van de Commanderie van St-Antonius te Maastricht*, in: PSHAL 102-103 (1956-1957), 153-254; zie p.171 ald.

⁵¹⁷ Schwabe, *Oberhof II*, p.66/67.

⁵¹⁸ De Crassier, *Dictionnaire historique*, s.v. Cadier en Keer (PSHAL 67, 1931, p.72). De bank van St-Antonius had vermoedelijk hoge, middelen en lage justitie: van de Venne, *Geschiedenis Heer*, p.54. J. Habets, *Notice sur la ci-devant Seigneurie de Cadier et le Château de Blankenberg*, in: PSHAL 13 (1876), 133-168, noemt de St-Antoniusbank een „kleine heerlijkheid” („petite seigneurie”) die kerkelijk onder Bemelen behoorde: p.135 ald.

⁵¹⁹ Suringar, *Bijdrage*, p.165, gaat af op de toedeling bij het Partage-tractaat van 1661 aan de Staten-Generaal om te besluiten tot soevereiniteit van de Staten-Generaal over Bemelen. Hij verbindt geen consequenties aan het feit, dat Bachiene, *Beschrijving deel 5*, p.974, uitdrukkelijk meldt, dat van de schepenbank Bemelen werd geappelleerd op de schepenbank Luik.

te, ter ere van de Heilige de kerk van St-Martin-en-Mont te Luik. Hij vestigde er een college van kanunniken, en schonk aan dit kapittel o.a. de „Villam Brueste cum ecclesia Woltensi”. Waarschijnlijk behield de bisschop zich de voogdij over Breust voor. In de dertiende eeuw werd de voogdij door de bisschop in leen uitgegeven, doch in 1236 kocht het kapittel van St-Martin-en-Mont de voogdij van de beleende ondervoogd, en droeg hem (weer) aan de bisschop op.⁵²⁰ Wat er ook zij van de schenking door bisschop Eracles, het feit dat de heerlijkheid Breust eigendom van het Luikse St-Martinuskapittel was sedert onheuglijke tijden lijkt mij voldoende vast te staan. De vraag die wij onder ogen moeten zien is dan: maakte Breust deel uit van het Luikse stift (als bezitting van een secondaire kerk van het diocees), of vormde het een VRH? Bij de beantwoording van die vraag moeten we het door Habets, Loonsche leenen, en de Corswarem, Limites, in het leven geroepen misverstand, dat Breust een Loons leen zou zijn geweest uit onze herinnering bannen; Habets kwam zelf op deze theorie terug.⁵²¹

Het kapittel van St-Martin had te Breust de hoge en lage justitie. Had het daar ook meer rechten? Op 10 december 1481 bericht bisschop Lodewijk van Bourbon, van Luik, aan deken en kapittel van St-Martin, dat hij, Lodewijk, door zijn eigen kapittel, door de Luikse schepenen, en door schepenen en inwoners van Breust voldoende geïnstrueerd is omtrent het feit dat „sepe dicta villa de Bruyst cum suis pertinentiis dominiumque ac iusticia alta et bassa ad vos ecclesiam sancti Martini pretactam, advocatia vero sola ejusdem villa ad nos spectare et pertinere”.⁵²² De vorst-bisschop was dus voogd over de immuniteit Breust, maar had daar geen enkel ander recht, met andere woorden, in 965 was Breust losgemaakt van de Luikse staat, en het leidde sindsdien het leven van een souverain landje binnen het Duitse Rijk. Zo spreekt ook Boeren⁵²³ over de vrije rijksheerlijkheid Breust, evenals de e.t. Rijksarchivaris in Limburg, A. J. A. Flament.⁵²⁴ Deze laatste ver-

⁵²⁰ Habets, Loonsche leenen, p.35; verg. Boeren, LV II, p.85; de Ryckel, Notice Breust, p.3-4.

⁵²¹ Habets, Loonse leenen, p.160. Het Loonse Breust was Brus bij Glons. Vgl. de Ryckel, Les communes Liège, p.229-231.

⁵²² Afdrukt bij de Ryckel, Notice Breust, p.21-22.

⁵²³ LV II, p.85.

⁵²⁴ Rechtsbedeeling, p.57. Ook Panhuysen, Flaments ambtsopvolger, noemt Breust een VRH in LV II. Breust verschijnt op p.750 ald., te weten als nr. 176, be-

meldt nog, dat de prins-bisschop de rijksonmiddellijkheid betwistte, en dat zich in de Adviesen en Missiven van de Raad van Brabant te 's Gravenhage, 7 dec. 1708 I, 199 gegevens daaromtrent bevinden.⁵²⁵

Er zijn dus sterke aanwijzingen, dat Breust een VRH buiten het Luikse stift geweest is. Waarschijnlijk kon het zich daartoe ontwikkelen, omdat het territoire van Breust en dat van het naburige Eijsden (land van Valkenburg) als een soort dambord door elkaar lagen: beide heerlijkheden hadden gemeenschappelijke buitengrenzen, en binnen de gemeene grens was twee/derde van het grondgebied Breusts, een/derde Eijdsens.⁵²⁶ Daarbij komt, dat dit Eijdsens/Breusts geheel, aan de Oostzijde van de Maas gelegen, niet aan Luiks territoire grensde. De bisschop kon zijn pretenties op Breust moeilijk waar maken, meen ik. Dat deze pretenties, nl. van soevereine rechten, gerechtvaardigd waren, vloeit niet alleen voort uit het door Poncelet geleerde (zie bij Bemelen), maar ook uit het feit dat Breust een ondergerecht van de Luikse schepenbank was.⁵²⁷ Niet alleen werd daar „lering” gehaald, doch daar werden ook in hoger beroep de beslissingen uit Breust getoetst, ongetwijfeld aan het Luikse recht.⁵²⁸ Wellicht was de Conseil ordinaire te Luik, eenmaal opgericht, appelcollege in tweede instantie.⁵²⁹ De Luikse schepenen attesteerden in 1580 en 1592 dat Breust „... est tenu pour pays de Liège”.⁵³⁰ Mij is één proces bekend uit Breust dat voor

horend tot categorie G. DE VRIJE RIJKSHEERLIJKHEDEN (dit is de laatste categorie van de 7 waarin is verdeeld Afdeling I: Archieven van de voormalige zelfstandige landschappen etc.) „N.B. Maakte aanspraak op Rijksonmiddellijkheid, welke betwist werd door de bisschop van Luik, die als soeverein optrad...” merkt Panhuysen op.

⁵²⁵ Rechtsbedeeling, p.65.

⁵²⁶ De Corswarem, Limites, p.106. Duidt deze verwevenheid niet op gemeenschappelijke oorsprong? Wellicht was de voogd „uitgekocht” met een/derde van het gebied?

⁵²⁷ Daris, Les cours de justice, p.98. De „heeren van St. Merten” benoemden en ontsloegen de Breuster schepenen: verklaring der schepenen bij Habets, Loonsche leenen, p.36 (anno 1473, jan.21).

⁵²⁸ Habets, Loonsche leenen, p.47: de statuten der schepenbank Breust zijn uitgegeven door de Louvrex, Recueil IV, p.160-164.

⁵²⁹ Rechtsbedeeling, p.57, suggereert, dat de geheime Raad van de Luikse bisschop appelrechter boven de Luikse schepenen was. Dat lijkt een abus.

⁵³⁰ Daris, Les cours de justice, p.19; vgl. De Crassier, Dictionnaire historique s.v. Eysden (PSHAL 67, 1931, p.86): in 1236 waren de Breustenen verplicht, de bisschop in oorlogstijd te volgen. Ik denk dat de Crassier ontleende aan Daris, Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège 12 (1885), p.154.

het RKG belandde, nl. P 1120 (Koser 422) uit 1512. De gewone Raad van de bisschop bestond toen nog niet, en het appel liep dan ook via de Luikse schepenen rechtstreeks naar het RKG. Indien wij het kapittel St-Martin als souverain mogen beschouwen kunnen we het appel op de Luikse schepenen vergelijken met de met betrekking tot de Akense schepenstoel gebruikelijke toestand: een „buitenlandse” schepenbank trad op als appelcollege voor de kleinere landsheerlijke gebieden. Dat zulks het geval was, lijkt niet te volgen uit het door Koser in zijn beschrijving van dossier P 1120 verhaalde, nl. dat de RKG-bode niet alleen aan de Luikse schepenen, doch ook aan de bisschop een keizerlijk bevel (mandaat) moest betekenen i.v.m. de Breustse zaak. De „hochwirdig furst und her, her und Bischoff zuo Lutich” voegde de onschuldige bode op 3 februari 1512 toe (volgens diens relaas): „ich söl Camerrichter und beysitzer sagen. Er sey für das Camergericht gefreit und sey er und die seine dem Camergericht nit schuldig anttwurt zuo geben und man sol in weytter mit söllicher Trybeley unbekymert lassen oder er werd da zuo thuon als sich gepurt”. Nu was de bisschop in de procedure geheel geen partij, zodat men de indruk kan krijgen, dat wij de woorden van een vertoornde landsheer hoorden. De Luikse schepenen daarentegen, die ook de „kamerbode” ontvingen, antwoordden, dat „Sy seyent der mainung kainer, das sy der ka. Mt. verachten wöllent und seiner appellacion, der gleichen auch wöllent sy bey ir aygen bottschaft ir entschuldigung der ka. Mt. Kamerrichter zuo schriben” (27 januari 1512). De woorden van de Luikse bisschop voegen zich slecht bij die van zijn voorganger uit 1481, dat Breust een „*purum et verum alodium*” was, hetgeen niet zou „*fore aut esse de patria leodiensi vel comitatu lossensi*”.⁵²²

Behalve aan de Luikse souveriniteit, trachtten de kanunniken van St. Martin zich tevens aan het Rijk te onttrekken. Rond 1640 achtte het kapittel de heerlijkheid of baronie Breust ook van het Rijk onafhankelijk;⁵³¹ twijfelachtig is het, of daarom de RKG-dossiers zo weinig talrijk zijn. Meer ligt voor de hand, dat Breust is ingevoegd in de rechterlijke organisatie van het ons reeds bekende graafschap Dalhem. Bij de behandeling van dat graafschap kwam reeds ter sprake, hoe Karel V in 1539 en 1540 onder andere Breust bij Dalhem trachtte in te lijven.

⁵³¹ Schoonbroodt, *Inventaire Saint-Martin*, nrs. 824 (uit 1638) en 825 (uit 1639).

Misschien daarom spreekt de Corswarem⁵³² over de „seigneurie espagnole de Breust”, „relevant féodalement du Brabant”. Nader onderzoek in de diverse archieven zal kunnen leren, hoe het Breust verging.

Sint-Truiden. De heilige Trudo, overleden in 693, zou het van zijn ouders geërfde domein Sarchinium (= Zerkingen, later naar de stichter St-Truiden geheten) aan de bisschoplijke kerk van Metz geschonken hebben. Zelf stichtte hij op zijn voorvaderlijk bezit een kerkgebouw, kern van de latere abdij.⁵³³ Schonk hij zijn gehele bezit aan het bisdom Metz, zodat de abdij op het geschonken onroerend goed werd gebouwd? Of behield hij zich een deel van het allood voor, en fundeerde hij daarop zijn kerk?⁵³⁴ Met Charles meen ik te mogen aannemen, dat St-Trudo zijn gehele erfgoed aan de kerk van Metz gaf: „C'est donc avec un domaine dont il céda la propriété à l'église de Metz qu'il dota l'abbaye”.⁵³⁵ De rijksbisschoppen van Metz ontwikkelden zich reeds vroeg tot machtige lokale heren, zij waren geparenteerd aan de Karolingische dynastie en ontvingen in 775 reeds de immunitet voor alle bezittingen van hun bisdom, in 944 het recht van „comitatus” in hun domein. Hoogstwaarschijnlijk mogen we immunitet en „comitatus” ook op het domein St-Truiden toepaslijk achten: kerkelijk viel dat onder het diocees Luik, wereldlijk onder het rijksbisdom Metz.⁵³⁶

De abdij van St-Truiden lag niet alleen in het stift Metz, zij was ook een bisschoppelijke abdij in de volste betekenis des woords tot aan het eind van de 10de eeuw. Tot het midden dier eeuw vervulden de bisschoppen zelf de functie van abt, na 964, wanneer zelfstandige abten optreden, zijn die ingeschakeld in het stelsel van de rijkskerk: het zijn verwanten van de Keizers, door de bisschop van Metz benoemd buiten de communautet van het klooster om. Dat verandert vrij abrupt in de elfde eeuw: na 1060 heeft de abdij het gezag van de bisschop van Metz van zich af geschud. Deze behield slechts de oppervoogdij en het „donum abbatiae”, d.w.z. de approbatie van de verkiezing der abten, en de

⁵³² *Limites*, p.106.

⁵³³ Charles, Saint-Trond, p.77. Veel van het over Sint-Truiden opgemerkte ontleen ik aan Charles; om het aantal noten binnen de perken te houden zal ik niet steeds verwijzen naar de blz. van Charles' werk.

⁵³⁴ In de laatste zin: Ulens, *Notes droit public*, p.302.

⁵³⁵ Citaat op p.79.

⁵³⁶ Charles, Saint-Trond, p.79. Vgl. Ulens, *Notes droit public*.

investituur dier abten met de aan die waardigheid verbonden goederen en rechten.⁵³⁷ Ik meen, dat de abdij met het domein Sint-Truiden tevens bleven behoren tot het stift Metz, zij het wellicht meer de jure dan de facto.

De abt van St-Truiden was een der beide heren van de gelijknamige heerlijkheid. Zijn mede-heer was de bisschop zelf; een en ander is waarschijnlijk het gevolg van de verdeling van het domein in een „mensa episcopalis” en een „mensa abbatialis”. Toen zich rond de abdij een stad had ontwikkeld, waren bisschop en abt de twee heren van de stad. Ieder had er een schout; de verdeling was niet, zoals te Maastricht, personeel, doch territoriaal. Stadsgebied en omringende vrijheid waren als het ware in twee heerlijkheden verdeeld, en de twee schouten konden hun taak slechts uitoefenen binnen het deel van de agglomeratie, dat aan hun respectieve heer toebehoorde. De schepenen van bisschop en abt daarentegen, aanvankelijk in totaal veertien in getal, vergaderden tezamen, en namen gezamenlijk hun beslissingen, geldend voor het gehele stadsterritoir.⁵³⁸

Een twee-herige heerlijkheid, resp. stad, St-Truiden, binnen het stift Metz gelegen, dat is het beeld dat uit het betoog van Charles voor ons oprijst. Wanneer de bisschop van Metz in 1227 zijn rechten op St-Truiden bij de bisschop van Luik inruilt voor het dorp Maidières plus 2000 ponden, treedt de Luikse prinsbisschop volledig in de plaats van de bisschop van Metz: hij krijgt het „donum abbatiae”, de „halve” heerlijkheid St-Truiden en de souvereiniteit over domein plus abdij.⁵³⁹ Via het „donum abbatiae” was hij zelfs leenheer van de abt voor diens „halve” heerlijkheid.

Er zijn echter gegevens, die een geheel andere indruk achterlaten dan vorenstaande regels. Zo is er vooreerst het feit dat de (dubbele) schepenbank van St-Truiden, bestaande uit 7 schepenen van de abt en 7 van de bisschop, de koninklijke schepenstoel te Aken als hoofd- en appalgerecht had; de eerste vermelding van dien aard is van 1304, de laatste van 1794,⁵⁴⁰ doch wij mogen aannemen, dat deze relatie nog

⁵³⁷ Charles, Saint-Trond, p.85-86. Zie p.86 nt. 48 ald.

⁵³⁸ Zie Charles, Saint-Trond, p.187-191 en p.333, 366-374.

⁵³⁹ Charles, Saint-Trond, p.402-404; vgl. Boeren LV II, p.28: „In 1227... wordt de abdij van Sint Truiden toegevoegd aan de bisschoppelijke staat”.

⁵⁴⁰ Schwabe, Oberhof II, p.104; Charles, Saint-Trond, p.372.

uit de „Metzer” periode dateert. Onaannemelijk daarentegen lijkt mij de stelling,⁵⁴¹ dat Aken nu juist hoofdgerecht voor St-Truiden was, omdat de kroningsstad eens hoofdstad van Nederlotharingen geweest zou zijn⁵⁴² of omdat het stift Metz zulke nauwe banden met het Rijk onderhield.⁵⁴³ Men zou, gezien de vroege consolidatie van het stift Metz, juist appel/lering bij een gerecht binnen dat bisdom verwacht hebben, lijkt mij.

De omstandigheid, dat St-Trudo wellicht tot de familie van de Franse dynasten heeft behoord,⁵⁴⁴ het door hem geschonken allood derhalve misschien uit koninklijk of pepinidisch familiegoed afkomstig is geweest, kan ook niet van groot belang geweest zijn voor deze rechterlijk-organisatorische curiositeit. Mijn gedachten gaan veeleer uit naar een ontwikkeling, parallel aan die van de abdij Thorn (zie hierna). De verbreking van de wereldlijke banden met Metz heeft wellicht plaats gehad in de late 11de of 12de eeuw in de grote stroming tegen de eigenkerkelijke verhoudingen; als symptoom van hun onafhankelijkheid zochten abten dan aansluiting bij het ressort van de Akense SL, symbool van het Rijk in deze streken. Met de emancipatie van de abt tegen 1100 hing zo samen de „opgang” van de heerlijkheid, ergo mede de zich in de elfde eeuw aftekenende stad⁵⁴⁵ tot de status van VRH, resp. tot pseudo-rijksstad.⁵⁴⁶ De schepenbank van St-Truiden, in haar dubbele samenstelling reeds begin 12de eeuw aanwezig⁵⁴⁷ schijnt oudtijds ook in criminele zaken hoofdvaart op Aken te hebben genomen⁵⁴⁸ en het eerste vermelde contact uit 1304 is van „publiekrechtelijke” aard: op verzoek van de abt komen de Akense schepenen naar

⁵⁴¹ De Corswarem, *Limites*, p.123, p.225; vgl. Pélerin, *Essais*, p.92.

⁵⁴² Ik volg Schwabe, *Oberhof I*, p.116.

⁵⁴³ Aldus Charles, *Saint-Trond*, p.372,423; vgl. Daris, *Les cours de justice*, p.44, die het gehele stift Metz tot het Akens ressort rekent, en Piot, in *CAST II*, p.IVIII-LIX.

⁵⁴⁴ Charles, *Saint-Trond*, p.77 nt. 11.

⁵⁴⁵ Charles, *Saint-Trond*, p.399.

⁵⁴⁶ Verg. Ulens, *Notes droit public*, p.333. Het epitheton „rijksstad” is ook dan op St-Truiden niet toepasbaar: de stad behoorde wel degelijk tot een landsheerlijkheid en stond niet direct onder de Keizer (verg. De Monté, *Hoofddijnen*, p.151, en Schröder, *Lehrbuch*, p.686,702).

⁵⁴⁷ Charles, *Saint-Trond*, p.366 en p.423; in 1108 worden de schepenen voor het eerst vermeld.

⁵⁴⁸ Ulens, *Notes droit public*, p.334 nt. 111 bis.

de omgeving van St-Truiden, en doen daar op de openbare straat — de stad was in oproer, en dus ontoegankelijk — een uitspraak, gericht tegen de leiders van de revolutie.⁵⁴⁹ Tien jaar later, in 1314, doen de Akense schepenen uitspraak in een echt „politiek” geschil: de Luikse bisschop Adolf van der Mark schaft voor zijn zeven schepenen te St-Truiden het systeem van benoeming voor het leven door coöptatie af, en vervangt dat door benoeming voor één jaar door de bisschop uit een door de raad opgemaakte voordracht. De abt beroept zich op de Akense schepenster, die in 1315 de nieuwe Luikse regeling in strijd met het commune rijksrecht achtte.⁵⁵⁰ Men zou welhaast de indruk krijgen, dat St-Truiden tot de Akense stedenfamilie behoorde.⁵⁵¹

Naast dit contact met Aken zijn te memoreren het feit, dat de abdij, na de dood van hertog Giselbrecht (939) die zich van haar had meester gemaakt, door koning Otto I onder diens bescherming werd genomen, voorts de bemoeiingen van de Keizer tijdens de investituurstrijd met de abtskeus en met de rechten van Metz op de abdij en tevens de geheimzinnige verpanding door Frederik Barbarossa ten behoeve van de Luikse bisschop Radulphus van Zaehringen van de „burgus” St-Truiden in 1174.⁵⁵²

Als derde categorie gegevens inzake het „rijkske” karakter van Sint-Truiden, gegevens die een zeker licht werpen op de aard van de rijks-onmiddellijkheid van de abdij en de heerlijkheid, kunnen we beschouwen de in Piot's Cartulaire afgedrukte keizerlijke en koninklijke privileges, bullen etc. De tegenstelling tot de hierna behandelde Maastrichtse St-Servaaskerk is groot. Het oudste stuk, dat ik aantrof staat niet bij Piot: het is een bevestiging door koning Koenraad IV in 1244/1245, ten gunste van de inwoners van St-Truiden, van een privilege, hun in

⁵⁴⁹ Charles, Saint-Trond, p.188 nt. 2, p.302; vgl. Schwabe, Oberhof I, p.140.

⁵⁵⁰ Zie Charles, Saint-Trond, p.304, Ulens, Notes droit public, p.312-314. De Akense beslissing afgedrukt bij CAST I, p.444-445.

⁵⁵¹ Over het te St-Truiden toepasselijke privaatrecht: Crahay, Coutumes Looz I, p.IV: waar de St-Truidense coutumen zwegen, was het romeins recht aanvullend recht; R. Ulens, Welk Recht gold voorheen te St-Truiden (in: Limburg 18, 1936-1937, 54-58): St-Truidense coutumen benaderen de Luikse, St-Truiden had Luiks stadsrecht; dezelfde, Notes droit public, p.335-337: Luiks stedelijk recht.

⁵⁵² Zie Charles, Saint-Trond, p.83,88-90 (bijz. nt. 68 op p.90), p.143, nt. 114 en p.354, nt. 35. Inz. Giselbrecht: Ulens, Notes droit public, p.304; inz. verpanding: akte in CSL, nr. 56; verg. Baerten, Loon, p.73 nt. 3, Ulens, Notes droit public, p.304.

1222 door hertog Hendrik van Nederlotharingen (= Brabant) verleend.⁵⁵³ Soortgelijk stuk, wederom een confirmatie, dateert van 1309: Romeins koning Hendrik VII van Luxemburg bevestigt in navolging van zijn voorganger koning Koenraad IV (1237-1254) één aan de St-Truidense burgers verleend privilege, nl. dat van bisschop Hugo van Luik, uit 1227. De bisschop handhaaft, na de ruil met Metz, de status quo te St-Truiden: twee maal zeven schepenen, samen voor de gehele stad bevoegd, door coöptatie gekozen.⁵⁵⁴ Over de rechtspositie van abdij of stad geen woord.

Ook uit het stuk, waarin koning Karel IV in 1349 het in 1329 tussen abt en bisschop enerzijds, en schouten, schepenen en bevolking van St-Truiden anderzijds gesloten verdrag van Nieuwenhoven⁵⁵⁵ bekrachtigt⁵⁵⁶ leert ons niets daarover. Dat doet wel het diploma van Karel IV van 25 juli 1349, waarin hij de abt (de koning noemt deze „capellanus et devotum nostrum dilectum”) en het klooster met al hun personeel en bezittingen onder bijzondere koninklijke bescherming stelt, en tevens bepaalt, dat, met uitzondering van in leenzaken, de abt niet meer verplicht zal zijn zich tegen zijn zin aangaande zijn goederen in rechte te verantwoorden voor wereldlijke rechters of rechtbanken, en bovendien met procedures omtrent „dominia sua . . . vel jurisdictiones temporales” welke hij uitoefende in enige „villae” die hem en het klooster toebehoorden „videlicet in opido Sancti Trudonis”, slechts nog voor de koning zelf, en nergens anders, besprongen kan worden.⁵⁵⁷ Dat doet ook het diploma van Karel IV van 27 juli daarna, waarin hij de abt en diens opvolgers toestemming geeft, in het vervolg

⁵⁵³ Straven, Inventaire I, p.5. De graven van Duras waren voogden van de abdij St-Truiden: Baerten, Loon, p.35-37; graaf Gerard I van Loon bemachtigde Duras en de voogdij in 1190: Baerten, Loon, p.58-59, p.67-68. De door de bisschop van Metz aangestelde oppervoogd was de hertog van Limburg: Baerten, Loon, p.42, nl. als opvolger en erfgenaam van hertog Frederik van Nederlotharingen (†1065), Charles, Saint-Trond, p.348-9.

⁵⁵⁴ Privilege van Hugo: CAST no. CLIII; id. van Hendrik VII: no CCCXXXVIII.

⁵⁵⁵ Charles, Saint-Trond, p.306-308.

⁵⁵⁶ CAST, no. CCCLXXXI.

⁵⁵⁷ CAST, no. CCCLXXXII. Dezelfde dag ratificeert en interpreteert de koning het reglement, 9 april 1348 door abt en bisschop inzake de schepenen en hun bevoegdheid uitgevaardigd (no. CCCLXXXIV). Dat reglement werkt op zijn beurt de regels uit, gesteld door bisschop Hugo de Pierrepont in 1227. Het appel op Aken komt in het reglement en in de koninklijke interpretatie uitvoerig ter sprake.

de „regalia sive pheuda monasterii sui, que ab imperio dependent” bij de koning te verheffen bij gemachtigde.⁵⁵⁸ Dat doet, tenslotte, het diploma van Keizer Karel IV van december 1377, waarin hij abt, klooster en convent onder bescherming stelt van de aartsbisschop-keurvorst van Keulen en de hertogen van Gulik en Brabant, omdat wereldlijke en geestelijke groten en particulieren hen en hun gerechtelijke ambtenaren in de aan klooster en abt toebehorende „villae” en „loci”, bijzonderlijk St-Truiden, storen: „in jurisdictione sua alta et bassa, meroque et mixto imperio, ac signanter facultate et autoritate juris prescribendi ac honore seculari perpetuo privandi et alias corrigendi et puniendi homicidas et alios delinquentes” etcetera.⁵⁵⁹

Deze uitingen van Karel IV bezegelen een belangrijke fase van de uitgroei van St-Truiden tot rijksheerlijkheid. De abt immers wordt duidelijk voor een rijksleenman gehouden; hij is dus leenrechtelijk rijksnon-middellijk. Voorts is de koning zijn enige bevoegde rechter als het gaat over de temporele rechten van de abdij. Tot die rechten behoren in ieder geval de hoge en lage justitie; het lijkt mij nog twijfelachtig, of wij daaronder tevens (staatsrechtelijke) souvereiniteit mogen begrijpen. De dubbele schepenbank met hoofdvaart op Aken, dat is de kern van de uitzonderingspositie van de stad St-Truiden, zoals die uit de stukken blijkt welke de stad betreffen. De uitoefening van de hoge justitie, het halsrecht, binnen St-Truiden en de dorpen van het klooster, dat zijn op hun beurt de meest essentiële rechten van de abt. Aannemelijk is, dat dit alles stamt uit de tijd waarin de abt zich van de autoriteit van de bisschop van Metz bevrijdde, de elfde en twaalfde eeuw.

In latere documenten, nl. koninklijke leenbrieven van koning Wenceslas uit 1398, van koning Sigismund uit 1416 en koning Frederik III uit 1442, alsmede van Keizer Karel V uit 1548⁵⁶⁰ worden afwisselend de termen „regalia”, „temporalia” en „feoda” gebruikt; de uitwerking handelt steeds over de temporele jurisdictie van de abt, zonder dat het mij althans duidelijk wordt, of de abt als een volkomen gelijke van de

⁵⁵⁸ CAST, no. CCCLXXXV.

⁵⁵⁹ CAST, no. CCCCLXI. Zie hierna bij St-Servaas de toewijzing van dezelfde beschermheren aan die kerk.

⁵⁶⁰ CAST, no. CCCCLXXXV, resp. nummers CCCCIX, CCCCXXXII en DCLI (Karel V). Op dezelfde dag bekrachtigt de Keizer alle privileges van het klooster (ibid. no. DCLII). Koning Maximiliaan deed dat in 1510 (ibid. no. DCXXXVII), maar herhaalde daarbij letterlijk de reeds besproken documenten.

bisschop, als staatsrechtelijk rijksonmiddellijke medesouverein van de heerlijkheid Sint-Truiden — die alsdan een regelrechte vrije rijksheerlijkheid geworden zou zijn —, gezien mag worden.⁵⁶¹

Eerst in de 18de eeuw lijkt de kans geschapen, dat een der rijksge-rechten zich over de positie van de abt uitspreekt.⁵⁶² Het komt tussen de abt, in 1609 voor het geestelijke onafhankelijk geworden van de Luikse bisschop,⁵⁶³ en deze laatste tot openlijke conflicten. De bis-schop schrijft in 1727 aan de Keizer dat de stad „*principali supremo dominio et juri territoriali*” aan Luik onderworpen is. De stad is im-mers deel van het stift, heeft zitting in de staten, betaalt belasting gelijk de andere steden enzovoort. Tegen deze pretenties kon de abt alleen maar protesteren bij de Keizer; andere machtsmiddelen stonden hem niet ten dienste.⁵⁶⁴ In 1761 ontstaat er binnen de Sint-Truidense magis-traat een geschil omtrent de verschuldigdheid van grondbelasting door de abt, een geschil dat voor het Luikse gerecht van de 22 gekozenen kwam.⁵⁶⁵ De abt protesteert daartegen: als immmediaat rijksvazal is hij

⁵⁶¹ Charles, St-Trond, p.346 nt. 108, is voorzichtig: „les empereurs reconnurent d'ailleurs les abbés comme leurs vassaux en raison du pouvoir temporel dont ils jouissaient”. Ulens, Notes droit public, p.326,341-4, ziet de abt als vrije rijksheer, evenals de Luikse bisschop slechts aan de Keizer onderworpen. Vermeld zij nog, dat volgens de Corswarem, Limites, p.228 en p.141, de abt jaarlijks fl.1568,— rijksbelasting betaald zou hebben ingevolge besluit Rd Neurenberg 1522.

⁵⁶² Ik kan Ulens, Notes droit public, p.305, niet volgen, als hij een uitspraak van het hofgerecht van koning Ruprecht van 't jaar 1403 (CAST, no. CCCXCIV) zo inter-preteert, dat deze koning en diens hofgerecht de burgers van St-Truiden ont-trokken achtten aan het Luikse gerecht „l'anneau du palais”, omdat dat gerecht slechts bevoegd was voor het „patria” van Luik, waartoe St-Truiden niet behoor-de, daar die stad van het Rijk af hing. Vóór 1467, meen ik, was „l'anneau du pa-lais” juist bevoegd voor het hele diocese Luik, en daarvan maakte St-Truiden buiten kijf deel uit. Zie M. Yans, Les tribunaux liégeois, en J. J. Raikem, Des an-ciennes institutions judiciaires liégeoises. L'anneau du palais et le tribunal de la Paix (in: La Belgique judiciaire 21, 1863, kolom 1521-1549). Charles' belofte in nt. 122 van p.317 in diens Saint-Trond omtrent behandeling van de „affaire de l'Anneau du Palais” kon ik nergens gehonoreerd vinden.

⁵⁶³ Ulens, Notes droit public, p.322.

⁵⁶⁴ M. Bussels, Betwistingen aangaande de souvereiniteit te Sint-Truiden, in: Limburg 24 (1942/43), 117-123. Bussels vertaalt de Latijnse termen met „onder-worpen . . aan de opperheerschappij en het territoriaal recht”.

⁵⁶⁵ De stad St-Truiden had één (voor 1373 twee) zetel(s) binnen het gerecht der 22 (Charles, Saint-Trond, p.410). Vergelijk Ulens, Welk Recht gold voorheen (zie nt. 551), p.57. Ulens worstelt met de tegenstelling tussen de (door hem beweerde) VRH Sint-Truiden en de „collectiviteit van de inwoners” die bij de Luikse steden was aangesloten.

Luiks noch Loons onderdaan, is niet aan de xxii onderworpen. Als dit college besluit tot verkoop van de roerende goederen van de abt, wordt die beschikking door de Rijkshofraad vernietigd. De xxii schijnen deze ingreep aanvaard te hebben; toch is er tot aan de Franse revolutie over de cosouvereiniteit en het recht van gratie van de abt geprocedeerd⁵⁶⁶ voor de Rijkshofraad. Voor het RKG treffen wij zo'n „politieke” proces- sen over St-Truiden niet aan. De dossiers leverden het volgende op:

Via de SL Aken bereikten het RKG, als appelrechter-laatste instantie enkele geschillen, in eerste instantie door de St-Truidense schepenen berecht. Verwonderlijk genoeg vermeldt het zich te Luik bevindende „Verzeichniss” geen enkele maal de Akense schepenstoel als tweede instantie. Dank zij de studie van Schwabe over „der Aachener Oberhof” is mij bekend, dat S 3363 uit 1501 (Luiks 2353) inderdaad via Aken bij het RKG belandde. Datzelfde geldt voor F 770 uit 1595 (Luiks 719).⁵⁶⁷ Van een twintigtal andere zaken tussen 1503 en 1786 zou onderzoek der stukken ons kunnen inlichten omtrent de rol van Akens' schepenstoel. Datzelfde geldt voor S 1764 uit 1577 (Luiks 2299), waar de St-Truidense schepenen zelf tweede instantie zijn boven een „curia mansionarium”.⁵⁶⁸

Buiten de dossiers is er nog veel, dat bewijst, hoezeer het appel op Aken leefde te St-Truiden: „records” van de schepenen te St-Truiden uit 1668, 1703, 1712 en 1764, waarin getuigd wordt over het recht van een minderheid van de schepenen, hoofdvaart op de SL te onderne- men, als die minderheid zich niet bij het meerderheidsstandpunt kon neerleggen;⁵⁶⁹ stukken in Straven's Inventaire inzake een appel op de

⁵⁶⁶ Ulens, Notes droit public, p.323-326, p.339, p.344.

⁵⁶⁷ In F 770 procedeert de weduwe van Conrad von Ferneburg of Vernenburg, te St-Truiden, tegen de officiaal te Luik en rechters en schepenen van het gerecht te St-Truiden. Reden: „Vollstreckung rechtskräftiger Erkenntnisse gegen Johann Herot und Peter von Dahden zu St-Truyden, und Unterwerfung unter den Oberhof zu Aachen”. Schwabe, Oberhof I, p.104-105: omstreeks 1580 werd de stad Aken in de rijksban gedaan, omdat aanhangers van de Evangelische religie in het stadsbestuur en de SL hadden plaatsgenomen (verg. Wouters, LV II, p.177-178 en p.190-197). De gebande Akense schepenen hadden als „Oberhof” van de St-Trui- dense bank gevonnist: het RKG casseerde de sententie van de SL (wegens de rijks- ban?) en bevestigde het vonnis van eerste aanleg. Over S 3363: Schwabe, Oberhof I, p.145.

⁵⁶⁸ Ulens, Notes droit public, p.337; nt. 119: iedere heer had een hof van mansi- onarii, zonder hoge rechtsmacht.

„Keyser van Rhome” of andere „behoerlicken richtere daer dat behoeren sal, om een beter te leerene”, nadat de SL een hoofdvonniss of leering had gegeven, door de St-Truidense schepenen „uitgedragen”, waarmee appellant zich niet kon verenigen⁵⁷⁰ en, uit 1578 een accoord tussen Gerard van Groesbeek, bisschop van Luik en de magistraat van St-Truiden, waarin de — vele jaren reeds voor het RKG aanhangige — kwestie van het appel op de SL werd geregeld: de vorstbisschop erkende het hoger beroep op Aken „in causis civilibus personalibus realibus et mixtis, quocumque casu leges . . . imperii provocationem vel appellationem permittant”.⁵⁷¹

Naast de schepenbank bestonden er te St-Truiden nog leenhoven of -kamers van beide heren, en een gerecht van de raad.⁵⁷² Dat laatste college was bevoegd inzake belastingen, overtredingen van stedelijke verordeningen etc. Volgens het Luikse Verzeichniss was het RKG vier maal appelrechter tegen beslissingen van resp. „Consul et officii” (V 806, Luiks 2692, uit 1572) en de „Magistratus” (M 3648, Luiks 1819, en T 2293, Luiks 2595, beide uit 1600, en P 1766, Luiks 2007, uit 1622). Vermoedelijk zijn dit vier gevallen van hoger beroep tegen een uitspraak van het gerecht van de raad.⁵⁷³

De leenzaal van de abt viel „in gevalle van appelle off andere provisie van justicien” „zonder middele” onder de Keizer, c.q. het RKG.⁵⁷⁴ Dergelijke beroepszaken waren niet schaars. Ik telde er een tiental, van C 2924 uit 1527 (Luiks 148) tot H 3171 uit 1621 (Luiks 1038).

Tenslotte de zaken, waarin het RKG als rechter in eerste aanleg optrad. In A 45 uit 1523 en A 47 uit 1548 (beide lijst Goecke) dagen burgemeesters en raad van Aken schouten en schepenen, resp. bisschop

⁵⁶⁹ Crahay, Coutumes Looz I, p.xxxi, nt. 4.

⁵⁷⁰ Straven, Inventaire II, p.192-193, dd. 24-3-1495; vgl. p.194-195 en p.195-196 ald. over dezelfde zaak; en p.382-4 ald. over een appel op de SL uit 1530 (wellicht voorspel op dossier S 5324).

⁵⁷¹ Straven, Inventaire III, p.103-105, dd. 15 maart 1578.

⁵⁷² Zie Crahay, Coutumes Looz I, p.xxxii. Vgl. Charles, Saint-Trond, p.388.

⁵⁷³ Volgens Ulens, Welk Recht gold voorheen (zie nt. 551), p.56, was er revisie bij abt of bisschop mogelijk; Volgens Crahay, Coutumes Looz I, p.xxxii, bestond er tegen de beslissingen van dit magistraatsgerecht (burgemeesters en raden) slechts hoger beroep bij de bisschop.

⁵⁷⁴ Aldus Maximiliaan I op 14 december 1491: CAST, no. DCXIV; de Corswarem, Limites, p.226. Vergelijk J. H. P. Ulens, Notice sur la cour féodale de l'abbé de St-Trond, in: BSSL 4 (1859), 243-253.

Georgius I van Oostenrijk (van Luik) voor het RKG om de gang naar Aken te redden. Dossiers R 2053 uit 1563 (Luiks 2166) en B 6642 uit 1569 (Luiks 300) tonen als gedaagde bisschop, abt, schouten, schepenen, burgemeesters en gezworenen van St-Truiden, resp. de stad zelf.⁵⁷⁵

Donk. De schepenbank van St-Truiden was „tussenhof” naar Aken voor een groot aantal schepenbanken en laathoven.⁵⁷⁶ Daartoe behoorde ook Don(c)k, reeds in 741 aan de abt geschonken.⁵⁷⁷ De abt noemde zich dan ook „heer van Donck”,⁵⁷⁸ had er een meier en zeven schepenen, en wel vier Brabantse, drie Loonse schepenen; de meier nam hij waar hij wilde.⁵⁷⁹ De abt noemt die bank in 1533 „een heerlijk laethoff ende banck van meyerre en scepenen”. „Executie van der leveringe” na uitwinning geschiedde ten overstaan van de „overheere” waar de betreffende goederen lagen: de laatbank had slechts lage justitie. Appel en hoofdclering vonden te St-Truiden plaats, en dan te Aken „ende ware een banck onder ’t keyserlijck rijcke”.⁵⁸⁰ De hoge jurisdictie had de abt te Donk niet: in dat opzicht viel de heerlijkheid onder het gerecht van Herk-de-Stad.⁵⁸¹ Mij is één dossier bekend van deze „erfbank van Donck ten rykscher regt”, nl. B 6634 uit 1539 (lijst Veltman). Via St-Truiden en Aken komt een geschil voor het RKG, dat zijn leven begon voor de laathof te Donk.

⁵⁷⁵ Ik heb goede reden, aan te nemen dat de twee dossiers, waarin de schepenen van „St-Gertruden” rechter waren in eerste aanleg, en de Akense stoel beroepsinstantie was, nl. H 5249 uit 1536 (Luiks 1108) en S 5324 uit 1536 (lijst Veltman), niet op het Nederlands Limburgse Sint-Geertruid, maar op St-Truiden betrekking hebben. De heer stadsarchivaris van Sint-Truiden was zo goed mij bij het nagaan van een en ander behulpzaam te zijn.

⁵⁷⁶ Schwabe, Oberhof I, p.148; II, p.104-108.

⁵⁷⁷ Zie CAST, no. I.

⁵⁷⁸ De Corswarem, Limites, p.225 nt. 4.

⁵⁷⁹ Zie CAST, no. cccccxxvii, dd. 30 juni 1435: hertog Philips van Bourgondië staat de abt toe, deze praktijk te continueren.

⁵⁸⁰ Zie smeekschrift van de abt, en voorlopige beschikking van de Raad van Brabant in CAST, no. DCXLIII.

⁵⁸¹ De Corswarem, Limites, p.243. Lyna, De territoriale gerechtshoven, p.57, vermeldt, dat Donk voor de hoge rechtsmacht ressorteerde onder de schepenbank van Buitenbilzen. Volgens deze schrijver is Donk nooit Loons geweest. Het ressorteren onder het Loonse gerecht Buiten-Bilzen „is blijkbaar een gevolg geweest van de voogdij die de graven van Loon over dit dorp uitoefenden”, meent Lyna.

Lummen. De heerlijkheid Lummen, ook Lumen, Lumay, Lumpnen, Lumaing of Lumey geheten, was eens eigen goed van de graven van Loon. In 1203 schonk Lodewijk II, graaf van Loon, dit allood, dat in leen werd gehouden door Lodewijk, heer van Lummen, groot-voogd van de Hespengouw, aan de Luikse bisschop, en ontving het van deze als leen (feudum oblatum) terug.⁵⁸²

Ik meen, dat wij Lummen mogen beschouwen als een deel van de Loonse staat, zij het, dat de heerlijkheid doordat zij van omstreeks 1350 tot 1773 in het bezit van de heren van der Marck, linie Arenberg, was, wellicht somtijds een vrij losse band met Loon zal hebben onderhouden.⁵⁸³

Op een of andere wijze zijn de hertogen van Brabant erin geslaagd, vaste voet in de heerlijkheid Lummen te krijgen. Vanaf de veertiende eeuw beweerden zij voor een/vierde gedeelte heer van deze heerlijkheid op het grensgebied Brabant/Loon te zijn, zonder (uiteeraard) dit leen voor de Kuringse leenzaal te verheffen.⁵⁸⁴ De heerlijkheid kreeg op deze wijze een tweehurig karakter, bij welke toestand de bewoners gebaat waren, zodat ze wisten te verhinderen, dat de hertogen van Brabant hun rechten op Lummen aan de heren Van der Marck verkochten.⁵⁸⁵ Jan van der Marck, heer van Lummen, grootvader van de uit de vaderlandse geschiedenis bekende Watergeus Willem van der Marck, heer van Lummen, sloot in 1517 een accoord met Karel V, waarbij werd erkend, dat de Brabantse hertog een/vierde deel, en de „heer van Lummen” Van der Marck drie/vierde gedeelte van de heerlijkheid toekwam.⁵⁸⁶

Hij beschouwt Donk dus kennelijk als een oorspronkelijk Metzser (of Rijkse?) heerlijkheid.

⁵⁸² Ulens, Lummen, p.195.

⁵⁸³ Lummen Loons: zie kaarten II en III bij Baerten, Loon, en de kaart bij Lyna, De territoriale gerechtshoven. Lummen en Van der Marck: zie De Chestret, Histoire de la Marck, p.95-134, en p.193-240. Ibid., p.240: Lummen ging met Schleiden in 1773 over op de vorsten, later hertogen van Aremberg.

⁵⁸⁴ Ulens, Lummen, p.195; Lyna, De territoriale gerechtshoven, p.58. Zie omtrent Lummen ook Crahay, Coutumes Looz II, p.543-588.

⁵⁸⁵ Ulens, Lummen, p.196. De ingezetenen konden, door hun haardstede te verplaatsen naar Loons of Brabants gebied, hun nationaliteit veranderen. Beide heren belastten de Lummenaren zo weinig mogelijk om „emigratie” te voorkomen. Ook het onroerend goed was Brabants of Loons.

⁵⁸⁶ Zie p.212 nt. 12 van J. Paquay, Lummen, in: Limburg 17 (1935-1936), 210-213.

De onduidelijke staatkundige toestand van Lummen werkte door op het gebied der gerechtelijke organisatie. De heerlijkheid had niet minder dan drie schepenbanken.⁵⁸⁷

Vooreerst zij genoemd⁵⁸⁸ de bank van de schepenen van de „vrijheid” of „franchise” Lummen, de zgn. binnenschepenen. Zij was bevoegd in gedingen over onroerend goed in de kom van het dorp, en bestond uit een schout en twee schepenen van de hertog, en een schout, vijf schepenen en een gerechtssecretaris, benoemd door de heer van Lummen. De schepenbank van Diest fungeerde als hoofd- en appelgerecht van deze dingbank, die Diests recht toepaste.⁵⁸⁹, ^{592a} Voorts was er een „buitenbank”, waarvan de schepenen door de heer van Lummen werden benoemd. Haar ressort was waarschijnlijk samengesteld uit gehuchten buiten de „vrijheid”, in 1477 een veertiental.⁵⁹⁰ Deze bank volgde het Loonse recht, en erkende de schepenen van Vliermaal als hoofdgerecht.⁵⁹¹ Deze laatste bijzonderheid lijkt mij voor de Loonse rechtsgeschiedenis niet zonder belang. Lummen lag nl. niet in de Hespengouw, doch in Taxandrië.⁵⁹² De zogeheten van Karolingische oorsprong zijnde schepenbank van Vliermaal was derhalve bevoegd als hoofdgerecht *buiten* de Hespengouw, een anomalie die moeilijk te verklaren valt, en er toe leidt, met Baerten, de positie van Vliermaal liever terug te brengen tot welbewuste politiek van de Loonse graven, van vrij recente datum.

Tenslotte bestond er buiten de „vrijheid” ook nog een schepenbank

⁵⁸⁷ De Corswarem, Limites, p.261.

⁵⁸⁸ Uit deze volgorde vloeit niet voort een positiekiezen dezerzijds in de strijd-vraag: waren de zgn. „buitenbanken” de oorspronkelijke heerlijkheidsschepenbanken, ja zelfs oude territoriale gerechten uit de Karolingische tijd, of hebben de „binnenbanken” de oudste papieren? Daarover Bijl, Les juridictions scabinales, p.200 e.v., Lyna, De territoriale gerechtshoven, en Baerten, Loon, p.182.

⁵⁸⁹ Ulens, Lummen, p.197; Byl, Les juridictions scabinales, p.73,203. Volgens De Corswarem, Limites, p.261, werd er Diests of Loons recht toegepast, afhankelijk van de aard van het geschil.

⁵⁹⁰ Byl, Les juridictions scabinales, p.202.

⁵⁹¹ Byl, Les juridictions scabinales, p.203; Ulens, Lummen, p.197.

⁵⁹² Zie kaart bij Lyna, De territoriale gerechtshoven, en Baerten, Loon, p.107.

^{592a} Volgens Daris, Les cours de justice, p.28/29, oordeelde de Lummense „binnenbank” volgens Luiks recht, en was de Luikse schepenbank appelcollege voor dit gerecht.

van de hertog van Brabant, met als hoofdgerecht het naburige (Brabantse) Halen, waar Leuvens recht werd toegepast.⁵⁹³

Mij zijn twee RKG dossiers in zake Lummen bekend, beide appelzaken. Dossier S 3140 uit 1650 (Luiks 2349) gaat over een proces tussen burgemeesters en gemeente van Schulen⁵⁹⁴ tegen die van Berbroek, en heeft betrekking op de wijze van bijdragen in de kosten van reparatie van de Berbroekse kerk. Het „Judicium scabinorum de Lummen” was gerecht van eerste aanleg.

In T 1249 uit 1658 (Luiks 2529) is gerecht van eerste aanleg „curia Scabinorum de Lummen, naturae Lossensis”. Daar de procedure liep omtrent de helft van een hoeve in het gehucht Genebos, welke plaats door Byl wordt vermeld als deel van het ressort van de „Loonse” buitenbank⁵⁹⁵ is hier geen twijfel mogelijk over de vraag, welke van de drie Lummense schepenbanken hier bedoeld was. Merkwaardig is het ontbreken (in het „Verzeichniss” te Luik) van tusseninstanties op de weg naar het RKG.

Vogelzang. Volgens de Corswarem⁵⁹⁶ behoorden aan het eind van de 18de eeuw tot het graafschap Loon de heerlijkheden Vogelzang, Zolder, Zonhoven, Bolderberg, Houweyken, Houthalen en Stokrooie. Van al deze „seigneuries” geeft deze schrijver als „seigneur” de heer van Vogelzang, nl. de baron de Villenfagne. Daniëls geeft, dat de heerlijkheid Vogelzang, welke in 1457 als een „feudum baronis” werd verheven voor de Loonse leenhof te Kuringen, omvatte: de dorpen Zolder, Houthalen en Zonhoven en de bank Houweyken.⁵⁹⁷

Hoe de precieze omschrijving van het land van Vogelzang ook geluid moge hebben, vast lijkt mij te staan, dat de „vrijbaenderheer van Vogelsanck”⁵⁹⁷ voor zijn heerlijkheid leenman van de Loonse graaf was, dat de schepenbanken van Vogelzang behoorden tot het appel- en hoofdvaart-ressort van Vliermaal⁵⁹⁸ en dat de heer van Vogelzang

⁵⁹³ Byl, Les juridictions scabinales, p.204 en Ulens, Lummen, p.197.

⁵⁹⁴ Schulen maakte deel uit van de heerlijkheid (baronnie) Lummen: De Corswarem, Limites, p.272; vgl. De Chestret, Histoire de la Marck, p.95 nt. 3.

⁵⁹⁵ Les juridictions scabinales, p.202 nt. 2.

⁵⁹⁶ Limites, p.147-148.

⁵⁹⁷ P. Daniëls, Les droits du seigneur de Vogelsanck, in: VO 10 (1934), 187-205. Vgl. De Corswarem, Limites, p.281.

⁵⁹⁸ Zie de kaart „De Loonse Territoriale Schepenbanken c.a. 1300” bij Baerten,

geen landsheerlijk gezag had; dat kwam de graaf van Loon toe.⁵⁹⁹ Dat de heer van „Vogelsanck” geen landsheer was lijkt ook te volgen uit Bussels’ mededeling: „De graaf van Loon schijnt ook op het gebied dat hem rechtstreeks toebehoorde de vorming van heerlijkheden te hebben bevorderd: Vogelsanck mag als een apanage ten voordele van een zijtak worden beschouwd”.⁶⁰⁰

Tussen 1570 en 1657 echter, trof ik verschillende RKG-processen aan, waaruit valt op te merken, dat de heren, resp. vrouwen van Vogelzang zich ten opzichten van de Loonse graaf (Luikse bisschop) wèl als leenman, doch niet als onderdaan beschouwden. In B 5989 uit 1570 (RAM) zien we Catharina van Bronckhorst-Batenburg, weduwe van George, heer van Elderen (’s Heren-) en Vogelzang, als tegenpartij van de Luikse bisschop Gerard van Groesbeek, omdat deze zijn Loonse drost een inval in de heerlijkheid Vogelzang liet doen. B 5990 uit hetzelfde jaar (RAM) geeft eenzelfde conflict tussen dezelfde partijen. Procedeert een onderdaan tegen haar landsheer, of de ene rijksonmiddellijke tegen de andere? Sellert⁶⁰¹ stelt inzake een volgende procedure, nl. K 1863 uit 1589 (Koser 283) zeer positief, dat daarin inderdaad twee rijksonmiddellijke heren, nl. Ico en Willem van In- en Kniphuizen, heren van Vogelzang, tegen een andere rijksonmiddellijke, de Luikse bisschop, in het veld kwamen terzake van een onrechtmatige panding.⁶⁰² Dat zal dan ook moeten gelden voor K 1864 uit 1592 (Koser 284), tussen dezelfde partijen betreffende een soortgelijk conflict.⁶⁰²

Het laatste decennium van de 16de eeuw telde overigens meerdere procedures, waarin het RKG optrad als rechter in eerste instantie en

Loon; De Corswarem, Limites, p.253 (Hauw-Eyken), p.280 (Zolder), p.281 (Zonhoven) en 295 (Houthalen); en A. Hansay, Documents inédits, p.432, p.438.

⁵⁹⁹ Baerten, Loon, p.134: Houthalen, Zonhoven en Zolder zijn uit het persoonlijk domein van de graaf aan een neef van de laatste graaf afgestaan; daarbij werden alle rechten, met inbegrip van de hoge en lage rechtspraak, in leen gegeven, „hoc excepto, quod sonitus campanae pro patria comitatus . . . defendenda, nobis . . . comitibus de Looz in perpetuum remanebit . . .” (Baerten, Loon, p.114; Daniels, Vogelsanck, p.203). De banklok bleef den graaf voorbehouden.

⁶⁰⁰ M. B(usse)s, Antwoord op vraag 22 in OLL 2, 1947, tegenover p.136, „Hoe komt het dat er in de Kempen zoo weinig heerlijkheden zijn?”

⁶⁰¹ Ueber die Zuständigkeitsabgrenzung, p.61 en 63.

⁶⁰² Volgens Koser bevat dit dossier stukken over de landsheerlijke souvereiniteit over Vogelzang.

waarin de heren van In- en Kniphuizen, de Luikse bisschop, diens officiaal, en Diederik Vercken als tweede echtgenoot van Catharina van Bronckhorst-Batenburg, elkander of derden voor dit hoogste Rijksge-recht daagden; bijna steeds speelt in die processen de staatsrechtelijke positie van Vogelzang een rol. (K 1866 b uit 1592, Koser 287; V 420 uit 1594, lijst Veltman; V 421 uit 1595, *ibid*; K 1865 uit 1595, Koser 285 en K 1866a uit 1599, Koser 286).⁶⁰³ Daarnaast zijn te vermelden twee procedures, waarin de heren van Vogelzang bij het RKG in appel gaan tegen beslissingen, geveld resp. door de apostolisch nuntius te Keulen en een pauselijk commissaris, die op hun beurt weer in hoger beroep hadden geoordeeld in geschillen, in eerste aanleg door de Luikse officiaal beslecht: K 1867 uit 1595 (Koser 288, lijst Veltman no. 1460) en V 953 uit 1634 (Koser 627, Luiks no. 2882). Deze processen lijken mij meer familie-aangelegenheden te betreffen van de In- en Kniphuizen. Dossier V 955 (Koser 628) uit 1657 sluit de rij. Het RKG is daar eerste instantie; het proces hangt met V 953 samen. Het heeft alle schijn, dat de rijksonmiddellijke aspiraties van de Vogelzangse heren omstreeks deze tijd hun einde hebben gevonden; in de RKG-dossiers althans trof ik geen spoor meer van hen aan.

27. *Luxemburg* (hertogdom). Inzake enige heerlijkheden, die volgens Afdeling 4 van Hoofdstuk III als deel van het hertogdom Luxemburg beschouwd dienen te worden, zijn mij RKG-procedures bekend. Zij volgen hier.

Kronenburg. Te Koblenz berusten enige dossiers, waarin Kronenburg ter sprake komt. Het RKG treedt als rechter in eerste instantie op; het is mij niet duidelijk, of zulks met het oog op de persoon van de gedaagde, of in verband met de rijksonmiddellijke status van genoemde heerlijkheid geschiedde.

Manderscheid. Alle mij uit het Koblenzer register bekende dossiers inzake Manderscheid hebben een sterke „Trierse” inslag: ofwel de rechter in eerste aanleg is Triers (Koblenznummers 39 uit 1583 en 824 uit

⁶⁰³ Vergelijk ook het bij Hansay, Documents inédits, p.441 afgedrukte stuk uit 1592, waarin een RKG-proces wordt vermeld, juist i.v.m. de „hocheyt ende jurisdiction” van de Vogelzangse heer.

1672), ofwel de gedaagde — voor het RKG als eerste instantie — is een Trierse functionaris (Koblenznummers 1653 uit 1768, 25 uit 1770 en 26 uit 1771), ofwel de gedaagde is de Aartsbisshop-keurvorst zelf: M 1071 uit 1603 (Koblenz 1444). In dat laatste proces is eiser graaf Filips van der Mark en Manderscheid, te Manderscheid, gedaagde is aartsbisshop Lotharius van Trier, terwijl de strijd gaat over de jurisdictie in het dorp Dreis in het graafschap Manderscheid. Het lijkt wel, of een deel van het graafschap duurzaam met het keurvorstendom Trier verenigd was, en zo met het Rijk in verbinding bleef.

Rodemachern. Inzake deze, hoogst waarschijnlijk als Luxemburgs te beschouwen, heerlijkheid is mij (uit de litteratuur) slechts één RKG-proces bekend, nl. dat tussen markgraaf Christoffel van Baden, gouverneur van het hertogdom Luxemburg en de graven van Wied, van Nieuwenaar, van Meurs en andere pretendenden op gemelde heerlijkheid. De markgraaf verbood „au jure des nobles audict pays de Luxembourg prendre cognoissance de la terre de Rodemack, fief de Luxembourg, de Reulant et autres parties”, die voorschreven graven den gouverneur betwistten. Ook verbood de markgraaf zijn tegenstanders, voor het competente leengerecht tegen hem te procederen.⁶⁰⁴ Toen het Luxemburgse adelsgerecht toch gevonnist had, en wel ten gunste van Wied en Nieuwenaar, ging de markgraaf tegen die beslissing in appel bij het RKG.⁶⁰⁵

In haar aangehaalde brief brengt de Landvoogdes het vermoeden tot uitdrukking, dat dit proces van de markgraaf de ons bekende Jan van Kestelt⁶⁰⁶ tot zijn koppig in-appel-gaan inspireerde. Luxemburg noch Maastricht waren door de Brabantse Gouden Bulle tegen het ingrijpen van de Rijksgerechten beschermd. Voor het hertogdom Luxemburg zou eerst in 1548 het Verdrag van Augsburg de begeerde exemptie brengen.

⁶⁰⁴ Brief van 22 april 1526 van landvoogdes Margareta aan Karel V, afgedrukt bij Lanz, *Correspondenz Karl V*, I, no. 86 (p.202-3). Vgl U&A I, p.84, brief van Karel V dd. 27 juli 1526 aan 's Keizers broeder, aartshertog Ferdinand. Lanz I, no. 86 is dezelfde als U&A I, no. 171.

⁶⁰⁵ Verkooren, *Inventaire Luxembourg V*, nummers 2162-2245, uit de jaren 1525-1530.

28. *Maastricht, het graafschap van de Vroenhof en proost en kapittel van de St-Servaaskerk.* In het voorgaande werd al terloops te berde gebracht,⁶⁰⁷ dat er rond Maastricht een concentratie van Karolingisch kroon- of koningsgoed kan worden gevonden. Van herkomst was dit complex ongetwijfeld niet homogeen. Ten westen van de Maas lag het stambezit van de Pepiniden, wier machtscentrum de Haspengouw was, de abdij Nijvel (Nivelles) hun geliefkoosd familieheilgdom.⁶⁰⁸ Ook langs de Maas en in de Ardennen had dit geslacht grondeigendommen. Ten Oosten van de Maas, in het huidige Nederlands-Zuidlimburg dus, waren het voormalige Romeinse staatsbezit en de Romeinse nederzettingen van enige omvang door Merovingen en Karolingen in bezit genomen; Pepinidisch stambezit in eigenlijke zin was daar niet; wel behoorde dit gebied tot het stamland der Karolingen. Het koningsbezit in Zuidlimburg schijnt aan te sluiten bij het grote complex van Haspengouw en Ardennen, en als één daarmee te moeten worden gezien.⁶⁰⁹

Voormelde kroongoed-concentratie rond Maastricht omvatte zowel de kapittelkerk van St-Servaas (oorspronkelijk abdij van St-Servaas geheten) als wereldlijk rijksgoed: de St-Servaas, op koninklijk domein gesticht, was gelijk de Akense Lieve Vrouwekerk een koninklijke eigenkerk, waarover de kroon naar welgevallen kon beschikken.⁶¹⁰

Van het wereldlijk rijksgoed vragen onze bijzondere aandacht: de (latere) stad Maastricht, op de westelijke Maasoever rond en in eenromeins castellum ontstaan, en het (latere) graafschap van de Vroenhof, eveneens westmazig. Volgens Hardenberg⁶¹¹ zijn stadsvrijheid en het territoir van de Vroenhof oorspronkelijk één geweest, met andere woorden: het rijksgoed Maastricht strekte zich ook uit over de binnenstad, met inbegrip van het oude Romeinse castellum. Binnen dat castellum evenwel hadden de bisschoppen van Tongeren door koninklijke

⁶⁰⁶ Zie hierna sub *Maastricht*.

⁶⁰⁷ Hoofdstuk IV, afd. 2, sub *Aken*.

⁶⁰⁸ Boeren, LV II, p.4-5.

⁶⁰⁹ Boeren, LV II, p.6.

⁶¹⁰ Vgl. Hardenberg, Vroenhof, p.32, en Deeters, Servatiusstift, p.28.

⁶¹¹ Vroenhof, p.39. Volgens art. 10 van Hoofdstuk IX van de Maastrichtse recensen van 1665 (Crahay, Coutumes Maastricht, p.299) is er een gewoonte geweest, krachtens welke de schepenen van de Vroenhof en die van Maastricht elkaars getal aanvulden. Zulks werd door art. 10 verboden. Die wederzijdse assumptie wijst op gemeenschappelijke herkomst en gelijkwaardigheid van beide colleges.

gunst zekere rechten verworven, op grond waarvan zij (binnen het castellum) de Onze Lieve Vrouwe-kerk mochten stichten; die kerk was in later tijd een bezitting van de Luikse Kerk. De bisschoppen van Tongeren hebben overigens te Maastricht geresideerd voordat de residentie door Sint-Hubertus (705-ca. 727) naar Luik werd overgebracht.⁶⁰⁹ Ongetwijfeld dateren de rechten, die de Luikse bisschoppen te Maastricht hadden — uitgezonderd na te noemen tol- en muntrecht — uit de tijd, dat Maastricht bisschopsstad was.⁶¹² Koning Lodewijk het Kind schonk in 908, bevestigde althans toen een vroegere schenking onder meer van „telonium ac monetam de Trajecto”,⁶¹³ zulks ten gunste van de Luikse bisschop. Korte tijd daarna werd de Lotharingse grote Giselbert, in 928 hertog van het Duitse Rijk in Lotharingen, met de Maastrichtse kroongoederen beleend, maar na diens dood in 939 vielen deze lenen weer aan het Rijk terug.⁶¹⁴ Beschouwen wij deze lenen iets nader. Vooreerst het pre-stedelijk Maastricht. De Luikse bisschop had daar zijn O.L.Vrouwekerk met hare bedienaren. Romeins koning Otto III bepaalt nu in 985 „ut nullus Comes, vel sub comite agens, vel iudex, aut ex judiciaria potestate, exceptis eis, qui ab Episcopo suffecti fuerint, in loca supradicta (Maastricht, Hoei, Namen en Dinant) residere audeat, vel ad causas audiendas, aut freda aut tributa, aut bannos, aut telonia aut redditum de statione navium, aut aliquod omnino districtum exigendum aut mansiones vel paratas aut faciendas, aut fidejussores tollendas, aut ullas redibitiones aut illicitas occasiones inquirendas”.⁶¹⁵

Deze immuniteit van de bezittingen van de Luikse Kerk te Maastricht⁶¹⁶ wordt in 1006 bevestigd door koning Hendrik II in een oorkonde waarin wordt bepaald, dat de domkerk en haar „appenditiae” — waaronder Maastricht — „cum omnibus rebus vel hominibus ad se

⁶¹² Hardenberg, Vroenhof, p.45-46; volgens Deeters, Servatiusstift, p.93 heeft koning Chlodowech IV (circa 690/695) reeds bij leven van bisschop Lambertus een immuniteitsprivilege uitgevaardigd inzake de Maastrichtse Lieve Vrouwekerk en haar bezittingen.

⁶¹³ Hardenberg, Vroenhof, p.29; Suringar, Bijdrage, p.11, 17; Panhuysen, Studiën Maastricht, p.2-3; Hermesdorf, Een skulptuur, p.81-82. Volledige tekst der akte bij Ruys, Het strafrecht, p.11-12.

⁶¹⁴ Vgl. het omtrent Herstal en Fléron betoogde, en Hardenberg, Vroenhof, p.32,43-44.

⁶¹⁵ Citaat cfm. Suringar, Bijdrage, p.20.

⁶¹⁶ Hardenberg, Vroenhof, p.30.

pertinentibus, libere per se consistere, et ab omni inquietudine iudicariae potestatis defensae et securae manerent". De koning beveelt, dat geen enkele graaf of rechter binnen die plaatsen rechtspraak mag uitoefenen of belasting mag heffen „super homines tam ingenuos, quam servos in eis manentes".⁶¹⁷ Koning Hendrik IV bepaalt insgelijks in 1070,⁶¹⁸ terwijl Keizer Frederik I Barbarossa in 1155, de Luikse kerk in al haar bezittingen bevestigend, haar bezit te Maastricht omschrijft als „ecclesia B. Mariae cum omnibus appenditiis ejus".

De bisschoppelijke „familia" te Maastricht, d.i. allen die op enige wijze aan de O.L.Vrouwekerk verbonden waren, genoten derhalve immuniteit ten opzichte van de grafelijke autoriteit.⁶¹⁸ Dat de Luikse Herders deze immuniteit niet hebben kunnen uitbouwen tot een volledige territoriale souvereiniteit over Maastricht houdt wellicht verband met het feit, dat de O.L.Vrouwekerk niet de enige Maastrichtse parochiekerk was. Buiten de muren van het oude castellum was immers de St-Servaaskerk gebouwd, waarbij zich het „imperatoris palatium" bevond. Hertog Giselbrecht liet beide met een stenen muur omringen.⁶¹⁹ Wij treffen op dit stuk derhalve een sterk op de Akense toestand gelijkende situatie aan.⁶²⁰

Tussen de beide Maastrichtse parochies rezen klaarblijkelijk moeilijkheden omtrent beider geestelijk rechtsgebied: koning Lotharius III bepaalt immers in 1132 met toestemming van de bisschop, dat alle vreemdelingen, die zich te Maastricht zouden vestigen, waarvandaan zij ook kwamen, in de stad onder de jurisdictie van de koning zouden staan, en in de parochiekerk van de H.Servaas gedoopt en begraven moesten worden, uitgezonderd slechts zij, die behoorden tot de „familia" van de Luikse bisschopskerk.⁶²¹

Afbakening van wereldlijke en geestelijke rechtsmacht geschiedde, zo zou men hieruit kunnen opmaken, volgens dezelfde criteria. Toch geeft deze koninklijke uitspraak aanleiding tot twee vragen.

De eerste is: welke is de betekenis van de woorden „familia S.Mariae

⁶¹⁷ Citaat naar Suringar, Bijdrage, p.22.

⁶¹⁸ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.3.

⁶¹⁹ Hardenberg, Vroenhof, p.36.

⁶²⁰ Zie hierna sub O.L. Vrouwekerk Aken, en Boeren, LV II, p.75-76.

⁶²¹ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.3-4; Suringar, Bijdrage, p.27; Doppler, Verzameling. no. 40 (PSHAL 66).

sanctique Lamberti", door Panhuysen⁶²² vertaald als „de Luikse bisschopskerk". L. Crahay somt in zijn inleiding op: Coutumes de la ville de Maastricht⁶²³ drie mogelijkheden op: alle personen, wonende in de plaats, waar de genoemde kerk stond; ten tweede: de suppoosten, die onmiddellijk van de genoemde kerk afhingen; ten derde: de leenmannen en cijnsplichtigen van de betreffende Kerk. Crahay lijkt mij voor de derde oplossing geporteerd. De Luikse „familia" te Maastricht wordt dan wel zeer beperkt, te meer, omdat de „Alde Caerte" van 1284⁶²⁴ in artikel 12 met name vier kerken opsomt: de Onze Lieve Vrouwekerken te Maastricht, Tongeren en Hoei en de St. Oda te Amaing (= Amay?) naast de Kathedrale H. Maria en Lambertus te Luik. In de meest beperkte interpretatie houden wij als 's bisschops „familia" over: leenmannen en cijnsplichtigen⁶²⁵ van vijf kerken in het Luikse diocees. J. J. Habets, in zijn bespreking van Suringar's aangehaalde dissertatie,⁶²⁶ stelt, dat de „familia" of „ecclesia" van „Stae Mariae et Sti Lamberti" betekende „tout court tous les sujets de la principauté de Liège". De opsomming van de 4 andere kerken in 1284 acht deze geleerde schrijver meer „explicatif": kanunniken van de Lambertuskathedraal waren wellicht proost van de vier andere kerken. Als wij Habets mogen volgen, zijn al de onderdanen van het Luikse stift, onttrokken geweest aan de „justitia regis" en aan het gezag van de St-Servaasparochie wanneer zij zich te Maastricht vestigden. Onderdanen van koning en bisschop woonden klaarblijkelijk door elkaar in de stad verspreid,⁶²⁷ en de omwalling van 1229 omvatte zowel St-Servaas als O.L.Vrouwe.⁶²⁸

Een tweede onduidelijkheid, die de uitspraak van Lotharius III m.i.

⁶²² Studieën Maastricht, p.4.

⁶²³ p.III, nt. 3.

⁶²⁴ Crahay, Coutumes Maestricht, p.3-20.

⁶²⁵ Beter: keurmede-plichtigen, d.w.z. horigen.

⁶²⁶ PSHAL 10 (1873), p.557-560.

⁶²⁷ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.6, wijst erop, dat pas in 1587 de grenzen der beide parochies scherp omschreven werden.

⁶²⁸ Boeren, LV II, p.46. Panhuysen, Studieën Maastricht, p.88 nt. 2 en Hermesdorf, Een skulptuur, p.72 duiden „familia" als: ministerialen, censualen (cijnsplichtige vrijen) en horigen (servi). Dit nadert dus de opvatting van Crahay. Deeters, Servatiusstift, p.96, vertaalt „familia" met „allen von der Lütticher Kirche abhängigen Leuten", en (p.112) met „eindeutig ist hier die familia des Liebfrauenstiftes gemeint".

opwerpt is: wat was de „justitia regis”? Het meest voor de hand zou liggen om, aannemende, dat Maastricht in 1132 geen vrijheid of stad vormde, geen eigen rechtskring dus, te stellen, dat de „justitia regis” het normale grafelijke gerecht zou zijn, waaraan ook het omliggende gebied onderworpen was; de diploma’s van 985 en 1006 onttrekken immers aan die graaf de bisschoppelijke „familia”. Mogelijk is echter ook, dat de „justitia regis” betrekking had op de koninklijke oppervoogdij over de familia van St-Servaas te Maastricht.⁶²⁹ Dan zou deze „justitia regis” synoniem geweest zijn van de geestelijke rechtspraak van de St-Servaasparochie. Lotharius’ uitspraak wordt zo een kerkelijke aangelegenheid, verband houdend met het eigen synodaalgerecht, dat beide Maastrichtse parochies mochten inrichten, daarbij de bevoegdheid van de synode van het landdekenaat (Maastricht) uitsluitende.⁶³⁰ Er lijkt mij wel aanleiding te bestaan tot de keus van deze interpretatie. Aannemelijk is immers, dat de „villa Trajectum supra Mosam” nà 1139 aan de Keizer is verpand door de Naamse graven, verpanding van een rijksleen door de leenman aan de leenheer derhalve. Deze verpanding betekende dan het einde van de Naamse heerschappij over Maastricht, een terugkomst onder het koninklijk gezag, en een hereniging met het omliggende platteland, het graafschap van de Vroenhof, in 1131 nog door koninklijke ambtenaren bestuurd.⁶³¹ Het lijkt mij niet uitgesloten, dat tijdens de „Naamse jaren” de „villa Trajectum” terdege een ander gerecht kende dan het den koning verbleven buitengebied. Een „justitia regis” ware zo’n gerecht moeilijk te noemen, maar, zoals gezegd, Lotharius kan daarmee de koninklijke St-Servaaskerk bedoeld hebben.

Vanzelf spreekt overigens, dat voorschreven door de koning met het oog op de afbakening van kerkelijke jurisdictie gegeven richtlijnen ook werden toegepast bij conflicten tussen seculiere gerechten: het „personenbestand” was immers identiek.⁶³² Het aantal rechtskringen echter moet in temporalibus één meer bedragen hebben dan het aantal paro-

⁶²⁹ Aldus Rothhoff volgens Hardenberg, Vroenhof, p.45.

⁶³⁰ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.83 nt. 3.

⁶³¹ Hardenberg, Vroenhof, p.43.

⁶³² Lotharius’ privilege werd lange tijd belangrijk geacht. Zie de bekrachtiging door Keizer Maximiliaan op 18 december 1516, bij Doppler, Verzameling, no. 699 (PSHAL 69).

chies. Ik neem aan, dat Maastricht in de tweede helft van de twaalfde eeuw een eigen rechtsgebied vormde, waarin met uitsluiting van het landrecht een aan die plaats eigen „jus forense et civile”, d.i. markt- en stadsrecht, gold. Dat was de toestand nl. in 1204.⁶³³ Binnen dat rechtsgebied treffen we dan, indien we Hermesdorf volgen⁶³⁴ twee immuniteiten aan, de beide kapittels van Onze Lieve Vrouwe en St-Servaas. De privileges van 985 en 1006 lijken mij zeer beslist betrekking te hebben op een territoriale immuniteit; Frederik Barbarossa omschrijft die nader als „de O.L.Vrouwekerk met al haar appendices”.⁶³⁵

Over de grootte van het immuniteitsgebied van de Onze Lieve Vrouwekerk is niet veel op te merken. Was het het oorspronkelijke Romeinse castellum? Of een gebied, begrensd door de driehoek St-Antoniuskapel, St-Servaas en Jeker?⁶³⁶

Belangrijk is, dat we weten dat in 1132 in ieder geval niet alle leden van de Luikse „familia” meer in het immuniteitsgebied woonden, doch ook in de rest van de plaats, en dat omgekeerd binnen het immuniteitsgebied ook niet-bisschoppelijke bewoners werden aangetroffen. Daarnaast dient dan overwogen te worden, dat „Von Haus aus . . . mit der Immunität keine Gerichtsbarkeit verbunden gewesen (ist). Sie ist ihr durch aufnahme der leib- und grundherrlichen Justiz zugewachsen”, en betrof dan nog slechts de „causae minores”.⁶³⁷ Dat wil zeggen, dat, waar de bisschop te Maastricht wereldlijke jurisdictie uitoefende, waarschijnlijk op dat immuniteitsgebied een Luikse laathof gevestigd geweest zal zijn.

De immuniteit van de St-Servaas heeft zich volgens Boeren⁶³⁸ in de elfde eeuw tot ROM-heid ontwikkeld. Wanneer de kerk met immuniteit werd begiftigd is onzeker;⁶³⁹ datzelfde geldt voor de verkrijging der

⁶³³ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.39.

⁶³⁴ Een skulptuur, p.72.

⁶³⁵ Suringar, Bijdrage, p.24: „Ecclesia B. Mariae cum omnibus appenditiis ejus”. Wellicht was Bemelen zo'n appendice. Groot is de overeenkomst in tekst tussen de „Maastrichtse” diplomaten van 985 etc. en de bij F. L. Ganshof, L'immunité dans la monarchie francque, in: Recueils de la Société Jean Bodin I. Les liens de vassalité et les immunités (tweede druk, Bruxelles, 1958), p.171-216, afgedrukte.

⁶³⁶ Voor deze begrenzing, vgl. Hardenberg, Vroenhof, p.39.

⁶³⁷ Mitteis, Deutsche Rechtsgeschichte, p.59; vgl. De Monté, Hoofdlijnen, p.44-46.

⁶³⁸ LV II,p.75. Vgl. Deeters, Servatiusstift, p.117: geestelijk en wereldlijk rijks-goed waren in 1174 gescheiden.

⁶³⁹ Gemeentewapens, p.275.

ROM-heid. De diplomen van Hendrik IV (anno 1087) en Hendrik V (1109), waarbij de St-Servaas rechtstreeks onder Keizer en paus wordt gesteld, respectievelijk haar oude vrijheden worden bevestigd⁶⁴⁰ zijn volgens Boeren⁶⁴¹ „verunechtet” casu quo onecht. Zij lichten ons dus meer in omtrent het door proost en/of kanunniken, dan inzake het door de vorsten gewilde. Aangezien het diploma van 1109 een omstreeks 1160 ontstaan falsum is⁶⁴² zullen wij wel mogen aannemen, dat St-Servaas vóór 1204 rijksonmiddellijkheid had verworven.

Over de grenzen van het immunitetsgebied van St-Servaas zijn wij beter ingelicht: groot was het niet.⁶⁴³ Zoals we nog zullen zien, zetelden binnen deze immuniteit enige rechterlijke colleges. Als derde rechtskring moeten we noodzakelijkerwijs aannemen het rechtsgebied van de koninklijke schepenen, die competent waren inzake die personen en goederen binnen de plaats Maastricht, welke en voorzoverre deze niet onder de beide immuniteiten begrepen waren. We gingen er immers van uit, dat Maastricht in de tweede helft van de 12de eeuw reeds een eigen rechtsgebied vormde, afgescheiden van het omliggende platteland; dat zal in de rechterlijke organisatie tot uitdrukking zijn gekomen. Is deze veronderstelling onjuist, dan zouden beide immuniteiten gelegen hebben in dat, met Maastricht een eenheid vormende, platteland, en zouden de rechtsprekende colleges van „stad” en „land” dezelfde geweest zijn.

Wat was dat platteland, waaruit Maastricht was „losgemaakt”? Hardenberg heeft aannemelijk gemaakt, dat zich oorspronkelijk bij Maastricht een koninklijke fiscus bevond. De centrale (konings)hof van die fiscus was de Vroenhof. In het begin van de twaalfde eeuw was er van de fiscus nog maar een beperkt gedeelte in exploitatie bij de kroon, nl. het Maastrichtse deel van de Vroenhof (de stadswijk Lenculen en een gedeelte van Smeermaas) en de dorpen Wolder (met het gehucht Nekum), Montenaken en Heukelom.⁶⁴⁴ De dorpen Vlijtingen, Hees,

⁶⁴⁰ Doppler, Verzameling, nrs. 24 en 29 (PSHAL 66).

⁶⁴¹ P. C. Boeren, Kritische beschouwingen bij het werk van enige limburgse geschiedschrijvers der laatste honderd jaren, in: PSHAL 100 (1964), 17-69. Zie p.62-3 ald.

⁶⁴² J. F. Niermeyer, aangehaald door Hardenberg, Vroenhof, p.36.

⁶⁴³ Zie Hardenberg, Vroenhof, p.36-37; Rechtsbedeeling, p.22.

⁶⁴⁴ Hardenberg, Vroenhof, p.42.

Veldwezelt, Rosmeer en Lanaken hoorden hoogstwaarschijnlijk mede tot de fiscus Maastricht, terwijl Herstal, Rutten, Veulen en Rotem (bij Dilsen), te ver van Maastricht gelegen om daarmee een aaneengesloten gebied te kunnen vormen, volgens Hardenberg deel hebben uitgemaakt van een goederencomplex, dat oorspronkelijk vanuit de Maastrichtse Vroenhof werd beheerd.⁶⁴⁵

Dit was het gebied van de fiscus Maastricht. Hoe stond het met de rechtsbedeling? Hardenberg meent, dat dit koninklijk domein, waarvan uiteraard ook de bewoningskern Maastricht eens deel uitmaakte, tot 1204 — in welk jaar de Brabantse hertog met het restant Vroenhof beleend werd — ressorteerde onder het landelijk gerecht, dat zetelde in het open veld op de Dousberg (tussen Maastricht en Veldwezelt). Zulks betrof dan de „causae majores”: grondheerlijke kwesties en causae minores zullen toch wel door het hofgerecht van de Vroenhof (zetelend te Maastricht) zijn afgedaan.⁶⁴⁶ Het gerecht op de Dousberg was er een van de graaf van Loon.⁶⁴⁷ Zelf ben ik niet geheel overtuigd van de juistheid van Hardenberg's visie; ik meen, dat hij het gerecht op de Dousberg te grote ancienniteit geeft. De Loonse graaf kan toch gepoogd hebben een voormalig deel van de fiscus Maastricht (in casu de kerkelijke bezitting Vlijtingen) te onderwerpen aan een zijner eigen dingbanken?⁶⁴⁸ Mijns inziens is het aannemelijker, die restanten van de koninklijke fiscus een of meer eigen gerechten toe te denken.

Thans de verschijning van Brabant ten tonele. Het is een bekend feit, dat hertog Hendrik van Brabant en de andere Nederlandse vorsten⁶⁴⁹ in de Duitse troonstrijd tussen de Welf Otto en de Staufer Philips van Zwaben hun sympathieën verplaatsten van de ene pretendent op de an-

⁶⁴⁵ Hardenberg, Vroenhof, p.47. Herbillon, Toponymie, p.68 nt. 2, wijst erop, dat Russon (= Rutten), Nederheim (= Nerem) en Paifve (= Peef) één heerlijkheid vormden, geheten „Seigneurie del Petite Steer”, met leenhof op het kasteel Hamal. Mijns inziens ergo alles eenmaal deel van het Vroenhofs „buitenbeheer”.

⁶⁴⁶ Hardenberg, Vroenhof, p.30,47-48.

⁶⁴⁷ Simenon, Geschiedenis Vlijtingen, p.65.

⁶⁴⁸ Aldus Baerten, Loon, p.52. Het stuk waarbij koning Koenraad III de Loonse graaf zulk overdagen verbood (uit 1146, Doppler, Verzameling no. 45, PSHAL 66) is vals: Deeters, Servatiusstift, p.65. Wel is echt een mandaat van Keizer Frederik Barbarossa uit 1167, waaruit blijkt, dat het koninklijk hofgerecht alle aanspraken van de Loonse graaf op de inwoners van Vlijtingen van de hand had gewezen: Deeters, Servatiusstift, p.64.

⁶⁴⁹ Zie Gosses-Post, Handboek, p.83 e.v.

dere, uit eigenbaat. Bijna zeker is, dat koning Otto IV in het laatst van september 1202 de Brabantse hertog beleende met de abdij Nijvel (Nivelles), de rijksstad Nijmegen en de stad Maastricht met de koninklijke rechten op St-Servaas.⁶⁵⁰ Nadat de hertog was overgelopen naar de partij van Filips van Zwaben, wordt hij op 12 november 1204, dag van de huldiging van de Staufer op de Rijksdag te Worms, beleend met (wederom) Nijvel en met Maastricht: „Insuper concedimus ei et hereditibus suis in feudum civitatem Traiectensem, cum omnibus iusticiis et appendiciis suis, extra civitatem et infra; necnon ibidem ecclesiam sancti Servacii, cum omni integritate et eo jure, quo patri nostro et fratri nostro Heinrico, divis Romanorum imperatoribus, attinebat”.⁶⁵¹ Nijmegen werd de hertog tegen vergoeding weer ontnomen.⁶⁵²

Wat waren nu de „Maastrichtse” lenen?

Vooreerst de „civitas” zelf. Maastricht was in 1204 een eigen rechtsgebied, waarin met uitsluiting van het landrecht een aan die plaats eigen „jus forense et civile”, d.i. markt- en stadsrecht, geldig was.⁶⁵³ Was de stad ook omwald en zichzelf besturend? Hoewel de bewijzen niet geheel sluitend zijn — het oudste stadsrecht van Maastricht tot op heden bekend dateert van 1220⁶⁵³ — voel ik er voor, deze vraag bevestigend te beantwoorden, met andere woorden het ervoor te houden, dat de hertog in 1202/1204 niet beleend werd met de „heerlijkheid” Maastricht, maar met de voogdij over deze rijksstad. In 1205 wordt voor het eerst een voogd in Maastricht vermeld⁶⁵⁴ doch Panhuysen oordeelt het waarschijnlijk, dat ook voor 1204 een rijksvoogd aldaar waakte over de handhaving der keizerlijke rechten.⁶⁵⁵ Feenstra en me-juffrouw A. J. Maris vallen hem hierin bij: na 1204 werd de voogd dan een van de hertog van Brabant afhankelijk en door deze laatste benoemd ambtenaar.⁶⁵⁶ Zoals gezegd, ik wil gaarne een stapje verder gaan, en de rijksvoogd (van de rijksheerlijkheid Maastricht) als rijksstadvoogd of rijksstadsgraaf bestempelen. Het lijkt mij voor de hand te

⁶⁵⁰ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.35-38.

⁶⁵¹ Citaat bij Panhuysen, Studieën Maastricht, p.37.

⁶⁵² Panhuysen, Studieën Maastricht, p.36.

⁶⁵³ Feenstra, Het stadrecht.

⁶⁵⁴ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.99.

⁶⁵⁵ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.97.

⁶⁵⁶ Resp. Het stadrecht, p.532, en Opmerkingen, k.52.

liggen, dat die rijksvoogd ook voogd van de immuniteit van Onze Lieve Vrouwe was.⁶⁵⁷

Zonder twijfel kwam aan de stedelijke schepenbank, die de koningstadsheer te Maastricht benoemde en in stand hield, de hoge en de lage justitie toe. Wat de toestand echter compliceert is het bestaan van een tweede schepenbank binnen Maastricht, nl. van de bisschop. Daarover t.z.t. meer.

„Extra civitatem” kreeg de hertog het hiervóór omschreven restant van het koninklijk domein „de Vroenhof” in leen. Bij die gelegenheid zou het gerecht van de Vroenhof ook de hoge justitie verworven hebben,⁶⁵⁸ als het deze al niet — indien dit koningsdomein reeds eerder uit de grafelijke rechtsmacht was geëximeerd⁶⁵⁹ — reeds voordien bezat. De hertog van Brabant werd zo heer van de vrije rijksheerlijkheid Vroenhof, een parallel aan Herstal.

Derdens en laatstens: St-Servaas. Menigvuldig zijn de visies op de belening van de hertog met deze koninklijke eigenkerk. Panhuysen:⁶⁶⁰ Otto IV ontnam aan het kapittel door deze belening de bevoorrechte positie van rijksonmiddellijkheid. Reese:⁶⁶¹ de belening van 1204 duurde niet langer dan tot 1214. Bewijs: de talrijke stukken, waarin de koningen en Keizers zich met St-Servaas bezig houden, beschermheren daarover aanstellen, etc., alles met uitdrukkelijke vermelding steeds van het onmiddellijk aan het Rijk toebehoren. Deeters⁶⁶² volgt Reese voor wat betreft de periode tot 1214, doch meent dat de belening herleefde in 1298 door het diploma van koning Albrecht van dat jaar.^{662a}

⁶⁵⁷ Vgl. Hermesdorf, Een skulptuur, p.73, en Panhuysens verwondering (Studieën Maastricht, p.102) omtrent het optreden in 1245 van de (Brabantse) voogd in een getuigenverklaring van Luiks-Maastrichtse zijde.

⁶⁵⁸ Hardenberg, Vroenhof, p.48.

⁶⁵⁹ Boeren, LV II, p.74-75 inz. Koningsdomeinen in het algemeen. Rijksvoogdij van de geëximeerde Vroenhof-voogdij en rijksstadvoogdij van Maastricht kunnen, ook voor 1204, in één hand zijn geweest.

⁶⁶⁰ Studieën Maastricht, p.40.

⁶⁶¹ Die Niederlande, p.615-616.

⁶⁶² Servatiusstift, p.72-76. Diplom van Albrecht I: Doppler, Verzameling, no. 236 (PSHAL 67).

^{662a} Met betrekking tot de rijksabdij Nivelles (Nijvel) zijn er inderdaad diploma's van koningen en Keizers voorhanden, die de Brabantse hertogen beurtelings met de rijksrechten op die abdij belenen en hen ervan beroven. Zie J. J. Hoebanx, L'Abbaye de Nivelles des Origines au XIVe siècle (Verhandelingen in 8-^o, Boek 46, Afl. 4, van de Kon. Belg. Acad., Klasse der Letteren etc.), p.233-239. Te Nij-

Het kapittel zelf, in zijn „Deductie” van 12 december 1757,⁶⁶³ stelde, dat door de beleningspassus in de oorkonde van 1204 „niet anders beduid werd als dat de Rooms-Koning daerbij aen den Hertog in feudum concedeerd het integrum Jus Patronatus Ecclesiae Sti Servatii, daarin begrepen het Regt van Collatie oft Praesentatie van de Proost-dye, wezende d'eerste Digniteyt van dezelve Kerke”.

In deze opvatting blijven èn de „belening”, èn de rijksonmiddellijkheid van waarde: het collatierecht van de koning, nl. zijn recht, de proost-rijksvorst van deze eigenkerk aan te wijzen, werd den hertog in leen gegeven.⁶⁶⁴ De St-Servaas verloor als het ware haar leenrechtelijke rijksonmiddellijkheid, behield echter de staatsrechtelijke, min of meer in overeenstemming met de Akense zusterkerk.⁶⁶⁵ De Keizer bleef de hoge beschermheer van de kerk; kort na 1204, nl. in 1220 beval koning Frederik II haar aan de zorgen en bescherming van de aartsbisschop van Keulen aan⁶⁶⁶ terwijl Keizer Karel IV in 1377 dezelfde aartsbisschop met de hertogen van Gulik en Brabant benoemde tot „conservatores, iudices et protectores perpetuas” van de rechten en vrijheden van deze kerk.⁶⁶⁷ Ik meen, dat het kapittel in zijn opgemelde „deductie” de spijker op de kop sloeg, althans rechtens; feitelijk heeft de hertog zijn „beschermheer- of -voogdschap” na enige eeuwen tot souvereiniteit weten om te vormen. Dit geldt zowel voor de kerk zelf, als voor haar verspreide bezittingen, kleine vrije rijksheerlijkheden.

vel speelde ook het in de tekst hierna aan de orde komende probleem van de betekenis van de belening van de hertog door het Rijk met de rijksrechten op de abdij. De abdis-rijksvorstin werd leenrechtelijk van het Rijk losgemaakt. Van wie diende ze daarna de regalia te ontvangen? Bleef ze toch staatsrechtelijk ROM? Vgl. Hoebanx, p.263-271.

⁶⁶³ Aanhaling bij Suringar, Bijdrage, p.135.

⁶⁶⁴ Deeters, Servatiusstift, p.76, ziet als gevolg van de belening van 1298, dat voortaan de hertog (slechts) aanspraak kon maken op de vergeving van de prebende van proost, de collatie van de proosdij dus; dez., p.77: omdat de hertog collator van de proosdij was, was hij „von daher Vogt”, nl. van de banken (dorpen) van de proost. Doppler, in PSHAL 66 (1930), p.206, stelt, dat in 1204 de voogdij aan de hertog in leen werd gegeven. Evenzo Boeren, in LV II, p.76; volgens Boeren is na 1204 de hertog de beleende hoge rijksvoogd over de St-Servaas, zoals dat voor 1204 de proost was. Deze laatste wordt dus ondervoogd, maar blijft souverein (= ROM).

⁶⁶⁵ Of de hertog met het collatierecht, of met de voogdij zelf beleend werd behoeft dus voor het resultaat geen onderscheid te maken: staatsrechtelijk kon de proost ROM blijven.

⁶⁶⁶ Doppler, Verzameling, nr. 84 (PSHAL 66).

Na deze korte historische inleiding moge thans volgen een opsomming van de gerechtelijke colleges binnen het gehele „Maastrichtse” complex, zover mij omtrent die colleges appellen op het RKG bekend zijn.

Stad Maastricht. Binnen de rond 1300 gebouwde tweede omwalling van Maastricht hadden verscheidene rechtbanken bevoegdheden. Voor ons onderwerp zijn daarvan slechts van belang die colleges, waarvan blijkt uit de RKG-dossiers. Zo blijven de qua competentie, samenstelling en rechtsgebied nogal mysterieuze jurisdicties binnen de claustrale singels van St-Servaas en O.L.Vrouwe buiten beschouwing.⁶⁶⁸

Voorts lag binnen de stadsmuur het grootste deel van de heerlijkheid Tweebergen, eigendom van de proost van St-Servaas. Over de inwoners van Tweebergen *binnen* de stad had de proost geen rechtsmacht; wel over de goederen, die zij er bezaten.⁶⁶⁹

Een groot deel van Maastricht binnen de wallen maakte deel uit van het graafschap van de Vroenhof. Het gerecht van de Vroenhof, buiten Maastricht met hoge en lage justitie uitgerust, had binnen de stad slechts bevoegdheden inzake onroerende goederen.⁶⁷⁰

De twee belangrijkste colleges, met rechtspraak belast binnen de stad Maastricht, waren de twee hooggerichten, de Luikse en Brabantse schepenbanken. De ons uit de vorige bladzijden bekende rijksstad met twee parochiekerken, beide immunitetsgebied, en met een rijkstol en rijksmunt, beide aan de Luikse bisschop uitgegeven, blijkt in de dertiende eeuw twee schepenbanken rijk te zijn, wier competentie ratione materiae zo dadelijk aan de orde zal komen, en wier competentie rati-

⁶⁶⁷ Doppler, Verzameling, nr. 404 (PSHAL 68).

⁶⁶⁸ Zie daarover in uiteenlopende zin: Rechtsbedeeling, p.20 en 22; Gemeentewapens, p.274,282,280; Ruys, Het strafrecht, p.26-28, p.143. Vgl. De Borman, Notice, p.115.

⁶⁶⁹ Gemeentewapens, p.281.

⁶⁷⁰ Rechtsbedeeling, p.21: volontaire jurisdictie met de twee zgn. hooggerichten (schepenbanken). Ruys, Het strafrecht, p.21, suggereert, dat deze toestand eerst uit 1665 dateert. Gelijke volontaire rechtspraak had de schepenbank van St-Pieter over het rond 1500 bij Maastricht ingelijfde deel dier heerlijkheid, de zgn. Nieuwstad. Vgl. Rechtsbedeeling, p.26, en H. P. H. Eversen, Over de inlijving van de Nieuwstad bij Maastricht, in: PSHAL 14 (1877), 3-100. Ditzelfde gold reeds vanaf 1284 voor de zgn. Bisschopskommer of -kommel: art. 22 van de Oude Caerte, bij Crahay, Coutumes Maestricht, p.15.

one personarum was verdeeld en afgebakend volgens het reeds aangehaald diploma van Lotharius III uit 1132. De Brabantse schepenbank, waarvan de hertog de schout en schepenen benoemde, is duidelijk de voortzetter van de koninklijke dingbank: rond veertig jaar na de beleening door Filips van Zwaben wordt nog gesproken over „jurisdictio imperii”, „scabini imperii” etcetera, waar de hertogelijke bedoeld zijn.⁶⁷¹

Twintig jaar na gemelde beleening duiken voor het eerst, als getuigen bij een scheidsrechterlijke uitspraak, op, de „sculteti . . . et scabini tam imperii quam episcopatus”.⁶⁷² In 1227 beloven de beide schouten, de schepenen en de gehele burgerij van Maastricht, zowel de onderdanen van de bisschop als die van de hertog, dat zij de rechten en vrijheden van St-Servaas zullen ontzien.⁶⁷³ In 1243 en 1245 zoeken hertog en bisschop naar een oplossing van de moeilijkheden, die zich herhaaldelijk aangaande de wederzijdse rechten van beiden in Maastricht hadden voorgedaan. Verder dan een uitvoerige verklaring van de bisschoppelijke schepenen in 1243, en een beëdigde getuigenverklaring uit 1245 van beider heren schouten en schepenen kwam het niet.⁶⁷⁴ Inzake de competentie van de twee schepenbanken zijn die verklaringen niet erg duidelijk, bovendien tegenstrijdig.⁶⁷⁵ Onduidelijk: Hermesdorf⁶⁷⁶ en Feenstra⁶⁷⁵ menen te bemerken, dat beide schepenbanken de hoge jurisdictie opeisten: de hertogelijke nl. over de homines ducis en over die van de bisschop (zij het, dat de bisschoppelijke schout en schepenen adviserende stem bij de vaststelling van het vonnis hadden),⁶⁷⁷ de bisschoppelijke die over de eigen „familia”. Panhuysen⁶⁷⁸ meent, dat tussen beide schepenbanken in confesso was, dat de Luikse schepenbank

⁶⁷¹ Hermesdorf, Een skulptuur, p.71.

⁶⁷² Doppler, Verzameling, no.101 (PSHAL 66); verg. Panhuysen, Studieën Maastricht, p.58; Hermesdorf, Een skulptuur, p.71; Feenstra, Het stadsrecht, p.528.

⁶⁷³ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.62.

⁶⁷⁴ Uitvoerig hierover: Panhuysen, Studieën Maastricht, p.79-114.

⁶⁷⁵ Feenstra, Het stadrecht, p.528.

⁶⁷⁶ Hermesdorf, Een skulptuur, p.76.

⁶⁷⁷ „et quicquid de illa questione sententiant scabini ducis, in hoc tenentur consentire villicus et scabini episcopi” (Panhuysen, Studieën Maastricht, p.142). Tweede vraag: „verdubbeling van de bank” louter bij ’n bisschoppelijk boosdoener? (zo: Feenstra, Het stadrecht, p.528, nt. 47) of bij alle „causae majores”? (zo: Panhuysen(?))

⁶⁷⁸ Studieën Maastricht, p.90.

zelfstandig slechts de *lage* rechtsmacht uitoefende en in aanspraak nam, de hoge jurisdictie over al de inwoners ergo bij de hertogelijke bank berustte.

Over de vraag, wie nu „homines imperii” en wie „homines episcopi” waren, zijn de getuigenverklaringen meer tegenstrijdig dan onduidelijk. Volgens de Brabantse schepenen maakt meervermeld diploma van Lotharius III uit, welke vreemdelingen „pertinere debent ad episcopum et esse de familia beati Lamberti”;⁶⁸⁰ volgens Panhuysen klaarblijkelijk bedoelend, dat alleen die vreemdelingen, die in directe zin tot de familie van de Luikse domkerk behoorden onder de bisschoppelijke jurisdictie te huis behoorden. Ook de bisschoppelijke schepenen verwijzen naar Lotharius, maar geven een veel ruimere uitleg aan „familia sancte Marie sanctique Lamberti”: alle leden van de „familie” der Mariakerken te Maastricht en Tongeren en van iedere andere kerk, die in het wereldlijke en geestelijke van de bisschop afhankelijk was. Met laatstgeschreven bijzin werden blijkbaar alle kerken bedoeld, die eigendom waren van het kapittel van de Luikse domkerk St-Lambert, meent Panhuysen; de facto waren er dat meer dan dertig.⁶⁸¹

De beroemde „Oude Caerte” van 1284 geeft eindelijk na 80 jaren in de vorm van een scheidsrechterlijke uitspraak, bekrachtigd door bisschop en hertog, een regeling van de geschillen dier vorsten inzake hun wederzijdse rechten te Maastricht. Het stuk bleef de grondslag voor de zgn. tweeherigheid van de stad tot aan de komst van de Fransen in 1794.⁶⁸² Beide heren hebben, volgens artikel 4 van deze Caerte, over hun eigen „luyden” „alle justicie, hooghe ende leege”.⁶⁸³ Een verworvenheid voor de bisschop in 1284, deze hoge justitie? Ik meen van niet: artikel 10⁶⁸⁴ regelt uitvoerig „dat van hangen oft van radt-braecken, van sieden oft van branden den dief oft den misdaedigen” de bisschop zulks doen moet „ter plaetse daer men ’t gedaen heeft tot nu toe”; evenzo de hertog. Oren, voeten, vuisten en andere „lidtmaet af-te-slaen”

⁶⁷⁹ Eén Brabantse eis lijkt onweersproken door de andere partij: beide schepenbanken (de bisschoppelijke als adviserende) oordelen „si oriatur questio de hereditate infra bannos constituta”. Verg. Feenstra, Het stadrecht, p.528, nt. 47 in fine.

⁶⁸⁰ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.142.

⁶⁸¹ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.88-89.

⁶⁸² Feenstra, Het stadrecht, p.528.

⁶⁸³ Crahay, Coutumes Maestricht, p.7.

mag ieder „op den gemeynen stock”. Er waren dus twee traditionele executieplaatsen.

Beide schepenbanken moeten „dinghen op eene bancke ende op eene ende deselve plaetse”.⁶⁸⁵

De onderhorigheid van vreemdelingen regelt art. 12 in dier voege als hiervóór is uiteengezet. Inkrimping van 's bisschops „achterland” van 30 tot 5 kerken? of uitbreiding van een tot vijf? Non liquet.⁶⁸⁶

De in Maastricht wonende burger, die van „partij” wilde veranderen kon dat één keer doen, mits hij of zij kon bewijzen „bij den oorspronck van haare geboorte, dat is te weten bij twee ofte dry van hunne broeders oft van hunne naeste vrienden sweerende met hun ten heiligen”. Wat werd er dan bewezen? Ik meen: de „nativiteit” of nationaliteit van de moeder van de veranderzieke burger(es). In Maastricht gold de regel „partus sequitur ventrem”. Dat beslisten scheidslieden in 1297, de Oude Caerte op dit stuk aanvullend, zeer waarschijnlijk dusdoende geen nieuw recht scheppend, doch een gewoonterechtelijke regel codificerend.⁶⁸⁷

Scheidsrechters beslisten tevens in 1297, dat Maastricht en Wijk in hun geheel met hun „suburbia” aan de hertog zouden behoren, uitgenomen de parochies van O.L.Vrouwe en St-Pieter. Zij die buiten deze parochies en buiten het bisdom Luik geboren waren, zouden Brabanders, de andere Luikenaren zijn.⁶⁸⁸ Bij huwelijk van twee personen van verschillende „nativiteit” hield ieder zijn/haar eigen nationaliteit, doch die van de moeder bepaalde die der kinderen.⁶⁸⁹ Het lijkt er veel op, dat „binnen een parochie” geboren zijn niet op een territoire, doch op moederlijke afstamming sloeg. De twee parochies van Maastricht waren immers niet scherp afgebakend.⁶⁹⁰ Dat blijkt ook uit het vol-

⁶⁸⁴ Als nt. 683, p.10.

⁶⁸⁵ Crahay, Coutumes Maestricht, p.8 (art. 8).

⁶⁸⁶ Deeters, Servatiusstift, p.105, meent, dat in 1245 de tendens bestond, onder de familia van de H.Maria en de H.Lambertus slechts hen te verstaan, die in kerkelijke betrekking stonden tot de O.L.Vrouwe te Maastricht en de St-Lambertuskathedraal te Luik. In 1284 weet Luik het begrip „familia” dan uit te breiden tot degenen, die behoorden tot de vijf met name genoemde kerken (ibid. p.109).

⁶⁸⁷ Suringar, Bijdrage, p.47; Panhuysen, Studieën Maastricht, p.103: „... rechtsgewoonte ... reeds lang te voren geldig ...”; Crahay, Coutumes Maestricht, p.IV.

⁶⁸⁸ Crahay, Coutumes Maestricht, p.IV-V; Suringar, Bijdrage, p.46-7.

⁶⁸⁹ Suringar, Bijdrage, p.47; De Corswarem, Limites, p.78.

⁶⁹⁰ St-Pieter, als vrijheid, uiteraard wel. Zie Crahay, Coutumes Maestricht,

gende: de scheidsrechterlijke uitspraak van 1297 werd in 1356 gevolgd door een uitvoerige, de Oude Caerte interpreterende verklaring van beide schouten en beide schepencolleges.⁶⁹¹

Het stuk, „de dochter Caerte” of „fille de l'ancienne Charte” genoemd regelt o.a. de rechtspraak inzake onroerend goed. Opvallend is dan, dat „personas ecclesiasticas” juist „super realibus actionibus, videlicet super hereditatibus quas ibidem (nl. te Maastricht) possident, ac censibus, redditibus, caponibus . . . in quibus ipsorum bonorum ratione tenentur . . .” uitsluitend voor de schepenbank van de bisschop gedaagd mochten worden. Daagde een kerkelijk persoon een leek voor de rechter, dan moest dat voor de bevoegde schepenbank geschieden, zo meen ik te verstaan.⁶⁹²

Het onroerend goed binnen de stad Maastricht was evenmin homogeen van aard als de bevolking. De „dochter Caerte” houdt enige bepalingen in omtrent het stellen van grensafscheidingen tussen de gronderven in de stad. Daartoe waren Luikse en Brabantse schepenen gezamenlijk en afzonderlijk bevoegd, behalve indien de onroerende goederen van de Vroenhof of van de proost van St-Servaas afhingen;⁶⁹³ met die laatste twee soorten goederen hadden de bisschoppelijke schepenen niets te maken, wel echter meier en schepenen van de Vroenhof en van de proost. In de zgn. Bisschops-kommel mochten slechts meier en schepenen van St-Pieter de grenzen uitzetten. Merkwaardig is dit onderscheid: Bisschopskommel exclusief voorbehouden voor schepenen van St-Pieter; Vroenhof en immunitet van St-Servaas slechts onttrokken aan de bisschoppelijke schepenen, kennelijk niet aan de hertogelijke. Eigenlijk stadsgebied, Vroenhof en proosdijgoed hadden iets gemeen: de hertogelijke (ex-koninklijke) schepenbank. Herinnering aan de gemeenschappelijke herkomst uit de koninklijke fiscus? Voor de bisschoppelijke (Luikse) schepenen te Maastricht blijft dan weinig anders over dan een afstamming van het laten-gerecht, behorende bij de laat-

p.224-225 voor de invoering ener kerkelijke indeling in parochies naar straten en wijken, niet meer naar afstamming, nl. in 1587.

⁶⁹¹ Afgedrukt bij Crahay, Coutumes Maestricht, p.21-25.

⁶⁹² Passage bij Crahay, Coutumes Maestricht, p.24, eerste 2 alinea's.

⁶⁹³ Ik gevoel er het meeste voor, deze „proost-goederen” te zien als een omschrijving van het oude immunitetsgebied van St-Servaas, buiten het Romeins castellum, binnen de omwalling van 1229. Verg. Rechtsbedeeling, p.14.

hof binnen de immuniteit van O.L.Vrouwekerk.⁶⁹⁴ De toepassing van „partus sequitur ventrem” wijst in dezelfde richting.⁶⁹⁵ Combinatie van Lotharius’ uitspraak van 1132 en de arbitrale beslissing van 1297 maakt een nauw verband tussen horige „echte” en parochie aannemelijk; dat doet insgelijks de passage in de „Oude Caerte” omtrent de jurisdictie in 1284 in de Bisschopskommel. In dat stuk van St-Pieter, buiten de wallen, maar binnen de vrijheid van Maastricht oefenden toen de schepenen van St-Pieter alle rechtspraak uit inzake het onroerend goed,⁶⁹⁶ maar de hoge justitie kwam toe aan de twee stadsschepenenbanken. Criterium competentiae ratione personarum: personen „van den hooftcinse” van een der vijf kerken van de bisschop vielen onder diens bank; de rest onder de hertog. Parochie en hoofdgeld, erkenning van horigheid derhalve⁶⁹⁷ worden in één adem genoemd, en beïnvloeden de strafrechtelijke competentie. De contentieuze rechtspraak inzake onroerende goederen, ongeacht hun cijnspligtigheid, volgde in later tijd (1379, 1380, 1409, 1413) de hoge justitie: steeds kwam zij de twee stadsschepenenbanken toe.⁶⁹⁸

⁶⁹⁴ Volgens Panhuysen lag het hofrecht ten grondslag aan de bisschoppelijke rechten: Studieën Maastricht, p.91 nt. 2 en p.103. Zo reeds A. Gordon (1810-1884) geciteerd bij Ruys, Het strafrecht, p.66. Vgl. ook Pélerin, Essais, p.229-230. Deeters, Servatiusstift, p.111-112, denkt dat de Maastrichtse bevolking oorspronkelijk uit de onderhorigen van 2 grondheerlijkheden, twee horige echten, bestond: een van O.L.Vrouwekerk, één van de fiscus of St-Servaas. Zo vereenzelvigt hij de „homines imperii” uit 1132 met de familia van St-Servaas (p.115 ald.); hij onderschat m.i. de ouderdom van de scheiding tussen het kerkelijk en het wereldlijk rijksgoed.

⁶⁹⁵ Panhuysen, Studieën Maastricht, p.103; De Blécourt-Fischer, Kort begrip, p.107/8; vergelijk ook de opmerking van de Monté, Hoofddlijnen, p.74: „Ook die afstammelingen van een hofhorige moeder of een dienstvrouw, welke geen hof- of dienstgoed bezaten, bleven in beginsel tot de „echte” behoren”. Over „l’origine domaniale de l’échevinage urbain... dans toutes les villes bâties en territoire d’immunité” zie Byl, Les juridictions scabinales, p.42.

⁶⁹⁶ Crahay, Coutumes Maestricht, p.15/16. Rechtsbedeeling, p.22 jo 21: Aan het eind van het Ancien Régime was hun bevoegdheid teruggebracht tot het samen met de twee stadsschepenenbanken afhandelen van de volontaire jurisdictie omtrent die onroerende goederen. Ligging: zie Ruys, Het strafrecht, plattegrond.

⁶⁹⁷ De Blécourt-Fischer, Kort Begrip, p.109.

⁶⁹⁸ Charter Wenceslas en Johanna 1379: Crahay, Coutumes Maestricht p.490; Statuten van Maastricht van 1380: *ibid.*, p.115; Charter der beide heren van 1409: *ibid.*, p.462; Oud privilege van beide heren van 1413: *ibid.*, p.144. Dat er vele cijnsgoederen te Maastricht lagen — een reminiscentie aan voormalige horigheid: De Blécourt-Fischer, Kort begrip, p.181 — blijkt m.i. wel uit het feit, dat b.v. het

Op welke gerechten hadden de ex-koninklijke, daarna hertogelijk-Brabantse schepenbank, en de waarschijnlijk uit een laatgerecht gegroeide bisschoppelijk-Luikse schepenbank te Maastricht hoofdvaaert en hoger beroep? Vermoedelijk ging iedere bank gedurende een periode van eeuwen haar eigen gang, de koninklijke bank naar Aken, de Luikse naar Luik, naar de schepenbank aldaar. Dit laatste ligt geheel in de lijn van de bisschoppen, die immers, zoals bij Bemelen is aangehaald, de bezittingen van de kathedrale en de secundaire kerken van Luik onder hun souvereiniteit trachtten te brengen; te Maastricht geschiedde dat met des te meer recht nu de bisschop daar een rijkstol en een rijksmunt bezat. In 1339 verklaart de kerkvorst, dat in civilibus tegen de uitspraken van zijn schepenen te Maastricht beroep open stond bij de Luikse bank.⁶⁹⁹ Volgens Schwabe⁷⁰⁰ is dat in de 15de eeuw anders: toen hadden beide banken appel/recharge op Aken. Bekend zijn gevallen uit de periode 1400-1461, uit 1463, 1490 en uit de 16de eeuw. Het heeft er alle schijn van, dat de Luikse rechten op Maastricht in de veertiende eeuw moesten plaatsmaken voor die van de hertog; wellicht was van die ontwikkeling de „Oude Caerte” van 1284 reeds een voorproefje. De stad werd daardoor niet een Brabantse: daarvoor moeten we tot 1530 wachten. Van beide schepenbanken was het RKG de opperste appelinstantie. Dossier F 823 uit 1535 (RA Maastricht) geeft een appel tegen een beslissing van Luikse schepenen, gewezen „auf anderweyssung ires hauptgerichts Ach”.⁷⁰¹

Het door mij in Hoofdstuk IV hiervóór medegedeelde omtrent de

Oud Privilege van 1413 (Crahay, Coutumes Maestricht, p.144) de valuta-regelingen behandelt naar aanleiding van cijns gelden op onroerend goed. Misschien volgt uit de arbitrale beslissing van 1297, dat het territoire van 's bisschops immunitieit en vroegere laathof diens cijns goed bleef, de opwonenden echter mannen van de hertog konden zijn. De bisschop had dan meer grond dan mensen; wellicht dateerde die discrepantie reeds van eeuwen her, en lag zij ten grondslag aan Lotharius' beslissing van 1132. Onwillekeurig gaan de gedachten dan uit naar usurpatie door de stads- en immunitetsvoogd. Vergelijk ook het citaat uit Hocsem bij de Corswarem, Limites p.78 nt. 3.

⁶⁹⁹ Daris, Les cours de justice, p.43 (BIAL).

⁷⁰⁰ Oberhof II, p.82; Maastricht komt in de 15de eeuwse Luikse lijsten niet meer voor, meen ik, zie Daris, Les cours de justice, p.10-16. Ook bij Yans, Pasicrisie, vond ik het niet. Ik houd het ervoor, dat de bij Daris in de lijst van Luikse ondergerechten voorkomende „Cour de Notre Dame à Maestricht” niet de Luikse schepenbank aldaar was (misschien de „Kamerhof”?)

⁷⁰¹ Schwabe, Oberhof I, p.139: schout met vier schepenen togen naar Aken.

verhouding tussen de Brabantse schepengoed en die te Aken deed al uitkomen, dat het „Rijkse” karakter van Maastricht van Brabantse zijde niet onaangevochten bleef. Het appelleren op Aken kon nog bestreden worden met de bepaling in de RKGO van 1495, dat „gradatim” geappelleerd diende te worden, ergo binnen het hertogdom Brabant en het stift Luik; een beroep op het RKG kon de hertog slechts verbieden door Maastricht rechtstreeks onder de Brabantse Gouden Bulle van 1349 te begrijpen. De tekst van die Bulle en de daaropvolgende confirmaties gaf daartoe m.i. echter geen aanleiding.⁷⁰² Volgens Viglius en Wirich van Kriechingen echter⁷⁰³ zou het hofgerecht van Keizer Frederik III in 1445 Maastricht wel onder de Gouden Bulle gerekend hebben; ik meen dat zulks onjuist is.⁷⁰⁴

Volgens van Hove⁷⁰⁵ deed de invloed van de Brabantse wetgeving zich in de tweede helft van de vijftiende eeuw bijzonder gevoelen te Maastricht. Daarmee stemt overeen, dat koning Maximiliaan I op verzoek van de Maastrichtse magistraat en de gehele bevolking op 3 mei 1498 speciaal voor Maastricht confirmeerde: de Brabantse gouden Bulle van Karel IV, de uitbreidende bevestiging van Sigismond en . . . een bevestiging en vernieuwing door hertog Philips van die gunstbewijzen.⁷⁰⁶ De vraag bleef natuurlijk: sloegen al die documenten wel op

⁷⁰² Zie uitvoerig Hoofdstuk II, afd. 3.

⁷⁰³ U&A I, p.217. „Muelh”, waarmee de bewerkers van U&A geen raad weten (zie I, p.217, nt. 10a) is beslist „Nivell”.

⁷⁰⁴ J. Chmel, *Regesta chronologico-diplomatica Friderici IV. Romanorum regis (imperatoris III.)*, (Hildesheim, 1962). Regest nr. 1905 dd. 22-2-1445 Leuven, Brussel, Antwerpen, 's Hertogenbosch, Tienen, „Lieuwe” (Zoutleeuw?), Nijvel, Herentals, Diest en Bergen o. Zoom worden genoemd als Brabantse steden. Vgl. O. Franklin, *Das Reichshofgericht I*, p.327. Toegegeven zij, dat Maastricht in 1464 op de convocatielijst voor de Statengeneraal voorkomt bij de „Bonnes villes de Brabant”, zie W. P. Blockmans, *De samenstelling van de Staten van de Bourgondische Landsheerlijkheden omstreeks 1464*, in: *Standen en Landen* 47 (1968), 55-112.

⁷⁰⁵ Etude, p.167.

⁷⁰⁶ Zie de vermelding door Viglius en Kriechingen in U&A I, p.217. De tekst van Maximiliaans privilege kreeg ik onder ogen zonder bronvermelding. Volgens Pélerin, *Essais*, p.273, hadden de Maastrichtse burgers voor hun lijf en goed in 1283 reeds een privilege de non evocando nec arrestando (Oude Caerte?). Dat zou in 1349 door Karel IV bevestigd zijn. De voor Van Hove, Etude, p.167 nt. 1, onvindbare arbitrale sententie van 1454, die Maastricht onder het Brabants privilege de non evocando zou hebben gebracht, ontsnapte mij ook. Misschien de hofgechtsdecisie van 1445?

Maastricht? De Brabantse hertogen probeerden met zachte drang de bevolking van een bevestigende beantwoording te overtuigen.

Zekere Frederik Burckhart werd in 1497 gestraft omdat hij tegen de Gouden Bulle in had geappelleerd op de abt van St-Jacob te Luik.⁷⁰⁷ In 1514 volgt M 3733 (RAM), een poging rechtstreeks tegen een beslissing van de Brabantse schepenbank te Maastricht in beroep te gaan bij het RKG. Mijns inziens kon zo'n appel niet met gebruik van de Brabantse privileges worden vrijdeld. Voor het geestelijke veranderde dat in 1515: op 16 juni van dat jaar bevestigde paus Leo X al de Maastrichtse voorrechten, o.a. het privilege de non evocando. Dat gunstbetoon was duidelijk gericht tegen de Luikse bisschoppelijke en aartsdiakonale officialiteit, en werd op 5 juli 1515 gevolgd door gelijk pauselijk stuk, bestemd voor geheel Brabant. Ging de paus ervan uit, dat Maastricht deel van Brabant was? Of dat Maastricht reeds een speciaal privilege bezat?⁷⁰⁸

De dossiers V 548 en V 549 uit 1528 en 1529 kwamen in Hoofdstuk IV, Afdeling 2 reeds aan de orde. De affaire Vrientz baarde veel opzien en onrust. Door middel van Scepperus wist de Brusselse regering te bewerken, dat de rijksban werd ingetrokken, „chose jamais veue ne ouye”.⁷⁰⁹ Midden in het proces werd Maastricht bij Brabant geïncorporeerd.⁷¹⁰ Desondanks wist Vrientz, of liever: diens echtgenote „welche den stenden taglichen one underlass anlaufft”⁷¹¹ de zaak in beweging te houden tot 1544; zo werd deze (mede) aanleiding tot uitvaardiging van de keizerlijke „acte van non-praepjuditie” dd. 24 januari 1532,

⁷⁰⁷ U&A I, p.219. Vergelijk Eversen, Limietbeschrijving, p.411: schepenen van de Vroenhof voerden de bestraffing uit (Borchaert), en Pélerin, Essais, p.177.

⁷⁰⁸ Bul van 16 juni 1515: Van Hove, Etude, p.169; bul van 5 juli 1515: Van Hove, Etude, p.90 nt. 3; verzet van de Luikse bisschop: Van Hove, Etude, p.171,177; pauselijke tegenzetten: p.174,175; Concordaat Karel V/Bisschop Luik: Van Hove Etude, p.178 (anno 1542). Pélerin, Essais, p.279, stelt de bulle van Leo X in 1518, en poneert, dat Leo X een speciaal Maastrichts privilege de non evocando confermeerde. Mij is dat onbekend gebleven.

⁷⁰⁹ Lanz, Correspondenz Karl V, dl. I, p.464 e.v.; PSHAL 3 (1866), p.222.

⁷¹⁰ Zie nt.702 Vergelijk de plaatsing van Karel V's bulle in U&A I: zij is nr. 195; nr. 193 dd. 22 juni 1530 is een brief van Margareta aan Karel V, met boodschap, dat de rijksban door het RKG was uitgesproken tegen „ceulx de la loi de Maastricht”.

⁷¹¹ Anno 1532, U&A I, nr. 210.

bij welk stuk Maastricht rechterlijk-organisatorisch weer van Brabant werd losgescheurd.⁷¹²

M 954 uit 1529 (RA Maastricht) bevat een poging, te Aken of bij het RKG in beroep te gaan tegen Brabantse schepenen. Deze laatsten komen lelijk in de knel tussen de aartshertogin-goevernante te Brussel en het RKG.⁷¹³ M 955 uit 1530 hangt met het vorige nr. samen. De echtgenote van Johan van der Mare (eiser in M 954) appelleert namens haar man tegen een vonnis van de Brabantse schepenbank, krachtens hetwelk de linkerhand is afgehouden bij haar man. Een en ander zou het gevolg zijn van een kwaadaardige samenzwering door de hertogelijke stadsbestuurders met een buurvrouw van van der Mare.⁷¹⁴

In 1533 geeft H 3326 een procedure, waarin appel op Aken door Brabantse schepenen onmogelijk wordt gemaakt, en appellant zich dan tot het RKG wendt. Op een keizerlijk compulsoriaal reageert de Brabantse vice-schout, Van Overbunde, met de wens „dass de bofrye eynss ein ende neym” (18 augustus 1534).⁷¹⁵ In 1534 speelt eenzelfde zaak, H 3337, de laatste mij bekend van hoger beroep op het RKG tegen Brabantse schepenen te Maastricht. Deze heren zeiden den insinuerenden notaris „sie schiessen off das Camergericht” (92 blauw, akte 5). Hoe nam de „boeverij” nu rechtens een einde? In 1532 trok Karel V de bevestigingsbulle van 1530 weer in, in zo verre, dat het appel op de Raad van Brabant werd gesupprimeerd, en een appel op commissarissen werd voorzien. Benoemd werden deze heren niet. Na een nieuwe akte van non-praejuditie in 1536 volgde in 1537 een accoord tussen Keizerhertog en bisschop, waarbij ieder appel tegen beslissingen van beide hooggerechten (schepenbanken), het laaggerecht en de schepenbank

⁷¹² Smend, *Das RKG*, p.165, noemt het geval Vrientz als het enige, waarin het RKG op de standen steunde bij zijn verzet tegen de keizerlijke directieven. Helaas herdoopt hij (p.165 nt. 1) deze affaire in „Der Utrechter Fall”. Hij citeert de nuntius Aleander (*Nuntiatuberichte aus Deutschland* Abt. I, 4, p.383) „... unde Caesar fuit quodammodo coactus vel saltem prudens revocavit privilegium quod impetraverat nescio quomodo in diaeta Augustae anno 1530, quod Trajectum superius esset incorporatum domui Brabantiae . . etc.”.

⁷¹³ Dossier M 954 (blauw nr. 132), akte nr. 4.

⁷¹⁴ Opmerking van de Brabantse schout van Goor tegen de notaris, die een RKG-citatie komt betekenen (133 blauw, akte 2) „... wenn er mocht dem Cammerrichter mit dem khaupf bekhomen, so woll er inen setzen der Johann von der Mare sitzt” (nl het gevang).

⁷¹⁵ Dossier 90 blauw, akte 11.

van de Vroenhof werd afgeschaft, totdat beide heren nadere voorzieningen hadden getroffen. Onderwijl waren de Maastrichtse uitspraken onaantastbaar.⁷¹⁶

Hertog en bisschop maakten in 1540 een afspraak inzake de regeling van het hoger beroep: ieder jaar zou iedere souverain twee gedelegeerden zenden om in beroep recht te spreken. De twee Brabanders zouden zulks voor de Brabantse schepensbank, de twee Luikenaren voor de hunne doen. Op 27 februari 1545 werd deze „Forme ende Instructie van Appellatie” door de twee heren goedgekeurd, in 1547 te Maastricht gepubliceerd.⁷¹⁷ Zij trad echter eerst in werking nadat ook de instructie van de appel-procedures naar genoegen was geregeld, en wel bij twee reglementen, resp. van 1548 en 1549, gegeven door Keizerhertog en bisschop. Zo werd na 19 jaar de mogelijkheid van hoger beroep voor de Maastrichtenaars heropend. Tevens werd in 1548/49, bij gelegenheid van de regeling van de instructie, in het appel van de decisies van het laaggerecht voorzien.⁷¹⁸ Dat werd aan de vier gedelegeerden der heren (later „commissarissen-deciseurs” geheten in tegenstelling tot de „commissarissen-instructeurs” die zich met de voorbereidende werkzaamheden bezig hielden) gezamenlijk opgedragen.⁷¹⁹

Ik meen, dat we mogen aannemen, dat in 1537 iedere vorm van appel vanuit de Maastrichtse gerechten naar het Rijk definitief was afgeschaft: de „bouverye” had een einde genomen. Ik merk nog op, dat de inlijving bij Brabant in 1530 te Maastricht groot ongenoegen bij de Luikse bisschop en de bevolking veroorzaakte: zo werden de hertogelijke ambtenaren, schout en schepenen gedwongen de stad te verlaten, zo

⁷¹⁶ Crahay, *Coutumes Maestricht*, p.xcii; De Borman, *Notice*, p.107. L. E. J. Lenarts, *Opkomst en voortgang der stad Maastricht*, in: *PSHAL* 1 (1864), 154-179 en 225-261; 2 (1865), 3-98; 3 (1866), 3-40, vermeldt nog twee akten van non-praejuditie m.b.t. de burgerlijke privileges van Maastricht: *PSHAL* 2, p.51, nt. 1, beide uit 1538.

⁷¹⁷ Suringar, *Bijdrage*, p.84.

⁷¹⁸ Crahay, *Coutumes Maestricht*, p.xcii, xciii en Suringar, *Bijdrage*, p.85 en 188. P. Doppler, *De Commissarissen-Deciseurs voor de beide „Heeren en Princen” te Maastricht*, in: *PSHAL* 56 (1920), 1-18, meent dat eerst in 1580 de commissarissen-deciseurs appelrechters voor het indivies laaggerecht werden: p.5 ald.

⁷¹⁹ Zie in het algemeen over de incorporatie van Maastricht bij Brabant en de daarop volgende onlusten: A. Henne, *Histoire de Belgique sous le règne de Charles-Quint II* (Bruxelles-Paris, 1866), p.232-240; en Pélerin, *Essais*, p.263-271; Suringar, *Bijdrage*, p.81-84; A. Panhuysen, *De Tweeherigheid van Maastricht*, in: *Maasgouw* 73 (1954), 135-150 en 161-170, bijz. kol. 144-146.

werd een hoge toon tegen de Keizer aangeslagen toen hij Maastricht wilde bezoeken etc. Door bemiddeling van de prins-bisschop werd ten leste de vrede hersteld.

Indivies laaggerecht. Dit college, samengesteld uit de twee burgemeesters (de Luikse en de Brabantse), acht gezworen raden en twee griffiers (bij helfte afkomstig uit beide nativiteiten) fungeerde als rechtbank voor alle inwoners van de stad. Waren de schouten en schepenen van beide hooggerichten steeds alle benoemd door de respectieve heren, de leden van het indivies laaggerecht werden in hun hoedanigheid van burgemeester of gezworene vóór 1580 min of meer direct gekozen door de burgerij.⁷²⁰ Het laaggerecht stond derhalve qua competentie wel onder de beide hooggerichten, maar, afhankelijk van de fluctuaties van de stedelijke autonomie, somtijds ook in politiek opzicht daarnaast, zelfs soms daarboven. Zo bepaalden de Statuten van de stad Maastricht van 1380 in art cxx dat, als een schepen talmde met recht te spreken, burgemeesters, gezworenen en raad hem daartoe konden dwingen. Ik meen, dat de competentie van het laaggerecht *ratione materiae* tussen 1379 en 1580 veelvuldig gewijzigd is, met dien verstande, dat immer voor de schepenbanken gereserveerd bleef: procedures over onroerend goed, „doetslaghe, vrouwen crachte, vreedebreecken, ... leemden, ... diefden, ... moerde, ... valscherijen, ... verraderien, ... mortbrande”, en „van voeten, van handen, van vingheren, van oeren ende van lyt af te slaen of te houwen”.⁷²¹ Uit 1523 dateert dossier K 1100, waarin Johan van Kesselt tracht bij het RKG in hoger beroep te

⁷²⁰ Over dit laaggerecht uitvoerig: Ruys, *Het strafrecht*, p.69-76. Het is hier niet de plaats, in te gaan op de benoemingsmodaliteiten. De twee uitersten waren: 1379, hertogen Wenceslas en Johanna geven de Brabantse burgers, in navolging van de Luikse, het recht ieder jaar een burgemeester „ende haere geswoeren raedtsluijden” te kiezen, bij meerderheid van stemmen. Kiezers waren: de ambachten en gilden. Zie Crahay, *Coutumes Maastricht*, p.491. Vergelijk Suringar, *Bijdrage*, p.59. 1580: na de inname van Maastricht door Parma wordt de benoeming van burgemeesters en raden aan de souverainen getrokken, en gedelegeerd aan de vier commissarissen-deciseurs. Crahay, *Coutumes Maastricht*, p.212. Vergelijk Suringar, *Bijdrage*, p.102-111.

⁷²¹ Crahay, *Coutumes Maastricht*, p.461 (1409). Zie ook p.490 (1379) en p.137 (1413) ald., alsmede de „Slichtinge, tusschen 't Hooge ende 't Leege Gerichte, Van het Jaer 1560”, art. vi en xxiii. Bij deze „Slichtinge” bakenden hertog en bisschop de competenties van hoog- en laaggerichten af. Zie over het laaggerecht Crahay, *Coutumes Maastricht*, p.LXXXvi.

gaan van een uitspraak van het laaggerecht. De landvoogdes Margareta en kanselier en raden van Brabant nemen alle mogelijke en onmogelijke middelen te baat, om van Kesselt van dit appel af te brengen.⁷²² Anders dan de zaak Vrientz lijkt dit appel mij in 1530 door de inlijving van Maastricht bij Brabant getorpedeerd te zijn.

Dossier S 4157 (Koser 537, Luiks 2876) uit 1683 toont een appel tegen een uitspraak van het laaggerecht, waarover in eerste instantie al de commissarissen-deciseurs als beroepsrechter stonden. Gedaagde wierp de exceptie van onbevoegdheid van het RKG op.

Na Augsburg ook (in 1555) daagden *burgemeesters en raad* van Maastricht de vrijgraaf en vrijschepenen van de Vrijstoel te Dortmund e.a. voor het RKG, om een eind te maken aan het dagen van Maastrichtse burgers voor de Vrijstoel. Dit dossier M 1346 is nr. 3361 van de reeds genoemde Münsterse inventaris.⁷²³

Gerecht van het graafschap van de Vroenhof. Schepenen van de Vroenhof hadden van de Brabantse hertog, heer dezer vrije rijksheerlijkheid sedert 1204, bevoegdheid gekregen — krachtens keizerlijke diploma van 1455 — om hen, die inbreuk maakten op de Maastrichtse privileges, te „bannen vuyt allen den keyserycke op te pene daer inne genoempt”.⁷²⁴ Frederik Borchardt⁷²⁵ ondervond dat aan den lijve.

Het schepengerecht had rond 1500 „hoogen, middelen ende nederen gerichte”.⁷²⁶ In civilibus ressorteerde het onder de Akense schepengoel; het nam ook de functie van „tussenhof” naar Aken in voor andere gerechten.

In Hoofdstuk IV, Afdeling 2 ontmoetten wij reeds dossier K 785 (Koser 280) uit 1515. Een beslissing van de laatschepenen van de laathof van de abdij Corbie te *Montenaken* wordt aan het RKG voorgelegd

⁷²² Verg. Tadama, Geschiedenis, p.144; U&A I, nrs. 175 en 179.

⁷²³ Verg. Tadama, Geschiedenis, p.145 nt. 3, en Wigand, Wetzlarsche Beiträge I(1840), p.35-36 (met jaartal 1535). Inventaris: Aders, Gerichte des Alten Reiches.

⁷²⁴ Eversen, Limietbeschrijvingen p.411; Pélerin, Essais, p.176. Ik ontdekte niets hierover bij Chmel, Regesta Friderici (zie nt. 704). De Raad van Brabant mocht de rijksban uitspreken: zie Hoofdstuk II, Afdeling 3. Deze bevoegdheid dateert dus van voor 1530(?).

⁷²⁵ Zie nt.707.

⁷²⁶ Eversen, Limietbeschrijvingen, p.410.

als rechter in vierde instantie.⁷²⁷ Dossiers H 246 uit 1515 en K 1111 uit 1522 (beide RA Maastricht) geven appels tegen beslissingen, door de *Vroenhofse* schepenen in eerste instantie gevelde; Aken trad op als eerste beroepsinstantie. De bulle van 1530 heeft de gang naar Aken niet afgebroken, want in 1547 deed de Raad van Brabant dienaangaande nog stappen te Aken.⁷²⁸ Toch verbood Karel V in 1537 *ieder* appel tegen beslissingen van de schepenbank van de Vroenhof;⁷²⁹ dat verbod werd op 13 februari 1539 door de Keizer-hertog nog eens herhaald voor de subalterne gerechten van de Vroenhof: geen hoger beroep meer op de sl Aken. De Vroenhovenaren en de inwoners van de dorpen, die via de Vroenhof naar Aken togen, schijnen de keizerlijke bevelen niet voetstoots te hebben opgevolgd.⁷³⁰

Nerem (Nederheim) en *Rutten*. Beide plaatsen behoorden vanaf 1400 tot het ressort van de Akense schepenstoel.⁷³¹ Dit verwondert niet, als men het door Hardenberg gestelde accepteert, en het gebied van Rutten als een vanuit de Vroenhof bestuurd koningsdomein ziet. Paquay⁷³² rekent Rutten-Hamal, Freeren, Nerem-Paifve, Othée en (wellicht) Koninksem tot hetzelfde complex. De heerlijkheid Rutten-Nerem-Paifve werd, evenals Herstal, leen van de hertog van Lotharingen-Brabant⁷³³ en deelde de lotgevallen van Herstal, werd dan ook in 1236 als Brabants leen uitgegeven aan 's hertogs broeder Godfried, en in 1545 door Willem van Oranje verheven.⁷³⁴ Door Philips-Willem, zoon van de Zwijger, werd de heerlijkheid, steeds Brabants leen, verkocht aan Hendrik, graaf van den Bergh. De verdere lotgevallen van Rutten zijn voor ons onderwerp niet van belang. Rutten, Nerem en Paifve werden met vijf andere dorpen tot de zgn. „redemptiedorpen”

⁷²⁷ Zie Schwabe, Oberhof II, p.84.

⁷²⁸ Zie PSHAL 3 (1866), nr. 40, p.221.

⁷²⁹ De Borman, Notice, p.107.

⁷³⁰ Verbod van 1539 bekend door vermelding bij Paquay, La juridiction d'appel, p.184.

⁷³¹ Schwabe, Oberhof II, p.84-85.

⁷³² Rutten, p.147-193.

⁷³³ Samen met Maastricht in 1204? Hardenberg, Vroenhof, p.46, schijnt dat niet uit te sluiten. Verg. Ulens, Le domaine impérial, p.213.

⁷³⁴ Volgens De Corswarem, Limites, p.356 nt. 2, werd de heerlijkheid „del petite Steer à Rutten” in 1502 voor de Luikse leenhof verheven door Engelbert van Nassau.

gerekend⁷³⁵ welke zo werden genoemd omdat zij van oudsher hun aandeel in de gemene lasten voor een vaste of jaarlijkse som redimeerden of afkochten; omtrent die dorpen ontstond er na 1648 twist tussen Brussel en Den Haag, over de vraag of zij al dan niet behoorden tot het „ressort” van Maastricht, bij artikel III van de Munsterse Vrede aan de Staten-Generaal afgestaan, of — in tegenstelling daarmee — tot het hertogdom Brabant, en zo bij de zuidelijke Nederlanden gebleven waren. Dat Rutten een rijks(achter)leen was, was daarbij van minder belang; de Nassau's en hun opvolgers kregen blijkbaar naar hun eigen opvatting van de Brabantse hertog niet de souvereiniteit in leen. Wij moeten dan aannemen, dat de hertog Rutten c.a. als afzonderlijke rijksheerlijkheid bezat, niet met Brabant verenigd. Dat blijkt m.i. uit de rechterlijke organisatie. Zowel voor de schepengerechtigde van Nerem als voor de Ruttense, was het schepengerecht van de Vroenhof hoofdrecht en appelrechter, en „tussenhof” naar Aken. Als de Vroenhof in 1530 van het Rijk wordt losgemaakt, deelt Rutten c.a. dat lot niet. Evenmin was dat het geval bij Herstal, doch die heerlijkheid bleef ook na 1548 onder het RKG ressorteren. Die bijzonderheid ontbreekt bij Rutten en Nerem. Het enige mij bekende RKG dossier inzake Rutten is G 2580 uit 1542 (lijst Veltman), waarin na het gerecht te Rutten⁷³⁶ zich de Vroenhofse en de Akense schepen over de zaak hadden gebogen.

Uit Nerem ken ik J 1203 uit 1510 (Luiks 1247) en P 1086 (Luiks 1969) uit 1541, beide via Vroenhof en Aken naar het RKG lopend. De band met Aken doorstond, wat Rutten betreft, het Verdrag van Augsburg. Paquay⁷³⁷ noemt althans gedingen uit Rutten voor de SL uit 1559, 1568 en de periode 1605-1607.

Bij diploma van 13 januari 1574 van koning Philips II, als hertog van Brabant, gaf deze aan de ondergerechten van de Vroenhof de keus, te appelleren bij de Raad van Brabant, of bij de Maastrichtse commissarissen-deciseurs, meen ik bij Paquay te lezen.⁷³⁸ Rutten en Nerem

⁷³⁵ Suringar, Bijdrage, p.131-132; De Corswarem, Limites, p.86,355/6.

⁷³⁶ Paquay, Rutten, p.163: de schepengerechtigde Rutten had slechts middele en lage jurisdictie.

⁷³⁷ Rutten, p.163 nt. 1; La juridiction d'appel, p.184 nt. 1.

⁷³⁸ La juridiction d'appel, p.183. Op Maastricht kan dit diploma niet slaan, daar dat niet Brabants was. De dorpen van St-Servaas hadden bij open brief van 13 juni 1574 een eigen, gelijksoortig voorrecht gekregen (Vermeld in Doppler, Verza-

volgden zo de weg van de Vroenhof: niet in Brabant geïncorporeerde heerlijkheden, wier Rijks karakter praktisch geheel verloren ging vóór 1548. Bij het tractaat van Fontainebleau zag Keizer Jozef II als hertog van Brabant ten gunste van de Staten-Generaal af van zijn pretenties op o.a. Rutten, Nerem en Paifve (Peef).⁷³⁹ Deze gebeurtenis in 1785 is symbolisch voor de in 1530 ingezette ontwikkeling: het „ressort” van Maastricht raakte *uit* het Rijk *in* de Nederlanden.

Rotem. Als Keizer Frederik Barbarossa in 1174, in geldnood geraakt, de „burgus Traiecti cum omnibus pertinentiis suis” aan de Luikse bisschop Rudolf van Zähringen verpand, behoren tot die „pertinentiis” met name Wolder en Montenaken in de reeds behandelde Vroenhof, alsmede Rotem, Vveren en Veulen. Tussen deze verpanding en de beleening door Filips van Zwaben in 1204 schijnt het betreffende goederencomplex ook aan de Loonse graaf verpand/in leen gegeven te zijn. Die rechtshandeling is later grotendeels ongedaan gemaakt, vide de beleening van Brabant in 1204, doch Rotem bleef aan de graaf van Loon.⁷⁴⁰ Binnen het Loonse graafschap werd Rotem als gelegen in het „Maselant” betiteld.⁷⁴¹ De „koninklijke” oorsprong van dit domein werd nimmer vergeten: de lokale schepenbank ging later niet te hoofde (c.q. in appel) te Vliermaal, maar bij de koninklijke Schepenstoel te Aken, met schepenen van de Vroenhof als „tussenhof”.⁷⁴² Niet dat Rotemse appellen in laatste ressort voor het RKG terecht kwamen is bijzonder — dat geschiedde bij alle Loonse gerechten —, doch dat dit via de Vroenhof, „het buitenland” dus, gebeurde, lijkt mij.⁷⁴³

Dossier D 853 (Luiks 571) uit 1538 geeft een appel Rotem-Vroenhof-Aken-RKG. Bij O 1502 (Luiks 1929) uit 1564 ontbreken, in het Luiks register althans, beide tussenschakels.

melings, no. 779 dd. 24 dec. 1583, PSHAL 70, p.254). Voor die dorpen bleef de gang naar het Rijk echter mogelijk. Gold dat ook voor de Vroenhofse ondergerechten? Met commissarissen-deciseurs zijn m.b.t. Vroenhof, St-Servaas en redemptiedorpen steeds de Brabantse commissarissen bedoeld. Verg. Gemeentewapens, p.286 in fine.

⁷³⁹ Suringar, Bijdrage, p.132.

⁷⁴⁰ Hardenberg, Vroenhof, p.45-46; Baerten, Loon, p.179,230.

⁷⁴¹ De Borman, Livre des fiefs Looz, p.134 en p.176.

⁷⁴² Aldus Baerten, Loon, p.179 en Schwabe, Oberhof II, p.84.

⁷⁴³ Zo ook Lenarts. Opkomst (zie nt. 716), p.11, nt. 1 (PSHAL 2).

Proost en kapittel van de St-Servaaskerk te Maastricht. In het voorafgaande kwam reeds ter sprake dat de kroongoed-concentratie rond Maastricht zowel wereldlijk als geestelijk rijksgoed omvatte. Dat geestelijk rijksgoed was met name de abdij van St-Servaas, later kapittelkerk geworden. De kerk was buiten het Romeinse castellum Maastricht gebouwd, in de nabijheid van het „imperatoris palatium”. We hebben dus te doen met een koninklijke eigenkerk, herkomstig uit de Merovingische tijd.⁷⁴⁴ Aan het hoofd van de klooster-, later kapittelgeestelijkheid stond de abt, later „praepositus” of proost geheten. Anders dan bij de rijksabdijen, gelijk Cornelimünster, het geval was, kunnen we het hoofd van deze rijksproosdij niet als een rijksvorst in de strikte zin des woords beschouwen: wèl was de proosdij ROM, maar de Rd bleef voor deze proosten gesloten, evenals de rijksvorstenstand.⁷⁴⁵

Niettegenstaande herhaalde schenking door de koningen bleef de St-Servaas ROM,⁷⁴⁴ in ieder geval tot aan de reeds gememoreerde beleening van Brabant in 1204. Mij is niet duidelijk geworden, wanneer de St-Servaasproosdij met de immuniteit t.o.v. het omliggende koninklijke district werd begiftigd, evenmin wanneer deze immuniteitsrechten tot ROM-heid waren uitgegroeid, met andere woorden wanneer we het territoir van St-Servaas mogen beschouwen als een VRH. Boeren stelt, dat de koninklijke kapittelkerk in de 11de eeuw ROM werd;⁷⁴⁶ voor die tijd zal ze wel een immuniteit binnen de fiscus Maastricht gevormd hebben gelijk de O.L.Vrouwekerk.

Gevolg van de koninklijke eigenkerkelijkheid was, dat de koning de abt, later de proost aanstelde, ook toen deze tot een wereldlijk „vorst”, die buiten het kapittel stond, geworden was. „Rijksvoogd” zouden we deze rijksproost kunnen noemen.⁷⁴⁷ Van dat collatierecht ontdeed de koning zich in 1204 ten gunste van de Brabantse hertog, neem ik aan, zonder dat de proost daardoor zijn ROM-heid verloor.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Linssen, Een bijdrage Thorn, p.36.

⁷⁴⁵ Ficker, Vom Reichsfürstenstande I, p.363-368. Minder nauwkeurig in dit opzicht lijkt mij Boeren, LV II, p.76.

⁷⁴⁶ Boeren, LV II, p.75. Deeters, Servatiusstift, p.117, constateert slechts, dat in 1174 „eine Abgrenzung” tussen wereldlijk en geestelijk rijksgoed bestaan moet hebben.

⁷⁴⁷ „Beleende hoge Rijksvoogd”: Boeren, LV II, p.76.

⁷⁴⁸ De geschiedenis van het St-Servaaskapittel wacht nog op een bewerker (Doppeler, Verzameling, PSHAL 66, p.203), zodat iedere stellingname, bijzonder inzake

We zagen, dat in de 12de eeuw het koninklijk hofgerecht het St-Servaasdorp Vlijtingen tegen de Loonse graaf beschermde;⁷⁴⁸ in 1174 geschiedde soortgelijks m.b.t. de dorpen Rosmeer, Sluizen en Hees, alle op de Westelijke Maasoever.⁷⁴⁹ Dan volgt in 1204 de belening, die tot aan het eind van het ancien régime in stand bleef.⁷⁵⁰ Wat de belening betekende, leren ons, dacht ik, het best de keizerlijke diplomaten, na de belening uitgevaardigd. Op 28 juli 1215 bekrachtigt Frederik II alle voorrechten, door zijn voorgangers aan het kapittel van St-Servaas geschonken, bijzonder het (niet echte) privilege, dat koning Hendrik V in 1109 verleend zou hebben, en dat door hertog Hendrik op 12 maart 1204 was uitgebreid.⁷⁵¹ Voornamelijk lijkt het hier vrijdom van belastingen voor de dienaren van het kapittel te betreffen, alsmede onttrekking van die dienaren aan het stedelijk gerecht.⁷⁵² Frederik's zoon, koning Hendrik, in 1222, koning Richard van Cornwall in 1268, koning Rudolf van Habsburg in 1273, Keizer Karel IV in 1354 en koning Frederik IV (Keizer Frederik III) in 1442⁷⁵³ bevestigen op hun beurt de confirmatie-akte van Frederik II, ofwel het stuk uit 1109. De gehele oorkondenreeks wijst in de richting van een immuniteit, die het St-Servaaskapittel met zijn „familie” binnen het stedelijk rechtsgebied vormde.⁷⁵⁴

Pretentieuser is een andere serie oorkonden, aanvangend met het verdachte diploma van Keizer Hendrik IV van 1087; daarbij werd de kerk van St-Servaas tot vrije rijksproosdij verklaard, staande voor het tijdelijke onder de Keizer (die zich de voogdij over de kerk en het ver-

de juridische verhouding tot het Rijk, een voorlopige en onzekere moet zijn (Reese, *Die Niederlande*, p.615).

⁷⁴⁸ Doppler, *Verzameling*, nr. 52 (PSHAL 66), bevestigd door koning Rudolf in 1282; Doppler, *Verzameling*, nr 210 (PSHAL 67).

⁷⁵⁰ Zie p.408. J. Daris, *Notice Grand-Looz*, p.34 en Reese, *Die Niederlande*, p.615-616, menen, dat de belening in 1214 expireerde. Ik volg Panhuysen, *Studieën Maastricht*, p.45 nt. 1, voor wat betreft deze continuïteit.

⁷⁵¹ Regesten; Frederik II: Doppler, *Verzameling*, no. 73 (PSHAL 66); hertog Hendrik: *ibid.* no. 64 (volledige tekst: Panhuysen, *Studieën Maastricht*, p.135-136). Over beide stukken: Panhuysen, p.9 e.v., 24 e.v., 31 e.v. en 46 e.v.

⁷⁵² Panhuysen, *Studieën Maastricht*, p.38-40.

⁷⁵³ Regesten; Hendrik: Doppler, *Verzameling*, nr. 94 (zie Panhuysen, *Studieën Maastricht*, p.30-31); Richard: *Verzameling*, no. 184; Rudolf: *ibid.*, nr. 194; Karel IV: nr. 328; Frederik IV: *ibid.*, nr. 531. Tot nr. 192 in PSHAL 66, tot nr. 387 in PSHAL 67, tot nr. 595 in PSHAL 68.

⁷⁵⁴ Vgl. Panhuysen, *Studieën Maastricht*, p.39-40.

gevingsrecht van de proosdij voorbehield) en voor het geestelijke onder de Paus.⁷⁵⁵ Keizer Frederik II bevestigt ook dit privilege (in 1232),⁷⁵⁶ en impliciet weer in 1236, wanneer door hem een uitspraak van het hofgerecht wordt geconfirmeerd, bij welke uitspraak de St-Servaas vrij werd verklaard van elke jurisdictie van de Luikse bisschop.⁷⁵⁷ Koning Rudolf van Habsburg bevestigt zowel de uitspraak van 1236, als de confirmatie van 1232,⁷⁵⁸ en ook Karel V doet dat impliciet in 1534, als hij alle privileges, immuniteiten etcetera van de St-Servaas bekrachtigt.⁷⁵⁹ Toch krijgt men de indruk, dat het privilege van 1087 vooral tegen de Luikse bisschop is gebruikt, dus om zich aan diens (geestelijke?) rechtsmacht te onttrekken, en niet tegen naburige landsheren.⁷⁶⁰ Voor dat doel leent zich meer een derde categorie keizerlijke gunstbrieven, welke op de twee reeds vermelde uit 1146 en 1174 aansluit. Vooreerst is daar de hoogstmerkwaardige „Oberhofentscheidung” van de Akense schepenstoel, de eerst bekende, van 1270, die een regel van materieel recht (erfrecht) geeft voor de „curiae” van de „ecclesia imperialis Trajectensis”, en daaraan toevoegt, dat niemand op de aldus gegeven rechtsregel mag inbreuk maken „nisi a principi superiore hoc est a domino rege vel imperatore Romanorum”,⁷⁶¹ Proost, deken en kapittel laten deze uitspraak door koning Richard van Cornwall bekrachtigen.⁷⁶² Als Karel IV in 1357⁷⁶³ aan de proost van

⁷⁵⁵ Regest: Doppler, Verzameling, nr. 25 (PSHAL 66). Zie hierover Panhuysen, Studieën Maastricht, p.3 en p.40.

⁷⁵⁶ Doppler, Verzameling, nr. 117 (PSHAL 66).

⁷⁵⁷ Doppler, Verzameling, nr. 129. Verg. Franklin, Das Reichshofgericht I, p.129-130: de bisschop, die verstek liet gaan, werd in de kosten veroordeeld „secundum jura civilia”. Aan Frederiks ingrijpen ging vooraf dat van diens zoon koning Hendrik (in gelijke zin), in 1234, zie Doppler, Verzameling, nrs. 122,124 en 125.

⁷⁵⁸ Doppler, Verzameling, resp. nr. 194 (anno 1273) en nr. 211 (anno 1282). Dopp- lers datum 1283 is kennelijk een drukfout (PSHAL 67).

⁷⁵⁹ Doppler, Verzameling, no. 735 (PSHAL 69). Ook koning Willem trad op als handhaver van de rechten en immuniteiten van St-Servaas: zie Doppler, Verza- meling, no. 167 (1252).

⁷⁶⁰ Vgl. Deeters, Servatiusstift, p.70.

⁷⁶¹ Afgedrukt in ZAGV 48/49 (1926-27), p.113.

⁷⁶² Onvolledig regest bij Doppler, Verzameling, nr. 188 (PSHAL 66). Volledige tekst bij de Borman, Notice, p.47-48. In dezelfde oorkonde bepaalt de koning „ut quotienscumque communitas scabinorum curiarum predictae ecclesie super iuribus curiarum ipsarum super domum prepositi que caput est earundem, sententiam

St-Servaas het recht geeft, om de misdrijven begaan in de dorpen Mechelen aan de Maas, Vlijtingen, Hees, Heer, Koninksem en Sluizen, behorende aan proosdij en kapittel van St-Servaas, te laten oordelen door de schepenen van de bank van de proosdij, nl. die van Tweebergen, en de overtreders te doen bestraffen volgens de wetten van het Rijk en de zwaarte van het misdrijf, worden ons bekend de namen van enige van die „curiae”, de hoge justitie van de proost, en het feit, dat weer de rijks wetten van toepassing verklaard worden, met name nu ook in Heer, op de oostelijke Maasoever. Sluitstuk in deze ontwikkeling is wederom een Gouden Bulle van Keizer Karel IV, nl. van 1362.⁷⁶⁴ De Keizer bevestigt het kapittel in de tijdelijke jurisdictie en andere rechten, welke het bezit op de vijf laatstgenoemde dorpen, alsmede in Niel of Groot-Loon, Zepperen en Berneau, zulks nadat hem de smeekbede van proost, deken en kapittel had bereikt „quod in temporalibus nullum habeant, vel habere debeant in dictis villis superiorem, nisi solum imperatorem vel Regem Romanorum et imperium sacrum . .”. Dezelfde Keizer overweegt in 1377, bij gelegenheid van de uitvaardiging van opnieuw een Gouden Bulle (die het halsrecht voor de schepenbanken van de dorpen van St-Servaas bevestigt en beschermt), dat de kerk „sacri Imperii capella peculiaris, alium quam Romanorum Imperatorem superiorem in temporalibus non habeat nec cognoscat”.⁷⁶⁵ Mijns inziens kunnen wij moeilijk veronderstellen, dat Karel IV bij deze bullen niet ten volle met eventuele rechten van de Brabantse hertog rekening zou hebben gehouden, gezien de familieverwantschap van Karel met hertog Wenceslas.

In 1442 verschijnt als laatste dorp van St-Servaas Berg binnen onze gezichtskring: koning Frederik IV bevestigt het kapittel in het bezit van de hoge en lage rechtspraak in de dorpen, genoemd in 1362 door Karel

juste et rite protulerit, . . . firma et inconvulsa permaneat, nec etiam alicui hominum infringere vel infirmare liceat nec ad aliquem nisi ad majestatem regiam aliquatenus appellare”. Het lijkt wel, of het gerecht der elf banken of dorpen van Sint-Servaas aan het ressort van de SL Aken onttrokken werd in 1270.

⁷⁶³ Doppler, Verzameling, no. 345 (PSHAL 67).

⁷⁶⁴ Doppler, Verzameling, nr. 367 (PSHAL 67); volledige tekst bij de Borman, Notice, p.71-75.

⁷⁶⁵ Doppler, Verzameling, nr. 403 (PSHAL 68). Suringar, Bijdrage, p.136 noemt dit diploma niet, wel een ander van dezelfde dag, eveneens met gouden zegel (Doppler, Verzameling, nr. 404).

IV, en in Berg⁷⁶⁶ en staat toe, een „hoogere vierschaar op te regten” over de (elf) banken of dorpen.⁷⁶⁷

De indruk, die de in voorgaande pagina's aangehaalde oorkonden op ons maken, is, dunkt mij, dat het gebied van St-Servaas binnen de Maastrichtse muren zeker een immuniteit geweest is, de bezittingen of dorpen buiten Maastricht echter het karakter van vrije rijksheerlijkheden hadden, en ook na 1204 behielden. De soevereiniteit over die heerlijkheden berustte aanvankelijk bij proost en kapittel gezamenlijk, later, toen bij de zgn. tafelscheiding van 1232 de banken of dorpen in dier voege verdeeld waren, dat den proost Tweebergen en Mechelen aan de Maas, het kapittel de 9 andere dorpen waren toebedeeld, bij de proost en de afzonderlijke kanunniken.⁷⁶⁸ In 1204 werd tussen de proost-„rijksvorst” en de Keizer de Brabantse hertog geschoven als een soort „oppervoogd”, zodat Brabant vat kreeg op de dorpen van St-Servaas, met name ook op die ten Westen van de Maas, geënclaveerd in het graafschap Loon.

Dit „vatkrijgen” van de hertog op de dorpen van St-Servaas heeft zich uiteraard (mede) voltrokken op grond van de militaire en politieke overmacht van de Brabander. Niet geheel duidelijk is, welke juridische steunpunten de hertog ter beschikking had. Vooreerst zou deze zich hebben kunnen beroepen op de „algemene” Brabantse uitzonderingspositie, zoals aangeduid in Hoofdstuk II, Afdeling 2, met name op de erfelijke oppervoogdij over alle kerken van Nederlotharingen. Daarnaast zou dan van belang zijn hetgeen Brabant aan de belening van 1204 kon ontlenen, mijns inziens het collatierecht van de proosdij. De proost oefende, als plaatsvervanger van de koning, de oppereigenaar van de kerk, in het immuniteitsgebied de criminele justitie uit,⁷⁶⁹ vervulde daar onder andere de functie van voogd (schout).⁷⁷⁰ Dat gold

⁷⁶⁶ Doppler, Verzameling, nr. 532 (PSHAL 68). Dopplers regest is mij onduidelijk. Vgl. De Borman, Notice, p.93.

⁷⁶⁷ Aldus het kapittel in de Deductie van 1757. Zie Suringar, Bijdrage, p.138 en Van de Venne, Geschiedenis Heer, p.63. Reeds in 1270 bestond in civilibus een college, bestaande uit de schepenen van alle dorpen. Soortgelijke rechtbank verschijnt in 1442 voor (zware) strafzaken. Voordien werden die afgedaan door het schepengerecht van Tweebergen (Karel IV, 1357), sedert 1377 aangevuld met de schout van Vlijtingen.

⁷⁶⁸ Boeren, LV II, p.76, p.106.

⁷⁶⁹ Zo over de O.L.Vrouwe te Aken: Lichius, Die Verfassung, p.15 en 23-24.

⁷⁷⁰ De Blécourt-Fischer, Kort begrip, p.26.

wellicht ook voor de heerlijkheid Tweebergen, die aan het immunitetsgebied grensde, doch niet in de eerste omwalling van Maastricht was begrepen.⁷⁷¹ In enige andere dorpen van St-Servaas, in 1232 aan het kapittel toebedeeld, was de graaf van Loon voogd: Zepperen, Groot-Loon en Koninksem.⁷⁷² Later zou de hertog deze voogdij hebben overgenomen,⁷⁷³ en op die wijze vat op deze dorpen gekregen hebben,⁷⁷⁴ leert Boeren. De kapitteldorpen waren dan de beste kandidaten voor „verbrabantsing” geweest; ik kan helaas echter geen verband leggen tussen de belening met rijks-rechten in 1204 en de overgang (in de 16de eeuw?) van de dorpsvoogdijen van Loon op Brabant.⁷⁷⁵

Tot een geheel andere conclusie komt Deeters: hij ziet de hertog als collator van de proosdij en als voogd van de „proostbanken”, stelt dan ook, dat de kapitteldorpen ROM bleven, slechts Tweebergen en Mechelen aan de Maas (dorpen van de proost) deel van Brabant werden.⁷⁷⁶ Indien deze auteur de studie van Schwabe over de Akense SL had geraadpleegd, ware hem opgevallen, dat Mechelen aan de Maas, met de kapitteldorpen, tot circa 1547 tot het Akens ressort behoorde; dat lijkt me onverenigbaar met de gesuggereerde inlijving bij Brabant. Zowel de stellingen van Boeren als die van Deeters lijken mij onhoudbaar. Voorschijns zullen we de dorpen van St-Servaas als VRH moeten beschou-

⁷⁷¹ Vgl. Boeren, LV II, p.46. De schepenbank van Tweebergen oefende de criminele jurisdictie uit binnen het immunitetsgebied: Ruys, Het strafrecht, p.27. De executieplaats van Tweebergen lag binnen het immunitetsgebied (in 1505): Gemeentewapens, p.280, bijz. nt. 3.

⁷⁷² Baerten, Loon, p.108 noemt „voogdijen en andere kerkelijke enclaves” in een adem, nl. Groot-Loon, Vlijtingen, Zepperen, Mechelen aan de Maas. Perreau, Recherches St-Servais, p.296, noemt Zepperen, Koninksem en Groot-Loon als Loonse voogdijen. Zie over de rechten van de Loonse graaf-voogd te Zepperen: De Borman, Notice, p.94-95 (anno 1455).

⁷⁷³ Perreau, Recherches St-Servais; Boeren, LV II, p.76: de hoge justitie binnen de negen kapitteldorpen werd door de voogden waargenomen, nl. de „opper-voogd” Brabant, of de „voogd”, Valkenburg, naar gelang de dorpen in Brabant of Valkenburg lagen.

⁷⁷⁴ LV II, p.46: „Met de verwerving van de voogdij over deze dorpen kreeg de hertog van Brabant . . .” (nl. „de overige negen banken”??).

⁷⁷⁵ In de vijftiende eeuw lijken de Brabantse hertogen de St-Servaasdorpen als „buitenland” te zien, vgl. de diploma's van Filips van St Pol (Doppler, Verz. no. 487, ten name van „Philips de Schoone”) uit 1427, en van Filips de Goede uit 1438 (of 1439?) (Doppler, Verz. no. 507) en 1445 (of 1446?) (Doppler, Verz. no. 544). Zo ook de bisschop van Luik in 1455 (Doppl. Verz. no. 567).

⁷⁷⁶ Deeters, Servatiusstift, p.78-80.

wen, waarop Brabant de jure geen aanspraken kon maken; het immuniteitsgebied binnen de wallen lijkt niet ROM. De civiele justitie werd in ieder dorp van St-Servaas door een schepensbank uitgeoefend, wier leden door de proost, resp. het kapittel benoemd werden. Als eerste hoofdvaart/beroepsinstantie fungeerde boven de dorpsbanken het zgn. gerecht van de elf banken van Sint-Servaas,⁷⁷⁷ samengesteld uit de schout van Vlijtingen en twee of drie afgevaardigde schepenen uit de banken van St-Servaas. Dit college fungeerde ook als „tussenhof” naar de Akense schepensstoel welke tweede beroepsinstantie was. Mij dunkt, dat de inlijving van Maastricht bij Brabant in 1530 de banken of dorpen van St-Servaas niet betrof. Zelfs het Verdrag van Augsburg schijnt hun voorbijgegaan te zijn. Er is dus reden, aan te nemen, dat in 1204 aan den hertog slechts zeer beperkte rechten op de St-Servaas verleend zijn, zoals de collatie van de proosdij; wellicht gaat het te ver, de hertog als „oppervoogd” van deze kerk te zien.⁷⁷⁸ Typerend is, dat koning Philips II van Spanje, als hertog van Brabant eerst op 13 juni 1574 aan de inwoners der elf banken toestemming verleent, te appelleren op de Brabantse Commissarissen-deciseurs te Maastricht.⁷⁷⁹ Deze kwamen als alternatief voor Aken en het RKG; de hof der elf banken bleef bestaan.

Het dispuut over de vraag, of de elf banken rijksterritoir waren onder rechtstreeks gezag van de proost en het kapittel, dan wel tezamen met Maastricht en de collegiale kerk van St-Servaas aan de Republiek gekomen waren bij de vrede van Munster (1648) was in 1797 bij de opheffing van het kapittel nog niet afgesloten.^{779a} In feite handhaafden zich de Staten-Generaal daar, evenals in de redemptiedorpen, met de sterke arm.⁷⁸⁰

⁷⁷⁷ Schwabe, Oberhof I, p.148; Van de Venne, Geschiedenis Heer, p.79.

⁷⁷⁸ Term van Boeren, LV II, p.76.

⁷⁷⁹ Van de Venne, Geschiedenis Heer, p.82. Doppler, Verzameling, nr. 779 dd. 24 december 1583 geeft een oorkonde, waarin de koning-hertog (Filips II) zo'n appel-beslissing van zijn commissarissen-deciseurs bekendmaakt.

^{779a} Bij Crahay, Coutumes Looz III, p.644-646, is afgedrukt een „concordat” van 20 maart 1662. De Luikse bisschop keurt daarin de tekst goed van een model-overeenkomst van negen artikelen, welke deken en kapittel van St-Servaas hem voorlegden. Deze laatsten wilden, als „domini temporales” van enkele „pagi, ecclesiae suae subjecti” met naburige heren zo'n overeenkomst sluiten over de criminele justitie. Als soeverein?

⁷⁸⁰ Wouters, LV II, p.260.

Voormeld *gerecht van de elf banken*, onder voorzitterschap van de schout van Vlijtingen, deed zijn uitspraken te Maastricht in de omgang van de St-Servaaskerk voor de Schole (in ambitu ante scolae).⁷⁸¹ Het gerecht van Tweebergen had dezelfde vergaderplaats, droeg daarom tevens de naam „van” of „voor” „die schole”.⁷⁸² Later vergaderden beide colleges in de woning van de proost.⁷⁸³

Somtijds vergaderde terzelfde plaatse de *leenhof van de proost*⁷⁸⁴ pendant van de Akense „Mannkammer”, een hof met rechtsmacht over de proosdij, de elf banken, en andere bezittingen van het kapittel.⁷⁸⁴ Van de beslissingen van des proosten leenzaal ging men rechtstreeks bij het RKG in appel. De eerste mij bekende zaak is K 1098 uit 1520. Daarop volgen L 1978 uit 1530, M 3361 uit 1532, B 6163 uit 1533, H 3074 uit 1534,⁷⁸⁵ G 1702 uit 1535, A 1675 uit 1535, M 3362 uit 1538, B 5329 uit 1540, en G 2741 uit 1548 (alles RAM). Uit de literatuur is voorts nog bekend een appel, door de proost ingesteld tegen een uitspraak van zijn leenmannen bij het RKG, op 14 april 1633.⁷⁸⁶ Tot in de 17de eeuw bleek zo de band met het Rijk.

Berg. De heerlijkheid Berg komt reeds in 1139 in een oorkonde als bezitting van St-Servaas voor.⁷⁸⁷ De heer van Valkenburg was voogd van Berg en zat er de drie jaargedingen voor; in 1521 betrok hij het dorp ten onrechte in de beden voor het land van Valkenburg,⁷⁸⁸ een inleiding op de later door de Staten-Generaal aangematigde soevereiniteit.⁷⁸⁹ Van haar zusterbank Heer was Berg gescheiden door het

⁷⁸¹ Simonon, *Geschiedenis Vlijtingen*, p.109-110. Gemeentewapens, p.279 noemt „de grote zaal der proosdij”.

⁷⁸² Gemeentewapens, p.280. Loersch, bij Haagen, *Geschiede Achens I*, p.355: voor de 14de eeuw vergaderden schepenen van Tweebergen in de kruisgang vóór de kloosterschool.

⁷⁸³ Perreau, *Recherches St-Servais*, p.298. Of was dat dezelfde lokaliteit als „voor de school”?

⁷⁸⁴ Rechtsbedeeling, p.22.

⁷⁸⁵ De gedaagde ging ten onrechte bij de Luikse officiaal in appel; deze verwees de zaak terug naar de leenzaal; tegen de beslissing van de officiaal ging gedaagde in beroep bij de paus. Deze wees een commissaris aan, die zichzelf bevoegd, en het appel ontvankelijk verklaarde.

⁷⁸⁶ Suringar, *Bijdrage*, p.141; Simonon, *Geschiedenis Vlijtingen*, p.109.

⁷⁸⁷ Gemeentewapens, p.70; Doppler, *Verzameling*, nr. 41 (PSHAL 66).

⁷⁸⁸ Zie PSHAL 22 (1885), p.313.

⁷⁸⁹ Gemeentewapens, p.71.

grondgebied van Bemelen, ook een voogdij van Valkenburg.⁷⁹⁰ Berg viel onder de Akense schepenstoel van 1400-1523.⁷⁹¹ Dossier L 1328 (lijst Veltman) uit 1523 geeft een appel van Berg via het gerecht der elf banken en de koninklijke schepenen te Aken op het RKG.⁷⁹²

Berneau (Bern). Dit dorp, dat van de heerlijkheid Mesch slechts werd gescheiden door een strookje van 's-Gravenvoeren⁷⁹³ komt eerst vrij laat voor in Doppler's „Verzameling van charters en bescheiden etc”. In 1224 wordt een schenking van bos te Berneau geregistreerd.⁷⁹⁴ In 1359 blijkt er een conflict over Berneau geweest te zijn tussen het kapittel van St-Servaas en toen wijlen hertog Jan III van Brabant (overleden in 1355). Op aandringen van Karel IV, zijn broeder, laat hertog Wenceslas dan in 1359 enige oude getuigenverklaringen over dat conflict onderzoeken, en komt met St-Servaas tot een accoord. Daaruit blijkt m.i. dat het kapittel toen nog hoge en lage justitie, ook de benoeming van schout en schepenen in zijn bezit had; de hulp van de kastelein van het nabijgelegen Dalhem werd alleen ingeroepen als er een misdadiger ter dood gebracht moest worden.⁷⁹⁵ De graaf van Dalhem lijkt dus voogd over Berneau, en de usurpatie van de souvereiniteit over dit oude rijksgoed⁷⁹⁶ is nog niet voltrokken.⁷⁹⁷ Integendeel, Keizer Karel IV confirmeert enige maanden later uitdrukkelijk het accoord van Wenceslas met St-Servaas⁷⁹⁸ en noemt Bern in een adem (in 1362) met zeven andere dorpen van de oude rijkskerk.⁷⁹⁹

⁷⁹⁰ Habets, *De oude grensscheiding*, p.31. Over Bemelen, zie hiervoor. Behoorden Heer, Bemelen en Berg eens tot één complex?

⁷⁹¹ Schwabe, *Oberhof II*, p.85.

⁷⁹² Evenals Bemelen werd Berg bij het Partagetractaat aan de Staten Generaal toegewezen in 1661: *De Wit en Flament, Vorming heerschappijen*, p.80.

⁷⁹³ Aldus de kaart „Comté de Dalhem au XVe siècle”, in Ceysens, *Les bans*.

⁷⁹⁴ Doppler, *Verzameling*, nr. 100.

⁷⁹⁵ Doppler, *Verzameling*, nr. 353; volledige tekst bij De Borman, *Notice*, p.68-69.

⁷⁹⁶ M.i. nl. deel van het koningsgoed Voeren.

⁷⁹⁷ De Ryckel, *Les communes Liège*, p.94, signaleert dat er ook leken als „heren” van Berneau voorkwamen (in de 16de tot de 18de eeuw de familie van Gulpen). Schrijver kent de verhouding tussen deze „heren” en het kapittel niet, acht het waarschijnlijk, dat ze oorspronkelijk eenvoudigweg de voogden namens het kapittel waren. Hebben zij hun voogdij in leen opgedragen aan de graven van Dalhem?

⁷⁹⁸ Doppler, *Verzameling*, nr. 355 (PSHAL 67).

⁷⁹⁹ Doppler, *Verzameling*, nr. 367.

Schwabe signaleert tussen 1400 en 1545 contacten tussen Berneau en de Akense schepenstoel.⁸⁰⁰ Dat de regering te Brussel die band met het Rijk ongaarne zag, weten wij reeds uit het hiervóór onder Dalhem vermelde edict van Karel V uit 1540. Ik denk, dat tussen 1465 en 1530 de usurpatie van de souvereiniteit over Berneau door de drossaard van Dalhem goeddeels zijn beslag heeft gekregen.⁸⁰¹ Dat de annexatie door het naburige Dalhem voltooid is vóór 1648 blijkt m.i. uit het feit, dat het meergenoemde Partage-tractaat (1661) „Bernauw uyt den Lande van Dalem” tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Staten-Generaal in het onverdeelde liet;⁸⁰² artikel XX van het Verdrag van Fontainebleau (1785) bepaalde tenslotte, dat de Staten-Generaal van hun rechten op Berneau afstand deden ten gunste van de Keizer-hertog van Brabant.

Het enige mij bekende proces omtrent Berneau voor het RKG is dossier P 188 uit 1531 (RA Maastricht). Schout en schepenen van Berneau dagen voor het RKG: schout en schepenen van Tweebergen, schout en twee schepenen van Vlijtingen, twee schepenen van Heer, en twee schepenen van Berg. Al de gedaagden waren door proost, vice-deken en kapittel aangewezen tot gecommiteerde rechters ter afdoening van een klacht, ingediend door Werner van Gulpen tegen de Berneause schepenen. Tijdens een procedure, die van Gulpen voerde voor de laatstgenoemde schepenen zouden dezen nl. valsheid in geschrifte gepleegd hebben; deswege had van Gulpen bij proost, deken en kapittel geëist, dat betrokkenen uit hun ambt ontzet zouden worden.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Oberhof II, p.85.

⁸⁰¹ Zie Ceysens, *Les bans*, p.114. Tweede helft vijftiende eeuw komt Berneau voor in de rekeningen van de domeinontvangers te Dalhem, niet in de afrekeningen van de drossaarden. Zou Karel de Stoute de beslissende stappen hebben gezet? Merkwaardig is, dat Berneau niet voorkomt in A. de Ryckel, *Les fiefs du comté de Dalhem*, in: *BSAHL* 17 (1908), 271-384. In: *Les communes Liège*, p.94 stelt de Ryckel, dat de heerlijkheid Berneau voor het leenhof van Dalhem werd verheven.

⁸⁰² Zie hiervoor onder Elsloo.

⁸⁰³ J. J. Habets vermeldt als no. 113 van zijn: *Charters van instellingen der Stad Maastricht zich bevindende in de Nationale bibliotheek te Parijs* (in: *Versl.* 11, 1888, p.329-346): „1542. Registertje op perkament met het zegel van Keizer Karel V, getiteld: *Processus, una cum sententia, habitus Spirae inter decanum et Capitulum et Wernerum de Gulpen*”. Volgens P. C. Boeren (*PSHAL* 100, 1964, p.78, nr. 11) behoort hiertoe een vonnis van Keizer Karel V dd. 19 juni 1542, gegeven te Spiers. Ik denk, dat wij de grosse van het RKG-vonniss zullen aantreffen.

Groot-Loon, ook wel *Niel* genoemd. In 1139 bevestigt paus Innocentius II de St-Servaas in haar bezittingen, en noemt als zodanig „Niel”,⁸⁰⁴ Karel IV noemt in zijn Gouden Bulle van 1362 „Niello alias Groit-Loen” als dorp van St-Servaas⁸⁰⁵ en het is aannemelijk, dat wij Niel en Groot-Loon mogen vereenzelvigen.⁸⁰⁶ Niet duidelijk is, gezien de ligging van dit dorp, of Groot-Loon uit het koninklijk domein aan de Servaaskerk is gekomen, dan wel uit de bezittingen van de Loonse graaf.⁸⁰⁷ Deze laatste was in ieder geval wel de „protector” van deze heerlijkheid, alsmede over Zepperen en Koninksem.⁸⁰⁸ Vanaf 1400 viel Groot-Loon onder het Akens resort.⁸⁰⁹ Via Aken ook, als tweede appelinstantie — het gerecht van de elf banken was eerste appelrechter — kwamen bij het RKG de procedures, bekend uit de dossiers J 21 (Luiks 1186) uit 1524 en H 367 (Luiks 933) uit 1548, waarschijnlijk ook G 2256 (Luiks 888) uit 1553. Het Luiks register geeft daar slechts als vóórinstantie: „Gericht zu Grotloen”. Ook Groot-Loon dus blijkt geen deel van de Bourgondische kreits van 1548 uitgemaakt te hebben.

Heer. Het gebied der schepenbank Heer was samengesteld uit de gehuchten Heer, Scharn en Keer.⁸¹⁰ Het eerste schriftelijke bewijs van

⁸⁰⁴ Doppler, Verzameling, no. 41 (PSHAL 66, p.241/2). In voetnoot 2 op p.242 identificeert Doppler Niel als „Niel, nabij St-Truiden”. Ik meen, dat deze aanduiding op haar minst verwarringstichtend is, indien Doppler hiermede „Groot-Loon” bedoelt. Dat ligt veeleer bij Tongeren.

⁸⁰⁵ Doppler, Verzameling, no.367.

⁸⁰⁶ Vgl. Simonon, Geschiedenis Vlijtingen, p.65 nt. 7 (over Niel) „later Groot-loon genoemd”, en J. Daris, Notice Grand-Looz, p.32: „Le nom primitif du village était Niel-S-Servais” en p.39: in 1658 spreekt de aartsdiaken nog over „Nilum S.Servatii”.

⁸⁰⁷ Volgens Daris, Notice Grand-Looz, p.29, was de parochie Groot-Loon oorspronkelijk deel van de parochie Loon, doch werd voor 1275 daarvan losgemaakt, en tot zelfstandige parochie, toegewijd aan S.Servaas, verheven. De pastoor van Loon behield zekere rechten.

⁸⁰⁸ Zie M. J. van Heylerhoff, Notice historique sur l’Église primaire ci-devant collégiale de St-Servais, à Maestricht (Annuaire de la Province de Limbourg 1828, 103-159), p.145; Perreau, Recherches St-Servais, p.296 (protector of voogd); de Corswarem, Limites, p.328.

⁸⁰⁹ Schwabe, Oberhof II, p.86. Wellicht was Groot-Loon eerder een deel van het ressort van Vliermaal: De Corswarem, Limites, p.328-9.

⁸¹⁰ Van de Venne, Geschiedenis Heer, p.23. Anders Habets, De oude grensscheiding, p.31. Deze doet ook de St-Antoniusbank onder Heer vallen, gelijk Gemeentewapens, p.175.

het bezit van Heer door het St-Servaaskapittel dateert uit de 13de eeuw, te weten uit 1292.⁸¹¹ De Gouden Bul van 1362, en de daaraan voorafgaande bul van 1357 bestempelen Heer als dorp van St-Servaas. Het rijksonmiddellijk karakter bleef in de 16de eeuw behouden niettegenstaande een poging van de gouverneur van Limburg en de Landen van Overmaas (in 1598) om de plaats bij het land van Valkenburg te trekken.⁸¹²

Na de Vrede van Munster (1648) krijgen de Staten-Generaal meer vaste voet binnen de dorpen van St-Servaas, met name ook Heer,⁸¹³ doch die gebeurtenissen vallen buiten het bestek van deze studie: de band met het RKG was toen reeds lang geslaakt. De appellens tegen beslissingen van de Heerder schepenbank lopen van 1527 (dossier P 2290, RA Maastricht) tot 1550 (dossier B 6307, *ibid.*).

Voormelde schepenbank trad ook op als appelrechter voor de diverse laat- of cijnshoven binnen Heer.⁸¹⁴ Daar deze laatstgenoemde gerechtelijke colleges niet de hoge civiele justitie (met name niet de bevoegdheid tot inbezitstelling, immissie, ofwel „geleytenis” van onroerend goed) hadden⁸¹⁵ moesten zij overigens voor de tenuitvoerlegging van hun vonnissen de plaatselijke schepenbank inschakelen, zodat de schepenen mede betrokken werden bij de rechtspraak in eerste aanleg. Het is daarom niet gemakkelijk, in de dossiers precies vast te stellen, of wij met een laathof als eerste instantie, of met de schepenbank als zodanig, te doen hebben. In de RKG-dossiers komt één laathof bij name voor, „de Roede Schild” geheten. Die dossiers lopen van 1531 (P 2292, RA Maastricht) tot 1551 (D 1183, *ibid.*). Zoals gezegd, de Heerder schepenbank fungeerde als eerste beroepsinstantie; daarna kwam de zaak voor de Akense schepenstoel, tenslotte voor het RKG.⁸¹⁶

De bundels P 2293 uit 1532, P 2296 uit 1533, en O 402 uit 1538

⁸¹¹ Van de Venne, *Geschiedenis Heer*, p.27. Anders: Deeters, *Servatiusstift*, p.25 (Hees?).

⁸¹² Van de Venne, *Geschiedenis Heer*, p.29.

⁸¹³ Zie Van de Venne, *Geschiedenis Heer*, p.29-35.

⁸¹⁴ Van de Venne, *Geschiedenis Heer*, p.47.

⁸¹⁵ Van de Venne, *Geschiedenis Heer*, p.54,64 en 132; vgl. J. Lyna, „De cijnshoven in het graafschap Loon” (in: *Limburg* 10, 1928/1929, 41-45, 70-78, 81-86), p.70 en 75.

⁸¹⁶ Ik meen, dat het gerecht van de elf banken in deze reeks niet thuis hoort; anders evenwel Van de Venne, *Geschiedenis Heer*, p.139.

tenslotte, behelzen procedures, waarin het RKG eerste instantie was, en de schepenen van Heer de gedaagden. In P 2295 uit 1533 treffen we deken en kapittel van St-Servaas als „rei” aan.⁸¹⁷

Koninksem (ook: Koninxheim). Evenals Groot-Loon wordt Koninksem in 1139 door Innocentius II, in 1362 door Karel IV als bezitting van St-Servaas genoemd. De graaf van Loon, later de bisschop van Luik, was „protector” of voogd over deze heerlijkheid;⁸¹⁸ hare schepenbank nam hoofdvart op de Akense schepenstoel, en wel via „ons wettich hoeft, als voir die thien bancke op die proestye van sint Servaes Tricht”, zitting houdende in de omgang der kerk „voer die schoele”.⁸¹⁹ Koninksem is wellicht aan de St-Servaas gekomen vanuit een koninklijk domein; het dorp ligt naburig aan Rutten.⁸²⁰ Voor zover mij bekend bereikte één procedure uit Koninksem het RKG, een beroepszaak, waarbij het gerecht van de elf (tien) banken en de Akense schepenstoel als tusseninstanties voorkwamen. Dit is dossier A 555 uit 1545 (Luiks no. 8).

Mechelen aan de Maas. Onomstotelijk staat vast, dat dit dorp in 1131 nog deel uitmaakte van de koninklijke bezittingen, zelfs een afzonderlijk kroondomein vormde, met een „villicus regis”.⁸²¹ In 1139 had de St-Servaas reeds bezittingen aldaar: „Magalini cum ecclesia”.⁸²² Bij de boedelscheiding tussen proost en kapittel in 1232 zijn Mechelen aan de Maas en Tweebergen de twee heerlijkheden, welke aan de proost worden toebedeeld.⁸²³ Mechelen behoorde tot het ressort van de Akense schepenbank.⁸²⁴

⁸¹⁷ Een proces, dat samenhang met P 2296: het kapittel was gemengd geworden in de aanklacht tegen de Heerder schepenen.

⁸¹⁸ De Corswarem, *Limites*, p.321.

⁸¹⁹ Doppler, *Verzameling*, no. 557 en no. 560 (annis 1451-1452); cfm. Schwabe, *Oberhof II*, p.86. De brief van het gemeentebestuur van Koninksem dd. 25 oktober 1853, (aangehaald bij De Corswarem, *Limites*, p.321, nt. 8) volgens welke appel op de Maastrichtse schepenbank zou bestaan hebben, lijkt mij op een abuis te berusten.

⁸²⁰ Vgl. Hardenberg, *Naamkundige problemen*, p.18-21.

⁸²¹ Hardenberg, *Vroenhof*, p.31 en p.51, nt. 31.

⁸²² Doppler, *Verzameling*, no. 41 (PSHAL 66). Schrijver identificeert op p.242, nt. 6, dit „Magalini” als „Mechelen aan de Maas”.

⁸²³ Doppler, *Verzameling*, nrs. 112,113,114.

⁸²⁴ Schwabe, *Oberhof II*, p.86-87.

De RKG-dossiers lopen voor deze plaats van K 1099 uit 1522 tot G 526 uit 1530 (via gerecht van de elf banken en Akense schepenstoel). Koser geeft bovendien als nr. 160 het dossier G 1545 uit het jaar 1548 (Luiks 2821), met als volgorde van instanties: schepengerecht Mechelen; scheidsmannen te Mechelen; schepengerecht Aken en RKG. Dit laatste gerecht verklaarde zich incompetent, ik meen omdat de Augsburgse Rijksdag uitdrukkelijk het appel tegen scheidsrechterlijke beslissingen verbood.

Tweebergen. De enige mij bekende procedure inzake deze bank van St-Servaas is P 188, hiervóór vermeld onder Berneau.

Vlijtingen. „Fletengis cum ecclesia” was in 1139 een bezitting van St-Servaas.⁸²⁵ Hiervoor kwam reeds ter sprake, hoe de kanunniken zich met vervalste stukken tegen de Loonse graaf verweerden, en met welk succes.⁶⁴⁸ Zeer waarschijnlijk hebben wij hier te doen met een voormalig bestanddeel van de koninklijke fiscus Maastricht,⁸²⁶ dat reeds vroegtijdig aan de St-Servaas was weggeschonken. Het lijkt wel, dat Vlijtingen in de rechterlijke organisatie een enigszins bevoorrechte plaats heeft ingenomen: de schout was voorzitter van het gerecht van de elf banken⁸²⁷ en de Vlijtingse schepenbank zelf trad op als appel-college voor vreemde schepenbanken en cijnshoven.⁸²⁸ Opvallend is het daarom wèl, dat er slechts één Vlijtings appel-dossier bekend is, nl. P 173 uit 1542 (Luiks 1947), met Gerecht van de elf banken en Akense schepenstoel als tusseninstanties.

Hees. Het nabij Vlijtingen gelegen dorp Hees was reeds in 1062 in handen van het Servaas-kapittel⁸²⁹ behoorde ook in 1139 tot de door paus Innocentius II opgesomde bezittingen,⁸³⁰ werd door Frederik I Barbarossa in 1174 aangehaald als toonbeeld van onafhankelijkheid

⁸²⁵ Doppler, Verzameling, nr. 41. Zie ook nr. 23 uit 1079, waaruit blijkt dat in 1079 St-Servaas reeds in Vlijtingen gerechtigd was.

⁸²⁶ Zie nt. 644 en 645.

⁸²⁷ Zie mede noot 777.

⁸²⁸ Simenon, Geschiedenis Vlijtingen, p.111-112. Vermoedelijk mag dit als een aanwijzing in de richting van hoofd(vaart)rechtspraak gezien worden.

⁸²⁹ Doppler, Verzameling, nr. 22.

ten opzichte van het omliggende Loonse graafschap⁸³¹ en komt bij name voor in de bullen van Karel IV in 1357 en 1362.⁸³² Het kapittel van St-Martin te Luik bezat te Hees een laathof met een laatgerecht.⁸³³ In de 17de eeuw, lijkt het, had Hees geen eigen schepenbank;⁸³⁴ in dossier L 1845 uit 1530 zien we een procedure bij het RKG in verband met proces voor de schepenen van Hees (optredende naast meier en laten van de laathof van St-Martin). Gedaagde probeerde de zaak, terwijl ze te Hees aanhangig was, naar de bisschoppelijke Luikse en aartsbisschoppelijke Keulse officiaalgerechten te slepen, waartegen de RKG-fiscaal in het geweer kwam.

29. *Meijel*. Het Peeldorp Meijel lijkt wel bijna geheel buiten de invloedssferen van zijn naburen gebleven te zijn, op rechterlijk organisatorisch, en op politiek gebied. Aan de Noordzijde grensde het aan het Brabantse Asten,⁸³⁵ ten Oosten lag het land van Kessel, deel van het Gelders Overkwartier, de zuiderbuur was het land van Horn, te weten de bank Heijthuijsen-Roggel, en de Westgrens scheidde Meijel van het land van Weert, waarover wij nog komen te spreken. Voor zover mij bekend viel de Meijelse schepenbank onder geen enkel appel/hoofdvaart ressort, noch Roermond,⁸³⁶ noch Aken, noch Vliermaal. Wel bestond er een leenverhouding tussen de heer van Meijel en de Gelderse hertog⁸³⁷ maar die leenband leidde eerst in de 18de eeuw tot inlijving bij Gelre.⁸³⁸

⁸³⁰ Doppler, Verzameling, nr. 41 (PSHAL 66).

⁸³¹ Doppler, Verzameling, nr. 52.

⁸³² Doppler, Verzameling, nrs. 345 en 367 (PSHAL 67).

⁸³³ Schepenbrieven van dat laatgerecht in PSHAL 42 (1906), nrs. 1383 (anno 1446) en 1425 (anno 1502).

⁸³⁴ De Corswarem, *Limites*, p.361. Vgl. de „Ordonnantie der Hoofdbank Vleytingen” (medeged. door J. J. Habets, PSHAL 27, 1890, 369-391) volgens welke in 1650 Vlijtingen en Hees één schout hadden. Anders hierover Simenon, *Geschiedenis Vlijtingen*, p.112, nt. 6 van p.111.

⁸³⁵ Gemeentewapens, p.324.

⁸³⁶ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, p.xxxv.

⁸³⁷ Habets, *Limburgsche Wijsdommen*, p.236: belening in 1501 met de heerlijkheid Meijel, ten Zutphense rechte. Volgens Slanghen, *Bijdragen Limburg*, p.127 was het Loons landrecht op de schepengoederen te Meijel toepaslijk, gelijk dit het geval was te Weert, Nederweert en Wessem.

⁸³⁸ In 1637 lijkt Meijel nog een souverain landje, Gemeentewapens p.324-326 geven diverse attestaties daarover. Het Barrièretractaat (1715) betrok Meijel in de deling van het Overkwartier: PSHAL 47 (1911), p.105.

Appelzaken uit Meijel voor het RKG zijn mij niet bekend. De waarschijnlijk rond 1400 op schrift gestelde bankrechten⁸³⁹ behelzen de veelbetekenende passus „Item soe wanneer die schepenen ein vonnis hebben gewesen, soe en valt daer egheen appel, dan alleen voer den Heer, diwelcke dan zijn vonnis over die saecke uytspreekt, soe hy dat van Godts ende rechtsweghe bevynt te behoren”.⁸⁴⁰

Het lijkt mij gerechtvaardigd, Meijel vóór de inlijving bij het Gelders Overkwartier te beschouwen als een vrije rijksheerlijkheid, ongeacht de leenverhouding met de Gelderse hertog. Sporen van een leenband met het Rijk vond ik nergens; wanneer de leenverhouding met Gelre is ontstaan is mij evenmin bekend, maar voordien kunnen wij Meijel als „zonneleen” betitelen, als allodiale heerlijkheid derhalve, van geen enkele heer in leen gehouden,⁸⁴¹ staatsrechtelijk rechtstreeks onder het Rijk vallend.⁸⁴² Afkomstig zijn uit rijks- of koningsgoed, als grondslag voor vrije rijksheerlijkheid, lijkt voor Meijel te ver gezocht.

De heerlijkheid was van begin 14de eeuw tot aan het eind van de 15de in het bezit van het geslacht van Ghoor, een tak van het huis van de heren van Horn.⁸⁴³ Door huwelijk van de kleindochter van de laatste van Ghoor (Maria, ervrouwe van Meijel, gehuwd met Jan de Rovere) met Dirk van Milendonck kwam Meijel aan het geslacht van Milendonck.⁸⁴⁴ Tussen 1569 (M 2825) en 1596 (M 2835) lopen er voor het RKG vijf processen van de van Milendoncks, als heer van Meijel, tegen de bezitters van het naburige land van Horn,⁸⁴⁵ inzake landvrede-brekende invallen. Steeds zijn daarbij de inwoners van Roggel en Heijthuisen betrokken, van naburige dorpen dus.

30. *Namen.* Volgens Roland⁸⁴⁶ stelde Philips de Goede in 1430, een-

⁸³⁹ Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.xxxv.

⁸⁴⁰ Als nt. 839, p.164; ook bij Habets, Limburgsche Wysdommen, p.239, en bij Slanghen, Verscheidenheden betreffelijk Walhorn, Kloosterrade, Venlo, Roermond, Meijel, Geijsteren, Gulpen, Vijlen en Simpelveldt in: PSHAL 9 (1872), 267-289.

⁸⁴¹ Zie De Monté, Hoofdlijnen, p.43 inz. Bronkhorst.

⁸⁴² Vgl. de 16de eeuwse verklaring,, dat die heerligheit Meil ist een vrie territorium imperii an den hertogen van Gelleren te lheen recognosceert”, geciteerd bij Janssen de Limpens, Rechtsbronnen, p.xxxv.

⁸⁴³ Gemeentewapens, p.327.

⁸⁴⁴ Habets, Limburgsche Wysdommen, p.236. Vgl. nt. 345.

⁸⁴⁵ Gedaagde is vier maal Anna van Egmond, weduwe van graaf Jan van Horn.

⁸⁴⁶ Histoire Namur, p.89.

maal in het bezit van het graafschap Namen gekomen, een raad in om de rechtsgedingen te beslissen, welke in eerste instantie voor andere colleges gediend hadden. „Il supprime l'appel à la Cour des pairs, à l'Empereur et à la Cour de Rome. Le conseil provincial était fondé, mais il peut être considéré comme un élargissement de l'ancien Conseil comtal". Onder Karel de Stoute wordt deze „conseil provincial" het „Cour d'appel" van het graafschap. Datzelfde college wordt door aartshertog Karel (de latere Karel V) en koning Maximiliaan in 1509 heropgericht en met grote bevoegdheden uitgerust⁸⁴⁷ zonder dat daarbij het Rijk genoemd werd. De Bourgondiërs hebben dit graafschap blijkbaar geheel van het RKG afgeschermd; de enige mij bekende dossiers betreffen de heerlijkheid *Beaufort* (ook: Befort). Dat was in de 11de en 12de eeuw een Luiks allood geweest, in de 2de helft van de dertiende eeuw via leenverheffing onder Naamse soevereiniteit gekomen, als „fief direct" van de Naamse graaf.⁸⁴⁸ Deze heerlijkheid (ook graafschap geheten) Beaufort behoorde tot het ressort van de SL Aken. Burgemeesters en raad van Aken trachtten die toestand te handhaven. Zo daagden ze in 1523 en 1525 schout en schepenen van Beaufort voor het RKG (dossiers A 45 en A 46, lijst Goecke), omdat die hoger beroep toegelaten hadden tegen een appelvonnis van de SL, en wel op de Raad van Namen; aldus zou het privilege van Karel IV t.b.v. de SL geschon- den zijn. Landvoogdes Margareta stelde, dat tegen vonnissen, binnen het Naamse land gewezen, appel slechts openstond bij de gouverneur, baljuw, president en raad van Namen.⁸⁴⁹ Belangwekkend ware, in de dossiers na te zien, of schout en schepenen van Beaufort zich op incompetentie van het RKG hebben beroepen.

31. *Obbicht*. Deze heerlijkheid grensde ten Oosten aan Born en Limbricht.⁸⁵⁰ Evenals die naburige heerlijkheden ging Obbicht door voor

⁸⁴⁷ Mireaus-Foppens, *Opera diplomatica* II, p.1047-1049.

⁸⁴⁸ Poncelet, Herstal et Vivegnis, p.87; Dyon, *Le comté de Beaufort*, p.17-23.

⁸⁴⁹ Zie de nrs. 1389 (uit 1522) en 1390 (uit 1523) van C. Piot, *Inventaire des chartes des comtes de Namur, anciennement déposées au chateau de cette ville*. Bruxelles, 1890.

⁸⁵⁰ Meulleners, *Geschiedenis Obbicht en Papenhoven*, p.7. Volgens Van de Weerd, *Het Maasland*, p.27, vormden Obbicht, Grevenbicht met Papenhoven, en Buchten met Born oorspronkelijk één domein, één parochie, nl. de parochie Obbicht (= Bittinum). Buchten was de moederkerk van Born.

een vrije rijksheerlijkheid (rijksgoed of allodiaal?), zulks ongeacht de leenbanden met naburige landsheren. Een aanwijzing in de richting van het Rijk vormt het feit, dat Obbicht nawijsbaar vanaf 1400 tot aan het eind van de 17de eeuw onder het ressort van de Akense schepenstoel viel;⁸⁵¹ de (nimmer als zodanig gekroonde) Keizer Leopold I bevestigt dat nog op 20 november 1671, wanneer hij de pretenties van het hof van Gelre te Roermond afwijst, en Obbicht uitdrukkelijk voor de Akense schepenen opeist.⁸⁵² De omstandigheid, dat in 1664 de heer en de ingezetenen van Obbicht en Papenhoven werden uitgenodigd, zich te Keulen te doen vertegenwoordigen om er te accorderen over hun bijdrage in de Turkenoorlog, toont mede aan, dat Obbicht rond 1670 nog als rijksgebied gezien werd.⁸⁵³ Toch wordt bij het Verdrag van Fontainebleau van 1785 bepaald, dat de Keizer als hertog van Gelre, Obbicht en Papenhoven aan de Staten-Generaal afstond.⁸⁵⁴ De parallel met Elsloo, zie aldaar, dringt zich op. Ook hier is de leenverhouding voor een zgn. buitenleen noodlottig, althans grondslag voor souvereiniteitsverlies geworden.

Leenbanden had Obbicht er meerdere. Sporen van rijksvazalliteit ontdekte ik niet; van de banden met de naburige vorsten lijkt mij die met Brabant de oudste; deze schijnt uit de tijd van hertog Jan III (overleden 1355) te dateren.⁸⁵⁵ In 1506 was Obbicht voor de ene helft Gelders leen ten Zutphense rechte, voor de andere helft Loons leen. Zo bleef het tot het eind van het ancien régime.⁸⁵⁶

De oorsprong van de band met Loon is mij niet duidelijk;⁸⁵⁷ de

⁸⁵¹ Schwabe, Oberhof II, p.96-97: De sl. verzette zich heftig tegen de onttrekking van Obbicht aan zijn jurisdictie, lokte zelfs een — gunstige — keizerlijke beslissing uit.

⁸⁵² Meulleners, Eenige bladzijden, p.104-5.

⁸⁵³ Meulleners, Eenige bladzijden, p.88-89.

⁸⁵⁴ De Wit en Flament, Vorming heerschappijen, p.89.

⁸⁵⁵ Meulleners, Geschiedenis Obbicht en Papenhoven, p.13; minder stellig dezelfde, Eenige bladzijden, p.87; vgl. Habets, Loonsche leenen, p.15-16.

⁸⁵⁶ Boeren, LV II, p.106; Meulleners, Geschiedenis Obbicht en Papenhoven, p.16-17.

⁸⁵⁷ Habets, Loonsche Leenen, p.17 geeft de eerste verheffing te Kuringen in het jaar 1506; De Borman, Livre des fiefs Looz, p.III noemt Obbicht een groot leen van Loon, vermeldt dit verder niet. Volgens Boeren, LV II, p.29, was Obbicht rond 1370 wel Loons leen. Meulleners, Geschiedenis Obbicht en Papenhoven, p.16, heeft het over de eerst Brabantse, daarna Loonse helft van Obbicht.

vroegste verheffing ten Zutphense rechte dateert uit 1429,⁸⁵⁸ en het is deze belening, die ten langen leste de ondergang van de Obbichtse „onafhankelijkheid” te weeg zal brengen. Wanneer zulks precies geschiedde is mij niet geheel duidelijk; opmerkelijk is wel, dat Filips van Bentinck, heer van Obbicht door zijn huwelijk met Alverta van Vlodrop in 1582 of 1583,⁸⁵⁹ wel op de vergaderingen van de staten van het Overkwartier van Gelre verscheen in zijn hoedanigheid van drost van Montfort, doch nimmer als heer van Obbicht.⁸⁶⁰ Filips werd opgevolgd door zijn zoon Caspar Karel van Bentinck (1606-vóór 3 juli 1627). Na de dood van Caspar Karel regeerde zijn weduwe, Joanna van Mirbach (Mirbicht) tot 1649 de heerlijkheid Obbicht.⁸⁶¹ Wij treffen haar als appellante aan in dossier M 3073 uit 1636 (hoogstwaarschijnlijk abusievelijk ook bekend als O 1673). Eerste instantie was de schepenenbank van Obbicht,⁸⁶² tweede de Akense schepenenstoel. Tijdens de regering van Hendrik Emond Willem baron van Bentinck, heer van Obbicht en Papenhoven, zoon van Caspar Karel (overleden voor 27 juni 1673)⁸⁶³ werd gevoerd de procedure, waarvan dossier O 2 uit 1668 getuigt: de gezamenlijke ingezetenen van de VRH Obbicht en Papenhoven trachtten een ingezetene van de heerlijkheid te betrekken in de betaling van de vermelde rijks-Turkenbelasting. Daaruit resulteerde een conflict tussen de Obbichtse schepenenbank en de Raad van Brabant te Brussel (1667), welke door de belastingplichtige in de zaak gemengd was. Het RKG op zijn beurt nam haar deze inroeping van Brabantse interventie weer kwalijk.⁸⁶⁴ Wellicht houdt ook de keizerlijke missive van 1671 met deze affaire verband.

Tussen 1670 en 1785 heeft zich, moeten wij aannemen, de annexatie door Gelre voltrokken. Obbicht eindigde als „terre franche” van het

⁸⁵⁸ Meulleners, *Geschiedenis Obbicht en Papenhoven*, p.17. Zie de „Maniere van de investiture... in de heerlijkheid Obbicht” in het jaar 1718, beschreven in PSHAL 8 (1871), 442-443.

⁸⁵⁹ Meulleners, *Geschiedenis Obbicht en Papenhoven*, p.36.

⁸⁶⁰ Meulleners, *Eenige bladzijden*, p.71.

⁸⁶¹ Meulleners, *Geschiedenis Obbicht en Papenhoven*, p.220,223,246/7.

⁸⁶² De heer van Obbicht oefende door deze bank uit de hoge, middelen en lage justitie: *Gemeentewapens*, p.381.

⁸⁶³ Meulleners, *Geschiedenis Obbicht en Papenhoven*, p.250.

⁸⁶⁴ Meulleners, *Eenige bladzijden*, p.89.

Overkwartier, deel uitmakend van het appelressort van het hof van Gelre te Roermond (na 1785 te Venlo).⁸⁶⁵

32. *Proost en kapittel van de Onze Lieve Vrouwekerk te Aken.* Bij de bespreking van Fléron zagen we, hoe deze koninklijke kapittelkerk de goederen verwierf van het (een) klooster te Chèvremont. Thans een enkel woord over deze O.L.Vrouwekerk. Zij was de paltskapel van de koninklijke palts te Aken, gebouwd op koninklijk domein, een koninklijke eigenkerk dus. Tevens vervulde ze de taak van parochiekerk.⁸⁶⁶ De paltsgeestelijkheid was wellicht reeds onder Keizer Lotharius I (817-855) „canonice” gaan leven en een (koninklijk) kapittel gaan vormen. Aan het hoofd daarvan stond aanvankelijk de „Rector”, ook „provisor capellae”, of „abbas”, geheten; onder Keizer Otto I kwam de benaming „praepositus” (proost) in zwang. Deze oefende in het immu-niteitsgebied van de kerk (munster, domklooster, kerkhof) de criminele justitie, zelfs het halsrecht uit.

Waarschijnlijk benoemde oorspronkelijk de Duitse koning de proost. Otto I gaf de kanunniken het recht, de proost te kiezen, doch naderhand treffen wij de Duitse koning weer als collator van de proosdij aan, totdat dit collatierecht door koning Karel IV in 1348 aan de hertog van Gulik werd verpand. Dit pand werd nooit ingelost, zodat de facto de hertog collator der proosdij geworden was, een op de bij St-Servaas (Maastricht) ontstane toestand lijkende constellatie. Door Keizer Sigismund werd in 1435 benadrukt, dat het Mariastift onmiddellijk onder het Rijk stond, de verpanding ten spijt dus.

De Duitse koningen, die in de paltskapel van Karel de Grote gekroond werden begiftigden het stiftskapittel met een rijk grondbezit en grote inkomsten. Vermoedelijk in de 12de eeuw had er een deling plaats van goederen en inkomsten tussen proost en kapittel.⁸⁶⁷ Door belening en splitsing valt het gebied van de H. Mariakerk geleidelijk uit-

⁸⁶⁵ Zie Meulleners, *Geschiedenis Obbicht en Papenhoven*, p.347; Jansen, *Etat détaillé*, p.31; *Gemeentewapens*, p.381; Meulleners, *ibid.*, p.276, p.348/9.

⁸⁶⁶ Lichius, *Die Verfassung*, p.31. Al het zonder bronvermelding over deze kerk medegedeelde ontleen ik aan Lichius.

⁸⁶⁷ Coels, *Die Lehensregister*, p.1 der inleiding.

⁸⁶⁸ Boeren, LV II, p.75.

een in een veelvoud van vrije rijksheerlijkheden.⁸⁶⁸ Proost en kapittel kregen hun eigen vermogen,⁸⁶⁹ en hun eigen inkomsten.

In de RKG-dossiers krijgen wij te maken met een dorp, dat aan de proost toeviel, nl. Mesch, en één, dat, evenals het reeds besproken Fléron, van het kapittel was, te weten Mortier.⁸⁷⁰

Mesch. Deze heerlijkheid grenst aan 's-Gravenvoeren, ban Voeren, land van Dalhem. Zij behoorde tot het vermogen van de Akense Mariakerk, doch de vraag is: sedert wanneer? Eversen-Meulleners geven in hun „De Limburgsche Gemeentewapens etc.” onder het trefwoord „Mesch”⁸⁷¹ een eerbiedwaardige reeks van oorkonden, aanvangend in 882 en eindigend in 1226, waarin koningen en Keizers van het Duitse Rijk inkomsten uit hun bezittingen te Mesch, en daarna de geheele „villa” Mesch aan het Mariaklooster schonken. Helaas komt de plaatsnaam „Mesch” voor het eerst voor in 1226 (Frederik II, Duits Keizer), wanneer de Keizer de schenking van zijn voorganger Hendrik III bevestigt. In de vroegere oorkonden zou *Mesch* met de benaming „Mandrevelt” zijn aangeduid.⁸⁷² Daargelaten of deze identificatie juist zij, meen ik er toch van te mogen uitgaan, dat aan het Mariaklooster in of voor 1226 geschonken is de rijksvoogdij Mesch, met andere woorden een strookje rijksgoed, grenzende aan/afgesplitst van de koninklijke Villa Voeren.⁸⁷³

De rijksvoogdij Mesch behoorde met enige andere rijksvoogdijen tot het vermogen van de proost van de Mariakerk, en werd, evenals de andere voogdijen, beheerd door de zogenoemde Mannkammer.⁸⁷⁴ Tot aan het einde van het ancien régime wist de Akense domproost zich te handhaven als souverain van Mesch⁸⁷⁵ hoewel na te melden voogdij

⁸⁶⁸ Zie Lichius, *Die Verfassung*, p.16 en p.72-75.

⁸⁷⁰ Lichius, *Die Verfassung*, p.104 noemt Fléron, Mortier, Richelle, Bombye (Boelsbeek) als plaatsen waar het kapittel de schout en schepenen benoemde.

⁸⁷¹ *Gemeentewapens*, p.335.

⁸⁷² Dat was de mening van de „Mannkammer” of leenhof van de proost, en ook van enige auteurs. Zie Coels, *Die Lehensregister*, p.2, en P. L. M. Tummers, *Romaans in limburgse aardrijkskundige namen* (Assen, 1962), p.111 (nt. 22 bij Hoofdstuk 2). Tummers laat de twistvraag buiten beschouwing.

⁸⁷³ Coels, *Die Lehensregister*, p.2; vgl. Mitteis, *Deutsche Rechtsgeschichte*, p.104.

⁸⁷⁴ Boeren, LV II, p.76.

⁸⁷⁵ Jansen, *Etat détaillé*, p.136, vermeldt bv. Mesch als „Terre neutre”.

van de heren van Valkenburg als spelbreker dreigde op te treden. De proost benoemde schout en schepenen van de schepenbank te Mesch.⁸⁷⁶ Deze behoorde tot 1794 bij het ressort van de Akense schepenstoel, hoewel ook hier door de Brusselse regering pogingen in het werk werden gesteld, de hoofdvaart te Dalhem, en het appel voor de Raad van Brabant te doen plaatsvinden.⁸⁷⁷ De hertog van Gulik, als „Patron und Gifter” van de Munsterkerk kwam daarbij ten gunste van de Akense dingbank bij de Rijksdag (Spiers, 1542) tussen beide.⁸⁷⁸

Het „Rijkse” karakter van Mesch komt mede tot uitdrukking in het feit, dat men tegen beslissingen van de „Mannkammer” van de proost inzake lenen te Mesch in beroep kon gaan bij de Akense schepenstoel; het gerecht van de hertog van Gulik trad nl. op als appelgerecht indien de betrokken lenen rond Aken lagen, terwijl het Hof van Brabant te Brussel als zodanig fungeerde met betrekking tot de in het hertogdom Limburg gelegen goederen.⁸⁷⁹

De heer van Valkenburg hield jaarlijks drie voogdgedingen binnen de heerlijkheid Mesch; hij had er (in de 18de eeuw) ook de hoge justitie en de executie van de ter dood veroordeelden.⁸⁸⁰ Hij werd door de Akense proost als voogd van Mesch beëdigd.⁸⁸¹ Meulleners, Quix en Schnackers⁸⁸² gaan ervan uit, dat deze voogd door de proost benoemd was om de schepenbank voor te zitten, de inwoners tegen geweld te beschermen etc. De — al of niet erfelijke — voogdij werd door de proost in leen uitgegeven; toen de voogden zich onafhankelijk gingen opstellen, droegen zij hun voogdij op aan, en kregen deze in leen terug van,

⁸⁷⁶ Gemeentewapens, p.336.

⁸⁷⁷ Schwabe, Oberhof II, p.94-95. Vgl. het bij Dalhem hiervoor medegedeelde.

⁸⁷⁸ Schwabe, Oberhof I, p.107.

⁸⁷⁹ Coels, Die Lehensregister, p.8; anders Schwabe, Oberhof II, p.66, die in het algemeen Düsseldorf als beroepsinstantie boven het leengerecht van de proost vermeldt.

⁸⁸⁰ A. L. Pélerin op p.60 van: Beschrijvinge van het Staatsland van Overmaze in 't generaal, en van het Land van Valkenburg in 't bijzonder, met betrekking tot desselfs regeering en politique toestand, in: Annales de la Société historique et archéologique à Maestricht I, 1854-55, p.7-85.

⁸⁸¹ Gemeentewapens, p.336; Coels, Die Lehensregister, p.3.

⁸⁸² Meulleners: inz. Fléron: Les seigneurs de la Rochette et l'Avouerie de Fléron, pendant le dix-septième siècle, in: PSHAL 34 (1898), p.203-305, zie p.221 ald.; inz. Mesch: Gemeentewapens, p.336-337 jo p.4; Quix: Beiträge Eupen, p.228,235-237 inz. Lontzen; Schnackers: inz. Mortier: La vouerie de Mortier, p.6.

naburige machthebbers.⁸⁸³ Ook kwam het voor, dat ze er anderen mee beleenden als ondervoogdij. Wellicht geschiedde dat met de voogdij over Mesch: ze gold als Valkenburgs (buiten-)leen.⁸⁸⁴ Een volgende fase is dan, dat het dorp Mesch zelf als Valkenburgs leen wordt beschouwd, gelijk het Partage-tractaat van 1661 deed,⁸⁸⁵ waarmee de poort voor Staats annexionisme wijd werd geopend.

P. C. Boeren lijkt mij een tegenovergesteld standpunt in te nemen. Hij beschouwt de graven van Hochstaden als „oppervoogden” van het Akense munster, en noemt hen voogd van Mesch in *die* kwaliteit.⁸⁸⁶ De hertogen van Brabant volgden gemelde graven (ook) in die functies op. Wellicht wijst de vermelding van de voogdij over „Musche” in het Latijnsboek in die richting.⁸⁸⁷ De Valkenburgse heren zijn dan zelf ondervoogden van de hertog.

De visie van Boeren, die de graven van Hochstaden een algemene voogdij over de bezittingen van de O.L.Vrouwekerk toekent, maakt de geleidelijke annexatie door de Bourgondiërs/Habsburgers beter te verklaren dan de theorie van Quix c.s.⁸⁸⁸

RKG-dossier M 3079 uit 1536 (RA Maastricht) geeft een appel uit Mesch (eerste instantie schepensbank Mesch, tweede SL Aken, derde RKG); dossier G 171 uit 1548 (*ibidem*) is van dezelfde aard. Latere voorbeelden van RKG-activiteiten inzake Mesch zijn mij niet bekend.⁸⁸⁹

Mortier. Dit dorp zou in 972 als bezitting van de abdij van Chèvremont

⁸⁸³ Zo omtrent Lontzen: Quix, *Beiträge Eupen*, p.236/7.

⁸⁸⁴ Habets, *Leenen Valkenburg*, p.291-293; *Gemeentewapens*, p.337; De Crassier, *Dictionnaire historique*, s.v. Mesch (PSHAL 69, 1933, p.350).

⁸⁸⁵ Zie de brief van A. L. Pélerin, luitenant-stadhouder van de Staatse Leenhof te Valkenburg, dd. 23 dec. 1775, in PSHAL 22 (1885), p.291-2.

⁸⁸⁶ LV II, p.31.

⁸⁸⁷ Galesloot, *Livre feudataires Jean III*, p.31. Mogelijk is ook, dat de heer van Valkenburg de voogdij in leen opdroeg aan de graaf van Dalhem of de Brabantse hertog.

⁸⁸⁸ Boeren, *De oorsprong*, p.30,43: ook voogdij over Fléron was bezitting van graven van Dalhem; Ceyssens, *Les bans*, p.5, noemt de graaf van Dalhem als voogd van de O.L.Vrouwekerk.

⁸⁸⁹ Rahlenbeck, *Les pays d'Outre-Meuse*, p.69: in 1725 vond er namens de souvereine Raad van Brabant een onderzoek plaats naar Walhorn, Lontzen en Mesch (Mandervelt). Enig resultaat was, dat de inwoners van die „voogdijen”, voorheen te Düsseldorf in appel gaande, daarna te Brussel in hoger beroep gingen, bij de Raad van Brabant.

aan de Akense Mariakerk gekomen zijn.⁸⁹⁰ De Duitse koning Lodewijk IV het Kind zou Mortier in 910 aan Chèvremont geschonken hebben,⁸⁹¹ welk feit, gelet op de ligging van Mortier (nl. ingeklemd in de „ban” Trembleur van de heerlijkheid Dalhem), en de nabijheid van de koninklijke bezittingen Herstal en Voeren, niet onwaarschijnlijk is. Mortier mag dan als een stuk koningsgoed, dat in het bezit van de Akense Mariakerk gekomen is, gezien worden. In de 15de eeuw was het Mariakerk-kapittel de grondheer van Mortier, benoemde daar meier en schepenen, en had er een voogd als leenman. De hertog van Brabant echter was de oppervoogd, die via de drossaard van het kasteel Dalhem de hoge justitie uitoefende.⁸⁹² Wie was de oorspronkelijke voogd? De graaf van Dalhem, of de (onder)erfvoogd? Reeds in de eerste helft veertiende eeuw was de voogdij over Mortier Brabants leen;⁸⁹³ volgens Schnackers zou de „oppervoogdij” van Dalhem rond 1250 in het leven geroepen zijn, om door middel daarvan in deze kerkelijke immuniteit te kunnen penetreren.⁸⁹⁴ De (onder)voogden verhieven hun voogdij zeer geruime tijd te Aken bij het kapittel en te Dalhem.⁸⁹⁵ In de tweede helft van de vijftiende eeuw groeide deze Brabantse „oppervoogdij” uit tot soevereiniteit; onder de regering van Karel V werd deze ontwikkeling voltooid.⁸⁹⁶

Van 1400-1537 behoorde Mortier tot het ressort van de SL Aken,⁸⁹⁷ terwijl rond 1540 de reeds sub Dalhemesignaleerde pogingen geschieden, de bank van Dalhem als hoofd-, de Raad van Brabant als appelgerecht in te voeren.⁸⁹⁸ Zij zijn met succes bekroond, meen ik, en Mortier is zelfs geheel in het graafschap Dalhem, Bourgondisch land van Overmaas opgegaan. In het Partagetractaat van 1661 kreeg de Spaanse koning Mortier „in vollen vrijen eygendom, superio-

⁸⁹⁰ De Ryckel, *Les communes Liège*, p.417; Ceyssens, *Les bans*, p.110.

⁸⁹¹ Schwabe, *Oberhof II*, p.96.

⁸⁹² Ceyssens, *Les bans*, p.110-111.

⁸⁹³ Galesloot, *Livre feudataires Jean III*, p.288.

⁸⁹⁴ *La vouerie de Mortier*, p.6, p.14.

⁸⁹⁵ Vgl. A. de Ryckel, *Les fiefs du comté de Dalhem*, in: *BSAHL* 17 (1908), p.271-384, bijz. p.334/5.

⁸⁹⁶ Schnackers, *La vouerie de Mortier*, p.28; vgl. Ceyssens, *Les bans*, kaart, en dezelfde, *L'ancien Pays de Dalhem (Extraits de Leodium)*. Liège, 1904, p.49 e.v.

⁸⁹⁷ Schwabe, *Oberhof II*, p.96.

⁸⁹⁸ Volgens Habets, *Limburgsche Wysdommen*, p.142, was 's Gravenvoeren de beroepsinstantie voor Mortier geweest.

riteyt ende souveraineyt”⁸⁹⁹ toebedeeld. Het enige mij bekende RKG-dossier uit Mortier, K 997 uit 1535 (of 1537?)⁹⁰⁰ geeft een hoger beroep, bij het RKG ingesteld tegen een uitspraak van de schepenen te Mortier, gewezen op informatie van de Akense schepengoel. Hoogst waarschijnlijk is hierna de rechtsgang naar Dalhem afgebogen.

33. *Commanderie van de Duitse orde te Oude Biezen (gemeente Rijkshoven)*. Dossier T 2275 uit 1629 (Luiks 2577) geeft het enige mij bekende geding, waarbij betrokken is de Landcommanderij van de Duitse orde te Oude Biezen (= Vieux-Joncs). Tegenpartij is het stadsbestuur van St-Truiden; rechter in eerste instantie de Akense schepengoel. Te Oude Biezen zetelde sedert het begin van de 14de eeuw⁹⁰¹ een provinciale of landcommandeur van de Duitse orde, welke aan het hoofd stond van een, verscheidene commanderieën omvattende, Balie. Wij zagen reeds, dat de heerlijkheid St-Pieters-Voeren één dier commanderijen was, en als vrije rijksheerlijkheid bekend stond.⁹⁰² Ook Gemert was zulk een commanderie; haar souverainiteit werd in 1663 door de Staten-Generaal erkend.⁹⁰³

De Balie Oude Biezen stond onder de Deutschmeister⁹⁰⁴ en deze Deutschmeister was sedert 1494 rijksvorst, beleend met de regaliën.⁹⁰⁵ Wellicht ware het geoorloofd, de commanderie van Oude Biezen zelf, met haar gebouwen en bezittingen, als een VRH te beschouwen.⁹⁰⁶

⁸⁹⁹ PSHAL 47 (1911), p.80.

⁹⁰⁰ Luiksnr. 1262 met jaartal 1537 in het Verzeichniss; Schwabe, Oberhof II, p.96 geeft 1535.

⁹⁰¹ De Crassier, Vieux Joncs, p.205.

⁹⁰² De Crassier, Vieux Joncs, p.232.

⁹⁰³ Notice historique sur la grande commanderie de l'ordre Teutonique de Vieux-Joncs, in: Jaarboek voor het Hertogdom Limburg 1850, 272-292, bijz. p.281. Volgens De Crassier, Vieux Joncs, p.208 nt. 1, is G. D. Franquinet auteur van deze „Notice”. Of was het M. J. van Heylerhoff? Vgl. PSHAL 100 (1964), 18/19.

⁹⁰⁴ De Crassier, Vieux Joncs, p.206.

⁹⁰⁵ HRG k.700.

⁹⁰⁶ M. A. F. C. Thewissen, in LV II, p.305, dunkt mij in deze richting te denken. Meier en laten van de hof der Pitantie te Oude Biezen gingen echter bij de schepenen van Luik om lering: zie de regesten nrs. 404 en 405 uit 1460 in J. Grauwels, Regestenlijst der oorkonden van de landcommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen. (1206-1792). Dl. 1, Brussel, 1966.

34. *Petersheim*. Ten Noorden van Maastricht strekte zich uit de heerlijkheid van deze naam. Zij omvatte: het kasteel van Petersheim cum annexis, het gelijknamige dorp, het dorp Lanaken, en de gehuchten Smeermaas,⁹⁰⁷ Besmer, Brigden en Kaberg.⁹⁰⁸ Petersheim en Lanaken zijn waarschijnlijk oorspronkelijk twee afzonderlijke domeinen geweest,⁹⁰⁹ welke later in één hand, nl. die der heren van Pietersheim zijn geraakt. De koninklijke villa Lanaken, wellicht afkomstig uit de fiscus Maastricht,⁹¹⁰ was enige tijd in handen van de Loonse graven, werd door hen echter aan genoemde heren van Petersheim verloren.⁹¹¹ Dirk, heer van Neerharen, stichter van de abdij van Hocht in 1180, was ook de heer van Petersheim en Lanaken. Hardenberg⁹¹² noemt ook Pietersheim een „domaine démembré du fisc de Maastricht”, Bussels⁹¹³ stelt veeleer tegenover het rijksgoed Lanaken het allodiale Petersheim, waarop geen enkele verplichting ten opzichte van graaf of Keizer rustte.

We maakten bij de behandeling van Elsloo, Born en Horn reeds kennis met de belening van Arnold van Rummen in 1362 door Keizer Karel IV met o.a. de „dominos de . . . Petershem”.⁹¹⁴ Was het territorium van de heerlijkheid (gedeeltelijk) rijksleen, of betrof het hier het meer genoemde lijnpad langs de Maas?

Rijksleen, allodiaal bezit afkomstig uit rijksgoed, of allood toutcourt, de keuze daaruit wil ik niet maken, ook niet aan de hand van het gegeven, dat zowel de schepenbank van Petersheim als die van Lanaken tot het ressort van de Akense schepenstoel behoorden. Hoofdvaarten uit Petersheim naar Aken zijn bekend vanaf 1400 tot aan de Franse revo-

⁹⁰⁷ Het lijkt erop, dat in de 16de eeuw (1564) in Smeermaas aan elkaar grensden de heerlijkheid Petersheim en de stad (vrijheid van) Maastricht. Zie Eversen, *Limietbeschrijvingen*, p.383-385; Pélerin, *Essais historiques*, p.177 („banlieue”), 178.

⁹⁰⁸ Perreau, *Pietersheim*, p.273.

⁹⁰⁹ H. Thomassen, op p.79 van: *Hoe Pietersheim Loons werd*.

⁹¹⁰ Hardenberg, *Vroenhof*, p.42.

⁹¹¹ Baerten, *Loon*, p.86.

⁹¹² *Les divisions politiques*, p.372; J. Coenen, *Het Slot van Pietersheim*, in: *Limburg* 25 (1944), 14-27 en 29-38. Zie p.14/15 ald.

⁹¹³ Een en ander over de Rijksheerlijkheden; vgl. Baerten, *Loon*, p.107 en Hardenberg, *Naamkundige problemen*, p.18-20: „heim-namen” veelal op plaatsen waar koningsgoed lag. Zulke nederzettingen lagen naast de Romaanse toponiemen (Lanaken).

⁹¹⁴ CSL IV, nr. MDLXXXIII.

lutie; uit Lanaken is mij slechts na te melden dossier G 516 bekend. Aanvankelijk trad het gerecht van de Vroenhof als „tussenhof” op, doch daaraan kwam rond 1650 een eind.⁹¹⁵

In 1227 droeg de heer van Petersheim zijn kasteel aldaar in leen op aan de graaf van Loon;⁹¹⁶ dat bleef zo tot 1292 in welk jaar Arnold V van Loon, gebruikmakend van de verarming van zijn leenman, probeerde deze in ruil voor een geldlening, de Loonse suzeriniteit over het allodium Petersheim af te dwingen.⁹¹⁷ Deze poging slaagde op dat tijdstip wel⁹¹⁸ maar volgens Baerten was het resultaat niet blijvend, en was onder graaf Diederik van Heinsberg (1336-1361) alleen het kasteel nog Loons. Opmerkelijk blijft de uitspraak van graaf Arnold en zijn zoon Lodewijk uit 1319 „quod nos per presentes recognoscimus nulum jus penitus habere in justitiis nostri dilecti consanguinei Joannis domini de Pitsersheym, salvo tamen feudo nostro quod a nobis tenet”.⁹¹⁹ Thomassen lijkt mij vanaf 1292 kasteel en dorp Petersheim als Loons leen te beschouwen, de justitie echter als persoonlijk bezit van de heer.⁹²⁰

Gedurende de veertiende eeuw bestond er, meen ik, onzekerheid over de omvang en aard der Loonse feodale rechten op Petersheim. Volgens sommigen⁹²¹ veranderde dat in de 15de eeuw. In 1456 verhef Jan I van Mérode, oudste zoon van de laatste vrouwe van Petersheim uit het gelijknamige geslacht, als Loons leen (nl. voor de Maaslandse leenmannen): „huyss en vestinge van Petershem”,⁹²² in 1498 Richard de Merode: „slot ende herlicheit van Petershem met allen syne tobehurt als eyn vry banritz leen”.⁹²³ Het lijkt er wel op, dat de gehele

⁹¹⁵ Schwabe, Oberhof I, p.106; II, p.84. Ook: Loersch, bij Haagen, Geschichte Achens I, p.357: in de Oberhofregisters komt één maal Lanaken voor.

⁹¹⁶ Paquay, Pietersheim, p.189.

⁹¹⁷ Baerten, Loon, p.107.

⁹¹⁸ De Borman, Livre des fiefs Looz, p.290. Akte bij Wolters, Notice Steyn, p.131-132: „domum turrim, propugnacula et villam de Pietersheim”. Evenzo in 1333 (p.133-134 ald.): „domum, propugnaculum et Villam Pietershemiensem”.

⁹¹⁹ Habets, Codex diplomaticus, no. 98 (PSHAL 5, 1868).

⁹²⁰ Hoe Pietersheim Loons werd, p.85-86.

⁹²¹ Thomassen, Hoe Pietersheim Loons werd, p.83; Ullens, Le domaine impérial, p.212 nt. 13.

⁹²² Wolters, Notice Steyn, p.143; vgl. Paquay, Pietersheim, p.191; Richardson, Geschichte Merode II, p.213.

⁹²³ Wolters, Notice Steyn, p.152. De Loonse graven voegden de aanwinst Petersheim derhalve bij het „Maasland”, van de Weerd, De Maasgouw, p.54 nt. 1.

heerlijkheid als Loons leen geëindigd is, zonder dat dit overigens de staatsrechtelijke ROM-heid aantastte. In hetzelfde jaar 1456 beleende Keizer Frederik III Richard van Merode met 't „Ländlein” Petersheim⁹²⁴ als rijksleen dus. Dezelfde Keizer verhief in 1473, desgevraagd Jan van Merode, diens broeders Arnold, Richaldus en Willem en diens zuster Margareta tot keizerlijk en rijksbaronnen/baronnesse, met inbegrip van de afstammelingen van Jan, Willem en Richaldus. Dusdoende wilde de Keizer slechts de oude, sedert onheugelijke tijden gevoerde, waardigheid van de Merodes bevestigen.⁹²⁵ Na deze heuglijke gebeurtenis wezen de heren van Petersheim de competentie van de Luikse en Loonse tribunalen van de hand, en weigerden ze aan de lasten van het stift mee te betalen.⁹²⁶ Ik dacht, dat deze conflicten vooral uit de 16de eeuw dateerden; zij komen ter sprake bij de opsomming der RKG-dossiers.

Vermeld zij nog, dat de heren van Petersheim tevens leenman waren van hertog Jan III van Brabant (1312-1355)⁹²⁷ en wel voor de tiende van Petersheim en een leen in het land van Rode. Daris acht het zeer waarschijnlijk dat de inwoners van Petersheim van de Loonse graaf de rechten en vrijheden van de Luikenaren hebben verkregen, en dat daarna hun rechtbanken Luiks recht volgden, en onder het appelressort van de Luikse schepenbank vielen.⁹²⁸ Inderdaad treffen wij „Peterseme” in de bij Daris afgedrukte, 15de eeuwse lijst van Luikse ondergerechten aan. Volgens de Corswarem⁹²⁹ was er voorts bij het kasteel Petersheim nog een Loonse laathof, ondergerecht van de bank van Vliermaal. Het zou de moeite lonen, na te gaan, of niet alleen het RKG, maar ook de Luikse schepenbank en/of de schepenen van Vliermaal als appelcollege voor de baronie Petersheim fungeerden en tevens, welk recht werd toegepast.⁹³⁰

⁹²⁴ Richardson, *Geschiede Merode II*, p.213.

⁹²⁵ Diplooom bij Miraeus-Foppens, *Opera diplomatica I*, p.461-2. Volgens Richardson, *Geschiede Merode II*, p.227, werd bevestigd „de oude vrij- en baanderherenstand” van Jan I en de zijnen.

⁹²⁶ Ulens, *Le domaine impérial*, p.212 nt. 13.

⁹²⁷ Galesloot, *Livre feudataires Jean III*, p.146,265-6.

⁹²⁸ *Les cours de justice*, p.37 (BIAL).

⁹²⁹ *Limites*, p.338.

⁹³⁰ De Corswarem, *Limites*, p.140: Coutumen van Brabant, of het gemene recht; Perreau, *Petersheim*, p.274: Romeins recht.

In de RKG-dossiers trof ik zaken aan, in eerste instantie voor de schepenen van Petersheim, in tweede voor die van de Vroenhof, in derde voor de Akense schepenstoel, en in laatste instantie voor het RKG behandeld (alles RAM): B 5133 uit 1522, G 517 uit 1535, N 1823 uit 1565, B 6240 uit 1575. In de 17de eeuw zwijgen de archieven, en in de 18de geeft M 1127 uit 1724 (Luiks 1651)⁹³¹ een appel op het RKG via Aken; de Vroenhof is uitgevallen. Evenzo H 2511 uit 1740. In W 2779 uit 1761 (RAM) ontkent de heer van Petersheim de competentie van de SL Aken als appelgerecht van de schepenbank Petersheim: het RKG is dan enige beroepsinstantie geworden.

Dossier G 516 uit 1534 is de enige mij bekende procedure van het schepengerecht Lanaken, via Vroenhof en Aken voor het RKG beland.⁹³² Apellen tegen beslissingen van het leenhof van de Petersheimse heer kwamen tussen 1530 (F 1001, Luiks 731) en 1665 (M 1295) enige malen voor het RKG. Fungeerde daarna een Loons/Luiks college als appelrechter in leenzaken? Kosers B 3530 uit 1575 (Koser nr. 48) met als eerste instantie het „Zehntgericht” Petersheim laat ik terzijde; het Luiks register, waar deze zaak onder no. 2790 paraisseert, noemt de „curia feudalís” als voor-instantie.

De dossiers M 2276 (Luiks 1708, lijst Veltman 1726) uit 1580 en M 2259 (Luiks 1707) uit 1570, beide met Jan de Mérode, heer van Petersheim contra Gerard van Groesbeek, bisschop van Luik, handelen over de staatkundige positie van Petersheim. De Mérode beweerde in 1569, dat zijn heerlijkheid geen deel van de Luikse staat uitmaakte, doch alleen van het Rijk afhing. Hij verbood zijn onderdanen, de Luikse belastingen te betalen, en sprak de prinsbisschop voor het RKG aan: dossier M 2259. Daar hij tevens weigerde zijn heerlijkheid voor de Loonse leenzaal van Kuringen te verheffen, werd hij door dat college van zijn leen vervallen verklaard; de bisschop nam Petersheim in bezit. De Mérode ging bij het RKG in beroep tegen de Kuringer uitspraak (dossier M 2276). Op 24 december 1587 onderwierp de Mérode zich aan de bisschop. Hij werd met Petersheim beleend onder de volgende voorwaarden: hij erkende de heerlijkheid als Loons leen, als deel van

⁹³¹ Proces over de Marottenhof, vgl. H. Thomassen, Het Marottenhof te Lanaken, in: OLL 2 (1947), 153-158.

⁹³² Schwabe, Oberhof II, p.84.

het graafschap Loon, en accepteerde, dat Petersheim aan de gerechten van het prinsbisdom, o.a. aan de bank van Vliermael onderworpen bleef.⁹³³

De achterkleinzoon van Jan III, Maximiliaan van Mérode, had van zijn vader een twist met de Luikse bisschop omtrent de betaling van belastingen geërfd; volgens Perreau werd daarover eerst te Kuringen, later voor het RKG geprocedeerd.⁹³⁴ Mij is slechts bekend dossier M 2306 uit 1668, 'n appel van Maximiliaan (intervenient) en pastoor de Gruter van Lanaken („reus”) tegen een beslissing van de Luikse officiaal, genomen ten gunste van abdis en convent te Hocht, alsmede het wellicht daarmee samenhangend dossier W 2396 (Luiks 2751) uit 1670; partijen: Max. de Mérode ctra officiaal van bisdom Luik en de abdis van Hocht.⁹³⁵ Mogelijk is indertijd door een RKG-archivist uit meerdere procesbundels één dossier gevormd?⁹³⁶

Dat de pretenties van de heer van Petersheim reëel waren, blijkt m.i.

⁹³³ Daris, *Les cours de justice*, p.38 (BIAL); zie ook Perreau, Pietersheim, p.287-290, die uitvoeriger op dit conflict ingaat. Op p.290 aldaar deelt Perreau mee, dat het RKG in 1586 Jan III de Mérode in het gelijk stelde. In 1587 zou (Perreau, p.288) ook een conflict van Jan III met de abdis van Hocht beslecht zijn; daarover liep mede een RKG-proces, dat mij onbekend is. Zie PSHAL 62 (1926), p.102, Richardson, *Geschichte Merode II*, p.283 (inz. M 2259) en p.298. Uit de bij Wolters, *Notice Steyn*, p.169-172, afgedrukte tekst van het accoord tussen Jan de Merode en de bisschop (dd. 24 december 1587) blijkt, dat op die dag (mede) beslist werd een conflict tussen de heer van Petersheim en de abdis van Hocht inzake herendiensten. Bijlegging van dit conflict werd door de bisschop als voorwaarde voor de belening gepostuleerd.

⁹³⁴ Perreau, Pietersheim, p.293-294. Volgens Daris, *Les cours de justice*, p.38 liep de strijd over de competentie van de Luikse gerechten om een geschil tussen Maximiliaan en de abdis van Hocht te beslechten. De bisschop beschuldigde de Mérode van félonie, omdat deze de zaak voor het RKG wilde brengen. In 1670 stelde de Kuringer leenzaal de bisschop deswege in het bezit van Petersheim, waarop de Mérode Staatse troepen uit Maastricht te hulp riep.

⁹³⁵ L. de Crassier, *Histoire de la Noble Abbaye Cistercienne de Sainte Agathe à Hocht* (PSHAL 62, 1926, 55-245) put zijn bijzonderheden over de procedure van Jan III tegen Hocht (zie nt. 933) uit dit dossier: zie p.103 nt. 1 aldaar. Merkwaardig is, dat De Crassier op p.112 een definitief accoord Hocht/Petersheim vermeldt anno 1629. Onder abdis Maria de Robles (1657-1672) geen conflict vermeld. Wolters, *Notice Steyn*, p.157 meldt, dat in 1670 de commissarissen-deciseurs van beide Maastrichtse heren een conflict over de uitvoering van het accoord van 1587 voor het RKG lieten brengen; de Staten-Generaal ratificeerden op 11 juli 1670 deze beslissing. De Staatse troepen werden teruggetrokken.

⁹³⁶ Ook de sl. Aken sprak zich in 1671 ten gunste van de Merode uit: Richardson, *Geschichte Merode II*, p.339.

uit het feit, dat hij tussen 1630 en 1667 volwaardig lid van de Westfaalse kreits geweest is;⁹³⁷ zocht hij daar steun tegen abdis en bisschop?

In de 18de eeuw trad het RKG drie maal op als rechter van eerste aanleg inzake Petersheim. Vooreerst R 963 uit 1729 (Luiks 2140), waarin de graaf van het naburige Rekem de heer van Petersheim aanspreekt. Voorts L 2335 uit 1734 (Luiks 1520), verband houdend met M 1127 inzake de Marottenhof. De Akense schepenen zijn daar medegedaagden. Tenslotte I 2108 uit 1788 (Luiks 1252) waarin Levi Mozes te Smeermaas de rijksheerlijkheid Petersheim en de drossaard Bosquet voor het oppergerecht daagt, inzake cassatie van een op onwettige wijze geopende strafprocedure (wegens heling), alsmede schadevergoeding.⁹³⁸

Tot slot van het betoog over Petersheim een opmerking van R. Ulens⁹³⁹ herhaald: de Franse revolutionnaires namen de goederen van de rijksheren in beslag. Dat trof o.a. Wittem, Rekem, Gronsveld, Schaesberg en Slenaken. De graaf van Mérode, heer van Petersheim „vraisemblablement à raison de l'arrêt de la Cour de Wetzlaer qui le déclarait vassal du comte de Looz, parvint à se faire rayer un des premiers des listes, et c'est à ce fait que la maison de Merode doit d'être encore en ce moment propriétaire de Pietersheim". Opvallend blijft dan, dat Willem Karel Gislain, graaf van Merode, de laatste heer van Petersheim vóór de revolutie (en hofmaarschalk van koning Willem I daarna) zich noemde „vry ryx baenderheer van Petersheim en Lanaken" of „baron der vrye rykse baronie Petersheim en Lanaken".⁹⁴⁰

⁹³⁷ Zie Richardson, *Geschichte Merode II*, p.321,323,336-8. De Merode betaalde ook rijksbelastingen.

⁹³⁸ Levi Mozes wordt vermeld op p.56 van H. Thomassen, *Heerlijke rechten in de Vrije Rijksbaronie Pietersheim*, in: OLL 2 (1947), 53-58.

⁹³⁹ *Le domaine impérial*, p.223, nt. 37. Ulens ziet de onderwerping van 1587 kennelijk als gevolg van een RKG-uitspraak. Ruwet, *Principauté de Liège*, passim, vermeldt Petersheim-Lanaken niet als een deel van de Luikse staat. Jansen, *Etat détaillé*, p.135 noemt P. een onafhankelijke baronnie. Vgl. De Corswarem, *Limites*, p.156: Petersheim niet op Luikse Matrikel, immers „sous le ressort immédiat de l'Empire", en p.309: P. was nooit „cessé de faire partie du comté de Looz". Crahay, *Coutumes Looz III*, p.452, klasseert Petersheim duidelijk als deel van het graafschap Loon, en steunt daarbij op het accoord van 24 december 1587 tussen de Luikse bisschop en de heer van Petersheim. Dat accoord noemt huis en baronie Petersheim „gisante et ressortante souz notre Comté de Looz". Zie p.452, nt. 1.

⁹⁴⁰ Zie J. J. Habets, *De landrechten der Vrije Rijksbaronie Pietersheim en Lanaken*.

35. *Pol en Panheel*. Beide genoemde dorpen vormden onder het ancien régime één heerlijkheid, welke volgens Habets⁹⁴¹ wellicht afgespleten is van het „graafschap” Horn, volgens de Wit en Flament⁹⁴² misschien van oorsprong een (rijksonmiddellijke??) bezitting van het St-Servaaskapittel te Maastricht was, welke in handen van de voogd, de heer van Horn, geraakt was, en die — tenslotte — naar de mening van andere⁹⁴³ schrijvers deel uitmaakte, gelijk Neeritter en het met Pol en Panheel één parochie vormende Heel, van het „patrimoine de St Lambert”; in dat laatste geval zou Pol en Panheel een zgn. vrijdorp van het Luikse stift geweest zijn.

Ik meen, dat de gegevens op het stuk van de rechterlijke organisatie voor Pol en Panheel niet in de richting van St-Lambert te Luik wijzen. Schwabe⁹⁴⁴ vermeldt „Oberhofentscheidungen” door de Akense schepenstoel inzake Pol en Panheel uit het tijdvak van 1400-1461. Wij zullen zien, dat in de 16de eeuw de band met Aken nog bestond, en dat Wessem daarbij als „tussenhof” fungeerde. Het feit dat de oudste heren van Pol en Panheel tot het huis Horn behoorden⁹⁴⁵ geeft steun aan de veronderstelling, dat wij hier met voormalig voogdijgoed (van St-Servaas? van St-Lambert?) te maken hebben. Daar er geen aanwijzingen bestaan, die aannemelijk maken, dat dit gebied afkomstig is uit een Ro-

ken, in: PSHAL 27 (1890), 392-450, bijz. p.393,397 en p.413. Vele bijzonderheden omtrent Petersheim zijn te vinden in het verweerschrift van Maximiliaan de Merode tegen de Luikse aanspraken, getiteld „Chronologia Dominii Petersheimiani etc.”, Keulen, z.j. Thomassen, Hoe Pietersheim Loons werd, geeft de volledige titel. Perreau, Pietersheim, p.294 nt. 1, citeert een „Principatus sublimitus etc.”, gedrukt te Luik in 1673.

⁹⁴¹ Habets, Het vrijdorp Neeritter, p.299. Uit een in Maasgouw 2 (1880), p.262-263, afgedrukte scheidsrechterlijke uitspraak uit 1527 blijkt dat de graaf van Horn gerechtigd was in de criminele justitie binnen de heerlijkheid Pol en Panheel, bv. de composities deelde met de heer van Pol. Restant van oude voogdij?

⁹⁴² Vorming heerschappijen, p.257. Vgl. Slanghen, Bijdragen . . . Limburg, p.129, welke auteur aan een verband tussen Pol en Wessem denkt.

⁹⁴³ De Corswarem, Limites, p.154 en 301, nt. 3 (uitdrukkelijk weersproken door Habets, Het vrijdorp Neeritter, p.298), Ruwet, Principauté de Liège, p.66, en Paquay, Le patrimoine, p.41 nt. 5 (heerlijkheid uit Mensa Canonialis). Ook de door Jansen gepubliceerde „Etat détaillé”, p.73, rekent Panheel tot het Patrimonium van St Lambert.

⁹⁴⁴ Schwabe, Oberhof II, p.110.

⁹⁴⁵ Gemeentewapens, p.173. Later was de heerlijkheid een groot leen van Horn: De Crassier, Comté de Hornes, p.411.

meinese fiscus, noch uit Karolingisch of Merovingisch koningsgoed, lijkt het verstandig, voor Pol en Panheel, evenals voor het naburige Thorn, Wessem en Kessenich, te besluiten tot herkomst uit oud allodiaal bezit.⁹⁴⁶ Leenbanden met het Rijk zijn er trouwens evenmin te vinden, zodat wij Pol en Panheel met enig recht mogen betitelen als een, vermoedelijk oorspronkelijk kerkelijke, allodiale heerlijkheid, die aan de invloed van naburige landsheerlijkheden is ontsnapt, en op die wijze rijksonmiddellijk in staatsrechtelijke zin is gebleven, ik vermoed tot in de 16de eeuw. De drie mij bekende dossiers inzake Pol zijn D 21 uit 1530 (lijst Veltman), M 2347 uit 1535 en S 6799 uit 1561 (beide RA Maastricht). In twee zien wij: beslissing schepenbank Pol, waarvan appel, via de schepenen van Wessem, op de Akense Oberhof, en dan op het RKG.⁹⁴⁷ Zoals wij nog zullen zien, heeft de heerlijkheid Wessem zelf haar rijksonmiddellijk karakter in de 18de eeuw verloren; zij werd bij Gelre ingelijfd. Wellicht hangt daarmee samen, dat Pol en Panheel het contact met Aken en het RKG heeft verloren, en onder het hof van Gelre te Roermond is komen te vallen,⁹⁴⁸ en tevens, dat de toenmalige heer der heerlijkheid, de Horion, in 1709 verklaarde dat zijn heerlijkheid rijksterritoir was, welke opinie in 1710 door de Akense schepenbank werd bevestigd.⁹⁴⁹

Prüm, Abdij, zie Trier.

36. *Reifferscheid*. In dossier L 197 uit 1567 (Koblenz, nr. 1244) is het RKG beroepsrechter in een erfenisquaestie, welke in eerste aanleg door het schepengerecht te Reifferscheid was berecht. Voorts is er de in Hoofdstuk III, afdeling 3, s.v. Schleiden, vermelde RKG-procedure, waarbij het lidmaatschap van de Keurrijnse kreits verloren ging.

⁹⁴⁶ Vgl. Linssen, Over Wessem, p.30-32.

⁹⁴⁷ Dossier S 6799 is onvolledig, zwijgt over Aken.

⁹⁴⁸ De Crassier, Comté de Hornes, p.411; Gemeentewapens, p.172.

⁹⁴⁹ De Crassier, Comté de Hornes, p.411. Voor de mening van Habets, dat te Pol en Panheel het Gelders Stad- en landrecht in voege was (Het Vrijdorp Neeritter, p.307) lijkt mij de „late bekering” tot het Hof van Gelre onvoldoende fundament. In de 15de eeuw zien we Pol *niet* als Roermonds ondergerecht: Janssen de Limpens, Geldersche Wyssnissen, p.386-7. Habets-Flament, Archieven Thorn II, nr. 851, dd. 27 maart 1710, geeft de tekst van de verklaring der Akense schepenen. Volgens hen bevonden Pol en Panheel zich onder het ressort van de schepenbank Thorn.

37. *Rekem* (Reckheim) en *Boorse*m (Boorsheim). Ten Noorden van de ons bekende heerlijkheid Petersheim-Lanaken, en het eveneens ter sprake gekomen (Neer) Haren, ten zuiden van het Servaas-dorp Mechelen aan de Maas, afzonderlijk kroondomein nog in 1131 lag de heerlijkheid Rekem, bestaande uit Rekem, Uikhoven, Wezet, Boorse, Kottem, Hal en nog enige andere gehuchten. Het ligt voor de hand, het grondgebied van deze heerlijkheid te beschouwen, ofwel als een oud allodiaal bezit, dat later rijksleen werd,⁹⁵⁰ ofwel, als Mechelen aan de Maas, als herkomstig uit koninklijk domein, wellicht het domein Mechelen.⁹⁵¹ J. Coenen wijst erop, dat de heren van Rekem uit het geslacht Bronkhorst in de twaalfde en dertiende eeuw verdacht veel schenkingen deden aan kerkelijke instellingen, en vermoedt, gelijk Verbois⁹⁵² dat de heren in de tiende en elfde eeuw usurpeerden hetgeen zij later gedeeltelijk weer ruimhartig wegschonken. Wie de benadeelde geweest is blijft onduidelijk.

Hoe trouwens de herkomst van Rekem ook geweest zij, vast staat dat dit „landje” tot aan de Franse revolutie stevig in het zadel is gebleven als rijksonmiddellijke heerlijkheid, zoals wij zo dadelijk zullen zien.

Het gebied van de heer van Rekem bestond reeds in de 15de eeuw uit twee schepenbanken, Rekem en Boorse.⁹⁵³ Ik meen, dat in 1606/1601 de heerlijkheid tevens twee parochies telde, nl. te „Recheim, Uchoven ende Weseth” en te „Borssen”;⁹⁵⁴ in 1596 betitelt

⁹⁵⁰ Bussels lijkt me Rekem als een oorspronkelijk allod te zien. Zie het verslag van een lezing door M. Bussels over „De rijkshoofdelijkheden van de Maasgouw”, gehouden op 18-2-1959 te Roermond voor het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap. Dit verslag werd mij in augustus 1960 door de toenmalige secretaris van het Genootschap welwillend ter inzage gegeven.

⁹⁵¹ Hardenberg, Naamkundige problemen, p.14 noemt Boorsheim een koningshoeve, van Romeinse oorsprong. Op p.18/9 ald. vermeldt hij „Reckheim” en „Rothem” als nieuwe nederzettingen naast de oude Romaanse; deze „heimnamen” zouden veelal worden aangetroffen op plaatsen waar koningsgoed ligt (p.20 ald.) Hardenberg (p.20 ald.) verklaart de naam „Reckheim” uit „radingheim”, oftewel „grensheim”. Hier zou nl. de grens tussen Maas- en Haspengouw gelopen hebben.

⁹⁵² Het Kasteel van Rekem, in: Limburg 26 (1946-1947), 61-80. Zie p.64-65 ald. (Coenen); Verbois, Geschiedenis Rekem, p.114-115.

⁹⁵³ Zie een „Statuyt” van 1433 van Willem van Sombreff, heer „tzo Kerpen end tzo Recheim”, op p.336 van Meulleners, Oude statuten Reckheim.

⁹⁵⁴ „Ordonnancie” van 1601 bij Meulleners, Oude statuten Reckheim, p.350-351. Vgl. p.352 ald.: Rekem en Boorse als „hoofkercken” betiteld.

Herman van Lynden zich als „des H. Roemschen Rycxs Vrijeheer tot Recheim, Borssem etc.”.⁹⁵⁵ Het is misschien geoorloofd, Rekem en Boorseme als twee afzonderlijke vrije rijksheerlijkheden te zien, in personele unie onder de heer van Rekem verenigd.⁹⁵⁶ De positie van Uikhoven is minder duidelijk. De band met Cornelimünster komt hierna ter sprake. Op deze plaats zij slechts opgemerkt, dat ik van een schepenbank te Uikhoven geen spoor ontwaarde. De kerk te Uikhoven, in 1601 slechts voor dienstboden, die er de vroegmis moesten bijwonen, aangewezen,⁹⁵⁴ was in 1698 kennelijk een volwaardige parochiekerk; de „pasteur d'Ucoven” tekent dan met zijn beide collega's van Rekem en Boorseme een collectief protest tegen het optreden van de grafelijke belastingvaarders.⁹⁵⁷ Was Uikhoven in 1698 een afzonderlijke heerlijkheid (geworden)?⁹⁵⁸ Of was slechts de parochie een jongere instelling?⁹⁵⁹ Ik opteer voor deze laatste stelling, vind immers nergens de heer van Rekem als „heer van Uikhoven” of iets dergelijks aangeduid.⁹⁶⁰ Herman van Lynden (1590-1603) lijkt mij de eerste heer van Rekem, die zich ook noemt: „heer van Boorseme”; zoals hierboven reeds aangehaald, nam hij in 1596 de titel aan van „Vrijeheer tot . . . Borssem”.⁹⁵⁵ Vóór dat jaar schijnt „seigneur de . . . Radekem”⁹⁶¹ of „Vrijheer thoe Recheim”⁹⁶² voldoende geweest te zijn, zelfs voor Herman van Lynden; daarna komt de vermelding van Boorseme als afzonderlijke heerlijkheid steeds meer in de mode, vooral als Rekem tot graafschap is verheven.⁹⁶³ Rekem was ongetwijfeld een VRH of -baro-

⁹⁵⁵ „Edict” van 1596 bij Meulleners, Oude statuten Reckheim, p.347.

⁹⁵⁶ Schwabe, Oberhof II, p.98 ruimt aan „Borsheim” een afzonderlijke plaats in in zijn lijst van ondergerechten, met de woorden „Zu Reckheim gehörte die freie Herrschaft: Borsheim, Borseme”. Ook De Corswarem, Limites, p.319, noemt „Boorsheim” een „baronnie”, die van het graafschap Rekem afhing. Vgl. Wolters, Notice Reckheim, p.6: „libre seigneurie et terre de Borseme”.

⁹⁵⁷ Zie die „Protestation collective” op p.369-370 van Portmans' Supplément.

⁹⁵⁸ Pastoor Portmans meent, dat rond 1698 de heren van Rekem waren: graaf van Rekem, baron van Boorseme, Kottme etc., en heer van Uikhoven.

⁹⁵⁹ De Chestret, Histoire Reckheim, p.15, spreekt over een kapel te Uikhoven, „plus tard érigée en paroisse”; collator was de abt van Cornelimünster, later de heer van Rekem (sedert 1685).

⁹⁶⁰ Zie de voetnoten bij deze afdeling.

⁹⁶¹ De Chestret, Histoire Reckheim, p.79, akte uit 1392.

⁹⁶² Meulleners, Oude statuten Reckheim, p.345 (anno 1575). Vgl. uit april 1596 „Vrijebanre Heer des Heylichs Rycxs tzo Recheim” (p.346).

⁹⁶³ Zo: in 1611: „Vryeheer van Recheim, Borssem etc.” (Meulleners, Oude Sta-

nie, en een direct rijksleen. Toen de Romeins koning Frederik III in 1442 „omnia et singula Privilegia et Regalia Baronatus Reckheim” bevestigde, zoals reeds Karel IV te Neurenberg in 1356 deed, noemde hij de baronie „nostrum et Sacri Imperii Feudum”; bij die gelegenheid verleende hij de heer van Rekem tevens een uitbreiding zijner rechten bestaande uit „perpetuo vectigali terra et aqua de curribus et navibus”, een tolrecht derhalve.⁹⁶⁴ In 1446 volgt een formele belening door Frederik III met huis en heerlijkheid Rekem.⁹⁶⁵ Zulke beleningen van rijkswege treffen wij inzake Rekem vaker aan, bv. door gekozen Keizer Rudolf II in 1590 en in 1604,⁹⁶⁶ door Keizer Mathias in 1613, door Keizer Ferdinand II in 1620 en door diens opvolger Ferdinand III in 1637;⁹⁶⁷ de Rekemse privileges werden in algemene bewoordingen geconfirmeerd door Frederik III in 1485, door koning Maximiliaan I in 1495, door Keizer Karel V in 1545 en door Keizer Ferdinand II in 1628.⁹⁶⁸

Van de privileges en regalia, den Rekemse heren toekomende, zij bijzonder vermeld het muntrecht.⁹⁶⁹ Begin 14de eeuw werd reeds te Rekem munt geslagen⁹⁷⁰ en Willem II van Sombreffe, heer van Rekem tussen 1400 en 1475 „fut certainement le plus infatigable monnayeur

tuten Reckheim, p.353); in 1612 „Vryeheer tot Recheim, Borssem etc.” (ibid. p.355); 1623, in de adressering van het keizerlijk diploma omtrent de verheffing tot graaf, rep. graafschap „Ernesto Comiti de Lynden et Reckheim, Baroni de . . . Borsseim, etc.” (p.181 van Wolters, Notice Reckheim); in 1777: „Comte d’Aspremont, . . . comte regnant du Saint-Empire Romain à Reckheim, Baron de Borsheim” (Portmans, Supplément, p.346)

⁹⁶⁴ Bul van Frederik III bij Wolters, Notice Reckheim, p.140-141. Het diploma van Karel IV vond ik niet. De tol, waarvan de „status autem ad regimen imperii pertinentes . . . (uti decet) exempti et liberi” waren, werd bevestigd door koning Ferdinand III in 1646 („zohl und ungelt”, Wolters, Notice Reckheim, p.213-217).

⁹⁶⁵ J. Chmel, Regesta chronologico-diplomatica Friderici IV. Romanorum regis (imperatoris III.) Hildesheim, 1962. Zie no. 2012 dd. 17 jan.

⁹⁶⁶ Wolters, Notice Reckheim, p.177 (citaat) „pro se et omnibus suis liberis et haeredibus legitimis utriusque sexus”, resp. p.177-179 (integraal).

⁹⁶⁷ Resp. De Chestret, Histoire Reckheim, p.89, p.89-92 en p.59.

⁹⁶⁸ Frederik III: De Chestret, Histoire Reckheim, p.38; Max. I: ibid., p.39; Karel V: Wolters, Notice Reckheim, p.147-151; Ferdinand II: ibid., p.192-195. „In perpetuum” wordt nu overgang van dit rijksleen op vrouwelijke afstammelingen toegestaan. Mogelijkerwijs zitten ook in enige, mij niet integraal bekende, privilege-confirmaties beleningen opgesloten.

⁹⁶⁹ Wolters, Notice Reckheim, p.81-118, behelst een hoofdstuk „Numismatique”, met afbeeldingen, van de Gentse hoogleraar C. P. Serrure.

⁹⁷⁰ De Chestret, Histoire Reckheim, p.28.

de son temps, par le nombre et la variété des contrefaçons qui assurèrent la circulation du produit de ses ateliers".⁹⁷¹ Willem van Vlodrop, een van de Sombreffe's opvolgers, werd tegelijk met de stad Nijmegen in 1561 voor het RKG gedaagd wegens overtreding van de rijks-muntverordening.⁹⁷² Klaarblijkelijk liep een en ander met een sisser af: in 1620 bevestigt Ferdinand II speciaal het „Privilegium monetandi in dicto loco Reckheim, Monetam auream, argenteam et aream, cujuscumque sortis" van het baronaat.^{973, 974a}

Voorts verdienen de aandacht de privileges de non appellando en de non evocando, welke Jan van Hen(n)in, heer van Boussu, na diens benoeming met Rekem van Keizer Karel V wist te verkrijgen. Van Henin, trouw dienaar van Karel V, en later van Philips II, was begin 1545 door Karel V beleend met Rekem „quod illud per obitum quondam Roberti Comitis ab Arenberg sine liberis et haeredibus feudalibus defuncti ad nos et sac. Rom. Imperium devolutum esset", een op de leenheer teruggevallen rijksleen dus.⁹⁷⁴ Op 9 juni 1545 gaf de Keizer zijn „supremum sacri stabuli Praefectum", Jan van Hennin, twee privileges. Vooreerst stond de Keizer toe, dat noch de baron, noch diens opvolgers in Rekem, noch hun beambten en onderdanen, of hun goederen, door wien dan ook gedaagd mocht(en) worden voor het hofgerecht te Rottweil, of enig ander wereldlijk of geestelijk gerecht in een saeculiere zaak, alsmede dat voor zo'n gerecht geen enkele maatregel tegen persoon of goed van de hogergenoemden getroffen mocht worden. Wie tegen de baron of zijn opvolgers wilde procederen, moest dat doen voor de Keizer, het RKG of de door de Keizer gedelegeerde commissarissen; tegen de beambten en onderdanen van de Rekemse heer etc. diende men zijn recht te zoeken voor de baron of diens gewone rechters.

⁹⁷¹ De Chestret, *Histoire Reckheim*, p.36; vgl. Wolters, *Notice Reckheim*, p.82-84.

⁹⁷² Vgl. De Chestret, *Histoire Reckheim*, p.45; Perreau, *Notes Reckheim*, p.104-105; Van Gelder, *De Nederlandse munten*, p.72.

⁹⁷³ De Chestret, *Histoire Reckheim*, p.91.

⁹⁷⁴ Wolters, *Notice Reckheim*, p.148; vgl. Baelde, *De collaterale raden*, p.268.

^{974a} Tangelder, *Muntheer*, p.18, meldt, dat Rekem ook in 1563 werd vervolgd voor het RKG, namens wegens te lichte munt-slag. In 1594 ontving de heer, die immers geen eigen zilvermijnen had, toestemming om in Keulen te munten, waar de kreitsmunt gevestigd was. Ik meen, dat de geschiedenis van de munt te „Reckheim" nog geschreven moet worden.

Slechts indien te Rekem recht geweigerd werd of „dolo malo seu dedita opera protraheretur” mocht men elders zijn recht zoeken.⁹⁷⁵

Voorts gaf de Keizer de bijzondere gunst, dat tegen beslissingen van de lagere gerechten in de baronie slechts bij de baron of diens raad beroep kon worden aangetekend, en daarna, „gradatim” dus, bij het RKG, mits het belang van de zaak te boven ging 200 rijnsse goudguldens, indien het onroerend goed betrof, en 300 guldens, indien het proces roerende goederen, of een personele actie aanging.⁹⁷⁶ De Keizer maakte een uitzondering voor de gevallen, waarin de baron zelf of zijn ambtenaren zich in eerste instantie aan de eigen schepenbank had(den) onderworpen: zij mochten dan altijd bij het RKG in appel gaan „cum ad se ipsos appellare non possint”. Het „gradatim” en de drempel van de f 200.— resp. 300.— kwamen in zo’n geval te vervallen.

Voormeld evocatie-privilege werd in 1630 door Keizer Ferdinand II bekrachtigd en uitgebreid.⁹⁷⁷ Vooreerst voegde de Keizer er een privilege de non arrestando aan toe: „multo minus repressaliae, arrestationes, seu impignorationes, quaecunque contra ipsos concedi debeant aut possint, quovis modo” mochten tegen persoon of goed van de baron (inmiddels graaf geworden, waarover hierna) of diens onderdanen getroffen worden dan (de reeds eerder verboden) gerechtelijke uitspraken van „vreemde” tribunalen. Tevens deed de Keizer de in 1545 gemaakte uitzondering terzake van rechtsweigering etc. vervallen. Tegenover die concessies stond echter, dat Ferdinand II uitdrukkelijk de werking van titel 5 van het tweede deel van de door Maximiliaan II vernieuwde verordening aangaande het hofgerecht te Rottweil voorbehield.

Gekozen Keizer Karel VI confirmeerde in 1715 het Rekemse privilege de non evocando et non arrestando.⁹⁷⁸

⁹⁷⁵ Volledige tekst bij Wolters, Notice Reckheim, p.199-203.

⁹⁷⁶ Verminkte tekst bij Wolters, Notice Reckheim, p.155-159. De formuleringen stemmen soms woordelijk overeen met die van het Luiks privilege uit 1518, ook wat betreft cautie, eed etc. Helaas drukt Wolters i.pl. van de bedragen f 200 en f 300 twee maal „etc.” af. Ik ontleende de bedragen aan dossier T 228 (Koser nr. 366), akte quadr. 28. De onverklaarbare som f 500 vond ik bij De Corswarem, Limites, p.352, Perreau, Notes Reckheim, p.99, Wolters, Notice Reckheim, p.10, en Crahay, Coutumes Looz I, p.xxxv. Lyna, Onlusten, p.25, vermeldt f 200, Portmans, Supplément, p.320 nt. 1, gedocumenteerd 300 gld (inz. tienden). M.i. geheel juist: Tackoen, Histoire Reckheim, p.22.

⁹⁷⁷ Volledige tekst bij Wolters, Notice Reckheim, p.199-203.

⁹⁷⁸ Volledige tekst bij Wolters, Notice Reckheim, p.220-223.

Merkwaardig is, dat na het appelprivilege van 1545, waarin als het ware de aanwezigheid van een Rekemse „hofraad” wordt verondersteld, de schepenstoel van Aken, van oudsher oppergerecht voor de Rekemse en Boorsemse banken, blijft fungeren als appelcollege tot omstreeks het jaar 1600. Toen stelde de baron het instituut van „appelcommissarissen”, te Luik zetelend, in. De schepenstoel trachtte voor het RKG deze toestand te redresseren, zonder gevolg.⁹⁷⁹

Voordat wij tot bespreking van de Rekemse RKG-dossiers overgaan zij nog vermeld, dat in 1620 door de Keizer werd besloten de vrije baronie Rekem tot rijksgraafschap, de heer van Rekem tot rijksgraaf te verheffen.⁹⁸⁰ Het betreffende diploma werd eerst in 1623 opgemaakt; daarin werd de graaf nog het recht verleend op het predicaat „illustrer et generosus”, werd zijn wapenschild vastgesteld, en werden al de rechten en vrijheden van zijn graafschap bekrachtigd. In 1631 verblijdde Ferdinand II de rijksgraaf met het predicaat „Hoch und Wolgeboren”;⁹⁸¹ dat was in een periode, waarin de onafhankelijkheid van Rekem gedurende de 80-jarige oorlog in het nauw kwam.⁹⁸²

Uit de door de graven gevoerde titulatuur lijkt voort te vloeien, dat zij het gebied van de Rekemse schepenbank als graafschap, het territoire van het naastgelegen Boorsem als baronie beschouwden. De Keizerlijke privileges zullen ze wel op hun gehele gebiedje toepaslijk geacht hebben.⁹⁸³

Via hun lidmaatschap van het Nedersaksisch-Westfaals gravencollege, tot welks oprichters zij behoorden, hadden de Rekemse graven zitting en stem op de Rijksdag.⁹⁸⁴ Tevens waren zij lid van de Westfaalse kreits, aan welke zij hun bijdragen leverden.⁹⁸⁵ Blijkens de „Usual-Matrikel” van 1745 betaalde het graafschap in dat jaar mee aan de

⁹⁷⁹ Schwabe, Oberhof II, p.98-99; I, p.103-104,109; Lyna, Onlusten, p.25, noemt als benaming voor de raad van commissarissen (functie: appelcollege en raad van advies) de aanduiding „Hofcamere”.

⁹⁸⁰ Volledig bij Wolters, Notice Reckheim, p.180.

⁹⁸¹ Tekst 1623 bij Wolters, Notice Reckheim, 181-189; tekst 1631: *ibid.*, p.207-8.

⁹⁸² De Chestret, Histoire Reckheim, p.57.

⁹⁸³ De Chestret, Histoire Reckheim, p.14, citeert Stas: „Reckheim était soumis à la loi romaine, qui en constituait le droit commun”. Vgl. De Corswarem, Limites, p.359.

⁹⁸⁴ Kesting, Geschichte, p.176,178,180-1,191-2.

⁹⁸⁵ Zie Wolters, Notice Reckheim, p.196 (anno 1629) en p.197-9 (*id.*); p.211 (anno 1639). Vgl. Oediger, Die Bedeutung, p.59, nt. 40.

kammerzieler.⁹⁸⁶ De prijs, die zij voor hun onafhankelijke positie betaalden, was voor onze graven niet gering: de vrede van Lunéville (1801) deed immers de gehele Westelijke rijnsoever aan Frankrijk overgaan; bij de twaalf aldus verdwenen rijksgraafschappen behoorde Rekem, waarvoor de graaf bij het „Reichsdeputationshauptschluss” van 1803 werd schadeloos gesteld met de abdij Baindt en f 850 jaargeld.⁹⁸⁷ De leenband met Loon, die in 1484 bestond, leefde waarschijnlijk te kort om Rekem het lot van Petersheim te kunnen bezorgen.⁹⁸⁸

Thans de dossiers. Twee nummers betreffen oneigenlijke rechtspraak, nl. L 1992 uit 1630 (Koser 345) en R 956 uit 1662 (Koser 462): de graaf van Rekem betekent het RKG zijn gravendiploom, resp. dat diploma en de bevestiging dd. 22 februari 1646 door Ferdinand III van de tolrechten, afkomstig van Frederik III.

Schepenbankvonnissen van de Rekemse schepenen werden, via de Akense schepenstoel als tusseninstantie, aan het RKG in appel voorgelegd in 1525 (E 884, Luiks 637), 1528 (H 3325, RA Maastricht), 1532 (F 1306, Luiks 739) en B 6453 uit 1541 (RA Maastricht). In 1607 treffen wij drie samenhangende dossiers aan: in R 987 (Luiks 2143) daagt Maria van Halmal, weduwe van Herman van Lynden de abdis van Hocht, Françoise van Mombeeck, voor het RKG. Deze laatste was bij de Akense schepenen in beroep gegaan tegen een vonnis van de Rekemse dingbank, betreffende belastingheffing, maar de tegenpartij achtte de Akense schepenen incompetent (omdat het een publiekrechtelijke zaak was?). In L 1991 (lijst Goecke) dagvaardt Maria van Halmal de Aken- se schepenen en raad, omdat deze schepenen een beroep hadden aangenomen tegen een beslissing van de Rekemse schepenen onder het appellabel bedrag, en in A 74 (lijst Goecke) dagvaardden schepenen en raad van Aken de Rekemse landsvrouwe en haar schout en schepenen te Rekem wegens schending van de jurisdictie van de koninklijke schepenstoel.⁹⁸⁹

⁹⁸⁶ Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 209. Vgl. De Corswarem, *Limites*, p.353; Tackoen, *Histoire Reckheim*, p.23-28.

⁹⁸⁷ Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 212, p.515.

⁹⁸⁸ Verheffing in 1484 voor de Loonse leenhof, als Maaslands leen: De Corswarem, *Limites*, p.35 nt. 4. De omschrijving luidde: „dorpen ende Heerlicheit, metten slot van Rekem, Borssem etc. met allen honnen toebehoorten” ofwel „dominium altum et bassum de Rekem” (De Chestret, *Histoire Reckheim*, p.87-88).

Volgens het Luiks register zou in 1619 (H 4395, Luiks 1080) het RKG rechtstreeks als appelrechter boven de Rekemse schepenbank zijn opgetreden.⁹⁹⁰ In 1752 (Koser 366, Luiks 2880, T 228) treffen we als „tusseninstantie” aan: de „consilium aulici liberi ac imperialis comitatus Reckheimensis”, de genoemde „Hof Camere”.⁹⁷⁹

Dossiers T 226 uit 1509 (RA Maastricht), A 1226 uit 1538 (Luiks 51) en A 1251 uit 1549 (RA Maastricht) omvatten procedures, in eerste instantie voor de schepenen van Boorseme, in tweede voor de Aken- se SL gevoerd, ten leste bij het RKG beland. In het Luiks register ontbreekt bij H 4394 uit 1551 (Luiks 1079) de Akense tussenschakel.⁹⁹¹

In de thans te bespreken dossiers komen veelvuldig als partijen voor de graven Ferdinand I van Lynden (1636-1665), diens zoon Ferdinand II Gobert (1665-1708), en de oudere broeder van deze laatste, Maximiliaan François Gobert van Lynden, die behoorde tot de geestelijke stand, doch als gevolmachtigde van zijn te Wenen vertoevende broeder het graafschap van 1665-1703 bestuurde; de tussen 1708 en 1792 regerende drie graven van Rekem verschijnen minder frequent in de processtukken. In het algemeen geldt voor al deze 17de en 18de eeuwse gebieders over Rekem, dat zij zich als een voorpost van het Rijk beschouwden, en de regeringsvorm doordrenkten van een militaire geest. De grafelijke macht was onbeperkt; de inwoners van het graafschap leken nog het meest op lijfeigenen. Steeds trad de overheid gewelddadig tegen hen op. Voor de regent, Maximiliaan François Gobert, nota bene kanunnik van St-Lambert te Luik etc., waren in het bijzonder de pastoor van Rekem, het Norbertinessenklooster aldaar en de abdij van Hocht het voorwerp van despotisme en dwingelandij.⁹⁹²

Dossier H 4396 uit 1680 (Luiks 1081) behelst een proces tussen de abdis van Hocht en de regent met diens ontvanger, in eerste instantie

⁹⁹⁰ Vgl. Schwabe, Oberhof I, p.126 nt. 4 en p.157.

⁹⁹¹ Vergelijk Portmans, Supplément, p.318 inzake het conflict tussen baron (na 1620 graaf) Ernst van Lynden en de abdis van Hocht, o.a. tot uiting komend in H 4395.

⁹⁹² Veelbetekenend lijkt mij, dat zelfs het „Reglement ende ordinantie op 't stuk van pandingen”, in 1522 door het gerecht van Boorseme vastgesteld, is gemaakt „op verbeteren huns hoofts”. Zie Meulleners, Oude statuten Reckheim, p.343.

⁹⁹³ Over 17de en 18de eeuw in het algemeen: Lyna, Onlusten, passim. Over Max. Frans Gobert: Portmans, Supplément, p.317-327, en R. Verbois, Geschiedenis Rekem, p.19-40 en p.128-139.

(volgens het Luiks register) gevoerd voor „Locumtenens et scabini comitatus de Borsem”, en handelend over het recht van de dode hand oftewel „Dy beste Hoost” (keurmede), dat de graaf meende te hebben bij overlijden van een kloosterzuster.⁹⁹³ Nummer H 4397 van hetzelfde jaar (Luiks 1082) is identiek aan het voorgaande met dien verstande echter, dat slechts de ontvanger van de graaf tegenpartij van de abdis is. Eerste instantie is daar „Scabini altae curiae de Borsem” (volgens Luiks register). Zouden deze beide procedures in eerste instantie gevoerd zijn voor Boorsemse schepenen? Ook van H 4399 uit 1711 (Luiks 1084) is de eerste instantie niet geheel duidelijk: het Luiks register geeft „curia scabinorum judicii Borshemensis et Reckhemensis”.⁹⁹⁴

Het leengerecht van de graaf treedt eenmaal op als rechter in eerste aanleg: L 1262 uit 1682 (Luiks 1412). De abt van Beaurepart, aan wiens voorganger in 1264 het benoemingsrecht van de Rekemse pastoor door de heer was afgestaan, ging in beroep tegen een uitspraak van het leengerecht, waarbij dit patronaatsrecht als „leen” was verval len verklaard. Tegenpartij was Ferdinand II-Gobert.⁹⁹⁵

Een appel tegen een beslissing van „commissarii comitis de Reckheim” treffen wij aan in R 965 uit 1739 (Luiks 2141). Die „commissarii”, samen wel de „Hof Camere” vormend, waren zelf de gedaagden.⁹⁹⁶

Ook als rechter van eerste aanleg trad het RKG vaak op met betrekking tot Rekem. Dit begint in 1536 (H 668, RA Maastricht), met de heer van Rekem plus diens schout en schepenen te Rekem, als gedaagden, en wordt vervolgd in 1607 (R 986, Luiks 2142, heer van Rekem

⁹⁹³ Zie Verbois, *Geschiedenis Rekem*, p.38-39; Tackoen, *Histoire Reckheim*, p.161-162 en PSHAL 62 (1926), p.241 nt. 2.

⁹⁹⁴ In 1611 werd bepaald, dat de schepenen van Boorsem binnen Rekem de gedingen moesten houden, uitgezonderd de zgn. voogdgingen (Meulleners, *Oude Statuten Reckheim*, p.354). Zouden beide schepenbanken verenigd zijn geworden in later tijd?

⁹⁹⁵ Verbois, *Geschiedenis Rekem*, p.115 nt. 1: in 1284 verhuisde de abdij van Corneliënberg (Cornillon) naar Beaurepart. Over de moeilijkheden rond 1682 zie Verbois, *Geschiedenis Rekem*, p.19 en p.21-36; Portmans, *Supplément*, p.321; Wolters, *Notice Reckheim*, p.75; Tackoen, *Histoire Reckheim*, p.155-158. Volgens Verbois, p.26, waren er twee processen.

⁹⁹⁶ Ik meen, dat dit proces verband houdt met de openlijke opstand van 1739, uitlopend in vier doodvonnissen; zie Lyna, *Onlusten*, p.85-7.

contra abt van St-Jacques te Luik), in 1620 (H 4398, Luiks 1083, abdis Hocht contra graaf Ernst),⁹⁹⁷ in 1652 (R 951, Luiks 2130, graaf Ferdinand I tegen de proost van St-Servaas), 1655 (R 952, Luiks 2131, Ferdinand I tegen de heer van Petersheim), 1661 (R 953, Luiks 2132, en R 955, Luiks 2134, de onderdanen van Ferdinand I tegen de graaf),⁹⁹⁸ 1664 (R 957, Luiks 2135, dezelfde partijen), 1681 (R 958, Luiks 2136, Norbertinessen te Rekem tegen de regent Max. Frans Gobert) enzovoort, enzovoort tot in 1748 (A 1322, Luiks 52, de graaf van Rekem tegen kapittel van het klooster te Munsterbilzen). Liefst 18 procedures van deze aard telde ik, waarin telkens de graven van Lynden als eiser of verweerder voor het RKG optraden; meestal gingen de procedures over grensgeschillen met naburige heren, kneveling van de eigen onderdanen (veelvuldig) en pogingen, de kerkelijke instellingen te overmeesteren. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat heel in het bijzonder voor de onderzaten van de heren van Rekem het RKG inderdaad het laatste toevluchtsoord was, waarop zij terugvielen in hun strijd tegen het landsheerlijk militair despotisme.⁹⁹⁹

Uikhoven. Een afzonderlijke behandeling verdient dit thans op de westelijke Maas-oever gelegen dorp, dat geen schepenbank bezat, oudtijds ook geen parochie vormde, doch een kapel had, welke afhing van de kerk van Geulle, thans op de oostelijke Maasoever.¹⁰⁰⁰ Zowel te Geulle als te Uikhoven had de abdij van Cornelimünster bezittingen, die zij alle in 1298 verkocht aan Walram van Monschau en Valkenburg (de voogd?) met uitzondering van het „jure tamen patronatus ecclesiarum in dictis villis et hominibus nostris feodalibus ac censibus capitalibus”.¹⁰⁰¹ Het kerkpatronaat te Uikhoven stond de abdij van Cornelimünster in 1685 af aan de regent Max. Frans Gobert van Lynden¹⁰⁰²

⁹⁹⁷ Vgl. Portmans, Supplément, p.318.

⁹⁹⁸ Zie Lyna, Onlusten, p.82.

⁹⁹⁹ Uit De Chestret, Histoire Reckheim, p.95, blijkt, dat de RHR zich in 1653 uitliet over de rechten van de heer van Rekem, voornamelijk over diens land- en watertol. Wellicht bevatten de RHR-archieven meer gegevens omtrent dit rijksgraafschap.

¹⁰⁰⁰ De Chestret, Histoire Reckheim, p.15.

¹⁰⁰¹ Daverkosen, Cornelimünster, p.11. Akte in Maasgouw 14 (1892), p.48, correcter in ZAGV 3 (1881), p.237-239.

¹⁰⁰² Verbois, Geschiedenis Rekem, p.18.

doch de leenmannen bleven voor de abt behouden. Cornelimünster had nog in de 17de eeuw een stadhouder der lenen te Uikhoven;¹⁰⁰³ voor het RKG ontmoette ik twee procedures, in eerste instantie gevoerd voor het leengerecht te Uikhoven, in tweede voor dat van de abt te Cornelimünster, in derde voor het RKG. Het betreft hier B 6454 uit 1538 (RA Maastricht) en M 438 uit 1551 (lijst Veltman). Hoe Uikhoven onder de heren van Rekem geraakte is mij niet bekend. Valkenburg behield er tot aan het eind van het ancien régime enige rechten.¹⁰⁰⁴

38. *Rijckholt*. Het gebied van deze miniatuurheerlijkheid lag tegen dat van Gronsvelt aan, en ressorteerde kerkelijk onder de parochie van Gronsvelt.¹⁰⁰⁵ Als wij met Hardenberg¹⁰⁰⁶ aannemen, dat Gronsvelt waarschijnlijk een door de Limburgse hertogen gehouden rijksleen was, afkomstig uit kroongoed, dan ligt het voor de hand, voor Rijckholt een soortgelijke herkomst te aanvaarden. Hoe dit ook zij, in de 13de eeuw behoorde Rijckholt aan Jan van Houffalize, die tevens heer was van Bolland. Uit die tijd zal wel de band dateren tussen de schepenbank van Bolland, als hoofdgerecht, en schepenen van Rijckholt, als subaltern gerecht.¹⁰⁰⁷ Via Bolland was Rijckholt aan het Rijk vastgeknoopt: voor Bolland was het (veraf gelegen) Herstal de hoofdbank, en Herstal behoorde, via de Vroenhof, tot het Akens ressort. Ook Bolland, hoewel leen van het Markiezaat Antwerpen, lijkt wel een uit rijksgoed afkomstige heerlijkheid. De kerk aldaar was filiaal van die van Herstal.¹⁰⁰⁸

De leenbanden van Rijckholt met Limburg en het Rijk waren, mochten zij al bestaan hebben, in 1469 geheel vergeten. De schepenen gaven

¹⁰⁰³ Maasgouw 29 (1907), p.79 geeft de tekst van een aanstellingsbrief uit de periode 1620-1645.

¹⁰⁰⁴ Habets, Leenen Valkenburg, PSHAL 21, p.415: het veerschip tusschen Geulle en Uikhoven was een groot leen van Valkenburg, reeds in 1381. Tevens waren twee pachthoeven te Uikhoven grote lenen van Valkenburg: Leenen Valkenburg, PSHAL 22, p.289,290.

¹⁰⁰⁵ Gemeentewapens, p.414.

¹⁰⁰⁶ Les divisions politiques, p.369.

¹⁰⁰⁷ De Ryckel, Histoire Bolland, p.55.

¹⁰⁰⁸ Zie Schwabe, Oberhof II, p.81 inz. Bolland/Herstal/Aken. Galesloot, Livre feudataires Jean III, p.103 nt. 3: „terra, prata, nemora Bolant” liggen in hertogdom Limburg, doch releveren van het Markiezaat Antwerpen.

toen het volgende „recordium”:¹⁰⁰⁹ „Erstlich ist zu wissen, das das haus und herrschafft Rycholt niemand lehnurich, sondern eyne frey herrschafft, und wort das lehn ahn der sonnen ontfangen, haet auch mit keine schatzingen, Türkenstuir oder mit niemants tzu schaffen, wert richerecht dahe gehalten”. In 1726 voegen schepenen daar nog aan toe, dat hun heerlijkheid, die zij dus voor een „zonneleen”¹⁰¹⁰ hielden, tot geen enkele rijkskreits behoorde. Ik meen, dat deze miniatuur VRH, die wellicht niet in de Rd-lijsten of de kreitsboekhouding voorkwam,¹⁰¹¹ tot de Westfaalse kreits behoorde: zo leert ons de matritel voor de „Kammerzieler” uit 1745, waarop „Richold” als „ungangbarer Post” voorkomt.¹⁰¹² Een tweede band met het Rijk vormt het appel op SL Aken en RKG. Dat Rijckholt een Gronsvelds leen was (herinnering aan een vroegere eenheid?) stond het staatkundig rijksomiddellijk-zijn niet in de weg.¹⁰¹³

Door huwelijk kwam Rijckholt in het begin van de vijftiende eeuw in handen van de van Vlodorps, ons bekend uit Leut.¹⁰¹⁴ Willem van Vlodrop, dien we eerder Leut zagen verliezen en herkrijgen, verloor in 1581 tevens Rijckholt.¹⁰¹⁵ Deze confiscatie duurde tot 1590, en in de loop van die tienjarige heerschappij van de Spaanse koning over deze rijksheerlijkheid werd de appelingang op Bolland afgebroken, en verlegd naar 's Gravenvoeren, omdat Rijckholt bij het graafschap Dalhem geannexeerd heette te zijn. In dezelfde tijd schijnt er ook rechtstreeks op Aken, en op de Raad van Brabant te Brussel geappelleerd te zijn,¹⁰¹⁶ waarbij in het oog gehouden dient te worden, dat rond 1580 Herstal al

¹⁰⁰⁹ Habets, Limburgsche Wysdommen, p.398, ontleend aan Grimm, Weisthümer III, p.865.

¹⁰¹⁰ Zie De Monté, Hoofdlijnen, p.43.

¹⁰¹¹ Boeren, LV II, p.71,73.

¹⁰¹² Zeumer, Quellensammlung II, p.504, nr. 209.

¹⁰¹³ Gemeentewapens, p.413.

¹⁰¹⁴ Zie De Crassier, Dictionnaire historique, s.v. Ryckholt (PSHAL 70, 1934, p.152-3).

¹⁰¹⁵ Wouters, LV II, p.212.

¹⁰¹⁶ De Ryckel, Histoire Bolland, p.55. Deze auteur noemt 's Gravenvoeren de hoofdbank van het graafschap Dalhem. Bij de behandeling van Dalhem kwamen ter sprake de bevelen van Karel V o.a. aan de schepenen van Bolland, op Dalhem te appelleren (Schwabe, Oberhof I, p.102). Toch gingen de recharges van Bolland op Herstal door tot 1738, zie Lequarré, La terre franche, p.138. Zij zouden stammen uit 1480.

van de Rijkse rechters was afgetrokken. Juist daaraan meende de heer van Bolland een argument te kunnen ontleen, toen hij in 1621 rekwesteerde bij de koning-hertog en de Raad van Brabant te Brussel: via Bolland en Herstal zou Rijckholt met de Zuidelijke Nederlanden verbonden blijven, terwijl een rechtstreekse band Rijckholt/Aken/Spiers de rechten van de heer van Bolland en van koning Filips IV zou benadelen. Daarom verzocht hij om hulp vanuit Brussel om de oude toestand te herstellen.¹⁰¹⁷ Dit verzoek schijnt geen resultaat gehad te hebben: gedurende de gehele 17de eeuw blijft Rijckholt rechtstreeks onder Aken ressorteren.¹⁰¹⁸

Niet omdat het appel op Aken hen van Brussel vervreemde, maar omdat de leden van de koninklijke schepenstoel de Rijckholtse heren op de vingers plachten te tikken, als zij weer eens op inderdaad afgrijpselijke wijze zich met de rechtsbedeling in hun gebied hadden ingelaten, volgde rond 1700 een Rijckholtse poging, een andere appelrechter te vinden.¹⁰¹⁹ In 1681 geeft de vrouwe van Rijckholt aan de Akense schepenenbank haar congé; in 1684 wijzen de Akenaren de inmiddels opgetreden nieuwe heer van Rijckholt, J. B. Bonhomme, op zijn verplichting, geen andere appellen dan die op Aken toe te laten¹⁰²⁰ maar daarop volgt in 1698 de instelling door de heer van een eigen appelcollege, naar het voorbeeld van het naburige Gronsveld. Noch de Akense schepenen, noch de rechtzoekenden waren van deze appelcommissie gediend. Waarschijnlijk om die reden knoopte in 1705 Jean Baptiste de Bounam, heer van Rijckholt (de Bonhommes hadden hun burgerlijke naam inmiddels een weinig verfraaid) weer de band met Bolland aan.¹⁰²¹ Toch volgen in de 18de eeuw nog appellen op Aken¹⁰²²

¹⁰¹⁷ De Ryckel, *Histoire Bolland*, p.56.

¹⁰¹⁸ De Wit, *Inwendige toestanden*, p.171/2, meldt appel op 's Gravenvoeren in 1614 en 1625, op de sl Aken in 1616.

¹⁰¹⁹ Zie over de toestanden in Rijckholt de Wit, *Inwendige toestanden*. Op p.171 zegt hij: „Voor heeren, die erop uit waren van hunne heerlijkheid een soort van sultanaat te maken . . . vormden dan ook die Akensche appellen een hatelijke hinderpaal. Vooral Gronsveld en Rijckholt schijnen er al vroeg op uit geweest te zijn om aan hunne onderdanen het beroep op Aken te verbieden”.

¹⁰²⁰ De Wit, *Inwendige toestanden*, p.172-3.

¹⁰²¹ De Wit, *Inwendige toestanden*, p.175-176; De Ryckel, *Histoire Bolland*, p.56.

¹⁰²² In 1711, 1715, 1717, 1718, 1731 en 1741, zie De Wit, *Inwendige toestanden*, p.177.

wellicht tengevolge van een in 1704 door de Akenaren voor het RKG aangespannen proces.¹⁰²³

Dossier R 2055 uit 1720 (RA Maastricht) geeft een appel voor het RKG ingesteld tegen een beslissing van de SL Aken, rechtdoende als appelinstantie boven de Rijckholtse schepenen.¹⁰²⁴ In B 5667 uit 1729 (lijst Goecke) procedeert de weduwe van J. B. de Bounam tegen zowel de Akense schepenen als de weduwe van (de in 1725 na een crimineel proces door ophanging geëxecuteerde) Peter van Oostenrijk. De procedure ging over de criminele jurisdictie van de Akense stoel; ik meen, dat deze, hoewel slechts in civilibus bevoegd, toch zich gemengd had in gemeld strafproces, dat immers wemelde van processuele onjuistheden en omissies.¹⁰²⁵

Veel ouder is dossier F 1694 uit 1600 (RA Maastr.) waarin Willem van Vlodrop omtrent Rijckholt strijdt met Herman van Lynden, te Rekem. Van Lynden, lid van de geheime Raad van de Luikse bisschop, had de zaak in eerste instantie door dat (onbevoegd) college laten beslechten. Het laatste mij bekende Rijckholtse dossier is B 5130 uit 1760 (RA Maastr.); het RKG wordt als eerste instantie geroepen tot beslissing van een erfrechtelijk geschil, gerezen binnen de familie de Bounam.¹⁰²⁶

¹⁰²³ Zie Schwabe, Oberhof I, p.109, II, p.99. Het door De Wit, p.179 vermelde proces uit 1741, waarin Rijckholtse schepenen een appelzaak voor het RKG brengen („ad serenissimos Imperii Vicarios in supremo Imperii Dicasterio, Iudices notorie supremos et competentes”) teneinde deze aan Aken te onttrekken, vond ik nergens. Zou de Rijkshofraad bedoeld zijn? Tussen 1701 en 1719 vermeldt De Wit (p.143) nog een beslissing van „het Keizerlijk Hof te Weenen”. Rijkshofraad?

¹⁰²⁴ Wellicht inzake het grensgeschil met Breust, zie De Wit, Inwendige toestanden, p.123-133.

¹⁰²⁵ Zie De Wit, Inwendige toestanden, p.157-169. Deze auteur deelt mee (p.87-88), dat J. B. de Bouman regeerde van 1703-1735. Goecke noemt de weduwe als procespartij in 1729. Nam ze het proces later over?

¹⁰²⁶ De Luikse glasfabrikanten-familie Bonhomme werd volgens De Wit, Inwendige toestanden, p.85 eerst in 1784 door de Keizer met de titel rijksbaron in de adelstand verheven. Habets, Limburgsche Wijsdommen, p.72, stelt dat de eerste Bounam, heer van Rijckholt, in 1691 door de Keizer geadeld werd, en benoemd tot ridder van het H.Roomse Rijk. In 1789 volgde volgens Habets de verheffing tot rijksbaron. Meulleners, Gemeentewapens, p.414, noemt 1691 als jaar van verheffing in de adelstand, 1784 als jaar van verkrijging van het rijksbaronaat. Bij het „Reichsdeputationshauptschluss” van 1803 werd de heer van Rijckholt niet schadeloosgesteld voor het verlies zijner heerlijkheid. Zie De Wit, Inwendige toestanden, p.183.

39. *Schleiden*. Vanaf 1400 (de oudst bekende Akense gegevens) tot het begin van de 17de eeuw behoorde Schleiden tot het ressort van de Akense schepenbank.¹⁰²⁷ De leenverhouding met Luxemburg zou aan deze toestand een einde gemaakt hebben. Dossier A 67 uit 1585 (lijst Goecke) geeft ons een proces van schepenmeester en schepenen te Aken tegen raden en ambtslieden van de graaf van Manderscheid te Schleiden. Eerste instantie was het gerecht te Schleiden, tweede de Akense schepenstoel. Ik meen, dat de ambtenaren van de graaf de voltrekking frustreerden van een vonnis, door de Akenaren als appelrechter geveld en dat dezelfde grafelijke autoriteiten aan het Schleidense hoofdgerecht Sistig en het daaraan ondergeschikte gerecht van Wildenburg een boete van 6000 gulden hadden opgelegd wegens ongehoorzaamheid. Omdat beide rechtbanken Aken als hoofdgerecht beschouwden?¹⁰²⁸ Het repertorium van het RKG-bestand te Koblenz vermeldt slechts een of twee zaken aangaande Schleiden, waarin het RKG als rechter van eerste aanleg optrad, en geen enkele appelprocedure uit het graafschap. Men krijgt uit dat repertorium de indruk, dat rond 1600 het doek valt over de relatie RKG/Schleiden. We zagen echter in Hoofdstuk III, afdeling 3 hiervoor, s.v. Schleiden, dat in 1651-52 het RKG nog actief was inzake Schleiden, en door middel van een zgn. penaalmandaat het appel op Luxemburg trachtte te verhinderen.

40. *Saint-Hubert*. Dossier P 1912 (Luiks 2031) uit 1514 geeft een appel voor het RKG tegen een beslissing van de „Justitia saecularis villae St-Huberti in Ardenna”. Ik meen te mogen aannemen, dat de positie van de heerlijkheid St-Hubert afhankelijk was van de hoedanigheid, welke wij de abt van het klooster aldaar mogen toedenken. Volgens Paul Harsin werd de abdij van St-Hubert in 687 door Pepijn van Landen gesticht.¹⁰²⁹ Aan dat feit ontleenden de Franse koningen een protectierecht, dat soms tot overheersing ontaardde. Daarnaast maakte de bisschop van Luik aanspraak op de soevereiniteit over de goederen der

¹⁰²⁷ Schwabe, Oberhof II, p.100.

¹⁰²⁸ Volgens Schwabe, Oberhof II, p.100, was Sistig het hoofdgerecht van het graafschap Schleiden; tot 1662 ging men te Aken in appel. Wildenburg, hoewel geen deel van Schleiden, was wel een ondergerecht van Schleiden (Sistig?).

¹⁰²⁹ Harsin, Etudes, p.92. Volgens Majerus, Histoire du Droit, p.100, stichtte Berregisius, aalmoezenier van Pepijn van Herstal, deze abdij. Evenzo Strubbe-Voet, Chronologie, p.448.

abdij. Tot de 15de eeuw deed de abt aan de prins-bisschop hulde en manschap; zulks werd na 1477 hervat.¹⁰³⁰ Mij is niet duidelijk, of de abt voor zijn gehele gebied, of slechts voor een gedeelte daarvan Luiks leenman was.¹⁰³¹ De Luikse schepenen verklaarden geheel in het algemeen op 2 mei 1663: „La Hauteur et Seigneurie de S.Hubert en Ardenne et les villages en dépendants sont du Pays de Liège et ressortent en appel à la cour de Liège”.¹⁰³² De abten van St-Hubert verschenen echter ook in de vergaderingen van de standen van Luxemburg, en waren tegenwoordig bij de inhuldiging van Philips de Goede en Karel de Stoute als hertog van Luxemburg. Tevens droegen ze bij aan de Luxemburgse beden, en wel vanaf de 15de eeuw. Alleen vanwege hun Luxemburgs bezit?¹⁰³³ Zoals te verwachten is in zulk een verwarde toestand, beschouwden de abten van St-Hubert zich zelf als soeverein en onafhankelijk, derhalve rijksonmiddellijk. Zij fundeerden die pretentie op diverse brieven van de stadhouders van Luxemburg, op het feit, dat de religieuzen de vrije abtskeus hadden, dat St-Hubert niet bijdroeg, zeker vanaf de 17de eeuw, aan „buitenlandse” belastingen¹⁰³⁴ en — voor ons onderwerp van belang — op de omstandigheid, dat het de inwoners van St-Hubert vrij stond, naar hun keus in hoger beroep te gaan te Luik, te Luxemburg, of voor het RKG.¹⁰³⁵ Dit laatste argument lijkt mij erop te wijzen, dat verder archiefonderzoek meer RKG-procedures uit St-Hubert zal opleveren, dan het ene mij bekende. Moeten wij

¹⁰³⁰ Harsin, *Etudes*, p.92.

¹⁰³¹ Van Volxem, *Die Ardennen*, p.16: de Luikse bisschop was leenheer en voogd van de abdij, de heer van Mirwart ondervoogd. In de Bourgondische tijd usurpeerde Luxemburg Mirwart, drong zich als leenheer aan de abdij op. Onder Maximiliaan I gaf Luxemburg deze pretenties op, maar de orientatie van St-Hubert op Luxemburg bleef bestaan door middel van het hoger beroep.

¹⁰³² Zie Daris, *Les cours de justice*, p.23; St-Hubert was een ondergerecht van de Luikse schepenenbank: *ibd.*, p.10-16.

¹⁰³³ De abt, die weigerde bij de inhuldiging van Philips II als hertog van Luxemburg aanwezig te zijn, werd daartoe door de Grote Raad van Mechelen veroordeeld, Harsin, *Etudes*, p.93. De voogdij over het klooster bood aanknopingspunten met Luik, Bouillon, Luxemburg en Frankrijk. Zie Harsin, *Etudes*, p.93, die deze zaak te ingewikkeld vindt om haar uit te zoeken.

¹⁰³⁴ Majerus, *Histoire du Droit*, p.599, ziet St-Hubert als „terre franche” of „neutre” van Luxemburg, nl. exempt van de betaling van beden, doch wel (p.149), althans in de 16de eeuw, als Luxemburgse heerlijkheid. Zo ook in 1750 de Luxemburgse autoriteiten: Van Volxem, *Die Ardennen*, p.274. Vgl. Herchen, *Manuel*, p.122.

¹⁰³⁵ Zie Harsin, *Etudes*, p.93.

met A. Sprunck¹⁰³⁶ aannemen, dat de abten zich tijdens de Luiks/Luxemburgse conflicten omtrent St-Hubert ongemerkt hadden „opge-
werkt” tot een onafhankelijke positie? Of kon deze oude abdij aan-
spraak maken op titels van betere herkomst? In ieder geval schijnen de
abt en zijn onderdanen in de 16de en 17de eeuw een bijna volledige on-
afhankelijkheid genoten te hebben.¹⁰³⁷ Eerst in 1780 werd St-Hubert
door Luik aan Luxemburg afgestaan,¹⁰³⁸ nadat in 1769 de Franse kon-
ning zijn aspiraties op dit gebied had opgegeven.¹⁰³⁹

Hierges. Het gebied van deze baronnie maakte oorspronkelijk deel uit
van de bezittingen van de abdij St-Hubert,¹⁰⁴⁰ werd later betwist tus-
sen de hertogen van Bouillon (waaronder te verstaan de door de Fran-
se koningen als zodanig beschouwden, niet de Luikse bisschoppen), de
abten van St-Hubert, de bisschoppen van Luik en de stadhouders van
Namen.¹⁰⁴¹ Ik meen, dat Hierges de facto deel van het stift Luik was,
totdat het in 1772 aan Frankrijk werd afgestaan.¹⁰⁴² „Hierge” komt
voor op de lijst van Luikse ondergerechten.¹⁰⁴³ In dossier B 2926
(Koser nr. 35, Luiks nr. 2788) uit 1583 treedt het RKG op als appelrech-
ter inzake een beslissing van de „Deputati statuum patriae leodiensis”
uit eveneens 1583. Strijdende partijen zijn Florentius, graaf van Berlay-
mont en de gravin van Croy, onderwerp was: de inkomsten uit de ba-
ronnie Hierges. De zaak eindigde in een schikking.

¹⁰³⁶ A. Sprunck, *Le Duché de Luxembourg et les Etats voisins au milieu du XVIIIe siècle*, in: *Les Cahiers Luxembourgeois* 8 (1931), 354-358. Zie p.356.

¹⁰³⁷ Harsin, *Etudes*, p.94. Volgens Van Volxem, *Die Ardennen*, p.17, greep Ka-
rel V in de moeilijkheden tussen Luik en Luxemburg omtrent St-Hubert in zon-
der de souvereiniteitsquaestie te regelen; wel bevestigde hij de privileges van het
klooster. Rond 1550 werd het klooster „geneutraliseerd” tussen Luik en Luxem-
burg; in het aldus geschapen vacuum kon de abt, door Frankrijk opgestoot, zich
als soeverein gaan beschouwen. Van Volxem ziet St-Hubert als Luxemburgse
„terre franche”: zie de kaart op p.16.

¹⁰³⁸ Ruwet, *Principauté de Liège*, p.31.

¹⁰³⁹ Harsin, *Etudes* p.96. In de tijd van de „Chambres de Réunion” was St-Hu-
bert door Frankrijk geannexeerd; de abt moest te Metz leenhulde doen.

¹⁰⁴⁰ Van Volxem, *Die Ardennen*, p.6.

¹⁰⁴¹ Van Volxem, *Die Ardennen*, p.57.

¹⁰⁴² Ruwet, *Principauté de Liège*, p.42.

¹⁰⁴³ Daris, *Les cours de justice*, p.101. Vgl. De Chestret, *Histoire de la Marck*,
p.158-159, over een proces inzake Hierges, gevoerd voor het „Cour souveraine
des pairs de Bouillon” in 1520, waarvan beroep op de Raad van Brabant.

41. *Slenaken*. Deze kleine heerlijkheid lag ingeklemd tussen de ban Voeren van het land van Dalhem, het hertogdom Limburg en de heerlijkheid Wittem. Voeren was eens koninklijk domein, Limburg was ontstaan uit koninklijk gebied te Baelen,¹⁰⁴⁴ en Wittem maakte oorspronkelijk deel uit van het oude hertogdom Limburg;¹⁰⁴⁵ het lijkt niet te gewaagd, Slenaken een herkomst uit koninklijk bezit toe te dichten, wellicht uit de villa Voeren.¹⁰⁴⁶ In de dertiende eeuw treffen wij een „Adam de Sledenake” aan, doch van (op zijn laatst) 1466 tot 1728 is deze heerlijkheid een bezitting van de heren, later graven van Gronsveld. In dat laatste jaar vond verkoop aan de graaf van Wittem plaats, in 1771 weder verkoop door deze aan de graaf van Goldstein van Breil, zodat Slenaken in het „Reichsdeputationshauptschluss” van 1803 als aparte schadevergoedingspost werd opgevoerd.¹⁰⁴⁷ Op de rijksmatrikel van 1745 (kammerzieler) kwam Slenaken voor onder de Westfaalse kreits;¹⁰⁴⁸ het was toen met Wittem en Eijs in handen van de graven van Plettenberg.

Is de langdurige vereniging met Gronsveld en Wittem van invloed geweest op de rechterlijke organisatie? Volgens De Crassier was de bank der heerlijkheid tot aan een verpanding in 1638 niet in het bezit van de hoge justitie; in dat opzicht viel Slenaken onder de schepenbank Gronsveld.¹⁰⁴⁹ De pandheer kreeg in 1638 de bevoegdheid, een eigen hooggerecht op te richten. Het lijkt mij niet erg waarschijnlijk, dat die situatie van voor 1638 de originele toestand geweest is; eerder zou men verband met de bank van 's Gravenvoeren veronderstellen. De vereniging met Wittem in 1728 kwam neer op een echte inlijving: de nieuwe heer, de graaf van Plettenberg, hief de schepenbank van Slenaken op, en voegde de heerlijkheid bij het ressort van de bank van Mechelen; van deze was appel op het Wittems hoofdrecht mogelijk.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁴ Hardenberg, *Les divisions politiques*, 368-369.

¹⁰⁴⁵ Janssen de Limpens, *De ontwikkeling Wittem*, kol.23.

¹⁰⁴⁶ Slenaken behoorde zeer lange tijd kerkelijk tot de parochie Sint-Maartens-Voeren (Gemeentewapens, p.462; De Crassier, *Dictionnaire historique s.v. Slenaken*, PSHAL 70, p.196.)

¹⁰⁴⁷ Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 212.

¹⁰⁴⁸ Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 209.

¹⁰⁴⁹ *Dictionnaire historique*, p.197 (PSHAL 70).

¹⁰⁵⁰ Aldus Gemeentewapens, p.462. Enige skepsis over de opheffing der schepenbank in 1728 is niet misplaatst daar het Rijksarchief te Maastricht archivalia dier bank van 1494-1794 bevat. (LV II, p.751). Volgens G. W. A. Panhuysen, in

De vier mij bekende RKG-dossiers zijn: H 4615 en K 1390, beide uit 1527 (beide RA Maastricht),¹⁰⁵¹ waarin de instanties waren: schepenhank Slenaken, schepenbank Gronsveld, schepenstoel Aken, en RKG. Het gerecht te Gronsveld was derhalve „tussenhof” naar Aken.¹⁰⁵²

In S 3265 uit 1652 (lijst Veltman) is de Akense schepenstoel gerecht van eerste aanleg in een procedure van de schepenen en inwoners van Slenaken versus de eigenaren van het riddergoed Heze, binnen de heerlijkheid gelegen, de heren van der Koyffen uit Aken. Onderwerp van de strijd was o.a. de pretense belastingvrijdom van gemeld goed. Dossier S 3266 uit 1655 (lijst Goecke) sluit hierbij aan: daarin dagen dezelfde eisers als in het vorige proces zowel van der Koyffen als de Akense meier en schepenen voor het RKG, teneinde de jurisdictie van de schepenstoel te betwisten. Volgens Schwabe zou dit het einde van de gang naar Aken betekend hebben.¹⁰⁵²

42. *Stein*. Volgens Hardenberg¹⁰⁵³ was de heerlijkheid van deze naam ontstaan door afsplitsing van het gebied van het aangrenzende Elsloo. Deze laatste heerlijkheid had een koninklijk domein als oorsprong; hetzelfde mogen wij derhalve van Stein aannemen.¹⁰⁵⁴ Hoe de graven van Loon zich van Stein meester maakten is tot dusverre niet achterhaald geworden;¹⁰⁵⁵ zeker is slechts, dat Stein in 1355 door de graaf van Loon in leen werd uitgegeven,¹⁰⁵⁶ tenminste wat het „huys” betrof. In 1450 is de omschrijving van het leen „die erschaff end heerlicheit, slots end lants van Steyne end synen rechten. .”,¹⁰⁵⁷ in 1457 „terram, castrum et altum et bassum dominium de Steyn, cum eorum homagiis, juribus, . . . et aliis pertinentiis universis”¹⁰⁵⁸ en in 1541

LV II, p.753, was de bank van Mechelen de hoofdbank van Wittem. In het Mechels gerecht zetelden twee schepenen uit Slenaken.

¹⁰⁵¹ Over K 1390, zie Schwabe, Oberhof I, p.150.

¹⁰⁵² Schwabe, Oberhof II, p.78-79.

¹⁰⁵³ *Les divisions politiques*, p.372.

¹⁰⁵⁴ A. Munsters, *Der Wohnsitz der Edelherrn von Stein*, in: *PSHAL* 72 (1936), 285-295. Zie p.286 ald.: „In späterer Zeit gehörte Stein zum fränkischem Reichsgebiet”, etc. Vgl. dezelfde, *De Heeren van Stein*, p.73 nt. 2, inzake de Elsloose oorsprong der Steinse heren.

¹⁰⁵⁵ *Lyna*, *De territoriale gerechtshoven*, p.60.

¹⁰⁵⁶ Habets, *Loonsche Leenen*, p.112-113; Wolters, *Notice Steyn*, p.25.

¹⁰⁵⁷ Wolters, *Notice Steyn*, p.31.

¹⁰⁵⁸ Habets, *Loonsche Leenen*, p.114-115.

„die heerlicheyt van Steyn, hoge, leege ende middele, met allen toebehoir in naten ofte drogen . . .”;¹⁰⁵⁹ de verheffingen bij de Kuringer leenzaal van het graafschap Loon gaan door tot de Franse revolutie.¹⁰⁶⁰ Hoogstwaarschijnlijk betroffen ze de gehele heerlijkheid: de vraag is echter: was Stein, hoewel een groot¹⁰⁶¹ en Maaslands leen¹⁰⁶² van het graafschap Loon, ja zelfs een baronnie van dat graafschap¹⁰⁶³ toch in staatsrechtelijke zin onafhankelijk gebleven? Hoewel de graafbisschop in 1603 kasteel en heerlijkheid „pur pays et territoire de Looz” noemde,¹⁰⁶⁴ lijkt mij inderdaad de band Stein/Loon zuiver leenrechtelijk geweest te zijn. De heer van Stein bleef soeverein,¹⁰⁶⁵ bleef een vrije rijksheer derhalve.

Zijn er aanwijzingen, dat Stein aanvankelijk een rijksleen was? Ik ken slechts de reeds vaker vermelde belening door Karel IV van de Loonse pretendent Arnold van Rummen met de „feuda et nobiles feudales ad comitatum lossensem pertinentes, scilicet dominos de . . . Steyn . . .”.¹⁰⁶⁶ Wat was het rijksleen, het territoire, de heerlijkheid of het koninklijk lijnpad?

Niet alleen de Loonse graaf, maar ook de heer van Valkenburg, casu quo de hertog van Brabant, was leenheer van de heer van Stein. Vanaf 1381 geeft Habets verheffingen van de „middelste ook genaamd de witte poort van het kasteel te Steyn”; de laatste is van 1780.¹⁰⁶⁷ Zoals hierna zal blijken leidde deze leenverhouding, gelijk die met Loon, tot meer dan leenrechtelijke pretenties aan de zijde van de leenheer. Toch mogen wij stellen, dunkt mij, dat Stein, hoewel niet vermeld in het „Reichsdeputationshauptschluss” van 1803,¹⁰⁶⁸ toch tot aan het einde van het ancien régime zijn positie van (staatsrechtelijk) rijksonmiddel-

¹⁰⁵⁹ Habets, Loonsche Leenen, p.116-117.

¹⁰⁶⁰ Habets, Loonsche Leenen, p.138-142.

¹⁰⁶¹ De Borman, Livre des fiefs Looz, p.III.

¹⁰⁶² Wolters, Notice Steyn, p.34.

¹⁰⁶³ „feudum baronis”: Habets, Loonsche Leenen, p.115; „banrits”: Wolters, Notice Steyn, p.34.

¹⁰⁶⁴ Wolters, Notice Steyn, p.119, en De Corswarem, Limites, p.148 en 102 (niet geheel duidelijk).

¹⁰⁶⁵ Zo ook: Gemeentewapens, p.465, en Munsters, De heeren van Stein, p.75.

¹⁰⁶⁶ CSL IV, nr. MDLXXXIII, en VI, nr. 83. Zie Elsloo en Born.

¹⁰⁶⁷ Habets, Leenen Valkenburg, PSHAL 21, p.248-250.

¹⁰⁶⁸ Zeumer, Quellensammlung II, nr. 212.

lijke heerlijkheid heeft behouden.¹⁰⁶⁹ Richardson¹⁰⁷⁰ zag een kwitantie uit 1667 inzake de bijdrage van Stein in de „verwilligten siebenmonatlichen Reichs-generalität-underhaltung”, terwijl tevens het archief van de Westfaalse kreits materiaal omtrent onder andere het kreitslidmaatschap van Stein schijnt te bevatten.¹⁰⁷¹ Vermoedelijk verbergen de archieven nog meer gegevens welke ons inzicht in de positie van Stein binnen het Rijk kunnen vergroten.¹⁰⁷² Omdat Stein ROM was bleef het voor Karel van Bronkhorst, heer van Batenburg en Stein, behouden, toen Karel wegens zijn deelneming aan de Nederlandse opstand door het Hof van Brabant van Batenburg werd vervallen verklaard in 1569.¹⁰⁷³

Belangrijk is in dezen natuurlijk, dat de schepenbank van Stein vanaf het begin van de 15de eeuw tot het eind van de 18de tot het hoofdvaart- en appelressort van Aken heeft behoord.¹⁰⁷⁴ Dit duurde in ieder geval tot 1747, in welk jaar de vrijheren van Kinsky „ryx-vry-bannerheeren der immediaten ryx-vrije heerlyckheid Stein” bepaalden, dat van vonnissen in civilibus geen appel openstond, als het belang der zaak onder de tweehonderd gulden Maastrichtse waarde bleef, terwijl zij zich voorbehielden „naerder daerover te verordineeren of die appellatie aen den schepenstoel van Aeken ofte aen seeckere van ons te be-noemen Appellations-commissarissen devolveeren sal”¹⁰⁷⁵ in het geval het belang voormeld bedrag wèl haalde.

Thans de RKG-dossiers. Vooreerst een geval van vrijwillige rechtspraak: in 1746 bekrachtigt het RKG een dading, aangegaan tussen de graaf van Merode, markies van Westerlo en heer van Petersheim ener-

¹⁰⁶⁹ Vgl. Jansen, *Etat détaillé*, p.66, en Panhuysen, LV II, p.751. Het ROM-karakter werd door de Statengeneraal betwist, zie de resolutie van 22 augustus 1741 (aldus Rechtsbedeeling, p.59).

¹⁰⁷⁰ Zie Richardson, *Geschiede Merode II*, p.338, nr. 839.

¹⁰⁷¹ Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40.

¹⁰⁷² Volgens Bussels, Een en ander over de rijksheerlijkheden, droeg Stein bij in de rijkslasten i.v.m. opname op de rijksmatrikel.

¹⁰⁷³ Tadama, *Geschiedenis*, p.160-162, verhaalt, dat Willem, heer van Stein en Batenburg in 1561 door de RKG-fiscaal voor het RKG werd gedaagd wegens overtreding van de rijksmuntverordening, en in 1563 wegens het slaan van minderwaardige munt. Was deze muntplaats in Stein of in Batenburg gevestigd? Vgl. PSHAL 70 (1934), p.211, en p.277.

¹⁰⁷⁴ Schwabe, *Oberhof II*, p.102. Zie de attestatie van de Akense SL dd. 9 okt. 1741, afgedrukt bij Habets, *Loonsche leenen*, p.110-111.

¹⁰⁷⁵ Zie Habets, *Reglement Steyn*, 446-457.

zijds en de baron von Kinsky anderzijds.¹⁰⁷⁶ Dit is W 2399, Luiks nummer 2753.¹⁰⁷⁷ In K 1648 uit 1746 (RAM) vinden we weer een confirmatie van een dading.

Appellen tegen uitspraken van de Steinder schepenbank bereikten het RKG via de Akense schepenstoel in 1556 (dossier G 2814, lijst Veltman), in 1617 (B 6003, RA Maastricht) en in 1703 (M 1856, RA Maastricht). Met deze materie hangen nauw samen de dossiers W 2397 uit 1676 (lijst Goecke) en K 1646 uit 1746 (RA Maastricht) waarin de heren van Stein de Akense schepenen voor het RKG dagen teneinde aan deze laatsten aldaar een verbod te doen opleggen, zich met de rechtspleging in Stein in te laten.

De heer van Stein had op zijn kasteel een eigen leengerecht.¹⁰⁷⁸ Bij welke instantie kon men tegen beslissingen van dat leengerecht in beroep gaan? De heren van Stein gingen ervan uit, dat boven hun leenzaal slechts het RKG stond, doch de Kuringer leenhof van het graafschap Loon, waarvoor Stein zelf werd verheven, achtte zichzelf de competente appelrechter. Over deze strijdvraag handelen B 5994 uit 1615 en B 5995 uit 1616 (beide RA Maastricht).¹⁰⁷⁹

De Kuringer leenzaal was eerste instantie in W 2398 (Luiks 2752) uit 1702, de procedure tussen De Merode en Von Kinsky over Stein,¹⁰⁸⁰ terwijl het RKG als beroepsinstantie optrad boven de Steinder leenhof in dossier O 796 uit 1722 (Luiks 1900).¹⁰⁸¹

De leden van het geslacht Bronkhorst-Batenburg-Stein legden hun

¹⁰⁷⁶ Vergelijk over de eindeloze processen tussen de Van Bronkhorst-Batenburgs, de De Merodes, de Von Kinsky's en de Van Luxemburgs, heren van Hollogne-aux-Pierres inzake Stein: Meulleners, *Geschiedenis Obbicht en Papenhoven*, p.229-232, en Munsters, *De strijd*, p.94-97. Vgl. Wolters, *Notice Steyn*, annexen 9 en 10, p.119-123.

¹⁰⁷⁷ Ik merk op, dat volgens Munsters, *De strijd*, p.95 nt. 5, reeds in 1740 de De Merode-Westerlo's plechtig namens het RKG uit Stein werden verdreven.

¹⁰⁷⁸ *Gemeentewapens*, p.467.

¹⁰⁷⁹ Over B 5995 zie Meulleners, *Eenige bladzijden*, p.107. Onderwerp: het Steins leen Meeswijk, waarvan de heer van Leut leenman was.

¹⁰⁸⁰ *Hierover Munsters, De strijd*, p.95.

¹⁰⁸¹ Procedure over het riddersgoed „Ter Bruggen”, in de heerlijkheid Stein, tevens leen van Stein (vgl. De Crassier, *Dictionn. Hist.*, s.v. Stein, in *PSHAL* 70, p.211-212). Onwaarschijnlijk lijkt mij de mededeling van R. Dieteren en J. F. R. Philips, op p.15 van hun: Stein. Een achterland werd bruggehoofd. Historisch Overzicht van gemeente en bevolking (Stein, 1962), dat Ter Bruggen, ook genaamd het Slotje, een Valkenburgs buitenleen was.

onderlinge geschillen aan zeer verscheiden rechterlijke instanties voor. Zo kreeg het RKG in appel te behandelen strijdvrage, in eerste aanleg beslecht door de Luikse bisschop (B 907 uit 1591, RA Maastricht) de Steinder schepenen (tweede instantie de Akense schepenstoel, B 6006 uit 1603, Koser 52),¹⁰⁸² en de Akense schepenstoel (B 6007 uit 1603, Koser 53). Het Luikse tribunaal der 22 (B 6005 uit 1641, Koser 54) trad op als (onbevoegd?) rechter in een geschil tussen de heer van Stein en een leenman (op het kasteel Ter Bruggen?); de heer ging bij het RKG in beroep.

Tot slot enige dossiers, waarin het RKG als gerecht van eerste aanleg naar voren komt: uit 1604 de dossiers B 6008 en 6009 (beide RA Maastricht, partijen: Bronkhorst-Batenburg contra van Luxemburg), uit 1668 dossier E 1158 (RA Maastricht, de heer van Elsloo tegen die van Stein), en daarmee samenhangend W 5942 uit 1669 (heer van Stein tegen Elsloo, inzake grensvaststelling). Voorts uit de periode van 1746 tot 1792 de dossiers S 5057, K 1642, K 1647, S 4955, K 1649 en K 1650 (alle RA Maastricht), waarin steeds de Von Kinsky's, heren van Stein na De Merode's, en/of de ingezetenen der heerlijkheid partij zijn.¹⁰⁸³

43. *Terblijt*. Deze heerlijkheid lag ingeklemd tussen onder andere Berg (waartoe *Terblijt* oudtijds kerkelijk behoorde),¹⁰⁸⁴ en Bemelen, twee kerkelijke heerlijkheden, waarvan de heer van Valkenburg voogd was. *Terblijt* zelf wordt algemeen beschouwd als een — oorspronkelijk — vrije rijksheerlijkheid,¹⁰⁸⁵ waarbij niet duidelijk gemaakt wordt of dit gebiedje een rijksleen geweest zou zijn (daarvan zijn mij geen sporen bekend), of een — al of niet uit rijksgoed afkomstige — allodiale heerlijkheid. Vast staat, dat de heren van *Terblijt* in de 16de eeuw gemunt

¹⁰⁸² De aartshertogen te Brussel speelden ook in dit geschil mee: Habets, Loonsche leenen, p.118, Meulleners, Geschiedenis Obbicht en Papenhoven, p.230-232, Wolters, Notice Steyn, annexen 9 en 10.

¹⁰⁸³ S 4955 handelt over het niet-betalen door de Steinder ingezetenen van de zgn. Kammerzieler. Over K 1650, zie Munsters, De strijd, p.96 en dezelfde: Het knuppelen der honden te Stein, in: Maasgouw 71 (1952), 74-77; 72 (1953), 9-20.

¹⁰⁸⁴ De Crassier, Dictionn. histor. s.v. Berg en *Terblijt*, PSHAL 66 (1930), p.169; verklaring van de schout van *Terblijt* uit 1629, aangehaald bij Meulleners, Leger-tochten, p.163.

¹⁰⁸⁵ Gemeentewapens, p.70; De Wit en Flament, Vorming heerschappijen, p.50; Rechtsbedeeling. 36.

hebben,¹⁰⁸⁶ en dat de schepenbank van Terblijt tot het hoofdvaart/ap-pelressort van Aken heeft behoord, zulks van het begin van de 15de tot de aanvang van de 18de eeuw.¹⁰⁸⁷ Meulleners heeft in zijn eerder aangehaalde studie geboekstaafd, hoe de secretarissen van het leenhof van Valkenburg vanaf 1546 gepoogd hebben, Terblijt in de Valkenburgse beden te betrekken.¹⁰⁸⁸ Deze pogingen hadden kennelijk succes, leidden zelfs tot inlijving van Terblijt: in de reeds vaker geciteerde „État détaillé”¹⁰⁸⁹ wordt de heerlijkheid als een deel van Staats-Valkenburg aangemerkt; zij was overigens al bij het Partage-tractaat van 1661 in volle en vrije eigendom, superioriteit en souvereiniteit aan de Staten-Generaal toebedeeld.¹⁰⁹⁰

Gezien het vorenstaande is het niet verwonderlijk, dat de beide mij bekende RKG-dossiers inzake Terblijt uit de 16de eeuw stammen. Het zijn H 5577 uit 1534 en S 6740 uit 1562 (beide RA Maastricht); telkens is het RKG laatste instantie voor een geschil, aangevangen voor de schepenbank van Terblijt, daarna in appel aan de Akense schepenstoel voorgelegd.

44. *Thorn*. Anders dan — voorzover mij bekend — met de abdij van St-Truiden het geval is, heeft zich een historicus in een recente studie bezig gehouden met het interessante probleem, hoe het aanvankelijk Luikse eigenklooster Thorn rijksonmiddellijk is geworden, zijn abdis tot de rijksvorstelijke rang is opgestegen, en zitting in de Rijksdag verkreeg. Ik meen, gezien de kwaliteiten van dien historicus, J. Linssen te Roermond, en van diens studie over Thorn, de behandeling van Thorn te mogen doen aanvangen met een enigszins uitvoerig citaat uit Linssen's opstel.¹⁰⁹¹

„Door de wil van de stichter (nl. graaf Ansfried, de latere bisschop van Utrecht) is Thorn vanaf het begin een eigenklooster van het bisdom Luik geweest, zodat het in zijn eerste periode de bisschop van dit diocees als wereldlijk heer boven zich had en bijgevolg niet rijksonmid-

¹⁰⁸⁶ De Wit en Flament, *Vorming heerschappijen*, p.26 nt. 1.

¹⁰⁸⁷ Schwabe, *Oberhof II*, p.67.

¹⁰⁸⁸ Zie *Legertochten*, p.163-165, 168 en 223.

¹⁰⁸⁹ Jansen, *État détaillé*, p.94.

¹⁰⁹⁰ Tekst bij De Wit en Flament, *Vorming heerschappijen*, p.80.

¹⁰⁹¹ Een bijdrage *Thorn*. Citaat op p.22-23.

dellijk was. Daar geen eigendomsverhouding tot de koning bestaan heeft, is Thorn nooit een rijksklooster in eigenlijke zin, dus in de betekenis van rijkseigendom, geweest. In deze oorspronkelijke rechtstoestand is eerst verandering gekomen door verbreking van de wereldlijke band met Luik. Wanneer dat gebeurd is, en hoe, is niet bekend. Mogelijk was de grote stroming uit de 12de eeuw tegen de eigenkerkelijke verhoudingen daar reeds voldoende voor. Uit de voogdijregelingen van de 13de eeuw is op te maken, dat de zelfstandigheid toen reeds een feit was. Inmiddels had Hendrik II door schenking in 1007 de stichting van graaf Ansfried van enige regalen voorzien, waarvan de districtio voor de toekomstige ontwikkeling van de eigen landsheerlijkheid en voor het bereiken van de rijksvorstelijke stand van veel belang geweest is, want na de vrijwording van Luik was Thorn een allodium geworden met de gehele openbare banmacht in zijn district in eigen handen. Niet alleen grondheerlijke rechten had de abdij, maar ook die van de hoge gerechtsheer met inbegrip van de bloedban en het recht van gebod en verbod. Voogdvrij is het klooster wel is waar niet geworden, maar men is er bijtijds in geslaagd te voorkomen, dat de heer van Horn zich als voogd tot heer van Thorn kon opwerken, zodat van die zijde de nieuw verworven zelfstandigheid niet ernstig bedreigd is en de abdis ongestoord landsvrouwe kon worden. In de nieuwe toestand had Thorn de status van vrij klooster in de zin van vrij van eigenkerkeheer en van ieder wereldlijk heer, was zijn eigen heer en daardoor rijksonmiddellijk, zonder echter rijksabdij te zijn in de betekenis van rijkseigendom. Door deze toestand kon Thorn in directe relatie met de keizer treden, die tevens naar de sedert de investituurstrijd gangbare mening de algemene voogd van de kloosters was. Meer dan deze algemene rijksvoogdij als uitgangspunt voor de latere verhouding tot het rijk is niet aantoonbaar aanwezig geweest”.

Bedoelde contacten met koning en Keizer waren voor de staatsrechtelijke positie van de abdij aanvankelijk nogal onbeduidend, lijkt mij. De schenking van de „districtio” in 1007 geschiedde nog op verzoek van de Luikse bisschop Notger, zij het aan het klooster.¹⁰⁹² In 1292 bevestigt Romeins koning Adolf van Nassau in vier oorkonden enige schenkingen, door graaf Ansfried aan het klooster gedaan, de schen-

¹⁰⁹² Tekst bij Wolters, Notice Thorn, annexe nr. 6.

king van 1007 door koning Hendrik II en de afkoop van de zgn. voogdbede, in 1282 tussen de abdij en de heer van Horn, haar voogd, ten overstaan van de Gelderse graaf geschied. Koning Hendrik VII van Luxemburg op zijn beurt confirmeert in 1309 weerom voormelde afkoop van de voogdbede.¹⁰⁹³

Aan het einde van de 15de eeuw komt er meer tekening in de verhouding van Thorn tot de koning. Onder Keizer Frederik III zou in 1471 Thorn voor het eerst op de rijksmatrikel zijn aangetroffen;¹⁰⁹⁴ de vroegste vermelding, die mij onder ogen kwam, is van 1487.¹⁰⁹⁵ Ook op de Wormser matrikel wordt Thorn gememoreerd, terwijl daarna in 1545, 1551, 1557, 1567, 1571, en 1577 zulks het geval geweest zou zijn.¹⁰⁹⁴ Met deze gegevens corresponderen de beide diplomaten van koning Maximiliaan uit 1494 en 1499, waarin hij abdis, kapittel, onderdanen en goederen van Thorn in zijn en des Rijks bescherming neemt,¹⁰⁹⁶ de verklaringen van Karel V uit 1544 en 1548, dat Thorn buiten de Nederlanden lag¹⁰⁹⁷ en de bevestiging door Keizer Ferdinand I in 1559 van twee diplomaten, door de Ottonen ten gunste van de Ansfrieds uitgevaardigd, en van het diploma, waarbij koning Adolf de schenking van Hendrik II bekrachtigde,¹⁰⁹⁸ al moet worden toegegeven, dat in al die akten geen woord te vinden is, dat duidt op het lidmaatschap der abdij van de Westfaalse kreits of de Rijksdag, op kreits- of rijksstandschap derhalve, noch op de vorstelijke stand der abdis. Zo'n woord wordt eerst duidelijk gesproken door burgemeesters, schepenen en raad van Aken in 1586: zij verklaren, dat de abdis met het stift Thorn sinds mensenheugenis een rijksonmiddellijk vorstelijk stift zijn, de regalia, muntrecht, hoge justitie „und andere hohe obrigkeit” hebben, op de rijksmatrikel voorkomen, de rijksbelastingen ook volendoen, op de kreitsvergaderingen en op de kreitsmuntkeuringsdagen

¹⁰⁹³ De vier oorkonden van Adolf als nrs. 73 t/m 76 in Habets/Flament, Archieven Thorn I; over de afkoop voogdbede zie Linssen, Een bedrage Thorn, p.14-15. Akte Hendrik VII: Habets/Flament, Archieven Thorn I, nr. 109.

¹⁰⁹⁴ Zie Wolters, Notice Thorn, p.210.

¹⁰⁹⁵ Zie Hoofdstuk III, afdeling 2.

¹⁰⁹⁶ Habets/Flament, Archieven Thorn I, nrs. 467 en 483.

¹⁰⁹⁷ Gecit. in een bijlage van: Wolters, Notice Thorn, p.215 (nr. 109). Gezien de dubbele functie van Karel V (Keizer en hertog van Gelre) kunnen wij in die verklaringen een keus tussen Rijk en Gelre zien. Helaas zijn de letterlijke teksten mij onbekend gebleven.

¹⁰⁹⁸ Als nr. 16 in Habets/Flament, Archieven Thorn II.

(probationstagen) worden uitgenodigd en daar zetel en stem hebben, zodat abdis en stift door eenieder voor een ontwijfelbare rijksstand gehouden worden.¹⁰⁹⁹

Dat de abdis muntte is reeds ter sprake gebracht onder Nijmegen hiervoor; zij was een dergenen die in 1561 voor het RKG gedaagd werden omdat zij de rijksmuntverordening van 1559 overtrad. In hetzelfde jaar had zij van de Keizer al een bevel-met-strafbeding mogen ontvangen, om haar te doen ophouden met het slaan van minderwaardige munt.¹¹⁰⁰ Het kapittelarchief omvat stukken uit de periode 1555-1577 inzake een klacht van de RKG-fiscaal tegen de abdis wegens valsmunt-rij en andere delicten op het stuk van het muntwezen;¹¹⁰¹ wellicht kan het archief van de abdis daarover meer inlichtingen verstrekken. Mijn indruk is, dat de wijze waarop de abdis van haar muntregaal heeft gebruik gemaakt, weinig glorieus geweest is.¹¹⁰² Indien wij ons herinneren, hetgeen hiervoor is betoogd omtrent de samenstelling en begrenzing van de Westfaalse en de eerste Bourgondische kreitsen, welke eerste omvatte „die Niderlannde bis hinab an die Mase”, dan zou het voor de hand liggen, te veronderstellen, dat Thorn tot 1548 in de Bourgondische, daarna in de Westfaalse kreits thuis gehoord heeft. Dat inderdaad dit laatste het geval was, kan met vele bewijzen gestaafd worden.¹¹⁰³ Wat de periode vóór 1548 aangaat ontbreekt documentatie. Habets¹¹⁰⁴ haalt een bron aan, volgens welke de abdijs sedert 1512 lid

¹⁰⁹⁹ Wolters, Notice Thorn, annexe no. 34 dd. 1 okt. 1586.

¹¹⁰⁰ Aangehaald in een bijlage van Wolters, Notice Thorn, p.207 (nr. 14); Habets/Flament, Archieven Thorn II, nr. 732.

¹¹⁰¹ Nr. 727 in Habets/Flament, Archieven Thorn II.

¹¹⁰² Zie A. J. A. Flament, Deftige valsche munters, in: PSHAL 52 (1916), 37-42, en de afdeling „Numismatique de Thorn”, op p.57-72 van Wolters, Notice Thorn. Vgl. Tadama, Geschiedenis, p.160-161. Volgens Tangelder, Muntheer, p.18, werd de abdis in 1563 wederom gedaagd voor het RKG wegens het slaan van te lichte munt. In 1569 werd Thorn van de opgelegde suspensie ontslagen. (p.18 ald.) Of was dat in 1567 (ald., p.98)? De abdis beloofde onderwerping aan de rijkswetten, maar in 1582 belooft de Keizer aan de standen, o.a. Thorn van het muntrecht te „priveren” (ald., p.36). De geschiedenis van de Thornse munt wacht op haar beschrijver.

¹¹⁰³ Zie de bij Wolters, Notice Thorn, p.213-214, opgesomde stukken, onder het hoofdje „Documenta Circularia Thoram Westphalici Circuli subrhénani membrum et statum esse”, alle van ná 1548. Wellicht bevat het kreitsarchief meer gegevens. Vgl. Oediger, Die Bedeutung, p.59 nt. 40.

¹¹⁰⁴ Habets-Flament, Archieven Thorn I, p.xxiii.

was van de Westfaalse kreits; abdis, vice-dekanes en kapittel getuigen in 1535, dat zij geld hebben geleend in verband met de betaling van Turkengeld door de geestelijkheid „inder seluer maiestaet patrimonie landen gelegen”.¹¹⁰⁵ Weer moeten wij onze hoop stellen op ontsluiting van het archief van de abdis. Datzelfde geldt, meen ik, inzake de plaats van de abdis op de rijksdag. Hoewel theoretisch rijks- en kreitsstandschap dienden samen te gaan dateert het eerste bericht over de plaats van Thorn op de Rijksdag van 1640, en dat omtrent de kreitsdag uit 1567.¹¹⁰⁶ In de beschikking waarin Keizer Karel VI in 1718 het appel van Thorn op het Gelderse Echt verbiedt, stelt de Keizer, dat het stift Thorn een oeroude immediate rijksstand was, lid van de Westfaalse kreits, geplaatst op de rijksmatrikel, en door de achtereenvolgende Keizers „auff die gehaltene Reichstäge beruffen”.¹¹⁰⁷ Onduidelijk blijft, sinds wanneer de abdis haar plaats op de Rijnse prelatenbank op de Rijksdag innam.¹¹⁰⁸ In allen gevalle staat vast, dat de Franse revolutie een miniatuurvorstendommetje aantrof, lid van het Rijk en souverein, en waarvan het hoofd, de abdis, op de Rijksdag zetelde.¹¹⁰⁹

Voordat ik tot bespreking van de RKG-activiteiten inzake Thorn overga, wil ik tot goed begrip vermelden, dat, hoewel in het voorgaande steeds over „klooster” en „abdis” werd gesproken, de souvereiniteit over het stift of kerkelijk vorstendom Thorn — dat behalve het gelijknamige stadje omvatte de dorpen Ittervoort, Grathem, Beersel, Ell, Haler, Baexem en Stramproij¹¹¹⁰ — bij abdis en kapittel gezamenlijk berustte.¹¹¹¹ Bij Neeroeteren was dat anders, daar was de abdis de enige gerechtigde.¹¹¹²

¹¹⁰⁵ No. 554 in Habets/Flament, Archieven Thorn I. De aanslag kan natuurlijk betrekking gehad hebben op de buitenbezittingen van de abdij.

¹¹⁰⁶ Rd: zie Wolters, Notice Thorn, no.19, p.207. Kreitsdag: Habets/Flament, Archieven Thorn II, nr. 734. Vgl. nr. 729 ald.

¹¹⁰⁷ Nr. 863 in Habets/Flament, Archieven Thorn II.

¹¹⁰⁸ Hoewel rijksvorstin geworden(?), had de abdis een plaats op de prelatenbank; zij had niet, als de „echte” rijksvorsten, een zgn. virilstem op de Rd. Zie Linssen, Een bijdrage Thorn, p.18.

¹¹⁰⁹ Zie o.a. Jansen, Etat détaillé, p.69,112; Zeumer Quellensammlung II nr. 212; ibid, nr. 209 (RKG-Matrikel); Struven, Corpus juris publici, p.919.

¹¹¹⁰ Aldus Habets, op p.xxxv van: Habets/Flament, Archieven Thorn I. Zie ook de kaart achter in dat werk, waarop de vijf, alle in andere heerlijkheden geëncleaverde, delen van het stift Thorn zijn aangegeven.

¹¹¹¹ Boeren, LV II, p.106.

¹¹¹² Flament op p.IV van Habets/Flament, Archieven Thorn II.

Als rechterlijke colleges treffen wij aan: ten eerste de schepenbank van Thorn, bestaande uit een rechter of meier, door de abdis benoemd, een schout, door de voogd benoemd, en zeven schepenen.¹¹¹³ Deze schepenbank behoorde tussen 1400 en 1461 tot het hoofdvartssort van de Akense schepenstoel,¹¹¹⁴ wellicht, gelijk bij St-Truiden een herinnering aan de afscheuring, in de elfde of twaalfde eeuw, van het Luikse stift, gevolgd door een oriëntatie op de rijksstad Aken; bij gebrek aan bronnen voor de periode voor 1400 is over de ouderdom van de band met Aken weinig te zeggen. In het begin van de 15de eeuw verlegden de schepenen van Thorn hun hoofdvart naar het naburige Echt, sedert 1076 in Gelders bezit; de schepenbank aldaar, die zelf „le-ring” haalde te Roermond, was hoofdbank voor diverse gerechten.¹¹¹⁵ Op deze wijze werd Thorn vastgeknoopt aan de rechterlijke organisatie van het graafschap/hertogdom Gelre, en bleef dat, totdat de Keizer in 1718 de knoop definitief doorhakte.

Waarom wendde Thorn zich van het verre Aken nu bijzonderlijk naar het Gelderse Echt? Vermoedelijk, omdat de Gelderse graaf de „oppervoogd” van het klooster was, nl. de voogdij in leen uitgif aan de (onder) voogd, de heer van Horn. Hoe die leenverhouding ontstond is niet bekend, noch wie van beide heren de oudste rechten op de voogdij had.¹¹¹⁶ De verstandhouding tussen Thorn en Gelre was klaarblijkelijk in de 15de eeuw beter, dan die met het-naburiger-Horn, zodat naar het Gelderse Echt de voorkeur uitging, toen de hoofdvart naar Aken te bezwaarlijk werd.¹¹¹⁷ Of men in Thorn toen het gevaar onderken-

¹¹¹³ Gemeentewapens, p.500. Zie de eerste tien artikelen van de zgn. „oude landregten” van Thorn, op p.217-220 van Sivré-Habets, *Oude landregten Thorn*. K. J. T. Janssen de Limpens dateert de redactie dezer landrechten voorlopig rond 1400. Zie diens opstel: *Het Rijksvorstendom Thorn en zijn landrechten*, in: *Een boekje open over Thorn (Roermond, 1962)*.

¹¹¹⁴ Schwabe, *Oberhof II*, p.103.

¹¹¹⁵ Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, p.lv, en dez., *Geldersche Wysse- nissen*, p.xxiii.

¹¹¹⁶ Aldus Linssen, *Een bijdrage Thorn*, p.7. Deze schrijver signaleert de neiging, het zwaartepunt van de voogdij over Thorn bij Horn te leggen (nt. 27 op p.7 vnd.). Hardenberg, *Les origines*, p.26, stelt, dat tussen 1244 en 1282 de heer van Horn de voogdij over Thorn kreeg, welke voogdij door de graaf van Gelre werd gehouden als leen van Brabant; hij werd dus aan de heren van Horn in achterleen uitgegeven.

¹¹¹⁷ Aartshertog Maximiliaan geeft in 1484 aan de abdis en stiftvrouwen toestemming, ter bescherming van hun eigendommen, zijn „stocken ende vancens

de, dat de gang naar Echt en Roermond eens geïnterpreteerd zou worden als symptoom van staan onder Gelderse souvereiniteit, is mij niet bekend; misschien achtte men dat „gevaar” niet zo bezwaarlijk. Bij de bespreking der RKG-dossiers daarover meer.

Te Thorn had de abdis voorts haar leengerecht, door haarzelf voorgezeten tezamen met twee kanonikessen.¹¹¹⁸ Als derde gerecht noemt de laathof van het kapittel, grondheer van het stift,¹¹¹⁹ volgens het „oude landregt” art. 20 mede door abdis met twee kanonikessen voorgezeten.

Als vierde rechterlijk college in het landje Thorn is er de laatbank te Grathem. Althans, zo heette zij in 1440; van haar beslissingen kon men zich toen „beroepen ten hoeft” te Thorn. Als die de zaak „nyt wys” waren, ging men naar de schepenen te Echt, vandaar naar Roermond.¹¹²⁰ Het lijkt echter wel, dat deze laatbank in later tijden in plaats van onder de Thornse bank — daarnaast, als evenwaardige schepenbank, is komen te staan.¹¹²¹

Voor het RKG kwamen verschillende zaken in hoger beroep, die voor de schepenen van Thorn aangevangen waren. Het eerste is R 2021 uit 1529, (RA Maastricht), waarin de schepenen van Roermond (na die van Echt, die het ook niet wisten) als hoofdgerecht optraden. Daarom

beschildert met onsen wapenen” op haar huizen aan te brengen. Habets/Flament, Archieven Thorn I, no.440). Deze sauvegarde was bedoeld voor de heer van Horn, die zich tegenover Thorn misdroeg. Op 14 december 1485 beloofde de graaf van Horn ten overstaan van de gecommiteerden van de hertog van Gelre (Maximiliaan) zijn leven te beteren (Wolters, Notice Thorn, annexe 25), de 16de daarna neemt hertog Maximiliaan (van Gelre) het klooster tegen de graaf van Horn in bescherming (ibid. annexe 26). In 1487 gaan de bemoeiingen van Maximiliaan, inmiddels tevens Romeins koning, ten gunste van Thorn voort (ibid. annexes, nrs. 27 en 28). In 1492 verliest de koning Gelre aan Karel van Egmond. Het lijkt wel, of de „oppervoogdij” bij de koning bleef hangen.

¹¹¹⁸ Gemeentewapens, p.500; art. 22 van Sivré/Habets, Oude landregten Thorn (p.223). Vgl. Rechtsbedeeling, p.60.

¹¹¹⁹ Rechtsbedeeling, p.61, en Janssen de Limpens, Een boekje (zie nt. 1113), p.65.

¹¹²⁰ Zie annexe 36 bij Wolters, Notice Thorn.

¹¹²¹ Gemeentewapens, p.501, spreekt over een „onderbank” van Thorn. Rechtsbedeeling, p.60, vermeldt de schepenbank te Grathem, met als ressort Grathem en Baexem. Wel wordt gesproken over appel op Thorn. Verg. A. J. A. Flament, Limburgsche geschied- en oudheidkundige schetsen II. Een miniatuur vorstendommelje op Nederlandsch grondgebied, in: PSHAL 53 (1917), 1-6, bijz. p.3 (18de eeuw).

verzet Karel van Egmond, hertog van Gelre, zich zowel bij de abdis, als te Spiers, tegen deze gang van zaken: vonnissen van Roermondse schepenen zijn niet appellabel in binnen- of buitenland.¹¹²² Dan volgt dossier P 2072 uit 1530 (RAM) en dan . . . zijn wij in de achttiende eeuw beland, tenzij wij de, slechts uit een bijlage, afgedrukt in Wolters' werkje over Thorn, bekende procedures uit 1541 en 1556 daartoe mogen rekenen,¹¹²³ wat mij niet waarschijnlijk voorkomt. Het heeft er alle schijn van, dat de inlijving van Gelre in de nieuwe Bourgondische kreits van 1548, met de gelijktijdige losmaking van die kreits bij het verdrag van Augsburg uit de rechtsmacht van het RKG, de schepenbanken van het stift Thorn van het Rijk heeft afgesneden.¹¹²⁴ Daartegenover staat, dat, zoals reeds ter sprake kwam omstreeks 1560 de abdis wel degelijk tot de kreitsstanden werd gerekend, en zich ook voor het RKG diende te verantwoorden inzake haar munterij.¹¹²⁵ We moeten daarbij wel in het oog houden, dat juist op het stuk van de munt, gelijk bij Batenburg hiervóór is uiteengezet, de Bourgondische kreits met het Rijk wilde samenwerken en overdaging toeliet. Daartegenover staat tevens, dat het RKG tussen 1529 en 1735 regelmatig geroepen werd, om als appelrechter te fungeren boven de leenzaal of leenhof van de abdis. In het vroegst bekende dossier, V 909 uit 1529 (RAM) komt nog wel een stuk voor, waarin de abdis beweert, dat er nog nooit enig appel is geschied tegen een beslissing van dat feodaal gerecht,¹¹²⁶ doch men schijnt zich bij het bestaan van het RKG te hebben neergelegd: er volgen

¹¹²² De nrs. 529 en 532 in Habets/Flament, Archieven Thorn, I. In dit dossier zit ook een afschrift van het Gelders privilege de non evocando uit 1310, vide Habets/Flament, Archieven Thorn I, no.115.

¹¹²³ Wolters herdrukte op p.203-231 van zijn Notice . . . Thorn een 18de eeuws strijdschrift, geheten Fasciculus documentorum etc. Daarin zijn de nrs. 80 tot/met 92 „Documenta privativae jurisdictionis imperii seu imperialis Camerae Spirensis super Thora”, nl. zeer korte vermeldingen van procedures, voor het RKG gevoerd. Degene daarvan, die ik kon thuis brengen, zijn echter processen voor het leenrecht van de abdis. De onbekende scribent (J. Stuben??) putte m.i. louter uit het archief van de abdis.

¹¹²⁴ Uit de bij Wolters, Notice Thorn, als annexen 38 en 40 afgedrukte stukken, beide van de maand januari 1551, blijkt m.i. dat toen de rechtsgang was (Neeroeteren)-Thorn-Echt-Roermond-Hof van Gelre, zowel inzake „appellationen” als „houft oordeelen”.

¹¹²⁵ In het in de nt 1123 aangehaalde „fasciculus” is nr. 82 een „articulatum libellum” uit 1556 van de rijksfiscaal, tegen de abdis, inzake slechte munt.

¹¹²⁶ Nr. 536 van Habets/Flament, Archieven Thorn I.

althans dossiers uit 1539 (P 2073), 1557 (K 1508), 1558 (lijst Veltman, G 2616), 1570 (T 1677, K 1509), 1575 (M 3688), 1592 (F 1693, inzake de heerlijkheid Eisden), 1596 (B 319),¹¹²⁷ 1602 (M 2839), 1622 (G 529), 1663 (C 523, lijst Veltman), 1685 (B 4531) en 1735 (R 1810, lijst Veltman). Alle dossiers te Maastricht, Rijksarchief, tenzij anders aangegeven. Civielrechtelijk was Thorn derhalve Gelders, leenrechtelijk Rijks georiënteerd. Het vorstendom zat als het ware „op de wip” tussen de Bourgondische en Westfaalse kreitsen, en kon op die wijze trachten, aan geen van beide zijden belasting te betalen.¹¹²⁸ Toch wekt het schaarse materiaal, dat mij onder ogen kwam, de indruk, dat tussen 1548 en 1600 door het stift zeer zeker aan de rijks- en kreitslasten is meebetaald — zij het, dat rond 1600 daarin een zekere vertraging ontstond, ja zelfs grote onenigheden tussen abdis en bevolking van Thorn omtrent de draagplicht dier belastingen aan de dag kwamen — en dat gedurende dezelfde periode, en nog langer, nl. tot en met het jaar 1632 bij de regering in Brussel geen aspiraties bestonden om het stift bij de Nederlanden in te lijven.¹¹²⁹ De dossiers T 1678 uit 1615 en T 1679 uit 1626 (beide RAM) geven ons processen, in eerste instantie voor het RKG gevoerd, resp. tussen abdis en schepenen en inwoners en abdis van Thorn, alles inzake de vraag, wie de Turkenbelasting voor haar rekening moest nemen, de abdis, de abdij of de bevolking van het stift. De schepenen van Thorn weigerden de abdis te helpen bij de vervolging van weigerachtige inwoners-onderdanen,¹¹³¹ wat hen een decreet van het RKG op de hals deed komen. De betalingen aan het Rijk liepen echter door.¹¹³²

¹¹²⁷ Deze procedure is beschreven in Belonje, *De Groote Hegge*, p.41-46. Eindsententie op p.106-108 ald. (Bijlage 8).

¹¹²⁸ Gemeentewapens, p.505.

¹¹²⁹ Betaling rijkslasten: zie Habets/Flament, *Archieven Thorn II*, nrs. 746 (1597) en 46 op p.738 (1597-1598). Standpunt Brusselse regering: ibidem nr. 16 op p.737 (1583), nrs. 32 en 43 op p.739 (1604) en nr 17 op p.741 (1632; ook opgenomen als nr. 772 op p.309 van de eigenlijke inventaris).

¹¹³¹ Misschien is er terzake nog een derde proces gevoerd, waarvan de bundel met een van de twee bekende verenigd is: zie Wolters, *Notice Thorn*, nr. 87, p.212. In Habets/Flament, *Archieven Thorn II*, staan met deze processen in verband de nrs. 122,752,753,757,762,763,765,768 en 771. Dit laatste document, uit 1630, bevat het vergelijk tussen abdis en inwoners, waarmee het RKG-proces werd beëindigd.

¹¹³² Zie Habets/Flament, *Archieven Thorn II*, nrs. 10 en 36 op p.740 en nr. 11 op p.741, inzake de jaren 1625 en 1631.

Een grote ommekeer in de verhoudingen mogen wij in het jaar 1648 signaleren. Vermoedelijk in het najaar van 1647 had de Westfaalse kreits het stift Thorn belast met de proviandering gedurende vijf wintermaanden van 2 compagnieën van het rijksleger. Toen abdis en kapittel weigerachtig bleven, hieraan te voldoen, gijzelde de baron de Lamboy, veldmaarschalk van het rijksleger, twee inwoners van Thorn te Düren.¹¹³³ Abdis en kapittel namen hun toevlucht tot de Spaanse koning, als hertog van Gelre en oppervoogd van hun klooster, en het hof van Gelre te Roermond, door de koning om advies gevraagd, oordeelde dat er geen enkele reden voor Thorn was, in de onderwerpelijke lasten bij te dragen. Als argument werd o.a. het verdrag van Augsburg gebruikt, waarin de Bourgondische gewesten van rijksbelastingen bevrijd waren. Via de voogdij werd Thorn binnen de Nederlanden getrokken.¹¹³⁴ Welhaast komisch doet daarbij de omstandigheid aan, dat namens de Westfaalse kreits in dit conflict optrad de Keulse keurvorst, tevens bisschop van Munster en van Luik, derhalve mede . . . graaf van Loon en van Horn, ondervoogd van het klooster, en ook het feit, dat het hof van Gelre in 1661 afwijzend beschikte op een supplek van de inwoners van Thorn, om bevrijd te worden van de winterkwartieren van drie compagnieën Spaanse troepen.¹¹³⁵

De Gelderse bescherming werd aldus spoedig als drukkend ervaren, en de standen van het stift Thorn kregen heimwee naar het Rijk.¹¹³⁶ Deze periode van verwarring duurde tot 1715, het jaar van het Barrière-tractaat. De Keizer liet Thorn niet in de steek,¹¹³⁷ de abdis procedeerde tegen haar voorgangster voor het RKG (dossier E 1954 uit 1691,

¹¹³³ Gemeentewapens, p.505.

¹¹³⁴ Annexe 44 bij Wolters, Notice Thorn.

¹¹³⁵ Annexe 51 bij Wolters, Notice Thorn.

¹¹³⁶ Zie Habets/Flament, Archieven Thorn II, no. 792 i.v.m. no. 789.

¹¹³⁷ Leopold I bevestigt de privileges van Thorn, bijzonder dat van Ferdinand I uit 1559, in 1658, zonder staatsrechtelijke uitspraken te doen. Zie annexe 50 bij Wolters, Notice Thorn. In 1672 neemt dezelfde Keizer de abdij onder bescherming van het Rijk, als deel van de Westfaalse kreits, en „tanquam immediatum imperii membrum”. Hij omschrijft het territoire van het stift nauwkeurig (Habets/Flament, Archieven Thorn II nr. 799). Ook Rudolf II had in 1590 de privileges en schenkingen bevestigd (Wolters, Notice Thorn, p.207, nr. 16), en de abdis met haar onderdanen, als deel van de Westfaalse kreits, in zijn bescherming genomen. (Habets/Flament, Archieven Thorn II, p.739 nr. 5).

RAM)¹¹³⁸ en twistte met het kapittel. In die twist velde de Echter schepenbank, als „la chef iustice” van Thorn vonnis ten gunste van het kapittel; de abdis verbood daarop alle „appelles et recours” op Echt, waarna de souvereine raad van Gelre op haar beurt in het geweer kwam, en de abdis dwong, bakzeil te halen.¹¹³⁹ De volgende abdis zette echter de strijd tegen het kapittel, en tegen de Echter bank, voort. Er werd wapengeweld gebruikt, van weerszijden, en de raad van Gelre in Roermond steunde de Echter schepenen. Volgens dat college was Thorn niet rijksonmiddellijk en onafhankelijk van Gelre, maar integendeel deel van Gelre en de Bourgondische kreits. Bewijs van die ondergeschiktheid was volgens de raad o.a. de hoofdvaart/het appel op Echt, Roermond etc.¹¹⁴⁰ Welk karakter had die gang naar Echt? Het RKG besliste in 1692, dat het de inwoners van Thorn altijd had vrijgestaan, in beroep te gaan bij „unseren Reichsrath oder Keyserlich Cammergericht”, en dat het gerecht te Echt slechts „in modum revisionis” geconsulteerd werd, een onverplichte aangelegenheid dus.¹¹⁴¹ Toch vond Keizer Leopold het raadzaam in 1693 aan alle onderdanen van Thorn het bevel te geven, „alle und jede appellationes, welche nach Anweisung deren Reichs Satzungen vorgenommen werden können bey unserm Kayserl. Reichshoffrath oder auch unserm Kayserl. Kammergericht” aan te brengen en te vervolgen.¹¹⁴² Het lijkt wel, of abdis en kapittel inmiddels de strijdbijl begraven hadden:¹¹⁴³ in dossier T 1680 uit 1693 (RA Maastricht) dagen zij gezamenlijk de raad van Gelre en de magistraat van Echt voor het RKG, inzake schending hunner landsheerlijke rechten. Ook de band met Echt wordt hersteld op bevel van de abdis (1707),¹¹⁴⁴ want de Staten-Generaal, tijdens de Spaanse successie-oorlog in het bezit van het Gelders Overkwartier, hadden ferme pressie in die richting uitgeoefend.¹¹⁴⁵ De zaak kwam eerst in het rei-

¹¹³⁸ Vgl. Wolters, Notice Thorn, nr. 92 op p.212, en Habets/Flament, Archieven Thorn II, nr. 221.

¹¹³⁹ Linssen, Een bijdrage Thorn, p.28, en Wolters, Notice Thorn, annexe 52.

¹¹⁴⁰ Brief van de raad van Gelre aan de bisschop van Münster, behandeld bij Linssen, Een bijdrage Thorn, p.27-35. Linssen, p.31-32, wijdt uitvoerig aandacht aan het verschil hoofdvaart/appel.

¹¹⁴¹ Habets/Flament, Archieven Thorn II, nr. 813.

¹¹⁴² Habets/Flament, Archieven Thorn II, nr. 817.

¹¹⁴³ Als vorige noot, nrs. 815 en 230.

¹¹⁴⁴ Als vorige noot, nr. 839.

¹¹⁴⁵ Habets/Flament, Archieven Thorn II, nrs. 828 tot/met 842.

ne, toen na de vrede van Utrecht in 1713 de Keizer, Karel VI, in het bezit van Roermond kwam, en de Staten-Generaal bij art. 18 van het Barrière-tractaat van 1715 hadden afgezien van „eenigh recht van judicature of van appel, ten opsichte van het Capittel van Thorn, of andere landen van het Keijserrijck”, hetwelk hun zou kunnen toekomen door de verkrijging van de stad Echt.¹¹⁴⁶ Alras (1718) beval Karel VI aan alle onderdanen van het stift Thorn, van alle ondergerechten in Thorn slechts bij de abdis en haar kanselarij in appel te gaan, en dan — indien het belang der zaak zulks toeliet — bij RKG of Rijkshofraad.¹¹⁴⁷ De abdis richtte toen te Thorn een raad van appel op,¹¹⁴⁸ die Echt ging vervangen.

Ik meen, dat eerst onder dit nieuwe regime de rond 1530 afgebroken reeks hogere beroepen op het RKG tegen vonnissen van de schepenbank te Thorn hervat werd, en de schepenbank Grathem naast de Thornse kwam te staan.¹¹⁴⁹

Dossier S 6757 uit 1753 (RAM) geeft een appel van schepenbank Thorn, via appelgerecht der abdisse naar het RKG. Langs hetzelfde appelcollege bereikten het RKG vier zaken, in eerste instantie door het schepengerecht te Grathem berecht, nl. dossiers M 1081 uit 1735 (RAM),¹¹⁵⁰ H 669 uit 1776 (RAM), H 5264 uit 1778 (RAM) en H 5265 uit 1786 (RAM).¹¹⁵¹ In D 37 uit 1792 (RAM) vinden we een geschorste notaris en procureur, die bij het RKG in beroep gaat tegen de door de abdis en raadsheer getroffen maatregelen.¹¹⁵²

¹¹⁴⁶ Hierover Linssen, Een bijdrage Thorn, p.35. Citaat uit PSHAL 47, p.115-116.

¹¹⁴⁷ Habets/Flament, Archieven Thorn II, no. 863.

¹¹⁴⁸ Als vorige noot, nr. 866.

¹¹⁴⁹ Inzake positie schepenen Grathem, zie Recordium van de schepenen van Thorn, uit 1755, bij Habets/Flament, Archieven Thorn II, no. 894: er zijn twee rechtbanken, nl. Thorn en Grathem; die laatste is een ondergerecht van Thorn geweest. Vgl. het accoord tussen kapittel, standen en onderdanen te Thorn eneren de abdis anderzijds, uit 1776, art. 5: „Scabini Thorenses et judicii de Grathem manebunt iudices respective ordinarii” (Habets/Flament, Archieven Thorn II, no. 912). Opgemerkt zij, dat gemeld accoord was ingegeven door een resolutie van de RHR dd. 19 sept. 1762 (of 14 sept.? Zo: Wolters, Notice Thorn, p.42).

¹¹⁵⁰ Daarover Habets/Flament, Archieven Thorn II, nrs. 631,639,654,657,659 en 688.

¹¹⁵¹ Zie over deze processen J. Houtmortels, Thorn hoogadelijke rijksabdij en vorstendom (Thorn, 1949), p.248.

¹¹⁵² Zie Habets/Flament, Archieven Thorn II, nr. 933.

Tenslotte drie geschillen omtrent het jachtrecht, alle in eerste aanleg door het RKG behandeld: T 1681 uit 1728, K 900 uit 1754 en M 1091 uit 1759.¹¹⁵³ Steeds was de abdis partij in deze geschillen.

Neeroeteren. Deze heerlijkheid was een bezitting van de abdij van Thorn, die er waarschijnlijk aanvankelijk een laat- of cijnshof had; daaruit ontstond de schepenbank¹¹⁵⁴ zodat de laathoeve wellicht de kern van het latere dorp en de heerlijkheid uitmaakte. Daarmee stemt overeen, dat de abdis de meier of villicus van Neeroeteren en de 7 schepenen benoemde.¹¹⁵⁵ Ook de graaf van Loon had echter rechten op Neeroeteren. Vooreerst had hij er allodiale bezittingen, die bestonden naast de cijnshoeve van de abdis,¹¹⁵⁶ en voorts vervulde hij de functie van voogd over deze kerkelijke bezitting.¹¹⁵⁷ De voogdij werd namens de graaf waargenomen door de drossaard van Maaseik (later van Stokkem), onder wien een door de graaf benoemde schout opereerde. Deze schout en de meier van de abdis bestuurden reeds in de 15de eeuw samen de plaats Neeroeteren. Tot op zekere hoogte had de schout de voorrang op de meier; hij zat immers de schepenbank voor in alle strafgedingen, zowel de causae majores als de minores. De meier van de abdis was een zgn. Stomrichter wiens bevoegdheid zich tot het civiele recht beperkte.¹¹⁵⁸ Opvallend is, dat de rechten van abdis en voogd (graaf van Loon, later bisschop van Luik) elkaar te Neeroeteren in evenwicht hielden. Dat blijkt aan de hand van twee voorbeelden het duidelijkst. Ten eerste de regeling van het appel. Neeroeteren vormde

¹¹⁵³ Alle dossiers op RAM. Zie in Habets/Flament, Archieven Thorn II: inz. T. 1681 de nrs. 192,755,800,812,822,869,872,874,875,877,879 en 880; inz. K 900 de nrs. 624,635,646,647,648,650-652 en 896; inz. M 1091 nr. 690.

¹¹⁵⁴ Zie Baerten, Loon, p.106; Lyna, De territoriale gerechtshoven, p.58; Maas, Geschiedenis Neeroeteren I, p.121 en passim. Laathof als oorsprong van het dorp: Maas, Geschiedenis Neeroeteren I, p.122. Laatgerecht als oorsprong van de schepenbank: Maas, Geschiedenis Neeroeteren II, p.1.

¹¹⁵⁵ Maas, Geschiedenis Neeroeteren I, p.234 (meier) en p.235 (schepenen). Maas, Geschiedenis Neeroeteren II, p.2, meent dat rond de 12de eeuw de schepenjustitie in voege kwam. Verg. Baerten, Loon, p.155.

¹¹⁵⁶ Baerten, Loon, p.106, p.118; Maas, Geschiedenis Neeroeteren I, p.277-8.

¹¹⁵⁷ Maas, Geschiedenis Neeroeteren I, p.127 (voogd in de 12de eeuw door abdis benoemd) en p.129, p.131.

¹¹⁵⁸ Zie over de voogd en de schout: Maas, Geschiedenis Neeroeteren I, p.132-135; II, p.10-17.

een rechterlijk eilandje in het land van Loon:¹¹⁵⁹ van de schepenbank aldaar kon men te Thorn in appel gaan, van daar naar de schepenbank van Echt, en dan naar het hoofdgerecht te Roermond.¹¹⁶⁰ Georgius I van Oostenrijk, bisschop van Luik, trachtte in 1549 deze rechtsgang af te buigen naar Vliermaal, zulks ter uitvoering van een edict van 1548. In het daarop volgende conflict met de abdis werden door deze laatste de stadhouder van Gelre en de graaf van Horn, voogd van Thorn, gemengd. Ook het RKG werd erbij betrokken.¹¹⁶¹ Een vergelijk maakte een einde aan de strijd in 1573: abdis en bisschop/graaaf van Loon zullen elk twee appelcommissarissen aanwijzen; dit getal wordt later tot één van beide „heren” teruggebracht.¹¹⁶² Zo bleef Neeroeteren, gelijk Maastricht, buiten de rechterlijke organisatie van de soevereiniteitspretendenten.

Ten tweede: benoeming van schepenen. Het schepencollege van Neeroeteren vulde zichzelf bij wijze van coöptatie aan, totdat in 1574 de drossaard van Stokkem op eigen gezag enige schepenen ging benoemen. De abdis verzette zich tegen deze usurpatie, en het daaropvolgend geschil duurde 75 jaren, totdat in 1663 een accoord werd bereikt: beurtelings zouden abdis en bisschop de schepenen benoemen.¹¹⁶³ Zo deelden beide „heren” het benoemingsrecht.

Uit het „condominium” Neeroeteren¹¹⁶⁴ zijn mij twee dossiers bekend: T 1682 uit 1729, waarin abdis en bisschop over de soevereiniteit van dit dorp twisten en H 1752 (Luiks 982) uit 1768, inzake het Has-

¹¹⁵⁹ Uitdrukking van Lyna, *De territoriale gerechtshoven*, p.58.

¹¹⁶⁰ Maas, *Geschiedenis Neeroeteren I*, p.138: anno 1394, Thorn als „hout” van Neeroeteren, Echt als 2de instantie; p.236: lering en appel te Thorn etc.; p.280: te Neeroeteren werd Gelders recht toegepast, doch tijdelijk rond 1500 ook Loons. Verg. Janssen de Limpens, *Rechtsbronnen*, p.LV, en Wolters, *Notice Thorn*, annexe 38 dd. 15 jan. 1551: de instanties boven Echt waren de Roermondse schepenbank en het Gelders hof (Caemer van Gelre).

¹¹⁶¹ Maas, *Geschiedenis Neeroeteren I*, p.236,278-290; *De Corswarem, Limites*, p.302 en p.138 (onder Georgius I werd Neeroeteren bij Loon gevoegd); Wolters, *Notice Thorn*, Annexe 40 (volgens de abdis behoorde Neeroeteren in 1551 wel tot Loon, doch niet tot ressort Vliermaal).

¹¹⁶² Maas, *Geschiedenis Neeroeteren I*, p.292,296; II, p.30; *De Corswarem, Limites*, p.303 deelt mede, dat de appelcommissarissen ook de criminele rechters waren. De schepenbank zou dus in 1573(?) de hoge jurisdictie verloren hebben.

¹¹⁶³ Maas, *Geschiedenis Neeroeteren I*, p.298-300; *De Corswarem, Limites*, p.138,302.

¹¹⁶⁴ Term van Panhuysen, in LV II, p.752.

selts burgerrecht van de Neeroeternaren. De Luikse officiaal was daar-
in rechter in eerste instantie geweest.¹¹⁶⁵

45. *Tigné*. De heerlijkheid van deze naam kunnen wij vinden tussen Mortier, eigendom van het Akense Maria-kapittel, en het bij Rijksholt ter sprake gekomen Bolland. Volgens E. Poncelet was Tigné in het begin van de elfde eeuw een koninklijke bezitting, welke in 1041 of daarna door de Duitse koning geschonken werd aan het klooster van Onze Lieve Vrouw Überwasser te Münster (Westfalen).¹¹⁶⁶ Wij mogen aannemen, dat de heerlijkheid een allodiale bezitting van voormeld klooster was, welke door de abdis te eniger tijd in leen is uitgegeven. De eerste ons bekende heer van Tigné, aan wie de abdis dit domein in leen gaf, was, in de veertiende eeuw, een lid van de familie d'Argenteau.¹¹⁶⁷

Tot aan het eind van de 16de eeuw bleef Tigné een leen van het klooster Überwasser; hoewel de „heren” van Tigné het leen in die eeuw niet meer verhieven, waren zij zich ervan bewust, dat hun heerlijkheid een leen van het klooster was.¹¹⁶⁸ In het begin van de 17de eeuw kwam daar verandering in: de toenmalige heer, Mathias van Monsen (partij in enige RKG-dossiers), schudde de feodale plichten van zich af en verklaarde zijn heerlijkheid vrij en onafhankelijk. Wél schijnt de abdis haar ontrouwe vazal in 1622 nog met een procedure voor het RKG — welke mij niet verder bekend is — te hebben lastig gevallen, en hem felonie verweten te hebben, maar die procedure is niet doorgezet. De heerlijkheid gold sedert 1622 tot aan de Franse revolutie als vrije rijksheerlijkheid. Zij behoorde tot geen enkele kreits; de heer erkende de Keizer als soeverein, doch niet als leenheer, verscheen niet op de Rijksdag, en kwam niet op de rijksmatrikel voor.¹¹⁶⁹ De Akense schepenstoel was het hoofdgerecht voor de bank van Tigné, en die omstandigheid dagtekent van lang vóór de tijd, dat de heren zich tot rijks-onmiddellijke potentaten opwerkten. Reeds in de oudste Akense lijs-

¹¹⁶⁵ Over T 1682: Maas, *Geschiedenis Neeroeteren* I, p.302-313; over H 1752: *ibid.*, p.190-203.

¹¹⁶⁶ Tigné, p.117.

¹¹⁶⁷ Poncelet, Tigné, p.125.

¹¹⁶⁸ Poncelet, Tigné, p.119, bijz. nt. 1 ald.

¹¹⁶⁹ Poncelet, Tigné, p.119-120.

ten (1400-1461) komt Tigné voor, zodat onze gedachten onwillekeurig meer uitgaan naar de samenhang Akense schepenstoel/rijksgoed, dan naar een relatie: vrije rijksheerlijkheid/schepenstoel.¹¹⁷⁰ Hoe dit ook zij, twee opmerkingen zou ik over de gang naar Aken willen maken, die met ons onderwerp rechtstreeks in verband staan. Vooreerst herinner ik aan de reeds eerder geciteerde ordonnantie van Karel V dd. 4 juli 1540, waarin deze o.a. de schepenen van Tigné verbood, ergens anders dan te Dalhem te hoofde te gaan, een poging om Tigné bij het graafschap Dalhem in te lijven.¹¹⁷¹ Deze poging is niet geslaagd: Tigné bleef onafhankelijk, en binnen het ressort van de rijksgerichten. Ten tweede moge opgemerkt worden, dat de heren van onze heerlijkheid de controle vanuit Aken niet altijd apprecieerden. RKG-dossier A 45 uit 1523 (lijst Goecke) toont ons een actie van burgemeesters en raad te Aken, ingespannen voor het opperste rijksgerecht tegen o.a. schout en schepenen van Tigné, waarbij de laatsten wordt verweten, in plaats van te Aken, elders hoger beroep te zoeken.¹¹⁷² Spiegelbeeld van dit proces is M 3503 uit 1666 (lijst Goecke): de heer van Tigné brengt de Akense schepenstoel voor het RKG, omdat zij als beroepsinstantie in een criminele zaak zoude zijn opgetreden. Aan het eind van de 18de eeuw gingen de heren een stapje verder: slechts het RKG stond, meenden zij, boven hun rechtbank, en de hoofdvaart naar Aken geschiedde onverplicht en vrijwillig.¹¹⁷³ Vreemd is het, dat — volgens het te Luik berustende „Verzeichniss” althans — in geen der zaken, welke in eerste aanleg voor de schepenen van Tigné, in appel voor het RKG betwist zijn, de koninklijke Akense schepenen als tussenschakel fungeerden. M 1975 uit 1620 (Luiks 1697) geeft als tweede instantie „Consilium Leodiense” (Conseil ordinaire?), en de vijf dossiers uit de 18de eeuw, alle te Luik berustende, vermelden in het geheel geen „tus-

¹¹⁷⁰ Zie Schwabe, Oberhof II, p.103. Deze auteur schrijft echter: „Den Herren von Tigné gelang es, . . . zu erreichen, dass Tigné eine reichsunmittelbare kreisfreie Herrschaft wurde . . . So erklärt sich wohl der Rechtszug nach Aachen, der erst mit der Aufhebung des Oberhofs endete”.

¹¹⁷¹ Aldus Poncelet, Tigné, p.119. Bij Schwabe, Oberhof I, p.102 wordt nog vermeld een gelijksoortige ordonnantie van Karel V dd. 13 februari 1539.

¹¹⁷² Goecke spreekt over „Teveren”. Daarmee is volgens Schwabe, Oberhof II, p.103-104, Tigné bedoeld. Schwabes redenering overtuigt mij niet geheel.

¹¹⁷³ Poncelet, Tigné, p.168-169; de bank van Tigné oordeelde „à la loi de l'Empire” (ibid., p.167).

seninstantie" (L 1609 uit 1728, D 611 uit 1764, T 1244 uit 1765, P 1776 uit 1776 en J 239 uit 1789, resp. Luiks 1480, 555, 2525, 2010 en 1221).¹¹⁷⁴ Onderzoek op het Rijksarchief te Luik zou hierover meer aan het licht kunnen brengen.

Tenslotte de zaken, waarin het RKG rechter van eerste aanleg was. Eén dossier uit de 17de eeuw: M 3509 uit 1617 (Luiks 1797), waaruit Poncelet zijn gegevens putte omtrent de poging van de abdis van Überwasser, Tignée terug te winnen.¹¹⁷⁵ Zes dossiers uit de 18de eeuw: T 1242 uit 1748 (Luiks 2523),¹¹⁷⁶ H 6003 uit 1761 (Luiks 1153), T 1243 uit 1761 (Luiks 2524),¹¹⁷⁷ T 1245 uit 1766 (Luiks 2526),¹¹⁷⁸ T 1246 uit hetzelfde jaar (Luiks 2527) en ten slotte C 932 uit 1781 (Luiks 401). Al deze bundels vertonen als procespartijen ofwel de heren van Tignée, ofwel de dorpsmeesters, inwoners etc. van deze heerlijkheid, ofwel beide voornoemden, en vormen zo een belangrijke kenbron van de geschiedenis dezer heerlijkheid.

46. *Keurvorstendom Trier*. Onder deze titel wil ik enige aandacht schenken aan twee heerlijkheden, welke tot 1570¹¹⁷⁹ deel uitmaakten van het territoir van de rijksabdij Prüm, sedert de incorporatie van deze abdij in gemeld jaar in de „mensa episcopalis” van het Trierse aarts-

¹¹⁷⁴ T 1244: zie Poncelet, Tignée, p.156. In P 1776 en J 239 is het gerecht van eerste aanleg „Scabini curiae supremae Tignetensis” resp. „Curia suprema de Tignee”. Zouden de plaatselijke heren een eigen appelcollege gecreëerd hebben? Vgl. Loersch, bij Haagen, *Geschichte Aichens* I, p.359.

¹¹⁷⁵ Poncelet, Tignée, p.118,139,142.

¹¹⁷⁶ Zou dit Luiks 2523 niet het door Poncelet (Tignée, p.156) geciteerde 2525 zijn (= T 1244)?

¹¹⁷⁷ Vermeld bij Poncelet, Tignée, p.123. Tignée, gelijk Awans, hierna te behandelen, geen deel van het stift Luik, betaalde mee in de Luikse lasten, volgens Poncelet een soort protectiegeld, waardoor tevens aan de rijksbelastingen ontkomen kon worden. Toen in de 18de eeuw de Luikse lasten te zwaar werden lieten de inwoners van Tignée zich door het RKG daarvan bevrijden, nl. Tignée van de Luikse matrikel schrappen. Zo erkende het RKG de rijksonmiddellijkheid.

¹¹⁷⁸ Vgl. Poncelet, Tignée, p.165,167, en 186-187.

¹¹⁷⁹ Poncelet, Beaurieux, p.388, vermeldt, dat de pauselijke bulle van Gregorius XIII dateert van 24 juli 1570. Schwabe, Oberhof II, p.98, doet de abdij in 1576 aan Trier overgaan, en de Jaer, Awans-Loncin, p.72, noemt het jaar 1554 voor deze incorporatie. Zie echter ook Niessen, *Die Landesherrschaften*, p.120, die erop wijst dat Prüm staatsrechtelijk een afzonderlijk territoir met rijksstandschap bleef, en zelfs tot „Fürstabtei” werd verheven. De „administrator” van de abdij, nl. de aartsbisschop van Trier oefende in de rijksvorstenraad het stemrecht uit voor Prüm.

bisdom echter tot het Trierse stift gerekend kunnen worden.¹¹⁸⁰ Het betreft hier Awans-Loncin en Beaurieux.

Awans-Loncin. In het jaar 854 schonk Keizer Lotharius I, zoon van Lodewijk de Vrome en koning van het Middenrijk, zijn villa Awans aan het klooster, dat in 720 te Prüm was gesticht door Bertrada, grootmoeder van de gemalin van Pepijn de jongste of de Korte. Het domein, op twee mijl ten noord-westen van de stad Luik gelegen, was aldus een van de vele uit koninklijk domein afkomstige bezittingen van de rijkskerk Prüm, haar door de Frankische koningen en hun opvolgers geschonken.¹¹⁸¹ De abt had er de hoge, middele en lage rechtsmacht en was er souverain en suzerain. Hij benoemde de meier en de schepenen en had recht op een keurmede bij overlijden van bezitters van onroerend goed. Tevens had de abt te Awans een leenhof; lenen waren (in 1499) huis, heerlijkheid en graafschap van Beaurieux, en de voogdij over Awans-Loncin. De schepenbank, in 1499 mede als leenhof optredend, was hoofdgerecht voor de bank van Beaurieux. Deze laatste moest in criminele zaken verplichte „recharge” nemen bij de hoofdbank; in civilibus haalde zij er haar „lering”, had haar ook als appelrechter. De schepenbank van Awans op haar beurt erkende als appelgerecht het hoge gerecht van Rommersheim, een van de belangrijkste rechterlijke instellingen van het klooster te Prüm. Dit duurde tot de 16de eeuw. Wellicht na de incorporatie bij Trier verving de abt van Prüm het gerecht van Rommersheim door een college van appelcommissarissen, gevestigd te Luik. Nadat in 1596 tijdelijk wederom alle ap-

¹¹⁸⁰ Zo inzake Awans-Loncin Ruwet, *Principauté de Liège*, p.68. Poncelet, Beaurieux, p.459 nt. 2, noemt in dit verband ook Feppin. Volgens Niessen, *Die Landesherrschaften*, p.120, omvatte het gebied van de abdij o.a. Revin, Fumay en Feppin ten Noorden van Sedan. In 1778 gingen Fumay en Feppin volgens Niessen aan Frankrijk verloren. De schepenbank van Feppin zou dus tot 1778 een Triers (Prüms) gerecht geweest zijn. Blijkens de lijst bij Daris, *Les cours de justice*, ressorteerde Feppin onder de Luikse schepenbank (*Notices Historiques* 9, p.100). Ik ken één appelzaak van de „Justitia pagi de Feppin” voor het RKG: L 1777 (Luiks 1494) uit 1725, helaas zonder (vermelding van) „tusseninstantie”.

¹¹⁸¹ Awans werd eerst in de 11de of 12de eeuw tot parochie verheven, behoorde daarvoor tot Hologne-aux-Pierres: de Jaer, *Awans-Loncin*, p.65. Zou die bezitting van Cornelimünster ook uit koningsgoed voortkomen? Vgl. over Prüm en Awans nog Poncelet, Beaurieux, p.386, de Jaer, *Awans-Loncin*, p.66 en Raikem, *Le Tribunal des vingt-deux*, p.7-12. Vergel. ook Boeren, LV II, p.4 en p.23 inz. Prüm.

zellen naar Rommersheim waren verwezen, werd vóór 1620 het college van commissarissen of raden van revisie in ere hersteld; het bestond gewoonlijk uit Luikse juristen, zetelde te Luik, werd in 1722 door de keurvorst van Trier bij edict ook aangewezen als beroepsinstantie voor de rechtbanken te Revin en Fumay, en in 1730 tenslotte betiteld als „Conseil d'appellation” van de Trierse aartsbisschop als abt van Prüm, voor de schepenbanken van Awans, Loncin, Revin, Fumay en Feppin. Zowel van het gerecht te Rommersheim als van het commissarissencollege te Luik, was het RKG de beroepsinstantie.¹¹⁸²

Het spreekt vanzelf, dat behalve de juridisch terdege gefundeerde machtspositie van Trier in Awans, ter plaatse tevens de invloed van Luik gevoeld werd. Vooreerst lag Awans vlak bij de stad Luik, zelfs binnen de „banlieue” of banmijl,¹¹⁸³ en betaalde het mee aan de Luikse lasten, zonder evenwel tot het Luikse staatsverband te gaan behoren.¹¹⁸⁴ Voorts was de prins-bisschop door aankoop in 1330 in het bezit gekomen van de voogdij over Awans, leen van de abt van Prüm; het kasteel, dat de voogden (zich „heren van Awans” noemende) daar hadden, had hij al eerder in handen gekregen. Aan dat kasteel was een laathof verbonden, „cour du château” geheten, en door middel van die laathof probeerden de voogden vóór en na 1330 aan de abt van Prüm en diens keurvorstelijke opvolger de jurisdictie over de heerlijkheid te ontfutselen. Dat zulks met goed gevolg geschiedde blijkt uit het feit, dat in 1596 de laathof „van het kasteel” praktisch gelijkwaardig is geworden aan de schepenbank.¹¹⁸⁵ Dat blijkt nog duidelijker uit een verklaring van de Luikse schepenbank uit het jaar 1585, volgens welke een deel van het dorp Awans „est pays de Liège, y ayant d'ancienneté court et justice appelée court du chasteau”; die laathof heeft volgens de Luikse schepenen altijd Luikse rechten en coutumen toegepast, en van hun beslissingen ging men bij de Luikse schepenbank „comme leurs su-

¹¹⁸² Omtrent de schepenbank van Awans (Loncin was een gehucht van Awans, waarschijnlijk eerst in later tijd een zelfstandige parochie) zijn te raadplegen de twee „records” van de bank, resp. uit 1331 en 1499, afgedrukt bij de Jaer, Awans-Loncin, p.76-84, als „Annexe” II, resp. III. Zie verder Poncelet, Beaurieux, p.457-459.

¹¹⁸³ Volgens de Jaer, Awans-Loncin, p.74 nt. 2 omvatte de „banlieue” alle dorpen binnen een straal van 9 kilometer, met als middelpunt het „perroen” te Luik.

¹¹⁸⁴ Zie Poncelet, Tignée, p.120-121; De Jaer, Awans-Loncin, p.74-75.

¹¹⁸⁵ Zie De Jaer, Awans-Loncin, p.70-75.

périeurs et chefs" in beroep.¹¹⁸⁶ Ik denk, dat de keurvorstelijke schepenbank het Rijkse recht toepaste;¹¹⁸⁷ het appelgerecht der drie commissarissen werd als gerecht van het Rijk beschouwd.¹¹⁸⁸ Het ligt voor de hand, dat de Luikse bisschop, toen hij met de Trierse keurvorst over Awans ging procederen voor het RKG, als argumenten vóór het Luiks-zijn der heerlijkheid aanvoerde, ten eerste zijn bezit van de „cour du château", en ten tweede de positie van dit dorp binnen de Luikse banmijl. Tot een beslissing kwam het niet, en de Franse revolutie kon de oplossing brengen.¹¹⁸⁹

De RKG-dossiers geven tussen 1585 (R 4022, Luiks 2231) en 1789 (H 2915, Luiks 1017) een veertiental rechtszaken, in eerste aanleg behandeld door de schepenbank van Awans, in tweede instantie gebracht voor de appelcommissarissen van de aartsbisschop (het „Verzeichniss" vermeldt hen niet altijd), en daarna voor het RKG gekomen. Rechtstreeks voor het RKG kwam één proces omtrent Awans en Loncin, nl. B 5610 (Luiks 266) uit 1738.

Beaurieux. Deze heerlijkheid lag „desseur Haccourt entre Liege et Treit",¹¹⁹⁰ met andere woorden: ten Westen van de Maas, tussen Luik en Maastricht, nabij Haccourt en Heure-le-Romain, waarvan Beaurieux kerkelijk steeds deel uitmaakte.¹¹⁹¹ Waarschijnlijk verkreeg de abdij Prüm de „villa" Beaurieux (= Schoonbeeck) door een koninklijke schenking. De abt, later de keurvorst-aartsbisschop, was de soeverein; volgens Poncelet hief hij er geen belasting, oefende er wel de rechtspraak uit, en pleegde hij éénmaal een daad van wetgeving (edict van 1749).¹¹⁹²

Tussen Beaurieux en het stift Luik bestonden accidentele relaties, die geen inlijving impliceerden, doch op onderlinge afspraak berustten.

¹¹⁸⁶ Daris, *Les cours de justice*, p.20. Reeds in de 15de eeuwse lijst van Luikse ondergerechten kwamen voor: Awans, Loncin, Revin, Fumay en Feppin (*ibid.*)

¹¹⁸⁷ Poncelet, *Beaurieux*, p.456.

¹¹⁸⁸ Poncelet, *Beaurieux*, p.459.

¹¹⁸⁹ Het RKG-proces Luik-Trier kwam mij niet onder ogen. Het werd in 1713 aanhangig gemaakt: Poncelet, *Beaurieux*, p.388, nt. 1. Zie verder De Jaer, *Awans-Loncin*, p.73,75.

¹¹⁹⁰ Record schepenbank Awans dd. 14 jan. 1499, bij De Jaer, *Awans-Loncin*, p.84.

¹¹⁹¹ Poncelet, *Beaurieux*, p.468.

¹¹⁹² Poncelet, *Beaurieux*, p.387.

Zo werd het dorp reeds in 1330 in een Luikse belastingheffing betrokken. De inwoners, inziende dat zij hun belastingvrijdom tegenover doortrekkende troepen etc. niet konden waarmaken, zagen van hun neutraliteit, welke de abt niet kon waarborgen, af, en gaven er de voorkeur aan, dat zij voor wat betreft de heffing van de „taille” en van krijgslasten, als *dépendance* van het Luikse Heure-le-Romain werden beschouwd.¹¹⁹³

De heerlijkheid werd reeds in de dertiende eeuw door de abt in leen uitgegeven: domein met hoge en lage justitie, toren, cijnzen, renten etc. Geschiedden de verheffingen voor 1481 voor de leenhof van de abt te Prüm, vanaf dat jaar mochten zij voor de leenhof van Awans geschieden.¹¹⁹⁴

De grote aantrekkelijkheid van het bezitten van Beaurieux was, dat sedert 1430 de heren hier plaats zich „graaf” noemden. Waarop dat berustte, is onbekend, maar een keizerlijk diploma ontbreekt zeer zeker. Wel schijnt aartshertog Albrecht deze graventitel geconfirmeerd te hebben. „Si comitatus in pagulo detur . . .”, staat ironisch geschreven in een memorie in RKG-dossier L 1207, doch voor de familie De Gavre, die in 1581 Beaurieux van de vorige heer kocht, was juist dit graafschap de fraaiste parel aan haar kroon.¹¹⁹⁵

Het door Poncelet vermelde¹¹⁹⁶ proces over de heerlijkheid, in eerste instantie tussen twee pretendenten voor de leenzaal van de abt, in hoger beroep voor het RKG gevoerd, ontdekte ik niet.

De wel bekende dossiers zijn: F 940 uit 1621 (Luiks 724): eerste instantie schepensbank van Beaurieux, tweede schepenen van Awans, derde appelcommissarissen, vierde het RKG,¹¹⁹⁷ Voorts P 1991 uit 1652 (Luiks 2035), waar het „Verzeichniss” slechts vermeldt „Curia de Beaurieu d’Awans-Loncin”, en ten slotte L 1207 uit 1699 (Luiks 1358), bijna zeker eveneens met dezelfde vier instanties als F 940.¹¹⁹⁸

¹¹⁹³ Poncelet, Beaurieux, p.389; vgl. Ruwet, *Principauté de Liège*, die Beaurieux niet als enclave vermeldt.

¹¹⁹⁴ Poncelet, Beaurieux, p.390-391.

¹¹⁹⁵ Poncelet, Beaurieux, p.397 nt. 1.

¹¹⁹⁶ Poncelet, Beaurieux, p.414.

¹¹⁹⁷ Vermeld bij Poncelet, Beaurieux, p.423-424. Het Luikse „Verzeichniss” vermeldt slechts de „curia d’Awans”.

¹¹⁹⁸ Vermeld bij Poncelet, Beaurieux, p.427 en p.450-451. Hoewel processen uit de 18de eeuw ontbreken, lijkt Beaurieux mij zeker nog in 1773 de jure geheel los gestaan te hebben van Luik. Zie Poncelet, Beaurieux, p.456.

47. *Stift Utrecht*. De twee RKG-dossiers inzake Utrecht dateren beide van voor de overdracht van de temporaliteit aan Karel V in 1528. Het zijn W 1272 uit 1514 (RA Maastricht) en S 4157 (Koser 700) uit 1520, het eerste een appel tegen een beslissing van de leenhof van de proost van Oudmunster te Utrecht, het tweede tegen een vonnis van het bischoplijk Utrechts leengerecht.¹¹⁹⁹

Deventer, Kampen en Zwolle. Slechts uit de literatuur¹²⁰⁰ is mij bekend het muntproces tegen deze drie steden van het Oversticht, door de RKG-fiscaal aangespannen in 1563. Evenmin als Nijmegen wierpen zij de exceptie van onbevoegdheid met succes op, want de procedure eindigde door onderwerping van de drie gedaagden aan de eisen van de fiscaal, en aanpassing van hun munttypen aan de rijksnormen.¹²⁰¹ Het belang van de handel op Duitsland zal de juridische theorie opzij geschoven hebben.

48. *Virneburg*. Korthedshalve moge voor de talrijke procedures, voor het RKG gevoerd inzake Virneburg, verwezen worden naar het Repertorium van de Looz-Corswarem en Scheidt. Opgemerkt zij slechts, dat het RKG ook als appelrechter optrad, waarbij als vóórinstantie verschillende colleges worden aangetroffen: 1563 (Kobl. nr. 1384) het Hofgerecht te Rottweil, 1771 (Koblenz nr. 543) de graaflijke „Justizkanzlei”, en 1790 (Koblenz nr. 2841) de juridische faculteit van Marburg.

49. *Weert*. We zagen hiervóór onder Horn, dat er in verband met de heren van Horn diverse vraagtekens bestaan, die zich moeilijk laten wegwerken: hun opperjagermeesterschap, hun rijksgraventitel, hun al of niet rijksonmiddellijk territorium. Het is thans het moment, hier een vierde vraagteken bij te voegen: hoe kwamen de heren van Horn aan de heerlijkheid Weert? Het oudste bericht omtrent Weert is het schijnbaar originele diploma van koning Hendrik IV uit 1062¹²⁰² waarin de

¹¹⁹⁹ S 4157 is de procedure, vermeld op p.178/179 van A. J. Maris, Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijk tijdvak. I. De Nederstichtse leenakten ('s-Gravenhage, 1956).

¹²⁰⁰ Tadama, Geschiedenis, p.160-161.

¹²⁰¹ Van Gelder, De Nederlandse munten, p.74. Zie ook p.54-56 en p.72-73 ald., en Tangelder, Muntheer, p.12 en passim.

¹²⁰² Doppler, Verzameling, nr. 22 (PSHAL 66).

vorst de schenking van een praedium in de villa Weert aan de St-Servaaskerk door de graaf van Thüringen en diens echtgenote goedkeurde. De inhoud van het stuk schijnt geloofwaardig te zijn,¹²⁰³ zodat we mogen aannemen, dat de St-Servaas inderdaad te Weert de kerk en enigelei ander bezit in handen had gekregen. In het jaar 1295 signaleren we dan moeilijkheden tussen het kapittel en de heer van Horn, die zich rechten en bezittingen van St-Servaas had toegeëigend, te weten: de hoge en lage rechtspraak, de benoeming en aanstelling en het ontslag van de schepenen, wier hoofdrecht de schepenbank van Vlijtingen was, de helft van de tiend etcetera.¹²⁰⁴ Zo was tenminste de visie van het kapittel; de heer van Horn stelde dat het kapittel slechts een laathof had, de heerlijkheid daarentegen aan drie heren placht toe te behoren, wier rechten alle in Hornse hand gekomen waren.¹²⁰⁵ Voorlopig zegevierde het kapittel, doch elf jaar later,¹²⁰⁶ in een tussen Horn en de kerk getroffen vergelijk, draagt het kapittel reeds aan Gerard, heer van Horn, over de hoge en lage justitie en enige andere rechten, houdt zelf een laathof, de halve tiende en het recht, beurtelings met Horn, de pastoor te Weert aan te wijzen. Had hier een voogd of een machtige buurman in zijn usurpatie getriomfeerd? Of was hier tussen twee rechthebbenden een ietwat onbillijke boedelscheiding tot stand gekomen? Bij de beantwoording van die vraag ware ook te betrekken het feit, dat reeds in 1326 door de heer van Horn bij de graaf van Gelre werd verheven, naast de voogdij over Thorn „eijn deel van den dorpe te Wirte”.¹²⁰⁷ Zou het „oud bezit” van Horn te Weert Gelders leen geweest zijn, de nieuwe aanwinsten, inclusief de jurisdictie, hoog en laag, over de gehele heerlijkheid, niet? Daarbij laat ik in het midden de eventuele Brabantse rechten op Weert.¹²⁰⁸

¹²⁰³ Zie Deeters, Servatiusstift, p.51-52, en de pauselijke bul van 1139 (Doppler, Verzameling, nr. 41) waarin Innocentius II de St-Servaas in haar bezit van „Werta cum ecclesia” bevestigt.

¹²⁰⁴ Uitspraak van de Luikse officiaal, Doppler, Verzameling, nr. 232.

¹²⁰⁵ Gemeentewapens, p.555-556.

¹²⁰⁶ Doppler, Verzameling, no. 248; ook als Bijlage 13 bij Flament, Chroniek Weert.

¹²⁰⁷ Pompen, Jacob de eerste, p.15 nt. 1.

¹²⁰⁸ Galeslout, Livre feudataires Jean III, p.274 nt. 5, vermeldt als Brabantse lenen de heerlijkheden „Wadert, Wedert en Heze” (anno 1374). Byl, Les juridictions scabinales, p.367: „Wedert” = Weert (vgl. p.231 ald.); Klaversma, T. De heren van Cranendonk en Eindhoven, ca. 1200-1460 (Eindhoven, 1969), p.69 en 105;

Hoe dit alles ook zij, lang voor het vergelijk met St-Servaas van 1306 noemden de heren van Horn zich al „heer van Weert” (circa 1240) en brachten zij er hun residentie over.¹²⁰⁰ Weert werd de hoofdplaats van de heerlijkheid, of liever „de landsheerlijkheid” Horn. Dáár oefenden de heren hun muntslag uit, oorspronkelijk eigen aan de — eveneens verworven — heerlijkheid Wessem.¹²¹⁰ De leenband met Gelre, later oorzaak van het uiteenvallen van het landje Horn in een Luiks en een „Nederlands” gedeelte, werd niet geslaakt, doch verhinderde niet, dat de heren van Horn de drie componenten van hun landje, Horn, Weert en Wessem (waarover later) tot één geheel trachtten samen te smeden.¹²¹¹

Wat betreft de rechterlijke organisatie valt het volgende op te merken. In 1360 had de heerlijkheid één schepensbank, gevestigd te Weert, in 1419 echter was er een tweede, te Nederweert, bijgekomen.¹²¹² Beide banken namen hoofdvaart op de schepensbank van Wessem,¹²¹³ eveneens in het bezit van de heren van Horn, en via Wessem te Aken. Zou de heer van Horn onmiddellijk na de verwerving „de jure” van de gehele rechtsmacht binnen Weert de gang naar Vlijtingen hebben beëindigd en het in dit opzicht belangrijker Wessem naar voren hebben geschoven? Met centraliserende tendenzen valt zo'n ingreep slecht te rijmen, wellicht beter met een streven, het „graafschap” Horn niet op Loon, doch op het Rijk te richten. Of bestonden er in de dertiende eeuw twee banken in Weert, één op Vlijtingen, één op Wessem te hoofde gaand?

De heren van Horn verschijnen, zo zagen we hiervoor in 1422 op de rijksmatrikel. Was dit voor het eigenlijke Horn, voor Wessem, voor Weert, of voor alle drie deze heerlijkheden? Volgens een bij de Win

„Wedert, Wedart” = Valkenswaard.

¹²⁰⁰ De Win, *Minder bekende facetten*, k.164 en 166.

¹²¹⁰ Linssen, *Iets over de afstamming*, p.113-118, nt. 26.

¹²¹¹ De Win, *Minder bekende facetten*, k.173-174. Leenband Gelre: verheffingen in 1405, 1421, 1427, 1441, 1481, 1525, 1541, 1544, 1547, 1556, 1559, 1576, 1577, 1595, 1598 en 1602, zie J. B. Sivré, *Uittreksel uit het leenregister des Vorstendoms Gelre*, aangaande het leen van Weert, 1405-1602, in: *Maasgouw* 2 (1880), 214-215. Verg. *Pompen*, Jacob de eerste, p.15 en 31: te Zutphense leenrechte?

¹²¹² Zie *Flament*, *Chroniek Weert*, Bijlagen 3 en 5.

¹²¹³ *Tarief van de hoofdvaart naar Wessem anno 1447*: zie *Bijlage 6 van Flament*, *Chroniek Weert*. Zie voorts Schwabe, *Oberhof II*, p.109-110.

aangehaalde, vroeg 18de eeuwse brochure,¹²¹⁴ betaalden Horn en Weert ieder de helft van de bijdragen aan de Westfaalse kreits, nam ook koning Maximiliaan II bij schrijven van 17 juli 1564, gericht aan Philips de Montmorency, diens landen, welke tot de Westfaalse kreits behoorden, in zijn bescherming, en werden daartegenover de heren van Weert nimmer opgeroepen voor de vergaderingen van de Gelderse standen. De „Reichsrat”, bestaande uit keurvorsten, vorsten en stenden, denkt in dezelfde zin, als hij de Keizer in 1570 verzoekt, bij Alva stappen te ondernemen, om deze de door hem met geweld ingenomen „graveschaft Horn und baider anderer herschaften” weer te doen ont-ruimen, en ter beschikking van de weduwe van de graaf van Horn te doen stellen.¹²¹⁵ We moeten daarbij in het oog houden, dat vóór 14 februari 1570 het kasteel, de stad en de heerlijkheid Weert cum annexis (mèt de stad Wessem) door de koning-hertog Philips II geconfiskeerd en vervallen verklaard waren,¹²¹⁶ terwijl de Kuringer leenzaal van het graafschap Loon in december 1570 het eigenlijke Horn aan de graaf/bisschop teruggevallen verklaarde.

Merkwaardig is nu de reactie van Alva op het door — inderdaad gezonden — keizerlijke afgezanten te berde gebrachte: met het graafschap Horn had de koning zich nooit ingelaten, maar de heerlijkheden Weert en Wessem waren, gelijk Batenburg, „under der kun. Mt. hochheit und jurisdiction gelegen”, omdat zij op 28 januari 1541 door Anna van Egmond en haar zoon Philips de Montmorency verheven waren voor Hertog Willem van Gulik en Gelre, daarna door Philips de Montmorency op 10 december 1544 voor Karel V, en in 1556 voor Philips II. Als Anna van Egmond iets te pretenderen meende te hebben inzake beide heerlijkheden op grond van haar testamentair vruchtgebruik, dan moest zij zich tot de Nederlandse regering wenden, onder wier jurisdictie Wessem en Weert lagen.¹²¹⁷

Deze zienswijze van de ijzeren hertog was eigenlijk in strijd met zijn in Hoofdstuk III, afdeling 2 inzake rijkslenen weergegeven standpunt: de verhouding onderdaan-landsheer zou prevaleren boven de leenver-

¹²¹⁴ De Win, Minder bekende facetten, kol.17.

¹²¹⁵ U&A II, no. 612.

¹²¹⁶ Daris, Notes historiques Hornes, geeft een fragment van een decreet van 14 februari 1570.

¹²¹⁷ U&A II, no. 640 dd. 15 juni 1571.

houding. Met Gelderse lenen was klaarblijkelijk juist het omgekeerde het geval: het feit, dat de allodiale heerlijkheden Weert en Wessem aan de Gelderse graaf in leen waren opgedragen bracht hen onder Gelderse landsheerlijkheid,¹²¹⁸ tenminste . . . als daar een geschikt moment voor aanbrak. Dat gebeurde in 1570, toen beide de Montmorency's waren uitgeschakeld.¹²¹⁹ Vanaf dat jaar kunnen we de landsheerlijke aspiraties van de bezitters van Weert afschrijven. Landsheer werd de Spaanse koning in diens hoedanigheid van hertog van Gelre, zij het, dat de formele vereniging met het Gelders Overkwartier eerst na de Spaanse successie-oorlog tot stand kwam.¹²²⁰ Van 1570 tot de jaren 1713-1715 doet de situatie meer denken aan een soort personele unie; tijdens dat régime had Weert als heer vooreerst Herman en Walburga van Nieuwenaar, zoals door graaf Jan van Horn bij testament was beschikt, daarna Walburga alleen, vervolgens, na haar overlijden, haar neef George Everard van Solms-Lich, gehuwd met Sabina van Egmond, dan, na de dood van George-Everard, diens weduwe, haar broeder Karel van Egmond, en ten slotte het geslacht van de prinsen van Chimay.¹²²¹ Al deze heren van Weert hadden te kampen, zoals ook bij Horn het geval was met procedures door verwante geslachten ingespannen om hen de heerlijkheid te ontfutselen; dat versterkte hun positie niet.¹²²² Regelmatig werd Weert door de strijdende partijen voor het Gelders leenhof verheven,¹²²³ en daar werd ook geprocedeerd. Wel werd de confiscatie van 1570 door de aartshertogen op 17 novem-

¹²¹⁸ Het domein van Weert was van oudsher een allood, zie Deeters, Servatiusstift, p.51. Ook de landsheerlijkheid over Weert lijkt mij allodiaal. Sporen van herkomst uit rijks- of koningsgoed zijn er niet, noch van rijksvazalliteit. Gelijk Thorn en Wessem kunnen we Weert zien als afkomstig uit het bezit van een oud grafelijk geslacht.

¹²¹⁹ Vgl. J. G. F. M. G. van Hövell tot Westerflier, Roermond vroeger en nu (Bussum, 1968), p.27: „De dood van Horn gaf Philips II de gelegenheid diens leen, de heerlijkheid Weert, in 1570 bij het Gelders overkwartier te voegen.”

¹²²⁰ De Corswarem, *Limites*, p.90,119-120,137, ziet Wessem en Weert als „terres franches” van Gelre, wellicht reeds vanaf 1570; ik volg De Win, Minder bekende facetten, kol.20. Zie ook Jansen, *Etat détaillé*, p.68 en 112. Eerst in 1789 voegde de Keizer Weert, Nederweert en Wessem definitief bij het Overkwartier: Gemeentewapens, p.558.

¹²²¹ Zie Pompen, Jacob de eerste, p.175 en Flament, *Chroniek Weert*, p.133,135.

¹²²² De Win, Minder bekende facetten, kol.15.

¹²²³ Wolters, *Notice Hornes*, p.107 e.v., geeft verheffingen in 1559, 1576, 1577, 1582, 1612, 1614, 1615, 1620, 1630, 1637 en 1638.

ber 1610 opgeheven,¹²²⁴ maar de souvereiniteit was voorgoed aan de Gelderse hertog gekomen.

Daarbij doet zich de bijzonderheid voor, dat deze heerlijkheid vóór 1548 mèt Horn in de oude Bourgondische kreits ondergebracht lijkt te zijn geweest, na dat jaar, evenals Horn, echter naar de Westfaalse kreits overging. In 1567 wordt de heer van Horn in beide kreitsen (Nieuw-Bourgondische en Westfaalse) genoemd,¹²²⁵ terwijl volgens de regenten van het land van Weert en Nederweert (en Wessem) vóór 1592 door Weert slechts aan de Westfaalse kreits contributies werden betaald, niet aan enig soeverein.¹²²⁶ We zouden Philips II en diens opvolgers als sovereynen van Weert, als lid van de Westfaalse kreits kunnen beschouwen (zij het: niet volgens hun eigen opvatting). Nadere studie hierover lijkt geboden, doch de RKG-dossiers vormen een stevige aanwijzing ten gunste van deze zienswijze. Dat de band tussen Weert en het Rijk niet knelde, blijkt uit het feit dat Philips II eerst in 1586 aan Wessem, Weert en Nederweert het appel op Aken verbood,¹²²⁷ in 1584 evenwel reeds sprake was van afbuiging van de gang naar Wessem — bolwerk der nieuwgelovigen — naar de raad van Gelre.¹²²⁸ Het niet-knellen van die band blijkt nog duidelijker uit het herstel, in hetzelfde jaar 1586, van de oude toestand door de hertog van Parma:¹²²⁹ een onder het gezag van de Brusselse regering staande heerlijkheid herkrijgt het recht, bij de SL Aken in hoger beroep te gaan, en behoudt dat recht zeker tot 1676.¹²³⁰ In 1704 schijnt het hof van Gelre te Roermond opnieuw, en voorgoed, te zijn aangewezen als appel-rechter voor de banken van Weert, Nederweert en Wessem; bij die gelegenheid werd aldaar het Gelders landrecht ingevoerd.¹²³¹

¹²²⁴ Flament, *Chroniek Weert*, p.136.

¹²²⁵ U&A II, nr. 595.

¹²²⁶ Zie J. T. H. de Win, *Inventaris van het oud-archief der gemeente Weert tot 1795 en van de gedeponeerde oud-archieven (Weert, 1962 of 1956?)*, p.124.

¹²²⁷ Schwabe, *Oberhof I*, p.103.

¹²²⁸ Zie de bijlagen 2 t/m 5 bij J. J. Habets, *Een vijftal stukken betreffende de Hervorming te Weert. 1583-1584*, in: *PSHAL* 12 (1875), 225-248.

¹²²⁹ Flament, *Chroniek Weert*, p.171.

¹²³⁰ Bij te Madrid gegeven mandaten werd in 1675 en 1676 Parma's handelwijze goedgekeurd: Flament, *Chroniek Weert*, p.171. In 1672 en 1674 ageerde men vanuit Aken om de rechten van de SL te handhaven: Schwabe, *Oberhof I*, p.108. Keizer Leopold I gebood in 1674, uitsluitend op Aken, niet op het hof van Gelre te Roermond te appelleren: De Win, *Inventaris Weert* (zie nt. 1226), nr. 129.

¹²³¹ *Rechtsbedeeling*, p.45; Wouters, *LV II*, p.126. Toch herbergt het archief van

Naar het RKG bleef men vanuit Weert gaan tot het midden der 17de eeuw: de mij bekende dossiers zijn C 1118 uit 1548 (lijst Veltman), L 2542 uit 1608 (ibid.) en K 2618 uit 1651 (RAM) alle via Wessem en Aken. Uit Nederweert ken ik slechts E 477 uit 1529 (RAM), eveneens een hoger beroep via Wessem (een echte „lering”) en Aken (appel). In B 5570 uit 1615 (lijst Goecke) tenslotte wordt het gerecht van Nederweert voor het RKG gedaagd wegens willekeurige gevangenneming van een schapenhandelaar.

50. *Wessem*. Na al hetgeen reeds onder Horn en Weert ter sprake gebracht is, kunnen wij wat betreft Wessem kort zijn. Circa 965 legateerde aartsbisschop Bruno van Keulen, broeder van Keizer Otto I en rechte neef van graaf Ansfried, de stichter van Thorn, aan de door hem gestichte St-Pantaleon-abdij te Keulen zijn allodiale bezitting, de villa Wessem.¹²³² Dit allood was toegerust met een tol, een munt, het visrecht en een „portus” (= Maas-statie, vaste aanlegplaats voor schepen), en werd in 1219 verpacht aan de toenmalige voogd, de heer van Horn.¹²³³ Deze pacht verschuift dan geleidelijk in de richting van cijns: tussen 1305 en 1329 wordt de band met St-Pantaleon geheel verbroken, en wordt de heer van Horn eigenaar van dit allood, dat in laatstgenoemd jaar door hem wordt opgedragen aan en in leen terugontvangen van de hertog van Gulik.¹²³⁴ Of deze opdracht werkelijk doorgang heeft gevonden is overigens nog de vraag, want vanaf 1405 wordt Wessem regelmatig als Gelders leen verheven. Deze leenband ten spijt is Wessem deel van het land van Horn gaan uitmaken, en reeds in de 14de eeuw werd de munt van Wessem naar Weert overgebracht.¹²³⁵ De verdere lotgevallen van Wessem lopen parallel aan die van Weert; voor ons onderwerp van belang zijn slechts nog twee quaesties: had Wessem iets van „rijksommiddellijkheid”? en: welke functie vervulde de schepenbank aldaar als „tussenhof” naar Aken, en dus

de Westfaalse kreits materiaal omtrent het kreitslidmaatschap van Weert uit 1713: Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40.

¹²³² Linssen, *Over Wessem*, p.2. Vgl. dezelfde, *Een bijdrage Thorn*, p.37, over de relatie Ansfried/Bruno/Otto etc.

¹²³³ Linssen, *Over Wessem*, p.5-6. Volgens Hardenberg, *Les origines*, p.26, was deze voogdij door huwelijk verkregen, waarschijnlijk vóór 1200.

¹²³⁴ Linssen, *Over Wessem*, p.13-14.

¹²³⁵ Linssen, *Over Wessem*, p.25.

naar het RKG? De twee schrijvers, die zich met de herkomst van Wessem bezighielden, Linssen en Hardenberg, schijnen het erover eens te zijn, dat Wessem, voordat het aan aartsbisshop Bruno kwam, deel uitmaakte van een groot domein, waarvan Heel, het centrum, aan het Luikse St-Lambertuskapittel kwam, Wessem aan Bruno, Grathem aan het klooster van Thorn, en Beegden aan de heer van Horn.¹²³⁶ Linssen¹²³⁷ voegt daar nog aan toe, dat de kerk van Heel inderdaad ook de moederkerk van die van Wessem, Grathem en Beegden geweest is, Hardenberg op zijn beurt, dat waarschijnlijk de Loonse graaf aanvankelijk voogd was over Beegden, toen dat aan het Lambertus-kapittel toebehoorde, en dat later deze voogdij door Loon aan Horn in leen zou zijn gegeven; zo werd Beegden Horns.¹²³⁸

Hardenberg nu in zijn vaker aangehaalde redevoering, meent dat dit domein Heel de Romeinse vicus Catualium was, die aan de Merovingische koningen is gekomen door confiscatie, en zo koninklijk goed geworden is. Bruno was immers ook de broeder van Otto I!

Op deze wijze is op ongezochte manier reden gevonden, Wessem, met de andere genoemde plaatsen, als rijksgoed, en later als vrije rijksheerlijkheid te bestempelen. Linssen gaat dit te ver:¹²³⁹ hij acht het zelfs onwaarschijnlijk, dat Wessem koninklijk goed was, toen Bruno het verwierf, en noemt Wessem, en Thorn, allodiale bezittingen. Slechts dat allodiale karakter zou tot steun strekken voor de rijks-onmiddellijkheid.

Schrijver dezes kan, en wil, in deze controverse geen partij kiezen. Wel intrigeert hem de positie van Wessem als „tussenhof” naar Aken, niet alleen voor Beegden, en Heel, maar ook voor Ophoven en Geistingen in het Hornse „stamland”, voor Weert en Nederweert, en voor Pol en Panheel.¹²⁴⁰ De toestand komt enigszins met die van het gerecht van de Vroenhof, te Maastricht, overeen. Dat de gerechten van allodiale heerlijkheden zich op Aken richtten toen de schepenstoel aldaar het centrum geworden was, waaromheen het overgebleven rijksgoed zich al eerder had geconcentreerd, neem ik gaarne aan,¹²⁴¹ maar dat men van

¹²³⁶ Linssen, Over Wessem, p.54; Hardenberg, Les origines, p.24.

¹²³⁷ Linssen, Over Wessem, p.44. Hardenberg, Les origines, p.25, vermoedde dit reeds.

¹²³⁸ Hardenberg, Les origines, p.26.

¹²³⁹ Linssen, Over Wessem, p.31-32.

¹²⁴⁰ Zie Schwabe, Oberhof II, p.109-110.

¹²⁴¹ Vgl. Schwabe, Oberhof I, p.112-113.

uit de nabije en verre omtrek dan speciaal naar Wessem als „tussenstation” (naar Aken) ging tijgen, lijkt me onverklaarbaar. Het plaatsje was in de 12de en 13de eeuw reeds aanmerkelijk in belang teruggelopen,¹²⁴² de munt werd in de veertiende eeuw verplaatst. Waarom deze merkwaardige trouw?¹²⁴³ Wellicht mogen we Wessem toch een iets uitzonderlijker oorsprong toedichten, dan Linssen kon verantwoorden.

Thans de RKG-dossiers. Zij lopen van 1527 (O 258) tot 1694 (C 1926) (deze beide in RAM) en vormen een tiental specimina van de rechtsgang: schepenen Wessem/Schepenstoel Aken/RKG. Het Verdrag van Augsburg gold voor Wessem (en Weert) blijkbaar eerst na de Spaanse successie-oorlog.

51. *Wittem*. Wij maakten met deze heerlijkheid reeds zijdelings kennis bij de behandeling van Eijs en Slenaken, de eerste heerlijkheid blijvend, de tweede tijdelijk in de achttiende eeuw met Wittem verenigd, en van Culemborg, onder de van Pallant's en de van Waldeck's geruime tijd met Wittem in personele unie geregeerd. Ter sprake kwam ook dat de hertog van Alva Culemborg en Wittem, na de verbanning van Floris I van Pallant en de confiscatie zijner goederen, gelijkelijk onder beslag had gelegd, en dat de keizerlijke afgezanten moeite deden, met een beroep op rijksonmiddellijkheid met name van Wittem, restitutie dier heerlijkheden te verkrijgen.¹²⁴³ Die bijzondere positie van Wittem, Culemborg en Pallant was daarvóór al voor Floris reden geweest, de competentie van Alva's Bloedraad te ontkennen: Wittem en Pallant behoorden volgens hem tot het Duitse Rijk, en Culemborg was altijd een territoire geweest, van alle andere jurisdictie gescheiden.¹²⁴⁴ Deze exceptie werd gehonoreerd met een veroordeling bij verstek, en maakte kennelijk te Brussel weinig indruk. Men had daar een andere visie op deze zaken: landvoogdes Margareta van Parma vond nu juist, dat Wittem, gezien door de bril van Philips II, gelegen was „en son pays”, terwijl Culemborg „au mytant de son pays” lag; de koning had daar

¹²⁴² Linssen, Over Wessem, p.26-27.

¹²⁴³ Nog in 1718 beveelt de prins van Chimay op verzoek van het gerecht te Wessem, het appel van Weert, Nederweert, Ophoven, Geistingen, Beegden, Pol en Panheel op Wessem te handhaven. Soms werd het nl. verzuimd. Zie Flament, Chroniek Weert, p.184.

¹²⁴³ U&A II, nr. 635 dd. 14 jan. 1571.

¹²⁴⁴ Mosmans, Wittem, p.11 en 57.

slechts een zeker toezicht „pour en estre seigneur feodal et protecteur”.¹²⁴⁵ Toch had Wittem betere papieren dan Culemborg, meen ik. Daarover een enkele opmerking.

Oorspronkelijk, zo is van bevoegde zijde medegedeeld, was heel het gebied der latere heerlijkheid Wittem deel van het oude hertogdom Limburg.¹²⁴⁶ De twee enige schepenbanken van de heerlijkheid, die van Epen en die van Mechelen, hadden tot laat in de middeleeuwen hoofdvaart op de Limburgse hoofdbank Baelen; zelfs uit 1551 is zo'n „lering” bekend aan de bank van Mechelen.¹²⁴⁷ Baelen zelf had het leenhof te Limburg als hoofdgerecht.¹²⁴⁸ Al kunnen we, in navolging van Hardenberg¹²⁴⁹ aannemen, dat het kasteel van Limburg in de elfde eeuw door graaf Walram-Udo van Aarlen is gebouwd op het voormalig koninklijk domein Baelen, den graaf toegekomen als schoonzoon van hertog Frederik van Nederlotharingen, dan lijkt het toch geraden, die gerichtheid op Baelen meer als bewijs van „Limburgs-zijn” te beschouwen, dan als reminiscentie aan het konink-of keizerrijk.

Daarbij komt, dat mij van contacten met Aken, toch zo nabij gele-

¹²⁴⁵ Zie drie stukken omtrent de missie van Willem van Hinckart naar de graaf van Culemborg, uit de periode 1-17 juni 1566, in: L. P. Gachard, *Analectes historiques*, (12-ième série, nr. CCCXL), BCRH serie III, dl. 8, p.273-506. „Pays de Limbourg” noemt de hertoginne Wittem.

¹²⁴⁶ Janssen de Limpens, *De ontwikkeling Wittem*, k.23.

¹²⁴⁷ Janssen de Limpens, *De ontwikkeling Wittem*, kol.23, en Habets, *Limburgsche Wysdommen*, p.44 (art. 83 der „Costumen van Wittem”). In 1718 is nog sprake van „beyder gerichten” Epen en Mechelen, zie Habets, *Limburgsche Wysdommen*, p.55. Daar Wahlwiller de moederkerk van Mechelen was (A. J. Munsters, *Verkenning van de Middeleeuwse Kerk in Limburg*, in: LV II, 417-530; zie p.463 ald.) en beide dorpen steeds in één adem genoemd worden, lijkt het mij plausibel, aan te nemen, dat de schepenbank van Mechelen oorspronkelijk die van Wahlwiller was. In 1367 was er in ieder geval één bank in die twee dorpen: zie Mosmans, *Wittem*, p.146.

¹²⁴⁸ *Gemeentewapens*, p.576; Casier-Crahay, *Coutumes Limbourg*, p.79, p.94, geven de indruk, dat, in de 16de en 17de eeuw althans, de schepenen van Limbourg optraden als „haute cour de justice de Limbourg” = appel- en hoofdgerecht, terwijl er naast de schepenbank een leengerecht bestond (waarvoor volgens het gemene recht werd geprocedeerd, zie p.viii ald.). De Ryckel, *La cour féodale Limbourg*, p.280, daartegenover, stelt, dat de leenhof als hof van appel voor enkele schepenbanken optrad. Tegen 's leenhofs beslissingen stond geen appel, wel reformatie door de Raad van Brabant open. Anders dan bij de st. Aken het geval was, vonniste het leenhof zelf bij hoofdvaart nl. op de door de lagere schepenen medegebrachte stukken.

¹²⁴⁹ *Les divisions politiques*, p.368-369.

gen, voor het jaar 1557 niets bleek; toen stelde Floris I van Pallant zijn drost te Wittem aan als procurator bij de Akense schepengoed.¹²⁵⁰

Volgens mijn gegevens, die wellicht onvolledig zijn, verschijnt Wittem eerst zeer laat op de rijksmatrikels, nl. in de 18de eeuw;¹²⁵¹ De Crassier, als steeds zonder bronvermelding¹²⁵² geeft aanslagen uit 1520 en 1682, en Quix¹²⁵³ vermeldt, dat de heerlijkheden Pallant en Wittem gezamenlijk op de rijksmatrikel werden aangeslagen in de periode, dat beide heerlijkheden één heer (van Pallant) hadden; dat dient dus in de jaren tussen 1466 en 1639 geweest te zijn. Quix' mededeling, dat Wittem in 1431, 1467, 1471 en 1480 op de matrikels voorkwam lijkt me moeilijk te rijmen met het feit, dat Karel V in oktober 1520, zojuist te Aken tot „gekozen Romeins keizer” gekroond, „hier gehad 't advys van onse live getrouwe die Cancelier ende Luijden van onsen Rade ende rekeninge in Brabant” „uijt . . . keiserlyke autoriteyt en princelijke macht” de beide heerlijkheden Pallant en Wittem verhieft tot „vrijheerlijkheden”;¹²⁵⁴ wellicht was een der redenen van dit gunstbetoon, dat Karel, op weg van Maastricht naar Aken voor zijn kroning, een nacht op het Wittems kasteel vertoefde.¹²⁵⁵ Aangezien Pallant een Gulikse heerlijkheid was,¹²⁵⁶ lijkt mij de gevolgtrekking gerechtvaardigd, dat Karel V Pallant en Wittem in 1520 tot vrije rijksheerlijkheden, rijksbaronieën derhalve, verhieft¹²⁵⁷ en niet als Brabants-Limburgs hertog optrad. Aangezien hij dat laatste óók was, lijkt mij voor Wittem deze verheffing dubbel betekenisvol: vanaf 1520 zou ik Wittem

¹²⁵⁰ Mosmans, Wittem, p.113.

¹²⁵¹ Ik mis Wittem in Struven, *Corpus Iuris Publici* (anno 1726), tref het wel aan op de RKG-matrikel van 1745: Zeumer, *Quellensammlung II*, nr. 209.

¹²⁵² *Dictionnaire historique*, s.v. Wittem (PSHAL 73, 1937, p.306). Vgl. over De Crassier: P. C. Boeren, in: PSHAL 100 (1964), p.51.

¹²⁵³ C. Quix, *Beiträge zur Geschichte der Stadt und des Reichs von Aachen*. Aus dem Aachener Wochenblatt besonders abgedruckt und mit 22 Urkunden versehen. Aachen, 1837. Vervolgd onder de titel: *Beiträge zur Geschichte der Stadt Aachen und ihrer Umgebungen*. Aus dem Aachener Wochenblatt besonders abgedruckt und mit 12 Urkunden versehen, nebst den annales aquenses. 2tes Bdchen. Aachen, 1838. Idem, 3tes Bdchen, Aachen, 1838. Zie Bd. 3, p.145-146.

¹²⁵⁴ *Diplom bij Mosmans, Wittem*, p.154-155. Kroning: Strubbe-Voet, *Chronologie*, p.330.

¹²⁵⁵ Mosmans, Wittem, p.11. Het was niet de nacht van 24-25 oktober, want de intocht van de Keizer te Aken vond reeds 22 oktober plaats, de kroning de 23ste.

¹²⁵⁶ De Corswarem, *Limites*, p.99.

¹²⁵⁷ Zo Wouters, LV II, p.125.

als — staatsrechtelijk — rijksonmiddellijk willen zien; leenrechtelijk echter bleef de heerlijkheid aan de Nederlanden gebonden, immers Limburgs leen. Het is dan ook begrijpelijk, dat de heren van Wittem na 1520 de Akense schepenbank als hoofdgerecht voor de beide Wittemse schepenbanken gaan invoeren, en in 1568 voorkomen in het archief van de Westfaalse kreits in verband met hun lidmaatschap daarvan.¹²⁵⁸ De verbeurdverklaring door de Raad van beroerten in 1568 kon, gelet op het voorgevallene in 1520, slechts op de leenband met Limburg, niet op de heerlijkheid zelve betrekking hebben.¹²⁵⁹ Anders dan bij Weert en Wesseme het geval was — maar deze heerlijkheden konden niet op een keizerlijk diploma bogen, zoals Wittem — is het de heren van Wittem gelukt, te ontkomen aan inlijving bij de Nederlanden. Vooreerst verzoende Floris II van Pallant zich in 1604 met de Brusselse aartshertogen: hij werd door hen weer beschouwd als „leur bon et loyal vassal” en in zijn rechten op Wittem hersteld.¹²⁶⁰ In 1655 wordt vervolgens voor H. W. van Waldeck, de regerend heer van Wittem, door diens oom en voogd, George Frederik, graaf van Waldeck, groot voorvechter van een anti-habsburgse coalitie bereikt, dat Wittem als „Schirmverwandte” tot de Rijnlandse alliantie werd toegelaten en tenslotte, in 1689, verkrijgt George Frederik, inmiddels zelf heer van Wittem, van 1679 tot 1692 militair gouverneur voor de Staten-Generaal van Maastricht, in 1682 tot rijksvorst verheven,¹²⁶¹ dat de Spaanse koning Karel II Wittem volledig van alle banden met de Nederlanden verlost. Op 15 juni 1689 bepaalt de koning: „nous accordons par les presentes au dit Prince George Frederic de Waldeck la Souveraineté de la Terre et Baronnie de Wittem”, en op 6 oktober daarna ziet de koning-hertog van de leenverhouding tussen Limburg en Wittem af: de heerlijkheid wordt allodiaal.¹²⁶²

Sluitstuk en bekroning van deze ontwikkelingen vormt de verheffing

¹²⁵⁸ Oediger, *Die Bedeutung*, p.59 nt. 40.

¹²⁵⁹ Vgl. het in Hoofdstuk III, afdeling 2, in fine omtrent rijkslenen gestelde: de leenheer had recht op een andere leenman, of op de „gebürliche bekantnis”.

¹²⁶⁰ Mosmans, *Wittem*, p.59.

¹²⁶¹ Zie H. Dyserinck, *De militaire gouverneurs van Maastricht, 1567-1794*, in: *PSHAL* 48 (1912), 1-234, bijz. p.157-166.

¹²⁶² RKG-dossier F 2770, akte nr. 1: Keizer Leopold maakt bij open brief beide stukken van Karel II bekend aan het RKG. Vgl. Mosmans, *Wittem*, 114-116. Volgens Fabricius, *Erläuterungen*, p.268, onder nr. 33, werd Wittem tot 1689 „von Brabant als landsässige Herrschaft eximiert”.

door de Keizer in 1732 van de allodiale vrije rijksheerlijkheid Wittem tezamen met de inmiddels in handen van dezelfde bezitter geraakte heerlijkheden Eijs en Slenaken tot rijksgraafschap, met stem en zetel op de Rijksdag door middel van het recht van zitting op de Nedersaksisch-Westfaalse rijksgravenbank.¹²⁰³

Gelijk reeds bij de behandeling van Eijs ter sprake kwam, werd de graaf van Wittem in 1803 bij het „Reichsdeputationshauptschluss” schadeloos gesteld, dus als rijksstand behandeld.

Thans de RKG-dossiers. Als rechter in eerste aanleg kreeg ons college in Wittemse zaken het eerst in 1696 bezigheid. Toen trachtte de RKG fiscaal bij de heren van Wittem de „Kammerzieler” te innen. Daarbij kwam de positie van Wittem t.o.v. het Rijk ter sprake;¹²⁰² een en ander in F 2770 uit 1696 (RAM). Op dit proces volgen een tiental zaken, waarin de heren van Wittem, hun gezamenlijke onderdanen, of de commanderie van de Johanieterorde te Mechelen steeds als eiser of gedaagde voorkomen. Als laatste nummer noteerde ik P 1565 uit 1763 (RAM), waarin de graaf van Wittem de Luikse bisschop voor het RKG heeft gedaagd.¹²⁰⁴

Voorts de tweede categorie „Wittemse” zaken, de appeldossiers. Het oudste dateert uit 1716 (D 1121, RAM). Merkwaardig is, dat als rechter in eerste instantie niet optreedt een der genoemde schepenbanken (te Epen of Mechelen), en dat in deze processen ook geen sprake is van de door de schrijvers genoemde „hoofdbank” van Wittem (al of niet identiek aan de Mechelse schepenbank?), die als appelgerecht binnen het graafschap zou zijn opgetreden, noch van ... de Akense schepenstoel.¹²⁰⁵ Wel vind ik in de dossiers, voorzover te mijner beschikking, steeds een Wittems landsheerlijk (graaflijk) appelcommissaris.¹²⁰⁶ Vermoedelijk was dat een schepen van de Akense stoel,¹²⁰⁷ zodat op

¹²⁰³ Habets, Limburgsche Wysdommen, p.27, zonder vindplaats. Mosmans, Wittem, p.70/71 vermeldt echter nog de benoeming dd. 8 december 1724 door Keizer Karel VI van de heer van Wittem, de graaf van Plettenberg, tot „graaf für Reichs- und Erblande”, en met stem in bovenvermeld gravencollege. Het rechte is mij van deze zaak niet bekend. Wel vond ik in 1740 Wittem als lid van het gravencollege vermeld: Kesting, Geschichte, p.208.

¹²⁰⁴ Daarover: Mosmans, Wittem, p.72 en 85.

¹²⁰⁵ Over de „hoofdbank”: Gemeentewapens, p.462 en 576/577; zie ook over de positie van Mechelen: De Ryckel, La cour féodale Limbourg, p.280-281.

¹²⁰⁶ Deze was er al in 1705, zie p.81, art.6, van H. Mosmans, De Johanieter-Commanderie te Mechelen, in: PSHAL 65 (1929), 15-83.

die wijze Aken toch als hoofdgerecht voor Wittem optrad. Typisch is, dat deze appelcommissaris voorzover mij is duidelijk geworden de functie van rechter in eerste aanleg vervulde; van zijn beslissing gingen men bij het RKG in appel. Van „lagere” rechters trof ik geen spoor aan. Dit geldt tenminste voor de in RAM berustende appelzaken: het genoemde D 1121, voorts D 1503 uit 1730, K 2520 uit 1748 en J 654 uit 1757. De beide in de lijst Veltman aangetroffen nummers, G 1330 uit 1747 en C 1944 uit 1780, vermelden als voorinstantie(s) resp.: „Landgericht der Reichsgrafschaft Wittem”, en: 1. Wittems schepengerecht; 2. schepengerecht Aken.

Tenslotte een ouder proces, in eerste instantie gevoerd voor de Akense schepenstoel: A 128 uit 1517 (lijst Goecke, tevens Maastrichts Verzeichniss I „nachrichtlich hierher registirt”): twee Akense religieuze corporaties contra Apollonia van der Marck, weduwe van Dirk van Pallant, eerste heer van Wittem uit het geslacht van Pallant. Dit proces wordt door Mosmans¹²⁶⁸ als aanwijzing voor het „Rijkse” karakter van Wittem benut.

52. *Wijlre*. Over deze heerlijkheid, die als hekkesluis in mijn opsomming optreedt, weten de historici weinig of niets te vermelden. Volgens Schwabe¹²⁶⁹ was de schepenbank van Aken het hoofdgerecht voor de Wijlrese schepenen van omstreeks 1400 tot het begin der 18de eeuw; toen werd „der Rechtszug” . . . „nach Maastricht abgelenkt”. Toch zegelde de schepenbank van Wijlre in 1760 nog met een stempel, waarop het omschrift prijkte: „Landt und Gerichtssiegel der Freyer Reichs Herrschafft Wylre”¹²⁷⁰ en procedeerden de heren der plaats in de 18de eeuw nog lustig voor het RKG, zoals hieronder medegedeeld, zodat wij mogen aannemen, dat Wijlre de Franse revolutie „gehaald” heeft zonder inlijving bij een machtiger nabuur. Van leenrechtelijke banden in de voor ons onderwerp van belang zijnde periode mocht ik geen sporen aantreffen; bij gebrek aan gegevens moge deze heerlijkheid dan maar als een allodiale heerlijkheid worden aangemerkt, wier heren hun landsheerlijke pretenties wisten te handhaven tot aan het eind van het

¹²⁶⁷ Schwabe, Oberhof II, p.111; Mosmans, Wittem, p.84-85.

¹²⁶⁸ Mosmans, Wittem, p.113-114.

¹²⁶⁹ Schwabe, Oberhof II, p.110.

¹²⁷⁰ Gemeentewapens, p.568.

ancien régime.¹²⁷¹ Ik meen, dat Wijlre eerst in de 18de eeuw op de rijksmatrikel opduikt,¹²⁷² doch reeds eind 17de eeuw met de Westfaalse kreits (als lid?) in contact kwam.¹²⁷³ Nader onderzoek leert wellicht anders en beter.

De RKG-archieven bevatten opmerkelijk veel procedures inzake en uit Wijlre. Vooreerst vond ik een achttal dossiers, waarin het RKG in eerste aanleg handelde. Het zijn A 70 uit 1589 (lijst Goecke),¹²⁷⁴ E 443 uit 1589 (RAM),¹²⁷⁵ H 6558 uit 1591 (RAM), B 4307 uit 1641 (lijst Goecke),¹²⁷⁶ P 1139 uit 1646 (lijsten Goecke en Veltman), B 4308 uit 1655 (lijst Goecke),¹²⁷⁷ B 4772 uit 1734 (lijst Goecke)¹²⁷⁸ en tenslotte M 3259 uit 1787 (RAM), waarin de landsvrouw van Wijlre haar onderdanen wil verplichten, niet meer te gehoorzamen aan haar waanzinnige echtgenoot. Het door De Crassier en elders¹²⁷⁹ vermelde grote proces over het bezit der heerlijkheid Wijlre, gevoerd tussen de heer, Theodoor von Bodden, tegen een pretendent op de heerlijkheid, de baron van Wachtendonk, en diens rechtsopvolgers, kwam mij niet onder ogen.

Appelzaken uit Wijlre telde ik ongeveer vijftien, lopende vanaf 1524 (L 121, lijst Veltman) tot 1642 (Z 70, RAM). Steeds was, zover ik kon nagaan in het RAM, de Akense schepensbank ingeschakeld, ofwel als appelgerecht van de Wijlrese schepensbank, of als echt hoofdgerecht, waarbij de schepenen van Wijlre te rade gingen, als zij de materie „niet en wijs waren”. Voor en na 1548 mogen we Wijlre tot de niet-Bourgondische heerlijkheden rekenen, dunkt mij.

¹²⁷¹ In 1655 werd Wijlre als „Schirmverwandte” van de Rijnlandse alliantie geaccepteerd: Wouters, LV II, p.49.

¹²⁷² Zgn. Usualmatrikel van 1745: Zeumer, Quellensammlung II, nr. 209.

¹²⁷³ Oediger, Die Bedeutung, p.59 nt. 40, deelt mede, dat het kreitsarchief materiaal bevat omtrent het lidmaatschap van Wijlre uit de jaren 1667-1671.

¹²⁷⁴ Zie Schwabe, Oberhof I, p.109,126. Dossier inz. strijdpunten over de gang naar Aken.

¹²⁷⁵ Eveneens over gang naar SL zie Schwabe, Oberhof II, p.110.

¹²⁷⁶ Inzake het tiendrecht, met als partij o.a. de Akense O.L.Vrouwekerk; de proost daarvan had het benoemingsrecht van de pastoor te Wijlre: Lichius, Die Verfassung, p.26.

¹²⁷⁷ Wederom een conflict met de SL Aken inz. de jurisdictie van de SL.

¹²⁷⁸ Schwabe, Oberhof II, p.110: inz. rechtsgang naar Aken. Partijen: de heer van Wijlre, en de SL Aken.

¹²⁷⁹ De Crassier, Dictionnaire historique, s.v. Wylre, in PSHAL 73 (1937), p.324; Versl. 1905, p.465: RKG-vonnis dd. 12 juli 1720.

CONCLUSIE

„Une once de juridiction vaut plus qu'une livre d'or”:¹ dit adagium is ook van toepassing te achten op het Rijkskamergerecht (RKG). De uitoefening van rechtsmacht, vooral van die in hoogste instantie, gold als een zeer begerenswaardig prerogatief; ze was symptoom van gevestigd en instrument tot vestiging van beoogd (landsheerlijk) gezag. De inhoud van Hoofdstuk V vormt het bewijsmateriaal voor deze stellingen, en geeft tevens het antwoord op de in de Inleiding gestelde vraag, welke activiteiten het RKG binnen de Nederlanden heeft ontplooid. De 52 paragrafen van dat Hoofdstuk behelzen, soms summier, soms uitgebreid, mijn bevindingen in deze.

Uitoefening van overheidsgezag en rechtspraak hingen samen. De geschiedenis van het RKG, zoals in Hoofdstuk I geschetst, illustreert deze samenhang. Aan het dualisme binnen het Duitse Rijk tussen Keizer en standen beantwoordde het bestaan van twee oppergerechten, de Rijkshofraad (RHR) als keizerlijk rechtscollege en het RKG, waarvan de stichting in 1495 door de standen was afgedwongen.

Ook in de verhouding van het Rijk tot de buitenwereld wordt het verband tussen overheidsgezag en jurisdictie zichtbaar: hoewel het aantal uit het „Nederlandse” gebied afkomstige RKG-procedures in de 18de eeuw niet onbelangrijk is, was toch het gebied, waarbinnen het gerecht bevoegd was, ineengeschrompeld. In 1495 waren slechts de hertogdommen Brabant en Limburg, het markgraafschap Antwerpen en de heerlijkheden 's Hertogenrade en Kerpen door keizerlijke privileges afdoen-

¹ Davies van een rechtsgeleerde uit Visé (B), gebruikt door J. Ceyssens als motto voor zijn werken. Vgl. Immink, De wording, p.6: „De jurisdictie was het allervoornaamste steunpunt van de landsheerlijkheid .”.

de tegen de bemoeiingen van het RKG beveiligd (Hoofdstuk II, Afdelingen 1 en 3). Maastricht, de St-Servaaskerk aldaar, de Vroenhof, Herstal en het graafschap Dalhem, hoewel alle min of meer met Brabant verbonden, waren, naar ik meen, niet onder die privileges begrepen. Het Verdrag van Augsburg van 1548 bracht daarin verandering: slechts Herstal en de St-Servaas bleven buiten de toen gestichte nieuwe Bourgondische kreits. Augsburg onttrok voorts aan de opperste rijksgerichten Utrecht en Gelre-Zutphen, waar het RKG tot dan wel actief was, Luxemburg en Namen, waar die activiteit slechts sporadisch te bespeuren viel, en de andere Bourgondische Nederlanden, die buiten de actieradius van het RKG waren gebleven (Hoofdstuk III). Van de grotere landsheerlijkheden bleven na 1548 nog maar onder het RKG het prinsbisdom Luik met het graafschap Loon, het kerkelijk vorstendom Stavelot - Malmédy, en, zij het niet voor lange tijd, het hertogdom-bisdom Kamerijk en het „hertogdom” Bouillon. Daarenboven ressorteerde onder het RKG alwat in en bij de Nederlanden gerekend kon worden tot de keurvorstendommen Trier en Keulen en de hertogdommen Kleef en Gulik.

Belangwekkend, zij het wellicht niet zwaarwegend, zijn de kiezelstenen die de ruimten tussen de rotsblokken der keurvorstendommen en vorstendommen opvulden. Ik bedoel daarmee de geestelijke en wereldlijke miniatuur-landsheerlijkheden, geregeerd door abten en abdisen, graven en vrije rijksheren. Voor de meesten hunner gold de onderworpenheid aan de rechtsmacht van de beide hoogste rijksgerichten als symbool van, en bewijs voor, soevereiniteit binnen het rijksverband; het contact met de Akense schepenstoel vervulde veelal een vergelijkbare functie. Het is daarom mogelijk, de politieke lotgevallen van de kleinere „landjes” af te lezen aan de hand van de keuze der beroepsinstanties. Wie na 1548 onder de werking van het Verdrag van Augsburg wordt gebracht, verliest het contact met het Rijkskamergerecht, de Rijkshofraad en de schepenstoel. Nijmegen vormt op dit laatste een uitzondering. Ik dacht, dat de Vroenhofse ondergerechten Rutten en Norem, de bezittingen van St-Servaas te Maastricht, doch ook Batenburg, Bergh en Borculo, Echternach, Elslloo en Terblijt voorbeelden van zulke verbourgondisering genoemd kunnen worden. Weert en Wessem, afkomstig uit de erfenis van de graven van Horn, hoewel onder Habsburgse soevereiniteit geraakt in de 16de eeuw, ontkwamen kennelijk

lange tijd aan dat lot; beide heerlijkheden ressorteerden onder het RKG totdat de Spaanse successieoorlog de Keizer tot landsheer gemaakt had. Hetzelfde zou kunnen gelden voor Meijel, Obbicht, Pol en Panheel, die alle in de Gelderse invloedssfeer geraakten. Ook Schleiden, eind 18de eeuw definitief deel van Luxemburg geworden, hoort in deze opsomming thuis.

De vrije rijksheerlijkheid Limbricht werd door Gulik opgeslokt, en verloor zo de gang naar de Akense schepenstoel, niet die naar het RKG.

Als blijvend rijksonmiddellijk kunnen we beschouwen Eijs, Gronsveld, Leut, Petersheim, Rekem, Rijckholt, Slenaken, Stein, Tignée, Virneburg, Wittern en Wijlre alsmede de (ten koste van het Luikse stift ontstane) abdijen Thorn en Sint-Truiden; waarschijnlijk mogen we Kessenich en Cartiels aan deze reeks toevoegen. Voor al deze vrije rijksheerlijkheden geldt het woord van Fr. C. von Moser,² dat tot 1806 „noch jeder Landesherr einen Richter über sich hatte”. Tot de Franse revolutie was immers de enige macht, die zich boven de kleine landsheeren enigszins manifesteerde, en waarop de onderdanen zich derhalve ook tegen hun heer konden beroepen, de rechterlijke macht, te weten RHR, RKG en (voor de meeste vrije rijksheerlijkheden) de Akense schepenstoel. Bij de behandeling van Rekem, Rijckholt, Thorn en Stein kon dit „rechterlijk toezicht” aan de hand van de bronnen worden geïllustreerd.

De dossiers, die mijn belangrijkste bron voor deze geografisch-territoriale geschiedenis vormden, zijn rijk aan vlugschriften en schriftelijke getuigenissen. Ze leveren tevens een overweldigende hoeveelheid bijzonderheden op omtrent genealogieën, grensbeschrijvingen, (eeuwenlange) cijnsplichtigheden etc. De aanwezige landkaartjes, uittreksels uit cijnsregisters en dergelijke zouden afzonderlijke inventarisatie verdienen om voor de lokale geschiedschrijving juist van de kleine landsheerlijkheden toegankelijker te worden. In Hoofdstuk I, Afdeling 3, en Hoofdstuk IV kwamen de lotgevallen van deze dossiers ter sprake.

Voor Luik en Loon was het RKG een der hoogste rechtscolleges. Zijn belang voor de politieke geschiedenis bleek uit de afloop van de Luikse revolutie: op bevel van het RKG mengden zich troepen van de Westfaalse en Bourgondische kreitsen in de Luikse troebelen. De rechterlijke

² Citaat bij Smend, *Das RKG*, p.241.

organisatie van Luik en Loon lijkt minder hecht gestructureerd dan die van Brabant of Gulik. Zo duurde het vrij lang eer Fléron, begin 17de eeuw bij het stift gekomen, zich van de Akense schepenstoel losmaakte. Ook in het Loonse bestonden uitzonderingen op het normale patroon voor hoger beroep en hoofdvaart: Neerharen, gedeelten van het land van Horn, Rotem. De gehele heerlijkheid St-Truiden kunnen we in dit opzicht als een hardnekkige anomalie beschouwen. Het is wellicht dan ook geen toeval, dat de twee in het RKG eindigende „alternatieve” rechterlijke pyramiden, nl. de leenrechtelijke van de hertog van Gulik en de abt van Cornelimünster, beide in het Luiks/Loonse blok wortelden: Brustem, Grote-Brogel, Erpekom, Gorsem, Hollogne-aux-Pierres en Hosdent handhaafden hun gang Oostwaarts.

Wijzigingen in de onderhorigheid van afzonderlijke dorpen, heerlijkheden, ja zelfs van gehele vorstendommen, komen op gelijke wijze als de lotgevallen der vrije rijksheerlijkheden aan het daglicht in de RKG-dossiers. Zo doet de (feitelijke of volkenrechtelijke) annexatie van Bouillon en Kamerijk door Frankrijk de rechtsmacht van het RKG ophouden zo doet, op geheel andere schaal, de opslorping van het Luikse dorp Bemelen door het graafschap Valkenburg, hetzelfde. Als het Akense Onze Lieve Vrouwe-kapittel Mortier verliest aan het graafschap Dalhem, dan gaat voor Mortier het appel op het RKG teloor. Waarschijnlijk gaat dit ook op voor Mesch, dorp van de proost der Akense kerk, in de Brabantse sfeer geraakt, en voor de abdij van St-Hubert, van Luiks Luxemburgs geworden.

Een curieuze affaire, waarin van de beslissingen van de commissarissen van de Brabantse hertog herziening werd verzocht voor het RKG, vormen de dossiers inzake de „woudtwisten” van Burtscheid; de hertog was van die abdij (als hertog van Limburg) de (opper)voogd, zonder dat die omstandigheid de abdij van het Rijk heeft afgesneden. De affaire dateert van vóór het Verdrag van Augsburg.

Een aantal bundels, daterend van rond 1600, licht ons in over de moeilijkheden, die onder andere het Verdrag van Augsburg in het leven riep bij de berechting van delinquenten. Zekere Edmond van Blitterswijk, genaamd Passart, die verdacht werd van doodslag, gaf zich beurtelings voor Luiks, Keuls en Brabants onderdaan uit; zo ontstond een fraai jurisdictie-geschil, dat zijn neerslag vond in talrijke RKG-dossiers.

De kennismaking met vier condominia, nl. Lummen, Maastricht, Neeroeteren en Sint-Truiden, alle in de voorgaande bladzijden behandeld, breng ik slechts in herinnering. Elke tweeherigheid had haar eigen specifieke oplossing gevonden op het stuk der rechterlijke organisatie en de regeling van het hoger beroep; een diepergaande vergelijkende studie lijkt hier nog mogelijk.

Door het gehele bewerkte territoir liep één grote scheidslijn, die in 1548 te Augsburg getrokken werd. Die lijn scheidde de Nederlanden in engere zin van het Rijk, althans van het RKG. Het jaartal 1548 komt mij voor een der belangrijkste uit de 16de eeuw voor de geschiedenis der Nederlanden te zijn: onderworpenheid aan de besluiten van de Rijksdag en 't gezag der hoogste rijksgerichten, en: behoren tot het Rijk, zijn goeddeels te vereenzelvigen. Onderzoek in de RHR-archieven, op dezelfde voet als het voor de lezer liggende speurwerk in de RKG-archieven, zou ons daarover — en over vele andere zaken — nader kunnen inlichten. Vast staat in elk geval, dat de procedures, gevoerd voor het RKG, en aangevangen voor de Maastrichtse schepenen en het Luxemburgs adelsgerecht, een voornamelijk aanleiding tot de totstandkoming van het Augsburgs verdrag hebben gevormd.

ZUSAMMENFASSUNG

„Ein Gramm Rechtsprechung ist mehr wert als ein Pfund Gold“,² dieses Sprichwort ist auch auf das Reichskammergericht (RKG) anzuwenden. Die Ausübung der Gerichtsbarkeit, vor allem der in höchster Instanz, galt als ein sehr begehrenswertes Prärogativ; sie war Symptom von bestehender und Instrument zur Durchsetzung beabsichtigter landesherrlicher Gewalt. Der Inhalt von Kapitel V bildet das Beweismaterial für diese Thesen und gibt zugleich die Antwort auf die in der Einleitung gestellte Frage, welche Tätigkeit das Reichskammergericht in den Niederlanden entfaltet hat. Die 52 Abschnitte dieses Kapitels enthalten, bald knapp, bald ausführlich, die Ergebnisse meiner Untersuchungen auf diesem Gebiet.

Ausübung obrigkeitlicher Gewalt und Rechtsprechung hingen zusammen. Die Geschichte des RKG, wie sie in Kapitel I skizziert wurde, veranschaulicht diesen Zusammenhang. Dem Dualismus im Deutschen Reich zwischen Kaiser und Ständen entsprach die Existenz zweier Obergerichte, nämlich des Reichshofrates (RHR) als kaiserliches Richterkollegium und des RKG, dessen Errichtung 1495 durch die Stände erzwungen wurde.

Auch in dem Verhältnis des Reiches zur Außenwelt wird der Zusammenhang zwischen obrigkeitlicher Gewalt und Rechtsprechung sichtbar; obwohl die Zahl der RKG-Verfahren, die aus dem „niederlän-

¹ Zu dem behandelten Gebiet gehört nicht nur das Staatsgebiet des heutigen Königreiches der Niederlande, sondern das gesamte Gebiet der heutigen Benelux-Staaten.

² Wahlspruch eines Rechtsgelehrten aus Visé (Belgien), von J. Ceyssens als Motto seiner Werke verwandt.

dischen" Gebiet stammen, im 18. Jahrhundert nicht unbedeutend ist, war doch das Gebiet, für das das Gericht zuständig war, zusammengeschrumpft. Im Jahre 1495 waren nur die Herzogtümer Brabant und Limburg, die Markgrafschaft Antwerpen und die Herrschaften 's-Hertogenrade und Kerpen durch kaiserliche Privilegien wirksam vor den Eingriffen des RKG geschützt (Kapitel II, Abteilung 1 und 3). Maastricht, die dortige St.-Servatiuskirche, der Vroenhof, Herstal und die Grafschaft Dalheim waren, obwohl alle mehr oder weniger mit Brabant verbunden, m. E. nicht in diese Privilegien miteinbegriffen. Der Vertrag von Augsburg vom Jahre 1548 änderte dies: nur Herstal und die St.-Servatius blieben außerhalb des damals errichteten neuen burgundischen Kreises. Den obersten Reichsgerichten entzog Augsburg ferner Utrecht und Geldern-Zutphen, wo das RKG bis dahin aktiv gewesen war, Luxemburg und Namur, wo die Tätigkeit nur sporadisch zu bemerken war, und die anderen burgundischen Niederlande, die außerhalb des Wirkungsbereiches des RKG geblieben waren (Kapitel III). Von den größeren Landesherrschaften blieben nach 1548 nur noch unter dem RKG: das Fürstbistum Lüttich mit der Grafschaft Loon, das kirchliche Fürstentum Stavelot-Malmédy und, wenn auch nicht für lange Zeit, das Herzogtum-Bistum Cambrai und das „Herzogtum" Bouillon. Darüber hinaus unterlag der Zuständigkeit des RKG alles, was in den Niederlanden und ihrer näheren Umgebung zu dem Gebiet der Kurfürstentümer Trier und Köln und der Herzogtümer Kleve und Jülich gerechnet werden konnte.

Interessant, aber nicht schwerwiegend sind die Kieselsteine, die den Raum zwischen den Felsblöcken dieser Kurfürstentümer und Fürstentümer ausfüllten. Ich meine damit die geistlichen und weltlichen Miniaturherrschaften, die von Äbten und Äbtissinnen, Grafen und freien Reichsherren regiert wurden. Für die meisten von ihnen galt die Unterwerfung unter die Gerichtsbarkeit der beiden höchsten Reichsgerichte als Symbol und Beweis für die Souveränität innerhalb des Reichsverbandes; der Kontakt mit dem Aachener Schöffenstuhl erfüllte häufig eine vergleichbare Funktion. Es ist daher möglich, das politische Schicksal der kleinsten „Staaten" anhand der Wahl ihrer Berufungsinstanzen zu verfolgen. Wer nach 1548 unter die Wirkung des Augsburger Vertrages geriet, verlor den Kontakt mit dem RKG, dem RHR und dem Aachener Schöffenstuhl. Nimwegen macht, was

den letzten Punkt betrifft, eine Ausnahme. Ich glaube, daß die Vroenhofer Untergerichte Rutten und Nerem, die Besitzungen von St.-Servatius in Maastricht, aber auch Batenburg, Bergh und Borculo, Echternach, Elsloo und Terblijt Beispiele für eine „Burgundisierung“ genannt werden können. Obwohl Weert und Wessem, die aus dem Erbe des Grafen von Horn stammten, im 16. Jahrhundert unter habsburgische Souveränität gerieten, entgingen sie offenbar lange Zeit diesem Los: beide Herrlichkeiten unterstanden dem RKG, bis der Spanische Erbfolgekrieg den Kaiser zum Landesherrn gemacht hatte. Dasselbe gilt wahrscheinlich für Meijel, Obbicht, Pol und Panheel, die alle unter geldernschen Einfluß gerieten. Auch Schleiden, das Ende des 18. Jhs. endgültig Teil von Luxemburg geworden war, gehört in diese Aufzählung.

Die freie Reichsherrlichkeit Limbricht wurde von Jülich annektiert und verlor so den Zugang zum Aachener Schöffenstuhl, nicht aber zum RKG.

Als bleibend reichsunmittelbar können wir Eijs, Gronsveld, Leut, Petersheim, Rekem, Rijckholt, Slenaken, Stein, Tignée, Virneburg, Wittem und Wijlre sowie die (auf Kosten des lüttichschen Stifts entstandenen) Abteien Thorn und Sint-Truiden betrachten; wahrscheinlich können wir Kessenich und Cartiels hinzufügen. Für alle diese freien Reichsherrlichkeiten gilt das Wort von Fr. C. von Moser, daß bis 1806 'noch jeder Landesherr einen Richter über sich hatte'.³ Bis zur französischen Revolution war ja die einzige Behörde, die sich über den kleine Landesherren einigermaßen bemerkbar machte und bei der deshalb auch die Untertanen gegen ihren Herrn Berufung einlegen konnten, die Justizbehörde, nämlich das RKG und (für die meisten freien Reichsherrschaften) der Aachener Schöffenstuhl. Bei der Behandlung von Rekem, Rijckholt, Thorn und Stein konnte diese 'gerichtliche Aufsicht' anhand von Quellen gezeigt werden.

Die Akten, die meine wichtigste Quelle für diese geographisch-territoriale Geschichte bilden, sind reich an Flugschriften und schriftlichen Zeugnissen. Sie ergeben zugleich eine überwältigende Anzahl an Besonderheiten hinsichtlich Genealogien, Grenzbeschreibungen, (jahrhundertelangen) Zinsverpflichtungen etc. Die vorhandenen Landkar-

³ Zitat bei R. Smend, Das Reichskammergericht, S. 241.

ten, Auszüge aus Zinsregistern und dergleichen müßten besonders inventarisiert werden, um für die lokale Geschichtsschreibung gerade der kleinen Landesherrlichkeiten zugänglich zu werden. In Kapitel I, Abteilung 3 und in Kapitel IV wurde das Schicksal dieser Akten behandelt.

Für Lüttich und Loon war das RKG eines der höchsten Richterkollegien. Seine Bedeutung für die politische Geschichte zeigte sich am Ablauf der Lütticher Revolution: auf Befehl des RKG mischten sich Truppen des westfälischen und des burgundischen Kreises in die Unruhen von Lüttich ein. Die gerichtliche Organisation von Lüttich und Loon schien weniger stark gefestigt zu sein als die von Brabant oder Jülich. So dauerte es ziemlich lange, bis Fléron, das zu Beginn des 17. Jhs. zum Stift gekommen war, sich von dem Aachener Schöffentuhl löste. Auch im Looner Raum gab es Ausnahmen vom üblichen Schema für Berufung und Hauptfahrt: Neerharen, Teile des Gebietes von Horn, Rotem. Die gesamte Herrschaft Sint-Truiden können wir in dieser Hinsicht als eine hartnäckige Anomalie ansehen. Es dürfte denn auch kein Zufall sein, daß die beiden in dem RKG endenden 'alternativen' richterlichen Pyramiden, nämlich die lehnsrechtliche des Herzogs von Jülich und die des Abtes von Cornelimünster, beide in dem Lütticher-Looner Block wurzelten; Brustem, Grote-Brogel, Erpekom, Gorse, Hollogne-aux-Pierres und Hosdent richteten sich weiterhin nach Osten.

Änderungen in der Zugehörigkeit von einzelnen Dörfern, Herrschaften, sogar von ganzen Fürstentümern kamen auf gleiche Weise wie das Schicksal der freien Reichsherrlichkeiten in den Akten des RKG ans Licht. So beendet die (tatsächliche oder völkerrechtliche) Annexion von Bouillon und Cambrai durch Frankreich die Gerichtsbarkeit des RKG und dasselbe geschieht in ganz anderem Maßstabe durch die Einbeziehung des Lütticher Dorfes Bemelen durch die Grafschaft Valkenburg. Als das Aachener Liebfrauenkapitel Mortier an die Grafschaft Dalheim verlor, ging für Mortier die Berufungsmöglichkeit bei dem RKG verloren. Wahrscheinlich trifft dies auch zu für Mesch, ein Dorf des Probstes der Aachener Kirche, das in den Einflußbereich von Brabant geriet, sowie für die Abtei von St.-Hubert, die, zunächst zu Lüttich gehörig, luxemburgisch wurde.

Einen seltsamen Fall, wobei vor dem RKG eine Revision der Be-

schlüsse der Kommission des Herzogs von Brabant beantragt wurde, finden wir in den Akten zur „Waldstreitigkeit“ von Burtscheid; der Herzog war als Herzog von Limburg (Ober-) Vogt der Abtei, ohne daß diese Tatsache die Abtei vom Reich losgetrennt hätte. Der Fall datiert aus der Zeit vor dem Augsburger Vertrag.

Eine Anzahl Akten aus den Jahren um 1600 unterrichtet uns über die Schwierigkeiten, die unter anderem der Vertrag von Augsburg bei der Verurteilung von Delinquenten hervorrief. Ein gewisser Edmund von Blitterswijk, genannt Passart, der des Totschlags verdächtigt wurde, gab sich der Reihe nach als Lütticher, Kölner und Brabanter Untertan aus; so entstand ein schöner Jurisdiktionsstreit, der in zahlreichen RKG-Akten seinen Niederschlag fand.

Die Bekanntschaft mit vier Kondominien, nämlich Lummen, Maastricht, Neeroeteren und St.-Truiden, die alle auf den vorhergehenden Seiten behandelt wurden, bringe ich hier nur in Erinnerung. Jede Doppelherrschaft hat ihre eigene spezifische Lösung hinsichtlich der gerichtlichen Organisation und der Regelung der Berufung gefunden. Eine tiefergehende vergleichende Untersuchung scheint hier noch möglich.

Durch das gesamte bearbeitete Gebiet lief eine große Trennlinie, die 1548 in Augsburg gezogen worden war. Diese Linie trennte die Niederlande im engeren Sinn vom Deutschen Reich, jedenfalls vom RKG. Die Jahreszahl 1548 scheint mir eine der wichtigsten des 16. Jhs. für die Geschichte der Niederlande zu sein: Unterwerfung unter die Beschlüsse des Reichstages und die Autorität der höchsten Reichsgerichte ist größtenteils der Zugehörigkeit zum Reich gleichzusetzen. Untersuchungen in den Archiven des RHR, in derselben Weise wie die Forschungsarbeit in den RKG-Archiven, deren Ergebnis hier vorliegt, könnten uns darüber — und über vieles andere — noch genauer aufklären. Feststeht in jedem Fall, daß die vor dem RKG geführten Verfahren, die entweder vor dem Maastrichter Schöffengericht oder vor dem Luxemburger Adelsgericht begonnen wurden, einen bedeutenden Anlaß zu dem Zustandekommen des Augsburger Vertrages gebildet haben.

LES RAPPORTS ENTRE LA CHAMBRE IMPÉRIALE
DU SAINT-EMPIRE ROMAIN ET LES PAYS-BAS.
LA COMPÉTENCE, LE TERRITOIRE, LES ARCHIVES(1).

RÉSUMÉ *

„Une once de juridiction vaut plus qu’une livre d’or” (2). Cet adage est également applicable à la Chambre impériale. L’exercice du pouvoir juridictionnel, surtout en dernière instance, constituait une prérogative fort enviée; elle manifestait l’autorité établie et contribuait en outre à l’instaurer dans le cadre de la souveraineté. Le chapitre V fournit les faits justificatifs de ces thèses; il répond en même temps à la question posée dans l’introduction, relative aux activités que la Chambre impériale a déployées dans les Pays-Bas. Les résultats de ces recherches sont exposés dans les 52 paragraphes de ce chapitre.

L’exercice de l’autorité publique et l’administration de la justice allaient de pair. L’histoire de la Chambre impériale, décrite dans le chapitre I, en est la preuve. L’existence de deux tribunaux suprêmes: le Conseil aulique, en tant que tribunal de l’Empereur, et la Chambre impériale, dont la fondation fut exigée par les États en 1495, répondait au dualisme entre l’Empereur et les États, qui était perceptible dans le Saint-Empire de la Nation Germanique.

La relation entre l’autorité publique et la justice se manifeste également dans les rapports de l’Empire avec le monde extérieur: bien qu’au XVIIIe siècle le nombre de procédures en provenance du territoire „néerlandais” fût assez important, le ressort de la Chambre

* Je tiens à remercier vivement M. Maurice Yans, qui a eu la bonté de bien vouloir lire et corriger le texte de ce résumé.

¹ Dans notre livre, nous entendons par „les Pays-Bas” à peu près les régions du Benelux actuel.

² Devise d’un juriste de Visé (B), employée par le R. P. J. Ceyssens comme épigraphe de ses oeuvres.

s'était rétréci. En 1495, seuls les duchés du Brabant et du Limbourg, le margraviat d'Anvers et les seigneuries de 's Hertogenrade et de Kerpen étaient suffisamment protégés contre les interventions de la Chambre impériale par des privilèges impériaux (v. chapitre II, paragraphes 1 et 3). Nous pensons que Maestricht, sa Saint-Servais, le comté de Vroenhoven, Herstal et le comté de Dalhem, bien que tous plus ou moins liés au Brabant, ne jouissaient pas de ces privilèges. Le Traité d'Augsbourg, conclu en 1548, modifia cette situation. Herstal et l'église de Saint-Servais seulement, restèrent en dehors du nouveau Cercle bourguignon, fondé à cette époque. Ensuite, le Traité d'Augsbourg a soustrait à l'autorité des Cours suprêmes, Utrecht et Gueldre-Zutphen, où la Chambre impériale avait jusqu'alors exercé le pouvoir, Luxembourg et Namur, où son autorité ne s'était manifestée que rarement, et les autres Pays-Bas bourguignons, qui étaient restés en dehors du rayon d'action de la Chambre impériale (chapitre III). Des grands territoires qui ressortissaient à la Chambre impériale, il ne restait, après 1548, que la principauté de Liège avec le comté de Looz, la principauté ecclésiastique de Stavelot-Malmédy et, pas pour longtemps, le duché-évêché de Cambrai et le „duché" de Bouillon, sans omettre les quelques seigneuries qui aux Pays-Bas ou à proximité, relevaient des électors de Trèves et de Cologne, des duchés de Clèves et de Juliers.

Nous nous sommes intéressés aux pierres, bien qu'elles soient peut-être d'importance secondaire qui comblaient les espaces entre les rochers des électors et des principautés. Par là, nous entendons les seigneuries miniatures, ecclésiastiques et séculières, gouvernées par des abbés, des abbesses ou par des comtes ou par des libres seigneurs impériaux. Pour la plupart d'entre elles, la sujétion au pouvoir juridictionnel des deux Cours suprêmes symbolisait et prouvait leur souveraineté à l'intérieur de l'Empire même: le contact avec la cour des échevins d'Aix-la-Chapelle procédait le plus souvent d'une similitude semblable. C'est pourquoi il est possible de connaître les aventures politiques des petits „pays" en examinant le choix qu'ils faisaient des instances d'appel. Ceux qui, après 1548, tombent sous l'application du Traité d'Augsbourg, perdent le contact avec la Chambre impériale, le Conseil aulique et la cour des échevins d'Aix-la-Chapelle. Nimègue fait exception à cette règle. Je crois que les cours subalternes de la

cour de Vroenhoven, c'est à dire Rutten (Russon) et Nerem, les possessions de Saint-Servais à Maastricht, mais aussi les comtés et seigneuries de Batenbourg, Bergh, Borculo, Echternach, Elsloo et Terblijt reflètent l'influence bourguignonne. Apparemment, Weert et Wessem, provenant de l'héritage des comtes de Hornes, bien qu'elles soient tombées sous la souveraineté des Habsbourgs au XVIe siècle, ont pu échapper à ce destin: les deux seigneuries ressortissaient à la Chambre impériale jusqu'au moment où la guerre de succession espagnole eut fait de l'Empereur leur souverain. On pourrait dire qu'il en est de même pour Meijel, Obbicht, Pol et Panheel, qui entrèrent lentement dans la sphère d'influence gueldroise. Schleiden, rattaché définitivement au Luxembourg vers la fin du XVIIIe siècle, doit également être compté parmi ceux-ci.

La libre seigneurie impériale de Limbricht fut absorbée par le Juiliers; elle perdit ainsi sa possibilité d'appel à la cour des échevins d'Aix-la-Chapelle, mais pas à la Chambre impériale.

Eijs, Gronsveld, Leut, Petersheim, Rekem, Rijckholt, Slenaken, Stein, Tignée, Virnebourg, Wittem et Wijlre, ainsi que les abbayes de Thorn et de Saint-Trond (fondées aux dépens de la principauté de Liège) peuvent être considérées depuis toujours comme des terres d'Empire; il est probable que l'on peut ajouter Cartiels et Kessenich à cette série. Les mots de Fr. C. von Moser³, pour qui jusqu'à 1806 „chaque souverain avait un juge au-dessus de lui” sont valables pour toutes les libres seigneuries impériales. Jusqu'à la Révolution française en effet, le seul pouvoir qui se manifestait quelque peu au-dessus des petits souverains et auquel les sujets pouvaient interjeter appel contre leur maître, était le pouvoir judiciaire, à savoir la Chambre impériale, le Conseil aulique et (pour la plupart des libres seigneuries impériales) la cour des échevins d'Aix-la-Chapelle. En traitant de Rekem, Rijckholt, Stein et Thorn, nous avons pu illustrer ce „contrôle judiciaire” à l'aide de sources historiques.

Les dossiers, qui nous ont fourni la source la plus importante pour cette histoire géographique et territoriale, sont riches en notes, notices imprimées et témoignages écrits. Ils fournissent en outre une

³ Citation de R. Smend, *Das Reichskammergericht*, p.241: „... noch jeder Landesherr einen Richter über sich hatte”.

quantité imposante de détails: généalogies, descriptions de limites, obligations foncières séculaires.

Les petites cartes géographiques, les extraits des censiers mériteraient un inventaire séparé pour faciliter l'historiographie des petites seigneuries. L'histoire de ces dossiers est évoquée dans le chapitre I, paragraphe 3 et le chapitre IV.

La Chambre impériale était une des juridictions suprêmes pour Liège et Looz. Son importance pour l'histoire politique se manifesta lors de la Révolution liégeoise: sur l'ordre de la Chambre, des troupes des Cercles de Westphalie et de Bourgogne intervinrent dans les troubles liégeois. L'organisation judiciaire de Liège et de Looz semble moins solidement structurée que celle du Brabant ou du Juliers. Ainsi Fléron, joint à la principauté au XVIIe siècle, a tardé assez longtemps à se libérer de la cour des échevins d'Aix-la-Chapelle. Dans le comté de Looz il existait aussi des exceptions au modèle normal d'appel et de rencharge: Neerharen, des parties du pays de Hornes, Rotem. A cet égard toute la seigneurie de Saint-Trond peut être considérée comme une anomalie opiniâtre. Peut-être n'est-ce pas un hasard si les deux pyramides judiciaires „alternatives", aboutissant à la Chambre impériale, à savoir les pyramides féodales du duc de Juliers et de l'abbé de Cornelimünster, étaient enracinées dans le bloc Liège-Looz; Brustem, Grote-Brogel, Erpekom, Gorsem, Hollogne-aux-Pierres et Hosdent maintenaient les liens judiciaires en direction de l'Est.

Les dossiers de la Chambre impériale révèlent les modifications qu'a subies la dépendance de villages individuels, de seigneuries, voire de principautés entières, ainsi que les aventures des seigneuries libres. Ainsi l'annexion (réelle ou de droit international) de Bouillon et de Cambrai par la France abolit le pouvoir juridictionnel de la Chambre impériale. A une échelle différente, l'absorption du village liégeois de Bemelen par le comté de Fauquemont (Valkenburg) eut le même effet. Mortier, appartenant à l'église de Notre-Dame d'Aix-la-Chapelle et annexé par le comté de Dalhem, perd à ce moment le droit d'appel à la Chambre impériale. Le même phénomène s'est probablement produit pour Mesch, village appartenant au prévôt de l'église d'Aix-la-Chapelle, tombé sous l'influence du Brabant ainsi que pour l'abbaye liégeoise de Saint-Hubert, devenue luxembourgeoise.

Dans les dossiers concernant les querelles forestières („woudtwisten”) de Burtscheid (Borcette), nous trouvons une affaire curieuse: un pourvoi en révision des décisions prises par les commissaires du duc de Brabant est demandé devant la Chambre impériale. Le duc était (en tant que duc de Limbourg) *l'advocatus superior* de cette abbaye, sans que cette circonstance eût rompu les rapports entre l'abbaye et l'Empire. Cette affaire date d'avant le Traité d'Augsbourg.

Un nombre de dossiers datant de vers 1600 nous renseignent sur les difficultés évoquées, entre autres, par le Traité d'Augsbourg, concernant la punition des délinquants. Un certain Edmond de Blitterswijck, appelé Passart, qui était soupçonné d'homicide volontaire, se faisait passer alternativement pour un sujet de Liège, de Cologne et de Brabant. Il en résulta un différend de juridictions compliqué; on en trouve les reflets dans de nombreux dossiers de la Chambre impériale.

Nous ne faisons que rappeler le sort des quatre coseigneuries, à savoir Lummen, Maestricht, Neeroeteren et Saint-Trond, étudiées dans les pages précédentes. Chaque condominium avait trouvé sa propre solution spécifique dans le domaine de l'organisation judiciaire et de la réglementation de l'appel. Il nous semble qu'une étude comparative plus approfondie serait encore possible.

A travers tout le territoire étudié se profile une seule et grande ligne de démarcation, tracée à Augsbourg en 1548. Cette ligne séparait les Pays-Bas, au sens strict, de l'Empire de la Nation Germanique, ou tout au moins de la Chambre impériale. Il nous semble que pour l'histoire des Pays-Bas, l'année 1548 est une des plus importantes du XVIe siècle: la sujétion aux décisions de la Diète du Saint Empire et à l'autorité des dicastères suprêmes est presque l'équivalent *d'appartenance à l'Empire*. Nous avons l'impression que des recherches dans les archives du Conseil aulique pourraient non seulement apporter de plus amples renseignements sur ce sujet mais aussi d'autres données historiques intéressantes. Il est sûr et certain que les procédures poursuivies devant la Chambre impériale après avoir débuté devant les échevins de Maestricht et devant le Siège des Nobles du Luxembourg, ont donné lieu dans une large mesure, à l'élaboration et à la promulgation du Traité d'Augsbourg.

NAAMREGISTER

In dit register zijn opgenomen *persoonsnamen* en *aardrijkskundige namen* (plaatsen, landstreken, rivieren, volkeren etc.).

Plaatsnamen, die voorafgegaan worden door Saint, Sankt en Sint zijn opgenomen onder deze voorvoegsels, Heiligen zijn niet onder St. gealfabetiseerd, maar onder hun eigen naam, bijv. Hubertus, St.

De in de titels van aangehaalde werken voorkomende persoonsnamen en aardrijkskundige namen zijn *niet* opgenomen, evenmin als de in de noten voorkomende auteursnamen. De in de tekst voorkomende auteursnamen zijn slechts dan opgenomen, wanneer over een auteur een bijzonderheid wordt medegedeeld.

Het résumé, de Zusammenfassung, alsmede de toelichting en de index, behorende bij de als *bijlage* bij dit werk gaande KAART, zijn niet in dit register verwerkt.

Aarlen, zie <i>Arlon</i> en <i>Limburg</i> ,
hertogen	286, 287, 288, 291, 293, 315, 321,
328, 338, 351, 386, 390, 391, 401,
445, 447, 477, 484, 487, 513
Acres, des, Ludwig Gabriel, markies
de l'Aigle, p. 355	—, Onze Lieve Vrouwe-kapittel, p.
308, 311, 312, 445-446, 448-450,
496, 521
—, Marie Gabriel, p. 355	—, Onze Lieve Vrouwe-kerk, p. 189,
299, 308, 309, 327, 330, 399, 409,
445-450, 517
Ach, zie <i>Aken</i>	—, Onze Lieve Vrouwe, proost, p.
95, 445-448, 521
Adela (ca 1018), p. 87	—, Onze Lieve Vrouwe, proost,
leenhof (mankamer), p. 310, 433,
446, 447
Adolf van Nassau, koning van Duits-
land, p. 98, 264, 483, 484	—, palts, p. 91, 257, 258, 445
Adrianus IV, paus, p. 377	—, schepenbank of schepenstoel, p.
Afferden, schepenbank, p. 361	
Agnes, keizerin-regentes (weduwe
van <i>Hendrik III</i>), p. 90	
Aich, zie <i>Aken</i>	
Aigle, zie <i>Acres</i> , des	
Aken, p. 88, 106, 189, 254, 255-271,	

- 111, 112, 242, 243, 256-271, 286, 287, 288, 292, 293, 299-305, 310-312, 314, 315, 319-321, 323-326, 328, 329-335, 338, 339, 340-342, 348, 351-355, 359, 362-366, 369, 370, 373, 379, 382, 384-392, 416-439, 440, 442-444, 447-450, 451-458, 464-466, 469-473, 477, 479-482, 484, 487, 496-498, 505-517, 519-521
- , Sint Marie, zie Onze Lieve Vrouwe, hierboven
- , stadsarchief, p. 73, 78, 245, 246, 249, 253-272, 312
- Albrecht I v. Oostenrijk, koning van Duitsland, p. 99, 408
- Albrecht II, koning van Duitsland, p. 129.
- Aldenbiezen, zie *Oude-Biezen*
- Aldeneik, p. 352
- Aldenghoor, p. 345, 349
- Aldringa, Jebbo, p. 208
- Aleander (nuntius), p. 419
- Aleida, echtg. van Jan van *Avesnes*, p. 99
- Alfons van Castilië, koning van Duitsland, p. 98
- Allema(i)gne, zie *Rijk* (Zaakregister)
- Alpen, de, p. 83, 259, 320
- Alsace, zie *Elzas*
- Alten-Eberstein, Jacob van, p. 192
- Altena, zie *Horn*
- Alva, Ferdinand van, hertog, gouv.-gen. der Nederlanden, p. 164, 165, 168-171, 176-180, 186, 187, 278, 344, 345, 347, 506, 511
- Amaing (= Amay?), St. Odakerk, p. 402
- Ameland, heerlijkheid, p. 162, 186, 200-211, 213, 234
- , zie ook *Camminga*
- Amercoeur, kwartier van Stift Luik, p. 307
- Amersfoort (= Amersfordt), p. 144, 145, 148
- Ameland, zie *Ameland*
- Amsterdam, p. 209
- Andernach, slag bij (939), p. 85, 86
- Anhalt-Zerbst, geslacht, p. 200
- Anholt, heer van, p. 175, 176, 187
- , zie ook *Bronkhorst*, *Bronkhorst* (-*Batenburg*), geslacht
- Ansried, graaf, p. 373, 482, 483, 509
- Antwerpen, lenen, p. 469
- , markgraafschap, p. 87-91, 101, 104-112, 118, 124, 142, 233, 518
- , provincie, p. 91
- , stad, p. 137, 154, 202, 417
- , zie ook *Gothelo*
- Aquisgranum, zie *Aken*
- Ardenburch, graaf van, p. 175
- Ardennen, p. 399, 474
- , geslacht, zie *Gozlin*, *Nederlotharingen*, hertogen, en *Wigerich*
- Arelaat, p. 81
- Arenberg, Arenberg, geslacht (graven, rijksvorsten, hertogen), p. 228, 230, 247, 393
- , Everard van, p. 191
- , Robertus ab, graaf, p. 462
- , zie ook van der *Mark*, geslacht
- Argenteau (= Arkenteel), p. 300
- , d', geslacht, p. 496
- Arles, koninkrijk, p. 150
- Arlhem, zie *Arnhem*
- Arlon, p. 72, 512
- Arnhem (= Arnheim), p. 76, 140, 155, 313, 359
- Arnulfingen, geslacht, p. 189
- Arragon, zie *Johanna* van Arragon
- Arras, bisschoppen van, p. 126
- Artesië, graafschap, p. 82, 84, 100, 104, 105, 124, 127, 129, 153, 154, 233
- Artois, zie *Artesië*
- Aschaffenburg, slot, p. 71
- Aschenberg, N. van, p. 76
- Aspe, zie *Eijsden* (Ned.)
- Aspremont, Comte d', p. 461
- Aspremont (= Aspermont), Godefrid van, p. 191-197
- Asselt, p. 189, 257, 342
- Assenede, ambacht, p. 84
- Asten, p. 440
- Atrecht, zie *Arras*
- Attena, geslacht, p. 200
- Attrin, p. 278
- Aubel, p. 301
- Auffe (= Auffes?), p. 371
- Augsburg (stad), p. 14, 18, 25, 30, 70,

229, 522
 —, rijksdag 1500, p. 13, 146
 —, rijksaanslag 1500, p. 134
 —, rijksdag 1530, p. 16, 19, 20, 21, 45, 49, 56, 238, 419
 —, rijksaanslag 1530, p. 134
 —, rijksdag 1548, p. 23, 24, 439, 522
 —, rijksdag 1550/1551, p. 24, 173, 344
 —, rijksdag 1555, p. 25
 —, religievrede van, 1555, zie *Zuak-register*
 —, rijksdag 1559, p. 144, 280
 —, rijksdag 1566, p. 280
 —, rijksdag 1582, p. 135, 199
 —, verdrag van (1548), p. 2, 3, 24, 119, 121-128, 134-145, 153-167, 169, 170, 174-179, 183, 184, 196, 220, 230-235, 286, 309, 313, 333, 344, 363-365, 372, 398, 422, 424, 432, 489, 491, 511, 519, 521, 522
 —, verdrag (1548) en leenbanden, p. 165, 364-367
Austrasië, p. 212
Avesnes, geslacht, p. 99, 100
 —, Burchard van, p. 99
 —, Jan van, p. 99
Awans, heerlijkheid, p. 357, 498-501
 —, kasteel, p. 500
 —, laathof (cour du château), p. 500, 501
 —, leengerecht, p. 499, 502
 —, lenen, p. 499
 —, parochie, p. 499
 —, schepenbank (hoofd-), p. 499, 500, 501, 502
 —, villa, p. 499
Awans-Loncin, voorgedij, p. 499, 500
Axel, ambacht, p. 84

B

Baar, bannerheren, p. 173
 —, heerlijkheid, p. 173, 187
Baden, verdrag van, p. 229
 —, vorstendom, p. 65
Baden, Christoffel van, markgraaf, p. 224-227, 398
Baelen (Sur Vesdre, Belg.), domein ,

p. 476, 512
 —, (hoofd)schepenbank, p. 305, 512
Baexem, p. 352, 486, 488
Bahr, zie *Baar*
Baindt, abdij, p. 465
Balderik (ca 1018), p. 87
Balticum, gebieden, p. 77
Bar, hertog(dom), p. 85, 87, 212
 —, *Frederik I*, graaf, onderhertog van Opperlotharingen, p. 85, 87
 —, *Hendrik II*, p. 224
 —, *Isabella* van, echtg. v. *Walram* van *Monschau*, p. 320
Barcelona, p. 172
Batenburg (= *Battenberg*), heer(lijkheid), p. 92, 95, 136, 137, 145, 165, 167-172, 177-182, 185-188, 234, 280, 281, 315, 479, 489, 506, 519
 —, munt, p. 167, 170, 280, 281, 479
 —, slot, p. 165, 168, 169
 —, stad, p. 165, 169
 —, zie ook *Bronkhorst(-Batenburg)*, geslacht, en *Mérode*, geslacht
Batenburg, *Johanna* van, echtg. v. *Willem* van *Bronkhorst*, p. 167
Baur (Bawir)-Frankenberg, *Johan* von, p. 291
Bazel, bisschop(-dom), p. 82
 —, vrede van (1499), p. 14, 82
Beaufort, heer(lijkheid), p. 442
 —, schepenbank, p. 442
Beaurepart, abt, p. 467
Beaurieux (= *Beaurieu*), graafschap, p. 499, 501, 502
 —, kasteel, p. 499
 —, schepenbank, p. 499, 502
 —, villa, p. 501
Bedbur, p. 223
Beegden, parochie, p. 510
 —, schepenbank, p. 337-340, 348, 510, 511
Beek (België), p. 352
Beek (Zuidlimburg), bank, p. 378
Beerbur, p. 223
Beersel, p. 486
Befort, zie *Beaufort*
Beieren, hertog(dom), keur-vorst(en-dom), p. 12, 51, 84, 89, 126, 137, 142

- , Hendrik de Leeuw, hertog, p. 92
- , kreits, p. 48, 51, 52
- , zie ook *Holland*, graven, *Lodewijk* van B., keizer, *Luik*, bisschoppen, *Utrecht*, bisschoppen, *Willem*, paltsgraaf en *Wittelsbach*, geslacht
- Belen, van der, p. 245
- België, koninkrijk, p. 72, 73, 244-246, 249, 255, 256, 271, 346
- Bembrouck, p. 274
- Bemelen, heerlijkheid, p. 292, 332, 377-379, 381, 404, 416, 434, 481, 521
- , parochiekerk, p. 377
- , schepensbank, p. 377-379
- , St. Antoniusbank, p. 379, 436
- , voogdij, p. 377, 434, 481
- Benelux, territoire, p. 3
- Bentinck, geslacht, p. 369
- , Adriaan Constant van, p. 369, 370
- , Filips van, p. 444
- , Frans Nicolaas van, p. 369
- , Hendrik Emond Willem van, baron, p. 444
- , Kaspar Karel van, p. 444
- , Wolfgang Willem van, baron, echtg. v. M. E. van *Breijll*, p. 369
- Berbroek, p. 395
- Beregisius, p. 473
- Berg (Zuidlimburg) heer(lijkheid), p. 429-430, 433-435, 481
- , parochie, p. 481
- , schepensbank, p. 434
- , voogdij, p. 433, 434, 481
- Berg, hertogdom, p. 263, 323, 328, 361
- Berg, Adolf van, graaf, p. 102
- Berg, zie ook *Bergh*
- Berg, in den, Lambrecht, p. 302
- Berge, zie *Bergh*
- Bergen (= Mons, B.), Godfried van, graaf, onderhertog van Nederlotharingen, p. 85
- Bergen, zie ook *Bergen-op-Zoom*, en *Bergh*
- Bergen-op-Zoom, heer(lijkheid), sedert 1553 markie(s)(-zaat), p. 129, 136-138, 145-150, 157, 160, 161, 164, 166, 172, 173, 183, 188, 211, 219, 234, 343
- , stad, p. 172, 417
- , Johan van, markgraaf, p. 161
- , zie ook *Luik*, bisschoppen van Bergen-Walhain, zie *Bergen-op-Zoom*, en *Walhain* (Saint-Paul)
- Bergh, heer(lijkheid), sedert 1486 graaf(schap), p. 129, 136-138, 142-146, 150, 157, 160, 164-166, 171, 173-183, 186, 187, 211, 219, 234, 281-283, 315, 336, 519
- , gerecht (hoog en laag), p. 175, 181
- , kasteel, p. 178, 181
- , klaring, p. 175, 283
- Bergh, geslacht
- , Albert van den, graaf, p. 182
- , Hendrik van den, graaf, p. 423
- , Maria van den, zie *Nassau*, Maria van
- , Oswald I van den, heer, sedert 1486 graaf, p. 136-138, 174, 181, 182
- , Oswald II van den, graaf, p. 136-138, 146, 147, 161, 179, 180
- , Willem I van den, heer, p. 185
- , Willem IV van den, graaf, p. 171, 175-182, 281
- Berghe, genaamd Trips, van den, geslacht, p. 307
- , Jan Frans, p. 306, 307
- Berghen, zie *Bergh*
- Berghes, zie *Bergen op Zoom*, en *Luik*, bisschoppen
- Bergn, zie *Bergh*
- Beringen, p. 108
- Berlaymont, Florentius van, graaf, p. 475
- Berlier, geslacht, p. 379
- , G. de, p. 379
- Berneau (= Bernauw, Bern(e)), p. 429, 434-436, 439
- , schepensbank, p. 300, 434-436
- , voogdij, p. 434
- Bertrada, p. 499
- Besançon, aartsbisschop(-dom), p. 81, 148
- , stad, p. 148, 150

Besmer, p. 451
 Bettingen, heerlijkheid, p. 142
 Beuningen, p. 314
 Beyern, zie *Beieren*
 Biglia, Balthasar de, p. 277
 Bi(j)landt, zie *Bylandt*
 Bildt, het (= Bild, Bilt), p. 203-207
 Bilzen, p. 286
 —, buitenscheppenbank, zie *Buitenscheppenbank*
 Binsfeld, Johan van, p. 293
 Bismarck, O. E. L. von, Fürst, p. 133
 Bittinum, zie *Obbicht*
 Blan(c)kenheim, heer(lijkheid), p. 142, 219
 —, zie ook *Manderscheid en Manderscheid-Blankenheim*, geslacht
 Blijenbeek, p. 347
 Blitterswijk(c)k, genaamd Passart, Edmond van, p. 286, 287, 521
 —, Margareta van, p. 286
 —, Maria van, p. 286
 Bochoolt, p. 353
 Bodden, von, geslacht, p. 517
 —, Theodoor von, p. 517
 Boeckhoude, ambacht, p. 84
 Boelsbeek, zie *Bombaye*
 Boetzelaar, Diederik van den, p. 345
 Bohemen, keurvorst(endom), konin(g)-(krijck), p. 6, 11, 49, 51, 102, 106, 107, 119, 133, 138, 224
 —, Wenceslas van, zie *Luxemburg*, hertogen van
 Boisot, Charles de, p. 154
 Bolant, zie *Bolland*
 Bolbeek, zie *Bombaye*
 Bolderberg, heerlijkheid, p. 395
 Bolland (= Bollant), heer(lijkheid), p. 469-471, 496
 —, parochiekerk, p. 469
 —, (hoofd)scheppenbank, p. 300, 469, 470, 471
 Bombaye, p. 446
 Bongart tot Paffendorf, Werner van, p. 366
 —, Willem van, p. 366
 Bonhomme, geslacht, p. 471-472
 —, adelstand, rijksbaronaat, p. 472
 Bonhomme, Jean Baptiste, p. 471, 472

Bonn, p. 357, 358
 Boorse (= Boorsheim), p. 459
 —, baronie, p. 459-468
 —, parochie, p. 459, 460
 —, schepenbank, p. 459, 464, 466, 467
 Borchaert, zie *Burckhardt*
 Borchitum, zie *Burtscheid*
 Borculo (= Borckeloe), p. 174, 283-285, 519
 —, zie ook *Bronkhorst(-Batenburg)* en *Bronkhorst-Borculo*
 Borgharen, p. 329
 Borgloon, p. 436
 Born, ambt (sedert 1494), p. 323, 326, 369
 —, dorp, p. 324, 326, 442
 —, heer(lijkheid), p. 302, 321-327, 328, 329, 342, 368, 442, 451, 478
 —, land van, p. 322
 —, leengerecht, p. 326
 —, onderambt, p. 323, 324, 326
 —, zie ook *Croy, Salm en Valkenburg*, Jan van
 Born, Otto van, p. 328, 353
 Bornans de Hasselbrouk, Joannes Henricus, p. 273
 Bors(s)em, Borseim, Borsen, zie *Boorse*
 Bosquet, drossaard, p. 456
 Bossu, heer van, p. 212
 Bouillon, cour des pairs, p. 475
 —, Godfried IV van, zie *Nederlotharingen*, hertogen
 —, hertog(dom), p. 105, 272, 370-371, 474, 475, 519, 521
 —, raad, p. 370
 —, stad, p. 142
 Boullay, p. 225
 Bounam, de, zie *Bonhomme*
 Bourbon, zie *Luik*, bisschoppen
 Bouchyt, zie *Burtscheid*
 Bourgondië, erflanden, p. 48, 49, 119, 122, 150, 160, 161, 196
 —, hertog(dom), p. 48, 82, 99-104, 127-131, 138, 140, 147, 152-156, 160, 163, 187, 188, 193, 197, 206, 212, 215, 219-228, 232, 233, 278, 286, 287, 298, 299, 310, 343-346, 350, 366, 440, 491, 517, 519

- , hertogen:
- , Filips de Goede, hertog, p. 100-103, 122, 123, 188, 343, 392, 431, 441, 474
- , Filips de Schone, hertog, p. 104, 138, 158, 174, 202-205, 225, 290, 417, 431
- , Filips de Stoute, hertog, p. 100
- , Jan zonder Vrees, hertog, p. 101
- , Karel de Stoute, hertog, p. 103, 104, 118, 201, 224, 300, 362, 375, 435, 442, 474
- , Maria, hertogin, p. 103, 104, 201, 224
- , koninkrijk (regnum), p. 80-84, 151, 153
- , kreits van 1512, p. 50, 122, 123, 128-160, 166, 195, 211, 222, 227, 231-235, 310, 335, 485, 508
- , kreits van 1548, p. 24, 51, 52, 81, 121-128, 130-167, 171, 175, 176, 182, 183, 185, 196, 200, 211, 213-217, 220-222, 227, 230, 231-235, 251, 277, 280, 304, 308, 309, 310, 313, 335, 344, 363-365, 379, 436, 489-492, 508, 519, 520
- , verdrag van (1548), zie *Augsburg*, verdrag van
- , vrijgraafschap, p. 81, 82, 100, 104, 124, 129, 138-143, 145, 148-153, 160, 162, 233
- , zie ook *Nederbourgondië*
- Bourgondië, geslacht, huis, p. 100-103, 122, 129, 130, 133-149, 154, 155, 160, 166, 178, 179, 181, 190, 226, 229-235, 335, 442, 448, 449, 474, 517, 519
- , Antoon van (grote Bastaard), p. 188
- , Antoon van, zie *Brabant*, hertogen van
- , David van, zie *Utrecht*, bischoppen van
- , Johanna van, p. 188
- Boursset, zie *Burtscheid*
- Boussu, heerlijkheid, p. 462
- Bovenrijn, kreits, p. 48, 51, 81, 82, 132, 148, 156, 212
- Boxmeer (= Boxmher), heerlijkheid, p. 179

- Bra, p. 279
- Brabant (= Brabanndt), p. 48
- , bonnes villes de, p. 417
- , bulle (gouden), p. 106-113, 119-122, 183, 193, 260, 266, 268, 302, 357, 398, 417, 418
- , hertog(dom), p. 87, 91, 94, 95, 97-101, 104-113, 118-121, 124, 129, 137-142, 145, 149-156, 159, 161, 172, 173, 183, 193, 196, 212, 224, 230, 231-234, 262-269, 279, 280, 285-291, 299-304, 305, 308, 309, 310, 311, 321, 330-335, 343, 350-356, 364, 368-369, 371, 379, 388, 392-395, 406-410, 411-426, 429-431, 435, 443, 448, 449, 453, 471, 478, 504, 513, 514, 518, 519, 521
- , hertogen:
- , Antoon van Bourgondië, hertog, p. 100, 289, 415, 416
- , Filips van St. Pol, hertog, p. 431
- , Godfried I met de baard, hertog, p. 91
- , Godfried II, hertog, p. 91
- , Godfried III, hertog, p. 98
- , Hendrik I, hertog, p. 102, 110, 330, 331, 355, 387, 406, 427
- , Hendrik III, hertog, p. 98
- , Jan I, hertog, p. 98, 100
- , Jan III, hertog, p. 106, 107, 289, 321, 434, 443, 453
- , Johanna, hertogin, p. 100, 106, 289, 415, 421
- , Wenceslas van Bohemen, zie *Luxemburg*, hertogen van
- , hof van, zie raad (hier onder)
- , lenen, p. 161, 172, 173, 183, 223, 230, 231, 306, 307, 331-334, 342, 344, 353, 356, 371, 383, 423, 443, 448, 449, 453, 487, 504
- , privilege de non appellando et evocando, zie bulle (gouden), hierboven
- , raad, p. 109-112, 114, 168, 286-288, 290, 291, 301, 304, 310, 311, 333, 334, 349, 365-367, 381, 392, 419, 422, 423, 424, 444, 447-449, 470, 471, 475, 479, 512, 513

- , terres franches, p. 332, 333, 354
- , zie ook *Leuven*, graaf(schap)
- Brabant, Godfried van, p. 331, 423
- Brandenburg, keurvorst(endom), p. 5, 12, 51, 110, 154, 362
- , Joachim II, genaamd Hektor, markgraaf, p. 150
- Braunschweig, keurvorstendom, zie *Hannover*
- Breda (= Bredau), p. 161, 183
- , heer(lijkheid), baron(ie), p. 129, 138, 142, 143-150, 157, 160, 161, 164, 166, 172, 173, 183-184, 188, 211, 234, 343
- , zie ook *Nassau*, geslacht, en *Polanen*
- Brederode, Arnoudt van, p. 359, 360
- Breyda, zie *Breda*
- Breijl(I), Hans Reinard van, p. 306
- , Maria Elisabeth van, p. 369
- , Winand van, p. 306
- Bremen, p. 74, 107, 177, 179
- Bruegelmann, Averardus Hugo, p. 278
- Breust, heer(lijkheid), p. 292, 300, 333, 373, 379-383, 472
- , schepenbank, p. 380-382
- , voorgedij, p. 380
- , zie ook *Brus* bij Glons
- Brey(I), zie *Breijl(I)*
- Brigden, p. 451
- Brixen, bisschop van, p. 130
- Bronkhorst (= Bromkorst, Bronkorst, Bronncost), heer(lijkheid), sedert circa 1530 graaf(schap), p. 96, 136-138, 144, 145, 160, 161, 164, 167, 174-176, 182, 184, 185, 211, 234, 284-285, 317
- Bronkhorst, geslacht, zie *Bronkhorst (-Batenburg)*, en *Bronkhorst-Borculo*
- Bronkhorst(-Batenburg), geslacht, p. 459, 480, 481
- , Anna Sidonia van, echtg. v. de Mérode, p. 172
- , Catharina, echtg. van George van *Elderen*, daarna van Diederik *Verken*, p. 396, 397
- , Diederik van, p. 187, 317
- , Elisabeth, echtg. van Gerard van *Luxemburg*, p. 171
- , Gijsbert van, p. 169, 284
- , Herman van, p. 169
- , Herman Diederik van, p. 171
- , Jan II van, p. 317, 368
- , Johan, p. 138
- , Johanna, echtg. van Horn(e), p. 172
- , Joost van, graaf, p. 137, 138, 161, 174-176, 179, 185, 317
- , Karel van, p. 479
- , Maximiliaan van, p. 171
- , Willem III van, heer van Batenburg sedert 1317, p. 167
- , Willem, p. 167-171, 281, 479
- Bronkhorst-Borculo, Joost van, p. 283, 284, 285
- Bronshorn, heer(lijkheid), p. 353
- Bruest, zie *Breust*
- Brugele, zie *Grote-Brogel*
- Bruggen, Ter (= het slotje), p. 480, 481
- Brun(c)k(h)orst, zie *Bronkhorst*
- Bruno I van Saksen, zie *Keulen*, bischoppen
- Brunswijk, zie *Otto IV* van B., keizer
- Brus (bij Glons), p. 380
- Brussel, p. 119, 137, 138, 150-156, 159, 162, 163, 167, 170, 173, 177, 178, 180, 182, 187-189, 191-196, 199, 207, 209, 217, 230, 231, 266-269, 277, 279, 281, 286, 287, 290, 291, 304, 311, 313, 318, 320, 331-334, 344, 353, 365-367, 369, 378, 417, 418, 424, 435, 444, 447, 448, 470, 471, 481, 490, 508, 511, 514
- Brustem (= Brusthem), heer(lijkheid), p. 327, 521
- , leengerecht, p. 327, 521
- Bruyst, zie *Breust*
- Buchten, p. 326
- , parochiekerk, p. 442
- Bucquoy, graaf van, p. 311
- Buggenum, p. 337-341, 351
- Buitenbilzen, schepenbank, p. 275, 392
- Burckhart, Frederik, p. 418, 422
- Buren, heer(lijkheid), sedert 1492 graaf(schap), p. 137, 139, 151,

161, 167, 174, 186, 199, 200, 212,
213, 218, 288, 346
—, zie ook *Egmond*, geslacht
Burgund, zie *Bourgondië*
Burtscheid, abdij, p. 288-291, 521
—, schepenbank, p. 290, 291
Burtscheid, von, geslacht, p. 289
Büttgenbach, p. 279
Bylandt, de, heer(lijkheid), p. 137,
178, 179, 185, 186, 234, 282
—, Johan van, heer, p. 185
—, Sophia van, vrouwe, p. 185
Bysantz, zie *Besançon*

C

Calcar, hoofdschepenbank, p. 361,
362
Cambrai, Camerach, Camerich, zie
Kamerijk
Camersfordt, zie *Amersfoort*
Cammerich, zie *Kamerijk*
Camminga, geslacht, p. 202-211
—, Catharina van, echtg. van Ernst
Zuhm, p. 209
—, Hayo (van), p. 206
—, P., p. 207
—, Petrus (van), p. 206, 210
—, Pieter van, p. 208
—, Sicco van, p. 208
—, Watso van, p. 208
Camp(en), zie *Kampen*
Carafa, Pierre Louis, p. 252
Carperen, zie *Kerpen*
Carti(e)ls, heer(lijkheid), p. 280,
291-293, 520
—, kasteel, p. 292, 293
—, schepenbank, p. 292, 293
Carti(e)ls van, geslacht, p. 292
—, zie ook *Hoën* van Cartiels
Castilië (Castella), p. 104, 206
—, zie ook *Alfons* van Castilië
Castrum St. Mariae, zie *Mariem-
bourg*
Cateau Cambrésis, vrede van, 1559,
p. 371
Catualium, vicus, p. 510
Cerclair, René de, p. 349
Cereche, p. 300

Chalon, zie *Nassau*, Willem I, de
Zwijger, van
Chalon, René van, p. 331
Charolais, graafschap, p. 100
Cherixhe, zie *Cereche*
Chèvremont (Fléron), p. 308, 309,
330, 445, 448, 449
Chimay, prins van, p. 325, 507, 511
—, zie ook *Croy*, Charles de
Chiny, graafschap, p. 142, 224, 225
Chlodowech IV, koning van het
Frankrijk, p. 400
Choz, p. 279
Chur, bisschop van, p. 82, 130
Clemens VII, paus, p. 105
Clerici, Laurentius, p. 371
Cleve, zie *Kleef*
Comblin, p. 279
Constantinopel, zie *Vlaanderen*, gra-
ven
Constanst, zie *Konstanz*
Corbie (= Corby), abdij, p. 242, 243,
422
Cornelienberg, zie *Cornillon*
Cornelimünster, ab(t)(-dij), p. 129,
287, 293-298, 426, 460, 468, 469,
499, 521
—, mankamer, p. 294
—, ridderleengerecht, p. 294-298, 469
Cornillon, p. 467
—, zie ook *Beaurepart*
Corswarem, p. 273
Cortenbach (bij Lindlar), p. 286
—, Willem van, p. 286, 287
Cortesse, zie *Kortesse*
Corvey, abdij, p. 129
Cosen, zie *Kozen*
Cranendonk, zie *Schoonvorst*
Crécy, vrede van (1544), p. 105
Créhanghe, Crichingen, zie *Krie-
chingen*
Cronenburg, zie *Kronenburg*
Croy, Adriaan van (= de), p. 126
—, Charles de, p. 325
—, gravin van, p. 475
Cuijk, heer(lijkheid), p. 92, 95
Culemborg (= Culenburch), heer-
(lijkheid), p. 137, 139, 145, 165,
167, 172, 174, 186-189, 213, 234,
280, 298-299, 511, 512

- , kasteel, p. 186
- , schepenbank, p. 298
- , stad, p. 186
- , zie ook *Pallant* van, geslacht
- Culemborg, Anna van, p. 188
- , Elisabeth (Isabella) van, echtg. van Jan van *Luxemburg* en Antoon van *Lalaing*, p. 186, 188, 231
- Cunegonda, echtg. van *Wigerich* van de Ardennen, p. 87

D

- Daalhem, Dael(h)em, zie *Dalhem*
- Dahden, Peter von, p. 390
- Dalberg, Karl Theodor Anton Maria von, keurvorst van Mainz, p. 39, 62, 71
- Dalenbroek, zie *Vlodrop*, Willem van
- Dalhem, heer(lijkheid), graaf(schap), p. 112, 124, 125, 148, 150, 234, 299-302, 308, 309, 310, 311, 356, 382, 434, 435, 446, 448, 449, 470, 476, 497, 519, 521
- , schepenbank, p. 300, 301, 311, 357, 447, 449, 450, 470, 497
- , slot, p. 300, 311, 434, 449
- , stad, p. 300, 311, 497
- Dampierre, geslacht, p. 99, 100
- , Willem van, p. 99
- Darmstadt, p. 74
- Daun, heerlijkheid, p. 142
- Dauphiné, p. 150
- Deckelnburg, zie *Tecklenburg*
- Deil, p. 316
- Delmelle, capitanus, p. 371
- Dessener, kasteel, p. 327
- Deventer (= Devender), p. 141, 144, 145, 148, 222, 234, 503
- , muntrecht, p. 281, 315, 503
- Diepenbeek, heerlijkheid, p. 288, 333, 371-372
- , schepenbank, p. 371
- , zie ook *Schoonvorst*
- Dieren, p. 281
- Diest, p. 417
- , hoofschepenbank, p. 395

- Dietz, zie *Nassau*, Engelbrecht I van Dillenburg, slot, p. 143
- Dilsen, p. 406
- Dinant, p. 275, 400
- Dinslaken, landgerecht, p. 359
- Dobbelstein, H., p. 379
- Dögen, Matthias, p. 209
- Dolhen, zie *Dalhem*
- Donauwörth (= Donauwehrt), p. 132
- Donk, heer(lijkheid), p. 392, 393
- , laatschepenbank, p. 392
- Doornik, bisschoppen van, p. 126
- , heerlijkheid, p. 105
- Dordrecht, p. 126, 209
- Dortmund, vrijstoel, p. 422
- Dou(a)ai, p. 129
- Dousberg, gerecht van de, p. 406
- Dreis, p. 398
- Driessens, meier, p. 355
- Duisburg, p. 98, 359
- Duitsland, p. 40, 81, 503
- , bondsrepubliek, p. 79
- , Bond, p. 40, 71-73, 77, 245
- Duras, graafschap, p. 295, 387
- Düren, p. 491
- , hoofdgerecht, p. 323
- , stad, p. 324
- Dusporch, zie *Duisburg*
- Düsseldorf, hoofdgerecht, p. 323
- , staatsarchief, p. 73, 76, 78, 133, 230, 244, 254-256, 306, 324, 362
- , stad, p. 323, 324, 326, 447, 448

E

- Eben-Emael, p. 279
- Echt, hoofdschepenbank, p. 486-496
- , stad, p. 261, 487, 488, 492, 493
- Echternach (= Echternacht), ab-(t)(-dij), p. 129, 139, 142, 143, 145, 160, 161, 164, 189-197, 235, 278, 289, 519
- Eckmond, Eckmund(t), zie *Egmond*
- Eemslant, p. 285
- Eename, zie *Ename*
- Egmond (= Eggmundt), heer(lijkheid), sedert 1424 graaf(schap), p. 129, 138, 139, 145-150, 157, 160, 161, 164, 166, 174, 197-200,

201, 206, 219, 234, 335, 336
 Egmond, Anna van, echtg. van Jan van *Horn*, eerder van Jozef van *Montmorency*, p. 345, 346, 347, 441, 506
 —, Anna van, echtg. van Willem I, de Zwijger, van *Nassau*, p. 161, 215
 —, Arend van, p. 201
 —, Arnold van, zie *Gelre*, hertogen
 —, Frederik (Schele Gijs) van, p. 199, 200, 214
 —, Jan I met de bellen, sedert 1424 graaf van, p. 198, 201
 —, Jan III (manke Jan) van, p. 198, 199, 317
 —, Karel van, zie *Gelre*, hertogen
 —, Karel van, p. 507
 —, Lamoraal van, prins, p. 126, 161, 164, 347
 —, Maximiliaan van, p. 161, 214-217, 346
 —, Sabina van, echtg. van G. E. van *Solms-Lich*, p. 507
 —, zie ook *Horn*, geslacht
 Egmond-Ysselstein, zie *Egmond* en *Ysselstein*
 Egmont, Egmund(t), zie *Egmond*
 Eichendorff, p. 314
 Eijck, zie *Maaseik* en *Maasland*
 Eijke, zie *Maasland*
 Eijs, heer(lijkheid), p. 292, 305-307, 476, 511, 515, 520
 —, schepenbank, p. 305, 306
 —, zie ook *Berghe*, genaamd Trips, geslacht, *Breijl*, geslacht, en *Waha*, geslacht
 Eijdsen (Ned.), heer(lijkheid), p. 381
 Eindhoven, zie *Schoonvorst*
 Einighausen, p. 369
 Eisdn (Belg.), heer(lijkheid), p. 368, 490
 Ekkelrade, p. 318
 Elch, zie *Othée*
 Elderen, (Eldern), heer(lijkheid), baron(ie), p. 274
 —, George van, heer, p. 396
 Elesloo, zie *Elsloo*
 Ell, p. 352, 486
 Elselstein, zie *Ysselstein*

Elsloo, heer(lijkheid), p. 302-305, 324, 325, 328, 329, 342, 364, 435, 443, 451, 477, 478, 481, 519
 —, schepenbank, p. 303, 304, 305
 Elsloo, geslacht, p. 477
 —, Arnold (= Arnulf), p. 302, 356
 —, Arnold II, p. 356
 —, zie ook *Born*, geslacht
 Elzas, p. 77, 84, 90, 103, 212
 —, zie ook *Opferlotharingen* (Lorraine)
 Emmerik, p. 282
 —, kon. gerecht, p. 359
 Ename, mark(graafschap), p. 85, 87, 88
 Engeland, p. 136
 Epen, schepenbank, p. 512, 514, 515
 Eppes, zie *Luik*, bisschoppen
 Erbach, Filips Lodewijk van, graaf, p. 306, 307
 Erpekom, p. 328, 521
 Erstenberger, A. von, doctor, p. 181
 Esens (Esels), heerlijkheid, p. 140, 162, 200
 Espagne, zie *Spanje*
 Espekom, zie *Erpekom*
 Essen, abdij, p. 129
 Esslingen, stad, p. 18, 70, 280
 Etten, heerlijkheid, p. 178
 Europa, p. 79, 309
 Eyck, Eyke, zie *Maaseik* en *Maasland*
 Eys(ch)(e), zie *Eijs*
 Eyselstein, Eytzelstein, zie *Ysselstein*

F

Fal(c)kenstein, heerlijkheid, p. 142
 Feltz de, Marie Catherine, echtg. v. Jacob Mongolde van *Mewen*, p. 368
 Feneur, p. 300
 Fépin (= Feppin), p. 499
 —, schepenbank, p. 499-501
 Ferdinand I, keizer, p. 10, 11, 18, 19, 23, 119, 144, 149, 152, 160, 248, 260, 267, 268, 398, 484, 491
 Ferdinand II, keizer, p. 30, 31, 208, 209, 228, 311, 461-464

- Ferdinand III, keizer, p. 10, 31, 229, 315, 317, 348, 461, 465
- Ferdinand, kardinaal-infant, zie *Spanje*, Ferdinand
- Ferneburg, Conrad von, p. 390
- Ferwerderadeel, p. 201, 202
- Feuillie, de la, p. 350
- Fexhe-le-Haut-Clocher, p. 356
- Filips II, koning van Spanje, p. 136, 137, 139, 144, 164, 168-170, 177, 197, 199, 207, 208, 216, 218, 278, 281, 350, 424, 432, 462, 474, 506-508, 511
- Filips IV, koning van Spanje, p. 216, 218, 291, 471
- Filips van Zwaben, koning van Duitsland, p. 92, 102, 110, 406, 407, 411, 425
- Firnbergk, zie *Virneburg*
- Flandern, zie *Vlaanderen*
- Fléron, p. 301, 307-313, 326, 330, 333, 400, 445-447, 521
- , hoofdschepenbank, p. 300, 309, 312
- , voogdij, p. 308-312, 329
- , zie ook *Bucquoy*, van
- Fletengae, zie *Vlijtingen*
- Flodrop, zie *Vlodrop*
- Fockema Andreae, S.J., p. 200
- Foeres, zie *Vrerer*(?)
- Fontaine, p. 349
- Fontainebleau, tractaat van, 1785, p. 304, 425, 435, 443
- Forêt, p. 311
- Fouron-le-Comte, zie 's *Gravenvoeren*
- Fraipont, p. 279
- Franche-Comté, zie *Bourgondië*, Vrijgraafschap
- Frankenberg (= Frankenburg), bij Aken, p. 289
- , heren, p. 289, 290, 291
- Frankenberg, Arnoldus van, p. 289
- , Grete von, p. 289
- Frankenland, gravenbank, p. 96
- , (hertog)dom, p. 84, 86, 89
- , Eberhard, hertog, p. 86
- , kreits, p. 48, 51, 52
- Frankfort a. Main, (= Frankfurt a.M.), p. 8, 70, 71, 78
- , Bundesarchiv, p. 73, 76, 78, 240-244, 246, 313, 359
- , rijksdag 1427, p. 133
- , rijksdag 1486, p. 134
- , rijksdag 1489, p. 134
- , deputationstag 1569, p. 135, 168
- Frankrijk, p. 33, 38, 70, 77, 82-87, 103-105, 132, 151-154, 224-228, 249, 318, 350, 371, 465, 474, 475, 499, 521
- Frans II, keizer, p. 39
- Frans I, koning van Frankrijk, p. 105, 230
- Frantz(en), zie *Frentz(en)*
- Frederik I Barbarossa, keizer, p. 92, 386, 401, 404, 406, 425, 439
- Frederik II, keizer, p. 93, 110, 336, 409, 427, 428, 446
- Frederik III, keizer (= Frederik IV, koning van Duitsland), p. 7, 65, 102-104, 114, 118, 122, 174, 201, 202, 224, 227, 336, 360, 388, 417, 427, 429, 453, 461, 465, 484
- Frederik de Schone, koning van Duitsland, p. 94
- Frederik, paltsgraaf bij de Rijn, p. 126
- Frederik I, koning van Pruisen, p. 216, 217, 334
- Frederik II, de Grote, koning van Pruisen, p. 360
- Freeren, zie *Vrerer*
- Freiburg, rijksdag 1497/98, p. 13, 68
- Frentz(en), Dionisius, p. 266-269, 418, 419, 422
- , Hellwig, p. 266-269
- Frere, zie *Vrerer*
- Friesland (Frisia), gewest, p. 48, 97, 104, 105, 115, 117, 119, 124, 139, 145, 149, 153, 154, 160-162, 200-211, 233, 270
- , hof, p. 208
- , koninkrijk, p. 103
- , privilege de non evocando, p. 115, 117, 207
- , staten, p. 208
- , zie ook *Saksen*, Albrecht van, en George van
- Fueskens, consul te Hasselt, p. 275
- Fugger, geslacht, p. 11, 18

- , Georg, p. 11
- Fumay, schepenbank, p. 499-501
- Fürsten(n)berg, Conradt, syndicus, p. 167, 181
- Fürstenberg, Frederik zu, graaf, p. 148

G

- Gachard, L. P., p. 245
- Gaen, doctor, weduwe, p. 274
- Galen, Christoffel Bernard van, zie *Munster*, bisschoppen
- Gangelt, p. 189, 257
- Gaver, van (= Gavre, de), geslacht, p. 288, 502
- , Johan, p. 288
- , Lamoraal, zie *Egmond*, Lamoraal van
- Gefern, zie *Jever*
- Gei(j)stingen, schepenbank, p. 337-340, 351, 510, 511
- Gelder, zie *Gelre*
- Gelderland, huid. provincie, p. 76, 313
- Gelre (= Geldren, Geldern, Gelir, Gellern), graaf(schap), hertog(-dom), p. 94, 95, 97, 99-105, 113-115, 123, 124, 126, 128, 129, 138, 140, 148-159, 161, 165-182, 184-189, 214, 215, 222, 225, 226, 233, 234, 254, 258, 261, 280-285, 313-316, 354, 359, 360-362, 367, 440-441, 443, 458, 484-492, 495, 504-508, 519, 520
- , Caemer, zie raad, hieronder
- , hertogen:
- , Arnold van Egmond, hertog, p. 102, 104
- , Gerard IV, graaf, p. 362
- , Karel van Egmond, hertog, p. 13, 104, 169, 214, 224, 225, 313, 314, 316, 488, 489
- , Maximiliaan van Oostenrijk, zie *Maximiliaan I*, keizer
- , Reinoud I, graaf, p. 100, 113, 313
- , Reinoud II de Zwarte, graaf, sedert 1339 hertog, p. 94
- , Willem I, hertog, zie Willem III

- (VII) van *Gulik*
- , Willem II van Gulik, hertog, zie *Kleef*, Willem V, hertog
- , hof van, zie raad, hieronder
- , leenhof, p. 507
- , lenen, p. 157, 161, 169-172, 175-177, 180, 181, 184, 187, 189, 214, 217, 324, 344, 359, 365, 440-441, 443, 487, 504-509
- , overkwartier, p. 261, 262, 315, 316, 322, 361, 440, 441, 444, 445, 492, 507
- , privilege de non evocando, p. 113, 114, 313, 489
- , raad, p. 114, 171, 174, 178, 188, 282-285, 315, 316, 354, 443-445, 458, 489, 491, 492, 495, 508
- , stad, p. 254, 360, 362, 458
- , stads(hoofd)schepenbank, p. 360, 362
- , staten, p. 102, 113, 123, 140, 158, 171, 172, 179, 184, 189, 285, 314, 506
- , terres franches, p. 444, 507
- , zie ook *Luik*, bisschoppen
- Gemert, commanderie Duitse orde, p. 450
- , heerlijkheid, p. 450
- Gendringen, heerlijkheid, p. 178, 281
- Genebosch, p. 395
- Genève, bisschop, p. 81
- Gennep, ambt, p. 361
- , heer(lijkheid), p. 359-361
- , schepenbank, p. 359, 360, 361
- , stad, p. 358, 359
- Gennep, Johanna van, echtg. van *Reinaudt*, p. 360
- Gent, p. 87, 126
- , Pacificatie van, p. 171, 181
- , St.Pieter in Monte Blandino, abt, p. 126
- Gerard I Flamens, heer te Wassenberg, p. 87
- Gerberga, dochter van keizer Otto I, p. 83
- Gersem, zie *Gorseme*
- Geulle, parochie, p. 468, 469
- Gewörff, die, p. 204
- Geystinge(n), zie *Geistingen*
- Ghastenoy, de, p. 274

Gheldres, zie *Gelre*
 Ghoor, p. 348, 349, 350
 Ghoor, geslacht, p. 441
 —, Maria van, echtg. van Jan de Rovere, p. 441
 —, zie ook *Goor*, van
 Giselbrecht (ca 840), graaf in het Maasgebied, p. 83
 Glymes, zie *Walhain*
 Goch, ambt, p. 362
 —, hoofdschepensbank, p. 362
 —, rechteramt, p. 362
 Goetsenhoven, Jan van, p. 331
 Goldstein van Breil, graven van, p. 476
 Goor, van, schout, p. 419
 —, zie ook *Ghoor*
 Gorsem (= Gors(s)um), p. 295, 521
 Gotha, Johan Frederik van, hertog, p. 141
 Gothelo, markgraaf van Antwerpen, p. 88
 Gouverneur, Catharina, weduwe van Matheaus Nasenne, p. 274
 Gozlin van de Ardennen, p. 87
 Gransfeld, zie *Gronsveld*
 Granville, zie *Perrenot*
 Grathem, p. 486, 488, 510
 —, (laat)schepensbank, p. 488, 489, 493
 —, parochiekerk, p. 352, 510
 's Gravenhage, p. 76, 271, 349, 367, 381, 424
 's Gravenvoeren, hoofdschepensbank, p. 299-301, 434, 446, 449, 470, 471, 476
 Graveroule, Everardus de, p. 273
 Gregorius VII, paus, p. 89
 Gregorius XIII, paus, p. 498
 Grevenbicht, p. 442
 Grimonster, p. 279
 Groesbeek, zie *Luik*, bisschoppen
 Groit-Loon, zie *Groot-Loon*
 Groningen, stad, p. 124, 144, 153, 154, 203, 233, 281
 Gronsveld, appelcollege, p. 319
 —, dorp, p. 318
 —, heer(lijkheid), sedert 1652 graaf(schap), p. 138, 281, 292, 317-320, 326, 368, 456, 469, 471,

476, 520
 —, lenen, p. 318, 470
 —, parochie, p. 469
 —, schepensbank, p. 318, 319, 320, 476, 477
 —, zie ook *Bronkhorst(-Batenburg)*
 Groot-Loon, p. 429, 436
 —, „protector”, p. 431, 436
 —, schepensbank, p. 436
 Grotars, Antonius Richardus, p. 274
 Grote-Brogel, p. 328, 521
 —, met Erpekom, schepensbank, p. 328
 Grotloen, zie *Groot-Loon*
 Grubbenvorst, p. 347
 Grunsfeld, zie *Gronsveld*
 Grussmithis, zie *Gorsem*
 Gruter de, pastoor, p. 455
 Gulik (= Gulch, Gulich), graaf(schap), sedert 1339 hertog(dom), p. 3, 94, 100, 129, 140, 179, 212, 222, 228, 258, 263, 286, 288, 307, 320-328, 353, 367, 369, 370, 388, 409, 445, 447, 509, 513, 519-521
 —, hertogen:
 —, Johan Willem, hertog, zie *Kleef*, hertogen
 —, Willem II (als hertog) of VI (als graaf), p. 306
 —, Willem III (= VII), hertog, p. 321, 322, 325
 —, Willem V, hertog, zie *Kleef*, hertogen
 —, hofgerecht, hofraad, p. 323, 324, 325, 326, 355, 447
 —, hoofdgerecht, p. 323
 —, lenen, p. 222, 228, 303, 306, 327, 328, 351-353, 369, 370, 509, 513, 521
 —, privilege de non appellando, p. 117, 328
 —, raad (geheime), p. 326, 327
 —, stad, p. 323
 —, successiestrijd, p. 51
 Gulpen, geslacht, p. 434
 —, Werner van, p. 434
 Guttzell, abdij, p. 318

H

Habsburg, geslacht, huis, p. 1, 17, 18, 22, 32, 81, 102-105, 121, 129, 152, 159, 166, 173, 209, 214-217, 224, 234, 317, 344, 350, 448, 519
 —, zie ook *Bourgondië*, hertogen, *Oostenrijk*, geslacht (huis), *Rudolf* van Habsburg, koning, en *Spanje*
 Habss, zie *Haps*
 Haccourt, p. 501
 Hackfort, Berndt van, p. 174, 180
 Haelen (Ned.Limburg), p. 337-341, 349, 351
 —, hoofdschepenbank, p. 338-343, 348
 Haerle, zie *Haler*
 Haickvort, zie *Hackfort*
 Hal, p. 459
 Halen (België), hoofdschepenbank, p. 395
 —, zie ook *Haelen* (Ned.)
 Haler (dorp), p. 486
 Halmal, Maria van, echtg. van Herman van *Lynden*, p. 465
 Hamal, kasteel, p. 406, 423
 —, Philippus de, p. 358
 Hannart, Jan, p. 152
 Hannover, keurvorstendom, p. 12, 51
 Haps, heerlijkheid, p. 179
 Harderwijk, p. 281, 316
 Haren, zie *Neerharen*
 Hartwert, landdag, 1405, p. 201, 202
 Hartwig, Archiv-registrator, p. 74, 75, 245, 254
 Haspengouw, zie *Hespengouw*
 Hasselt, p. 274, 275, 338, 343, 371
 —, burgerrecht van, p. 495, 496
 Hatzfeld, Willem van, p. 188
 Hauw-Eyken, zie *Houw-Eijken*
 Hedel (Gld.), p. 281
 Heel (= Hedel), heer(lijkheid), p. 292, 337, 377, 510
 —, parochiekerk, p. 457, 510
 Heer, p. 429, 433-438
 —, laathof „Roede Schild”, p. 437
 —, schepenbank, p. 265, 436-438
 Hees, p. 405, 427, 429, 439-440
 —, laathof St Martin, p. 440

Hegge, de Groote, zie *Thorn*
 Heijen, heer(lijkheid), p. 361
 —, schepenbank, p. 361
 Heijthuijsen, p. 337-341, 351, 441
 —, (-Roggel), schepenbank, p. 338-340, 440
 Hein, zie *Horn*
 Heinsberg, heerlijkheid, p. 322
 —, hoofdgerecht, p. 369
 Heinsberg, Elisabeth van, echtg. van Arnold de Wilde van *Horn*, p. 353
 —, zie ook *Loon*, graven van, en *Luik*, bisschoppen van
 Heithuysen, zie *Heijthuijsen*
 Held, Matthias, p. 19
 Hemersbach (= Hemersbech), p. 369, 370
 Hemert, Peter van, p. 314
 Hendrik I de Vogelaar, koning van Duitsland, p. 83, 88
 Hendrik II, keizer, p. 86, 87, 400, 483, 484
 Hendrik III, keizer, p. 90, 190, 446
 Hendrik IV, keizer, p. 88-91, 191, 336, 401, 405, 427, 503
 Hendrik V, keizer, p. 88-91, 302, 405, 427
 Hendrik VI, keizer, p. 92, 102, 190, 407
 Hendrik van Hohenstaufen, koning van Duitsland, p. 93, 427, 428
 Hendrik VII van Luxemburg, keizer, p. 113, 313, 387, 484
 Henegouwen (= Henngawen), graaf(schap), p. 86, 87, 90, 94, 95, 98-102, 115, 124, 129, 140, 153, 154, 197, 233
 —, graven:
 —, Boudewijn I, graaf, p. 90
 —, Jan I, graaf, p. 99
 —, zie ook *Holland*, graven en *Reinier IV*
 Hen(n)in, Jan van, p. 462
 Heppenert, p. 352
 's Herenelderen, zie *Elderen*
 Herentals, stad, p. 417
 Herford, abdij, p. 129
 Herk-de-Stad, p. 106
 —, schepenbank, p. 392

Herot, Johan, p. 390
 Herstal, heer(lijkheid), p. 95, 257,
 299, 307, 329-335, 400, 406, 408,
 423, 424, 449, 469-471, 519
 —, schepenbank, p. 333-335, 469, 470
 —, zie ook *Brabant*, hertogen
 Herstal, Pepijn van, zie *Pepijn II*
 's Hertogenbosch, stad, p. 417
 's Hertogenrade (= 's Hertogenro-
 de), p. 108-112, 453, 518
 Hesbaye, p. 279
 Hespengouw, p. 274, 294, 295, 341,
 355, 374, 393, 394, 399, 459
 —, aartsdiakonaat, p. 251, 253
 —, leenhof van de voogd, p. 296
 Hessen, zie *Keulen*, Hermannus van
 Hessen, bisschop
 Heugem (Heughem), heer(lijkheid),
 p. 318, 319
 —, schepenbank, p. 318, 319
 Heukelom, p. 405
 Heure-le-Romain, parochie, p. 501,
 502
 Hevillers, zie *Walhain*
 Heze, p. 505
 Heze, riddergoed, p. 477
 Hezen, de Vier, heerlijkheid, p. 181
 Hierge(s), baronie, p. 475
 Hillensberg, schepenbank, p. 323
 Hinckart, Willem van, p. 512
 Hirnheim, von, p. 47
 Hochstaden, geslacht, p. 299, 448
 —, Dirk van, graaf, p. 356
 Hocht, abdis(-dij), p. 451, 455, 465,
 466
 —, graafschap, p. 341, 351
 Hoegem, zie *Heugem*
 Hoei, p. 400
 —, Onze Lieve Vrouwekerk, p. 251,
 402
 Hoen, Hendrik, p. 293
 —, zie ook *Lippe*
 Hoen van Cartiels, geslacht, p. 292
 —, Floris, p. 286
 —, Frans Theodoor, p. 293
 —, Hendrik, p. 286, 287, 293
 —, Isabelle, p. 286
 —, Salome, p. 286
 Hoen van der Lippe, geslacht, p. 348
 —, Dirk, p. 347

Hoensbroek, zie *Luik*, bisschoppen
 van
 Hofstrassen, zie *Hoogstraten*
 Holeng, Johan van, p. 295
 —, Roger, p. 295
 Holland (Hollant), graaf(schap), p.
 87, 95, 99-104, 115, 124, 126,
 129, 138, 140, 146, 150-154, 161,
 186-189, 197-210, 233, 234, 270,
 344
 —, graven:
 —, Albrecht van Beieren, p. 115, 201
 —, Dirk III, graaf, p. 87
 —, Jacoba van Beieren, gravin, p.
 100, 102, 198
 —, Jan II, graaf, zie *Henegouwen*,
 Jan I
 —, Jan van Beieren, zie *Luik*, Joannes
 VI van Beieren, bisschop-
 elect
 —, Margareta I van Avesnes, gravin,
 p. 100
 —, Willem II, graaf, zie *Willem van*
H., koning v. Duitsland
 —, Willem VI, graaf, p. 102, 197, 201
 —, hof van, p. 151, 208, 335
 —, privilege de non evocando, p. 115
 —, raad van, zie hof, hierboven
 —, staten, p. 127, 208
 Holland, Aleida van, echtg. van Jan
 van *Avesnes*, p. 99
 Hollogne-aux-Pierres, heer(lijkheid),
 p. 295-297, 480, 521
 —, parochie, p. 499
 —, schepenbank, p. 296, 297, 521
 Holonia, zie *Hollogne-aux-Pierres*
 Holtum, p. 326
 Hongarije, p. 102, 134, 147, 180
 —, Maria van, gouv.-gen. der Ne-
 derl., p. 124, 148-160, 163, 174,
 176, 191-193, 196, 226, 233, 260,
 267-269, 332, 344
 Hontem, p. 318
 Hoogbourgondië, zie *Bourgondië*,
 vrijgraafschap
 Hoog-Manderscheid, zie *Mander-
 scheid*
 Hoogstraten (Hoogstraeten), heer, p.
 143, 152, 161, 164, 231
 —, zie ook *Lalaing*

Horion, p. 279
 Horion, geslacht, p. 458
 —, Gerard Ahasverus Lodewijk de, baron, p. 349
 Horn(e), dorp, p. 338, 343, 349, 351
 —, heer(lijkheid), sedert 1450 graaf-(schap), p. 138, 141, 145-150, 157, 160, 161, 165, 166, 171, 187, 211, 219, 235, 327, 335-350, 351, 372, 440, 441, 451, 457, 483, 484, 487, 488, 491, 495, 503-511, 519, 521
 —, leengerecht, p. 348
 —, lenen, p. 349, 355, 457
 —, munt, p. 266, 281
 —, schepenbank, p. 339, 341
 —, zie ook *Egmond*, geslacht, en *Montmorency*, geslacht
 Horn, geslacht, p. 172, 347, 353, 441
 —, Arnold (de Wilde) van, p. 353
 —, Frederik van, heer van Montigny, p. 346
 —, Gerard van, p. 336, 504
 —, Jacob I, graaf sedert 1450, p. 336,
 —, Jacob II, graaf, p. 343, 344, 346
 —, Jacob III, graaf, p. 343, 344, 346
 —, Jan van, graaf, p. 345, 346, 347, 441, 506, 507
 —, Jan (de Wilde) van, p. 353
 —, Willem I van, p. 331, 342
 —, Willem II van, p. 336, 337, 340
 —, zie ook *Luik*, bisschoppen
 Horne-Beaucignies, Maximiliaan Em. van, prins, p. 349
 Horssen, gericht, p. 171
 —, zie ook *Bronkhorst-Batenburg*), geslacht
 Hosdent (= Hosden), heer(lijkheid), p. 297-298, 521
 —, schepenbank, p. 298, 521
 Hosden(t), Boudewijn van, p. 297
 —, Charles van, p. 297
 —, Eustachius van, p. 297, 298
 Houffalize, Jan van, p. 469
 Housse, Caspar Lorenz de, p. 247
 Houthalen, heerlijkheid, p. 395, 396
 Houw-Eijken, bank, p. 395
 —, heerlijkheid, p. 396
 Hoven, Dionisius van der, p. 277
 Hoya, Maria van, echtg. van Joost

van *Bronkhorst-Borculo*, p. 282, 284
 Hubertus, St., p. 400
 Hugo Capet, koning van Frankrijk, p. 86
 Huissen, ambt, p. 358
 —, dijkgraaf en heemraden, p. 359
 —, rechterambt, p. 358, 359
 —, schepenbank, p. 358, 359
 —, stad, p. 358, 359
 Huissen-Malburgen, ambt, p. 359
 Hulst, ambacht, p. 84
 Hunsel, p. 352-354
 Hurn, zie *Horn*
 Huste, zie *Hocht*
 Huy, zie *Hoei*

I

Ida, moeder van Godfried van Bouillon, p. 90
 IJsselstein, zie *Ysselstein*
 Ipendam, p. 198
 Imo, graaf, p. 308, 330
 Ingelheim, p. 88
 In-, en Kniphuizen, Ico en Willem van, gebroeders, p. 76, 396, 397
 Innocentius II, paus, p. 372, 436, 438, 439
 Isabella, infante van Spanje, zie *Spanje*, Isabella
 Iselstein, Iselsteyn, zie *Ysselstein*
 Isenburg, graven van (Neder-Isenb.), p. 128
 Istain, Iselstein, zie *Ysselstein*
 Italië, p. 77, 92
 —, koninkrijk (regnum), p. 80, 81, 82, 259
 Ittervoort, p. 352, 486

J

Jeker(stroom), p. 404
 Jelmera, Ritske, p. 202
 Jever (Jevern), heer(lijkheid), p. 140, 162, 200
 Johanna van Arragon, koningin van Castilië, p. 104

Joyeuse, Margareta de, echtg. van
Hans Craft van *Milendonck*, p.
349

Jozef I, keizer, p. 34, 113, 252, 253

Jozef II, keizer, p. 37, 305, 425

Julian, zie *Bouillon* (stad)

Juliers, zie *Gulik*

Jupille, p. 307, 330

K

Kaberg, p. 451

Kail, zie *Keyl*

Kamerijk (Kamerich), bisschop-
(-dom), p. 81, 88, 99, 101, 141,
145, 154, 166, 350, 519, 521

—, Herluinus, bisschop, p. 88

—, burcht, p. 350

—, schepensbank, p. 350

—, stad, p. 88, 141, 145, 350

—, stift, p. 105

—, vrede van (1529), p. 105, 371

Kampen, muntrecht, p. 281, 315, 503

—, stad, p. 141, 144, 145, 148, 222,
234, 503

Kankena, geslacht, p. 200

Kannenburg (Kanneberch), Andries,
p. 282

Karel de Grote, keizer, p. 259, 299,
330, 445

Karel IV, keizer, p. 5, 6, 81, 98, 101,
106-110, 119, 257-267, 320, 324,
329, 339, 342, 359, 364, 387, 388,
409, 417, 427-430, 434-440, 442,
445, 451, 461, 478

Karel V, keizer, p. 2, 11, 16, 17, 18,
20, 23, 104, 105, 109-113,
117-129, 134, 146-159, 166,
172-174, 177-180, 184-186, 188,
189, 190-193, 197, 206, 207,
213-218, 219, 228, 259-269, 287,
290, 291, 300, 301, 311-314, 322,
333, 350, 358, 370, 382, 388, 393,
398, 418-420, 423, 428, 435, 442,
449, 461, 462, 470, 475, 484, 497,
503, 506, 513

Karel VI, keizer, p. 34-37, 117, 229,
230, 463, 486, 493, 515

Karel VII, keizer, p. 36, 37

Karel III, de eenvoudige, koning van
Frankrijk, p. 83, 330

Karel VIII, koning van Frankrijk, p.
7

Karel II, koning van Spanje, p. 514

Karloman, hofmeier, p. 330

Karolingen, geslacht, p. 82-87, 189,
259, 298, 307, 309, 330, 339, 341,
351, 383, 394, 399, 458

Kassel, p. 282

Katzenellenbogen, graafschap, p. 162

Keer, p. 436

Keizersbos, p. 336

Kelpen, p. 339

Kempen, de, aartsdiaken van, p. 374

Kemp(e)ner, Gisbert, p. 242

Kempton, zie *Kampen*

Kerpen, heerlijkheid, p. 108-112, 229,
459, 518

Kessel, ambt, p. 316

—, graafschap, p. 340, 440

Kesselt, zie *Kestelt*

Kessenich (Kessenych), domein, p.
352, 373

—, heer(lijkheid), p. 351-355, 362,
363, 373, 458, 520

—, leengerecht, p. 352

—, schepensbank, p. 352, 354, 355,
373

Kessenich, NN van, echtgenote van
Jan (de Wilde) van *Horn*, p. 353

Kestelt, Jan van, p. 398, 421, 422

Ketteler, Willem van, zie *Munster*,
bisschoppen

Keulen (= Keurkeulen), (aarts)bis-
dom,-bisschop, p. 85, 87, 100,
178-181, 221, 252, 281, 287,
293, 314, 356-358, 388, 409, 491

—, bisschoppen:

—, Bruno I van Saksen, bisschop, p.
85, 86, 100, 302, 509, 510

—, Hermannus IV van Hessen, bis-
schop, p. 202

—, Siegfried van Westerburch, bis-
schop, p. 100

—, hofgerecht, hofraad, p. 357, 358

—, leengerecht, p. 357, 358

—, nuntius apostolicus te, p. 250-254,
274, 397

—, officiaal van het aartsdiocees, p.

251, 252, 274, 440
 —, privilege de non appellando, p. 12, 357
 —, rijksaanslag 1505, p. 134
 —, rijksdag 1512, p. 128, 134
 —, St. Pantaleonsabdij, p. 337, 509
 —, stad, p. 231, 252, 286, 320, 443, 462
 —, stadsarchief, p. 254, 256
 —, stift (= keurvorstendom), p. 5, 12, 19, 100, 129, 223, 286, 355-358, 519, 521
 Keurmainz, Keurpalts, zie *Mainz en Palts*
 Keurrijn, kreits, zie *Nederrijn*, kreits
 Keursaksen, Keurtrier, zie *Saksen en Trier*
 Keyl, heerlijkheid, p. 142
 Kinsky, (vrijheren, baronnen) geslacht, p. 247, 296, 479, 480, 481
 Kirchner, kanselarijbediende, p. 39
 Kinrooi (= Kinroy), p. 352
 Kleef, graaf(schap), sedert 1417 heretog(dom), p. 3, 87, 94, 97, 100, 128, 129, 148, 149, 173-178, 181, 282, 288, 358-362, 519
 —, graven/hertogen:
 —, Johan, graaf, p. 358
 —, Jan I, hertog, p. 360
 —, Johan Willem, hertog, p. 328
 —, Willem V, hertog, p. 153, 154, 166, 179, 180, 288, 322, 361, 362, 506
 —, hofgerecht, p. 359, 361
 —, hofraad(kamer), p. 359, 360, 361, 362
 —, landgerecht, p. 359, 360, 362
 —, privilege de non appellando, p. 117, 358
 —, regering, p. 359
 —, stadsschepenenbank, p. 358, 360, 361
 —, vrede van, 1666, p. 284, 285
 —, zie ook *Gulik*, en *Rutger*
 Koblenz, staatsarchief, p. 73, 78, 397, 473, 503
 Koenraad, koning van Duitsland (1087), p. 90
 Koenraad III, koning van Duitsland, p. 89-92, 98, 406

Koenraad IV, koning van Duitsland, p. 386, 387
 Köln, zie *Keulen*
 Konigseck, graaf van, p. 209
 Königs-Wusterhausen, p. 106
 Koninksem (= Koninxhem), heer-
 (lijkheid), p. 423, 429, 438
 —, schepenenbank, p. 438
 —, voogd (protector), p. 431, 436, 438
 Konstanz, rijksdag 1507, p. 14, 26, 48
 —, rijksaanslag 1507, p. 134
 Kortessem, baronie, p. 327, 337
 Kottem, p. 459, 460
 Koyffen, van der, heren, p. 477
 Kozen, p. 277, 278
 Kremer, kamerbode, p. 39
 Kriechingen (= Kreychingen), heer-
 (lijkheid), p. 141, 145, 211-213, 235
 Kriechingen, Christoph van, p. 212
 —, Wyrich van, p. 212, 417
 Kronberg (= Kronenburg?), p. 221
 Kronenburg, heer(lijkheid) p. 161, 213, 218-222, 231, 234, 397
 —, zie ook *Manderscheid*
 Kuik, zie *Cuijk*
 Kuilenburg, zie *Culemborg*
 Künsdorff, p. 314
 Kuringen, leenhof=leenzaal, p. 249, 253, 273, 274, 325, 345-349, 369, 393, 395, 443, 454, 455, 465, 478, 480, 506

L

Laag-Manderscheid, zie *Manderscheid*
 Lalaing, Antoon van, gf van Hoogstraten, p. 152, 231
 —, Filips van, heer van Schorisse, p. 126
 —, Isabella van, zie *Culemborg*, Elisabeth (Isabella) van
 Lambermont, Jacqueminus de, p. 371
 Lambertus, St., p. 374, 400
 —, patrimonium, zie *Kuik*, St. Lambertuskerk, patrimonium
 Lamboy, de, baron (veldmaarschalk),

p. 491
 —, de, graaf, p. 274
 —, Willem van, p. 327
 Lanaken, p. 406, 451, 452, 456, 459
 —, Marottenhof, p. 456
 —, schepenbank, p. 451, 454
 Landen, zie *Pepijn I* van Landen
 Lang, Mathaeus, kardinaal, p. 17
 Langhalzen, geslacht, p. 83-87, 90, 91
 Larenz, Commissar Landgerichtsrath, p. 74
 Lathum, p. 187
 Latinne, p. 295, 297
 Lausanne, bisdom, bisschop, p. 81
 Lecke, van der, heer(lijkheid), p. 137, 167
 Leerdam, heer(lijkheid), sedert 1492 graaf(schap), p. 186, 199, 200
 Leerodt, Jan van, p. 325, 326
 Leeuwarden, stad, p. 141
 Lembourg, zie *Limburg*, graafschap, hertogdom
 Lenartz, Servatius, p. 274
 Leo X, paus, p. 193, 196, 418
 Leodium, zie *Luik*
 Leopold I, keizer, p. 117, 443, 491, 508, 514
 Leopold II, keizer, p. 492
 Lertomber, Sebastiaan, p. 242
 Leur, gericht, p. 171
 —, zie ook *Bronkhorst*
 Leut (België) (= Leute, Leuth), heer(lijkheid), p. 362-368, 470, 480, 520
 —, kasteel, p. 363, 367
 —, schepenbank, p. 324, 366
 Leut, Jacob van, p. 363
 Leuven, graaf(schap), p. 86, 87, 91
 —, Lambert I, graaf, p. 86
 —, stad, p. 126, 137, 154, 395, 417
 —, stadsrecht van, p. 395
 —, zie ook *Brabant*, hertog(dom), hertogen
 Levoz, Natalis Josephus, p. 276
 Lewarden, zie *Leeuwarden*
 Lichtenvoorde, p. 285
 Liedekerke, zie *Hannart*
 Liège, zie *Luik*
 Lierneux, p. 279
 Liewe, zie *Zoutleeuw*

Lièvre, Jean Baptiste le, p. 277
 Ligne, Ernestine de, prinses, echtg. van Jan III van *Nassau-Siegen*, p. 287
 Lijmers, ambt, p. 359
 Lille, zie *Rijsel*
 Limbourg, zie *Limburg*
 Limbricht, heer(lijkheid), p. 368-370, 442, 520
 —, muntrecht, p. 370
 —, schepenbank, p. 324, 369
 —, slot, p. 368
 Limburg (= Limbourg) (prov. Luik), graaf(schap), hertog(dom), p. 91, 98-101, 104-112, 118, 119, 124, 129, 142, 150, 166, 186, 233, 289-291, 299, 317, 321, 366, 387, 437, 447, 469, 476, 512, 513, 518, 521
 —, graven, hertogen:
 —, Hendrik I, graaf, sedert 1101 hertog, p. 88, 91
 —, Hendrik IV, hertog, p. 320
 —, Walram I (Udo), graaf, p. 512
 —, Walram II, hertog, p. 91
 —, kasteel, p. 512
 —, leengerecht, p. 288, 512
 —, lenen, p. 288-291, 317, 469, 514
 —, provincie van Nederland, p. 72-76, 249, 322, 392
 —, schepenbank der stad, p. 512
 —, zie ook *Brabant*, hertog(dom), hertogen
 Limburg-Styrum, geslacht, p. 283-285
 —, Joost van, p. 283
 Lindau, rijksdag 1496/7, p. 48, 66
 Linden, Filips von, p. 266-269
 —, Wilhelm von, p. 266-269
 Lingen (= Linge), heer(lijkheid), p. 142, 145, 213-218, 234
 —, huis, p. 214
 Lippe genaamd Hoen, Caspar van der, p. 349
 Lippe, zie ook *Hoen* en *Hoen van der Lippe*
 Lith aan de Maas, p. 312, 363, 377
 Lithoyen, p. 330
 Lobith, ambt, p. 359
 Lodewijk de Vrome, keizer van het Frankrijk, p. 293, 298, 499

- Lodewijk IV het kind, koning van Duitsland, p. 83, 400, 449
- Lodewijk V van Beieren, keizer, p. 94, 100
- Lodewijk II, koning van Frankrijk, p. 87
- Lodewijk IV, koning van Frankrijk, p. 86
- Lodewijk IX, koning van Frankrijk, p. 99
- Lodewijk XI, koning van Frankrijk, p. 104
- Lodewijk XIV, koning van Frankrijk, p. 350, 371
- Lodewijk V, keurvorst van de Palts, rijksvicaris, p. 17
- Logne, graafschap, p. 278, 279
- Loncin, p. 499-501
- , parochie, p. 500
- Loningen, zie *Logne*
- Lontzen (= Lontsen), gerecht, p. 265, 447, 448
- , voogdij, p. 447
- Loon (= Looz), graaf(schap), p. 94, 97, 99, 105, 108, 117, 146, 166, 178, 248-252, 258, 264, 272-275, 277, 280, 295, 302, 303, 324-328, 329, 335-351, 353, 362, 363, 368-370, 372, 374, 380, 382, 391-397, 406, 425, 427, 430, 431, 436-440, 443, 451-456, 465, 477, 478, 491, 494, 495, 505, 506, 510, 519-521
- , graven:
- , Arnulf (= Arnold) V, graaf, p. 452
- , Arnulf VI (van Rummen), graaf, p. 329, 342, 451, 478
- , Diederik van Heinsberg, graaf, p. 452
- , Gerard I, graaf, p. 327, 387
- , Lodewijk II, graaf, p. 393
- , Lodewijk IV, graaf, p. 452
- , leengerecht, zie *Kuringen*, leenhof
- , lenen, p. 178, 273, 295, 302, 303, 324-329, 335-351, 353, 368-370, 372, 380, 393, 395, 396, 443-444, 452-456, 465, 477-481, 506, 510
- , stad, zie *Borgloon*
- , staten, p. 248
- Looz-Corswarem, Josephus Philippus Hyacinthus van, hertog, p. 273
- Lorcé, p. 278
- Lorraine, zie *Opferlotharingen*
- Los, zie *Loon*
- Lotharingen (= Lotharii regnum, Noord-Middenfrancië), hertogdom, p. 83-86, 102, 330, 400
- , Bruno, hertog, zie *Keulen*, bisschoppen, Bruno I
- , Giselbrecht I, hertog, p. 83-85, 330, 387, 400, 401
- , Koenraad de Rode, hertog, p. 85
- , hertogdom (in Opferlotharingen) zie *Opferlotharingen*
- , zie ook *Nederlotharingen* en *Opferlotharingen*
- Lotharius I, keizer van het Middenrijk, p. 119, 445, 499
- Lotharius III, van Supplinburg, keizer, p. 89, 91, 92, 401-403, 410-416
- Loucheie, zie *Lorcé*
- Louveigné, p. 279
- Löwenstein-Wertheim, geslacht, p. 232
- , Albrecht von, graaf, p. 233
- Lozen, p. 352
- Ludick, zie *Luik*
- Luihgau, p. 258
- Luik, bisschop, p. 87-95, 99, 101, 108, 112, 115, 116, 128, 142, 176-181, 247-254, 273-277, 287, 307, 311, 312, 325, 331, 334, 343-349, 351, 353, 356, 363, 370, 372, 377, 378, 381, 382, 384, 386-392, 393, 396, 397, 400-410, 411-422, 428, 431, 432, 438, 442, 454-456, 473, 474, 475, 478, 481, 482, 491, 494, 495, 500, 501, 506, 515
- , bisschoppen:
- , Adolphus II van der Mark, bisschop, p. 386
- , Baldericus (= Balderik) I, bisschop, p. 282
- , Baldericus (= Balderik) II, bisschop, p. 282, 377
- , Caesar Constantinus Franciscus van Hoensbroek, bisschop, p.

- , Cornelis van Bergen [op Zoom], bisschop, p. 346
- , Eraclus (= Everaclus), bisschop, p. 379, 380
- , Erardus van der Mark, bisschop, p. 118, 419
- , Ernestus van Beieren, bisschop, p. 247, 328, 454
- , Georgius I van Oostenrijk, bisschop, p. 392, 420, 495
- , Georgius II Ludovicus de Berghes, bisschop, p. 247
- , Gerardus van Groesbeek, bisschop, p. 247, 329, 391, 396, 454
- , Henricus III van Gelre, bisschop, p. 374
- , Hubertus, bisschop, zie *Hubertus*, St.
- , Hugo II van Pierrepont, bisschop, p. 375, 384, 387
- , Joannes IX van Horn, bisschop, p. 344
- , Joannes VI van Beieren, bisschop-elect, p. 102, 197, 198, 415, 416
- , Joannes II van Eppes, bisschop, p. 428
- , Johannes XI Theodorus van Beieren, bisschop, p. 276
- , Josephus-Clemens van Beieren, bisschop, p. 247
- , Ludovicus (Lodewijk) van Bourbon, bisschop, p. 343, 380
- , Maximilianus Henricus van Beieren, bisschop, p. 455
- , Notgerus, bisschop, p. 376, 483
- , Otbertus, bisschop, p. 88
- , Radulphus (Rudolf) van Zaehringen, bisschop, p. 386, 425
- , conseil ordinaire (= consilium ordinarium), p. 116, 117, 247, 248, 252-254, 274, 275, 297, 357, 373, 375, 379, 381, 382, 497
- , conseil privé (= consilium privatum), p. 248, 253, 273, 297, 298, 312, 335, 349, 350, 356, 371, 381, 472
- , consilium secretum, zie conseil privé, hierboven
- , députés des états révisers, zie Staten, gedeputeerde (hieronder)
- , diocees, p. 81, 248, 251, 252, 358, 389, 402, 413, 482
- , gerecht der 22, zie tribunaal der 22 (hieronder)
- , gerecht van de Anneau du palais, p. 389
- , kathedraal, zie St.Lambertuskerk (hieronder)
- , leengerecht v.d. bisschop, p. 248, 253, 297, 423
- , officiaal, p. 248, 250, 251-254, 273-278, 348, 371, 373, 376, 390, 397, 418, 433, 440, 455, 496
- , patria, zie stift (hieronder)
- , privilege de non appellando et evocando, p. 115-117, 252, 463
- , rijksarchief, p. 73-75, 242-254, 257, 272-279, 295 — slot (passim)
- , schepenbank der stad, p. 248, 250, 252, 253, 273, 275, 296, 297, 300, 319, 363, 371-382, 394, 416, 450, 453, 474, 475, 499, 500
- , St.Jacob (Jacques) klooster, p. 287, 418, 468
- , St.(Maria en) Lambertuskerk, p. 277, 282, 296, 297, 346, 349, 351, 363, 370, 372-377, 380, 400-404, 412, 413, 416, 457, 466, 510
- , St.Lambertuskerk, patrimonium, p. 337, 363, 372, 374, 376-377, 457
- , St.Laurentiusabdij, p. 363
- , St.Martin-en-Mont (Martinus) kerk, p. 373, 380-383, 440
- , St.Pietersklooster, p. 330
- , stad, p. 88, 142, 247, 248, 252, 253, 273-277, 299, 307, 327, 343, 355, 371, 386, 400, 457, 464, 472, 499-501
- , stads„banlieue” (banmijl), p. 500, 501
- , stadsraad (consilium civicum), p. 248, 273, 296
- , staten, p. 248, 253, 311, 334, 348, 372, 389
- , staten, gedeputeerde, p. 248, 253, 475
- , stift, p. 3, 68, 86, 97, 105, 115-117,

125, 129, 146, 166, 243, 248-254, 270, 272-279, 280, 286, 292-298, 308, 312, 319, 320, 329, 332, 334, 335, 343-346, 350, 356, 357, 363, 370-392, 402, 410-422, 453-456, 474-475, 482, 483, 487, 498-502, 505, 519-521

—, terres franches, p. 332, 333, 372-378, 457

—, tribunaal der 22, p. 248, 253, 274, 275, 349, 357, 373, 374, 389, 390, 481, 499

—, twee en twintig, gerecht, zie tribunaal der 22 (hierboven)

—, vrijdorpen, zie terres franches (hierboven)

Luitgardis, dochter van keizer Otto I, p. 85

Lummen (= Lumaing, Lumay, Lummen, Lumey, Lumpnen), heer- (lijkheid), baron(ie), p. 229, 393-395, 522

—, binnenschepenbank, p. 394, 395

—, buitenschepenbanken p. 394, 395

—, vrijheid, p. 394

—, zie ook van der *Mark*, geslacht

Lummen, Lodewijk van, p. 393

Lunéville, vrede van (1801), p. 51, 318, 465

Luther, Maarten, p. 21, 273

Lütich, Luttich, zie *Luik*

Lutzenberg, Lutzenburg, zie *Luxemburg*

Lutzeradt, Matthias van, p. 191, 192, 193, 194, 195

Luxemb(o)urg, graaf(schap), sedert 1354 hertog(dom), p. 72, 87, 94, 99-101, 104, 107, 118, 119, 124, 129, 139, 142, 148, 150, 153, 154, 161, 165, 166, 190-197, 212, 219-222, 223-235, 273, 278-279, 366, 368, 397, 398, 473-475, 519-521

—, graven, hertogen:

—, Hendrik IV, de Blinde, graaf, p. 218

—, Hendrik V, de Blonde, graaf, p. 228

—, Hendrik VI, graaf, p. 100

—, Hendrik VII, graaf, zie *Hendrik*

VII, keizer

—, Siegfried, graaf, p. 87

—, Wenceslas (Wenzel) I, hertog, p. 98, 106, 289, 415, 421, 429, 434

—, provincie van België, p. 72

—, raad, p. 119, 192, 196, 220, 230, 279, 473-475

—, siège des nobles, p. 119, 398, 522

—, stad, p. 75-76, 224, 298, 474

—, staten, p. 194-197, 474

—, terres franches (of: neutres), p. 220, 221, 222, 230, 234, 474, 475

Luxemburg, geslacht, p. 296, 480, 481

—, Gerard van, p. 171

—, Isabella van, zie *Culemborg*, Elisabeth (Isabella) van

—, Jan van, p. 188

—, ritter von, p. 296

—, Rogier van, p. 296

—, zie ook *Nederlotharingen*, Frederik van L., hertog

Lymbourgh, zie *Limburg*

Lymers, zie *Lijmers*

Lynden, Ernst van, baron, na 1620 graaf, p. 461, 466, 468

—, Ferdinand I van, graaf, p. 466, 468

—, Ferdinand II Gobert van, graaf, p. 466, 467

—, Herman van, p. 460, 465, 472

—, Maximiliaan François Gobert van, graaf, p. 466, 468

Lyonnais, le, p. 150

M

Maas, p. 84, 85, 98, 109, 128-130, 146-152, 166, 211, 218, 257, 277, 298, 302, 307, 310, 322, 325, 329, 334, 340-342, 351, 362, 368, 379, 381, 399, 427, 429, 430, 451, 468, 485, 501

Maaseik, p. 339, 341, 351, 494

Maasgouw, p. 258, 341, 351, 459

Maasland, p. 95, 303, 325, 339, 342, 347, 351, 425, 452, 465, 478

Maasmechelen, zie *Mechelen* aan de Maas (België)

- Maasniel, p. 261
Maastricht, Antonietenklooster, p. 379
—, bisschopskommer(-kommel), p. 410, 414, 515
—, castellum, p. 399, 401, 404, 426
—, commissarissen-deciseurs, p. 333, 419, 420-422, 424, 432, 455
—, commissarissen-instructeurs, p. 420
—, Dochter Caerte (1356), p. 414
—, familia (familie) van de bisschop (Luik), p. 375, 401-404, 411-415
—, familia (familie) van de hertog (koning), p. 411-415
—, fiscus, zie *Vroenhof*
—, Forme van appellatie (1540-49), p. 420
—, hooggerechten, zie schepenbanken (hieronder)
—, laaggerecht, indivies, p. 419-422
—, landdekensaatssynode, p. 403
—, Lenculen, stadswijk, zie *Vroenhof*
—, muntrecht, p. 400, 410, 416
—, Nieuwstad, stadswijk, p. 410
—, Slichtinge tussen de gerechten (1560), p. 421
—, Onze Lieve Vrouw-immuniteit, p. 404, 405, 408, 410, 415, 416
—, Onze Lieve Vrouwe-kamerhof, p. 416
—, Onze Lieve Vrouwe-Kerk, p. 319, 376, 377, 400-404, 415, 426
—, Onze Lieve Vrouwe-parochie, p. 401, 402, 403, 404, 410, 412-415
—, Onze Lieve Vrouwe-singel (claustrale), p. 410
—, Oude Caerte (1284), p. 402, 410, 412-416, 417
—, privilege, Oud (1413), p. 415, 416
—, privilege de non evocando (1515), p. 418
—, rijksarchief, p. 74-76, 242, 244, 246, 247, 257, 259, 267, 279, 285, 293, 297 — slot (passim)
—, schepenbank van Luik, p. 224, 375, 408, 410-421, 438
—, schepenbank van het rijk (= Brabant), p. 111, 224, 266-269, 399, 405, 408, 410-421, 438, 522
—, St. Antonius-kapel, p. 379, 404
—, St. Servaas, deken, p. 432, 438
—, St. Servaas, gerecht der 11 banen, p. 428, 429-440
—, St. Servaas-immuniteit, p. 404, 405, 410, 414, 426, 427, 430-432
—, St. Servaas-kapittel, p. 363, 399-410, 426-440, 457, 504
—, St. Servaas-kerk, p. 110, 189, 337, 386, 388, 399-410, 411, 415, 424, 425-440, 445, 459, 504, 505, 519
—, St. Servaas, leengerecht, p. 433
—, St. Servaas-parochie, p. 401, 402, 403, 404, 410, 413, 415
—, St. Servaas-proos(t)(-dij), p. 95, 399-410, 414, 426-440, 468
—, St. Servaas, rijksnonmiddellijkheid, p. 404, 405, 426, 430
—, St. Servaas, -singel, (claustrale), p. 410
—, stad, p. 17, 22, 74-78, 106, 108, 110-112, 118, 124, 142, 189, 224, 234, 242, 262-268, 279, 286, 287, 291, 299, 301, 317, 319, 329, 334, 367, 371-379, 384, 398-426, 451, 455, 479, 495, 501, 510, 513, 514, 516, 519, 522
—, stadsvoogd, zie voogd (hieronder)
—, Statuten van 1380, p. 415, 421
—, synodaalgerecht, p. 403
—, tolrecht, p. 400, 410, 416
—, Tweebergen, stadswijk, zie *Tweebergen*, heerlijkheid
—, villa, p. 299, 330, 403
—, voogd, p. 407, 408, 416
—, vrijheid, p. 399, 403, 415, 451
—, Vroenhof, Vroonhof, zie *Vroenhof*
Maasvallei, p. 83, 97, 100, 330, 377
Macours, Reiner, p. 296
Madrid, p. 119, 508
Maes, Joh. Matthias, p. 326
Maeslant, zie *Maasland*
Magalinae, zie *Mechelen* aan de Maas
Maidières, p. 384
Mainz, aartsbisschop, -bisdom, p. 51, 56-58, 62, 70
—, Karl Theodor Anton Maria von Dalberg, bisschop, zie *Dalberg*

- K. Th. A. M. von
 —, stift (keurvorstendom), p. 5, 12, 19, 26, 34, 36, 39, 48, 126
 Malacord, p. 279
 Malburgen (= Malburg), p. 358
 —, parochie, p. 359
 —, zie ook *Huissen-Malburgen*
 Male, zie *Vlaanderen*, graven
 Malmédy, abt, abdij, p. 189, 249
 Manderscheid (= Manderscheed, Manderschied(t)), heer(lijkheid), graaf(schap) p. 142, 145, 160, 161, 164, 213, 218-222, 232, 234, 397-398
 —, burchten Hoog- en Laag-Manderscheidt, p. 218
 Manderscheid, Diederik van, graaf, p. 142
 —, Diederik III van, graaf, p. 228
 —, Diederik, graaf te, p. 142
 —, Jacob van, graaf, p. 142
 Manderscheid-Blankenheim, geslacht, p. 220
 Manderscheid-Blankenheim-Gerolstein, Filippa Sidonia van, echtg. van Floris II van *Pallant*, p. 188
 Manderscheid-Gerolstein, geslacht, p. 220, 222
 Manderscheid-Kail, geslacht, p. 221
 Manderscheid-Schleiden, geslacht, p. 221, 222, 228, 231, 232, 473
 —, Diederik IV van, graaf, p. 147, 161, 219, 228, 231, 232
 —, Diederik V van, graaf, p. 232
 Mandrevelt, zie *Mesch*(?)
 Mansfelt (= Mansfeld), Pieter Ernest van, graaf, p. 192
 Manterschidt, zie *Manderscheid*
 Marburg, jurid. faculteit, p. 503
 Marck, van der, zie *Mark*, van der
 Mare, Johan van der, p. 419
 Maria Theresia, vorstin der Nederlanden, p. 230
 Mariembourg, p. 273, 331
 Mark, graafschap, p. 360
 Mark, van der, geslacht, p. 228, 229
 —, Apollonia, echtg. van Dirk van *Pallant*, p. 516
 —, Ernst, graaf, p. 229
 —, Filips, p. 398
 —, Jan, p. 393
 —, Ruprecht, p. 279
 —, Willem, p. 393
 —, linie Arenberg, geslacht, p. 370, 371, 393
 —, zie ook *Luik*, bisschoppen
 —, zie ook *Wittem*
 Marottenhof, zie *Lanaken*
 Martinus, St., p. 379
 Masau, zie *Maasgouw*
 —, superior, zie *Oppeermaasgouw*
 Maschenberge, zie *Mussenberg*
 Maselant, zie *Maasland*
 Masterich, zie *Maastricht*
 Matthias, keizer, p. 10, 461
 Maximiliaan I, keizer, p. 7, 9, 10, 12, 15, 16, 17, 24, 48, 66, 80, 103, 104, 109-112, 115-118, 122, 123, 128, 134, 138, 153, 157, 158, 174, 182, 198-205, 208, 210, 224-227, 233, 290, 300, 313, 317, 350, 388, 403, 417, 442, 461, 474, 484, 487, 488
 Maximiliaan II, keizer, p. 117, 168, 170, 177, 315, 463, 506
 May, Gerhard, p. 229
 Mayntz, zie *Mainz*
 Mechelen (Belg.), p. 101, 104, 124, 129, 142, 145, 234
 —, grote, hoge, raad te, parlement van, p. 103, 113, 119, 165, 191, 192, 196, 222, 278, 313, 346, 357, 474
 Mechelen, (Ned. Limburg)
 —, Johannietercommanderie, p. 515
 —, parochie, p. 512
 —, schepenbank, p. 305, 476, 477, 512, 514, 515
 Mechelen aan de Maas (België), p. 429-431, 438, 439, 459
 —, schepenbank, p. 438, 439
 Meerssen, p. 83, 189, 191, 197, 257, 299, 330
 Meerwijk, Caspar van, baron, p. 349
 Meeswijk (= Meeswick)
 —, heer(lijkheid), p. 363, 368, 480
 Meeuwen, zie *Mewen*
 Meijel, (= Meil), heer(lijkheid), p. 96, 348, 440-441, 520

—, schepenbank, p. 440, 441
 Meppel, p. 316
 Mérode, geslacht (sedert 1473 rijksbaronnen), p. 289, 453, 456, 479, 480, 481
 —, Arnold van, p. 453
 —, Jan I van, p. 452, 453
 —, Jan III van, p. 454, 455
 —, Margareta van, p. 453
 —, Maximiliaan van, rijksgraaf, p. 172
 —, Maximiliaan van, p. 455, 457
 —, Richard van, p. 452, 453
 —, Willem van, p. 453
 —, Willem Karel Gislain van, p. 456
 —, zie ook *Merode-Frankenberg* en *Mérode-Westerlo*
 Merode-Frankenberg, Andreas van, p. 290, 291
 Mérode-Westerlo, geslacht, p. 480, 481
 Merovingen, geslacht, p. 258, 330, 399, 458, 510
 Mesch, (Mesche), heerlijkheid, p. 292, 434, 446-448, 521
 —, schepenbank, p. 300, 447, 448,
 —, voogdij, p. 446, 447, 448,
 Metz, bisdom, p. 70, 81, 212, 224, 383-386, 387, 388, 393
 —, stad, p. 475
 Meurs, heer(lijkheid), graaf(schap), p. 217, 224, 226, 227, 315
 —, graaf van, p. 398
 Meurs, Bernhart van, graaf, p. 226
 —, Margareta van, echtg. van Willem van *Wied*, p. 226
 —, Vincent van, graaf, p. 224, 225, 226, 227
 Mewen, Jacob Mongolde van, p. 368
 —, Willem van, p. 368
 Mheer, p. 299
 Middelburg, p. 343
 Midden-Francië, p. 82, 103, 119, 499
 Milendonck, Adolf van, p. 348-350
 —, Dirk van, p. 441
 —, Hans Craft van, p. 350
 Milendonck, genaamd Mirlaer, Herman Diederik van, p. 348, 349
 Millen, ambt, p. 369
 Millingen, heerlijkheid, p. 178

Minden, stift, p. 129
 Mirbach, Johanna van, echtg. van Kaspar Karel van *Bentinck*, p. 444
 Mirbicht, zie *Mirbach*
 Mirwart, heer van, p. 474
 Mittmund, zie *Wittmund*
 Moerss, zie *Meurs*
 Moezel, rivier, p. 85, 87, 98
 Moldeke, Moldijck, Moldijk, zie *Mook*
 Molenbeersel, p. 352
 Mombeek, Françoise van, p. 465
 Monceau, p. 358
 —, Philippus de, p. 358
 Monreal, Robert van, p. 191
 Mons (België), zie *Bergen* (Mons)
 Monschau, heerlijkheid, p. 288, 324
 —, slot, p. 288
 —, zie ook *Schoonvorst*
 Monschau, Walram van, p. 320, 321, 468
 Monsen, Mathias van, p. 496
 Monster, zie *Munster*
 Montenailler, zie *Montenaken*, gem. Vroenhoven
 Montenaken (gemeente Vroenhoven, B.), p. 243, 405, 422, 425
 Montenaken bij St.Truiden, p. 243
 Montenallia, zie *Montenaken*, gem. Vroenhoven
 Montfort, p. 444
 Montigny, heerlijkheid, p. 152, 231, 346
 —, zie ook *Horn*, Frederik van, en *Lalaing*, geslacht
 Montjoie, zie *Monschau*
 Montmorency, geslacht, p. 327, 347
 —, Filips van, p. 161, 337, 344-346, 347, 348, 349, 506, 507
 —, Florent (Floris) van, p. 345, 346, 347, 507
 —, Jozef van, p. 346
 —, zie ook *Horn*
 Mook, heerlijkheid, p. 362
 —, schepenbank, p. 362
 Mörs, zie *Meurs*
 Mortier, heerlijkheid, p. 446-450, 496, 521
 —, oppervoogd, p. 449

—, schepenbank, p. 300, 449-450
 —, voogdij, p. 449
 Mosalant, zie *Maasland*
 Mouwick, zie *Mook*
 Mozes, Levi, p. 456
 Muelh, zie *Nivelles*
 Munster, Münster, bisschop, bisdom,
 p. 128, 129, 202, 209, 283-285,
 491, 492
 —, bisschoppen:
 —, Christoffel Bernard van Galen,
 bisschop, p. 283
 —, Willem van Ketteler, bisschop, p.
 283
 —, Onze Lieve Vrouw Ueberwasser-
 klooster, p. 496, 498
 —, staatsarchief, p. 73, 78, 256, 271,
 422
 —, vrede van, 1648, p. 182, 216, 217,
 311, 367, 378, 424, 432, 437
 Munsterbilzen, klooster, p. 468
 Munstergeleen, schepenbank, p. 323
 Musche, zie *Mesche*
 Mussenberg, p. 340

N

Namen (Namur), (mark)graaf(schap),
 p. 87, 88, 94, 98-101, 104, 124,
 129, 142, 143, 153, 233, 297, 298,
 356, 403, 441, 442, 475, 519
 —, Albert III, graaf, vice-hertog van
 Nederlotharingen, p. 90
 —, Godfried, graaf, p. 88
 —, conseil provincial, zie raad (hier-
 onder)
 —, raad, p. 442
 —, stad, p. 230, 400
 Nancy, p. 103
 Napoleon Bonaparte, p. 40
 Napels (= Naples), koninkrijk, p.
 193
 Nasenne, Mathaeus, p. 274
 Nassau, graaf(schap), p. 128, 157,
 162, 343
 Nassau, geslacht, p. 142, 143,
 146-148, 161, 183, 184, 332, 424
 —, Adolf van, koning van Duitsland,
 zie *Adolf van Nassau*

—, Engelbrecht (= Engelbert) I van,
 graaf, p. 183
 —, Engelbrecht II van, graaf, p. 143,
 423
 —, Filips Willem van, p. 423
 —, Hendrik III van, graaf, p. 143,
 148
 —, Johan IV of V van, graaf, p. 331
 —, Johan Willem Friso van, prins
 van Oranje, p. 210
 —, Maria van, echtgenote van Wil-
 lem van den *Bergh*, p. 178
 —, Maurits van, p. 143, 216
 —, Willem de Rijke van, graaf, p.
 143
 —, Willem I, de Zwijger, van, prins
 van Oranje, p. 143, 152, 160-162,
 164, 182, 183, 215, 216, 288, 325,
 331-333, 366, 423
 —, Willem III van, koning van Enge-
 land, zie *Willem III*
 Nassau-Breda, zie *Nassau en Breda*
 Nassau-Siegen, Jan III van, graaf, p.
 287
 Nassauwe, Nassaw, zie *Nassau*
 Neck, p. 198
 Nederbeieren, zie *Willem*, paltsgraaf
 Nederbourgondië, p. 81, 122, 123,
 139
 Nedererflanden, p. 24, 119, 124-128,
 136-139, 143, 158-160, 164, 233
 Nedergeistingen, zie *Geistingen*
 Nederheim, zie *Nerem*
 Neder-Isenburg, zie *Isenburg*
 Nederlanden, p. 1, 2, 3, 24, 77, 82,
 88, 89, 92, 97, 99, 101-106, 117,
 118, 121, 125-129, 137, 140, 142,
 146, 158-160, 164-166, 168,
 174-177, 193, 198, 214, 218, 224,
 240, 241, 254, 268, 272, 281, 318,
 337, 344, 346, 366, 406, 424, 435,
 471, 479, 484, 485, 490, 491, 505,
 506, 514, 518, 519, 522
 —, Habsburgse, statengeneraal der,
 p. 127, 208, 216, 417
 —, koninkrijk der, p. 74, 75, 246,
 255, 256, 271, 358
 —, Republiek der verenigde, p. 182,
 209, 210, 215, 216, 283-285, 291,
 303-305, 311-313, 367, 378, 379,

424, 425, 432-437, 443, 448, 450, 455, 479, 482, 492, 493, 514
 Nederlentsche kreits, zie *Bourgondië*, kreits
 Nederlingen, p. 213
 Nederlotharingen, p. 83-91, 94, 98-111, 119, 124, 142, 153, 233, 330, 370, 387, 423, 430
 —, hertogen:
 —, Frederik van Luxemburg, hertog, p. 387, 512
 —, Godfried I van de Ardennen, hertog, p. 87, 90
 —, Godfried II met de baard (huis Ardennen), hertog, p. 90
 —, Godfried III met de bult (huis Ardennen), hertog, p. 90
 —, Godfried IV van Bouillon (huis Ardennen), hertog, p. 87, 90, 91, 370
 —, Gothelo I (huis Ardennen), hertog, p. 87, 90
 —, Gothelo II, de luijaard, (huis Ardennen), hertog, p. 87, 90
 —, Karel, hertog, p. 86
 —, Otto, hertog, p. 86, 87
 —, zie ook *Brabant*, hertogen, *Limburg*, hertogen, *Namen*, Albert III, graaf en *Reinier I*
 Nedermaasgouw, zie *Maasgouw*
 Nederrijn, kreits, p. 50-52, 130, 223, 233, 458
 Nederrijn-Westfalen, kreits, zie *Westfalen*, kreits
 Nedersaksen, kreits, p. 48, 51, 52
 Nedersaksen-Westfalen, gravenbank, p. 96, 216, 217, 220, 223, 229, 232, 318, 464, 515
 Nedersticht, zie *Utrecht*
 Nederweert, heerlijkheid, p. 337, 440, 507, 508, 511
 —, schepenbank, p. 505, 508-510, 511
 Neer, p. 337-340, 349
 —, schepenbank, p. 338, 339
 Neerharen, p. 329, 342, 459, 521
 —, schepenbank, p. 329
 Neerharen, Dirk van, p. 451
 Neeritter, p. 352, 373, 374, 376, 377, 457
 —, heerlijkheid, p. 292, 351, 352, 355,

372-374
 —, schepenbank, p. 373
 Neeroeteren, p. 352, 374, 486, 494
 —, appelcommissarissen, p. 495
 —, heerlijkheid, p. 486, 494-496, 522
 —, privaatrecht, p. 495
 —, schepenbank, p. 489, 494-496
 —, schout, p. 494
 —, voogdij, p. 494
 Neerssen, van der, zie *Virmond*
 Nekum, p. 405
 Nerem, heerlijkheid, p. 406, 423-425, 519
 Netterden, heerlijkheid, p. 181
 Neuenaar, zie *Nieuwenaar*
 Neuerburg, heer(lijkheid), p. 142, 161, 218-222, 231, 234
 —, zie ook *Manderscheid*
 Neufchâteau, p. 301
 Neurenberg, p. 14, 17, 70, 461
 —, rijksdag 1422, p. 15
 —, rijksaanslag 1422, p. 15, 133
 —, rijksdag 1431, p. 133, 137
 —, rijksaanslag 1466, p. 133
 —, rijksdag 1480, p. 134
 —, rijksaanslag 1481, p. 134
 —, rijksdag 1487, p. 134
 —, hofdag 1491, p. 134
 —, rijksdag 1522, p. 389
 —, rijksaanslag 1522, p. 134
 —, rijksaanslag 1524, p. 134
 —, rijksaanslag 1542, p. 134
 —, rijksdag 1543, p. 21, 152, 212
 Neus, stad, p. 315
 Nevell, zie *Nivelles*
 Névers, heerlijkheid, p. 100
 Newerburg, zie *Neuerburg*
 Niderlannde, zie *Nederlanden*
 Nidern Ysenburg, zie *Isenburg*
 Niedererbland, zie *Nedererflanden*
 Nederland(e), die, zie *Nederlanden*
 Niel, zie *Groot-Loon*
 Niel-bij-St-Truiden, p. 436
 Niel-S-Servais, zie *Groot-Loon*
 Nieuwenaar, geslacht, p. 346, 347, 348
 —, graaf van, p. 224, 225, 398
 —, Herman van, p. 507
 —, Walburgis(-ga) van, echtg. van Filips van *Montmorency*, daarna

van Adolf van Nieuwenaar, p. 347, 349, 507
 —, Willem van, gehuwd met Anna van Wied, p. 226, 227, 347
 —, zie ook *Weert*, heren
 Nieuwenhoven, verdrag van, 1329, p. 387
 Nievenheim, von, heer, p. 362
 Nijmegen, kwartier, p. 165, 169, 187, 234
 —, muntrecht, p. 281, 315, 485, 503
 —, rijksdag 1018, p. 87
 —, (rijks)stad, p. 99, 126, 140, 143, 222, 251, 254, 262, 265, 314, 315, 316, 318, 361, 407, 462, 485, 503, 519
 —, schepenbank, p. 315, 519
 —, vrede van, 1679, p. 33, 350, 371
 Nijvel, zie *Nivelles*
 Nilum S.Servatii, zie *Groot-Loon*
 Nivelles (Nijvel), abdij, p. 189, 399, 407, 408
 —, stad, p. 108, 230, 337, 417
 Noorbeek, p. 299
 Noordbrabant, nederl. provincie, p. 91
 Noordzee, p. 83
 Norddeutschland, p. 30
 Nordrhein-Westfalen, p. 346
 Nunhem (= Nunheim), p. 337-341, 349, 351
 Nürnberg, zie *Neurenberg*
 Nuvolava, Julius de, p. 274
 Nyderlande, zie *Nederlanden*

O

Obbicht, heer(lijkheid), p. 369, 442-445, 520
 —, parochie, p. 442
 —, schepenbank, p. 444
 Obbicht en Papenhoven, heerlijkheid, p. 443
 Oberbusch, zie *Overbusch*
 Ochey, zie *Othée(?)*
 Ocquier, p. 278
 Odenkirchen, p. 315, 368
 —, zie ook *Vlodrop*, geslacht
 Oeffelt, p. 359, 361

Oelne, zie *Olne*
 Oest, zie *Oost*
 Oldenburg, stad, p. 74
 Oldenburg, graaf van, p. 200, 209
 Oler, p. 339
 Olne, p. 300
 Ommelanden, p. 97
 Oost, p. 300
 Oostenrijk, (aarts)hertog(dom), p. 6, 11, 34, 48, 49, 52, 106, 130, 131, 155, 156, 304, 350
 —, keizer van, p. 39
 —, kreits, opgericht 1512, p. 50-52, 130, 131, 151
 Oostenrijk, geslacht, huis, p. 119, 130
 —, Albrecht I van, koning van Duitsland, zie *Albrecht I v. Oostenrijk*
 —, Albrecht van, aartshertog, gouv.-gen. der Nederlanden, p. 139, 286, 317, 481, 502, 507, 514
 —, Elisabeth (Isabella), zie *Spanje*, Isabella van
 —, Ferdinand van, aartshertog, zie *Ferdinand I*, keizer
 —, Margareta van, gouv.-gen. der Nederlanden, p. 104, 112, 118, 191, 224, 290, 398, 418-422, 442
 —, Maximiliaan van, aartshertog, p. 11
 —, zie ook *Habsburg* en *Luik*, bischoppen van
 Oostenrijk, Peter van, p. 472
 Oostergo(o), p. 202, 207, 210
 Oost-Francië, p. 82, 83
 Oost-Friesland, graaf(schap), p. 105, 149, 200, 209, 270
 Ophoven, p. 337-340, 348, 349, 351, 511
 —, schepenbank, p. 338, 339, 348, 510, 511
 Opperbais, zie *Walhain*
 Opperbeieren, zie *Willem*, paltsgraaf
 Opperbourgondië (Transjuraans), p. 81, 82
 Opperlingen, p. 213
 Opperlotharingen (= Lorraine), hertog(dom), p. 77, 84, 85, 87, 90, 101, 103, 122, 156, 212
 —, Anton, hertog, p. 155

—, Frederik II, hertog, p. 90
 —, Gerard van de Elzas, hertog, p. 90
 —, René II, hertog, p. 103
 Oppermaasgouw, p. 258, 341, 351, 362
 Opperrijn, zie *Bovenrijn*
 Oppersaksen, kreits, p. 50, 51, 130
 Oranje (= Orange), geslacht, p. 143, 152, 160, 162, 164, 187, 200, 210, 213-218
 Oranje-Nassau, zie *Nassau en Oranje*
 Orchies, p. 129
 Osnabrück, bisdom, bisschop, p. 128
 —, vrede van, p. 35, 44, 50, 217
 Osnabruck, zie *Osnabrück*
 Ottersum, p. 359
 Othée, p. 355-358, 378, 423
 —, cijnsgerecht, p. 357
 —, leengerecht, p. 357, 358
 —, schepenbank, p. 357
 Othon, zie *Otto*
 Otto I, keizer, p. 84-88, 302, 308, 386, 445, 509, 510
 Otto II, keizer, p. 86, 88
 Otto III, keizer, p. 86-88, 308, 309, 330, 400
 Otto IV van Brunswijk, keizer, p. 92, 406-408
 Oude-Biezen, balie, p. 450
 —, commanderie, p. 450
 Ougnée, zie *Ougrée*
 Ougrée et Sclessin, p. 279
 Oultremeuse, zie *Overmaas*
 Oupeye, heer van, p. 331
 Overbunde, van, vice-schout, p. 419
 Overbusch (te Burtscheid), p. 290, 291
 Overijs(s)el, zie *Overys(s)el*
 Overkwartier, zie *Gelre*, Overkwartier
 Overmaas, landen van, p. 110, 112, 129, 148, 153, 166, 290, 299, 301, 367, 437, 449
 Oversticht, zie *Utrecht*
 Overys(s)el, p. 124, 151-154, 215-218, 233
 —, staten, p. 151, 216, 218
 Oyembrughe de Duras, Antoinette d', echtg. van Eustachius van

Hosden(t), p. 297, 298

P

Paderborn, bisdom, bisschop, p. 128
 Paifve, heer(lijkheid), p. 406, 423, 425
 Palland, Pallant, heer(lijkheid), p. 145, 187, 188, 511, 512
 Pallant, geslacht, p. 145, 187, 511, 516
 —, Dirk van, p. 516
 —, Floris I van, graaf, p. 186, 187, 188, 511, 512
 —, Floris II van, graaf, p. 187, 188, 306, 514
 Palts (bij de Rijn), graaf(schap), p. 17, 68, 115
 —, keurvorst(endom), p. 5, 12, 20, 51, 328
 —, zie ook *Lodewijk V*, *Ruprecht* van de Palts, en *Willem*, paltsgraaf
 Palts-Neubourg, zie *Gulik*
 Panheel, p. 377, 457, 520
 —, zie ook *Pol en Panheel*
 Pannerden (= Pannarden), p. 282-283
 —, gerecht, p. 282
 Papenhoven, p. 442-444
 —, zie ook *Obbicht en Papenhoven*
 Papinga, geslacht, p. 200
 Parijs, p. 355
 Parma, Alexander Farnese, hertog van, gouv.-gen. der Nederlanden, p. 366, 421, 508
 —, Margareta van, hertogin, gouv.-gen. der Nederlanden, p. 164, 511, 512
 Paulus III, paus, p. 192
 Peef, zie *Paifve*
 Pélerin, A.L., p. 448
 Pepijn I van Landen (= de oudste), p. 473
 Pepijn II, de middelste, van Herstal, p. 308, 330, 473
 Pepijn III, de Korte, p. 499
 Pepiniden, geslacht, p. 189, 190, 385, 399
 Perg, zie *Bergh*

Pergen, zie *Bergen op Zoom en Bergh*
 Perrenot Nikolaas, heer van Gran-
 velle, p. 155
 Pesche, p. 348, 350
 Petersheim (= Peterseme), p.
 451-456
 —, heer(lijkheid), p. 302, 342,
 451-456, 457, 459, 465, 468, 479,
 520
 —, kasteel, p. 451, 452, 456
 —, laatgerecht v.h. kasteel, p. 453
 —, leengerecht, p. 454
 —, schepenbank, p. 451, 453-455
 —, zie ook *Mérode*, geslacht
 Petersheim, Jan van, p. 452
 Petite Steer, Seigneurie del, p. 406,
 423
 Philips, zie *Filips*
 Picardië, graafschap, p. 104
 Pichegru, Charles, p. 292
 Pierrepont, zie *Luik*, bisschoppen
 Pietersheim, zie *Petersheim*
 Pild, gross en klein, zie *Bildt*
 Piot, Ch., p. 244, 245
 Piterseym, zie *Petersheim*
 Plettenberg, geslacht, p. 209, 476, 515
 —, Ferdinand van, graaf, p. 307
 Poederoijen, Johanna van, echtg. van
 Peter van *Hemert*, p. 313
 Pol, p. 457, 511, 520
 —, schepenbank, p. 458, 510, 511
 Pol en Panheel, heerlijkheid, p. 348,
 457, 458, 510, 511, 520
 —, voogd, p. 457
 Polanen, Johanna van, echtg. van
 Engelbrecht I van *Nassau*, p.
 183
 Pont-à-Frêne, p. 331
 Porrentruy, zie *Pruntrut*
 Pouhon, p. 278
 Poulseur-sous-Rahier, p. 279
 Praag, vrede van (1635), p. 31
 Praet, Louis de, p. 118
 Predau, zie *Breda*
 Provence, p. 150
 Pruisen, koninkrijk, koning, p. 34, 71,
 73, 76, 200, 215-217, 255, 334
 —, zie ook *Frederik I*, koning van
 Pruisen

Prüm, abdij, abt, p. 458, 498-502
 —, college van appelcommissarissen,
 p. 499, 500, 501, 502
 —, lenen, p. 500, 502
 —, stad, p. 499
 Pruntrut, stift, p. 68
 Purmerend (= *Purmereynde*), p. 198
 Purmerland (= *Purmerlant*), p. 198
 Puxon, zie *Pouhon*
 Pütter, J.S., p. 37, 40, 56
 Pyrovanus, Philippus, p. 277

Q

R

Radekem, zie *Rekem*
 Rademach, zie *Rodemachern*
 Rastadt, verdrag van, p. 229
 Ravenstein, land van, p. 367
 Recheim, Reckeim, Reckheim, zie
Rekem
 Regensburg, p. 14, 70, 151
 —, rijksdag 1471, p. 134
 —, rijksdag 1532, p. 26, 28
 —, rijksdag 1541, p. 20, 192
 —, rijksaanslag 1557, p. 135
 —, rijksdag 1576, p. 181
 —, rijksdag 1603, p. 135
 —, rijksdag 1613, p. 26
 —, rijksdag 1639/40, p. 31, 228
 —, rijksdag 1653, p. 31, 32, 237
 —, rijksdag 1663 (eeuwige), p. 138,
 223
 —, rijksdagbesluit 1803, p. 221, 292,
 307, 318, 472, 476, 478, 515
 Reifferscheid (= *Reifferschiedt*),
 heer(lijkheid), p. 143, 145, 160,
 164, 218, 222, 223, 235, 458
 —, schepenbank, p. 458
 Reifferscheid, Jan van, p. 223
 —, Lodewijk van, p. 353
 Reinaudt, gehuwd met Johanna van
Gennep, p. 360
 Reinier I, marchio in Nederlotharin-
 gen, p. 83, 330
 Reinier II, broeder van hertog Gisel-
 brecht I van Lotharingen, p. 85

- Reinier III, zoon van Reinier II, p. 85, 86
- Reinier IV, heer in Henegouwen, p. 86
- Rekem (Rexheim), heer(lijkheid), sedert 1620 graafschap, p. 247, 279, 315, 320, 351, 456, 459-469, 472, 520
- , appelcollege (= Hofcamere), p. 463, 464, 466, 467
- , leengerecht, p. 467
- , muntrecht, p. 281, 461, 462
- , Norbertinessenklooster, p. 466, 468
- , parochie, p. 459, 460, 467
- , privaatrecht, p. 464
- , privilege de non appellando, evocando et arrestando, p. 462, 463
- , rijksleen, p. 461, 462
- , rijksstolrecht, p. 461, 465, 468
- , schepenbank, p. 459, 463-467
- , zie ook *Lynden*, geslacht, en *Vlodrop*, geslacht
- Renesse van 'sHerenelderen, George Frederik van, baron, p. 327
- Repen, p. 298
- Repen, Lambertus de, p. 298
- Requesens, Luis de, gouv.-gen. der Nederlanden, p. 176
- Rethel, heerlijkheid, p. 100
- Reulandt, heerlijkheid, p. 398
- Revin, schepenbank, p. 499-501
- Reyfferschied, zie *Reifferscheid*
- Rheims, St.Remi, p. 191
- Rhodena, zie 's *Hertogenrade*
- Rhône, rivier, p. 84
- Rhusoy, heerlijkheid, p. 142
- Richard van Cornwales, koning van Duitsland, p. 427, 428
- Richelle, heerlijkheid, p. 300, 446
- Richold, zie *Rijckholt*
- Rietberg, graven van, p. 200
- Rijckholt, appelcollege, p. 471
- , heer(lijkheid), p. 96, 280, 292, 366, 469-472, 496, 520
- , schepenbank, p. 469-472
- , zie ook *Bonhomme*, geslacht
- Rijk, Duitse, zie *Zaakregister*
- Rijkhoven, p. 450
- Rijksmarkgraafschap, zie *Antwerpen*, markgraafschap
- Rijksvlaanderen, p. 88, 98-101
- Rijkswald, het, p. 94
- Rijn, rivier, p. 68, 83-85, 98, 129, 151, 152, 166, 257, 348, 465
- Rijnbond, p. 39, 62, 71
- , vorstprimaat, zie *Dalberg*, K.T.A.M. von
- Rijnland, prelatenbank, p. 96, 289, 293, 486
- Rijnpalts, zie *Palts* (bij de Rijn)
- Rijsel (Lille (= Rijssel), p. 129, 343
- Rijswijk, vrede van (1697), p. 33, 70
- Rimburg, p. 317
- , zie ook *Bronkhorst(-Batenburg)*, geslacht
- Robles, Maria de, p. 455
- Roche, la, zie *Rochette*, la
- Rochette, la, kasteel, p. 308, 310, 311, 312
- , zie ook *Ruyschenberg*, geslacht
- Rode, zie 's *Hertogenrade*
- Rodemachern (= Rodemach), heer-(lijkheid), p. 145, 161, 218, 224-227, 234, 398
- Rodemachern, Bernard van, p. 224, 225
- , Gerard van, p. 224
- Rodemack, zie *Rodemachern*
- Roden, zie 's *Hertogenrade*
- Roermond, p. 140, 261, 262, 315-316, 318, 342, 349, 354, 443, 445, 458, 482, 488, 491-493, 508
- , bisdom, p. 251
- , hoofdschepenbank, p. 261, 262, 316, 354, 360-362, 440, 458, 487-492, 495
- Roelux, zie *Croy*, Adriaan van
- Roggel, p. 337-341, 351, 441
- Roide, vame, p. 289
- , zie ook *Mérode*
- , Andreas I, gehuwd met Grete von *Frankenberg*, p. 289
- Rome, p. 18, 80, 391
- , curie, p. 250-254, 442
- , Rota, p. 250
- , Stoel, H., p. 252
- Rommersheim, hoge gerecht, p. 499, 500
- Rosenberger, Arnold, dr, p. 179

Rosmeer, p. 406, 427
 Rossum, Maarten van, p. 154
 Rotem, p. 340, 406, 425, 459, 521
 —, schepenbank, p. 425
 Rottweil, hofgerecht, p. 462, 463, 503
 Rovere, Jan de, p. 441
 Rudolf II, keizer, p. 10, 29, 317, 318, 461, 491
 Rudolf, koning van Frankrijk, p. 83
 Rudolf van Habsburg, koning van Duitsland, p. 103, 427, 428
 Rummen, p. 286
 —, zie ook *Loon*, Arnold van R., graaf
 Ruprecht van de Palts, koning van Duitsland, p. 389
 Rusland, p. 200
 Russon, zie *Rutten*
 Rutger, heer te Kleef, p. 87
 Rutten, heerlijkheid, p. 355, 406, 423-425, 438, 519
 —, schepenbank, p. 424, 519
 Ruyschenberg, Jan van, p. 310
 —, Willem van, p. 310
 Rycholt, Ryckholt, zie *Rijckholt*
 Rye, Joachim van, p. 126
 Rymberg, zie *Rimburg*

S

Saffenburg, p. 229
 Saint-, zie ook Sint-
 St.Cornet d'Ente, zie *Cornelimünster*
 Saksen, hertog(dom), p. 17, 84, 92
 —, keurvorst(endom), p. 5, 12, 51, 110, 155, 156, 328
 —, zie ook *Nedersaksen*
 Saksen, Albrecht van, hertog, gubernator van Friesland, p. 105, 117, 203-207
 —, Bruno van, zie *Keulen*, Bruno van S., bisschop
 —, George van, hertog, gubernator van Friesland, p. 105, 205, 206
 —, Hendrik de Leeuw van, hertog, zie *Beieren*
 —, Hendrik, hertog, p. 205
 —, Luitgardis van, echtgenote van Koenraad de Rode, hertog van

Lotharingen, zie *Luitgardis*
 Salins (les Bains), heerlijkheid, p. 100, 104, 124, 143, 145, 234
 —, stad, p. 124, 148
 Salm, geslacht, p. 223
 —, Jan van, p. 321, 322
 —, Simon van, p. 325
 Salm-Reifferscheid, geslacht, p. 222, 223
 Salzburg, aartsbisdom(-bisschop), p. 126
 Sankt-, zie ook Sint-
 Saône, rivier, p. 84
 Sarchinium, zie *Zerkingen*
 Sasbout, Jesse, p. 151
 Savoye, graaf(schap), hertog(dom), p. 81
 Sayn, geslacht, p. 128, 146
 Scathe, zie *Bylandt*, de
 Scep(p)erus, zie *Schepper*, Cornelis de
 Schaesberg, p. 251, 456
 Schalen, Reinhard van, p. 288
 Scharn, p. 436
 Schaven, Anton, p. 349
 Schelde, rivier, p. 82-85
 Schelling, zie *Terschelling*
 Schenk van Nydeggen, Hendrik, p. 314
 Schepper, Cornelis de, p. 147-149, 418
 Schiermonnikoog, p. 210
 Schleiden, heer(lijkheid), graaf(schap), p. 144, 145, 161, 218-221, 227-230, 232, 234, 393, 458, 473, 520
 —, schepenbank, p. 473
 —, zie ook *Manderscheid*, *Manderscheid-Schleiden*, geslacht, en *Mark*, van der, geslacht
 Schleiden, Johan van, p. 144
 —, Koenraad IV van, p. 228
 Schmalkalden, bond, p. 20, 214
 Schoonbeeck, zie *Beaurieux*
 Schoonvorst, Conrad II van, p. 303
 —, Jan II van, p. 288
 Schore, Lodewijk van, p. 159
 Schorisse, zie *Lalaing*
 Schram, Willibrord, p. 191
 Schulen, p. 395

- Schwaben, zie *Zwaben*
 Schwartzenberg en Hohenlansberg,
 thoe, geslacht, p. 210
 Schwoll, zie *Zwolle*
 Sclayn, p. 298
 Sclessin, zie *Ougrée*
 Selant, zie *Zeeland*
 Sembreff, Semeruff, zie *Sombreffe*
 Senlis, vrede van, 1493, p. 104
 Servaas, St., p. 436
 Severijns, Andreas, p. 374
 Seyn, zie *Sayn*
 Sigismund, keizer, p. 101, 102,
 108-110, 189, 197, 198, 287, 388,
 417, 445
 Simancas, kasteel, p. 347
 Sindorf (= Sindorff), p. 369, 370
 Sinnama, genannt Fries, Haringo, p.
 48
 St. Antoni(u)sbank, zie *Bemelen*,
 St. Antoniusbank
 Sint-Geertruid, p. 392
 Sint Gertruden, p. 392
 Sint-Hubert, abdij, abt, p. 220,
 473-475, 521
 —, heerlijkheid, p. 473-475
 —, schepenbank, p. 473
 —, voogdij, p. 474
 Sint-Martens-Voeren, p. 299-302
 —, parochie, p. 476
 St. Merten, zie *Luik*, St. Martin en
 Mont
 St. Piere Voeren, zie *Sint-Pieters-
 Voeren*
 Sint Pieter, heerlijkheid, p. 292,
 374-377, 378, 415
 —, hooggerecht, zie schepenbank
 (hieronder)
 —, laaggerecht, p. 375
 —, parochie, p. 376, 413
 —, schepenbank, p. 374-376, 410,
 414, 415
 —, vrijheid, p. 375, 376, 413
 Sint-Pieters-Voeren, p. 299, 450
 —, schepenbank, p. 299, 300
 Sint-Truiden, abdij, abt, p. 247,
 383-392, 482, 487, 520
 —, burgus, p. 386
 —, gerecht van de raad, p. 391
 —, leengerecht, p. 391
 —, domein, p. 383, 384
 —, heerlijkheid, p. 383-392, 521, 522
 —, privaatrecht, p. 386
 —, schepenbank, p. 384-392
 —, stad, p. 384-392, 450
 —, voogdij, p. 387
 Sistig, hoofdschepenbank, p. 473
 Sittard, heer(lijkheid), p. 320-327
 —, onderambt, p. 323, 324, 326
 —, schepenbank, p. 322-327, 363,
 366, 369, 370
 —, St. Pieterskerk, p. 325, 327
 —, stad, p. 258, 262, 263, 320-324,
 325, 326
 —, zie ook *Monschau*, Walram van,
 en *Salm*, geslacht
 Sledenake, Adam de, p. 476
 Slenaken, heerlijkheid, p. 292, 318,
 456, 476-477, 511, 515, 520
 —, schepenbank, p. 476, 477
 —, zie ook *Sledenake*
 Sleyden, zie *Schleiden*
 Sluizen, p. 427, 429
 Smalkalden, zie *Schmalkalden*
 Smeermaas, p. 405, 451, 456
 Solms, geslacht, p. 349
 Solms-Lich, George Everard van, p.
 507
 Sombreff(e), heer(lijkheid), p. 143,
 145, 160, 161, 164, 230-231, 234
 —, zie ook *Hoogstraten*, heer en *La-
 laing*
 Sombreffe, Willem van, p. 459
 —, Willem II van, p. 461, 462
 Someruff, zie *Sombreffe*
 Spa, p. 275, 276
 Spalbeek, p. 178
 Spanje, p. 21, 104, 136-139, 159, 165,
 171, 181, 193, 206-209, 216, 223,
 229, 290, 304, 335, 349, 354, 367,
 369, 372, 377, 382, 449, 470, 491,
 492, 507, 511, 514, 520
 —, Ferdinand van, kardinaal-infant,
 gouv.-gen. der Nederlanden, p.
 209
 —, Isabella, infante van, gouv.-gen.
 der Nederlanden, echtgenote
 van Albrecht van *Oostenrijk*, p.
 317, 481, 507, 514
 Spiers (= Spira), p. 19, 21, 23, 30,

32, 33, 42, 67, 70, 135, 174, 209,
212, 283, 304, 313, 335, 338, 435,
471, 489
—, bisschop, p. 30, 44
—, rijksdag 1526, p. 18, 19, 134
—, rijksdag 1529, p. 19, 134
—, rijksaanslag 1526/29, p. 134
—, rijksdag 1542, p. 147-149, 153,
166, 447
—, rijksdag 1544, p. 20, 21, 23, 194
—, rijksdag 1570, p. 179, 180
Sporssenheim, p. 231
Sprimont, p. 112
Stavelot (= Stabel, Stabell), abdij,
abt, p. 68, 129, 144, 165, 171,
189, 249, 253, 272, 277-279, 289
—, officiaal, p. 253
—, raad, p. 249, 253
—, schepenbank, p. 249
Stavelot-Malmédy, stift, p. 3, 249,
272, 280, 346, 519
Stedesdorff, zie *Stettfort*
Stein (= Steijn), appelcollege, p. 479
—, heer(lijkheid), p. 168, 171, 247,
281, 292, 302, 315, 342, 351,
477-481, 520
—, kasteel, p. 477, 478, 480
—, leengerecht, p. 480
—, lenen, p. 480
—, schepenbank, p. 479, 480, 481
—, zie ook *Bronkhorst(-Batenburg)*,
Kinsky, *Merode*, *Merode-Wes-*
terlo, en *Westerlo*, geslachten
Stein, Arnold van, p. 325
Stettfort, p. 140, 200
Steyn(e), zie *Stein*
Stoerk, Johanna, p. 277
Stokkem, p. 341, 494, 495
Stokrooie, heerlijkheid, p. 395
Straatsburg, p. 33, 70, 77
Strada, Octavius, p. 247
Straelen, zie *Stralen*
Straile, zie *Streel*
Stralen (Dld), hoofdschepenbank, p.
361
Stramproij, p. 352, 486
Streel, p. 356
Streel, geslacht, p. 356
—, Eustachius de, p. 358
Stuben, J., p. 489

Sturm, Ott, p. 48
Summerau(ff), zie *Sombreffe*
Supplinburg, zie *Lotharius III*, keizer
Susteren, p. 321-323
—, abdij, p. 189
—, schepenbank, p. 323, 363, 366
Susterseel, schepenbank, p. 323
Swol(l), zie *Zwolle*

T

Taxandrië, p. 394
Tecklenburg, graaf(schap), p. 144,
213-217
Tecklenburg, Koenraad van, graaf, p.
144, 214, 215
—, Nikolaas III van, graaf, p. 213
—, Nikolaas IV van, graaf, p. 213,
214
Tengnee, zie *Tigné*
Terblijt, heerlijkheid, p. 481-482, 519
—, munt, p. 481
—, schepenbank, p. 482
Terschelling, p. 204, 205
Teveren, zie *Tigné(?)*
Theophanu, keizerin-regentes, wedu-
we van *Otto II*, keizer, p. 86, 308
Thorn (= Thoren), p. 486, 507, 510
—, abdij, p. 145, 231, 235, 292, 351,
352, 368, 373, 385, 482-496, 509,
510, 520
—, abdis, p. 95, 144, 145, 315, 368,
482-496
—, appelcollege, p. 493
—, Groote Hegge, de, p. 490
—, heerlijkheid, p. 352, 373, 458,
482-496
—, kapittel, p. 484, 485, 486, 491,
492, 493
—, laathof v. kapittel, p. 488
—, „landregten, oude”, p. 487, 488
—, leengerecht, p. 488, 489
—, muntregaal, p. 281, 484, 485, 489
—, ondervoogdij, p. 483, 484, 487,
491, 495, 504
—, oppervoogdij, p. 483, 487, 491,
504
—, schepenbank, p. 372, 373, 458,
486-496

Thuringen, graaf, van, p. 504
 Thurn, zie *Thorn*
 Tiel, p. 316
 Tienen, p. 417
 Tigné, appelcollege(?), p. 498
 —, heerlijkheid, p. 496-498, 520
 —, privaatrecht, p. 497
 —, schepenbank, p. 300, 496, 497
 Tilnburg, zie *Dillenburg*
 Tirol, Sigmund van, p. 103
 Tongeren, p. 436
 —, bisschoppen, p. 399
 —, Onze Lieve Vrouwekerk, p. 402, 412
 Toul, bisdom, p. 70, 81
 —, Udo, bisschop, p. 295
 Tour, la, Antonius, p. 275
 Tour d'Auvergne, de la, geslacht, p. 371
 —, Godfried Maurits, p. 371
 Tournai, zie *Doornik*
 Trajectum Mosae, Trajectum superius, Trajectum supra Mosam, Treit, zie *Maastricht*
 Trembleur, p. 300
 —, ban, p. 449
 trente (Trient), bisdom, bisschop, p. 68, 130, 398
 Trier, aartsbisschop, p. 190-194, 212, 218, 231, 232, 498, 500, 501
 —, Lotharius, bisschop, p. 398
 —, coutumen, p. 357
 —, diocees, p. 85, 98, 197, 498, 499
 —, stift (keurvorstendom), p. 5, 12, 19, 51, 194, 195, 218, 219, 232-234, 357, 397, 398, 458, 498-502, 519
 —, zie ook *Prüm*
 Trier en Keulen, rijksdag 1512, p. 128, 134
 Tronchines, p. 277
 Trudo, St., p. 383, 385
 Tudderden, schepenbank, p. 323
 Tull, zie *Toul*
 Turken, p. 67, 125, 133, 134, 147, 148, 152, 443
 —, belasting, zie *Zaakregister*, *Turkenbelasting*
 Tweebergen, heerlijkheid, p. 410, 430, 431, 439

—, schepenbank, p. 429-435, 439

U

Uc(h)oven, zie *Uikhoven*
 Udo, zie *Toul*, Udo, bisschop
 Uikhoven, p. 295, 459, 460, 468, 469
 —, leengerecht, p. 469
 —, kerkpatronaat, p. 460, 468
 —, parochie, p. 460, 468
 Ukkel, heerlijkheid, p. 87
 Uranien, zie *Oranje*
 Urmond, p. 367
 Utrecht (= Utrich, Utricht), bischop, p. 87-89, 94, 99, 114, 123, 126, 128, 144, 145, 160, 210, 246, 373, 482
 —, bisschoppen:
 —, Ansfried, bisschop, zie *Ansfried*, graaf
 —, David van Bourgondië, bisschop, p. 114
 —, Hendrik II van Beieren, bisschop, p. 105, 145
 —, diocees, p. 101, 154
 —, landdag, p. 158
 —, „landschaft”, zie *staten*, *hieronder*
 —, leengerecht, p. 503
 —, Nedersticht, p. 119
 —, Oudmunster, zie *Utrecht*, *St. Salvator*
 —, Oversticht, p. 119, 503
 —, privilege de non evocando, p. 114-115
 —, St.Salvatorskerk, p. 372
 —, St.Salvator, leenhof, p. 503
 —, stad, p. 22, 76, 85, 90, 114, 119, 144, 145, 254, 287, 313, 419
 —, staten, p. 123, 151, 316
 —, stift, p. 86, 105, 123, 124, 128, 129, 138, 146-159, 166, 188, 189, 215, 233, 234, 254, 335, 350, 503, 519
 —, Unie van, p. 187
 —, Vrede van, p. 229, 493

V

Valckembourg, zie *Valkenburg*
 Valderen, zie *Vonderen*
 Valenciennes, markgraafschap, p. 85, 87, 88
 —, stad, p. 87
 Valkenburg (= Valkenberg(h)), heer-
 (lijkheid), graaf(schap), p. 112,
 124, 125, 148, 150, 233, 258,
 302-306, 363-367, 377-379, 381,
 431-434, 437, 447, 448, 469, 478,
 481, 482, 521
 —, leengerecht, p. 303, 304, 305, 364,
 365, 369, 482
 —, lenen, p. 302-304, 306, 363-367,
 369, 448, 469, 478
 —, Partage, Staatse, p. 304, 305, 378,
 379, 482
 —, zie ook *Gulik*
 Valkenburg, Jan van, heer van Born,
 p. 321, 325
 Valkenswaard, p. 504, 505
 Valois, geslacht, p. 101
 Vandernat, Gerard en Theodoor,
 graven, p. 327
 Veldwezelt, p. 406
 Venlo, p. 445
 —, Tractaat van, 12 sept. 1543, p.
 113, 114, 313
 —, Verdrag van, 7 sept. 1543, p. 105,
 154, 177, 179, 322
 Vercken, Diederik, p. 397
 Verden, stift, p. 129, 146
 Verdun, bisdom, p. 70, 81, 212
 —, geslacht, p. 85, 87
 —, graafschap, p. 86, 90
 —, Verdrag van (843), p. 82
 Vernemborg, Vernenborg(h), zie *Fer-
 neburg* en *Virneburg*
 Vervins, vrede van, 1598, p. 371
 Vesdre, rivier, p. 307
 Vetus Vinetum, zie *Vivegnis*
 Veulen, p. 406, 425
 Vianden, graven van, p. 128, 146,
 183, 222, 228
 —, zie ook *Nassau*
 Vianen, heerlijkheid, p. 186, 281
 Viernenburg, zie *Virneburg*
 Vieux-Joncs, zie *Oude-Biezen*

Viglius, Aytta van Zwichem, p. 22,
 23, 152-159, 174, 175, 195, 196,
 212, 235, 288, 417
 Villenfagne, de, geslacht, p. 395
 Virmond, Adriaan Willem van, p.
 367
 —, Jan van, p. 367
 Virneburg (= Virnberg, Virne-
 burch), heerlijkheid, graaf-
 (schap), p. 128, 137, 145, 146,
 160, 164, 166, 218, 221, 231, 232,
 234, 503, 520
 —, Justizkanzlei, p. 503
 Virneburg, Cuno van, graaf, p. 231,
 232
 —, Frederik van, graaf, p. 231
 —, George van, graaf, p. 224
 —, Godfried van, graaf, p. 231
 —, Ropertus de, p. 231
 Visé (B.), p. 88, 244, 277, 518
 Vivegnis, p. 330
 Vlaanderen, graaf(schap), p. 1, 82,
 87-90, 99-105, 124, 127, 129, 145,
 153, 154, 233, 261, 262
 —, graven:
 —, Boudewijn IV met de Baard,
 graaf, p. 87, 88
 —, Johanna van Constantinopel, gra-
 vin, p. 99
 —, Lodewijk II van Male, graaf, p.
 100
 —, Margareta van Constantinopel,
 gravin, p. 99
 —, Margareta van Male, gravin, p.
 100, 101
 Vlaardingen, p. 87
 Vleytingen, zie *Vlijtingen*
 Vliermaal (= Vliermael), p. 251
 —, hoofdschepenbank, p. 264, 275,
 295, 328, 329, 338-341, 363, 394,
 395, 425, 436, 440, 453, 455, 495
 Vlijtingen, p. 405, 406, 427, 429-435,
 439, 440
 —, hoofdschepenbank, p. 439, 504,
 505
 Vlissingen, stad, p. 17
 Vlodrop, geslacht, p. 363, 470
 —, Adriaan Balthasar van, p. 366
 —, Alverta van, echtg. van Filips van
Bentinck, p. 444

—, Balthasar van, p. 368
 —, Otto-Hendrik van, p. 366, 368
 —, Willem van, p. 315, 366, 368, 462, 470, 472
 Voeren, p. 299-302, 434, 446, 449, 476
 Voeren, Daniel van, p. 299
 Voeren St.Marten, zie *St.-Martens-Voeren*
 Voeth, Gerhardt, dr, p. 181, 182
 Vogelzang (= Vogelsanck), heer-
 (lijkheid), p. 395-397
 —, schepenbanken, p. 395
 Vollandt, Michael, p. 164, 197, 223
 Vonderen, p. 340
 Voorne, p. 95
 Vrankembergh (= Vrankenbergh),
 zie *Frankenberg*
 Vrentz, zie *Frentz(en)*
 Vreeren, p. 274, 423, 425
 Vrientz, zie *Frentz(en)*
 Vrijgraafschap, zie *Bourgondië*, Vrij-
 graafschap
 Vrintz, zie *Frentz(en)*
 Vroenhof, Vroenhoven, p. 111, 405,
 406, 408, 423
 —, fiscus, p. 399, 405, 408, 414, 415,
 439, 451
 —, graafschap, p. 379, 399-410, 414,
 422-425, 519
 —, hoofdschepenbank, p. 242, 243,
 334, 335, 406, 408, 410, 414, 418,
 419, 422-425, 452, 454, 469, 510
 —, schepenen, p. 111, 399
 Vucht (Belg. Limb.), p. 363, 377

W

Wachtendonk, p. 314
 —, baron van, p. 517
 Wadert, p. 504
 Waes, Anne Salomé Joséphine de,
 echtg. van L.G. des *Acres*, p. 355
 Waha, Theodoor Johan van, p. 307
 Wahlwiller, parochie, p. 512
 —, schepenbank, p. 512
 Walcourt, heerlijkheid, p. 172
 Walchem, zie *Walhain*
 Waldeck-Pyrmont, geslacht, p. 187,

307, 511
 —, Albertine Elisabeth van, echtg.
 van F.L. van *Erbach*, p. 306, 307
 —, George Frederik van, sedert 1682
 rijksvorst, p. 306, 514
 —, H.W. van, p. 514
 Walhain (St.Paul) (= Walen, Wa-
 leyn), heer(lijkheid), sedert 1533
 graaf(schap) tezamen met Gly-
 mes, Waver, Opperbais en He-
 villers, p. 129, 136-138, 145-150,
 157, 160, 161, 164, 166, 172, 173,
 234
 Walheim, zie *Walhain*
 Walhorn, p. 448
 Wall, Waln, zie *Walhain*
 Wandre, p. 334
 Wanne, p. 279
 Wanssum, schepenbank, p. 316
 Warsage, p. 299
 Wassenberg, p. 87, 355
 —, zie ook *Gerard I*, Flamens
 Waver, zie *Walhain*
 Wedart, zie *Valkenswaard*
 Wedert, zie *Valkenswaard* of
Weert(?)
 Weert (= Weerdt), heer(lijkheid), p.
 161, 165, 233, 235, 263, 337, 341,
 344, 345, 440, 503-509, 511, 514,
 519
 —, kasteel, p. 165, 506
 —, laatschepenbank van St. Servaas,
 p. 504
 —, muntslag, p. 505, 509
 —, schepenbank, p. 339, 504-509,
 510, 511
 —, villa, p. 503, 504, 507
 —, zie ook *Chimay*, prins, *Egmond*,
 geslacht, *Horn*, *Montmorency*,
 geslacht, en *Nieuwenaar*, ge-
 slacht
 Wehr, schepenbank, p. 323
 Well, hoofdschepenbank, p. 361, 366
 Wenceslas, koning van Duitsland, p.
 114, 115, 189, 287, 388
 Wenen, p. 32, 34, 37, 209, 210, 466
 —, hof des keizers te, p. 472
 Werden, abdij, p. 129
 Werta, zie *Weert*
 Wertemer, zie *Lertomber*

- Wesbin, Nikolaas, p. 275
 Weseth, zie *Wezet*
 Wessem, p. 263
 —, heerlijkheid, p. 165, 233, 235, 337-341, 345, 440, 457-458, 505-511, 514, 519
 —, hoofdschepenbank, zie schepenbank (hieronder)
 —, muntrecht, p. 505, 509, 511
 —, parochiekerk, p. 510
 —, schepenbank, p. 338-340, 348, 457-458, 505, 508-511
 —, tolrecht, p. 509
 —, villa, p. 507, 509, 510
 —, voogdij, p. 509
 —, zie ook *Horn*
 Westenburg, zie *Keulen*, Siegfried van W., bisschop
 Westergo(o), p. 202, 203, 210
 Westerich, zie *Westrich*
 Westerlo(e), geslacht (markiezen), p. 247, 479
 Westerschelde, p. 84
 Westfalen, p. 98, 496
 —, kreits, p. 48, 51, 123, 129, 136-149, 153-158, 164-166, 168-171, 176-185, 187, 196, 197, 198, 209, 211-218, 220, 223, 229, 230-235, 272, 277, 278, 280, 281, 284, 285, 287, 292, 293, 307, 308, 315, 318, 335, 336, 344, 345, 350, 353, 354, 365, 367, 371, 456, 464, 470, 476, 479, 484-486, 489-491, 506, 508, 514, 517, 520
 —, kreitsarchief, p. 133, 172, 182, 184, 197, 305, 318, 345, 354, 479, 485, 509, 517
 —, kreits-syndicus, p. 165, 167, 181
 —, vrede van, 1648, p. 31, 45, 56, 239
 —, zie ook *Munster*, vrede van, en *Osnabrück*, vrede van
 West-Francië, p. 82, 83
 Westfriesland (= Westfriesslandt), p. 87, 140, 202
 Westkerk op Tholen, p. 106
 Westphalen, zie *Westfalen*
 Westrich (landstreek), p. 141, 211, 212
 Wetterau, gravenbank, p. 96, 182, 211, 212, 221
 Wetzlar, p. 33, 34, 37-39, 42, 71-76, 245, 254, 276, 307, 348, 456
 —, staatsarchief, p. 73, 74, 245, 254, 255
 Weyler, zie *Wijlre*(?)
 Wezel, landgerecht, p. 359
 Wezet (bij Rekem), p. 459
 Wickrade, Dirk van, p. 372
 Widmund (Widmundt), zie *Wittmund*
 Wied, geslacht (graven), p. 398
 —, Anna van, gravin, echtg. van Willem van *Nieuwenaar*, p. 226
 —, Willem van, graaf, gehuwd met Margareta van *Meurs*, p. 226
 Wielant, Ph., p. 261
 Wiert, zie *Weert*
 Wiethen, zie *Wittem*
 Wigerich van de Ardennen, p. 87
 Wijk (bij Maastricht), p. 413
 Wijlre, heer(lijkheid), p. 292, 293, 516, 517, 520
 —, parochiekerk, p. 517
 —, schepenbank, p. 516, 517
 —, zie ook *Binsfeld*, Johan van
 Wijnandsrade, p. 292, 366
 Wijnbergen, heerlijkheid, p. 181
 Wildenburg, schepenbank, p. 473
 —, zie ook *Hatzfeld*
 Willem I, koning van Nederland, p. 456
 Willem III, koning van Engeland, prins van Oranje, p. 216-218, 334
 Willem van Holland, koning van Duitsland, p. 93, 98, 99, 114, 222, 428
 Willem, paltsgraaf bij de Rijn, hertog in Opper- en Nederbeieren, p. 126
 Wintershoven (= Wintershofen), p. 327
 Wirmond, zie *Wittmund*
 Wirte, zie *Weert*
 Wisch (= Wiss), heerlijkheid, p. 137, 167, 173, 179, 182
 Witham, zie *Wittem*
 Wittelsbach, geslacht, p. 106
 Wittem, appelcommissaris, p. 515
 —, heer(lijkheid), sedert 1732 rijksgraaf(schap), p. 145, 165, 186, 187, 233, 235, 292, 305-307, 456,

- 476, 511-516, 520
 —, hoofdgerecht, p. 476, 477, 515, 516
 —, zie ook *Pallant*, geslacht, *Plettenberg*, geslacht, *Waldeck-Pyrmont*, geslacht
Witthem(b), zie *Wittem*
Wittmund, stad, p. 140, 162, 200
Woeringen, slag bij, 1288, p. 100
Wolder, p. 405, 425
Woltensis, p. 380
Worms, p. 8, 9, 11, 13, 14, 17, 70, 89
 —, concordaat van (1122), p. 89
 —, rijksdag, 1204, p. 407
 —, rijksaanslag 1495, p. 134
 —, rijksdag 1495, p. 8, 9, 11, 12, 66, 239
 —, rijksdag 1497/8, p. 13
 —, rijksdag 1521, p. 16, 17, 18, 147-151, 158
 —, rijksmatrikel 1521, p. 18, 134-137, 147, 148, 196, 227, 230, 484
 —, rijks„regiments”ordnung 1521, p. 134
 —, rijks„moderationstag” 1544/5, p. 135, 157
 —, rijksdag 1545, p. 194, 195
 —, rijksmoderatoren-aanslag 1567, p. 135
Wusthark, *Wustherk*, zie *Herk-de-Stad*
Wylre, zie *Wijlre*

X

- Xanten*, landgerecht, p. 359

Y

- Ylpendamme*, zie *Ilpendam*
Ysselstein (= *Yselstein*), heer(lijkheid), p. 129, 138, 139, 145-148, 157, 160, 161, 164, 166, 186, 197-200, 213, 214, 234, 335
 —, zie ook *Egmond*

Z

- Zaehringen*, zie *Luik*, *Radulphus van Z.*, bisschop
Zantwelle (Munster), p. 285
Zeddam, heerlijkheid, p. 181
Zeeland, graafschap, p. 90, 99-104, 115, 124, 129, 138, 140, 146, 153, 197, 233
 —, privilege de non evocando, p. 115
Zepperen, p. 429, 431, 436
 —, protector, p. 431, 436
Zerkingen, zie *St.-Truiden*, domein
Zevenaar, koninklijk gerecht, p. 359
Zevenaar-Huissen, kon. gerecht, p. 359
Zimmern, *Wilhelm Werner von*, graaf, p. 47
Zolder, heerlijkheid, p. 395, 396
Zonhoven, heerlijkheid, p. 395, 396
Zoutleeuw, stad, p. 417
Zuhm, *Ernst*, p. 208-211
Zuidlimburg, Nederlands, p. 259, 262, 399
Zutphen, graafschap, p. 99, 103, 104, 123, 124, 128, 138, 145, 148, 151, 154, 173-176, 184, 233, 234, 284, 285, 313, 314, 519
 —, leenrecht van, p. 440, 443, 444, 505
 —, muntslag, stedelijke, p. 281, 315, 316
 —, stad, p. 140, 316
 —, staten, zie *Gelre*, staten
Zwaben, gravenbank, p. 96
 —, hertogdom, p. 84, 89
 —, kreits, p. 48, 51
 —, prelatenbank, p. 96
 —, *Filips van*, zie *Filips van Zwaben*, koning van Duitsland
Zwäbisch Hall, rijksdag 1190, p. 97, 99
Zweden, koninkrijk, p. 31
Zwicheim, zie *Viglius*
Zwitserland, p. 77, 82
 —, eedgenootschap, p. 14, 24, 82, 84, 103
Zwolle, stad, p. 141, 144, 145, 148, 222, 234, 503
 —, muntrecht, p. 281, 315, 503

ZAAKREGISTER

Dit register beoogt slechts een aanvulling te geven op de INHOUD en het NAAMREGISTER. De in dit register opgenomen trefwoorden verwijzen derhalve naar onderwerpen, welke niet rechtstreeks door middel van INHOUD en NAAMREGISTER gevonden kunnen worden, doch in dit werk wèl zijn behandeld, hetzij uitvoerig, hetzij in het kort. Onderwerpen of zaken, welke in de tekst alleen maar vermeld werden, zijn niet opgenomen.

Gegevens, die betrekking hebben op afzonderlijke vorstendommen, heerlijkheden, plaatsen etc., zijn in het algemeen in dit register niet opgenomen; deze kunnen via het NAAMREGISTER gevonden worden.

Alliantie, Rijnlandse, zie *Rijnlandse Alliantie*, hieronder.

Appellationsinstrument, p. 241.

Austrägalgericht, p. 16, 17, 237-238.

Bulle, Gouden (1356), p. 5, 6, 11, 12, 66, 69, 96, 105, 106, 239.

— (1349, voor Brabant), zie Naamregister, s.v. Brabant.

Cameralmatrikel, p. 14, 15, 18, 38

—, zie ook *Rijksmatrikel*, hieronder.

Eigenkerken, koninklijke, en Eigenkloosters, koninklijke, zie Naamregister, s.v.

Burtscheid, Cornelimünster, Echternach, Thorn, en s.v. Aken, Onze Lieve Vrouwe-kerk, en Maastricht, St.Servaas-kerk.

Executionsordnung (1555), p. 25, 367

Falsificatio, p. 263, 264, 339

Heerschilden, p. 92-96.

Hofgerecht, koninklijk, zie *Rijkshofgerecht*, hieronder.

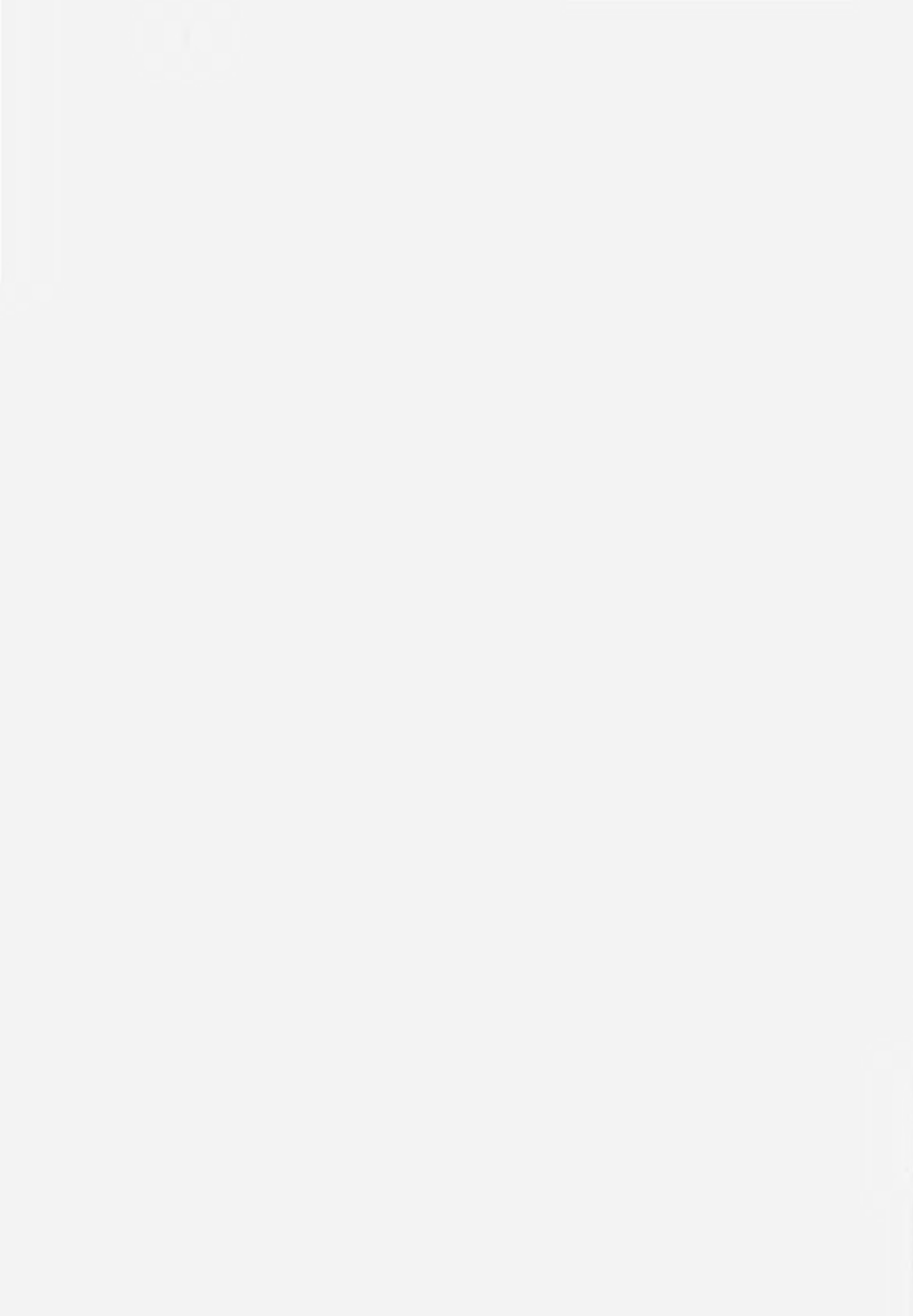
Hoofdcijns, hoofdgeld, p. 402, 403, 413-416.

Hoofdlering, hoofdvaart, p. 250, 256-269, 439, 512.

—, zie ook Naamregister, s.v. Aken, schepenbank, Echt, hoofdschepenbank, Gelre, stads(hoofd)schepenbank, 's Gravenvoeren, hoofdschepenbank, Luik, schepenbank der stad, Roermond, hoofdschepenbank, en Vliermaal, hoofdschepenbank.

Interregnum, p. 5, 93.
 Justitie, hoge en lage, p. 257, 342-344, 375, 392, 412, 421, 437, 447, 494.
 Kamergerecht, koninklijk, p. 6, 7, 8, 9, 53.
 Kammerzieler, zie *Cameralmatrikel*, hierboven.
 Koningsgoed, zie *Rijksgoed*, hieronder.
 Kreitsen (organisatie, taken, financiën), p. 25, 48-53, 128-132.
 —, zie ook Naamregister, s.v. de diverse kreitsnamen.
 Landvrede, Eeuwige (1495), p. 8, 9, 19, 25, 66, 127, 239.
 Mittelheupter, p. 265, 324.
 —, zie ook Naamregister, s.v. Maastricht, St. Servaas, gerecht der 11 banken, Vroenhof, hoofdschepenbank, Wessem, schepenbank.
 Oordeelschelden, zie *Falsificatio*, hierboven.
 Orde, Duitse, p. 299, 450.
 Partagetractaat (1661-1662), p. 304, 306, 311, 367, 369, 378, 434, 435, 448, 449, 482.
 Penning, Gemene (1495), p. 8, 15, 42, 125.
 Pfennigmeister, p. 32, 33, 77.
 Praktikanten, p. 41, 42.
 Privilegia de non appellando, arrestando, evocando, p. 5-7, 11, 40, 69, 105-120, 122, 125-127, 236, 239, 287.
 —, zie ook Naamregister, s.v. Brabant, Bulle (gouden) en s.v. de diverse plaatsnamen.
 Privilegium minus (1156), p. 6.
 Raad van State (der Habsburgse Nederlanden), p. 119, 156, 157, 159.
 —, zie ook Naamregister, s.v. Brussel.
 Recharge, Rencharge, zie *Hoofdlering*, hierboven.
 Recursus ad Comitatus, p. 35, 36, 326.
 Redemptiedorpen, p. 423-424, 432.
 Reich(s), zie Rijk(s).
 Religievrede (1555), p. 25, 30, 239, 273.
 Restitutionsedikt, p. 30.
 Revisie, p. 28, 29, 35, 391, 492.
 Rijk, Duitse:
 —, Imperium (H. Romeinse Rijk), p. 1, 80-83.
 —, Keizer, p. 4, 357.
 —, —, zie ook Naamregister, s.v. de diverse keizersnamen.
 —, Regnum (Duitsland), p. 80-83.
 —, Regnum Bourgondië, zie Naamregister, s.v. Bourgondië, koninkrijk.
 —, Regnum Italië, zie Naamregister, s.v. Italië, koninkrijk.
 Rijksdag (abschiede, conclusa, deputaties), p. 9, 21, 22, 26, 27, 29, 31, 32, 38, 55, 81, 96, 97, 127.
 —, zie ook Naamregister, s.v. de diverse namen der plaatsen, waar de Rijksdagen zijn gehouden.
 Rijks-deputations-Hauptschluss, zie Naamregister, s.v. Regensburg, Rijksdagbesluit 1803.
 Rijksgoed, p. 93, 94, 189-191, 257-259, 288, 289, 293-298, 299, 302, 307, 308, 321-323, 330, 355, 385, 400, 403, 423, 425, 446, 449, 459, 469, 476, 477, 496, 499, 510.
 —, zie ook Naamregister, s.v. Vroenhof, fiscus.

Rijkshofgerecht, p. 4, 5, 389, 406, 417, 427, 428.
 Rijkshofraad, p. 10, 29, 237-240, 346, 390.
 —, -sverordening (1654), p. 10, 32.
 Rijkskamergerechtsverordening (1495), p. 8, 41-70, 236-240.
 —, (1521), p. 17.
 —, (1548), p. 24, 53, 54.
 —, (1555, concept), p. 24, 27, 43-44, 45, 53-70, 236-240.
 Rijkskamergerechtsvisitaties, p. 14, 15, 24, 26-28, 32-34, 37, 38, 41-70.
 Rijkskanselier, zie Naamregister, s.v. Mainz, aartsbisschop, -bisdom en stift (keurvorstendom).
 Rijksmatrikel, p. 14, 15, 18, 24, 134, 136.
 —, zie ook *Cameralmatrikel*, hierboven, en Naamregister, s.v. Worms, rijksmatrikel 1521.
 Rijksmuntverordeningen, p. 239, 320.
 —, zie ook Naamregister, s.v. de namen der plaatsen waar een munt wordt vermeld.
 Rijksomiddellijkheid, p. 15, 93-95, 96, 97, 131, 162-167, 236, 237, 332, 396, 408-409, 483.
 —, zie ook *Eigenkerken*, en *Eigenkloosters*, *koninklijke*, hierboven.
 Rijkspolitieverordeningen, p. 66, 239.
 Rijksstandschap, p. 11, 15, 44, 96, 130-132, 162-167, 236, 486.
 Rijksvicariaat(sgerecht), p. 16, 17.
 Rijnlandse Alliantie, p. 514, 517.
 Sollicitanten, p. 41, 42, 64.
 Terres franchises (Vrijdorpen), zie Naamregister, s.v. Brabant, Gelre, Luik, Luxemburg, terres franchises.
 Turkenbelasting, p. 20, 29, 125, 133, 134, 148.
 —, zie ook *Rijksmatrikel*, hierboven.
 Tussenhoven, zie *Mittelheupter*, hierboven.
 Usualmatrikel, zie *Rijksmatrikel* en *Cameralmatrikel*, hierboven.
 Zonneleen, p. 96, 441, 470.

BIJLAGE: KAART VAN DE RESSORTEN DER
SCHEPENBANKEN TE AKEN EN LUIK ($\pm$ 1500).
TOELICHTING EN INDEX

Toelichting op de kaart van „De ressorten van de Akense en Luikse schepenbanken”, gevolgd door een Index van plaatsen, plaatselijke benamingen etc.

In de studies van W. Schwabe, *Der Aachener Oberhof*, en J. Daris, *Les cours de justice de l'ancienne principauté de Liège*, komen talrijke gegevens voor inzake de lering- en/of appelressorten van de schepenbanken te Aken en Luik. Dit materiaal vulde ik aan met behulp van M. Yans, *Pasicrisie des échevins de Liège*, en R. Byl, *Les juridictions scabinales dans le duché de Brabant (des origines à la fin du XVe siècle)*. De aldus verkregen gegevens dateren hoofdzakelijk uit de 15de eeuw, hoewel ook de 16de en 17de eeuw menige aanwijzing opleverden.

Voorzover ik de gevonden namen van steden, dorpen, gehuchten etc. kon identificeren, heb ik de rechtscolleges, welke onder Aken of Luik ressorteerden zo volledig mogelijk in kaart gebracht. Als rechtsgebied van die colleges werd het gebied van de huidige gemeenten aangenomen, die ofwel de naam dragen van het voormalige schepenbankterritoir, ofwel zich thans mede over zulk territoir uitstrekken. Het was mij niet mogelijk betrouwbare kaarten te vervaardigen, die – alle op dezelfde schaal – de toestand rond 1500 weergeven in de betreffende gedeelten van België, Frankrijk, Nederland en West-Duitsland. Van het aldus ingeslopen anachronisme ben ik mij ten volle bewust. Slechts bij enkele plaatsen heb ik, aan de hand van na te noemen studie van Ruwet, de grenzen ten tijde van (het eind van) het Ancien Régime, aangehouden: Borsu, Couvin, Gonrioux, Pesche en Presles.

In de *Index* verwijzen de in de eerste drie kolommen achter de plaatsnamen voorkomende letters en cijfers naar het land, de provincie (letters) en de gemeente (nummers) waarbinnen de betreffende plaatsen op de kaart te vinden zijn. Bij deze verwijzing wordt in de eerste kolom het land aangegeven: B = België; D = Duitsland; F = Frankrijk; L = Luxemburg en N = Nederland. In de tweede kolom worden, wat België betreft, de provincies aangeduid: A = Antwerpen; Br = Brabant; H = Hainaut (Henegouwen); Lg = Liège (Luik); Li = Limburg; Lu = Luxemburg en Na = Namur (Namen).

In de derde kolom is voor Duitsland een doorlopende nummering der gemeenten aangebracht van 1-46; voor Frankrijk van 1-11; voor Nederland van 1-43, terwijl van het Groothertogdom Luxemburg slechts Echternach in de lijst voorkomt.

Voor België is ter wille van de overzichtelijkheid een nummering *per provincie* aangehouden. De in de provincie Brabant gelegen gemeenten dragen de nummers 1-42; voor Limburg gelden de nummers 1-91, en voor Luxemburg 1-18.

Inzake de provincie Luik wordt erop gewezen, dat de nummers 1-97 op de linker Maasoever voorkomen, de nummers 98-171 op de rechter oever. Daarentegen liggen in de provincie Namen de nummers 1-56 op de rechter, de nummers 57-108 op de linker Maasoever. Daarnaast is nog een aantal gemeenten van Namen in de Inzetkaart opgenomen; deze hebben een afzonderlijke nummering, voorafgegaan door In(zet), nl. van In. 1-In.28. De gemeenten van de provincie Henegouwen (In.1-43) zijn alle in bedoelde Inzet opgenomen.

Ten slotte is achter de namen van plaatsen, welke geheel buiten de kaartgrenzen vallen, de aanduiding B.K. (= buiten kaart) geplaatst. Deze buiten de kaart vallende plaatsen zijn:

in België: provincie Antwerpen: Boelaar, Deurne en Mechelen; provincie Brabant: Bousval, Humbeek en Noucelle; provincie Luxemburg: Bouillon;

in Duitsland: Blankenberg a.d. Sieg, Lingen en Virneburg;

in Frankrijk: Cambrai (Kamerijk), en in Luxemburg Echternach.

De vierde kolom geeft aan, onder welk rechtscollege, dat van Luik of dat van Aken, de betreffende plaats m.i. ressorteerde. Liggende streepjes betekenen, dat de onderhavige plaats tot geen van beide ressorten gerekend kan worden.

In de Index is steeds de officiële huidige schrijfwijze der namen zoveel mogelijk aangehouden. Voor varianten zij verwezen naar het *Naamregister* in dit werk, naar J. Ruwet, *La principauté de Liège en 1789. Carte de géographie historique*, alsmede naar J. Vannérus, *Le Limes et les fortifications gallo-romaines de Belgique. Enquête toponymique* (Bruxelles, 1943) (Académie royale de Belgique, Cl.d.l.ettres etc. Mém. Coll. in 4°, deuxième série, T. 11, fasc. 2) en naar de tentoonstellingscatalogoog *Trésors d'art dans l'ancien doyenné de Havelange* (Flostroy, 1970).

Aalst	B	Li	48	Aken
Aaz, nl. Grand-Aaz, Petit-Aaz, deel van Hermée	B	Lg	94	Luik
Abée	B	Lg	140	Luik
Abswellen, deel van Wellen	B	Li	56	Luik
Acosse	B	Lg	10	Luik
Agimont	B	Na	95	Luik
Aherée, deel van Tarcienne	B	Na	In. 1	Luik
Aigremont lez Engis, deel van Awirs	B	Lg	50	Luik
Aken	D		34	Aken
Alken	B	Li	55	Luik
Alleur	B	Lg	67	Luik
Alt Hoeselt, deel van Hoeselt	B	Li	66	Luik
Amay	B	Lg	47	Luik
Amel (Amblève)	B	Lg	168	Aken
Ampsin	B	Lg	48	Luik
Amry, deel van Heure-le-Romain	B	Lg	93	Luik
Andrimont	B	Lg	154	Luik
Angleur	B	Lg	116	Luik
Ans	B	Lg	76	Luik

Anseremme	B	Na	19	Luik
Anthée	B	Na	87	Luik
Anthisnes	B	Lg	148	Luik
Argenteau	B	Lg	102	Aken
Arnoldsweiler	D		27	Aken
Atrive, deel van Avin (-en Hesbaye)	B	Lg	8	Luik
Attenhoven	B	Br	9	Luik
Aublain	B	Na	In. 28	Luik
Aubrives	F		3	Luik
Auffe, deel van Ave-et-Auffe	B	Na	46	Luik
Avennes	B	Lg	6	Luik
Avin	B	Lg	8	Luik
Awans	B	Lg	68	Luik
Awirs	B	Lg	50	Luik
Aye	B	Lu	3	Luik
Bachem, deel van Frechen	D		15	Aken
Baillonville	B	Na	38	Luik
Bande (-lez-Marche)	B	Lu	8	Luik
Baronville	B	Na	52	Luik
Barse, deel van Vierset-Barse	B	Lg	131	Luik
Barvaux-Condroz	B	Na	32	Luik
Bassenge (Bitsingen)	B	Lg	87	Luik
Beaufort, deel van Seneffe	B	H	In. 1	Aken
Beaurieux, deel van Heure-le-Romain	B	Lg	93	Luik
Beauvechain (Bevekom)	B	Br	15	Luik
Bedburg	D		9	Aken
Beegden	N		20	Aken
Beho	B	Lu	18	Aken
Beignée, deel van Ham-sur-Heure	B	H	In. 33	Luik
Bemelen	N		36	Luik
Berchemerdtorf, deel van Bergheim	D		12	Aken
Berg	B	Li	77	Luik
Berg, deel van Berg en Terblijt	N		35	Aken
Beringen	B	Li	11	Luik
Berleur, deel van Grâce-Berleur	B	Lg	63	Luik
Berneau	B	Lg	99	Aken
Bernissem, deel van Sint-Truiden	B	Li	36	Aken
Berrendorf, deel van Heppendorf	D		19	Aken
Bettincourt (Bettenhoven)	B	Lg	33	Luik
Beuningen	N		4	—
Beverst	B	Li	29	Luik
Biercée	B	H	In. 30	Luik
Bierset	B	Lg	65	Luik
Biez	B	Br	16	Luik
Bilzen	B	Li	28	Luik
Bioul	B	Na	83	Luik
Biron, deel van Ciney	B	Na	12	Luik
Blaimont	B	Na	18	Luik
Blankenberg a.d. Sieg	D		B.K.	Aken

Blehen	B	Lg	3	Luik
Boekhout	B	Li	47	<u>Luik</u>
				<u>Aken</u>
Boelaar, deel van Bergerhout	B	A	B.K.	Aken
Boëlhe	B	Lg	30	Luik
Boffeux, deel van Bonsin	B	Na	35	Luik
Boignée	B	H	In. 5	Luik
Boing, deel van Héron	B	Lg	13	Luik
Boirs	B	Lg	85	Luik
Bois, deel van Bois-et-Borsu	B	Lg	135	Luik
Bolder, deel van Zichen-Zussen-Bolder	B	Li	73	Luik
Bolland	B	Lg	107	Aken
Bornal (Brabant)	B	Br	26	Luik
Bonlez (Bas-Bonlez)	B	Br	28	Aken
Bonsin	B	Na	35	Luik
Boorseme	B	Li	23	Aken
Boortmeerbeek	B	Br	1	Luik
Borgloon (Looz)	B	Li	57	Luik
Borio	B	Li	45	Aken
Bormenville, deel van Flostoy	B	Na	6	Luik
Born	N		27	—
Borset, deel van Vaux-et-Borset	B	Lg	20	Luik
Borsu, deel van Bois-et-Borsu (met inbegrip van Les Avins)	B	Lg	135	Luik
Bossut, deel van Bossut-Gottechain	B	Br	13	Luik
Bouffoulx	B	H	In. 22	Luik
Bouillon	B	Lu	B.K.	—
Bourlers	B	H	In. 42	Luik
Bourseigne-Vieille	B	Na	56	Luik
Boussu-lez-Walcourt	B	H	In. 41	Luik
Bousval	B	Br	B.K.	Luik
Bovenistier	B	Lg	36	Luik
Boverie, La-, deel van Luik	B	Lg	77	Luik
Boxtel	N		7	Aken
Braibant	B	Na	13	Luik
Braives	B	Lg	24	Luik
Bras	B	Lu	16	Luik
Brauweiler	D		13	Aken
Bree	B	Li	3	Luik
Breust, deel van Eijsden	N		39	Luik
Broekom	B	Li	58	Luik
Brus, deel van Glons	B	Lg	84	Luik
Brustem	B	Li	49	Luik
Budel	N		12	Aken
Buissonville	B	Na	28	Luik
Buitenbilzen, deel van Bilzen	B	Li	28	—
Büllingen (Bullange)	B	Lg	167	Aken
Bure	B	Na	44	Luik
Burtscheid, deel van Aken	D		34	Aken

Busdorf, deel van Hückelhoven	D		10	Aken
Bütgenbach (Butgenbach)	B	Lg	166	Aken
Buzin, deel van Verlée	B	Na	33	Luik
Cambrai (Kamerijk)	F		B.K.	—
Cartils, deel van Wijlre	N		37	Aken
Celles (-lez-Dinant) (Gendron-Celles)	B	Na	23	Luik
Celles-les-Waremme	B	Lg	26	Luik
Cerexhe-Heuseux	B	Lg	110	Luik
Cerfontaine	B	Na	In. 18	Luik
Chapelle St. Laurent, deel van Piétrebais	B	Br	17	Luik
Chastre, deel van Chastre-Villeroux-Blanmont	B	Br	38	Luik
Châtelet	B	H	In. 21	Luik
Châtelineau	B	H	In. 17	Luik
Chaumont-Gistoux	B	Br	29	Luik
Chevetogne	B	Na	26	Luik
Chokier, deel van Flémalle-Haute	B	Lg	58	Luik
Ciney	B	Na	12	Luik
Ciplet	B	Lg	7	Luik
Clermont (lez Walcourt)	B	Na	In. 9	Luik
Colmont, deel van Overrepen	B	Li	62	Luik
Comblain-au-Pont	B	Lg	149	Aken
Conjoux, deel van Conneux	B	Na	25	Luik
Corenne	B	Na	79	Luik
Cornelimünster	D		33	Aken
Cornillon, deel van Luik	B	Lg	77	Luik
Corroy-le-Château	B	Na	61	Luik
Corroy-le-Grand	B	Br	30	Luik
Corswarem (Korsworm)	B	Lg	32	Luik
Cortil, deel van Cortil-Noirmont	B	Br	37	Luik
Courrière	B	Na	8	Luik
Court-St-Etienne	B	Br	41	Luik
Couvin (met inbegrip van Brûly, Cul-des-Sarts en Petite-Chapelle)	B	Na	In. 24	Luik
Crisnée	B	Lg	54	Luik
Crotteux, deel van Mons (Liège)	B	Lg	57	Luik
Crupet	B	Na	9	Luik
Custinne	B	Na	24	Luik
Dailly	B	Na	In. 27	Luik
Dalhem	B	Lg	100	—
Darion	B	Lg	28	Luik
Daussois	B	Na	In. 16	Luik
Denée	B	Na	84	Luik
Derichswiller	D		31	Aken
Deurne	B	A	B.K.	Luik
Diepenbeek	B	Li	30	Luik
Diets-Heur (Heur-le-Tiexhe)	B	Li	85	Luik
Dinant	B	Na	17	Luik
Doische	B	Na	96	Luik
Donk	B	Li	34	Aken

Donstiennes	B	H	In. 39	Luik
Dorinne	B	Na	14	Luik
Dourbes	B	Na	104	Luik
Dréhance, deel van Anseremme	B	Na	19	Luik
Drolenval, deel van Pepinster	B	Lg	152	Luik
Drove	D		35	Aken
Duisburg	D		2	Aken
Duras	B	Li	38	Aken
Düren	D		28	Aken
Dyck, deel van Bedburdyck	D		5	Aken
Eben-Emael	B	Lg	89	Luik
				Aken
Echerennes, deel van Philippeville	B	Na	108	Luik
Echternach	Lux		B.K.	—
Echtz, deel van Echtz-Konzendorf	D		26	Aken
Eijs, deel van Wittem	N		43	Aken
Eijsden (= Aspe)	N		39	Luik
Ellikom	B	Li	2	Luik
Elsen, deel van Grevenbroich	D		6	Aken
Elsloo	N		33	Aken
Embourg	B	Lg	117	Luik
Emeville, deel van Flostoy	B	Na	6	Luik
Eneille, deel van Grandhan	B	Lu	1	Luik
Engis	B	Lg	49	Luik
Enhet, deel van Chevetogne	B	Na	26	Luik
Eprave	B	Na	48	Luik
Erpekom, deel van Grote-Brogel	B	Li	1	—
Etzweiler, deel van Heppendorf	D		19	Aken
Euskirchen	D		37	Aken
Eve, deel van Evelette	B	Na	4	Luik
Ezemaal	B	Br	19	Luik
Failon, deel van Barvaux-Condroz	B	Na	32	Luik
Falisolle	B	Na	67	Luik
Fallais	B	Lg	22	Luik
Farciennes	B	H	In. 18	Luik
Feneur	B	Lg	101	Luik
Fenffe, deel van Ciergnon	B	Na	50	Luik
Fépin	F		8	Luik
Fetinne, deel van Luik	B	Lg	77	Luik
Fexhe-le-Haut-Clocher	B	Lg	55	Luik
Fexhe-Slins	B	Lg	82	Luik
Fize-le-Marsal, deel van Crisnee	B	Lg	54	Luik
Flawinne	B	Na	72	Luik
Flémalle- (la-) Grande	B	Lg	59	Luik
Flémalle-Haute (Flémalle-Petite)	B	Lg	58	Luik
Fléron	B	Lg	114	Luik
				Aken
Fleurus	B	H	In. 6	Luik
Flône	B	Lg	46	Luik

Florennes	B	Na	78	Luik
Flostoy	B	Na	6	Luik
Foischés	F		2	Luik
Fontaine-l'Évêque	B	H	In. 11	Luik
Fontaine-Valmont	B	H	In. 37	Luik
Fontenelle, deel van Nalinnes	B	H	In. 34	Luik
Forchies-la-Marche	B	H	In. 10	Luik
Fosses-la-Ville	B	Na	69	Luik
Fosteau, deel van Leers-et-Fosteau	B	H	In. 38	Luik
Fragnée, deel van Luik	B	Lg	77	Luik
Fraipont	B	Lg	151	Aken
Fraire	B	Na	In. 5	Luik
Fraiture (-lez-Nandrin)	B	Lg	142	Luik
Franchimont, deel van Theux	B	Lg	160	Luik
Frasnes	B	Na	In. 23	Luik
Frasnes-lez-Gosselies	B	H	In. 3	Luik
Frauweiler, deel van Bedburg	D		9	Aken
Frechen	D		15	Aken
Freux	B	Lu	17	Luik
Fronville	B	Na	37	Luik
Fumay	F		9	Luik
Furfooz	B	Na	20	Luik
Furnaux	B	Na	81	Luik
Furnaux, deel van Sart-Saint Laurent	B	Na	70	Luik
Geer (Jère)	B	Lg	27	Luik
Geich, deel van Geich-Obergeich	D		25	Aken
Geistingen, deel van Ophoven	B	Li	5	Aken
Gembloux	B	Na	60	Luik
Gendron, deel van Celles-lez-Dinant	B	Na	23	Luik
Gennep	N		9	Aken
Genoelselderen	B	Li	76	Luik
Gentinnés	B	Br	39	Luik
Gerpinnés	B	H	In. 35	Luik
Gesteau, deel van Mont-St.-André	B	Br	27	Luik
Gimnée	B	Na	97	Luik
Gingelom	B	Li	41	Luik
Givet	F		1	Luik
Glons (Glaaien)	B	Lg	84	Luik
Gomzé-Andoumont	B	Lg	150	Luik
Gonrieux (met inbegrip van Presgaux)	B	Na	In. 26	Luik
Gorsein	B	Li	37	—
Gors-Opleeuw	B	Li	61	Luik
Gosselies	B	H	In. 43	Luik
Gozée	B	H	In. 27	Luik
Grâce-Berleur	B	Lg	63	Luik
Gramptinne, deel van Sorée	B	Na	7	Luik
Grand-Axhe	B	Lg	35	Luik
Grand-Han	B	Lu	1	Luik
Grand-Leez (Groot-Leijen)	B	Na	59	Luik

Grand-Rechain	B	Lg	155	Luik
Graux	B	Na	82	Luik
Gressenich	D		32	Aken
Grevenbicht	N		28	Aken
Gronsveld	N		38	Aken
Groot-Gelmen (Grand-Jamine)	B	Li	50	Luik
Groot-Loon	B	Li	59	Aken
Grote-Brogel	B	Li	1	—
Grote-Spouwen	B	Li	68	Luik
Grupont	B	Lu	12	Luik
Gürzenich	D		30	Aken
Haacht	B	Br	2	Luik
Haive, deel van Warnant-Dreye	B	Lg	19	Luik
Halle-Booienhoven	B	Br	8	Luik
Halleux	B	Lu	9	Luik
Halloy, deel van Braibant	B	Na	13	Luik
Haltinne	B	Na	2	Luik
Hamal, deel van Rutten	B	Li	83	Luik
Hambach	D		20	Aken
Hamel, deel van Ulbeek	B	Li	54	Aken
Hamoir	B	Lg	146	Luik
Hamois	B	Na	11	Luik
Ham-sur-Heure	B	H	In. 33	Luik
Ham-sur-Meuse	F		4	Luik
Haneffe	B	Lg	44	Luik
Hannêche	B	Lg	11	Luik
Hanret	B	Na	57	Luik
Han-sur-Lesse	B	Na	47	Luik
Hantes, deel van Hantes-Wihéries	B	H	In. 36	Luik
Hanzinelle	B	Na	76	Luik
Hanzinne	B	Na	75	Luik
Hardelingen, deel van St.-Huibrechts-Hern	B	Li	64	Luik
Hargimont	B	Lu	7	Luik
Hargnies	F		11	Luik
Harzé	B	Lg	162	Luik
Hasselt	B	Li	15	Luik
Haute-Oha (Oha), deel van Bas-Oha	B	Lg	16	Luik
Hautepenne, deel van Awirs	B	Lg	50	Luik
Haut-Rendeux (Rendeux St. Lambert), deel van				
Rendeux	B	Lu	5	Luik
Hauzeur, deel van Battice	B	Lg	156	Luik
Havelange	B	Na	5	Luik
Heel en Panheel	N		21	Aken
Heer, deel van Maastricht	N		34	Aken
Heijen, deel van Bergen	N		10	—
Helchteren	B	Li	10	Aken
Hemmersbach, deel van Horrem	D		16	Aken
Henis	B	Li	78	Luik
Herk, deel van Overrepen	B	Li	62	Luik

Herk-de-Stad	B	Li	33	Luik
Herkenrode, deel van Kuringen	B	Li	14	Aken
Hermalle-sous-Argenteau	B	Lg	97	Luik
Hermalle-sous-Huy	B	Lg	127	Luik
Hermée	B	Lg	94	Luik
Hermoy, deel van Mazy	B	Na	62	Luik
Herstal	B	Lg	79	Aken
Herstappe	B	Li	84	Luik
Heugem, deel van Maastricht	N		34	<u>Luik</u> Aken
Heure-le-Romain	B	Lg	93	Luik
Heverlee	B	Br	5	Luik
Hierges	F		5	Luik
Hodeige	B	Lg	40	Luik
Hoegaarden	B	Br	18	Luik
Hoeselt	B	Li	66	Luik
Hogne	B	Na	40	Luik
Hollogne-aux-Pierres	B	Lg	64	Luik
Hollogne-sur-Geer	B	Lg	27	Luik
Holtum, deel van Born	N		27	Aken
Holzheim, deel van Wenau (dubieus)	D		24	Aken
Holzweiler	D		7	Aken
Hombroux, deel van Alleur	B	Lg	67	Luik
Honnay	B	Na	53	Luik
Horion, deel van Horion-Hozémont	B	Lg	51	Aken
Horn	N		19	—
Housse	B	Lg	103	Luik
Houtain-Saint-Siméon	B	Lg	92	Luik
Houyet	B	Na	22	Luik
Hubinne, deel van Hamois	B	Na	11	Luik
Huissen	N		1	—
Humbeek	B	Br	B.K.	Luik
Hunsel	N		22	Aken
Huy (Hoei)	B	Lg	129	Luik
Huy la Petite, deel van Huy	B	Lg	129	Luik
Ivoz, deel van Ivoz-Ramet	B	Lg	124	Luik
Jace, deel van Jemeppe	B	Lg	60	Luik
Jalhay	B	Lg	158	Luik
Jamagne	B	Na	In. 14	Luik
Jamblinne, deel van Villers-sur-Lesse	B	Na	49	Luik
Jamioulx	B	H	In. 25	Luik
Jehanster, deel van Chaudfontaine	B	Lg	118	Luik
Jemelle	B	Na	42	Luik
Jemeppe (sur Meuse)	B	Lg	60	Luik
Jemeppe (sur Sambre)	B	Na	64	Luik
Jeneffe (-en-Hesbaye)	B	Lg	52	Luik
Jesseren	B	Li	60	Luik
Jeuk (Goyer)	B	Li	46	Luik
Julémont	B	Lg	106	Luik

Jumet	B	H	In. 8	Luik
Jupille-sur-Meuse	B	Lg	115	Luik
Juprelle	B	Lg	72	Luik
Juzaine, deel van Rosée	B	Na	88	Luik
Kaiserswerth, deel van Düsseldorf	D		4	Aken
Kanne	B	Li	72	Luik
Kaster, deel van Lanaye	B	Lg	90	Luik
Kemexhe, deel van Fexhe-le-Haut-Clocher	B	Lg	55	Luik
Kerpen	D		17	Aken
Kessel	N		16	Aken
Kesselt, deel van Veldwezelt	B	Li	71	Luik
Kessenich	B	Li	4	Aken
Koersel	B	Li	9	Luik
Koninksem	B	Li	82	Aken
Kortijs	B	Li	44	Luik
Kronenburg	D		43	—
Kuringen (Curange)	B	Li	14	Luik
Lamine	B	Lg	41	Luik
Lanaken	B	Li	27	Aken
Lanaye (Ternaaïen)	B	Lg	90	Luik
Landelies	B	H	In. 13	Luik
Laneffe	B	Na	In. 4	Luik
Lantin	B	Lg	74	Luik
Lantremange	B	Lg	37	Aken
				Luik
Latinne	B	Lg	23	Luik
Leernes	B	H	In. 12	Luik
Le Mesnil	B	Na	102	Luik
Lendersdorf, deel van Lendersdorf-Krauthausen	D		29	Aken
Lenne, deel van Waulsort	B	Na	86	Luik
Lerînnès, deel van Tourînnès-St-Lambert	B	Br	31	Luik
Les Waleffes	B	Lg	25	Luik
Leut	B	Li	19	Aken
Leuze, deel van Somme-Leuze	B	Na	36	Luik
Lexhy, deel van Horion-Hozémont	B	Lg	51	Luik
Libersart, deel van Tourînnès-St.-Lambert	B	Br	31	Luik
Libin	B	Lu	15	Luik
Liers	B	Lg	81	Luik
Limbricht	N		30	Aken
Limont	B	Lg	43	Luik
Linchet, deel van Modave	B	Lg	134	Luik
Lingen	D		B.K.	—
Linsmeau (Linsmeel)	B	Br	21	Luik
Lith	N		6	Luik
Lixhe	Lg	Lg	91	Luik
Lobbès	B	H	In. 29	Luik
Loevenich	D		14	Aken
Logne, deel van Vieuxville	B	Lg	147	—
Loncin	B	Lg	66	Luik

Longpré, deel van Couthuin	B	Lg	15	Luik
Lontzen	B	Lg	157	Aken
Lorcy, deel van Arville	B	Lu	14	Luik
Loverval	B	H	In. 23	Luik
Loyers	B	Na	1	Luik
Luik (Liège)	B	Lg	77	Luik
Lummen	B	Li	12	Luik
Maaseik	B	Li	7	Luik
Maastricht	N		34	<u>Luik</u> Aken
Mal	B	Li	88	Luik
Malmédy	B	Lg	165	Aken
Malonne	B	Na	71	Luik
Malonne, Hof van, deel van Autre-Église	B	Br	25	Luik
Manderscheid	D		46	—
Marchienne-au-Pont	B	H	In. 15	Luik
Marchin	B	Lg	130	Luik
Marcinelle	B	H	In. 24	Luik
Maret, deel van Orp-le-Grand	B	Br	22	Luik
Mariembourg	B	Na	In. 22	Luik
Maloie, deel van Waha	B	Lu	4	Luik
Matagne-la-Grande	B	Na	105	Luik
Mazée	B	Na	99	Luik
Mazy	B	Na	62	Luik
Mechelen (Malines)	B	A	B.K.	Luik
Mechelen-aan-de-Maas	B	Li	17	Aken
Meeffe	B	Lg	9	Luik
Meer, deel van Val-Meer	B	Li	74	Luik
Meeswijk	B	Li	20	Luik
Megen, deel van Megen-Haren-Macharen	N		5	Aken
Meijel	N		15	Aken
Melen	B	Lg	108	Luik
Melveren, deel van Sint-Truiden	B	Li	36	Aken
Merlemont	B	Na	93	Luik
Mersch	D		8	Aken
Mesch, deel van Eijsden	N		39	Aken
Mesnil-Église	B	Na	21	Luik
Mettet	B	Na	74	Luik
Mheer	N		41	Aken
Mianoye, deel van Natoye	B	Na	10	Luik
Mielen-boven-Aalst	B	Li	48a	Aken
Millen	B	Li	75	Luik
Milmort	B	Lg	80	Luik
Modave	B	Lg	134	Luik
Moha	B	Lg	18	Luik
Molin, deel van Soumoy	B	Na	In. 17	Luik
Momalle	B	Lg	53	Luik
Monceau-sur-Sambre	B	H	In. 14	Luik
Mons (Crotteux)	B	Lg	57	Luik

Monschau	D		38	Aken
Mont-à-Jauche, deel van Jauche (Geten)	B	Br	24	Luik
Mont de Perwez, deel van Perwez	B	Br	34	Luik
Montegnée	B	Lg	62	Luik
Montenaken (Montegny le Tiexhe)	B	Li	43	Luik
Montenaken, deel van Vroenhoven	B	Li	70a	Aken
Mont-Gauthier	B	Na	27	Luik
Montignies-le-Tilleul	B	H	In. 26	Luik
Montignies-sur-Sambre	B	H	In. 16	Luik
Montigny sur Meuse	F		7	Luik
Mont-Saint-André	B	Br	27	Luik
Mook, deel van Mook en Middelaar	N		8	—
Morialmé	B	Na	77	Luik
Mörs (Meurs)	D		1	Aken
Mortier	B	Lg	105	Aken
Moulin, deel van Awans	B	Lg	68	Luik
Moulin, deel van Rahier	B	Lg	163	Luik
Mousty, deel van Ceroux-Mousty	B	Br	42	Luik
Moxhe	B	Lg	5	Luik
Nalines	B	H	In. 34	Luik
Nandrin	B	Lg	141	Luik
Nassogne	B	Lu	10	Luik
Nederweert	N		14	Aken
Neer	N		17	Aken
Neerharen	B	Li	26	Aken
Neerheylissem	B	Br	20	Luik
Neeritter, deel van Hunsel	N		22	Luik
Neerkanne, deel van Kanne	B	Li	72	Luik
Neeroeteren	B	Li	6	—
Neerrepn	B	Li	63	Luik
Nerem	B	Li	87	Aken
Nethen	B	Br	12	Luik
Nettinne	B	Na	31	Luik
Neuerburg	D		45	—
Neufchâteau (Aubin) (Elber)	B	Lg	106a	Luik
Neuville-en-Condroz	B	Lg	123	Luik
Neuville-en-Famenne, deel van Martouzin-				
Neuville	B	Na	51	Luik
Neuville (le-Chaudron)	B	Na	In. 20	Luik
Niel-bij-Sint-Truiden	B	Li	42	Aken
Nieuwerkerken (boven-Sint-Truiden)	B	Li	35	Luik
Nieuwstad, deel van Bree (Gerdingen)	B	Li	3	Luik
Nijmegen	N		3	Aken
Nil-Saint-Vincent-Saint-Martin	B	Br	35	Luik
Nismes	B	Na	103	Luik
Nivelle, deel van Lixhe	B	Lg	91	Luik
Nodrengne, deel van Marilles	B	Br	23	Luik
Nonnenmielen, deel van Sint-Truiden	B	Li	36	Aken
Noucelle, deel van Wauthier-Braine	B	Br	B.K.	Luik

Noville, deel van Fexhe-le-Haut-Clocher	B	Lg	55	Luik
Obbicht	N		29	Aken
Ober-und Nieder-Merz	D		22	Aken
Oborne, deel van Glons	B	Lg	84	Luik
Ochain, deel van Clavier	B	Lg	136	Aken
Odeur, deel van Crisnée	B	Lg	54	Luik
Oha (Haute-Oha), deel van Bas-Oha	B	Lg	16	Luik
Oleye (Liek)	B	Lg	38	Luik
Ormezée	B	Na	89	Luik
On	B	Lu	6	Luik
Opgrimbie	B	Li	22	Luik
Ophoven	B	Li	5	Aken
Oppagne, deel van Wéris	B	Lu	2	Luik
Opvelp	B	Br	11	Luik
Orbais	B	Br	32	Luik
Ordingen	B	Li	52	Luik
Ossogne, deel van Havelange	B	Na	5	Luik
Othée (Elch)	B	Lg	70	Luik
Ouchenée, deel van Ellemelle	B	Lg	143	Luik
Oude Biesen, deel van Rijkhoven	B	Li	67	—
Ouffet	B	Lg	145	Luik
Ougrée	B	Lg	120	<u>Luik</u>
				Aken
Oultremont, deel van Warnant-Dreye	B	Lg	19	Luik
Oupeye	B	Lg	95	Luik
Overrepen	B	Li	62	Luik
Paffendorf	D		11	Aken
Pailhe	B	Lg	133	Luik
Pannerden	N		2	—
Parfondveaux, deel van Saive	B	Lg	112	Luik
Perwez (en-Condroz)	B	Na	3	Luik
Pesche (met inbegrip van Brûly-de-Pesche)	B	Na	In. 25	Luik
Petersheim, deel van Lanaken	B	Li	27	<u>Luik</u>
				Aken
Petit-Axhe, deel van Waremme	B	Lg	34	Luik
Petit-Hallet, deel van Grand-Hallet	B	Lg	1	Luik
Petit-Leez, deel van Grand-Leez	B	Na	59	Luik
Plainevaux	B	Lg	122	Luik
Poix Saint-Hubert, deel van Libin	B	Lu	15	Luik
Pol en Panheel, deel van Heel en Panheel	N		21	Aken
Pont-de-Loup	B	H	In. 19	Luik
Poucet	B	Lg	2	Luik
Pousset	B	Lg	39	Luik
Presles	B	H	In. 20	Luik
Prüm	D		44	Aken
Pry	B	Na	In. 7	Luik
Rabosée, deel van Baillonville	B	Na	38	Luik
Ragnies	B	H	In. 31	Luik
Ramet, deel van Ivoz-Ramet	B	Lg	124	Luik

Ramioulle, deel van Ivoz-Ramet	B	Lg	124	Luik
Reifferscheid, deel van Hellenthal	D		40	—
Rekem	B	Li	24	Aken
Remersdael (Voerstreek)	B	Li	91	Aken
Remicourt	B	Lg	42	Luik
Rendeux-Saint-Lambert (Haut-Rendeux), deel van Rendeux	B	Lu	5	Luik
Resteigne	B	Na	45	Luik
Retinne	B	Lg	113	Luik
Reuland	B	Lg	171	Aken
Revin	F		10	Luik
Revogne, deel van Honnay	B	Na	53	Luik
Riddersherk, deel van Overrepen	B	Li	62	Luik
Rijckholt, deel van Gronsveld	N		38	Aken
Rijk, deel van Rijkhoven	B	Li	67	Luik
Rijkel	B	Li	51	Luik
Rochefort	B	Na	41	Luik
Roclenge-sur-Geer (Rukkelingen a/d Jeker)	B	Lg	86	Luik
Rocourt	B	Lg	75	Luik
Roermond	N		18	Aken(?)
Rognée	B	Na	In. 8	Luik
Roloux, deel van Fexhe-le-Haut-Clocher	B	Lg	55	Luik
Roly	B	Na	In. 21	Luik
Romershoven	B	Li	65	Luik
Ronet, deel van Flawinne	B	Na	72	Luik
Roost, Grote- en Kleine-, deel van Sint-Lambrechts-Herk	B	Li	31	Luik
Rosmeer	B	Li	69	Luik
Rosoux-Crenwick (Roost-Krenwik)	B	Lg	31	Luik
Rotem	B	Li	8	Aken
Röthgen, deel van Eschweiler	D		23	Aken
Rouveroy, deel van Horion-Hozémont	B	Lg	51	Luik
Rummen	B	Br	6	Luik
Runkst, deel van Hasselt	B	Li	15	Luik
Rutten (Russon)	B	Li	83	Aken
Saint-Fontaine, deel van Pailhe	B	Lg	133	Luik
Saint-Georges (Sint-Joris)	B	Lg	45	Luik
Saint-Hubert	B	Lu	11	Luik
Saint-Jean-Rappart, deel van Terwagne	B	Lg	137	Luik
Saint-Marc, deel van Somzée	B	Na	In. 2	Luik
Saint-Séverin	B	Lg	125	Luik
Saive	B	Lg	112	Luik
Sankt-Vith (Saint-Vith)	B	Lg	169	Aken
Sarister (Surister), deel van Jalhay	B	Lg	158	Luik
Sart, deel van Walhain-Saint-Paul	B	Br	36	Luik
Sart-en-Fagne	B	N	94	Luik
Sart-Saint-Laurent	B	Na	70	Luik
Sautour	B	Na	107	Luik
Schleiden	D		39	Aken

Sclessin, deel van Ougrée	B	Lg	120	Aken
Scry, deel van Mettet	B	Na	74	Luik
Sechtem	D		36	Aken
Seilles	B	Lg	14	Luik
Selve (Saives), deel van Celles-lez-Waremme	B	Lg	26	Luik
Seny	B	Lg	138	Luik
Senzeille	B	Na	In. 19	Luik
Seraing (sur-Meuse)	B	Lg	121	Luik
Serinchamps	B	Na	29	Luik
Silenrieux	B	Na	In. 11	Luik
Sindorf	D		18	Aken
Sinsin	B	Na	30	Luik
Sint-Antoniusbank, deel van Bemelen	N		36	Aken
Sint-Geertruid	N		40	Aken
Sint-Jansberg Hof, deel van Maaseik	B	Li	7	Luik
Sint-Lambrechts-Herk (Herck-St.-Lambert)	B	Li	31	Luik
Sint-Martens-Voeren (Voerstreek) (Fouron-Saint-Martin)	B	Li	89	Aken
Sint-Pieter, deel van Maastricht	N		34	Luik
Sint-Pieters-Voeren (Voerstreek) (Fouron-Saint-Pierre)	B	Li	90	Aken
Sint-Truiden (Saint-Trond)	B	Li	36	Aken
Sistig	D		41	Aken
Sittard	N		31	Aken
Skeuvre, deel van Natoye	B	Na	10	Luik
Slenaken	N		42	Aken
Slins	B	Lg	83	Luik
Soheit-Tinlot	B	Lg	139	Luik
Somal, deel van Maffe	B	Na	34	Luik
Somme-le-Temple, deel van Somme-Leuze	B	Na	36	Luik
Somme-Leuze	B	Na	36	Luik
Somzée	B	Na	In. 2	Luik
Sorée	B	Na	7	Luik
Sorinnes	B	Na	16	Luik
Soumagne	B	Lg	109	Luik
Soumoy	B	Na	In. 17	Luik
Souvret	B	H	In. 9	Luik
Soye	B	Na	73	Luik
Spa	B	Lg	161	Luik
Spy	B	Na	63	Luik
Statte (lez-Huy), deel van Huy	B	Lg	129	Luik
Stave	B	Na	80	Luik
Stavelot	B	Lg	164	Aken
Stée, deel van Braibant	B	Na	13	Luik
Stein	N		32	Aken
Stevensweert	N		25	Aken
Stevoort	B	Li	32	Luik
Stokkem	B	Li	21	Luik
Strée (lez-Beaumont)	B	H	In. 40	Luik

Surice	B	Na	90	Luik
Susteren	N		26	Aken
Susterseel	D		21	Aken
Tamines	B	Na	66	Luik
Tavier (en Condroz)	B	Lg	144	Luik
Terblijt, deel van Berg en Terblijt	N		35	Aken
Terwagne	B	Lg	137	Luik
Theux	B	Lg	160	Luik
Thommen	B	Lg	170	Aken
Thorembais, deel van Thorembais-Saint-Trond	B	Br	33	Aken
Thorn	N		23	Aken
Thozée, deel van Mettet	B	Na	74	Luik
Thuillies	B	H	In. 32	Luik
Thuin	B	H	In. 28	Luik
Thy-le-Bauduin	B	Na	In. 3	Luik
Thynes (lez-Dinant)	B	Na	15	Luik
Thys, deel van Crisnée	B	Lg	54	Luik
Tignée, deel van Evegnée-Tignée	B	Lg	111	<u>Aken</u>
				Luik
Tihange	B	Lg	128	Luik
Tilff	B	Lg	119	Luik
Tilleur	B	Lg	61	Luik
Tilly	B	Br	40	Luik
Tinlot, deel van Soheit-Tinlot	B	Lg	139	Luik
Tongeren	B	Li	79	Luik
Tourinnes-la-Grosse (Deurne)	B	Br	14	Luik
Tourinnes-Saint-Lambert	B	Br	31	Luik
Traulée, deel van Pont-à-Celles	B	H	In. 2	Luik
Treignes	B	Na	100	Luik
Trembleur	B	Lg	104	Aken
Uikhoven	B	Li	25	—
Ulbeek	B	Li	54	Luik
Val, deel van Val-Meer	B	Li	74	Luik
Val-Meer	B	Li	74	Luik
Vaucelles	B	Na	98	Luik
Vaux, deel van Vaux-et-Borstet	B	Lg	20	Luik
Vaux, deel van Stave	B	Na	80	Luik
Vaux-et-Borset	B	Lg	20	Luik
Vechmaal	B	Li	81	Luik
Veldwezelt	B	Li	71	Luik
Velm	B	Li	40	Luik
Velroux	B	Lg	56	Luik
Vencimont	B	Na	55	Luik
Verviers	B	Lg	153	Luik
Vierset-Barse	B	Lg	131	Luik
Vierves-sur-Viroin	B	Na	101	Luik
Vieux-Waleffe	B	Lg	21	Luik
Villeroux, deel van Chastre-Villeroux-Blanmont	B	Br	38	Luik
Villers-Deux-Eglises	B	Na	In. 15	Luik

Villers-en-Fagne	B	Na	106	Luik
Villers-le-Gambon	B	Na	91	Luik
Villers-le-Peuplier	B	Lg	4	Aken
Villers-le-Temple	B	Lg	126	Luik
Villers-L'Évêque	B	Lg	69	Luik
Villers-Perwin	B	H	In. 4	Aken
Villers-Saint-Siméon	B	Lg	73	Luik
Villers-sur-Lesse	B	Na	49	Luik
Vireux-Molhain	F		6	Luik
Virneburg	D		B.K.	—
Virroux, deel van Anhée	B	Na	87	Luik
Visé (Wezet)	B	Lg	98	Luik
Vitrival	B	Na	68	Luik
Vivegnis	B	Lg	96	Luik
Vlijtingen	B	Li	70	Aken
Vodecée	B	Na	92	Luik
Vogelzang, deel van Zolder	B	Li	13	—
Vogenée	B	Na	In. 12	Luik
Vogtbell (Buschbell), deel van Frechen	D		15	Aken
Voisin, deel van Auvélais	B	Na	65	Luik
Vonêche	B	Na	54	Luik
Voroux-Goreux, deel van Fexhe-le-Haut-Clocher	B	Lg	55	Luik
Vottem	B	Lg	78	Luik
Vreren	B	Li	86	Luik
Vroenhof, deel van Maastricht	N		34	Aken
Vroenhoven	B	Li	70a	Aken
Vucht	B	Li	18	Luik
Vyle-et-Tharoul	B	Lg	132	Luik
Waha	B	Lu	4	Luik
Waillet	B	Na	39	Luik
Walcourt	B	Na	In. 6	Luik
Walhain-Saint-Paul	B	Br	36	Luik
Walhain-sur-Nil, deel van Walhain-St-Paul	B		36	Luik
Wallay, deel van Ohey	B	Na	2a	Luik
Walshoutem (Houtain-l'Évêque)	B	Br	10	Luik
Wangenies	B	H	In. 7	Luik
Wanssum	N		11	—
Wanze	B	Lg	17	Luik
Waremmes (Borgworm)	B	Lg	34	Luik
Waret-l'Évêque	B	Lg	12	Luik
Warfusée, deel van Saint-Georges (sur-Meuse)	B	Lg	45	Luik
Waroux, deel van Alleur	B	Lg	67	Luik
Wasseiges	B	Lg	10a	Luik
Waterschei, deel van Genk	B	Li	16	Luik
Wavreille	B	Na	43	Luik
Webbekom	B	Br	4	Aken
Weert	N		13	Aken
Weiden, deel van Loevenich	D		14	Aken
Wellin	B	Lu	13	Luik

Werden	D		3	Aken
Wespelaar	B	Br	3	Luik
Wespes, deel van Leernes	B	H	In. 12	Luik
Wessem	N		24	Aken
Wezeren, deel van Walshoutem	B	Br	10	Luik
Wideuks, deel van Sint-Lambrechts-Herk	B	Li	31	Luik
Widooie	B	Li	80	Luik
Wijlre	N		37	Aken
Wildenburg, deel van Wahlen	D		42	Aken
Wilderen	B	Li	39	<u>Luik</u>
				Aken
Winster, deel van Polleur	B	Lg	159	Luik
Wittem	N		43	Aken
Wodon, deel van Cortil-Wodon	B	Na	58	Luik
Wonck	B	Lg	88	Luik
Xhendremael	B	Lg	71	Luik
Xheneumont, deel van Battice	B	Lg	156	Luik
Xhos, deel van Tavier	B	Lg	144	Luik
Yves-Gomezée	B	Na	In. 13	Luik
Zepperen	B	Li	53	Aken
Zichen, deel van Zichen-Zussen-Bolder	B	Li	73	Aken
Zoutleeuw (Léau)	B	Br	7	Luik

MAASLANDSE MONOGRAFIEËN

1

Dr. M. G. Spiertz

MAASTRICHT IN HET VIERDE KWART VAN DE ACHTTIENDE EEUW

2

Dr. Remigius Dieteren O.F.M.

GRONDBELEID EN VOLKSHUISVESTING IN DE MIJNSTREEK

3

Dr. J. M. Gijsen

NIKOLAUS HEYENDAL (2 delen)

4

Drs. J. F. R. Philips, Drs. J. C. G. M. Jansen, Drs. Th. J. A. H. Claessens
GESCHIEDENIS VAN DE LANDBOUW IN LIMBURG 1750-1914

5

Dr. P. Th. van Beuningen

WILHELMUS LINDANUS ALS INQUISITEUR EN BISSCHOP

6

Dr. E. Roebroek

HET LAND VAN MONTFORT

7

J. Koreman

DE STADSREKENING VAN MAASTRICHT OVER HET JAAR 1399-1400

8

Dr. J. M. Gijsen

JOANNES AUGUSTINUS PAREDIS (1795-1886)

BISSCHOP VAN ROERMOND

EN HET LIMBURG VAN ZIJN TIJD

9

Dr. Jean Baerten

HET GRAAFSCHAP LOON (11e-14e EEUW)

10

A. H. Paape

DONKERE DAGEN

11

Dr. Mr. H. H. E. Wouters

GRENSLAND EN BRUGGEHOOFD

12

Dr. C. van den Berg

H. B. J. VAN RIJN, BURGEMEESTER VAN VENLO,
PIONIER DER MILIEUHYGIËNE

13

Dr. J. Grauwels

DAGBOEK VAN GEBEURTENISSEN OPGETEKEND DOOR CHRISTIAAN MUTERS
(1529-1545)

14

Dr. Mr. P. L. Nève

HET RIJKSKAMERGERECHT EN DE NEDERLANDEN

